THE

RAGHUVAMS'A

OF

KA'LIDA'SA,

With the Commentary of Mallinātha,

PART II.

CANTOS VI—X

EDITED

With the prose Construction of all S'lokas, a literal English translation, copious notes in English and in Sanskrit, an exhaustive Introduction, &c.

BY

MORESHWAR RA'MACHANDRA KA'LE, B.A

Author of 'Higher Sanskrit Grammar', 'Sâhityasârasangraha', Sanskrit Commentaries on the Vikramorvas'iya of Kâlidâsa, The Kâdambarî of Bâṇa, The Nîti and Vairâgya Śatakas of Bhartṛharî, &c. &c.

Third Edition, Revised and Enlarged.

GOPAL NARAYEN & Co.

KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

1922.

Printed by Chintâman Sakhârâm Deole at the 'Bombay Vaibhav' Press
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,
and Published by V. N. & D. V. Mulgaoker, Proprietors,
Gopal Narayen & Co., Book-Sellers and Publishers,
Kalbadevi Road, Bombay.

EXTRACT FROM

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

In presenting to the public this new edition of the Raghuvaṃśa, the editor feels himself called upon to explain the reasons for thus adding to the already large number of the existing editions of this poem. Certain Cantos of the Raghuvaṃśa are generally prescribed for the higher examinations of Indian Universities, and the students feel the want of some good and correct edition which would be a useful and a safe guide in acquiring the varied information required of them by the University examiners. Only four or five editions, published here and at Calcutta, contain English notes and translation, and are thus meant to meet the wants of High School and College students. But in the humble opinion of the present editor they have certain deficiencies of their own, and are therefore inadequate for the purpose for which they are intended. The commentary of Mallinātha, though excellent in itself and a good guide to advanced scholars, is practically of small use to ordinary students. Judged from the standpoint of a beginner, it has certain distinct disadvantages. Its terseness of style and the technicalities of grammar it introduces, puzzle the novice; again it does not often give the full *vigraha* of compounds but merely explains them. It does not also give the derivation of words. For these and other things the student has to depend upon English explanatory notes. No attempt has yet been made to give complete and exhaustive notes, critical, grammatical as well as explanatory... ......The present edition is an humble attempt to remedy all these defects. Since Mallinātha explains each S'loka by giving its *anvaya*, as he himself tells us in the introductory Slokas to his commentary, the construction is not given separately. But the words of the text are printed in bold type in the com. in their prose order, and where Mallinātha does not quote the actual words of the text they are given *enclosed in rectangular brackets*. After reading the Sloka the student should read the words in bold type in the commentary in order, and he will get the construction or *anvaya*. This will also assist him in separating the words of the text and readily finding out their meaning given by Mallinātha, as it immediately follows them. Difficult words in the Saṃjīvanī are explained in easy Sanskrit in the foot-notes, which also supply the deficiencies of Mallinātha's commentary where necessary by giving extracts from other commentaries and similar extraneous sources—an arrangement which will greatly add to the usefulness of the book without creating any confusion.........................

A full, literal translation has also been given. What is intended is this:—The student should first read the S'loka, then the *anvaya* and then the meaning in Sanskrit; he should then translate it in his own words and

then consult the translation given at the end. Besides the translation, the present edition gives copious explanatory notes on each S'loka, explains the compounds, notes peculiarities of grammar and discusses the propriety of different readings *where necessary. Certain important* points not noticed by Mallinâtha are also considered herein. Allusions *to* mythology and history are explained, important etymologies given and the ancient geographical names of rivers, countries, &c. identified with their present names. Figures of speech are given and rhetorical discussions introduced where necessary. The definitions and schemes of all the metres used by the poet in this work are given, and model questions, as well as those set at the Bombay University examinations, are appended at the end. In short, an endeavour has been made to meet every possible difficulty of students, and no pains have been spared to make this famous poem easily intelligible even to an ordinary student.

PREFACE TO THE NEW EDITION.

In this edition, while I have retained all the original features of the work, the whole has been submitted to a thorough revision, and it is hoped that in this form it will prove increasingly useful to those for whom it is intended. The introduction has been recast and re-written in part, and considerable additions made to the English notes. I am obliged to the editions of Messrs. Pandit, Nandargikar, and Ray, to whom my best thanks are due.

Bombay, June 1922. M. R. Kale.

PREFACE.

THE PRESENT EDITION.

In presenting to the public this edition of the Raghuvams'a, the editor feels himself called upon to explain the reasons for thus adding to the already large number of the editions of the Raghuvams'a. Certain cantos of this poem are generally prescribed for the higher examinations of the Indian Universities, and the students feel the want of some good and correct edition which would be a useful and safe guide to them in acquiring the varied information required of them by the University examiners. Only four or five of the existing editions, both published here and at Calcutta, contain notes and translation in English and are thus meant to meet the wants of High school and College students. But in the humble opinion of the present editor they have certain deficiencies of their own, and are therefore inadequate for the purpose for which they are intended. With a single exception or two, they also fail in many places to give a correct text both of the original and the commentary. The Samjîvinî of Mallinâtha, though very excellent in itself and a good guide to advanced scholars, is practically of very little use to ordinary students. Judged from the beginner's standpoint it has certain disadvantages of its own. Its terseness of style and the technicalities of grammar it introduces puzzle the novice; again it does not often give the विग्रहवाक्य of compounds but merely explains them. It does not also give the derivation of words. For these and other things the student has to depend upon English explanatory notes. No attempt has yet been made to give thoroughly complete and exhaustive notes, critical, grammatical as well as explanatory. Some of the existing editions give a few stray notes here and there, studiously avoiding difficulties, quoting comparative passages and mentioning the different readings without discussing their propriety; some swell the bulk of the commentary by mixing up with it extracts from other commentaries and Purâṇas and thus add to the difficulties of beginners; while there are others which merely try to give English translation of the verses, thereby encouraging cramming on the part of students. When no other means of understanding the text than a mere Sanskrit commentary are placed at the disposal of the students they naturally turn to the translation as the last resource and learn it by rote. The result is that instead of acquiring any taste for this beautiful literature of world-wide repute the students simply look upon it as the most unpleasant task which must be done willy-nilly.

The present edition is an humble attempt to remedy all these evils of long standing. Since Malinátha explains each Śloka by giving its *anvaya*, as he himself tells us in the introductory Ślokas to his commentary, the construction is not given separately. But the words of the text are printed in bold type in the com. in their prose order, and where Mallinátha does not quote the actual words of the text they are given inclosed in square brackets. After reading the Śl. the student should read the words in bold type in the commentary in order, and he will get the construction or *anvaya*. This will also assist him in separating the words of the text and readily finding out their meaning given by Mallinātha, as it immediately follows them. Difficult words in the Samj. are explained in easy Sanskrit in the foot-notes, which also supply the deficiencies of Mallinātha's commentary where necessary by giving extracts from other commentaries and similar extraneous sources—an arrangement which will greatly add to the usefulnes of the book without creating any confusion. The editor knows full well that the system of giving a full translation of the text is not good and that it is disliked by many, as it tends to create a sort of unwillingness on the part of students to read and try to understand the text themselves and so encourages cramming. But he is compelled to resort to it partly because of competition and partly with a view to prevent students from reading bad or imperfect translations. He has, however, appended it at the end, and not given it below the text (which is still worse). What is intended is this: the student should first read the Śloka, then the *anvaya* and then the meaning in Sanskrit; he should then translate it in his own words and then consult the translation given at the end. Besides the translation the present edition gives copious explanatory notes on each Śloka, expounds the compounds, notes peculiarities of grammar and discusses the propriety of different readings where necessary. Certain important points not considered by Mallinátha are also considered herein. Allusions to mythology and history are explained, important etymologies given and the ancient geographical names of rivers, countries &c. identified with their present names. Figures of speech are given and rhetorical discussions introduced where necessary. The definitions and schemes of all the metres introduced by the poet in this work are given, and model questions, as well as those set at the Bombay University examinations, appended at the end. In short an endeavour has been made to meet every possible difficulty of students and no pains have been spared to make this celebrated work of the immortal bard of India easily intelligible even to an ordinary student.

INTRODUCTION.

I.

THE POEM.

The Raghuvams'a or the 'HISTORY OF THE RAGHU DYNASTY' is the most popular of all Sanskrit poems and very widely read by all students of the Âryan literature. Indeed it is the first book read in India by those who begin the study of Sanskrit outside Government Schools and Colleges. It belongs to that species of *S'ravya Kâvya* or poetry to be chanted and heard, which is called the Mahâkâvya, and which is a metrical composition. Besides the Mahâkâvyas, the S'ravya kâvya includes: (1) Khaṇḍakâvyas, such as the Meghadûta, which are also metrical; (2) Vṛittagandhi, Kathâ and Âkhyâyikâ, which are all composed in prose; and (3) Champûs &c. which are mixed.

A Mahâkâvya ought to consist of cantos not less than eight, and more than thirty in number, each not containing less than thirty and more than two hundred Ślokas.* It may be concerned with the description of the life of a single hero like the S'is'upâlavadha or the Vikramâñkadevacharita, or may have for its theme a whole race of kings, as the present poem. If there be one hero he must be either a celestial character or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhîrodâtta nâyaka,† and if more than one, they must all be good Kshatriyas sprung from the same race §. Every canto must have a uniform metre which may be changed at the close though there may occasionally be a canto containing a variety of metres‡ such as Kir. V. or Śiś. IV. At the end of each canto there should be a reference to the subject of the next succeeding canto. The predominent sentiment should be either Sriṅgâra or Vîra or Śânta *i. e.*, the sentiment of Love, or of Heroism, or of Tranquillity. §

The object of such compositions should be the attainment of the four objects of human pursuit (*i. e.* they should be written in such a way that their perusal should point out the means of attaining these) *viz.*

---

*अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाश्च नाधिकम्। Ishâna Samhitâ.
नात्यन्तविस्तरः सर्गास्त्रिंशतो वा न चोनता। द्विशत्या नाधिकं कार्यमेतत्पद्यस्य लक्षणम्।
Deviations from the first rule are sometimes found. The Haravijaya published in the Kâvyamâlâ has as many as 50 cantos.

†A hero of sublime qualities (Dhîrodâtta) is one, who is possessed of great mental strength, grave, patient, not boasting and of firm resolve, with his spirit controlled by modesty, as Râma in the Râmâyaṇa or Jîmutavâhana in the Nâg. महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः। स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः॥ Das. Ru. § सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥ एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा॥ Sâh.-Dar.

‡एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते॥ Sâh.-Dar.
§शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। Sâh.-Dar.

धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष. A Mahâkâvya must, as well, contain a description of great cities, oceans, mountains, seasons, the rise of the sun and the moon, sportings with *ladies in gardens* and *water*, carousings; separations and unions of lovers &c., &c. The style should be embellished with rhetorical ornament and be fully sentimental.* *Nothing that violates the dignity of Kávya or poetry*, such as unmeaning talk &c., should be introduced in a Mahákávya. 'If a poem be written with due attention to these canons,' remarks Dandî, 'it will endure to the end of a Kalpa.'

The Raghuvams'a, it will be seen, is written in close conformity with the rules given above, and is therefore a Mahâkâvya. It takes *for its theme the history of the solar race of kings or rather of* Raghu, which was honoured by the birth of Vishṇu therein in his incarnation as Râmachandra, after whom it is named 'Raghuvaṃs'a' in accordance with *the rule* 'कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा.' The predominant sentiment is *Vîra-S'ṛṅgára*, *Karuṇa* and *S'ánta* being accessories to it. It contains more than eight and less than thirty cantos. The subject of the succeeding canto is hinted at the end of each canto; *e. g.* it is evident from what is said towards the close of the 1st canto that the propitiation of Vasishṭha's cow will be described in the following canto. Each of its cantos is named after the most important subject described in it. Other particulars the students should note for themselves.

The present poem describes in all the following 29 kings beginning from Dilipa:—

(Cantos).	15. Pâriyâtra. 16. S'íla.
1. Dilipa. (1–3).	17. Unnábha. 18. Vajranâbha.
2. Raghu. (3–8).	19. S'aṅkhaṇa.
3. Aja. (5–8).	20. Vyushitásva.
4. Das'aratha. (9–10).	21. Visvasaha.
5. Râma. (10–15).	22. Hiraṇyanâbha.
6. Kus'a. (16).	23. Káusalya.
7. Atithi. (17).	24. Brahmishṭha.
8. Níshadha. 9. Nala.	25. Putra. 26. Pushya.
10. Nabhass'abda.	27. Dhruvasaṃdhi.
11. Puṇḍarîka.	28. Sudars'ana. (All described in the 18th canto.)
12. Kshemadhanvâ.	
13. Devánika. 14. Ahînagu.	29. Agnivarṇa. (19).

*चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्। नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः॥ उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः। विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः। मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि। अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥ * * ° काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥—Daṇḍin, Kâv. I. 15–19.

The general *rules of poetic* composition ought, as well, to be attended to; *e. g.* a Mahâkâvya should open with a salutation by the poet to his favourite deity, or hinting of the subject-matter or a blessing pronounced on the readers &c.

Though the Raghuvams'a professes to be concerned with Raghu and his descendants yet Rāma seems to be the central figure in it. Its main source very naturally, therefore, is the Rāmāyaṇa of Válmiki, though for some of the minor incidents mentioned therein the poet is indebted to certain subsidiary Purāṇas, such as the Nṛsiṁha Purāṇa, the Vishṇu-P. &c. The first nine Cantos are principally taken up with Rāma's nearest four ancestors—Dilīpa, his son Raghu, his son Aja and his son Das'aratha. No less than six cantos (X—XV) are devoted to the narration of his adventures in the Daṇḍaka forest, his conquest of Laṅkā and his peaceful reign after his return to Ayodhyā. And it is but meet that the poet should thus pay his tribute of respect and veneration to Rāma, the time-honoured national hero of India. The next two cantos (XVI—XVII) describe the next two descendants of Rāma; and the last two summarily treat of his other descendants down to Agnivarṇa, the voluptuous prince whose early death from consumption and the placing of the widowed queen on the vacant throne by the ministers bring the poem to an abrupt close.

This last mentioned incident, and the absence of the benedictory stanza (भरतवाक्य) which generally marks the close of Sanskrit compositions have given rise to an important question, viz. whether the nineteen cantos we have complete the poem and whether the poet might not have written more cantos than we have inherited. But like other points in the history of this literary hero of the A'ryan land this question has ever remained in obscurity and no decisive answer can as yet be given to it. Tradition, however, says that the poet wrote more cantos than we have at present and there is nothing that goes against the tradition; on the contrary everything tends to confirm it. As a general rule Sanskrit poets studiously avoid a tragic result and even when they cannot avoid it they are anxious to give it an agreeable finish. And we cannot reasonably suppose Kálidāsa to have gone against a practice of such long standing as led the later writers on Poetics to lay down a rule that the death of the hero should never be actully represented (नाधिकारि वध क्वापि Das'-Rūp.). "Further", remarks Mr. S. P. Pandit, "***he (Kālidâsa), who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the sun. The Vishṇupurāṇa enumerates no less than thirty-seven princes after Agnivarṇa, of whom

and what were his modes of thought? These are questions likely to be asked by curious minds, but asked in vain. 'The life of Kálidâsa, like that of Shakespeare, remains almost a blank, and his very name a subject of contention.' The poet has studiously observed absolute silence about himself in his works. One may read them again and again and yet find no allusion, no distant hint, that may have any bearing either on his person or on any remarkable incident of his life. His poetical productions alone stand as an immortal monument of his unsurpassed poetic excellence, and all information about such a poet of world-wide repute has to be gathered from external sources.

An almost universal tradition has it that Kâlidása lived in the time of Vikramâditya (56 B. C.) and was one of the nine gems of his court. Almost all accounts also agree in saying that he was patronized by that King and in placing him at Ujjayinî. 'And internal evidence' says S. P. Pandit, 'derived from his works certainly confirms the tradition. He loves to dwell on the Mahákála, the S'iprá, and the beauties of that ancient city. In connexion with this subject I must call attention to the name of one of his well-known dramas, the Vikramorvas'î, which, there can be little doubt, is intended to contain and thereby immortalize the cognomen of his patron Vikrama". Also the various covert references throughout the play to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless intended by the poet to compliment his patron, leave no doubt that he lived at the court of Vikramâditya. He is the only poet who describes a living saffron flower, whose plant grows in Kás'mîra. This has led some to suppose that his native place must be looked for somewhere in Kás'mîra, the land of the Muses. The late Dr. Bháu Dájî remarks that Kâlidása was a Gauḍa Sárasvata Bráhmaṇa; and that Mâtṛîgupta mentioned in the Râjataraṃgiṇî as a king of Kás'mîra, and Kâlidása, are identical. The Râjataraṃgiṇî says that there was a quarrel between Hiraṇya and Toramána, the two sons of S'reshṭhasena, who ruled in Kás'mîra and that the former threw the latter into prison. Toramána's wife Aṅganâ gave birth to a son named Pravarasena, who was, however, unable to establish his claim to the throne after his father and uncle. Under these circumstances Vikramáditya of Ujjayinî appointed Mâtṛîgupta, an eminent poet, to the throne of Kás'mîra. He ruled there until Vikramâditya's death, after which he retired to Vâraṇasî as a Yati, and Pravarasena succeeded him. There is a tradition still current that Vikramâditya was once so pleased with Kálidása that he bestowed half of his territories on him. The names of literary personages in India are often honorific titles and have a meaning. Kálidása means

'servant of Kâli' and Mâtrîgupta means 'protected by the mothers'; and therefore both these words convey the same meaning. The Râjataramgiṇî mentions other poets, even so modern a poet as Bhavabhûti, but never mentions a poet of such universal reputation as Kâlidâsa. There seem to be reasons which might have suggested the identity of Kâlidâsa with Mâtrîgupta.* A Prâkrîta poem called the Setu-Kâvya which is praised by Vidyânâtha and Daṇḍin is said by its commentator to have been composed by Kâlidâsa. And it is gathered from the Harshacharita that Pravarasena had constructed a bridge of boats across Vitastâ (Hydaspes), on which was situated the capital of Kâsmira, and that Kâlidâsa wrote the poem to celebtate that event. This establishes his connexion with Pravarasena. He was a devotee of S'iva, though not a bigoted one; (see notes, remark under I. 1). His writings show that he had travelled a good deal like Bâṇa and his acquaintance with court-life appears to be thorough. 'He appears to have been an admirer of fieldsports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman'. His works bear testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Purâṇas, the systems of the Sâmkhya, Yoga and Vedânta philosophies, and astronomy.

The genius of Kâlidâsa has been recognized and appreciated by the whole of the literary world. It has attracted the scholars and distinguished orientalists of Europe and America. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest refinement consistent with purity and without any extravagant colouring. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished by unparalleled similes and general truths. He is universally praised for the beauty of his representations, the tenderness of feeling, and the richness of his imagination. Among Sanskrit writers the earliest reference to him is in the Aihole inscription of Pulikesin (634 A.D.) where Ravikirti is described as having attained the literary glory of Kâlidâsa and Bhâravi. In his introduction to the Harsha-Charita Bâṇa speaks of him in the following words:—

"निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥"

'When Kalidâsa's sweet sayings, charming with sweet sentiment, went forth who did not feel delight in them as in honey-laden flowers.'? Kumârila who flourished about the first half of the eighth century,

* The Doctor himself, however, objects to this identification on the ground that the Râjataramgiṇî, which gives the career of Mâtrigupta, does not say he is the author of the S'âkuntala.

in his Tantravártika quotes with approval the passage from the S'ákuntala "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः". The tame and colourless character of the description of our poet as contained in these earlier references would naturally lead to the conclusion that his superior merits as a poet were not properly appreciated and the literary supremacy that has for upwards of a thousand years been assigned to him was never thought of in those times. And this evidenly for the reason that these mediæval writers were incapable of appreciating the internal excellence of his poetic genius, his lively imagination and faithful delineation of character, as their own taste was vitiated by an undue fondness for long compounds, double meaning and obscure words, &c.—a fondness which made them sometimes sacrifice sense to the external beauty of words. It was only in later times that intelligent and unbiased minds began to recognize his superior merits, and since then the Pandits and especially foreign scholars have been the loudest and most sincere in singing the praises of the immortal bard of Sanskrit literature, the Shakespeare of India. One Pandit has said—

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

"While once enumerating the poets Kâlidâsa (as being the first) occupied the last finger. But the ring-finger remained true to its name (अनामिका=nameless) as his second has not yet been found by whom it can be occupied." Pandit Govardhanâchârya thus speaks of our poet:—

"साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥"

'Two things only, *viz.* love-sport and Kálidása's poetry delight the heart even at the time of instruction, as they consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl. Almost every Pandit has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुंतला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

'Among poetic compositions the drama is most charming, and among the latter, S'ákuntala is the best. Even there the fourth Act and especially four s'lokas therein are most beautiful'. Every reader of the S'ákuntala can easily find out for himself the four memorable S'lokas referred to here.* The highest place is assigned to Kálidása among poets for the construction of happy similes, when is is said—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

*They are—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c ; शुश्रूषस्व गुरून् &c ; अभिजनवतो भर्तुःश्लाघ्ये &c.; and भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी &c.

Pandit Jayadeva speaks of our poet as कविकुलगुरु, the lord of poets and the विलास 'sporting place' of the damsel of poetry.

Goethe, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany thus describes the poet in his well-known lines *—

"Wouldst thou the young year's blossom and the fruit of its decline.
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?
I name thee, O S'akoontala! and all at once is said."

'Kálidása, the celebrated author of the S'âkuntala', says Alexander Von Humboldt 'is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations." Prof. Lassen has called him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial poetry." Prof. Monier Williams† says—"No composition of Kálidása displays more the richness of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his appreciation of its most refined and tender emotions; his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings, in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India."

But the special merit of Kálidása which distinguishes him from the host of other Sanskrit poets and places him far above them (with the exception of the authors of the Mah. Bhár. and the Râmá.), we have not mentioned yet. It is a principle recognized by all critics that 'nature must be the life and essence of poetry,' and Kálidâsa may be said to be essentially a poet of nature and may in this respect be compared with the great English poet Wordsworth. That he was a minute and careful observer of nature no critic will deny. He describes with most effective touches the gorgeous scenery of mount Himâlaya—its snowy and mineral-covered summits, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk deer, the magic herbs shedding light at night, the Chamara deer, the lake Mânasa &c. &c.; and his description of the banks of the Ganges and peaceful hermitage-life is very striking and likely to enthral his readers.

DATE OF KA'LIDA'SA.

The date of Kálidâsa is still a subject of contention among Sanskrit scholars. The want of chronology in India is much to be

* Translated by Mr. Eastwick and quoted by Mon. Williams in his ed. of the Śâk.

† Mon. Williams Śâk. preface p. 1.

deplored, especially when we see that we are left totally in the dark with regard to the date and personal history of even so celebrated a poet as Kâlidâsa. Certain traditions, it is true, with regard to him have been handed down to us, but they are so inconsistent and contradictory that no legitimate conclusion can be drawn from them. A generally common tradition says that Kâlidâsa flourished in the reign of Vikramâditya (56 B. C.), making him among others a contemporary of Varâhamihira, who flourished about 553 A. D. Another tradition places him at the court of king Bhoja who lived in the eleventh century. There is one tradition current among the Panditas which makes Kâlidâsa a contemporary of Bhavabhûti and Dandin* Another interesting episode represents Kâlidâsa as a friend and contemporary of Kumâradâsa, a king of Ceylon who ascended the throne in 515 A. D. The king Kumâradâsa had a favourite woman. One day on the wall of her house he wrote the line:—

कमलात्कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते

and promised to reward him who would complete the s'loka. One evening Kâlidâsa coming on a visit to his royal friend took his lodging in the same house, and seeing the line on the wall wrote its sequel thus :—

बाले तव मुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम् ॥

The woman on seeing the s'l. completed and wishing to get the promised reward murdered Kâlidâsa. When next day the woman went to the King with the new line he would not believe that it was her own composition. Being threatened she confessed her crime. The king wept on seeing the corpse of his friend and burnt himself with it. It is hardly necessary in this short Introd. to enter fully into the details and discussions of this much-vexed question of Kâlidâsa's date. It has, therefore, been considered sufficient merely to mention the different conclusions arrived at so far by antiquarian research.

The sixth century=The sixth century after Christ was the latest date that it was found possible to assign to Kâlidâsa; and several scholars were disposed to believe that this was the date of the poet. We have already mentioned some of the traditions and anecdotes which refer the poet to the sixth century A. D. But as this theory is shown to be untenable by the discovery of the Mandasor inscription (472 A. D.). we need not further refer to the data on which it is based.

Fourth Century.—Some modern scholars yet hold that Kâlidâsa must have lived in the reign of the first or second of the Gupta-

* See Chiplunkar's Essay on Dandin.

kings. The Gupta period (about 300-650 A. D.) was noted for the revival of Sanskrit learning; and Mr. Vincent A. Smith believes that Kâlidasa must have flourished in the reign of Chadragupta II. (*C.* 357 413), *who had adopted the title of Vikramâditya*, though he would like to place him in that of Kumaragupta (413-455) also. Says he—It is not unlikely that the earliest works of Kâlidâsa may have been composed before A. D. 413, that is to say while Chandragupta II. was *on the throne. See his Early History of* India (3rd. ed., 1914) p. 304.

First century B. C.—Many Sanskrit Scholars, however, are inclined to believe that Kâlidâsa lived in the first century B. C.; and they seem to have the best evidence on their side. We have already alluded to the tradition which says that Kâlidâsa was patronized by the king Vikramâditya who established the Samvat era, 56 years B. C. And after showing how the poet refers covertly to his patron Vikrama several times in his Vikramorvaŝî, Mr. Pandit observes that there is nothing to show that Kâli. was not patronized by Vikrama and that astronomical data cannot prevent us from assigning first century B. C. to Kâlidâsa. He further observes that Pushpamitra founded the Maurya dynasty in 160 B. C. and that his son Agnivarṇa (the hero of the Mâlavikâgnimitra) was a historic person and a contemporary of the poet. Mr. Nandargikar after having examined at great length the evidence before him says (preface to the Megh. p. 74.)—"It is now a patent fact that the Samvat era really commences from the yeas 57 B. C. and not 544 A. D. as Dr. Fergusson supposes. Dr. Fleet's discovery of Mandasor inscription completely exploded Dr. Fergusson's theory, and has confirmed the tradition of Vikramâditya's flourishing in B. C. 57." Then we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Bâṇa, Bhavabhûti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are utterly absent in Kâlidâsa, a fact which shows that he must be placed *some six or seven centuries before them.* Dr. Peterson also inclines to the same opinion when he says 'Kâlidâsa stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it.' This remark is based on the similarity of style between Kâlidâsa and As'vaghosha, the author of the Buddhacharita; and Rev. Beal has proved that Asvagosha lived before 1st century A D. Prof. R. N. Apte M. A. LL. B. of Kolhapur, has in his essay on Kâlidâsa, *very ably upheld the theory that Kâlidâsa lived in* the 1st century B. C. For other particulars the student is referred to our *Intro.* to the S'âk. or the Mâlavikâgnimitra.

III.

MALLINÂTHA.

We cannot close this Introduction without briefly referring to Mallinâtha, the well-known commentator of the five Mahâkâvyas and the Meghadûta. While writing about the poet we had to remark that he says absolutely nothing about himself in his writings and the same is true of his great scholiast, Mallinâtha. The late Pandit, Durgâprasâda says in his introduction to the S'is'upâlavadha that he was a Brâhmaṇa of the Vatsagotra and a native of Tribuvanagiri in the district of Kadappa in Telangaṇa (A'ndhrades'a). He seems to have believed that he is the same as Mallinâtha, the father of Narahari otherwise called Sarasvatitîrtha, the author of Bálachittánurañjinî, a commentary on the Kav. Pra. Pandit Vámanácharya of the Deccan College emphatically asserts that he is not to be confounded with the Mallinâtha referred to above and says that he was a Bráhmana of the Kâs'yapa gotra and that his descendants are still living at Gajendragada in the Dhârwâr district.

His date—(About 1309 A. D.) "Mallinâtha quotes Bopa-Deva in one of his commentaries. Bopa-Deva was one of Hemâdri's protegees; and Hemâdri was a minister of Mahâdeva and Râmachandra, the Yádava kings of Devagiri who reigned from 1260 A. C. to 1309. A. C. Bopa Deva must have taken some time to establish his reputation as an author. Under these circumstances Mallinâtha must have lived after 13th century. (See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. No 218)." Mr. S. G. Deshapânde's perface to his Kum. (About 1431 A. D.):—"Dr. R. G. Bhândârkar has shown in his Mâlati-Mâdhava (Preface p. 12) that Malli. lived before Jagaddhara, the commentator of the Mâlati Mâdhava, the Veṇisaṃhâra and the Vâsavadattâ, since the latter alludes to him in his com. on the Mâl.-Mâd. (Dr. Bhândârkar's Ed. p. 235). In the Introduction to his vocabulary the author of the Medinî mentions Mâdhava. If this Mâdhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, Medinî must have been written after the 3rd quarter of the fourteenth century. Râyamukuṭa in his com. on Amarakos'a quotes the Medinî, and Râyamukuṭa as he himself tells us, wrote his com. in 1353 Śaka or 1431 A. D. The author of the Medinî, therefore, lived between 1375 and 1431. (Dr. Bhândarkar's Preface to Mâl. Mâd. XIII). And since Mallinâtha never quotes the lexicon Medinî in his vast commentaries, the conclusion follows that that lexicon was not in existence then, and that Mallinâtha is a predecessor of the writer of the Medinî Kos'a. He therefore lived in the 14th century.

Mallinâtha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian, well versed in the Nyâya and Vais'eshika philosophies and thoroughly acquainted with the Paurânic and Tantra literature, as he himself tells us in his introductory s'lokas to the Rag.; and the extreme popularity of his commentaries shows that his is not an idle boast. His commentaries are pre-eminently adapted to the needs of the general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He never makes a vain display of his knowledge but strictly follows the principle once laid down by himself, viz. 'नामूल लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते' । He is perhaps the only commentator on the poems of Kâlidâsa who shows great appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poet, studiously rejecting the spurious substitutions either of single words or phrases, and the occassional interpolations of whole stanzas. He has called his commentary on the the Rag. the Samjîvanî or which "re-inspires with life the Speech of Kâlidâsa that lay in a trance under the effect of the poison of bad commentaries." He modestly expresses his inability to grasp the real spirit of Kâlidâsa's poetry, but says that he would follow in the foot-steps of Dakshiṇâvarta and Nâtha, two old commentators not much known now. Their commentaries seem to have been good ones since Mallinâtha alludes to them with respect.

Now it remains for me to thank those editors whose works I have consulted in preparing the present edition. Of the Calcutta editions of the Rag. I have used those of Prof. Ray and Târâkumâra Kaviratna and I owe my deep obligations to them, especially to the former from whose work I got many useful hints. Of the Bombay editions I have consulted S. P. Pandit's and Mr. Nandargikar's editions; and the information in the 3rd section of the introd. has been gathered from the works of Messrs. Pandit, Nandargikar, and Deshpande. The geographical references are taken from Anundoram Boorooh's Ancient Geography of India, and sometimes from Cunningham's geography and Apte's Dictionary. To all these I express my heartfelt thanks. Before concluding I request the intelligent public to look at the work with an indulgent eye. Any suggestions or corrections will be thankfully received.

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK OF THE NAMES OF WORKS CONSULTED.

A. G. Apte's Guide.
Ait. Br...Aitareya-Bráhmaṇa.
Amar...Amarkos'a.
Am. S'a...Amarus'ataka.
An. R...Anarghyarâghava.
A's'v. Sû...A's'valâyanasútras.
Ath. V...Atharva-Veda.
Bâl. R...Bâla-Râmâyaṇa.
Bra. V. P...Brahmavaivarta Purâṇa.
Bhag...Bhagvadgitâ.
Bh. P...Bhâgavatapuráṇa.
Bháuu...Bhanújî Dikśita (on Amara).
Bhâs. P...Bhâshâparichcheda.
Bk...Bhaṭṭi-kávya.
Bhr...Bhartṛihari.
Bṛ. Sam...Bṛhatsamhitâ.
Bṛ. Sû...Brahmasútras of Bâdarâyana
Châṇ...Châṇakya-śataka.
Chhan. Up...Chhândogyopanishad.
Dk...Daśakumâracharita.
Das'. Rû...Daśa-rúpaka.
Hit...Hitopadeśa.
Hv...Hari-vamśa.
Har. Ch...Harshacharita.
Hem...Hemachandra; Hemâdri.
Kâd...Kâdambarî.
Kâm...Kâmandaka-nitisâra.
Kâś...Kâśikâ of Vâmana.
Kâś. K...Kâśikhaṇḍa.
Kat. S...Kathâsaritsâgara.
Kât...Kâtyâyana.
Kâv...Kâvyâdarśa.
K. P...Kâvyaprakâśa.
Kav. Pṛ...Kavyapradipa.
Kir...Kiratârjunîya
M...Mâlvikâgnimitra.
Mb. or Mah. Bhâs...Mahabháshya of Patañjali.
Mah. Bhár...Mahábhárata.
Mv...Mahávîracharita.
Malli...Mallinâtha.
Manu...Manusmriti.
Mârk. P...Markaṇḍeyapurâna.
Mrch...Mṛchchhakaṭika.
Naish...Naishadhacharita.
Nâg...Nâgánanda.
Nir...Nirukta.
Pt...Pañchatantra.
Rag...Raghuvamśa.
Râmâ...Rámáyana.
Rat...Ratnávalî.
Ras...Rasagaṅgádhara.
Ṛg...Ṛgveda.
S'âk...S'âkuntala.
S'am. K...Sámkhyakáriká.
Sar. D...Sarvadars'banasamgraha.
S'at. Br...S'atapathabrâhmana.
S'. B. or S'ânkar Bh. } —S'ârîrakabhâshya.
Sâh. D...Sâhityadarpana.
Sid. Kau...Sidhdhântakaumudî.
S'is'...S'is'upâlavadha.
Tark. S...Tarkasamgraha.
Uttar...Uttararâmacharita.
Ved. Sút...Vedantasûtras of Bâdarâyaṇa (sometimes referred to under this name).
Vik...Vikramorvaśîya.
Vikram...Vikramânkadevacharita.
Vish. P...Vishnupurâna.
Vop...Vopadeva.
Yâj...Yâjñyavalkya.
Yog. Sû...Yogasútras of Patañjali.

N. B.—Common grammatical abbreviations are not given here.

—:0:—

षष्ठः सर्गः ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं (देवं) भजामहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

सः अजः तत्र स्थाने **उपचारवत्सु** राजोपचारवत्सु **मञ्चेषु** पर्यङ्केषु **सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान्** मनोहरनेपथ्यान् **वैमानिकानां** विमानैश्चरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । **मरुताम्** अमराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । **आकृष्टलीलान्** गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् [**नरलोकपालान्**] **अपश्यत्** । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

'रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता ।' इति विश्वः । **रतेः** कामप्रियायाः **गृहीतानुनयेन** स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । **ईश्वरेण** हरेण **प्रत्यर्पितस्वाङ्गं** **काममिव** स्थितं **काकुत्स्थम्** अजम् **आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं** वैदर्भीनिःस्पृहं **बभूव** । इन्दुमती सत्स्वतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्युरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं [**वैदर्भनिर्दिष्टम्**] **मञ्चं** पर्यङ्कं **क्लृप्तेन** सुविहितेन **सोपानपथेन मृगराजशावः** सिंहपोतः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिः [**शिलाविभङ्गैः**] **तुङ्गम्** उन्नतं **नगोत्सङ्गं** शैलाग्रम् **इव** । **आरुरोह** ॥

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

---

१ जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी । सा कामारेः शिवस्य शिरसि वर्तते । कामतातस्य मन्मथपितुः कृष्णस्य । विष्णोरित्यर्थः । पादे वर्तते । अत्रोभयोः साम्यादभिन्नत्वं ध्वनितम् । २ इमं श्लोकं भिन्नरूपत्वेन पठतः चा० सु० । यथा—

स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्च्छितरूपशोभान् ।
सिंहासनस्थान्नृपतीनपश्यत् [न्वदर्शं] यूपान् प्रशस्तानिव हैमवेदीं (न्) ॥

३ तत्र–'समाजे' हे० चा० । ४ चित्रादिरुपचारो विद्यते येषु तेषु तथोक्तेषु । इ. सु० ५ सिंहासनस्योपरि सिंहासनं मञ्चकं कथ्यते । इ. सु०. ६ ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं सूचितम् । हे०. ७ 'अ-ङ्गे' इ. पा. ८ कुमार इत्युक्तत्वात् 'शावः' इति पदम् । हे०.

परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं [परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नम्] रत्नवत् रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् सः अजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या स्कन्देन । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्द्वारा च तदारूढयोरपीति भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

[1]तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः [प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः] आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट । ' द्युद्भ्यो लुङि ' इति परस्मैपदम् । द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरद्रुमविशेष इव । ' पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ' इत्यमरः । स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा । ' भूम्ना ' इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन् अजे निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृशे इत्यर्थः । कथमिव । मदोत्कटे मदेनोद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते [रेचित-

१ 'सहस्रधामा' इ. पा० २ 'प्रतापोऽग्रस्य विद्युत्पक्षे वर्णभेदस्य' हे० । विद्युतश्च चतुर्विधाः । तदुक्तं ज्योतिषे-'वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ ' इति । ' मेघोपमा राज्ञां मालिन्यार्थम् ' इ. हे०

३ ' कल्पयति मनोरथानिति कल्पः । स चासौ द्रुमश्च । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षत्वं यद्यपि तथापि प्रकृतिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात्कल्पद्रुमाणामिति बहुवचनम् । यथा माघकाव्ये ' कल्पद्रुमैः सह विभिचकलैर्विरेजुः ।' इति हे० । इत्यलङ्कारः ।

४ गन्धप्रधानो द्विपः । तल्लक्षणं पालकाव्ये-' यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥ ' इति ।

पुष्पवृक्षाः] त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । **द्विरेफाः** भृङ्गाः **इव** । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह—

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथ अन्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः **वन्दिभिः** स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । **सोमार्कवंश्ये** सोमसूर्यवंशभवे **नरदेवलोके** राजसमूहे **स्तुते** सति । विवेशेत्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । **संचारिते** समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् [**अगुरुसारयोनौ**] **धूपे च वैजयन्तीः** पताकाः **समुत्सर्पति** सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां [**पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणाम्**] **कलापिनां** बर्हिणाम् **उद्धतनृत्यहेतौ** मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् [**प्रध्मातशङ्खे**] । **मङ्गलार्थे** मङ्गलप्रयोजनके । **तूर्यस्वने** वाद्यघोषे **परितः** सर्वतः **दिगन्तान् मूर्च्छति** व्याप्नुवति सति ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति **पतिंवरा** स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च' इत्यमरः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । **क्लृप्तविवाहवेषा कन्या** इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं [**मनुष्यवाह्यं**] परिवारेण परिजनेन शोभि [**परिवारशोभि**] **चतुरस्रयानं** चतुरस्रवाहनं शिबिकाम् **अध्यास्य** आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं [**मञ्चान्तरराजमार्गम्**] **विवेश** ॥

---

१ 'धूमं शिखाभावितकेतुमालं' इति दि० पठति । 'धूपे शिखावासितकेतुमाले' इ० च पा०. २ आर्यावर्ते हि पौराणिकनृपाणां द्विधैव वंशविस्तरः । तथा हि । नारायणनाभिकमलात्स्वयंभूर्ब्रह्मा जज्ञे । तस्य पुत्रो मरीचिः । तत्सुतः कश्यपः । तस्य सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । स एव कृतयुगे सूर्यवंशस्य प्रथमो राजा । त्रेतायां तस्य पुत्र ऐक्ष्वाकुरयोध्यायां राजासीत् । चन्द्रपुत्रो बुधो वैवस्वतमनुकन्यामिलामुपयेमे । इलायां पुरूरवा जातः । स च चन्द्रवंशस्य प्रथमो राजा । ३ 'शिखण्डिनाम्' इ० पा० ४ कम्बवः ; शमयन्त्यमङ्गलमिति शङ्खाः । 'पायात्स वः कुन्दकुन्देन्दुमृणालगौरः शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां गर्भाः स्रवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥' इ० हे० । शं खनति जनयति, शं खमस्येति वा । शमयत्यलक्ष्मीं वा । ५ 'चतुरन्तयानम्' 'चतुरं च यानम्' इ० पा० ६ 'कौतुकशुद्धवेषा' इ० पा० ७ चतस्रोऽस्रयोऽस्य चतुरस्रं । ८ मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तमिति वा ।

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्ये एकदृश्ये [नेत्रशतैकलक्ष्ये] कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

ताम् इन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । ' प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः ' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपदः इव बभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—' विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥ ' रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—' यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता । ' इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—' भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ॥ ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसंभवाः ॥ ' इति । तत्र गात्रारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् ' कश्चित्—' इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—' एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ ' इति ॥

' शृङ्गारचेष्टा बभूवुः ' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चित् राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् । [आलोलपत्राभिहतद्विरेफम्] आलोलैश्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथो-

१ निर्माणकौशले । इ. पा० । रूपनिर्माणकौशलसामग्र्यामित्यर्थः । २ दर्शनमात्रेण तेषां मन आकर्षितं बभूवेत्यर्थः । हि० पा०. ३ प्रवालोपमया शृङ्गारचेष्टानामभिनवत्वं सूचितम् । हि० ४ शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ' ॥ ' अन्योन्यानुरक्तयोः [illegible] शृङ्गारः ' इ. रुद्रटः । ' यथार्थसंविशन्द्रियाणां प्रवृत्तौ वाङ्मनः [illegible] शृङ्गारः ' इति भोजः । यद्वा—' चेष्टा भवन्ति पुंसां यां रत्युत्था विरक्तयोः । [illegible] विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥ [illegible] प्रियजनगान्धर्वप्रणयसेवाभिः । [illegible] शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥ नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोभिश्च प्रमोदैश्च । [illegible] मधुरैश्चाङ्गविहारैः [illegible] ॥ इ. भरतः । हि० पा० । केचित् शृङ्गारस्य त्रैविध्यमाहुः—' अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा । ' इति । सा० द०।

-न्तम् । रजोभिः परागैः अन्तः परिवेषं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेषबन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तचूर्णकोऽयमलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

विलसनशीलः विलासी । 'वौ कषलसकत्थस्रम्भः' इति घिनुण्प्रत्ययः । अपरः राजा अंसाद् विस्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं [रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्] प्रालम्बम् ऋजुलम्बिनीं स्रजम् । 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे तु उत्तरीयं वस्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य [साचीकृतचारुवक्त्रः] साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं स्वस्थानं निनाय । प्रावारान्तेपरच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किंचिदङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः ।
तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

ततः पूर्वोक्ताद् अन्यः अपरो राजा किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः ईषदवनमितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आभुग्ना अग्राङ्गुल्यो यस्य तेन [आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना] तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन [तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण] च पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

कश्चिद् राजा वामं भुजमासनार्धे सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्संनिवेशात् तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनाद् [अधिकोन्नतांसः] अधिकोन्नतः अंसो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुलितहारः [विवृत्तत्रिकभिन्नहारः] सन् । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्के निवेशितया सहैवं वार्तां करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् [**विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्**] **आपाण्डुरं केतकबर्हं** केतकदलम् । 'दलेऽपि बर्हम्' इत्यमरः । प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैः [**प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः**] **नखाग्रैः विपाटयामास** विदारयामास । अहं तव नितम्ब एवं नखव्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृणच्छेदकबन्धपत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद् राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन [**कुशेशयाताम्रतलेन**] । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन [**रेखाध्वजलाञ्छनेन**] **करेण** । अङ्गुलीषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभया [**रत्नाङ्गुलीयप्रभया**] **अनुविद्धान्** व्याप्तान् **अक्षान्** पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । **सलीलमुदीरयामास** उत्चिक्षेप । अहं त्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्ये कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्यभिप्रायः । 'अक्षैर्मा दीव्य' इति श्रुतिनिषेधात् ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिद्यथाभागं यथास्थानम् **अवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव** स्थानान्तरचलित इव **किरीटे** वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तम् [**वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रं**] **एकं करं व्यापारयामास** । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां मारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

ततः अनन्तरं **नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा** । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । **प्रगल्भा** वाग्मिनी **सुनन्दा** सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति **प्रतिहाररक्षी** द्वारपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । **प्राक्** प्रथमं **कुमारीम्** इन्दुमतीं **मगधेश्वरस्य संनिकर्षं** समीपं **नीत्वा पुंवत्** पुंसा तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । **अवदत्** ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । [**शरणोन्मुखानां** शरणार्थिनां **शरण्यः** शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिमुक्तिर्निर्मूलैव । **अगाधसत्त्वो** गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ।' इति विश्वः । मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स **मगधप्रतिष्ठः** । 'प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः [**प्रजारञ्जनलब्धवर्णः**] । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः । परान्शत्रूंस्तापयतीति **परंतपः** परंतपाख्यः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । **नाम** इति प्रसिद्धौ । **यथार्थनामा** । शत्रुसन्तापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीम् **आहुः** । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ।' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । [**नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि**] नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि **रात्रिः चन्द्रमसैव** ज्योतिरस्या अस्तीति **ज्योतिष्मती** । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपः **अध्वराणां** क्रतूनां **क्रियाप्रबन्धाद्** अनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । **अजस्रं** नित्यम् **आहूतसहस्रनेत्रः** सन् **चिरं शच्याः अलकान्** पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्स्रस्तान् [**पाण्डुकपोललम्बान्**] । पचाद्यच् ।

. १ त्मकानां. २ अत्रानुप्रासालङ्कारः स्फुट एव । ३ परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोकरक्षणाय व्यक्तत्वेनानन्वा वैराग्यस्य सूचनम् । अजव्यतिरिक्तेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्मत्रत्र लेशालङ्कारोऽवगन्तव्यः । चा० दि० दर्शं च दण्डिना 'लेशमेकं विदुर्निन्दां स्तुतिं वा देशतः कृताम्' इ० चा० ४ मनि. ५ सहस्रसंख्याः. ६ अत्र हि विज्ञानेश्वरः—नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि । ताराः अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि । भौमादयो ग्रहाः । तैः । यद्वा तारायहा भौमादयः पञ्च । तथा सूर्यसिद्धान्ते—नक्षत्रकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां ताराग्रहाः पञ्च ततो परौ द्वौ । इत्या० इ० १ ७ एतेन तस्य यज्ञकर्तृत्वर्णनेनेन्दुमत्या वैराग्यहेतुत्वं ध्वनितम् । चा० दि०.

मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यान् [मन्दारशून्यान्] चकार । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते मलिना कृशा' इति । 'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' इति च स्मरणात् ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिम् इच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

एवं तया सुनन्दया उक्ते सति तं परंतपम् अवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा [किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला]। 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वी इन्दुमती एनं नृपम् अभाषमाणा [ऋजुप्रणामक्रियया] ऋज्व्या भावशून्यया प्रणामक्रियया एव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैव नान्या । चिरपरिचयादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय । नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव । समीरणोत्था वातोत्थिता तरङ्गलेखा ऊर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी तां [मानसराजहंसीं] पद्मान्तरमिव ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

एनाम् इन्दुमतीं जगाद च । किमिति । अयमङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः [सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः] सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमवाययन्तस्मरम् इति प्रसिद्धिः । किं च ।

सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिः **विनीतनागः** शिक्षितगजः । **किल** इति ऐतिह्ये । अत एव **भूमिगतः अपि ऐन्द्रं पदम्** ऐश्वर्यं **भुङ्क्ते** । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजान्सरोदेवर्षिभिर्ध्वस्तनन्दनवनत्वादयः । पुरा किल कृतविच्छेदकारणाद्भुवनदर्शने दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमराभ्येन्द्रोन्यनुनया नीतिदेवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून् । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । **पर्यासयता** प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति भावः । **अनेन** अङ्गनाथेन **उन्मुच्य** आक्षिप्य **सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः** । अविच्छिन्नाश्रुबिन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमित्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥२९॥

[**निसर्गभिन्नास्पदम्**] निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहानवस्थानविरोधीत्यर्थः । **श्रीश्च सरस्वती च** इति **द्वयम् अस्मिन्** अङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तद् **एकसंस्थम्** । उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे **कल्याणि** । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । **कान्त्या सूनृतया** सत्यप्रियया **गिरा च योग्या** संसर्गार्हा **त्वमेव तयोः** श्रीसरस्वत्योः **तृतीया** । समानगुणयोर्युवयोर्दाम्पत्यं युज्यत एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥३०॥

अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । **जन्यां** मातृसखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । मुनन्दां **याहि** गच्छ **इत्यवदत्** । 'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे जना वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेऽपि च ।' इति विश्वः । अथ वा जन्या

१ पालका'यर्गातमादयस्तैः । चा० । अत्र हेमाद्रिः—गजपुत्रमृगचर्मादयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथात्रास्ति । अथैकदाङ्गराजः प्रथमं कुर्तोऽपि देशाद्दिवोऽवतीर्णमृषिणा पालकाप्येन पालितं दिग्गजानां कुलमवलोक्य विस्मितमनाः स्वर्गोत्सुकः स्वयमदान्तः सन्निन्द्रमुपेत्य तदनुज्ञानेन मृगचर्मादिभिर्महर्षिभिस्तद्गजकुलं ग्राहयित्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादि भूमौ गजसंतानः प्रवर्तते । अनेनर्षिभ्यस्तनुतम् । भक्त्या स्वर्गप्रयतोक्ता वा । २ मुक्ताफलमात्याल्लज्जालाभात इत्यः । 'अनिवारणमवर्णनं वैराग्यहेतु.' इ० चा० दि०. ३ प्रायेण हि धनिका मूर्खा विद्वांसश्चाकिंचना भवन्तीति भावः । ४ नाथात्. ५ यात्यामीति वल्लभादयः पठन्ति । यान्यामीति पाठे यानं माधवी यान्ना नर्म दि० व्याचष्टे च । यानाद्वाहानिति व० ।

वधूभुत्स्याः । 'भुत्याश्चापि नवोढायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदाह वृत्तिकारः—'जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति । यच्चामरः—'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो रूपदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह—भेत्यादिना । **असौ** अङ्गराजः **काम्यः** कमनीयः **न** इति **न** । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । **सा** कुमारी **च** **सम्यग्द्रष्टुं** विवेक्तुं **न वेद** इति **न** । वेदेत्यर्थः । किं तु **लोकः** जनो **भिन्नरुचिर्हि** । रुचिरमपि किंचित्कस्मैचिन्न रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

ततः अनन्तरं **प्रतिहारभूमौ** द्वारदेशे **नियुक्ता** दौवारिकी । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । **द्विषद्भिः** शत्रुभिः **दुष्प्रसहं** दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । **[विशेषदृश्यम्]** विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । **परम्** अन्यं **नृपम्** । **नवोत्थानं** नवोदयं **इन्दुमिव** । **इन्दुमत्यै निदर्शयामास** ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः **विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः** कृशवर्तुलमध्यः **अयं** राजा **अवन्तिनाथः** अवन्तिदेशाधीश्वरः । **त्वष्ट्रा** विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । **चक्रभ्रमं** चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके ।' इति विश्वः । **आरोप्य [यत्नोल्लिखितः]** यत्नेनोल्लिखितः **उष्णतेजाः** सूर्यः **इव विभाति** । अत्र मार्कण्डेयः—'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ॥' इति ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्य **अस्य** अवन्तिनाथस्य **प्रयाणेषु** जैत्रयात्रासु **अग्रेसरैर्वाजिभिः** अश्वैः **उत्थितानि रजांसि [सामन्तशिखामणीनां]** सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां **प्रभाप्ररोहास्तमयं** तेजोङ्कुरनाशं **कुर्वन्ति** । नामशेषास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

---

१ भतुल्यभा. किरति-र्विभिन्नमुना. [illegible] । १-२७. २ परेषां इ. पा. ३ कान्तं इ. पा. ४ [illegible] इ. पा. ५ [illegible] वाल्कार । ६ उद्धतानि. ७ शिरो°. इ. पा. ८ प्रभा [illegible] । [illegible] तेजः प्रभुशक्तिः । विक्रमादिशो- [illegible] । [illegible] मन्त्रशक्तिः । ९ नामशेष — [illegible]

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

असौ अवन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य **[महाकालनिकेतनस्य] चन्द्रमौलेः** ईश्वरस्य **अदूरे** समीपे **वसन्** । अत एव हेतोः **तमिस्रपक्षे** कृष्णपक्षे **अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्** रात्रीः **निर्विशति** अनुभवति **किल** । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूस्तस्याः संबुद्धिः । हे **रम्भोरु** । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । नदीत्वाद्ध्रस्वः । **यूना अनेन पार्थिवेन सह** । **[सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु]** सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासु **[उद्यानपरम्परासु]** उद्यानानां परम्परासु पंक्तिषु । **विहर्तुं ते** तव **मनसः रुचिः कच्चित्** । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा **सा** इन्दुमती । **अभिद्योतितबन्धुपद्मे** अभिद्योतितान्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । **[प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के]** प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । **तस्मिन्** अवन्तिनाथे **कुमुद्वती** । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति ड्मतुप्प्रत्ययः । **भानुमति** अंशुमति **इव** । **भावं** चित्तं **न बबन्ध** । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । **गुणैः अनूनाम्** । अधिकामित्यर्थः । **[सुदतीं]** शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । ताम् । **तां** प्रकृतां प्रसिद्धां वा **विधातुः ललितां सृष्टिम्** । मधुरनिर्माणां स्त्रियामित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां राज्ञः **अनूपराजस्य अग्रतः विधाय** व्यवस्थाप्य **भूयः** पुनः **जगाद** ॥

१ चन्द्रार्धमौलेर्निवसन्नदूरे इ. पा. २ उज्जयिन्यां महाकालाख्यं शिवस्य स्थानं प्रसिद्धम् । उक्तं च स्कान्दे-आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥ अस्य वर्णनं मेघदूते (श्लो० ३५-३८) कविनैव कृतं द्रष्टव्यम् । ३ एतेन स्वाम्यमातिरिक्ता । हे०. ४ समुपो०. ५ अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राजश्रोग्रत्वं ध्वनितम् । ६ निधाय.

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

[संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः] संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । [अष्टादशद्वीपनिखातयूपः] अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरक्षणादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः [अनन्यसाधारणराजशब्दः] । योगी ब्रह्मविद्यानिरतः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यः नाम राजा बभूव किल इति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षकः यः कार्तवीर्यः । [अकार्यचिन्तासमकालम्] अकार्यस्यानिष्टकार्यस्य चिन्तया अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या समकालमेककालम् यथा तथा एव पुरस्ताद् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

[ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन] ज्याया मौर्व्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन । [विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण] विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधाद्दीर्घं निःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन । निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अनेन इन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादात् अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । 'नपुंसके भावे क्तः' । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्त्रमिति भावः ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन [संश्रयदोषरूढं] संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला इति एवंरूपम् अयशः दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापल्यवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं सहायमवाप्य [क्षत्रियकालरात्रिम्] क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । 'खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।' इति विश्वः । [उत्पलपत्रसाराम्] उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्रिपूंस्त्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । दह्यन्ते च तथागताः शत्रवः इति भारते कथानुसंधेया[1] ॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोः[2] अस्य प्रतीपस्य अङ्कलक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । [माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीं] माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः तस्य काञ्चीं रशनाभूताम् । [जलवेणिरम्यां] जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ।' इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

---

[1] अत्र कथा महाभारते सभापर्वणि—अग्निर्हि नीलस्य राज्ञः सुदर्शनां तनयां चकमे । ब्राह्मणरूपेण तां तमयाचत च । विप्ररूपधारिणं तमग्निं ज्ञात्वा राजा सविनयं तां तस्मा अदात् । 'प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना ॥' इति ।
[2] अङ्कस्थायास्तवालिङ्गनमेव स्यादिति दीर्घबाहुत्वम् । हे०.

प्रकामं [प्रियदर्शनः] प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि । दर्शनीयोऽपी-त्यर्थः । स क्षितीशः [शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः] शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

[लोकान्तरगीतकीर्तिम्] लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिम् । [आचार-शुद्धोभयवंशदीपम्] आचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेऽप्यत्रोभयपक्षनिर्वाहः । [शूरसेनाधिपतिं] शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्या अन्तःपुरपालिकया । ' कर्मण्यण् ' । 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान् । ' सुयजोर्ङ्वनिप् ' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । एष पार्थिवः । नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः । यं सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञान-मौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्याश्रमम् एत्य प्राप्य सत्त्वैः गजसिं-हादिभिः प्राणिभिः इव । नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि परस्परेण विरोधः उत्ससृजे त्यक्तः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।
हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणाः इव [नयनाभिरामा] नयनयोरभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । [हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु] हर्म्याग्रेषु धनिकम-न्दिरप्रान्तेषु । ' हर्म्यादि धनिनां वासः ' इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । ' मन्दिरं नगरे गृहे ' इति विश्वः । संनिवि-ष्टम् । स्वजनाह्लादको द्विषंतपश्चेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

---

१ तुनरामृ अनुमोदिताः कन्याः । हे० पा०. २ नलिन्युज्ज्वमानेन परिवर्तितम् । हे०. ३ देशान्तर. ४ अथवा जगत्युभयपक्षविभावानिद्रा: [७. ७२] इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ५ सत्वान्य, भिन्नेप०. ६ •देहे. ७ पतनानिष्ठुरत्वं वैराग्यकारणम् । पा० दि० । ८ मंरक्त.

यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये [अवरोधस्तनचन्दनानाम्] अवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः कलिन्दकन्या कलिन्दो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।' इत्यमरः । [मथुरां] मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी । तां गता अपि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरासंभव इति चिन्त्यम् । 'मथुरा मधुरापुरी' इति शब्दभेदः । क्वचित्सान्येति । [गङ्गोर्मिसंसक्तजला] गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति । धवलचन्दनसंसर्गाच्छ्यामाप्यन्यत्राप्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति चन्द्रापथः ॥

त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

तार्क्ष्याद् गरुडात् त्रस्तेन [यमुनौकसा] यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन । कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् । किल इत्यैतिह्ये । वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीडयतीव । 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानम् अमुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । [मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये] मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्तस्मिन् । चैत्ररथात् कुबेरोद्यानाद् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । [अम्भःपृषतोक्षितानि]

---

१ अनुरूपं श्लोकार्धं मेघदूते–'संसर्पन्त्याः सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया(?)सौ स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥' इति । २ त्रस्तेनेति दिग्वक्ष्मा पठतः । अयं पाठः साधयान्निव भाति । त्रासस्य निष्क्रयत्वेन मणिदानस्य युक्ततरत्वात् । ३ विष्णुम् . ४ कोमलकिसलयाधिककुसुमशयनीये । व० मु० । उत्तरशब्द आधिक्यं ब्रवीति संनिधत्वनात् । यथा– "निशाम्य शान्त्यर्थहिमोत्तरानिलाः" इति हिममिश्रा इत्यर्थः । हे० व० । ५ उक्तं च शान्तरहस्ये 'अलकाया बहिश्चास्यहर्म्यं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुतविस्तीर्णं सर्वं कल्पद्रुमाकुलम् ॥' हे० ६ नद्धानि, बद्धानि. कुमारसंभवेऽपि प्रायुङ्क्त कविः 'शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु' इति ।

अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभिरुक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे ढञ्प्रत्ययः । तद्गन्धवन्ति **शैलेयगन्धीनि शिलातलानि अध्यास्य** अधिशय्य **कलापिनां** बर्हिणां **नृत्यं पश्य** ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा [**आवर्तमनोज्ञनाभिः**] । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । **अन्यवधूः** अन्यपत्नी **भवित्री** भाविनी **सा** कुमारी **तं नृपम्** । **सागरगामिनी** सागरं गन्त्री **स्रोतोवहा** नदी **मार्गवशादुपेतं** प्राप्तं **महीधरं** पर्वतम् **इव व्यत्यगाद्** अतीत्य गता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किंकरी मता' इति हलायुधः । **अङ्गदाश्लिष्टभुजं** केयूरनद्धबाहुं **सादितशत्रुपक्षं** विनाशितशत्रुवर्गं **हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम्** आसन्नाम् । **अबालेन्दुमुखीं** पूर्णेन्दुमुखीं **बालाम्** इन्दुमतीं **बभाषे** ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

[**महेन्द्राद्रिसमानसारः**] महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यसत्त्वः **असौ** हेमाङ्गदः **महेन्द्रस्य** नाम कुलपर्वतस्य **महोदधेश्च पतिः** स्वामी । 'महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे' इति भावः । **यस्य यात्रासु** [**क्षरत्सैन्यगजच्छलेन**] क्षरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन **महेन्द्रः** महेन्द्राद्रिः **पुरः** अग्रे **यातीव** । अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराग्रेसरः **यः** । **बन्दीकृतानां** प्रगृहीतानाम् ।

---

१ नद्यावर्तेति पाठे नद्यं व्यालमिति व्याख्येयम् । २ तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्सभोगे विघ्नाभावश्च ध्वन्यते । द्वे. त्रा. ३ सागरोपमया भाविनः पत्युर्गाम्भीर्यं ध्वनितम् । ४ 'बान्दा बोडशवार्षिकी' इति रतिरहस्यम् । ५ महेन्द्रः इन्द्रः अद्रिः सूर्यस्तयोः समानबलः । द्वे. व. ६ यात्रासु विजयप्रयाणेषु कटकचलनेषु वा ।

प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां [साञ्जनबाष्पसेके] साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती इव । द्वे [ज्याघात-रेखे] ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजौ भुजाभ्यां बिभर्ति । द्विवचनात्सव्य-साचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वाञ्जनाश्रुसेकोक्तिः[1] ॥

यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽर्णव एव [प्रासाद-वातायनदृश्यवीचिः] प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिः । [मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः] मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्य-त्विमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेन राज्ञा सार्धं [तालीवनमर्मरेषु] तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति स्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणि-परत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु [द्वीपान्तरानीतलव-ङ्गपुष्पैः] द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । 'लवङ्गं देवकु-सुमम्' इत्यमरः । मरुद्भिः वातैः [अपाकृतस्वेदलवा] अपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

[आकृतिलोभनीया] आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रैः

१ अत्र रिपुभेदात्कालभेदाद्वा बहुवचनम् । वल्लभदेवकर्गा तु रिपुश्रियः—था.—वन्दीकृताना इव' इति पठनः । किं तु मल्लिनाथसम्मतः पाठ एव माधीयानिति प्रतिभाति । अनेकत्वेन विना पद्धतेरसंभवात् । २ अस्मात्परमातिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति चा० दिनकरादयः । यथा—

रणेष्वमिर्णिणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकषौ भुजाभ्याम् ।
बिसद्दलेखौ रिपुविक्रमस्य निर्वाणमार्गाविव यो बिभर्ति ॥

३ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते चा० दि०रादिभिः—यमात्मनः सद्मनि संधमोदतालोकय वेला-तटभूगताः (ती) । मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रबोध० इ०. । ४ अनेन वैतालिकाभाव उक्तः । हे० ५ अनेनोद्यानाभावश्चोक्तः । हे० ६ यादृशेन रूपेण प्रलोभनं तादृशं रूपं तस्मिन्नृपे नास्ति, दि० । चा० अप्येवम् । 'आकृतिलोभनादात्' इति पाठकल्पनायां त्वयं सुविशदः स्यात् । अन्यथोपमाभूताया लक्ष्म्या आकर्षकं किंचिन्न स्यात् । इन्दुमत्यास्त्यागे दैवप्रातिकूल्यमन्तरेण कारणान्तरस्याविद्यमानत्वात् ।

णेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तया सुनन्दया एवं प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः [प्रतिकूलदैवात्] प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंसः इव तस्मा द् हेमाङ्गदाद् अपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।
इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनां च' इत्यौ आगमः । आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इन्दुमतीम् । 'क्रौड्यादिभ्यश्च' इत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसंख्यानात्ष्यङ्प्रत्ययः । 'यङश्चाप्' इति चाप् । निजगाद । इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

[अंसार्पितलम्बहारः] अंसयोरर्पिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हाराः यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । 'तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः । 'पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाड्ड्यण्वक्तव्यः' इति ड्यण्प्रत्ययः । 'तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । [बालातपरक्तसानुः] बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य सः । सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । अद्रिराजः इवाभाति ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता [निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः] निःशेषं पीत्वा उज्झितः

१ अत्रायं क्षेपकः क्वचित्—अथाधिगम्या(स्या)मगराजकल्पं पतिं पुरस्योरगपूर्वनाम्नः ।
भाषाप्रभूमौ (शुद्धो)भयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥
२ अत्र प्रसिद्धस्य संहरणार्थस्य प्रतिकूलस्थितत्वात् नागपुरेत्यस्य विलम्बेनोपस्थितेर्विनिहतार्थता दोषः । ३ 'सोऽस्य राजा' इति ष्यञ् । 'पाण्डवादिभ्यो यत्' इ. भट्टोजिदीक्षिताः । ४ अत्र वाक्यार्थवृत्तिरुपमा । यदाह वामनः—तद्द्विविधं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् । ५ पुरा किल मेरुमत्सराद्वर्धमानेन विन्ध्याद्रिणा रविमार्गो निरुद्धः । तदा देवैरनुरुद्धो विन्ध्यगुरुर्भगवानगस्त्यः काशीं परित्यज्य दक्षिणदेशमागतः । आगतं तं दृष्ट्वा विन्ध्यो नीचैः प्रणनाम । प्रणतं च तं गुरुः 'यावदहं न प्रत्यागच्छामि तावदेतदवस्थ एव तिष्ठ' इत्यभिधायासनिवृत्तये दक्षिणामाशामाश्रितवान् । स. ४. श्लो. ४४ द्रष्टव्यः । ६ हते वृत्रासुरे तदनुचरा दानवा निशि त्रैलोक्यं पीडयाञ्चक्रुर्दिवा च सागरं प्रविष्टा बभूवुः । ततो भगवता विष्णुनामरेन्द्रेण प्रार्थितो भगवानगस्त्यः सागरं पपौ । पाने च तस्मिन्निराश्रया दृश्या देवैर्हताः । इति कथात्रानुसन्धेया ।

पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः [अश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः] अश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते कर्मणि । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः भवति । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानाट्ठक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरा पूर्वं [जनस्थानविमर्दशङ्की] जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्तः उद्धतः लङ्काधिपतिः रावणः । दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाणौ विधिवद् गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादञ्खञौ' इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । महीव [रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः] रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन [illegible] ध्वन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

[ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगासु] ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु । 'ताम्बूलवल्ली नागवल्ल्यपि' इति 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । [एलालतालिङ्गितचन्दनासु] एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । [तमालपत्रास्तरणासु] तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलयस्थलीषु शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं [रोचनागौरशरीरयष्टिः]

---

१ अनेनास्य कोऽपि महिमातिशय उक्तः । २ [illegible] नानाधिक्यं [illegible] । पा०

रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततः तडित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोः इव वां युवयोः योगः समागमः [अन्योन्यशोभापरिवृद्धये] अन्योन्यशोभायाः परिवृद्धये अस्तु ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्धी उपदेशः वाक्यम् । [दिवाकरादर्शनबद्धकोशे] दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव । अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखा इव यं यं भूमिपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । [नरेन्द्रमार्गाट्टः] नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽट्टोऽयो गृहभेदः इव । 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छायत्वम् । अन्यत्र तमोवृतत्वम् । प्रपेदे ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्याम् इन्दुमत्यां उपस्थितायाम् आसन्नायां सत्यां रघोः सूनुः अजः मां वृणीत न वा इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामेतरः वामादितरो दक्षिणः बाहुः [केयूरबन्धोच्छ्वसितैः] केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

---

१ अंगरागादतिसुन्दरं शरीरमित्य० । 'यष्टिशब्दः स्वार्थे' इ. दिनकरः । २ मेघविद्युतोः अन्योन्यशोभापरिवृद्धये । चा० दि० । ३ अनेन परस्परशोभा नान्यैर्लभ्येत्युक्तं दक्षिणस्य वा । ३० ४ 'नक्षत्रनाथांशुः' इ. चा० दि० पठन्ति । ५ अनेनाजस्य सूर्यसादृश्यं ध्वनितम् । ६ एतेन दिवसकरकमलयोरिवेन्दुमत्यजयोरनुरागस्य मनसश्च [illegible] सूच्यते । चा० । ७ आभा- [illegible] वामतरेण स्फुरता भुजेन । इति दि० चा० पठन्ति । ८ [illegible] पाठः । ९ 'वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥' इति निमित्तनिदाने । तथा— 'अङ्गस्फुरणं तथा दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव [illegible]' ॥ इ. ३० । पुंसां हि दक्षिणभुजस्फुरणं प्रियालिङ्गनं सूचयति । [illegible] इ. दि० । इदं बाहुस्फुरणं [illegible] । 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य' इति शाकुन्तले । [illegible] दक्षिण । ' इ. विक्रमोर्वशीये । 'अभिमतफलशंसा चारु पुस्फोर बाहुः' इ. भट्टि । १० केयूरबन्धस्थाने [illegible] इति दिनकरव्याख्याति ।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । [सर्वावयवानवद्यं] सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तम् अजं प्राप्य । अन्योपगमाद् राजान्तरोपगमाद् व्यावर्तत निवृत्ता । तथा हि । षट्पदाली भृङ्गावलिः । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रफुल्लतेः पचाद्यच् । फलतेस्तु प्रफुल्तमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्—' इति निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एत्य । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ।' इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तराभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन् अजे [समावेशितचित्तवृत्तिम्] समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् । [इन्दुप्रभां] इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुतुल्याम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । 'प्रथने वावशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

[इक्ष्वाकुवंश्यः] इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशे भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । 'ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि ।' इति विश्वः । आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ ।' इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा अभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । उत्तरकोसलेन्द्राः राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् [काकुत्स्थशब्दं] ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां दधति बिभ्रति । तत्सम्बन्धोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे

१ 'विरामार्थान्त यतो विरतिः' इत्यमरादानन्त्यम् । २ 'प्रथने वावशब्दे' इति सूत्रेण विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । अत्र शब्दस्य [वाक्यस्य] प्रथनात् घञ् । किं तु 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययः । ३ अथ शशादाख्यनामधेयस्य विकुक्षेरिक्ष्वाकुसुतस्य सुतः । अत्र भागवतम्—पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि तस्य वै ॥ कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः ॥ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखाञ्छितान् । स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानामरुणत्त्रिदशैः पुरम् ॥ * * * जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥

महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

यः ककुत्स्थः **संयति** युद्धे । [**महोक्षरूपं**] महानुक्षा महोक्षः । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं **महेन्द्रमास्थाय** आरुह्य । अत एव [**प्राप्तपिनाकिलीलः**] प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् **बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः** निवृत्तपत्ररचनाः **चकार** । तद्भर्तृन्-सुरान्वधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

यः ककुत्स्थः [**ऐरावतास्फालनविश्लथं**] ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलम् **अङ्गदम्** ऐन्द्रम् **अङ्गदेन** स्वकीयेन **संघट्टयन्** संघर्षयन् **स्वामग्र्यां** श्रेष्ठां **मूर्तिमुपेयुषःअपि** प्राप्तस्यापि **गोत्रभिदः** इन्द्रस्य । अर्धमासनस्य **अर्धासनम्** । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । **अधितष्ठौ** अधिष्ठितवान् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण एव तस्य ककुदमारूढः । किं तु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा अर्धासन-मपीत्यपेरन्वयः ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उरुकीर्तिः महायशाः **कुलप्रदीपः** वंशप्रदीपकः **दिलीपः नृपतिः तस्य** ककुत्स्थस्य **कुले जातः किल** । यः दिलीपः **शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये** । न त्वशक्त्येति भावः । [**एकोनशतक्रतुत्वे**] एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे **अतिष्ठत्** । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमकरोदित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन् दिलीपे **महीं शासति** सति । [**विहारार्धपथे**] विहरत्यत्रेति

१ पत्राकारा लेखाः पत्ररचनाः । शाकपार्थिवादिः । कस्तूर्यादिना लिखिता रेखा रचनाविशेषाः । [illegible] यस्य । २ [illegible] शतं [illegible] तस्य [illegible] । '[illegible]-[illegible]' इति बहुव्रीहौ निपातः । '[illegible]' इति काशिकाकारः । यथा [illegible]-'[illegible] विपुलः पारप्लवम्' इति । ३ यदा विहारस्य [illegible] वा पन्थाः । [illegible] इत्यपपाठः । ४ [illegible]-यामिनीनाम् [illegible]-आभरणाय-इति पाठः ।

विहारः क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च ।' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते' इत्यमरश्च । अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नास्रंसयत् नाकम्पयत् । आहरणाय अपहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् । तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यः रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहृता संभृता सम्यग्वर्धिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूतिं संपदं [मृत्पात्रशेषां] मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्ताम् अकरोत् । विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । अद्रीन् आरूढम् । उदधीन् वितीर्णम् अवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । अनुबध्नातीति अनुबन्धि च अविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवंभूतं यस्य यशः इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥ ७८ ॥

असौ अजः अजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं जयन्तः इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति क्तः । सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः— 'श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः । यः अजः गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथ बिभर्ति । यथा कश्चिद्दम्यतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालङ्कारो ध्वन्यते 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः ॥

---

१ भगवता वायुनाप्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य तस्य शासनमुल्लङ्घयितुं का शक्तिस्तस्करादीनामिति भावः। २ स्थानं राज्यमिति यावत् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ।' इत्यमरः । अत्र तस्येति पदमुभयत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन योज्यम् । ३ दिनकरस्तु 'चतुर्दिगावर्जनसंभृताम्' इति पठित्वा 'चतसृणां दिशामावर्जनं विजयस्तेन संभृतां संचिताम्' इति व्याचष्टे । ४ 'नदीन्' इ. पा० ५ 'अपारिं श्मरणमालम्' इ. पा० व० मु० । ६ 'यशसः सकर्मकक्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वात् कर्तृत्वं कर्मत्वं वा' हे० । ७ अनेनाजस्य महाराजत्वोक्तिः ।

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन [विनयप्रधानैः] विनयः प्रधानं येषां तैः तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिः च आत्मनस्तुल्यं स्वानुरूपम् अमुम् अजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

ततः [सुनन्दावचनावसाने] सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य संकोच्य [प्रसादामलया] प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या [संवरणस्रजा] संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजा इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम् अनुरागग्रन्थिं शालीनतया अधृष्टतया । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक । तथापि अरालकेश्याः सः अभिलाषबन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्याम् इन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः । सखी सदृशी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनान्ङीप् । वेत्रभृत् सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये । अन्यतः अन्यं प्रति व्रजामः इति परिहासपूर्वम् आबभाषे । अथ वधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं [असूयाकुटिलं] ददर्श । अन्यागमनस्यासहत्वादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।' इत्यमरः । करभ

---

१ [illegible] यथैव सम [illegible] यथैव सम कुलं (श्रुतम्) । [illegible] ॥ इति 'वरं किंचिदुन्नस्य [illegible]' ॥ इति [illegible] । इति च १०, २ 'मृदूकृत्य' इ. पा. ३ [illegible] । ४ रोमाञ्चः सात्त्विकभावविशेषः । १७६ पृष्ठं द्रष्टव्यम्. ५ [illegible] । तथा कुमारसंभवे [illegible] ' इति । [illegible]

उपमा ययोस्तादृक् यस्याः सा करभोपमोरूः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । सा कुमारी [चूर्णगौरं] चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजम् । मूर्तं मूर्तिमन्तम् अनुरागमिव । धात्रीकराभ्यां धात्र्या उपमातुः (सुनन्दायाः) कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानं आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्ज । अतौचित्यात् ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यः वरणीय उत्कृष्टः । श्रेष्ठ इत्यर्थः । सः अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या [विशालवक्षःस्थललम्बया] विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया सक्तया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं [कण्ठार्पितबाहुपाशां] कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताम् अमंस्त । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः इयम् अजसंगतेन्दुमती मेघमुक्तं मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रं उपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इति एवं नृपाणां [श्रवणकटु] श्रवणयोः कटु परुषम् स्वमनोविसंवादि वाक्यम् एकवाक्यं विवव्रुः । मालिनीवृत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकतः एकत्र [प्रमुदितवरपक्षं] प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यम् । मनोरथभङ्गादप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं [कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रम्] कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ
रघुवंशे महाकाव्ये स्वयंवरवर्णनो
नाम षष्ठः सर्गः ।

---

१ पाठान्तरम्—स्वपदस्थानात् । २ कुङ्कुमादिक्षोदारुणे हरिद्राचूर्णेऽपि वा । इ. हे० । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते' इति मेदिनी । ३ गुणशब्दस्तन्तुवाचकत्वेनात्र स्रग् लक्ष्यते । अनुरागस्य गुणत्वेनात्र कविना गुणशब्दं विहाय तद्गुणार्थे गुणशब्दः प्रयुक्तोऽर्थे सुविशदः स्यादिति । ४ अत्र स्थलशब्दः प्रशस्तार्थः । ५ स्वमानविसंवादिभिर्वाग्भिः । हे०

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।
मार्गन्तं बाल्मालोकयाश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ विदर्भनाथः भोजः सदृशेन उपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीं आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ताम् [भोज्याम्] इन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूयाः वृथेति निन्दन्तः । किं च । विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः [विभातग्रहमन्दभासः] पृथिवीक्षितः नृपाः अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः ॥

ननु क्षुद्राः किं नाक्षुभ्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्याः इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावात् [सांनिध्ययोगात्] हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणां [स्वयंवरक्षोभकृताम्] अभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन

हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम् ।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । [**तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारं**] तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काश्चिह्नानि यस्य तम् [**इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्**] । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारितमुष्णमातपो यत्र तं तथा [**ध्वजच्छायनिवारितोष्णम्**] । **राजमार्गं स वरः** वोढा **वध्वा सह प्राप** विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

ततः तदनन्तरं **चामीकरजालवत्सु** सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु **सौधेषु** तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां [**तदालोकनतत्पराणां**] **पुरसुन्दरीणामित्थं** वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि [**त्यक्तान्यकार्याणि**] **विचेष्टितानि** व्यापाराः । 'नपुंसके भावे क्तः' । **बभूवुः** ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बन्द्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपथं **व्रजन्त्या कयाचित्** कामिन्या **उद्वेष्टनवान्तमाल्यः** । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमाल्यः । **करेण रुद्धः** गृहीतः **अपि च केशपाशः** केशकलापः । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः । **तावत्** आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं **बन्द्धुं** बन्धनार्थं **न संभावितः** न चिन्तितः **एव** ॥

---

१ यावत्तौ राजानो गतास्तावदेव स वरः—इ० पा० मु० व०. २ आदिशब्देन पूर्णकुम्भचन्दनसेकादीनां ग्रहः । ३ नानारत्नदीप्तिभिरिति शेषः । ४ इन्द्रायुधैरीषत्कमीयद्भिरिव भासमानं तोरणमेवाङ्कं यस्य । ५ दि० । ७ चर्मावृते आकरे भवं चामीकरम् । 'चामीकरं जातरूपम्' इत्यमरः । शिशुपालवधेऽप्येवं वर्णनम्—'अवलोकनाय सुरविद्विषो द्विषः पटहप्रणादविहितोपहूतयः । अवधीरितान्यकरणीयसत्वराः प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः ॥' इ० । ६ 'वान्त' इ. पा० ७ द्रुतम् उद्विग्ने । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । उद्विग्नं भुजङ्गोद्वेगात्तः । मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थेऽपीत्थं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । तथा काव्यादर्शे—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥' इति । तावदेवशब्दाभ्यां बन्धस्य दूरापेतत्वं ध्वन्यते । यत्र करेण रोधमात्रमपि नासीत् तत्र बन्धनस्य का कथेत्यर्थः । इति च इ० । ५–११ श्लोकाः कुमारसम्भवे सप्तमसर्गेऽप्युपलभ्यन्ते ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

काचित् । प्रसाधिकयालंकर्त्र्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं [प्रसाधिकालम्बितम्] द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव । [अग्रपादम्] अग्रश्चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति कर्मधारयसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति वामनः । तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती । आ गवाक्षाद् गवाक्षपर्यन्तं पदवीं पन्थानम् । अलक्तकाङ्कां लाक्षारागचिह्नां ततान विस्तारयामास ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्य अलंकृत्य । संभ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा [तद्वञ्चितवामनेत्रा] सती तथैव शलाकाम् अञ्जनतूलिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं संभ्रमादुत्क्रमकरणद्योतनार्थम् । 'सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते' इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन भिन्नां त्रुटितां [प्रस्थानभिन्नां] नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन [नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण] । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाचिता मणिभिरर्धगुम्फिता । दुर्निमिते संभ्रमाद् दुरुत्क्षिप्ते । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्रत्ना सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा [अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा] आसीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं **सान्द्रकुतूहलानां तासां** स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां तैः [**आसवगन्धगर्भैः**]। विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः [**विलोलनेत्रभ्रमरैः**]। **मुखैर्व्याप्तान्तराः** छन्नावकाशाः **गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव** कमलालंकृता इव । ' सहस्रपत्रं कमलम् ' इत्यमरः । **आसन्** ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यः रघोरपत्यं **राघवम्** अजम् । ' तस्यापत्यम् ' इत्यण्प्रत्ययः । **दृष्टिभिः आपिबन्त्यः** अतितृष्णया पश्यन्त्यः **विषयान्तराणि** अन्यान्विषयान् **न जग्मुः** । न विविदुरित्यर्थः । **तथा हि** । **आसां** नारीणां **शेषेन्द्रियवृत्तिः** चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः **सर्वात्मना** स्वरूपकार्त्स्न्येन **चक्षुः प्रविष्टेव** । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वानन्त्येण सहकात्स्न्येनचक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किम् । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

' शुश्रूषकथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः ' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयन्ति ' स्थाने ' इत्यादिभिस्त्रिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्या इन्दुमती **परोक्षैः** अदृष्टैः **भूपतिभिः वृता** ममैवेयमिति प्रार्थितापि **स्वयंवरम् एव साधुं** हितम् **अमंस्त** मेने । न तु परोक्षमेव कंचिन्प्रार्थकं वव्रे । **स्थाने** युक्तमेतत् । ' युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ' इत्यमरः । कुतः । **अन्यथा** स्वयंवराभावे **असौ** इन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति **पद्मा** लक्ष्मीः । ' अर्शआदिभ्योऽच् ' इत्यच्प्रत्ययः ।

१०–११ श्लोकयोर्मध्ये क्षेपकोयं दृश्यते–

म्लानं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती ।
संप्रस्नुताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥

१ ' सहस्रपत्राभरणा ' इ. पा० २ ' स्यात्कुतूहलं कौतुकं कौतुहलम् ' इति हलायुधः । सान्द्रमधिकं कुतूहलं यासां तासाम् । इ. टि० । ३ अत्र मुखानां पद्मत्वं ध्वनितम् ४ गवाक्षिता इव गवाक्षाः । ' अक्ष्णोऽदर्शनात् ' इत्यच् । ' अवङ् स्फोटायनस्य ' इति स्वर्गाभिधर्मानन्तरया निरूपयद् । यद्वा गावो ज्योतींषि किरणा वाक्षन्ति व्याप्नुवन्त्येनमत्र वा । अक्ष व्याप्तौ । अकर्तरि घञ् । ५ समानार्थः श्लोकः— ' कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ' इति [११. ९३] । ६ शेषाणि च तानीन्द्रियाणि श्रवणादीनि तेषां वृत्तिव्यापार आकर्णनादिरूपः । ' सर्वेन्द्रियवृत्तिः ' इ. पा० ७ अक्षिभ्यां परे इति परोक्षाः न प्रत्यक्षाः । ' परोक्षे लिट् ' इति निपातनात् अक्षिशब्दस्याकारश्च इत्वम् । ' शीतरश्मसकर्णिशः ' इत्यत्र । ' साधो ' इ. पा०

नारायणमिव। आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत। न लभेतैव। मदसाद्विवेकाभीकर्यादिति भावः॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत्॥ १४॥

स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम्। इदं द्वन्द्वं मिथुनम्। 'द्वन्द्वं रहस्य-' इत्यादिना निपातः। परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत् न योजयेद्यदि। तर्हि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः वितथः विफलः अभविष्यत्। एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः। 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ्। 'कुतश्चित्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्॥ १५॥

रतिस्मरौ यौ। नित्यसहचरावित्यभिप्रायः। नूनं तावेवेयं चायं च इमौ दंपती अभूताम्। एतद्रूपेणोत्पन्नौ। कुतः। तथा हि। इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये। सत्स्वपि व्यत्यासकारण इति भावः। आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव। 'तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः।' इति दण्डी। गता प्राप्ता। तदपि कथं ज्ञातमत आह—हि यस्मात् मनो जन्मान्तरसंगतिज्ञं भवति। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम्। जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः॥

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्म समाससाद॥ १६॥

इति 'स्थाने वृता' (७।१३) इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः [श्रोत्रसुखाः]। सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः। 'पापपुण्यसुखादि

१ यद्वा 'परस्परेण' इति शब्दः 'स्पृहणीयशोभम्' इत्यनेन सहान्वयी। इन्दुमत्या, शोभाजेन स्पृहणीयस्य शोभा चन्द्रमत्या इत्यर्थः। शोभयति इति शोभा। 'अत्र वामनः—शोभेति निपातनादिति शुभशुम्भशोभार्थायिति शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वादङ् सिद्ध एव। गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यते'। द. ह०। अयं श्लोकः कुमारसंभवेऽपि दृश्यते।

२ 'जातिस्मरौ' इति पठन्ति पा० दि० सादय.। दिनकरो व्याचष्टे च-स्मरत इति स्मरौ। पचाद्यच्। जातेर्जन्मनः स्मरौ जातिस्मरौ। षष्ठीतत्पुरुषसमासः। इति। किं त्वयं पाठो न साधुः। मनोऽन्तरस्तरे 'मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्' इत्यस्य गौनरुक्त्यापातात्।

३ नूनम्-निश्चये उत्प्रेक्षायां वा। 'नूनं तर्केऽर्थनिश्चये' इत्यमरः। इमावभूताम्-इमावभूताम्-इमावभूताम्, गता-याता द. पा०.७४, मङ्गलसाधनाः पूर्णकुसुममालादयो गानवादित्रपताकादयश्च। अत्रानुरूप वर्णन भागवते-सलिलस्थानगमार्गभवनां प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्डुलाम्। आगृहं गृहं वेदितचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः। सवृन्तरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः। सा (मथुरा) प्रयातस्य वसुदेवनन्दनी॥ द० स्क. १०. अ. ४१.

च' इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन्कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं शोभितं संबन्धिनः कन्यादायिनः सद्म गृहं समाससाद प्राप ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन स [कामरूपेश्वरदत्तहस्तः] सः अजः । अथो अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितम् [वैदर्भनिर्दिष्टम्] अन्तश्चतुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसि [नारीमनांसि] इव विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितः [महार्हसिंहासनसंस्थितः] असौ अजः । भोजेनोपनीतं [भोजोपनीतम्] । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रम् । अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं [दुकूलयुग्मं] च । वनिताकटाक्षैः अन्तःपुरस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह स्वीकृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सः अजः । विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुरचारिभिः वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपं [वेलासकाशम्] इव । पूर्णचन्द्रोऽदन् ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सदने अर्चितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यः भोजपतेः भोजकुलेश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा

---

१ कामरूपेश्वरेण दत्तो हस्तो यस्य इति वा ।

२ स्वयम्वरार्थं समागते कस्मिन् । चतुष्कमध्ये नानिमन्त्रितान्यपि नारीमनां- स्यपि । अनेन सर्वोत्कर्षः सूचितः । अनु-अजः-अथो-अन्तः वैदर्भनिर्दिष्टमथः इ. पा.

३ मधुना युज्यते, मधुना युक्तो वा मधुपर्कः [illegible] । [illegible] । [illegible] । मधुपर्कोऽर्पितः ॥ इति ।

४ 'कथितं [illegible]' [illegible] । [illegible] इ. पा. ५ [illegible] । ६ ' [illegible]' इति टि०

तमेव च अग्निं विवाहसाक्ष्ये आधाय । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । वधूवरौ संगमयांचकार योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य । अनन्तरायाः संनिहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवम् [अनन्तराशोकलताप्रवालं] प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्रः इव । सुतरां चकासे ॥

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ २२ ॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य सः [कण्टकितप्रकोष्ठः] आसीत् । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ।' इत्यमरः । कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संववृते बभूव । अत्रोत्प्रेक्षते–पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन । कर्त्रा । तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता इव । समीकृतेत्यर्थः ॥ प्रागसिद्धस्याप्यनुरागस्यास्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः–'कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं सति कुमारसंभवे–'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।' (७ । ७७) इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । 'तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन' इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्–तस्मिन्द्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि [अपाङ्गप्रतिसारितानि] । क्रिययोर्निरोधनलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्तितानि प्रत्याहृतानि

[क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि] अन्योन्यस्मिँल्लोलानि सतृष्णानि [अन्योन्यलोलानि] । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । तयोः दंपत्योः विलोचनानि द्रष्टुः मनोज्ञां रम्यां [ह्रीयन्त्रणाम्] ह्रिया निमित्तेन यन्त्रणां संकोचं आनशिरे प्रापुः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

तन्मिथुनम् उदर्चिषः उन्नतज्वालस्य कृशानोः वह्नेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् । मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसंगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिंदिवम् इव । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । चकासे दिदीपे ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी [नितम्बगुर्वी] । 'दुर्धरालघुनोर्गुर्वी' इति शाश्वतः । विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता । मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा [मत्तचकोरनेत्रा] लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । 'शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिना वपति' इति कात्यायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पावकाद् उदियाय उद्गतः । [कपोलसंसर्पिशिखः] कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः तस्याः वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्णाभरणतां [मुहूर्तकर्णोत्पलतां] प्रपेदे ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तत् वधूमुखम् आचारेण प्राप्तात् धूमग्रहणात् [आचारधूमग्रहणात्] । अञ्जनस्य

---

१ कुलकुण्डादुत्थितेन धूमेन जनितलौहित्यात्कामं निम्नगचकोरनेत्रसाम्यम् । इ. दि० । स च 'लाजविमोक्षम्' इति पठति विसर्गस्यसमीचीनः पाठ इति व्याचष्टे च । विसर्गपदस्य मलत्यागपरत्वादश्लीलत्वव्यञ्जकतयाऽसमीचीनत्वं बोध्यम् । कुमारसंभवेति 'लाजमोक्षम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ लाजमोक्षकल्पमाह हिरण्यके० गृह्यसूत्र—'इमान् लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणान्मम तुभ्यं (अग्ने) च'। 'संवननं तदग्निरनुमन्यतामयम् ।' इत्यभिधायैनं नाङ्गुष्ठेनाग्नौ लाजान् वपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिर्वर्धन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा । इति । ३ लाजहोमं कृत्वा धूममाजिघ्रेदिति गृह्यविदः । अन्ये तु इदानीमाचारधूमग्रहणमित्याहुः । इति, बीजाविर्गता अङ्कुरा बीजाङ्कुराः । इति च दि०. बीजाङ्कुरधारणमपि महाराष्ट्रेषु नवपरिणीतासु दृश्यते । ४ द-शोभ-गन्ध-गन्ध । इ. पा०

क्लेदोऽञ्जनक्लेदः । अञ्जनमिश्रबाष्पोदकमित्यर्थः । तेन रामाकुलाक्षं [अञ्जनक्लेदम-माकुलाक्षम्] प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् [प्रम्लाननबीजाङ्कुरकर्णपूरं] पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती' इत्यमरः । बन्धुमता । बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिः च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्वविशिष्टत्वक्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणम् [आर्द्राक्षतारोपणम्] अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥ २९ ॥

अधिश्रीः अधिकसंपन्नः भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थम् अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥

मुदः संतोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निगूहितमत्सराः । अत एव प्रसन्नाः बहिर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्लीनग्राहाः ह्रदा इव स्थिता ते नृपाः वैदर्भं भोजम् आमन्त्र्य आपृच्छ्य तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाच्छलेन उपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । [कृतपूर्वसंविद्] पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'प्रविबुद्धे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु ।' इति केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत् प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु [प्रमदामिषम्] । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ।' इति केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानमावृत्य अवरुध्य तस्थौ ॥

---

१ कृतसमावर्तनः । त्रिविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति । तथा हि याज्ञवल्क्यः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ इ. टी० मा० टि० । २ पुरं गृहं धारयति धरतीति वा पुरंध्रिः । पृषोदरादिः । ३ एष हि लोकाचारः । इ. व. आर्द्राक्षतारोपणं हि वृद्धाचारः । इ. मा. ४ इति-इत्थम् । इ. पा. ५ अधिका श्रीर्यस्य । ६ कृतपूर्वसंधिः, मारम्भसिद्धौ, आरम्भसिद्ध्यै, समयोपलभ्यम्-समरोपलभ्यं, समरेण लभ्यम् । इ. पा.

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

[अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः] अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स तथोक्तः । क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी, भोजः अपि तावत् तदा [सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः] सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आ समन्तात्, अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यार्थे देयं धनम् । 'यौतुकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ।' इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशः [कुण्डिनेशः] भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेन [त्रिलोकप्रथितेन] अजेन सार्धं मार्गे पथि तिस्रः वसतीः रात्रीः उषित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । पर्वात्यये दर्शान्ते उष्णरश्मेः सूर्यात् सोमः चन्द्रः इव तस्मात् अजाद् अपावर्तत । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवः रूढवैराः बभूवुः । अतः हेतोः समेताः संगताः सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृप्तः दर्पितः स राजन्यगणः राजसंघातः भोजकन्याम् उद्वहन्तं नयन्तं तम् अजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां [बलिप्रदिष्टां] श्रियम् आददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येमं त्रैविक्रमम् पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लादः इव । पथि रुरोध । तथा च वामनपुराणे— 'वैरोचनिहितोऽपि प्रह्लादः प्रणतं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रमनाभस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥' इति ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

स कुमारः अजः तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं बहुसुभटम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्य आज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । भागीरथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यो नदः इव । प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादाभ्यामततीति पदातिः । पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ।' इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरङ्गसादी अश्वारोहः तुरगाधिरूढम् अश्वारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ।' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहः गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्थमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान् [कुलोपदेशान्] कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः । श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः । किं तु बाणाक्षरैः बाणेषु लिखिताक्षरैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति संग्रामे अश्वैः उत्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः [स्यन्दनवंशचक्रैः] सान्द्रीकृतः घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले ।' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैः [कुञ्जरकर्णतालैः] विस्तारितः प्रसारितः रेणुः नेत्रक्रमेण अंशुकपरिपाट्या । अंशुकमिवेत्यर्थः । 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्' इति, 'क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । सूर्यम् उपरुरोध आच्छादयामास ॥

---

१ 'ज्योतारथा (या) म्' इति हे० पा० दि० वल्लभाः पठन्ति । ज्योतीरथां रेवाम् । यस्मा नद्याः पुनर्निर्गमनाभावः । इ. हे० २ 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः । तेन पदाजिः, पदातिः, पदगः, पदोपहतः, इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । ३ तालशब्दस्य करतलताडन शब्दयोर्थः । अत्र गजकर्णयोरुभयोरेकत्र संघटनात्तत एव । ४ 'पक्षनिरोधनकारेण' इ. पा० 'वंश'–'वृन्द, पुञ्ज' इ० पा०; नेत्रक्रमेण–'अनुक्रमेण' इ० वल्लभादयः पठन्ति ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुवशाद् विदीर्णैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून् [प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि] पिबन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकारा ध्वजाः । पर्याविलानि भरितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्यमत्स्याः इव । बभुः भान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः । नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन [विलोलघण्टाक्वणितेन] विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणान्नामोच्चारणात् [स्वभर्तृनामग्रहणात्] बभूव । रजोन्धतया सर्वे स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रजह्रुरित्यर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतः दृष्टिपथमुपरुन्धतः । आजौ युद्धे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य । रज एवान्धकारः तस्य [रजोन्धकारस्य] । [शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा] शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । रुधिरप्रवाहः बालारुणः बालार्कः अभूत् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालार्कोपमं रुधिरमावर्ण्योर्थम् ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः । त्याजितभूतलसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्य क्षतजस्य उपरिष्टात्पवनावधूतः वातहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य अग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आबभासे दिदीपे ॥

प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तॄनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति रथस्थाः रथ एव स्थिताः ।

---

१ 'स्वोदकस्य रजःशान्त्यर्थम्' इ० पा० । २ कृत्रिममत्स्यमत्स्यं दृष्ट्वा... क्रियते । ...रसे नवोदकानि पिबन्तीति भावः । ३ ० ... ३ अनुनर्मं समरसंरम्भवर्णनं शि० वधे '... ...हते ... ...' । आसायाते ... परावः पुरस्तरन्... सम्मुखे ... इति ॥ ४ यथा ... निष्पद्यते तथा क्षतजप्रवाहेन ... ...इति भावः ।

संरक्षिता इत्यर्थः । रथिन इति शेषः [प्रहारमूर्छापगमे] प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे सति । यन्तृन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतमित्यधिक्षिप्य । निवर्तिताश्वाः पुनः रणस्थलाभिमुखं चलिताश्वाः सन्तः पूर्वे यैः स्वयं सादिताः हताः लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया निजघ्नुः प्रजह्रुः॥

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनाश्छिन्नाः [परबाणलूनाः] अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः । 'शस्यबाणाग्रयोः फलम्' इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरुः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापुः एव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैः अत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः हृतानि छिन्नानि अपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि [श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि] आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पतता पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं प्रहर्ता अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममशक्तं [प्रतिप्रहाराक्षमं] तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहं [तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं] मूर्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयः न

---

१ 'निवर्तिताश्वान्' इति वल्लभसम्मतः पाठः । तस्य व्याख्या यथा—'रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे सति । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा निवर्तिताश्वान् यन्तॄन्सारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया सक्रोधत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजह्रुः, २ पूर्वं प्रहारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वाः केतवो येषां तान्, ३ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-'कश्चित्स्वलाघवमपेक्ष्य ... भूयश्चितनामाश्वाप । व्यावर्तितः क्रोशतः सत्युहंसरयक्तभ्रान्त्या वा ... लोकानुशाने ।'॥ इति । ४ मुक्तैः, क्षुराग्रैः—क्षुरवैः इ. पाठान्तरः । ५ 'कृत्तानि ... यावद्भूमौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव श्येनैर्गृहीतानीत्यर्थः ।' इ. मा० । अनुरूपश्लोकः शिशुपालवधे—'दूरमपावात् सायकेनापरस्य ... । ... मुखैः ... ॥' इति ॥

जघान पुनर्न प्रजहार । किं तु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तम् आचकाङ्क्ष । '[१]नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।' इति निषेधादिति भावः ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां[२] विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण[३] ॥ ४८ ॥

तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिः बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः अत एव विकोशैः पिधानादुद्धृतैः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविग्नाः भीताः गजाः करशीकरेण । शमयांबभूवुः शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैर्बाणैरुत्कृत्तानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना [शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या] । च्युतैः भ्रष्टैः [शिरस्त्रैः] शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि । 'शीर्षण्यं च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः । चषकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सा [चषकोत्तरा] इव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा शोणितमद्यकुल्या । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः मृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं[४] विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि[७] ।
केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार[५] ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कुषितं खण्डितम् । 'इण्निष्ठायाम्' इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गेभ्यः आक्षिप्य आच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोष्ट्री । 'शिवः कीलः शिवा क्रोष्ट्री' इति विश्वः । केयूरकोट्याङ्गदाग्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा [केयूरकोटिक्षततालुदेशा] सती । अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श[८] ॥ ५१ ॥

द्विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः [द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः] कश्चिद् वीरः सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य । [वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः] वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः

---

१ न भीतं न पराङ्मुखं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति उत्तरार्धम् । म. स्मृ. अ० ७ श्लो० ९२. २ 'वर्मभृताम्' इ. पा०. गजैः सह योद्धृणामिति शेषः. ३ शुण्डादण्डजलकणैः. ४ दन्तेषा-लङ्गैः । ५ निःसारयितुम् । ६. इ० पा०टि०. ७ प्रियं पिशितं यस्याः सा । पूर्वनिपातः । ८ युद्धस्य मानभागे कीर्ता रिपवमितिति बृहदाचारः । यस्मिन्युद्धे भटानां सहस्रं हन्यते तत्र कबन्धो नृत्यतीत्यागमः । एतेनात्र तादृशं युद्धं जातमिति द्योत्यते । इ. पा० टि० ।

मन्। **समरे नृत्यत्** स्वं निजं **कबन्धं** विशिरस्कं कलेवरं **ददर्श** । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।' इत्यमरः ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

कौचिद् वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरुन्मथनाद्विनाशनात् [**अन्योन्यसूतोन्मथनात्**] **तौ एव सूतौ रथिनौ** योद्धारौ **च अभूताम्** । तावेव **व्यश्वौ** नष्टाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तौ [**गदाव्यायतसंप्रहारौ**] अभूताम् । ततः **भग्नायुधौ** भग्नगदौ सन्तौ (बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ) **बाहुविमर्दनिष्ठौ** बाहुयुद्धसक्तावभूताम् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

परस्परेण अन्योन्यं **क्षतयोः** क्षततन्वोः **समकालम्** एककालं यथा तथा **एव उत्क्रान्तवाय्वोः** युगपदुद्गतप्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोः **एकाप्सरःप्रार्थितयोः** । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः । अथ वा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् । **कयोश्चित्प्रहर्त्रोः** योधयोः **अमर्त्यभावेऽपि** देवत्वेऽपि **विवादः** कलहः **आसीत्** । एकामिषाभिलाषो हि महद्वैरबीजमिति भावः ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥ ५४ ॥

तौ उभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः । पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः [**पश्चात्पुरोमारुतयोः**] **पर्यायवृत्त्या** क्रमवृत्त्या **प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी इव**

---

१ नद्दी इ. पा. २ अत्रासित्युद्धवेदित्वमुक्तम् । ध०. ३ एकस्यामपि बहुवचनमस्तीति गमयितुं बहुत्वमुक्तम् । न नियमार्थमप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनात् । इति सुबोधिनाकार. । 'एकवचनान्तोऽप्यस्ति इति' क्षीरस्वामी । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'अनचि च' इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगाश्च । ४ यस्तु समरे ['रणे' इ. दि०] हन्येत स्वर्गगामिनं देवत्वमुपगतं तमनुप्रहीतुमप्सरस समायान्त्यागमः । इ. चा० दि० । इह नु समकालं मरणमुपगतयोरेकस्यामेव समायातायां स्वाङ्गनायां कामुकयोस्तयोर्दिवि रणमभूदित्यर्थः । चा० । युगपत्स्वरागतामुपगतयोरेकस्यामंगनायाः दिव्याङ्गनाया कामुकयोः स्वर्गेऽपि युद्धमासीदिति भावः । इ. दि० । 'वराप्सरःसहस्राणि रणमायोधने हत । स्वरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥' इति वह्निपुराणम् । ५ इन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति न्यायान्मारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः । इ. चा०.

इतरेतरस्माद् अन्योन्यस्माद् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं भङ्गं पराजयं च आपतुः प्राप्तवन्तौ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

बले स्वसैन्ये परेण परपक्षेण भग्नेऽपि महौजाः महाबलः अजः अरिसैन्यं प्रत्येव ययौ। तथा हि। समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत। वर्तते-र्ण्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ्। वह्निः तु यतः यत्र कक्षः तृणम्। 'कक्षौ तु तृणवी-रुधौ' इत्यमरः। तत एव तत्रैव। प्रवर्तत इति शेषः। सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

रथी रथारूढः निषङ्गी तूणीरवान्। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः।' इत्यमरः। कवची वर्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दृप्तः रणदृप्तः एकवीरः असहायशूरः सः अजः राजन्यकं राजसमूहम्। 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। महावराहः वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाले उद्वृत्तमुद्वेलं [कल्पक्षयोद्वृत्तम्] अर्णवाम्भः इव निवारयामास ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सः अजः आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामम् अतिसुन्दरम्। 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे।' इति विश्वः। व्यापारयन् अलक्ष्यत। शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः। सकृदाकर्णकृष्टा योद्धुः अस्य अजस्य मौर्वी ज्या। रिपून्घ्नन्तीति रिपुघ्नाः तान् [रिपुघ्नान्]। 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः। बाणान्सुषुवे इव सुषुवे किम्। इत्युत्प्रेक्षा ॥

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सः अजः । रोषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि तैः [रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः] । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः [व्यक्तोर्ध्वरेखाः] भ्रुकुटीः भ्रूभङ्गान् वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता बाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः [भल्लनिकृत्तकण्ठैः] । हुङ्कारगर्भैः सहुङ्कारैः । हुङ्कुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।
सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैः बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ।' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । सर्वायुधैः च । बाह्यं बलमुक्त्वाऽऽन्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन् अजे प्रजह्रुः । तं प्रजह्रुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्क्वचित्किंचिद्विवक्ष्यते ॥' इति ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैः छन्नरथः सः अजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नः [नीहारमग्नः] दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किंचित्प्रकाशेन ईषल्लक्ष्येण विवस्वता इव । ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यः बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किंचिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तः मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नविमुखः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारः अजः प्रियंवदात् पूर्वोक्तात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता' इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् [धनुष्कर्षणमूढहस्तम्] । एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्राणानां जालं समूहो यस्य तत् [एकांस-

पर्यस्तशिरस्त्रजालम्]। ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् [ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहम्]। नरदेवानां राज्ञां सैनैव सैन्यम् [नरदेवसैन्यम्]। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।
तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

ततः कुमारः अजः [प्रियोपात्तरसे] प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्ये । अतिश्लाघ्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य । ' जलजं शङ्खपद्मयोः ' इति विश्वः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेन ओष्ठनिविष्टेन शङ्खेन एकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद् यशः पिबन्निव आबभासे । यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

[शङ्खस्वनाभिज्ञतया] शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वाद् निवृत्ताः प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तम् अजम् । निमीलितानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमाशशाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रम् इव । ददृशुः ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।
यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे राजानः । वः युष्माकं यशः हृतम् । जीवितं तु कृपया न हृतम् । न त्वशक्त्येति भावः । इति एवंरूपाः वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैः बाणाग्रैः मार्गणैः तेन अजेन प्रयोजककर्त्रा । पार्थिवानां राज्ञां केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षिपतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

---

१ इति मल्लारिकलोक्तिः । 'ऊर्ध्वं त्रिरात्रमथ वा द्वादशाहं भवेद् व्रती इति' ब्रह्मचर्यविधानादिन्दुमत्या नवोढया कुतोऽधरपानम् । अत्राभुक्तमप्यधरपानं भुक्तत्वेन विवक्षितम् । यथा ' कृतोऽत्र मंगलः शालपः ' इति । यद्वा अन्या भुक्तत्वेनाभिप्रेता ज्ञेया । हे० । एतेनानुरागातिशय- सूचितः । 'विवाहानन्तरं द्वादशाहमन्ततः' इति वचनम् । त्रिरात्रानन्तरमपि रतसंभवात्तिरोधानमेति युज्यते । ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरदानं संभवेत् । उच्यते । भयकातरनिकांक्षितकान्तनयनसमोहनरसनिमग्नतया विगतलज्जत्वात्स्वयंवरेण प्राप्तत्वादिन्दुमत्या .. नवपरिणीतायाः अपि युक्तम् । पा. । वक्षःस्थितकरात्स्वयेवम् । २ शङ्खध्वने शत्रुत्वादनायानाभिज्ञा युक्ता । पा. ३ 'निवृत्य स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः' इति पाठान्तरे स्वयोधा इत्यत्र .. रस्वान्तः सम्यक्संगतः । ४ 'संप्रति' इ. पा. ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥

चापकोट्यां निहित एकबाहुर्येन स [चापकोटीनिहितैकबाहुः] । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः [शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः] । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिबिन्दवो यस्य स [ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुः] । सः अजः भीतां प्रियां इन्दुमतीं एत्य आसाद्य वचः बभाषे ॥

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

हे वैदर्भि इन्दुमति इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् बालकापहार्यायुधान् परान् शत्रून् पश्य । मयानुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः । एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवस्तुमैहेत्यर्थः । त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।
निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

प्रतिद्वन्द्विभवाद् रिपुत्थाद् विषादाद् दैन्यात् सद्यो विमुक्तं तस्याः मुखम् । [निःश्वासबाष्पापगमात्] निःश्वासस्य यो बाष्प ऊष्मा । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । तस्यापगमादेतोः । आत्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव आबभासे ॥

दृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

सा इन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया विजिता [ह्रीविजिता] सती प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशशंस । किंतु नवैरम्भःपृषतैः नवैर्बिन्दुभिरभिवृष्टा [नवाम्भःपृषताभिवृष्टा] स्थली अकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीप् । अभ्रवृन्दं मेघसमूहं मयूरकेकाभिः इव । सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥

---

१ [illegible]

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-

मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

नोद्यते नोच्यत इत्यवद्यं गर्ह्यम् । 'अवद्यपण्य—' इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ।' इत्यमरः । तस्माद् [अवद्याद्] अपेतः निर्दोष इत्यर्थः । सः अजः इति राज्ञां शिरसि वामं पादमाधाय अनवद्याम् अदोषां ताम् इन्दुमतीम् उदवहत् उपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' (७ । ३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्य अजस्य रथतुरगाणां रजोभिः [रथतुरगरजोभिः] रूक्षाणि परुषाण्यलकाग्राणि यस्याः सा [रूक्षालकाग्रा] सा इन्दुमती एव मूर्ता मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीः बभूव । एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ, इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम् अभिनन्द्य । तस्मिन्नजे उपहितकुटुम्बः [तदुपहितकुटुम्बः] सन् । 'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुकः [शान्तिमार्गोत्सुकः] अभूत् । तथा हि । कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजपाणिग्रहणः नाम सप्तमः सर्गः ।

---

१ 'म—रु—क्षान्तकान्ता' इ॰ पा॰ २ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात्कथमिदानीमुदवहदिति प्रयोगः । उच्यते । अवान्तरवैरिनिग्रहविजयादिदानीमेवेन्दुमत्याभोगाद्विवाहोद्वहः । यदि तावदाभूषणैरभिव्यक्तं तर्हि तैरिन्दुमत्यपहारे कृते विवाहोऽन्यकृत एव स्यादिति भावः । इति दि॰ । चारित्रीय एवम् ।

अष्टमः सर्गः ।

[illegible] हेरम्बनवलम्बेऽहं यस्मिन्पातालकेलिषु ।
दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथ पार्थिवः रघुः ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा बिभ्रत एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ।' इति शाश्वतः । तस्य अजस्य । अपरामिन्दुमतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं छन्दः ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

नृपसूनवः राजपुत्राः यद् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरपि आत्मसात् स्वाधीनम् । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद् राज्यम् अजः पितुराज्ञेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार । भोगतृष्णया तु न अग्रहीत् ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

मेदिनी भूमिः । मेदिनी च धन्यते । वसिष्ठेन संभृतैः [वसिष्ठसंभृतैः] । सलिलैः तेन अजेन । सह अभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्गतेन । [illegible] इति धन्यते । कृतार्थतां पुण्यवद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामास इव । [illegible] । 'सर्वत्र [illegible]' इत्यमरः च ॥

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

१ [illegible] ... २ [illegible] ... ३ [illegible] ... ४ [illegible] ... ५ 'सहाभिषेचनम्' इ. पा. ६ '[illegible]' इ. पा.

अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृताक्रियः । अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सः अजः परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्धर्षः बभूव । तथा हि । अस्त्रतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्ब्रह्म ब्रह्मतेजः । अथ पवनाग्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् ' द्वन्द्वे घि ' इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च काशिकायाम्–' अदमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ' इति । क्षात्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः–' नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥ ' इति ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।
स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

प्रजाः नवेश्वरं तम् अजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुमेवामन्यन्त । न किंचिनतोऽत्र भेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः । हि यस्मात् सः अजः तस्य रघोः केवलाम् एकां श्रियं न प्रतिपेदे । किं तु सकलान्गुणान् शौर्यदाक्षिण्यादीन् अपि प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।
पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । ' शुभंयुस्तु शुभान्वितः ' इत्यमरः । ' अहंशुभयोर्युस् ' इति युस्प्रत्ययः । द्वितयेन संगतं युतं सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह–पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् । ' ऋतष्ठञ् ' इति ठञ्प्रत्ययः । ऋद्धं समृद्धं पदं राज्यम् अजेन । अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन इन्द्रियजयेन च । ' विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमर्हति । ' इति कामन्दकः । राज्ययौवनयोरपि प्रकृत्या समोऽभूदित्यर्थः ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

महाभुजः सः अजः अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवम् । नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्ताम् [नवपाणिग्रहणाम्] नवोढां वधूमिव । सहसा बलात्कारेण हेतुना ' सहो बले सहा मार्गः ' इत्यमरः । इयं मेदिनी वधूर्वा उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । ' भुजोऽनवने ' इत्यात्मनेपदम् ॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वः अपि जनः । अथ वा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सह्यम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिषु अहमेव महीपतेर्मतः महीपतिना मन्यमानः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । इति अचिन्तयद् अमन्यत । उदधेः निम्नगाशतेषु इव अस्य नृपस्य कर्तुः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । क्वचिद् अपि जनविषये विमानना अवगणना तिरस्कारः न अभवत् । यतो न कंचिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमंस्यतेत्यर्थः ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

स नृपः भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः न । भूयसा च मृदुः अतिमृदुरपि न । किं तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानः वायुः पृथिवीरुहान् तरून् इव । नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पाटयन्नेव नमयामास । अत्र कामन्दकः—'मृदोरेवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः (सरसो मतः—इ० पा०) ॥' इति ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मजं पुत्रं आत्मवत्तया सत्त्ववत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । 'उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः' इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिषु अमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूढमूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि विषयेषु शब्दादिषु निःस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥

कुलधर्मोऽयमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

---

१ 'अथ भूपते.' इ. पा. २ 'क्रमः' इ. पा. ३ महाभारतेऽपि—तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः [illegible] [illegible] ॥ अनुकूलभाव [illegible] [illegible] मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ॥ [illegible] ॥ इति । [illegible] ॥ ४ अयं श्लो० [illegible] ॥ [illegible] । ५ [illegible] । ६ '[illegible]' इ. पा०

दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः [**गुणवत्सुतरोपितश्रियः**] **प्रयताः** च, सन्तः। तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां [**तरुवल्कवाससां**] **संयमिनां** यतीनां **पदवीं प्रपेदिरे हि।** यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः॥ १२॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं **पितरं तं रघुं सुतः** अजः। **वेष्टनशोभिना** उष्णीषमनोहरेण **शिरसा पादयोः प्रणिपत्य। आत्मनः अपरित्यागम् अयाचत।** मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम्॥ १३॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः **रघुः।** अश्रूणि मुखे यस्य तस्य **अश्रुमुखस्य तस्य** अजस्य **तद्** अपरित्यागरूपम् **ईप्सितम्** अभिलषितं **कृतवान्।** किं **तु सर्पः त्वचमिव व्यपवर्जितां** त्यक्तां **श्रियं पुनः न प्रतिपेदे** न प्राप॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया॥ १४॥

स रघुः **किल अन्त्यमाश्रमं** प्रव्रज्यां चतुर्थाश्रममित्यर्थः। **आश्रितः पुराद्** नगराद् **बहिः आवसथे** स्थाने **निवसन् अविकृतेन्द्रियः।** जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः। अत एव **स्नुषया इव** वध्वेव **पुत्रभोग्यया।** न स्वभोग्यया। **श्रिया समुपास्यत** शुश्रूषितः। एवं जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः। अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः। 'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्।' इति मनुस्मरणात्। 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्। बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते॥' इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुस्तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्।' इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात्। 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः।' इति सूत्रकारवचनात्। 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्।' इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम्। बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते॥' इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च। कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्त्रै-

१ 'ककुत्स्थ०' इ० चा० दि०व०दि० संमतः पा० २ 'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं—इ० पा०) तदारण्यं समाश्रयेत्॥' इति मनुः। ३ 'न किल क्षितिपालवेश्मनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः।' इ० पा० ४ 'क्वापि कस्यचिद्ब्राह्मणगृहगम्य' इ० पा०।

नैष्ठिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः (८।१४) इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ।' (८।२५) इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् । अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् । pinnacle of glory
नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् [**प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम्**] । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् [**अभ्युद्यतनूतनेश्वरम्**] । **तत्** प्रसिद्धं **कुलं निभृतेन्दुना** अस्तमयासन्नचन्द्रेण **उदितार्केण** प्रकटितसूर्येण च **नभसा तुलां** सादृश्यं **समारुरोह** प्राप । न च नभसा तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैः–' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः । तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात् । 'कृष्णस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् । अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥

यतिः भिक्षुः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ [**यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ**] **रघुराघवौ** रघुतत्सुतौ । **अपवर्गमहोदयार्थयोः** मोक्षाभ्युदयफलयोः **धर्मयोः** निवर्तकप्रवर्तकरूपयोरित्यर्थः । **भुवं गतौ** भूलोकमवतीर्णौ **अंशौ इव** । **जनैः ददृशाते** दृष्टौ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

नकारः **अजः अजिताधिगमाय** अजितपदलाभाय **नीतिविशारदैः** नीतिज्ञैः **मन्त्रिभिः युयुजे** संगतः । **रघुः** अनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये [**अनपायिपदोपलब्धये**] यथार्थदर्शिनो यथार्थवादिनश्चाप्ताः । तैः **आप्तैः योगिभिः समियाय** संगतः । उभयत्राप्युभयाचिन्तार्थमिति शेषः ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

१ 'उदर्कसम०' इ० हे० पा० दि० गादयः पठन्ति । २ 'अपवर्ग'–अपवृत्ति, 'अर्थयो'–प्रार्थितौ ।–इ. पा. ३ लिङ्गिपरत्वेनाय यतिशब्दप्रयोगः । ४ यतो धर्मादेव मोक्षोऽर्थश्च लभ्यते । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति कात्यायनः । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति कणभुक् । ५ '०विषयत्व०' इ. पा. । ६ 'अनपाय' इ. पा०; अथ [illegible] । [illegible] ॥ इति । ७ [illegible] । ८ [illegible] इ. पा.

युवा नृपतिः अजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीः अवेक्षितुम् । दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनं आददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुः तु । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । 'उपांशु विजने प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूतं [कुशपूतं] विष्टरं आसनमाददे । 'यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥' इति वसिष्ठः ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् । immediate neighbours.
अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

एकः अन्यतरः । अज इत्यर्थः । **अनन्तरान्** स्वभूम्यनन्तरान् **नृपतीन्** [illegible] **प्रभुशक्तिसंपदा** कोशदण्डमहिम्ना **वशं** स्वायत्ततताम् **अनयत्** । 'कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता ।' इति मिताक्षरायाम् । **अपरः** रघुः **प्रणिधानयोग्यया** समाध्यभ्यासेन । 'योग्याऽभ्यासार्कयोषितोः' इति विश्वः । **शरीरगोचरान्** देहाश्रयान् **पञ्च मरुतः** प्राणादीन्वशमनयत् । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः' इत्यमरः ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥

अचिरेश्वरः अजः **क्षितौ** द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि [**द्विषदारम्भफलानि**] **भस्मसादकरोत्** कार्त्स्न्येन भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । **इतरः** रघुः **ज्ञानमयेन** आत्मतत्त्वज्ञानरूपेण **वह्निना** पावकेन । करणेन । **स्वकर्मणां** भवबीजभूतानां **दहने** भस्मीकरणे **ववृते** । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।' इति गीतावचनात् ॥

---

१ भस्मसात्कृतवतोऽस्य श्लोकमेकं पठन्ति हे० चा० दिनकरादयः । यथा—नयचक्षुषमेव [illegible] द्विषतां [illegible] मण्डले । हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरवेक्षितुं रघुः ॥ इति । २ 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इ. पातञ्जलं सूत्रम् । 'नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धो धारणा' इ. भाष्यम् । 'संयम्य [illegible] ज्ञानमण्डले । [illegible] प्राणायामोऽथवः स्मृतः ॥ प्राणायामो द्विगुणः ध्यानं त्रिगुणो धारणा तथा । [illegible] ॥' इ. विज्ञानेश्वरः । ३ उक्तं च योगवासिष्ठे— मारुतानलसंस्थाने मनसैव स्मरेन्नित्यं । धारयेन्नव घटिका [illegible] ॥ इति । हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥ [illegible] ॥ इ. [illegible] । ४ 'अजः' इ. पा. । ५ 'ज्ञानमयेन वह्निना'—[illegible] इ. पा. । ६ दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः ।

पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

'पणबन्धः संधिः' इति कौटिल्यः । अजः पणबन्धमुखान् संध्यादीन् षड् गुणान् । 'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुङ्क्त । फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः । 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इत्यात्मनेपदम् । समं तुल्यतया भावितं लोष्टं मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च येन स समलोष्टकाञ्चनः । निःस्पृह इत्यर्थः । 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथा अजयत् ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः आ फलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मणः आरम्भात् न विरराम न निवृत्तः । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' इत्यपादानात्पञ्चमी । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । स्थिरधीः निश्चलचित्तो नवेतरः रघुः च आ परमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेः ऐक्यानुसंधानात् न विरराम ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इति एवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु [प्रतिषिद्धप्रसरेषु] शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतौ अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसक्तौ । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । उभौ अजरघू उभयीं द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः । 'टिड्ढा–' इति ङीप् । सिद्धिम् फलं अवापतुः । उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

१ 'अगमत्' इति पाठे गुणत्रयमपि [illegible] । यदुक्त–गुणानेतानतीत्य त्रीन् । इ. २०.
२ [illegible] । परमण्डले [illegible] । [illegible] तेन [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] । विशेषस्तु कामन्दकीयादौ [illegible] । ३ 'स्थिरधीः' इ. ४ 'परमात्म–' 'परमार्थ०' इ. प. पा. ४ अत्र भगवद्गीता– [illegible] ॥ इति । स्थितौ [illegible] इति [illegible] । ५ शत्रुपक्षे स्वार्थोपनयनात्मा प्रसा– [illegible] ।

Lamentation of Aja to be described.

अथ **रघुः समदर्शनः** सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् **अजव्यपेक्षया** अजकाङ्क्षानुरोधेन **काश्चित्समाः** कतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षे समं तुल्यम्' इति विश्वः । **गमयित्वा** नीत्वा **योगसमाधिना** ऐक्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ।' इति वसिष्ठः । **अव्ययम्** अविनाशिनं **तमसः** परमविद्यायाः **परम्** । मायातीतमित्यर्थः । **पुरुषं** परमात्मानम् **आपत्** प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अग्निचित् अग्निं चितवानाहितवान् । 'अग्नौ चेः' इति क्विप्प्रत्ययः । स्वयमाहिताग्निरिति भावः । **राघवः** अजः **पितुः श्रुतदेहविसर्जनः** आकर्णितपितृतनुत्यागः सन् **चिरमश्रूणि** बाष्पान् **विमुच्य** विसृज्य **अस्य** पितुः **अनग्निम्** । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । **नैष्ठिकं** निष्ठायामन्ते भवं **विधिम्** आचारमन्त्येष्टिं **यतिभिः** संन्यासिभिः **सार्धं** सह **विदधे** चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात्प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

अकरोत्स तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविद्विधानज्ञः [**पितृकार्यकल्पवित्**] सः अजः **पितृभक्त्या** पितरि प्रेम्णा करणेन । न पितुः परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । **तस्य** पित्रोः और्ध्वदैहिकं [**तदौर्ध्वदैहिकम्**] । देहादूर्ध्वं भवतीति तात्तिलोदकपिण्डदानादिकम् । **अकरोत् च** । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह न हीति । **तेन पथा** योगरूपेण मार्गेण **तनुत्यजः** शरीरत्यागिनः पुरुषाः [**तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः**] तनयावर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ताः । **न हि** भवन्ति ॥

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

परार्ध्यगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य **पितुः अशोच्यताम्** अशोचनीयत्वम् **उद्दिश्य** अभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । **सदर्थवेदिभिः** परमार्थवेदिभिः **शमिताधिः** निवारितमनोव्यथः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । **सः** अजः **अधिज्यकार्मुकः** । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः सन् । जगत्

१ मानाऽमानसुहृद्ध्यादिद्वंद्वेषु वा । सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यतीति वा । २ मृतार्थं तदहे दान (तदर्थदानं-इ. पा.) त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् । इत्यमरः । देहादूर्ध्वम् और्ध्वदेहः । गणव्यादिः । तदर्हं भवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ३ परिव्राजि विष्णौ नु दर्शितं धाम्नेदमिति । कार्यो न शोको शालीनामन्यथा दोषभागिनः ॥ इति स्मृतेः ।

कर्मभूतम् **अप्रतिशासनं** द्वितीयाज्ञारहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः । **कृतवान्** चकार ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिः मही **भामिनी** कामिनी **इन्दुमती च** । 'भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः । **अग्र्यपौरुषं** महापराक्रममुत्कृष्टभोगराशि च **तम्** अजं **पतिमासाद्य** प्राप्य । तत्र **प्रथमा** क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति **बहुरत्नसूः अभूत्** । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । **अपरा** इन्दुमती **वीरं सुतम् अजीजनत्** जनयति स्म । जायतेर्णौ लुङि रूपम् । सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

स सुतः क इत्याशङ्क्याह—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशतः सूर्यः । तेनोपमीयते इति तदुपमा ['स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा' इ.पा.] द्युतिर्यस्य स तथा तं [**दशरश्मिशतोपमद्युतिम्**] **यशसा** करणेन **दशस्वपि दिक्षु** आशासु **श्रुतं** प्रसिद्धम् । दशकण्ठस्य रावणस्यारेः रामचन्द्रस्य गुरुं पितरं [**दशकण्ठारिगुरुम्**] **यं** सुतम् **आख्यया** नाम्ना **दशपूर्वरथं** दशरथमित्यर्थः । **बुधाः** विद्वांसः **विदुः** जानन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः । दशेति पूर्वं पदं यस्य रथपदस्य स दशपूर्वः । स चासौ रथश्च दशरथश्चेति विग्रहः । बहुव्रीहिरत्र नेष्टः । तदर्थानुपपत्तेः । अनेककोटिरथत्वाच्च दशरथस्य । इत्याशयेन नामैव पूर्वपदं व्यवहितं प्रयुक्तम् । एतदनुसारान्माघेऽपि 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इति प्रयुक्तम् ॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्याययजनसंततिभिः । करणैः । यथासंख्यमृषीणां देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितॄणाम् [**ऋषिदेवगणस्वधाभुजाम्**] **अनृणत्वम्** ऋणविमुक्तत्वम् **उपेयिवान्** प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च' इति श्रुतेः । **स पार्थिवः** अजः **परिधेः** परिवेशात् । 'परिवेशस्तु परिधिः' इत्यमरः । **मुक्तः** निर्गतः । कर्मैतत् । **उष्णदीधितिः** सूर्य **इव** । **बभौ** दिदीपे इत्युपमा ॥

---

१ 'मुख' इ. पा. २ 'धीरम्' इ. पा०. विशेषेण शत्रून् ईरयति कम्पयतीति वीरस्तम् । 'भामिनी शब्देन भुवः सापत्न्यात्स्पर्धयेव पुत्रमसूतेति भावः' इ. हे० । ३ यमाख्यया इति साम्यं यमकतीति इ. हे० । अनुप्रासालं०, ४ 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इति किराते. ५ जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा— इति सकला श्रुतिः । अस्य समानार्थः श्लोकः बुद्धचरिते—नरः पितॄणामनृणः प्रजाभिर्वेदैऋषीणां क्रतुभिः सुराणाम् । उत्पद्यते सार्धमृणैस्त्रिभिस्तैर्यस्यास्ति मोक्षः किल तस्य मोक्षः ॥ इति ।

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोः अजस्य **केवलं वसु** धनमेव परप्रयोजनं परोपकारकं **न** अभूत् । किं तु **गुणवत्तापि** गुणित्वमपि **परप्रयोजना** परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा[1] । विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणं वस्त्वित्यत्र तद्धनीयम् । तथा हि । **बलं** पौरुषमार्तानामापन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय [**आर्तभयोपशान्तये**] । न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । **बहु** भूरि **श्रुतं** विद्या **विदुषां सत्कृतये** सत्काराय । न तूत्सेकाय । बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अवेक्षितप्रजः पालितप्रजः [अकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । न केवलं स्त्रैण इति भावः । शोभना प्रजा यस्यासौ] **सुप्रजाः** सुसंतानः । [सुपुत्रवान् ।] 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । पुत्रन्यस्तभार इति भावः । **सः** अजः **कदाचिद्देव्या** महिष्येन्दुमत्या **सह** नगरस्य पुरस्य उपवने [**नगरोपवने**] **विजहार** चिक्रीड । किंभूतः कस्मिन्निव । **शचीसखः** सन् । शच्या सहेत्यर्थः । **मरुतां** देवानां **पालयिता** इन्द्रः **नन्दने** नन्दनाख्येऽमरावत्युपकण्ठवने इव ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य [**दक्षिणोदधेः**] **रोधसि** तीरे **श्रितगोकर्णनिकेतम्** अधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् **ईश्वरं** शिवम् **उपवीणयितुं** वीणयोप समीपे गातुम् । 'सत्यापपाश–' इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः । ततस्तुमुन् । **नारदः** मुनिः (देवर्षिः) **रवेः** सूर्यस्योदीच उत्तरस्या दिश आवृत्तिर्निवर्तनम् । तस्याः पन्था गतिप्रकारस्तेन [**उदगावृत्तिपथेन**] । यथा रविरुत्तरस्या दिशो व्यावृत्य दक्षिणायनमागच्छति तद्वदित्यर्थः । 'उदयावृत्तिपथेन' इति पाठे सूर्यस्य सम्बन्धिन उदयावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण । **ययौ** जगाम । सूर्योपमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥

---

१ 'सत्कारो'–'नमस्काराय' इ. मुक्तटीकायाः० । २ उपवनादिलक्षणानि वृक्षोदये–उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ॥ राजानेकौघभोग्यं यदुद्यानं तदुदाहृतम् । पुरबाह्ये तु सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् ॥ आरामस्त्वेकभोग्योऽथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्याग्निष्कुटं तु गृहे कृतम् ॥ अमात्यगणिकादीनां सर्वं नानातरूत्करम् । आरामं त्रिविधं दीर्घं शाकं रम्यं विदुर्बुधाः ॥ इति । ३ 'उपवीणयितुं मुनिः पथा पवनानस्य जगाम नारदः ।' इ. पा० । ४ नराणां समूहो नारं तद्द्यति खण्डयति कलिदानादिति नारदः । नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नृणां नरसमूहं वा । तत् यति खण्डयति ज्ञानोपदेशेनेति वा ।

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

अपार्थिवैः अभौमैः । दिव्यैरित्यर्थः । **कुसुमैः ग्रथितां** गुम्फितां **तस्य** नारदस्यातोद्यस्य वीणावाद्यस्य शिरस्यग्रे निवेशिताम् [**आतोद्यशिरोनिवेशिताम्**] । ' चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ' इत्यमरः । **स्रजं** मालां **वेगवान्मारुतः** अधिवासे संस्कारे स्पृहयेव वासनयेव [**अधिवासस्पृहयेव**] । स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुमित्यर्थः । ' संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम् ' इत्यमरः । **अहरत्किल** । किलेत्यैतिह्ये ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
ददृशे पवनावलेपजं सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः **भ्रमरैः** अलिभिः **परिकीर्णा** व्याप्ता **मुनेः** नारदस्य **परिवादिनी** वीणा । ' वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ' इत्यमरः । पवनस्य वायोरवलेपोऽधिक्षेपस्तज्जम् [**पवनावलेपजं**] अञ्जनेन कज्जलेनाविलं कलुषं [**अञ्जनाविलं**] **बाष्पम्** अश्रु **सृजती** मुञ्चती इव । **ददृशे** दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनबाष्पबिन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । ' वा नपुंसकस्य ' इति वर्तमाने ' आच्छीनद्योर्नुम् ' इति नुम्विकल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

सा अमरस्रग् दिव्यमाला । मधुगन्धयोर्मकरन्दसौरभ्ययोरतिशयेनाधिक्येन [**मधुगन्धातिशयेन**] करणेन । **वीरुधां** लतानां नगरोपवनवर्तिनीनाम् । ' लता प्रतानिनी वीरुत् ' इत्यमरः । ऋतुरस्या प्राप्तस्ताम् **आर्तवीम्** । वसन्तर्तुसंभवामित्यर्थः । **विभूतिं** समृद्धिं पुष्पाणाम् **अभिभूय** तिरस्कृत्य **नृपतेः** अजस्य [**दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम्**] दयिताया इन्दुमत्या ऊर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्ये कोटी चूचुके तयोः सुस्थितिं मनोज्ञत्वात्पतितत्वाज्ञप्तात्तां **स्थितिम् आप** प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥३७ ॥

सुजातयोः सुजन्मनोः। सुन्दरयोरित्यर्थः। **स्तनयोः** क्षणमात्रं सखी सखीमिव स्थितां [**क्षणमात्रसखीम्**]। सुजातत्वसाधर्म्यात्स्त्रजः स्तनसखीत्वमिति भावः। **तां स्रजम्** **अवलोक्य** ईषद्दृष्ट्वा **विह्वला** विवशा **नरोत्तमप्रिया** अजदयिता इन्दुमती। **तमसा** राहुणा। 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः। **हृतचन्द्रा कौमुदी** चन्द्रिका **इव**। **निमिमील** मुमोह। ममारेत्यर्थः। 'निमीलो दीर्घनिद्रा च' इति हलायुधः। कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत्।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम्॥ ३८॥

करणमिन्द्रियोपलक्षितं चैतन्यम्। तेनोज्झितेन मुक्तेन [**करणोज्झितेन**]। 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि।' इत्यमरः। **वपुषा** **निपतन्ती सा** इन्दुमती **पतिम्** अजम् **अपि**, **अपातयत्** पातयति स्म। तथा हि। निषिच्यत इति निषेकः। तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः। क्षरत्तैलमित्यर्थः। तस्य बिन्दुना **तैलनिषेकबिन्दुना सह** **दीपार्चिः** दीपज्वाला **मेदिनीं** भुवम् **उपैति ननु** उपैत्येव। नन्वत्रावधारणे। 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु।' इत्यमरः। इन्दुमत्या दीपार्चिःसमानम्। अजस्य तैलबिन्दुः। तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः।
विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः॥ ३९॥

उभयोः द्वयोः **अपि पार्श्ववर्तिनां** परिजनानां **तुमुलेन** संकुलेन **आर्तरवेण** करुणस्वनेन **वेजिताः** भीताः कमलाकर आलयो येषां ते [**कमलाकरालयाः**] सरःस्थिताः **विहगाः** हंसादयः **तत्र** उपवने **समदुःखा इव** तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव **चुक्रुशुः** क्रोशन्ति स्म॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता।
प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते॥ ४०॥

नृपतेः अजस्य **तमः** मूर्छेत्यर्थः। **व्यजनादिभिः** साधनैः **नुनुदे** अपसारितम्। आदिशब्देन जलसेककर्पूरक्षोदादयो गृह्यन्ते। **सा तु** इन्दुमती **तथैव संस्थिता** मृता। तथा **हि**। प्रतिकारस्य चिकित्साया विधानं करणं [**प्रतिकारविधानं**] **आयुषः** जीवितकालस्य **शेषे सति** विद्यमाने। 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः। **फलाय** सिद्धये **कल्पते** समर्थं भवति नान्यथा। नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यम्। तस्यास्तु तदभावाद्वैफल्यमित्यर्थः॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात्।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम्॥ ४१॥

---

१ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते केश्चिदपरा-समनेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना। अगमत्सह तैलबिन्दुना ननु दीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्॥ २ 'विदितं पुनः' इ० पा०

अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवाद्विनाशात् [सत्त्वविप्लवात्] हेतोः । ' द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम् ' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या अवस्रंसनानन्तरं पुनः सज्जीकरणयोग्या [' तन्त्रिभिर्योजनीया । न तु योजिततन्त्रीत्यर्थः ' इ. पा.] या वल्लकी वीणा तस्याः समावस्था दशा यस्यास्ताम् [प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थाम्] अङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलः अतिप्रेमवान् सः अजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितम् अङ्कम् उत्सङ्गं निनाय नीतवान् । वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं तन्त्रीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

पतिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिः अजः अङ्कनिषण्णया उत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणाम् । तदुपलक्षितस्य चैतन्यस्य वा अपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायया [करणापायविभिन्नवर्णया] तया प्रिययोपलक्षितः । उषसि प्रातःकाले आविलां मलिनां मृगलेखां लाञ्छनं मृगरेखारूपं बिभ्रद् धारयन् चन्द्रमाः इव । समलक्ष्यत अदृश्यत । इत्युपमा ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

सः अजः सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां धैर्यं अपहाय विप्रकीर्य बाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा [बाष्पगद्गदं] ध्वनिमात्रानुकारिगद्गदशब्दैः विललाप परिदेवितवान् । ' विलापः परिदेवनम् ' इत्यमरः । धैर्यापहारे दुःखातिशयः कारणमित्याशयेनाह—अभितप्तम् अग्निना संतप्तम् अयः लोहमचेतनम् अपि मार्दवं मृदुलमत्र-त्वं च भजते प्राप्नोति । शरीरिषु देहिषु चेतनेषु । अभितप्तेष्विति शेषः । विषये कथा एव वाद एव संदिग्धार्थनिर्णयरूपा का किंरूपा इत्याक्षेपः । संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते हि । प्रकृतेऽर्थे संशयाभिसंदेहो नास्त्येवेत्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । गात्रसंगमाद् देहसंसर्गात् । न तु स्वरूपनिपातादिति भावः । आयुः अपोहितुम् अपहर्तुं प्रभवन्ति समर्थानि भवन्ति यदि । हन्त विषादे । ' हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।' इत्यमरः । प्रहरिष्यतः हन्तुमिच्छतः विधेः दैवस्य अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किमिव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृगित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न भवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

१ [illegible]

अथ वा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

अथ वा पक्षान्तरे । प्रजान्तकः कालः मृदु कोमलं वस्तु मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते । अत्र अर्थे [हिमसेकविपत्तिः] हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा तथा । नलिनी पद्मिनी पूर्वं प्रथमं निदर्शनमुदाहरणं पूर्वनिदर्शनं मे मता संमता । द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

इयं स्रग् जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये वक्षसि । 'हृदयं वक्षसि स्वान्ते' इत्यमरः । निहिता अर्पिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित् प्रदेशे विषमपि अमृतं भवेत् क्वचित् अमृतं वा विषं भवेत् । दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥

अथ वा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

अथ वा मम भाग्यस्य विप्लवाद्विपर्ययाद् [भाग्यविप्लवाद्] निमित्तात् । एष स्रगि-त्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधात्रा कर्त्रा । अशनिः वज्रोऽग्निः कल्पितः अपूर्वः कृतः । इत्यभिसंधिः । 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । अपूर्वत्वमेव दर्शयति—यद् यस्मात्कारणाद् अनेन पुरोवर्तिना पुष्पाशनिना [प्रसिद्धाशनिरिव] तरुः आश्रयभूतो लतायाः न पातितः न प्रध्वंसितः । किं तु तद्विटपाश्रया तस्य तरोः शाखाश्रया लता वल्ली क्षपिता प्रध्वंसिता । तच्छब्देनात्मा ध्वन्यते । लताशब्देनेन्दुमती । लोके प्रसिद्धोऽशनिस्तरुं लतां च क्षपयति । अयं च लतामेव न तरुमित्यनेन प्रकारेणाप्यपूर्वत्व-मित्यभिप्रायः ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

मयि चिरं भृशं अपराद्धेऽपि अपराधं कृतवत्यपि । राधेः कर्तरि क्तः । यदा यस्मा-त्कालात् । यदेति हेत्वर्थः । 'सर्वदा स्मरणे यदेति हेतौ' इति गणव्याख्यानात् । अवधीर-णाम् अवज्ञां न कृतवत्यसि नाकार्षीः । तत् कथमेकपदे तत्क्षणे । 'स्याद-स्थाने एकपदम्' इति विश्वः । निरागसं निरपराधम् इमं जनम् । इममिति स्वा-त्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । आभाष्यं संभाष्यं ['आमन्त्रणार्ह' इ. प.] न मन्यसे न चिन्तयसि ॥

१ गत्ता इ. पा० २ 'तेनशब्दा निपातेषु ... यत्पार्थ्येऽप्यभिव्यर्थे' इति वामनः । ३ अत्र हैमादिः—भवं शब्दभिन्नः । भंव ... इति उभय विधानात् । ... दर्भोद्भवसंयोगज्वरादिषु । ३ः ... सनाम्नः शिवः ॥ इति ... निर्देशः । यथाह ... (५५) इत्यादि० । ४ मुरत्नाल्पन ... । ... 'इति, वेधसा—' कर्त्रा ' इति, तद्विटपाश्रया—' ... इति च पा० ।

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

हे **शुचिस्मिते** धवलहसिते । कैतवेन कपटेन वत्सलः स्निग्धः [**कैतववत्सलः**] **शठः** गूढविप्रियकारी । इति **ध्रुवं** सत्यं **तव विदितः** त्वया विज्ञातः **अस्मि** । 'मति-बुद्धि–' इत्यादिना कर्तरि क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । कुतः । **यद्** यस्मात् **माम्अनापृच्छ्य** अनामन्त्र्य **इतः** अस्माल्लोकात् **परलोकम् असंनिवृत्तये** अपुनरावृत्तये **गतासि** ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं **तावद्** आदौ **दयिताम्** इन्दुमतीम् **अन्वगाद्** अन्वधावद् **यदि** । पूर्वं मूर्छितत्वादिति भावः । तर्हि **तया** दयितया **विना किं** किमर्थं **विनिवृत्तं** प्रत्यागतम् । प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । यदि प्रत्यागतं तर्हि **आत्मकृतेन** स्वदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण **प्रबलाम्** अधिकां **वेदनां** दुःखं **सहतां** क्षमताम् । स्वयंकृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

सुरतेन निमित्तेन श्रमस्तेन सुरतश्रमेण संभृतो जनितः [**सुरतश्रमसंभृतः**] **स्वेदलवोद्गमोऽपि ते** तव **मुखे ध्रियते** वर्तते । **अथ च त्वम् आत्मना** स्वरूपेण **अस्तं** नाशम् **इता** प्राप्ता । अतः कारणाद् **देहभृतां** प्राणिनाम् **इमां** प्रत्यक्षाम् **असारताम्** अस्थिरतां **धिक्** ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

आत्मनि कैतववत्सलत्वं शठत्वं चेन्दुमत्यभिप्रायेणैव यदारोपितं तदधुना निषेधयति **मया** कर्त्रा **मनसा** करणेन **अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वम्** । पूर्वं न कृतमित्यर्थः सुप्सुपेति समासः । **किं** केन निमित्तेन **मां जहासि** त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वं नातो विप्रियमस्तीत्याशङ्क्याह । **ननु** प्रिये **अहं क्षितेः शब्दपतिः** शब्देन एव पतिः न त्वर्थेन इत्यर्थः । पालयिता प्रियश्च पतिः । अतः शब्दमात्रेण पतित्वं नार्थतस्त्वेत्याशयः । तर्हि कुत्रास्त्वार्थतः पतित्वमित्याकाङ्क्षायामाह । **भावनिबन्धना** [अभिप्रायनिबन्धना] स्वभावहेतुका । न तु बाह्यकरणाश्रया । **मे रतिः** प्रेम **त्वयि एव** । अस्तीति शेषः । अत एव मनसापि विप्रियकरणमकारणमित्यभिसंधिः ॥

१ 'सुरतश्रमसंभृतः' इति दशरूपकम् । प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्' द० २।३४ । २ 'आत्मकृतां नु' इ. पा० ३ अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते कैश्चिद्यथा—सुरतश्रमवारिबिन्दवो न तु यावद्विरमन्ति ते मुखे । करुणस्तमिताऽसि तावद्बत क्षणिकां देहवतामसारता ॥

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणे **अपि अर्पितं** स्थापितं **मृदु ते** तव **यद् अङ्गं** शरीरं **दूयेत** परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरावूरू यस्याः सा । हे **वामोरु** । 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण-' इत्यादिनोङ्प्रत्ययः । **तदिदम् अङ्गं चितायाः** काष्ठसंचयस्याधिरोहणं [**चिताधिरोहणम्**] **कथं विषहिष्यते वद** ॥

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयं प्रथमा आद्या **रहःसखी** । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा चङ्क्रमणविलासोपरमेण निःशब्दा [**गतिविभ्रमसादनीरवा**] **रशना** मेखला । अप्रतिबोधमपुनरुद्बोधं यथा तथा शायिनीम् [**अप्रतिबोधशायिनीम्**] । मृतामित्यर्थः । **त्वामनु** त्वया सह । 'तृतीयार्थे' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया । **शुचा** शोकेन **मृतेव न लक्ष्यते** इति **न** । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेधनिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । **अन्यभृतासु** कोकिलासु **कलं** मधुरं **भाषितं** भाषणम् । **कलहंसीषु** विशिष्टहंसीषु मदेन अलसं मन्थरं [**मदालसं**] **गतं** गमनम् । **पृषतीषु** हरिणीषु **विलोलमीक्षितं** चपला दृष्टिः । पवनेन वायुनाधूतलतास्वीषत्कम्पितलतासु [**पवनाधूतलतासु**] **विभ्रमाः** विलासाः । इति **अमी** पूर्वोक्ताः कलभाषणादयः **गुणाः** एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । **त्रिदिवोत्सुकयापि** स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि **त्वया** इह जीवन्त्यैव **मामवेक्ष्य** विरहासहं विचार्य **सत्यं निहिताः** । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । **तव विरहे गुरुव्यथम्** अतिदुःखं **मे हृदयं** मनः **अवलम्बितुं** धारयितुं **तु न क्षमाः** न शक्ताः । ते तु त्वत्संगम एव सुखकारिणः । नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

ननु हे प्रिये **सहकारः** चूतविशेषः **फलिनी** प्रियङ्गुलता **च इमौ** त्वया **मिथुनं**

परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि [समर्थितम् इ. पा.]। अनयोः फलिनीसहकारयोः विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलम् ['विवाहाख्यां सत्क्रियां संभावनां' इ. पा.] अविधाय अकृत्वा गम्यत इति असांप्रतम् अयुक्तम् । मातृहीनानां न किंचित्सुखमस्तीति भावः ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य स [कृतदोहदः] अयम् अशोकः यत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते । तव तव अलकानामाभरणमाभरणभूतं [अलकाभरणं] कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमाल्यतां दाहाञ्जलेरर्थतां नेष्यामि । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

अन्यदुर्लभम् । किं तु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं [सशब्दनूपुरं] चरणेन पादेनानुग्रहं ताडनरूपं [चरणानुग्रहम्] । त्वदीयमिति भावस्यम् । स्मरतेव चिन्तयतेव । कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणा [कुसुमाश्रुवर्षिणा] पुष्पवाष्पमुचा अमुना पुरोवर्तिना पूर्वोक्तादन्येन अशोकेन । हे सुगात्रि । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्ङीप् । त्वं शोच्यसे ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तव निःश्वासितानुकारिभिः सौरभ्यादिभिरिति भावगतम् । बकुलैः बकुलकुसुमैः करणैः मया समं सार्धम् अर्धचिताम् अर्धं यथा तथा चितां स्यूतां विलासाय मेखलां [विलासमेखलाम्] असमाप्य अपूरयित्वा । हे किंनरकण्ठि । किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्याः । कण्ठशब्देनात्र तद्गतः स्वरो लक्ष्यते । तन्मंजुत्वादिः । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीष् । इदं पूर्ववर्ति यथा तथा किं कस्मै प्रयोजनाय सुप्यते निद्रा क्रियते । 'वचिस्वपि—' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

अयं सखीजनः समदुःखसुखः । त्वदुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखीत्यर्थः ॥ अयम्

१ 'कृतदोहदः' इ. पा. २ तदुक्तं नर्मागरल्यार्थन्याम् । नूपुरशिञ्जनपादेन तरुण्या ताडनं प्रियम् । अशोकः केसरो बकुलः सीधुसेकाच्च पुष्पति ॥ दोहदलक्षणं शब्दार्णवे—' तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु तत्क्रिया ' ॥ इति । ३ 'अनुवादिभिः' इ. पा.

आत्मजः बालः **प्रतिपच्चन्द्रनिभः** प्रतिपदि शुक्लपक्षे क्षीणचन्द्रस्तन्निभस्तत्सदृशः । दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । **अहमेकरसः** अभिन्नरागः । समानप्रेमेत्यर्थः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । **तथापि** । जीवितमात्रमप्रीमत्त्वेऽपीत्यर्थः । **ते** तव **व्यवसायः** अस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः [**प्रतिपत्तिनिष्ठुरः**] । प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यः किमुतानुष्ठातुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रीतिर्वा **अस्तम्** नाशम् **इता** । **रतिः** क्रीडा **च्युता** गता । **गेयं** गानं **विरतम्** । **ऋतुः** वसन्तादिः **निरुत्सवः** । आभरणानां प्रयोजनं [**आभरणप्रयोजनम्**] **गतम्** अपगतम् । शेतेऽस्मिन्निति **शयनीयं** तल्पम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनीयर्प्रत्ययः । परितः शून्यं **परिशून्यं** जातम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

तत्र हेतुं प्रकाशयति—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

त्वमेव **गृहिणी** दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । **सचिवः** बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते । **मिथः** रहसि **सखी** नर्मसचिवः । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् । **ललिते** मनोहरे **कलाविधौ** वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे **प्रियशिष्या** । प्रियत्वं प्रागल्भ्यादिगुणाभिसन्धिः । सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतः **त्वां** सर्वाश्रयां **हरता** अत एव **करुणाविमुखेन** कृपाशून्येन **मृत्युना मे** ममाधिकस्य **किं** वस्तु न **हृतं वद** । सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

हे **मदिराक्षि** मत्तलोचने । 'मदिराक्षीमिषं संवृदिः प्रसङ्ग्य' .... । **मदाननार्पितं** मन्मुखेन मत्तं रसवत् .... **मधु** मद्यं **पीत्वा** इदानीं परलोकं गतं त्वां प्रति [**परलोकोपनतं**] मे [**बाष्पदूषितं**] बाष्पैरश्रुभिर्दूषितं । कलुषितं **जलाञ्जलिं**

तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनुपास्यसि ॥ मदाननार्पितस्य परलोकोपनतस्य च रसवतो बाष्पबिन्दुदूषितस्य मधुनो जलाञ्जलेश्च महदन्तरमिति विवक्षा ॥

अस्यापरा व्याख्यापि दृश्यते यथा—मायत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा। तथापि 'नार्यो मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्मायत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि। मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितमतुतरं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनन्तरं पास्यसि। तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः। यथाह भट्टमल्लः—' अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मिते। दध्नि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे पिष्टमयेऽपि च ॥' इति। तथैवेह युज्यते। इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम्।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभवे ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विना अजस्य सुखम् एतावद् इयदवधिकं गण्यताम्। यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः। कुतः। विलोभनान्तरैः अन्यैर्विशेषेण लोभजनकवस्तुभिरैश्वर्यादिभिः अहृतस्य अनाकृष्टस्य मम सर्वे विषयाः भोगादयः त्वदाश्रयाः त्वमेवाश्रयोऽधिकरणं येषां ते तथा त्वदधीनाः। त्वां विना मे न किंचिद्रोचत इत्यर्थः ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान् ॥ ७० ॥

कोसलाधिपः अजः इति करुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं संबद्धं यथा तथा [करुणार्थग्रथितं] प्रियां प्रति इन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्पृथिवीरुहानपि वृक्षानपि [स्रुतशाखारसबाष्पदुर्दिनान्] स्रुतः गलितः शाखानां विटपानां रसो निर्यासः स एव बाष्पः स दुर्दिनं दुर्वर्षो येषां ते। तथाभूतान् अकरोत्। किमुत मनुष्यानिति भावः। स्रुतशाखारसबाष्पदूषितानित्यपि पाठो दृश्यते। स्रुताः शाखारसा मकरन्दा एव बाष्पास्तैर्दूषितान् अकरोत्। अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम्।
विससर्ज कृतान्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथ स्वजनः। स्वश्चासौ जनश्चेति विग्रहः। बन्धुवर्गः। तस्य अजस्य अङ्कतः उत्सङ्गात् कथंचिदपनीय कृतमन्त्यं मण्डनं यस्यास्ताम् कृतान्त्यमण्डनाम्। तदन्त्यमण्डनामिति पाठे तदिव्यकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलङ्कारो यस्यास्ताम्। तां सुन्दरीम् अगुरुः कालागुरुश्चन्दनः श्रीखण्ड एवैधांसीन्धनानि यस्मिन्। इति मध्यमप-

१ मदिराख्या दृष्टिर्या। तथा संगीतरत्नाकरे—स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लंघिता मदिरा तथा। पक्ष्मणात्र परोक्ताः सौरादिस्येन दृश्यः ॥ साटवेनादिरिषन्ना रमेताद्भमनोहरा। वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥ इति।

स्करोपि सूचितः । तस्मै [अगुरुचन्दनैधसे] अनलाय अग्नये विससर्ज विसृष्टवान् । "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

नृपतिः अजः सन् अपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितः मृतः इति वाच्यदर्शनात् निन्दादर्शनाद् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरमग्निसाद् अग्न्यधीनं न चकार । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु न इति न ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधया महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन । साग्निकेनेत्यभिसंधिः । तेन अजेन । गुणा रूपादय एव शेषा यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीम् इन्दुमतीम् उपदिश्य उद्दिश्य । दशानामह्नां समाहारो दशाहः । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंलिङ्गता । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशो न । 'न संख्यादेः समाहारे' इति निषेधात् । ततस्तसिल् । तस्माद् दशाहतः परे ऊर्ध्वं कर्तव्याः महर्द्धयः महासमृद्धयः विधयः क्रियाः पुरः पुर्याः उपवने उद्याने एव समापिताः संपूर्णमनुष्ठिताः । 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुद्ध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः ।' इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

तया इन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् । सः अजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासम् इव [१]अवलोकयन् । 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश । वधूमरणात्तासामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखागूतना-न्मांसहोऽश्रुनिर्गम इति ॥

---

१ '[illegible]' इ. पा. २ [illegible] भामिनी—[illegible], [illegible] इ. पा. ३ [illegible] । इ. पा. ४ [illegible] ५. कुमारसंभवे । '[illegible] दुःखानि [illegible] ।' ६. [illegible] ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अथ सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुः वसिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः [आश्रमस्थितः] सन्। तम् अजम् अभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाद् चित्तैकाग्र्याद् विजज्ञिवान् ज्ञातवान्। 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः। इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल। बुधेर्ण्यन्ताण्णिचि लङ् ॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम्।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं तत्तश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

यतः हेतोः मुनिः असमाप्तविधिः असमाप्तक्रतुः ततः तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वान् जानन् अपि। 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः। 'न लोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। ततः च्युतं स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम्। समाश्वासयितुमित्यर्थः। स्वयं नोपस्थितः नागतः ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

हे सुवृत्त सदाचार। संदिश्यत इति संदेशः संदेष्टव्यार्थः। तस्य पदानि वाक्यानि संदेशपदानि लघूनि संक्षिप्तानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते। हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय। तां सरस्वतीं शृणु। एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं च अर्हसि ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु। त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः। समतीतं भूतं च भवद् वर्तमानं च भावि भविष्यत् च इति त्रितयं स मुनिः निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि। अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

---

१ 'तमवेक्ष्य मखाय' इ०, आश्रमस्थितः—आश्रमाश्रितः,—श्रयः। इ. पा. २ 'अभिषङ्गमभीरं विशाम्' इ. पा०। ३ वामदेवेन इ. हे०। ४ पथश्च्युतमिति भरतसंमतः पाठः। पथः स्वभावाद्भ्रष्टमित्यर्थः। 'कृतार्थिनीः' इ. दि० व० पटलः। ५ '०हृता' इ., 'उपधातुम्—अवधातुम्' इ. पा०. ६ 'त्रिषु धामसु शार्ङ्गधन्वनः'। इ. पा० ७ भवितव्यम् इ. पा०

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणबिन्दोः तृणबिन्दुनामकात्कस्माचिदृषेः परिशङ्कितः भीतः । कर्तरि क्तः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिः इन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविघातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अस्मै तृणबिन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा । तस्याः प्रलयोर्मिणा [शमवेलाप्रलयोर्मिणा] प्रलयकालतरङ्गेण । शमविघातकेनेत्यर्थः । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।' इत्यमरयादवौ । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन [तपःप्रतिबन्धमन्युना] हेतुना । प्रमुखेन आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां [प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्] तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भव इति अशपत् शशाप ॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

हे भगवन् महर्षे, अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । अयमित्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितम् अपराधं क्षमस्व । इति अनेन प्रकारेण उपनतां शरणागतां च हरिणीम् आ सुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक्तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवान् अकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा [क्रथकैशिकवंशसंभवा] सा हरिणी तव महिषी अभिषिक्ता स्त्री । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गात् च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्पम् उपलब्धवती विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत् तस्मात्तस्या अपायचिन्तया [तदपायचिन्तया] अलम् तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—

१ 'प्रणिपात' इ० पा०, २ प्रलयोर्मिवान्; भुवि–मुनिः, इ० पा०, ३ यथा प्रकृतेन नास्त्या कृत्स्न इ०, ४ 'चरितं–अरणम्,' अपरं–सहस्र, सुरपुष्प०–सुमोक्ष०, इ, पा० ५ 'उपलब्धवती तनु भ्रंशे सुमनः शापनिवृत्तिकारणम्' ॥ इ हि० दि० पठन्ति। 'मुनिशापनिवृत्तिकारणं प्रथमपात्रम् परन्तु परो' इ० पा०, ६ 'अवेक्ष्यता' इ० पा०, नर्मसुखादि मधुरम्' इति हितोपदेशे ।

उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद् विपत्तिः उपस्थिता सिद्धा । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन । तत्राह त्वया इयं वसुधा भूमिः अवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्मात् नृपाः वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया ।
मनसः समुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदये अभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं वद् [मदवाच्यम्] उज्झता परिहरता । सत्यपि मदहेतावमाद्यता । त्वयेति शेषः । आत्मवत्तया अविकृतचित्ततया लिङ्गेन श्रुतं शास्त्रजनितं ज्ञानम् । ['आविष्कृतमात्मवत्त्वया' इति पाठोऽपि दृश्यते । तथात्व इत्थं व्याख्या–त्वया यद् आत्मवद् आत्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् तज्जनितं ज्ञानमिति यावत् ।] आविष्कृतं प्रकाशितम् । तच्छ्रुतं मनसः ज्वरे संतापे समुपस्थिते प्राप्ते अक्लीबतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ।

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव । अनुम्रियत इति अनुमृत् । क्विप् । तेन अनुमृता अनुमृतवता अपि भवता पुनर्न लभ्यत इति । नन्वनुमृतेन परत्र लभ्यते । तदपि नेत्याह । परलोकजुषां लोकान्तरभाजामपि देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयः गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैः भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गाः हि । परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेशगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ।

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

किं तु अपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानैः अनुगृह्णीष्व तर्पयस्व । अन्यथा दोषमाह–अतिसंततम् अविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । 'बन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । अश्रु

---

१ 'तदुपस्थिते' इ० पा० । २ 'संगतो न विगतो न मन्नामकल्पना' इति भावः । ३ 'नानुमृतेन' इति, लभ्यते–'अवाप्यते' इ०; देहिनां–शरीरिणाम्' इ० च पा० । सर्वोऽपि परलोकोऽन्यथा ... निवर्तेत पुनस्तदागदन [पा.] यं तव । न भवाननुसंस्थितोऽपि ता लभते कर्मवशा हि देहिनः ॥ ४ अनुग्रहभावः कादम्बर्याम्–'अभ्यासेन स्वकर्मफलनीतिशकोऽभिनान्मावनशो नीयते भीमम्' इति ।

[**स्वजनाश्रु**] कर्तृ प्रेतं मृतं **दहति इति प्रचक्षते** मन्वादयः **किल** । अत्र याज्ञवल्क्यः—' श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ " इति ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । ध्रुवमित्यर्थः । **जीवितं विकृतिः** यादृच्छिकं **बुधैः उच्यते** । एवं स्थिते **जन्तुः** प्राणी **क्षणमपि** । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **श्वसन्** जीवन् **अवतिष्ठते यदि असौ** क्षणजीवी **लाभवान्ननु** । जीवने यथालाभं संतोष्टव्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनः भ्रान्तबुद्धिः **प्रियनाशम्** इष्टनाशं **हृदि अर्पितं** निखातं **शल्यं** शङ्कुम् **अवगच्छति** मन्यते । **स्थिरधीः** विद्वान् **तु तदेव** शल्यं **समुद्धृतम्** उत्खातं **मन्यते** । प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः । **कुशलद्वारतया** । प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणौ [**स्वशरीरशरीरिणौ**] देहात्मानौ **अपि यदा** यतः [**श्रुतसंयोगविपर्ययौ**] । श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा **बाह्यैः विषयैः** पुत्रमित्रकलत्रादिभिः **विरहः विपश्चितं** विद्वांसं **किमिव अनुतापयेत्** त्वं **वद** । न किंचिदित्यर्थः । अथ वा स्वशब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

हे वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्य पृथग्जनवत् पामरजनवत् शुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि। तथा हि। द्रुमसानुमतां तरुशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः। वायौ सति द्वितये अपि द्विप्रकारा अपि। 'प्रथमचरम—' इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा। ते द्रुमसानुमन्तः चलाः चञ्चलाः यदि। सानुमतामपि चलने द्रुमवत्सामान्यवल्लसंज्ञा न स्यादित्यर्थः॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः॥ ९१॥

सः अजः उदारमतेः विनेतुः गुरोः वसिष्ठस्य वचः तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास। किं तु तद् वचः शोकघने दुःखसान्द्रे अस्य अजस्य हृदि अलब्धपदम् अप्राप्तावकाशं सद् गुरोः वसिष्ठस्य अन्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युत्प्रेक्षा। तोटकवृत्तमेतत्—'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्' इति तल्लक्षणम्॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२

अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य [अवितथसूनृतेन] तेन अजेन। सूनोः पुत्रस्य बालत्वात्। राज्याक्षमत्वादित्यर्थः। प्रियायाः इन्दुमत्याः। [सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः] सादृश्यं वस्त्वन्तरगताकारसाम्यम्। प्रतिकृतिश्चित्रम्। तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैः [क्षणिकसमागमोत्सवैः] च। कथंचित् कृच्छ्रेण। अष्टौ समाः वत्सराः। 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः।' इत्यमरः। परिगमिताः अतिवाहिताः। उक्तं च—'वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः॥' इति। प्रकृते सादृश्यादित्रितयाभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम्। प्रहर्षिणीवृत्तमेतत्॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने॥ ९३॥

शोक एव शङ्कुः कीलः [शोकशङ्कुः]। 'शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च' इति विश्वः। तस्य अजस्य हृदयम्। प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव। प्रसह्य बलात् किल बिभेद। सः अजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणम् अपि भिषजाम् असाध्यम् अप्रतिसमाधेयं

१ 'प्रतिकृति' इ० पा०, २ 'गमने त्वरया' इ० पा०.

तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसिनं [प्रियानुगमनत्वरया] प्रियाया अनुगमनेच्छया लाभं मेने । तद्विरहस्य दुःसहत्वात्तन्निवारणं मरणमेव परमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ९४ ॥

अथ नृपतिः अजः **सम्यग्विनीतं** निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तम् । वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । 'वयसि च' इत्यच्प्रत्ययः । तं [**वर्महरं**] **कुमारं** दशरथं **प्रजानां रक्षणविधौ** राज्ये **विधिवद्** विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । **आदिश्य** नियुज्य रोगेणोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं [**रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं**] **मुमुक्षुः** जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः [**प्रायोपवेशनमतिः**] **बभूव** । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि ।' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ॥
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

असौ अजः **जह्नुकन्यासरय्वोः** तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे [**तोयव्यतिकरभवे**] **तीर्थे** गङ्गासरयूसङ्गमे **देहत्यागात् सद्यः** एवामरगणनायां लेख्यं लेखनं [**अमरगणनालेख्यम्**] । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः । **आसाद्य** प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुक् कान्तिर्यस्यास्तया [**पूर्वाकाराधिकतररुचा**] **कान्तया** रमण्या **संगतः** सन् । [**नन्दनाभ्यन्तरेषु**] नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु **लीलागारेषु** क्रीडाभवनेषु **पुनररमत** । 'यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-

१ 'वर्म धरम्' इ० पा०. २ मन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः इत्यमरः । संन्यसनं मर्तव्यार्थं मरणाध्यवसायः । इति क्षीरस्वामी. ।

न्यपि ॥' इति स्कान्दे । 'पूर्वोक्ताराधिकचतुरया.' इति पाठे पूर्वस्मादाकारादधिकं चतुरया सुभगया कान्त्येति व्याख्येयम् । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः तल्लक्षणम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् ।' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजविलापः नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्धे सार्धलोचनमन्यतः ।
नीलार्धं नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्महे ॥

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥

समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः समाधिजितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति कोशः । यमवतां संयमिनाम् अवतां रक्षतां राज्ञां च धुरि अग्रे स्थितः महारथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुः अनन्तरम् उत्तरकोसलान् जनपदान् समधिगम्य प्रशशास । अत्र मनुः—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति ॥

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकराजसः ॥ २ ॥

अधिगतं प्राप्तम् आत्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रविवक्षा नगरशब्दयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद् यस्माद् विधिवद् यथाशास्त्रम् अपालयत् । ततः हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । 'कृञो' हेतुना-

---

१ शिवनुतवन्दन इत्यर्थः । सार्धलोचनं—सार्धत्रिभागभाजः सार्धस्य एकं लोचनं शिवभागस्थतृतीयनेत्रार्धं मलिनं यस्य । नीलार्धम्—गलनीलत्वात् । २ निर्विकल्पेन इति वा । ३ ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ इति याज्ञवल्क्यः । अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च इति वा यमाः । ४ धनुर्वेदस्य तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । समर्थं योधयत्येकः स महारथ उच्यते ॥ इति वा । अस्मिन्सर्गे चतुर्थपादे यमकस्य चित्रं कविनोपनिबद्धम् । तदुक्तं वाग्भटेन—[illegible] । यमकं [illegible] ॥ इति । * 'गुणवत्तरम्' इति पा० । ५ [illegible] च । [illegible] इति कामन्दकः ।

न्छीत्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदोजसः [नगरन्ध्रकरौजसः] तत्तुल्यबलस्य अस्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं अतिमात्रमनुरक्तमभूदित्यर्थः ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

मनस ईषिणः **मनीषिणः** विद्वांसः । पृषोदरादित्वात्साधुः । **बलनिषूदनम्** इन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तम् [**मनुदण्डधरान्वयम्**] तं **अर्थपतिं** दशरथं **च** इति **उभयमेव** । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी । तस्य भावः समयवर्षिता तया [**समयवर्षितया**] हेतुना **कृतकर्मणां** स्वकर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं **श्रमनुदम्** । क्विबन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् इति । **वदन्ति** ॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

शमरते शान्तिपरे **अमरतेजसि अजनन्दने** दशरथे **पार्थिवे** पृथिव्या ईश्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः । **जनपदे** देशे **गदः** व्याधिः । 'उपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । **पदं न आदधौ** । न चक्रामेत्यर्थः । **सपत्नजः** शत्रुजन्यः **अभिभवः कुत एव** । असंभावित एवेत्यर्थः । **क्षितिः फलवती अभूत्** च ॥

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥

मही । दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् तेन **दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियं** कान्तिम् **अपुष्यत्** । **ततः परं** रघोरनन्तरम् **अजेन** च यथा श्रियमपुष्यत् । **तथैव अहीनपराक्रमं** न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं तं दशरथम् **इनं** स्वामिनम् **अधिगम्य पुनर्न बभौ** इति **न** । बभावेवेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥

नराधिपः दशरथः **समतया** समवर्तित्वेन । वसुवृष्टेर्धनवर्षस्य विसर्जनैः [**वसुवृ-**

१ 'परिभवः' इ., 'क्षितिः–वृद्धिः' इ० पा०, २ अहीनः शेषः शम्भुर्वा तद्वद्धारित्वात् सर्पेण पराक्रमो यस्य । अः गरुडः । हिः सर्पः । तयोरिनः स्वामी विष्णुस्तस्येव पराक्रमो यस्य । 'अः कृष्णे विनतासूनौ ओं विधातरि मन्मथे' इति अनेकार्थः । अहीनामहासर्पाणामिनस्तल्पभूतः शेषस्तस्येव पराक्रमो यस्येति वा । इ. टी० । एतन्मते पाण्डित्यप्रकटनमेव ।

त्रिदिवसर्जनैः] असतां दुष्टानां नियमनात् निग्रहात् च । सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरौ यमकुबेरवरुणानित्यर्थः अनुययौ अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणाग्रसरम् अरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

उदयाय यतमानम् अभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिः आखेटव्यसनं न अपाहरत् नाचकर्ष । 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।' इत्यमरः । दुष्टमाधमन्तादुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतं च न अपाहरत् । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । [शशिप्रतिमाभरणं] शशिनः प्रतिमा प्रतिबिम्बमाभरणं यस्य तत् मधु न अपाहरत् । न वेति पदच्छेदः । वाशब्दः समुच्चये । नवयौवना नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी नूतनवयस्का प्रियतमा वा स्त्री न अपाहरत् । जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—'पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥' इति ॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥

तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवे अपि कृपणा दीना वाक् न ईरिता नोक्ता । परिहासकथासु अपि वितथा अनृता वाक् न ईरिता । किं च अपरुषा रोषशून्येन तेन सपत्नजनेषु अपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाक् न ईरिता । द्रुतविलम्बितमेतत् । सर्वत्रापीत्यर्थः । किमुत दीना मध्या सर्वत्र वाग्दत्तेति कलितार्थः ॥

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥

वसुधाधिपाः राजानः । उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचाद्यच् । रघूणामुद्वहो रघुनायकः । तस्मात् [रघूद्वहात्] रघुनायकात् उदयं वृद्धिम् । अस्तमयं नाशं च । इति उभयम् आनशिरे लेभिरे । कुतः । हि यस्मात् स दशरथो निदेशम् आज्ञाम् अलङ्घयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृत् मित्रम् अभूत् ।

---

१ व्यसनस्य अनर्थकारित्वमाह मनुः । २ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ इति च । एवंभूतानि व्यसनानि कामजानि क्रोधजानि च भरतानि मन कष्टतराणि मनुनोक्तान्यष्टादश व्यसनानि । अष्टादशव्यसनानि यथा—मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः । एवं द्वौ गणौ मिलित्वा अष्टादश व्यसनानि भवन्ति । ३ 'अपि स्वल्पतरेण च' इ० पा० ।

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥ १६ ॥

पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीः अर्थिषु विषये अलाघवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः । ककुत्स्थकुलोद्भवं दशरथम् आत्मभवं पुरुषं विष्णुं च अपहाय त्यक्त्वा अन्यं कं नृपतिम् असेवत कमपि नासेवतेत्यर्थः । विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥

तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ १७ ॥

पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः । मगधाश्च कोसलाश्च केकयाः ताञ्जनपदाञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां [मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरः पुत्र्यः । सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अहितरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् । 'कदम्बमार्गणशराः' इत्यमरः । तं दशरथं शिखरिणस्समुता दुहितरः । आ समन्तादपगच्छन्तीति [आपगाः] । अथ वा । 'आपेन जलसंबन्धिवेगेन गच्छन्तीत्यापगाः' इति क्षीरस्वामी । नद्यः सागरमिव । भर्तारम् अलभन्त प्रापुः ।

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८ ॥

अरीन्घ्नन्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्विप् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यथाह न्यासकारः—'प्रायिकश्चायं नियमः । क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते मधुहा । प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते ' इति । तेषां योगेषूपायेषु विचक्षणो दक्षः [अरिहयोगविचक्षणः] । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' । इत्यमरः । इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजाः विनिनीषुः विनेतुमिच्छुः तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयः इन्द्रः इव बभौ ॥

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९ ॥

महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणाङ्गणे मघवतः इन्द्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैः अवधूतभयाः निवर्तितत्रासाः सुरवधूः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥

---

१ '॰कुलोद्भवम्' इ. पा॰. २ इर्ष्यापतेर्विष्णुवंशत्वाद् व्रतभङ्गाभावः । ३ अपां समूहः आपं तेन गच्छन्तीति वा । इ. । ४ 'महायशाः' इ. पा॰

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २० ॥

एकरथेन अद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण [हरिहयाग्रसरेण] धनुर्भृता दशरथेन असकृद् बहुशो दिनकरस्याभिमुखाः [दिनकराभिमुखाः]। अभिमुखस्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे निवारिताः ॥

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ २१ ॥

क्रतुषु अश्वमेधेषु विसर्जितमौलिना अनारोपितकिरीटेन । 'आवभृथमर्थसुरेव राजा भवति' इति राजचिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले' इति विश्वः । भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जितदिगन्तसंपदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्वमुक्तम् । नियमार्जितधनत्वं सद्विनियोगकारित्वं च सूच्यते । वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च सरयूश्च नद्यौ तयोस्तटाः [तमसासरयूतटाः] कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनः [कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनः] कृताः । कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं, विध्यभावात् । 'हैमयूपस्तु शोभिकः' इति यादवः ॥

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ २२ ॥

ईश्वरः भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं बिभर्तीति ताम् अजिनदण्डभृतम् । 'कृष्णाजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' इति वचनात् । कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम् । शरमयी मौञ्जी वा मेखला । तया यजमानं दीक्षयतीति विधानात् । अत्र तु कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम् । यतगिरं वाचंयमाम् । 'वाचं यच्छति' इति श्रुतेः । मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् [मृगशृङ्गपरिग्रहाम्] । 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति श्रुतेः । अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीम् अधिवसन् अधितिष्ठन् । अष्टमी मूर्तिर्दीक्षितो यजमानोऽपि । तथा [असमभासम्] अभासयद् भासयति स्म ॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २३ ॥

---

१ स्मरकृतेन वा । दाक्षिण्येन सुदर्शनेन भास्वान् । इ० पा० । २ 'भित' इ० पा० ३ दाक्षिणे हंसोऽभुजाशनानि इत्यागमः । ४ 'मति-श्रि-ऋजितेन्द्रियः' इ० पा० ।

अवभृथेन प्रयतः [अवभृथप्रयतः] नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथः उन्नतं शिरः घनमुचे जलवर्षिणे । ' जलं नीरं घनं सत्त्वम् ' इति शाश्वतः । नमुचेः अरये केवलम् इन्द्रायैव नमयति स्म । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

अथ समावृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणमहेन्द्राणां समा धूर्भारो यस्य तं समधुरम् । माध्यस्थवितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः । ' ऋक्पूरब्धूः—' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तं समधुरम् अञ्चितविक्रमं पूजितपराक्रमम् एकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव । मधुः वसन्तः । ' अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः ' इति विश्वः । नवैः कुसुमैः उपलक्षितः सन् समावृते समागतः । ' रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम् । ' इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । रथयुजा सारथिनारुणेन [अनूरुणा इ. पा.] परिवर्तितवाहनः निवर्तिताश्वः रविः । हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैः [हिमनिग्रहैः] दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् । मलयं नगं मलयाचलम् अत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः ॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

आदौ कुसुमजन्म । ततः नवपल्लवाः । तदनु । ' अनुर्लक्षणे ' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां कोकिलानां च कूजितम् षट्पदकोकिलकूजितम् । इति एवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुः वसन्तः आविरभूत् । केषांचिद्द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कुसुमप्राथम्यात्क्रमस्य दृष्टविरोधः ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।
अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥

नयो नीतिरेव गुणः तेन । अथ वा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्चोपचिताम् [नयगुणोपचिताम्] । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेः दशरथस्य श्रियम्

१ लोकरक्षार्थं दूरापेक्षितत्वादिन्द्रमेवानमयच्छिरः । इ. पा० । २—२४—२५ योर्मध्ये क्षेपकोऽयं दृश्यते—हिमविवर्जितचन्दनपत्रवं विरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः । विहगयोः कृपयेव शनैर्ययौ रविरहर्विरहध्रुवभेदयोः ॥ हिमेन विरहिता पाण्डुकृताश्चन्दनपल्लवा यस्मिंस्तं मलयाद्रिं विरहयन्नुदङ्मुखो रविः शनैर्ययौ । तत्र हेतुमाह—अहो विरहे दिनान्ते ध्रुवं निश्चितो भेदो विरहो ययोस्तयोर्विहगयोश्चक्रवाकयोः कृपयेव इति हे०.

अर्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां मधुसंभृतां सरसः संबन्धिनीं कमलिनीं पद्मिनीम् अलिनीरपतत्रिणः । अलयो भृङ्गाः नीरपतत्रिणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।
किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८ ॥

ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवम् । 'ऋतोरण्' इत्यण् । नवं प्रत्यग्रम् अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनम् उद्दीपनं न । किं तु विलासिनां मदयिता मदजनकः दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियाम् अभिनवाः पत्रविशेषकाः पत्ररचनाः इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुराः [मधुदानविशारदाः] कुरवकाः तरवः मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः । भृङ्गाः कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः । दानशौण्डानर्थिजनाः स्तुवन्तीति भावः ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३० ॥

[सुवदनावदनासवसंभृतः] सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमद्येन संभृतो जनितः । तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैः आयतपङ्क्तिभिः दीर्घपङ्क्तिभिः मधुकरैः मधुपैः करणैः बकुलं बकुलवृक्षम् आकुलम् अकरोत् ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥

१ अशोकस्योद्दीपकत्वमुक्तं शिशुपालवधेऽपि—स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिर्युतमशोकमशोभत चम्पकैः । विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं निशितं मदनाग्निना ॥ २ 'मधुकृतान्' इ. पा० । अस्मात्पद्यानन्तरमेकं श्लोकमेके पठन्ति इ० पा० दिनकरादयः—दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हसितमासवगन्धि मधोरिव । विकचकुसुमसंस्थित षट्पदैः शुचिरसं निरमाचितमांशुभिः ॥ ३०—३१ श्लोकयोर्मध्ये इमं प्रक्षिप्तं श्लोकं पठन्ति केचित्—गमयितुं मधुरेण गुणेन मां न महतां बत बान्धवधूजनः । इति दयात इवाभवदायता न रजनी रजनीशवती मधौ ॥ ३ 'भ्रमरान्' इ० पाठः । सर्वोऽप्ययं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते केश्चिद्यथा—सुरभिसंगमजं वनमालया नवनखक्षतमधार्यत भङ्गुरम् । स्वमदपाक्षिमिवार्पितलक्षणं-इ० ॥ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे—बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे । 'पलाशः किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्मलसंहतिः । मदेन यावितलज्जया अपसारितत्रपया मदयावितलज्जया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतमे उपहितं नखक्षतमेव मंडनं तद् [नखक्षतमण्डनम्] इव अशोभत ॥

व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं,विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

व्रणैर्दन्तक्षतैर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं [व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं] हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत् [जघननिर्विषयीकृतमेखलम्] । शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं हिमं रविः तावद् आ वसन्ताद् अशेषं निःशेषं यथा तथा अपोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो हि । किं तु विरलं कृतवान् तनूचकार ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥३३॥

अत्र चूतलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । अभिनयान् अर्थव्यञ्जकान्व्यापारान् । 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । परिचेतुम् अभ्यसितुम् उद्यता इव स्थिता । कुतः । मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा मलयमारुतकम्पितपल्लवा । पल्लवशब्देन हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । सहकारलता । [कलिकामजितामपि] कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि ।' इति विश्वः । कामो रागः । तज्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनः अमदयत् ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥३४॥

सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु । 'गन्धस्य–' इत्यादिनेकारः । कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमितास्तासु [कुसुमितासु] वनराजिषु वनपङ्क्तिषु । अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषु उदीरिताः उक्ता अत एव मिताः परिमिताः गिरः आलापाः । प्रविरलाः सौख्यात्तनीकोक्ताः । मुग्धवधूनां कथा वाचः [मुग्धवधूकथाः] इव शुश्रुविरे श्रुताः ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः॥३५॥

१ अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकं पठन्ति हे० मा० दिनकरादयः–परभृता मदनक्षतचेतसा प्रियसखी लघुवागिव योषिताम् । प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे [कलहान्तरे] मृदुरवा दुरवाप [प]-समागमान् ॥ २ अन्यापि सुन्दरी हस्ताद्यभिनयेनाभिप्रायं प्रकटयन्ती यतिचित्तमुन्मादयतीति भावार्थः ।

श्रुतिसुखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः [**श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः**]। कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तकान्तयो यासां ताः [**कुसुमकोमलदन्तरुचः**] । अनेन सस्मितत्वं विवक्षितम् । **उपवनान्तलताः** पवनेनाहतैः कम्पितैः [**पवनाहतैः**] **किसलयैः सलयैः** साभिनयैः। लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते। उपवनान्ते पवनाहतैरिति सक्रियत्वाभिधानात् । **पाणिभिः इव बभुः** । अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम्॥ ३६ ॥

अङ्गनाः । **ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं** मधुरविलासघटनापटुतरम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम् [**सुरभिगन्धपराजितकेसरम्**]। 'अथ केसरे । बकुलः' इत्यमरः । स्मरस्य सखायं **स्मरसखम्** । स्मरोद्दीपकमित्यर्थः । **मधुं** मद्यम् । 'अर्धर्चाः पुंसि च ' इति पुंलिङ्गता । उक्तं च—'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः ॥' इति । **पतिषु** विषये **रसखण्डनवर्जितम्** अनुरागभङ्गरहितं यथा तथा **निर्विविशुः** । परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

विकचतामरसाः विकसितकमलाः । मदेन कला अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः [**मदकलोदकलोलविहंगमाः**] गृहेषु दीर्घिका वाप्यः [**गृहदीर्घिकाः**] स्मितेन चारुतराण्याननानि यासां ताः [**स्मितचारुतराननाः**] श्लथाः शिथिला मुखरा मेखला यासां ताः [**श्लथशिञ्जितमेखलाः**] शिञ्जितेति कर्तरि क्तः । **स्त्रिय इव** । **शुशुभिरे** ॥

---

१ 'लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' । इ० हैमः । २ अस्मात्परामिमे श्लोकाः पद्यन्दिघा०दिभि—अनलसान्यभृतानन्दमाननः कमलधूलि (रेणु)भृता मरुतेरिताः । कुसुमभारनताध्वगयोषितामसमशोकमशोककलताकरोत् ॥ लघयति स्म न पत्यधराधजं (जा) न सहकारतरुस्तनया भृत (तो) म् । कुसुमितो न मिलोलिभिरुन्मदः स्मरसमाधिकरोऽधिकरोपित(पिता)न्न ॥ विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममुन्मदकोकिलम् । तदुपभोगरसं हिमवर्धिनः परभृतोरमुतोपनतां ययौ ॥ ३ 'दाम' इ० मधुं-'मदम्' इ. च पा० । ४ यद्वा ललितं भावाक्षेपः । तदुक्तम्—अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । नियं प्रति भावाविष्करणं ललितमिति केचित् । सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् । इ० विश्वनाथः । विभ्रमः—चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । 'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु । अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥' इ. विश्वनाथः । ५ '०चारुविलोचनाः ' इ० पा०. ६ उदके लोलाः चञ्चला इति वा । 'लोलश्चलसतृष्णयोः ' इत्यमरः । ७ स्मितलक्षणं नाट्यलोचने-ईषद्विकासितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

मधुना मधुसमयेन खण्डिता ह्रासं गमिता [**मधुखण्डिता**]। क्षीयन्ते खलूत्तरायणे रात्रयः । खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते । हिमकरोदयेन पाण्डुः मुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च छविर्यस्याः सा [**हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः**] रजन्येव वधूः [**रजनीवधूः**]। **इष्टसमागमनिर्वृतिं** प्रियसंगमसुखम् **अनितया** अप्राप्तया । ' इण् गतौ ' इति धातोः कर्तरि क्तः । **वनितया सदृशं** तुल्यं **तनुतां** न्यूनतां कार्श्यं च **उपययौ** ॥

अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हिमकरः चन्द्रः । **अपतुषारतया** अपगतनीहारतया **विशदप्रभैः** निर्मलकान्तिभिः **सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः** सुरतसङ्गखेदहारिभिः **अंशुभिः** किरणैः । **मकरोर्जितकेतनम्** । मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः । **कुसुमचापं** कामम् **अतेजयत्** अशातयत् । ' तिज निशाने ' इति धातोर्ण्यन्ताल्लङ् । सहकारिलाभात्कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं **यत् कुसुमम्** । कर्णिकारमित्यर्थः । **वनश्रियः** उपवनलक्ष्म्याः **कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः** । अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलम् [**दलकेसरपेशलम्**]। सुकुमारपत्रकिञ्जल्कमित्यर्थः । **आहितम्** । प्रियैरिति शेषः । **तत् कुसुमं युवतयः अलके** कुन्तले **दधुः** ॥

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥४१॥

अञ्जनबिन्दुमनोहरैः कज्जलकणसुन्दरैः । कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः [**कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिः**] **अलिभिः अङ्कितः** चिह्नितः **तिलकः** श्रीमान्नाम वृक्षः । ' तिलकः क्षुरकः श्रीमान ' इत्यमरः । **वनस्थलीम्** । **तिलकः** विशेषकः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न न स्त्रियाम्' इत्यमरः । **प्रमदामिव** । **न शोभयति स्म** इति **न खलु** । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः । 'लट् स्मे ' इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ॥

१ ' म(दा)सपितु पिपरांमनिता व्यथा(शुचा)मरव्या मह यामवती स्त्रिया ' । इ. पा०. २ ' राग ' इ. पा०. ३ अनुस्मरवर्णनं कुमारसंभवे-'लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य' इति ।

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसः चारुविलासिनी **नवमल्लिका** सप्तलाख्या लता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया [**मधुगन्धसनाथया**]। गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संगतया [**किसलयाधरसंगतया**]। प्रसन्नरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया [**कुसुमसंभृतया**]। कुसुमरूपयेत्यर्थः । **स्मितरुचा** हासकान्त्या **मनः** । पश्यतामिति शेषः । **अमदयत्** ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।
परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

विलासिनः विलसनशीलाः पुरुषाः । 'वौ कषलस–' इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः । अरुणस्यानूरो रागमारुण्यं निषेधन्ति निरस्कुर्वन्तीत्यरुणरागनिषेधिनः । तैः [**अरुणरागनिषेधिभिः**]। कुसुम्भादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः । 'समन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति तस्येवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' इति दण्डी । **अंशुकैः** अम्बरैः । श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः [**श्रवणलब्धपदैः**]। निवेशितैरित्यर्थः । **यवाङ्कुरैः च** । **परभृताविरुतैः** कोकिलाकूजितैः **च** । इत्येतैः **स्मरबलैः** कामसैन्यैः । अबलास्वेक एव रसो रागो येषां ते **अबलैकरसाः** स्त्रीपरतन्त्राः **कृताः** ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

शुचिभिः शुभ्रैः **कणैः** रजोभिः **उपचितावयवा** पुष्टावयवा । **अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी** प्राप्ता । **तिलकजा** तिलकप्रोत्था **मञ्जरी** । अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तन्निर्मौक्तिकैः [**अलकजालकमौक्तिकैः**] **सदृशकान्तिः अलक्ष्यत** । भृङ्गसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकमालकमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिव्रजाः षट्पदनिवहाः **धनुर्भृतः** धानुष्कस्य **मदनस्य** कामस्य **ध्वजपटं** पताकाभूतम् । **ऋतुश्रियः** वसन्तलक्ष्म्याः **छविकरं** शोभाकरं **मुखचूर्णं** मुखा-

१ संततो–संततगतया इ० । नवमल्लिका 'नवमालिका' इ०, अविलासिना–'विलासिन-' इ० ध पा० । २ कामिनामस्मितमपि मद्यगन्धसनाथं अधररागयुक्तं च भवति । ३ 'निषेधिभिः' इ० पा० । ४ वसन्ते हि [illegible] कविभिर्वर्ण्यते । 'तथा च कुमारसंभवे–' [illegible] इति । (३. ५४). ५ रूपकालंकारः । उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः । इ० ६० ।

लेशारूपभूतं [सपवनोपवनोत्थितं] सपवनं पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्जल्केषु यो रेणुस्तम् [कुसुमकेसररेणुम्] । अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला प्रेङ्खा यस्मिंस्तं नवदोलम् ऋतूत्सवं वसन्तोत्सवम् अनुभवन् अबलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छया [प्रियकण्ठजिघृक्षया] आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु पतनभयनाटितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

बत इत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।' इत्यमरः । बत अङ्गनाः । मानं कोपं त्यजत । तदुक्तम्—'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।' इति । विग्रहैः विरोधैः अलम् विग्रहो न कार्य इत्यर्थः । गतम् अतीतं चतुरम् उपभोगक्षमं वयः यौवनं पुनः न एति नागच्छति । इति एवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये । 'नपुंसके भावे क्तः' । परभृताभिः कोकिलाभिः निवेदिते सति इव वधूजनः रमते स्म रेमे । कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलस्मरखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथ अनन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वात्क्विप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशः मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिः दशरथः विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्तवः । तम् आर्तवमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चकमे आचकाङ्क्ष ॥

व्यसनाद्दोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

---

१ पटुमपि इ० पा. २ 'यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भित्' इति वचनात् । ३ अयमेव भाव[illegible] कुमार-[illegible] पुरस्कृत्य मन्मथरं सुकृम । मन्मथ-[illegible] तदेव [illegible] स्मरस्य ॥ इति । ४ 'करोति मा' इ० पा० ।

असौ मृगया। चललक्ष्याणि मृगव्याघ्रादीनि। तेषां निपातने [चललक्ष्यनिपातने] परिचयम् अभ्यासं करोति। भयरुषोः भयक्रोधयोः तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति। तनुं शरीरं [श्रमजयात्] श्रमस्य जयान्निरासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति। अतः हेतोः सचिवैः अनुमतः अनुमोदितः सन् ययौ। सर्वं चैतद्युद्धोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः। न तु व्यसनितयेति भावः॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः।
गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

[मृगवनोपगमक्षमवेषभृत्] मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः। तस्य क्षमम् अर्हं वेषं बिभर्तीति स तथोक्तः। मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः। विपुलकण्ठे निषक्तशरासनो लग्नधन्वा [विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः]। ना सवितेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः। उपमितसमासः। स राजा अश्वखुरोद्धतरेणुभिः गगनं वितानं तुच्छमसद् इव अकरोत्। गगनं नादृश्यतेत्यर्थः। 'वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः। अथ वा सवितानम् इत्येकं पदम्। सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत्। 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः॥

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः।
तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिः बद्धधम्मिल्लः [तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः] तरूणां पलाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः। इदं च वर्मणः पलाशसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम्। तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषेण चञ्चलकुण्डलः [तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलः]। असौ दशरथो रुरुभिर्मृगविशेषैश्चेष्टिता आचरिता या भूमयस्तासु [रुरुचेष्टितभूमिषु] विरुरुचे विदिद्युते॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः।
ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः [तनुलताविनिवेशितविग्रहाः]। भ्रमरेषु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृग्व्यापारा यासां ताः [भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः] वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं [नयनन्दितकोसलम्]

---

१ 'जितश्रमत्वं व्यायाम आमेदःकफक्षयः। चलस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणासिद्धिरनुत्तमा। मृगयायां गुणानेतान्वदन्ति नयविन्नमाः॥' का. ना १५-२६. अनुरूपं चात्र शाकुन्तले-मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः। उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥ इ.
२ 'खुरोद्धत–द्रुत' इ. पा० । ३ 'वनपुष्पमयीमाला वनमाला प्रकीर्तिता' इ. पा०
४ 'तरुलता' इ. पा०

नयेन नीत्या नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथम्। अध्वनि ददृशुः। प्रसन्नवाक्तया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
स्थिरतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । तया चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः । तैश्च [**श्वगणिवागुरिकैः**] प्रथममास्थितमधिष्ठितम् [**प्रथमास्थितम्**] । [**व्यपगतानलदस्यु**] व्यपगता अनला दावाग्नयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् । 'दस्युतस्करमोषकाः' इत्यमरः । 'कारयेद्वनविशोधनमादौ मानुरन्तिकमपि प्रविविक्षुः । आप्तशल्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥' इति कामन्दकः । स्थिरा दृढा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूमिर्यस्य तत् [**स्थिरतुरंगमभूमि**] । **निपानवद्** आहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।' इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गोसदृशैररण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं [**मृगवयोगवयोपचितम्**] वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोपितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथ अनाधिः मनोव्यथारहितः नरवरः नरश्रेष्ठः । [**रवरोपितकेसरी**] रवेण धनुष्टङ्कारेण रोपिताः कम्पिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं [**कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतं**] त्रिदशायुधम् इन्द्रचापं नभस्यः भाद्रपदमास इव । 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।' इत्यमरः । अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुः उपाददे जग्राह ॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

स्तनप्रणयिभिः स्तनाभिलाषिभिः एणशावैः हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । मुहुः [**व्याहन्यमानहरिणीगमनं**] व्याहन्यमानं तद्गमनप्रतिबन्धकं मुहुः प्रतिहन्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । [illegible]

1 [illegible] 2 [illegible] 'प्रथमं स्थितम्' [illegible] 3 [illegible]
[illegible]
[illegible]

चुखानि यस्य तद्-कुशगर्भमुखम् । तस्य यूथस्याग्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दृप्तश्च कृष्णसारो यस्य तत् [तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्] मृगाणां यूथं कुलम् । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ।' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्ताद् अग्रे आविर्बभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥ ५६ ॥

जवनो जवशीलः । 'जुचंक्रम्य–' इत्यादिना युच्प्रत्ययः । 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ।' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेनारूढेन [जवनवाजिगतेन] । तूणीषुधिः । 'वह्वादिभ्यश्च' इति स्त्रियां ङीप् । तस्या मुखाद्विवरादुद्धृतशरेण [तूणीमुखोद्धृतशरेण] राज्ञा प्रार्थितम् अभियातम् । 'याच्नायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः ।' इति केशवः । अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो यस्य तत् [विशीर्णपङ्क्ति] । तत् मृगयूथं कर्तृ । आर्द्रैः भयादश्रुसिक्तैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः [आकुलदृष्टिपातैः] वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरदलवृन्दैः इव । वनं श्यामीचकार ॥

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

[हरिप्रभावः] हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा । तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान् स नृपः । लक्ष्यीकृतस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसः देहं व्यवधाय अनुरागादन्तर्धाय स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरेष्टित्करणान्ङीप् । यथाह वामनः—'अनुचरीति चरेष्टित्वात्' इति । तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् । आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः । बाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादित्यर्थः । नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

१ कृष्णेन सारः शबलः । कृष्णसारं इति पाठे कृष्णश्चासौ सारश्च । २ 'अम्म' इ० पा० ३ दिनकराद्यः पठन्ति । ३ 'स्मरतः सुनेत्रैः' इ० पा०

त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचञ्चलैः [त्रासातिमात्रचटुलैः] [सु] नेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्सादृश्यात् स्मरयत्सु [स्मरतः]। अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः मोक्तुमिच्छोः तस्य नृपस्य निविडः दृढः अपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे। स्वयमेव भिद्यते स्म। भिदेः कर्मकर्तरि लिट्। कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिभेदः। न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

उत्तस्थुषः शिशिरपल्वलपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

स नृपः [मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्] मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला ग्रासाः। तेषामवयवैः अनतिद्रुतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम्। आयताभिः दीर्घाभिः आर्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम्। शिशिरपल्वलपङ्कमध्याद् उत्तस्थुषः उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य धावितवराहयूथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ॥

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-
द्विध्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।
नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

वराहाः। वाहनाद् अश्वाद् ईषद् अवनतोत्तरकायं किंचिदानतपूर्वकायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम्। उद्धतसटाः ऊर्ध्वकेसराः सन्तः। 'सटा जटाकेसरयोः' इति केशवः। प्रतिहन्तुम् ईषुः प्रतिप्रहर्तुमैच्छन्। अस्य नृपस्य इषुभिः सहसा जघनाश्रयेषु [जघनाश्रयेषु] वृक्षेषु विद्धम् आत्मानं न विविदुः। एतेन वराहाणां [illegible] नृपस्य हस्तलाघवं च गम्यम् ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-
स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य [अभिघातरभसस्य]। अभिहन्तुमुद्यतस्येत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्य आकृष्य मुक्तः पत्री शरः विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य । [अशोणितलिप्तपुङ्खः] शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन् तं महिषं प्रथमं पातयाम् आस । स्वयं पश्चात्पपात । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास' इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिककारः—'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति ॥

प्रायो विषाणपरिमोषलघूत्तमाङ्गा-
न्खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।
शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान् खड्गाख्यान्मृगान् । 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । प्रायः बाहुल्येन विषाणपरिमोषेण शृङ्गभङ्गेन लघून्यगुरूण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तान् [विषाणपरिमोषलघूत्तमाङ्गान्] चकार । न त्वधीदित्यर्थः । कुतः । दृप्तविनयाधिकृतः दुष्टनिग्रहनियुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानाम् अत्युच्छ्रितम् उन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः । न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुः जीवितकालम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । तु न ममृष इति न । किं तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः
फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-
त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३ ॥

अभीः निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्यः अभिमुखमुत्पतितान् [अभिमुखोत्पतितान्]। वायुना रुग्णान्भग्नान् [वायुरुग्णान्]। फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जवृक्षस्य । 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।' इत्यमरः । अग्रविटपास्तान् [फुल्लासनाग्रविटपान्] इव स्थितान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः पूरितानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान् [शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान्] व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया

---

१ पातयां प्रथममासेति व्यवहितानुप्रयोगः कवेः प्रमादः । यद्वा पातं पातीति पातयः । शब्दमो विच् । तं पातयां पातं गच्छन्तं महिषं शरः आस भानवान् । अस गतिदीप्त्यादानेषु ।
२ पा० २ 'परिमोक्ष' इ., अत्युच्छ्रितं-अभ्युच्छ्रितं इ., तु—'च' इति च पा०. ३ मन्नान् इ.पा०

क्षिप्रहस्ततया [शिक्षाविशेषलघुहस्ततया] निमेषात् तूणीचकार । तूणीं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

कुञ्जेषु लीनान् [कुञ्जलीनान्] । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।' इत्यमरः । सिंहान् जिघांसुः हन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित औत्पातिकः शब्दविशेषः । तद्वदुग्रैः रौद्रैः [निर्घातोग्रैः] ज्यानिर्घोषैः मौर्वीशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोत्प्रेक्षते-तेषां सिंहानां संबन्धिभिः वीर्येणोदग्रे उन्नते [वीर्योदग्रे] मृगेषु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन् [राजशब्दे] अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम् । अन्यथा कथमेतान्निर्भय हन्यादित्यर्थः । 'मृगाणाम्' इति पाठे समासे गुणभूतत्वाद्राजशब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनी वृत्तम्-'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥ ६५ ॥

काकुत्स्थः दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं येषां तान् [गजकुलबद्धतीव्रवैरान्] । कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुम्भमौक्तिकानि येषां तान् [कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्] । तान् सिंहान् हत्वा । आत्मानं [रणकृतकर्मणां] रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानाम् आनृण्यम् अनृणत्वं मार्गणैः शरैः । 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तम् इव अमंस्त मेने ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।
नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

क्वचित् चमरान्परितः । 'अभितःपरितःसमया-' इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । [आकर्णविकृष्टभल्लवर्षी] आकर्णविकृष्टभल्लानिषुविशेषान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः नृपतीनिव तान् चमरान् सितबालव्यजनैः शुभ्रचामरैः वियोज्य विरहय्य सद्यः शान्तिं जगाम । भूपाणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यम् । न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

---

१ वायुनाभिहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ [यदा वातः स्वगवहः स निर्घातोऽतिदारुणः । इ० पा०]. २ नाभिषेको न संस्कारो सिंहस्य क्रियते वने । विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ इ० हितोपदेशः । ३ गजेन्द्रा हि मुक्ताकरा इति वर्ण्यते । तदुक्तं रत्नपरीक्षायाम्-करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ कुमारसंभवेऽप्येवं वर्णनं दृश्यते-'पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् । विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥' ४ 'अधिरूढाश्वः' इति, 'तमस्यत प्राणिष्णु पृथं चमराणां शरत्प्रकाशवालानाम् ।' ५ प्रयातः । ६ 'नृपतीनिव तानियाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य गतः ।' इति च पा० ।

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

स नृपः तुरगसमीपाद् उत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः । रुचिरकलापं भासुरबर्हम् । मह्यामतिशयेन रौतीति मयूरो बर्ही । पृषोदरादित्वात्साधुः । तं [मयूरं] चित्रेण माल्येनानुकीर्णे [चित्रमाल्यानुकीर्णे] । रतौ विगलितबन्धे [रतिविगलितबन्धे] प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कप्प्रत्ययः । न बाणलक्ष्यीचकार । न प्रजहारेत्यर्थः ॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

[कर्कशविहारसंभवं] कर्कशविहारादतिश्रमात्संभवो यस्य तम् । आनने विलग्नजालकं बद्धकदम्बकं [आननविलग्नजालकं] तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन स [भिन्नपल्लवपुटः] । वनानिलः आचचाम । जहारेत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मनः विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन तं [विस्मृतान्यकरणीयम्] । विस्मृतान्यकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तं [सचिवावलम्बितधुरम्] । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । अनुबन्धसेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं [परिवृद्धरागं] धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यादीनामुपसंख्यानम्' इति शप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनी इव । जहार आचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति भावः ॥ मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या यस्यां तां [ललितकुसुमप्रवालशय्याम्] । ज्वलिताभिर्महौषधीभिरेव दीपिकाभिः सनाथां

१ मुकेरया इ. पा०. कलापस्य केशपाशसादृश्यमुक्तं विक्रमोर्वशीयेऽपि—रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही । इति । २ 'सतुषारसीकरः' इ० पा० । ३ 'मुक्तलित०' इ. पा. ।

[ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्] । तत्प्रधानामित्यर्थः । त्रियामा रात्रिं क्वचिद् असमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः । अतिवाहयांबभूव गमयामास । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

उषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितबन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः [पटुपटहध्वनिभिः] गजयूथानां कर्णैरेव तालैर्वाद्यभेदैः [गजयूथकर्णतालैः] विनीतनिद्रः विगतनिद्रः स नृपः तत्र वने मधुराणि [विहगविकूजितबन्दिमङ्गलानि] विहगानां विहंगानां विकूजितान्येव बन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन् अरमत ॥

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

अथ जातु कदाचिद् रुरोः मृगस्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुरुमार्गः विपिने वने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः । तुरगवेगादित्यर्थः । श्रमेण फेनमुचा [श्रमफेनमुचा] । मुखेन स्रवतेत्यर्थः । तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां [तपस्विगाढां] तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

तस्याः तमसायाः अम्भसि कुम्भपूरणेन भवः उत्पन्नः [कुम्भपूरणभवः] । पचाद्यच् । पटुः मधुरः । उच्चैः गम्भीरः निनदः ध्वनिः उच्चचार उदियाय । तत्र निनदे स नृपः । द्विरदबृंहितं शङ्कत इति द्विरदबृंहितशङ्की सन् । शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनम् इषु विससर्ज । रथोद्धता वृत्तम् ॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

तत् कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव निषिद्धमेव । यत् एतत्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथः दशरथः विलङ्घ्य । 'सङ्ग्रामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् ।' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान् । ननु विदुषस्तस्य कथमीदृशी प्रवृत्तिरत आह—अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिताः रजोगुणान्धाः सन्तः । न पन्था अपथम् । 'पथो विभाषा' इति समासान्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये' इत्यमरः । लोकेऽपि अपथे अमार्गे पदम् अर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि । अर्थान्तरन्यासः । वैतालीयं वृत्तम् ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

इत्यार्तौ । तातो जनकः । 'हा विषादशुगर्तिषु' इति, 'तातस्तु जनकः पिता' इति चामरः । **हा तात इति क्रन्दितं** क्रोशनम् **आकर्ण्य विषण्णः** भग्नोत्साहः सन् । **तस्य** क्रन्दितस्य [**वेतसगूढं**] वेतसैर्गूढं छन्नम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तं [**प्रभवं**] **अन्विष्यन्** । शल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् [**शल्यप्रोतं**] । 'शल्यं शङ्कौ शरे वंशे' इति विश्वः । **सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापाद्** दुःखाद् अन्तःशल्यं यस्य स **अन्तःशल्य इव आसीत्** । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ॥ ७६ ॥

प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् । **तेन** राज्ञा **तुरगाद् अवतीर्य पृष्टान्वयः** ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्टकुलः । **जलकुम्भनिषण्णदेहः स** मुनिपुत्रः **तस्मै** राज्ञे **स्खलद्भिः** अशक्तिवशादर्धोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैः **अक्षरपदैः आत्मानं** द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च तं **द्विजेतरतपस्विसुतं कथयांबभूव** । न तावत्त्रैवर्णिक एवाहमस्मि किं तु करणः । 'वैश्यात्तु करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा । शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥' इति ॥

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

तच्चोदितः तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स **नृपतिः अनुद्धृतशल्यम्** अनुत्पाटितशरम् **एव तं** मुनिपुत्रम् । **अवसन्नदृशोः** नष्टचक्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । **पित्रोः** मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । **सकाशं** समीपं

१ 'वेतसगूढप्रभवं' इति, प्रेक्ष्य—'वीक्ष्य' इ॰ पा॰ । २ 'चोदितः' इ॰, च—'सः' इ॰ च पा॰ ।

निनाय [च]। इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र–'अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥' इति नदीतीरे एवं मृते पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् । **तथागतं** वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्चैकपुत्रस्तम् [**एकपुत्रम्**] । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । **तं** मुनिपुत्रम् **उपेत्य** संनिकृष्टं गत्वा **अज्ञानतः** करिभ्रान्त्या **स्वचरितं** स्वकृतं **ताभ्यां** मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । **शशंस** कथितवान् ॥

तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

तौ जाया च पतिश्च **दम्पती** । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । 'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।' इत्यमरः । **बहु विलप्य** भूरि परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । **शिशोः उरस्तः** वक्षसः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । **निखातं शल्यं** शरं **प्रहर्त्रा** राज्ञा **उदहारयताम्** उद्धारयामासतुः । **स** शिशुः **परासुः** गतप्राणः **अभूत्** । **अथ वृद्धः हस्तार्पितैः नयनवारिभिः एव** शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव **भूमिपतिं शशाप** ॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

हे राजन् **भवानपि अन्त्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकाद् दिष्टान्तं** कालावसानम् । मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे स्याद्दिष्टम्' इति विश्वः । **आप्स्यति** प्राप्स्यति । **इत्युक्तवन्तम्** । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः । सुप्सुपेति समासः । तम् [**आक्रान्तपूर्वम्**] । प्रथमंमरकृतमित्यर्थः । **मुक्तविषम्** अपकारिणि पश्चादुत्सृष्टविषं **भुजङ्गमिव** स्थितं तं वृद्धं प्रति **प्रथमापराद्धः** प्रथमापराधी । कर्तरि क्तः । इदं च वक्ष्यमाणम् । **कोसलपतिः** दशरथः शापदानात्पश्चादप्येनं मुनिं **प्रोवाच** ॥

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

अदृष्टतनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन् [**अदृष्टतनयाननपद्मशोभे**] अपुत्रके **मयि भगवता पातितः** । यस्मात्त्वया पातित इत्युक्तम् । **अयं** पुत्रशोका-

न्त्रियस्वेत्येवंरूपः **शापोऽपि सानुग्रहः**। वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव। निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृष्यामिति। इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितः [**इन्धनेद्धः**] **ज्वलनः** अग्निः **कृष्यां** कर्षणार्हाम्। 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यप्। **क्षितिं दहन्नपि** [**बीजप्ररोहजननीम्**] बीजप्ररोहाणां बीजाङ्कुराणां जननीमुत्पादनक्षमां **करोति खलु**॥

इत्थंगते गतघृणः किमयं विधत्तां
वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन।
एधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः॥ ८१॥

इत्थंगते प्रवृत्ते सति। **वसुधाधिपेन** राज्ञा **गतघृणः** निष्करुणः। हन्तृत्वान्निष्कृप इत्यर्थः। अत एव **तव वध्यः** वधार्हः **अयं** जनः। अयमिति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः। **किं विधत्तामित्यभिहितः** उक्तः। मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः। **स मुनिः सदारः** सभार्यः **परासुं** गतासुं **पुत्रम् अनुगन्तुं** मनो यस्य सः **अनुगन्तुमनाः** सन्। 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः। **हुताशनवतः** साग्नीन् **एधान्** काष्ठानि **ययाचे**। न चात्रात्मघातदोषः। 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः। भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते॥' इत्युक्तेः॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः॥ ८२॥

प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरः **राजा सपदि अस्य** मुनेः **शासनं** काष्ठसंभरणरूपं प्रागेकोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात् **संपाद्य** पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्नष्टोत्साहः [**पातकविलुप्तधृतिः**] सन्। **अन्तर्निविष्टपदम्** अन्तर्लब्धस्थानम् **आत्मविनाशहेतुं शापम्**। **अम्बुराशिः और्वं ज्वलनं** वडवानलम् **इव**। 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः। **दधत्** धृतवान्सन्। **निवृत्तः**। वनादिति शेषः॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
मृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः।

---

१ 'अभिहिते' इ. पा०। तदर्थमर्थतगते गतघृणः किमेष ते वध्यजनोऽनुतिष्ठतु। स वह्निसंस्कारमयाचतात्मनः सदारसूनोर्विदधे च तन्नृपः॥ इति क्वचित्पाठः। २ समेयिवान्युद्युत्तमः स्वसैनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलधृतिर्निवर्तितः। मनोगतं गुरुमृषिशापमुद्वहन् क्षयानलं जलधिरिवान्तकारणदम्॥ इति पा०। ३ दैवेन किल अयोनिजपुत्रार्थिना ऊरुर्मथितस्तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः। तस्य समुद्र आधार आसीत्। इति श्रुतिः।

दशमः सर्गः ।

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम्[1] ।
सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिवीं शासतः पालयतः **पाकशासनतेजसः** इन्द्रवर्चसः । **अनूनर्द्धेः** महासमृद्धेः **तस्य** दशरथस्य **किंचिदूनम्** ईषन्न्यूनं **शरदां** वत्सराणाम् । 'स्याद्दतौ वत्सरे शरत्' इत्यमरः । **अयुतं** दशसहस्रं **ययौ** । 'एकदशशतसहस्राण्ययुतं लक्षं (नियुतं इ. पा.) तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदं च पद्मं स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभटः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि '*सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम्*' (८। ९४) इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

स दशरथः **पूर्वेषां** पितृणाम् **ऋणनिर्मोक्षसाधनम्** । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । पितृणामृणविमुक्तिकारणम् । **सद्यः** शोक एव तमस्तदपहन्तीति **शोकतमोपहम्** । अत्राभयंकर इतिवदुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः । **सुताभिधानं** सुताख्यं **ज्योतिर्नोपलेभे** न प्राप च ॥

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

[प्रत्ययापेक्षसंततिः] । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथोक्तः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।' इत्यमरः । **स नृपः** । **मन्थात् प्राक्** मन्थनात्पूर्वम् अनभिव्यक्ताऽदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सः **[अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः]** **अर्णव इव** । **चिरमतिष्ठत्** । सामग्र्यभावाद्विलम्बो न तु वन्ध्यत्वादिति भावः ॥

---

१ नित्यानन्दरूपां रामस्य कथारूपममृतम् । तथा च श्रुतिः—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दरूपं ब्रह्म' इति । २ [illegible] । [illegible] । ३ पाको नाम दैत्यविशेषस्तस्य शासनो हन्ता इन्द्रः । [illegible] । ४. २-३ [illegible] ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः । तदादयः । ऋतुमृतौ वा यजन्तीति **ऋत्विजः** याज्ञिकाः । 'ऋत्विग्दधृक्—' इत्यादिना क्विन्तो निपातः । **जितात्मानः** जितान्तःकरणाः **सन्तः संतानकाङ्क्षिणः** पुत्रार्थिनः **तस्य** दशरथस्य **पुत्रीयां** पुत्रनिमित्ताम् । 'पुत्राच्छ च' इति छप्रत्ययः । **इष्टिं** यागम् **आरेभिरे** प्रचक्रमिरे ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये **देवाः** । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पीडिताः [**पौलस्त्योपप्लुताः**] सन्तः । **निदाघार्ताः** घर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीति **अध्वगाः** पान्थाः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं **छायावृक्षमिव** । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । **हरिं** विष्णुं **अभिजग्मुः** ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

ते देवाः **च उदन्वन्तं** समुद्रम् । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । **प्रापुः** । **आदिपूरुषः** विष्णुः **च बुबुधे** । योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ । तथा हि । **अव्याक्षेपः** कालस्याव्यासङ्गः । अविलम्ब इति यावत् **भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं** लिङ्गं **हि** । उक्तं च—'अनन्यपरता चक्षुः कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ।' इति ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

द्यौरोकः येषां ते **दिवौकसः** देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । यद्वा दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च रुद्रशर्मणे—'न शोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता ऋद्धे यथा दिवम् ।' इति । तत्र 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः 'इगुपध—' इति कः । दिवमोक आलयो येषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरम् । 'भोगः सुखे स्त्र्यादि-

भूनावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् [**भोगिभोगासनासीनं**]। आसेः शानच् । 'ईदासः' इतीकारादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले ये उदर्चिष उद्गमयः मणयस्तैर्द्योतितविग्रहं [**तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं**] तं विष्णुं ददृशुः ॥

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।
अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

कीदृशं विष्णुम् । पद्मे निषण्णाया उपविष्टायाः [**पद्मनिषण्णायाः**] **श्रियः** क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् [**क्षौमान्तरितमेखले**]। आस्तीर्णौ करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिन् [**आस्तीर्णकरपल्लवे**]। [**निक्षिप्तचरणम्**] विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्योत्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते । तस्मिन् **अङ्के** निक्षिप्तौ चरणौ येन तम् ॥

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्य तं [**प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षम्**]। दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपेन निभं सदृशमंशुकं यस्य तं [**बालातपनिभांशुकम्**]। पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपव्याजांशुकमित्यर्थः । 'निभो व्याजसदृक्षयोः' इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा योगिनः । तेषां सुखदर्शनं [**प्रारम्भसुखदर्शनम्**]। अन्यत्र प्रारम्भे आदौ सुखदर्शनम् । **शारदं** शरत्संबन्धिनं **दिवसमिव** स्थितम् ॥

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

पुनः किंविधम् । प्रभयानुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तं [**प्रभानुलिप्तश्रीवत्सम्**] लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं [**लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं**] कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तं [**कौस्तुभाख्यम्**]। **अपां** समुद्राणां **सारं** स्थिरांशम् । अम्मयमणिमित्यर्थः । **बृहता उरसा बिभ्राणम्** ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

---

१ मन्दगया कटिमध्यस्थं चरणद्वयं मा स्पृशतु इति हेतोरित्य० । २ 'प्रबुद्ध' इ० पा० ३ 'विकसित' इ० [illegible] ४ श्रीवत्सं [illegible] श्रीवत्सो नाम भगवतो वक्षःस्थलस्थ[illegible] [illegible] रोमावर्तविशेषः । भृगुपादाघातोऽयमिति भागवते । कौस्तुभस्योपरि श्रीवत्स[illegible] [illegible] । यथा—कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः । तत्प्रभां व्यापिनीं [illegible] श्रीवत्समुरसा विभुः ॥ इ० । ५ [illegible] [illegible] ६ [illegible], '[illegible]' इ० पा०

विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः उपलक्षितम् । अत एव अपां सैन्धवीनां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् असुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः तैः [मदरागविलोपिभिः]। चेतनावद्भिः सजीवैः हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।' इत्यमरः । उदीरितजयस्वनम् । जयशब्दमुद्घोषयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेणाहीश्वरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन [मुक्तशेषविरोधेन]। कुलिशव्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन [कुलिशव्रणलक्ष्मणा]। प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन तेन प्राञ्जलिना । प्रबद्धाञ्जलिनेत्यर्थः । विनीतेन अनुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितम् उपासितम् । पुरा किल मातलिप्रार्थितेन भगवता तद्दुहितृगुणकेश्याः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं त्वद्वोढाहं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्वबल्मतर्जनीभारेणैव मङ्क्त्वा भगवान्विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्रूपा या निद्रा तस्या अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः [योगनिद्रान्तविशदैः] पावनैः शोधनैः अवलोकनैः । सुखशयनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकास्तान् [सौखशायनिकान्]। 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानात्प्रत्ययः । भृग्वादीनृषीननुगृह्णन्तम् ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

अथ दर्शनानन्तरं **सुराः सुरद्विषाम्** असुराणां **शमयित्रे** विनाशकाय **तस्मै** विष्णवे **प्रणिपत्य स्तुत्यं** स्तोत्रार्हम् । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर–' इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः । तम् [**अवाङ्मनसगोचरम्**] एनं विष्णुं **तुष्टुवुः** अस्तुवन् ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

पूर्वम् आदौ **विश्वसृजे** विश्वस्रष्ट्रे **तदनु** सर्गानन्तरं **विश्वं बिभ्रते** पुष्णते । **अथ विश्वस्य संहर्त्रे** । एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै [**त्रेधास्थितात्मने**] ब्रह्मविष्णुहरात्मने **तुभ्यं नमः** ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं **दिव्यं पयः** वर्षोदकं **देशे देशे** ऊषरादिदेशेऽन्यत्रान्यत्र **रसान्तराणि** लवणादीनि **यथा अश्नुते** प्राप्नोति । **एवमविक्रियः** निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । **त्वं गुणेषु** सत्त्वादिषु **अवस्थाः** स्रष्टृत्वादिरूपाः अश्नुषे ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

हे देव **त्वममेयः** लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । **मितलोकः** परिच्छिन्नलोकः । **अनर्थी** निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः । पचाद्यच् । प्रार्थनानामावहः कामदः [**प्रार्थनावहः**] । **अजितः** अन्यैर्न जितः । **जिष्णुः** जयशीलः । **अत्यन्तमव्यक्तः** अतिसूक्ष्मरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् [**व्यक्तकारणम्**] ॥

१ उक्तं च तैत्तिरीयोपनिषदि–'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति । २ तथा च श्रुतिः–'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।' इति । स्मृतिश्च–'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः ॥' 'दर्शयन्महिमानं स्वं तिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभुः । उत्पत्तिस्थितिनाशानामेकोऽमुः कारणं स्मृतम् ॥' इति शिवपुराणम् । ३ तत्त्वतो निरुपाधिकस्वरूपोऽपि त्वयि स्रष्टृत्वादिव्यवहारो गुणोपाधिनिबन्धन इति भावः । ४ अत्र श्रुतिः–'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' इति । 'यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' इ० छान्दोग्यं च । ५ अखिलजगतो भगवदंशभूतत्वात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । ६ अत्र गीतावचनम्–'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।' इति । ७ उक्तं च महाभारते–'विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते' । इ० । ८ अव्यक्तमत्र सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गमात्रं परं ब्रह्म । तदुक्तम्–'अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गमात्रमतीन्द्रियम्' । इ० । यद्वा सांख्यानां समष्टिरूपं प्रधानम्–'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इ० श्रुतेः । अव्यक्तस्य व्यक्तकारणत्वे ईश्वरगीतावचनम्–अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ इति ।

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथापि अनासन्नम् अगम्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च विदुः । संनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः । तथा अकामम् । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वान्निःस्पृहत्वाच्च निष्कामम् । तथापि तपस्विनं प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः । यो निष्कामः स कथं तपः कुरुत इति विरोधः । [परिहारस्तु कपिलरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते ।] दयालुं परदुःखप्रहरणेच्छुं तथापि अनघस्पृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः । दयालुरदुःखी चेति विरोधः । 'ईर्ष्यी घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥' इति महाभारते । पुराणम् अनादिम् अजरं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यतीति विरोधालंकारः । उक्तं च— 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता ।' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

त्वं जानातीति ज्ञः । 'इगुपध-' इति कप्रत्ययः । सर्वस्य ज्ञः सर्वज्ञः अविज्ञातः न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं [सर्वयोनिः] सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव भवतीति आत्मभूः । न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः [सर्वप्रभुः] त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे देव त्वां सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतं [सप्तसामोपगीतम्] । 'तद्धितार्थ-' इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तस्मिञ्शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तं [सप्तार्णवजलेशयम्] । 'शयवासवासिष्वकालात्'

इत्यलुक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तं सप्तार्चिर्मुखम् । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् [सप्तलोकैकसंश्रयम्] एवंभूतम् आचख्युः ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

[चतुर्वर्गफलं] चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।' इत्यमरः । तत्फलकं यत् ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताः चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः । चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । तत्प्रकृतवचने मयट् । 'तद्धितार्थ-' इत्यादिना तद्धितार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणः त्वत्तः । जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचित्' इति श्रुतेः ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

[अभ्यासनिगृहीतेन] अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन । मनसा योगिनः हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति अन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तस्य अजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः । मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रून् हतवतः । जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतः योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं कः वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः ॥

---

१ 'कालावस्था चतुर्युगा.' सर्व-'सर्गः' इ० पा० । २ 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।' इति भगवद्वचनात् । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत । इति श्रुतेश्च । ३ हृदयमनसोर्भेदे वसिष्ठः—यतो निर्याति विषयो यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ तस्मिन्हृदये अनाहताख्य द्वादशदलं पद्ममस्ति । तत्र स्थितमोंकारस्वरूपमीश्वरं योगिनो ध्यायन्ति–हृदयेऽनाहतं चक्रं शिवस्य भगवाकृतेः । पूजास्थानं तदिच्छन्ति युतं द्वादशभिर्दलैः ॥ उक्तं चान्यत्र—अनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ अत्रैव ज्योतिःस्वरूपत्वे–' अत्र पुरुषः स्वयंज्योतिः ' ' यदर्चिमयदणु ' ' तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः ' इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । अत्र विषये भगवद्गीतावचनम्–अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ इति । ४ 'याथात्म्यम्' इति पा० । ५ 'न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ' ॥ ' अजोऽपि सन्नव्ययात्मा–' ' अजो नित्यः शाश्वतोऽयम् ' इत्यादि गीतावचनानि स्वयमेवानुसंधेयानि ।

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

किं च । कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् । नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन ताटस्थ्येन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थः असि । भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

आगमैः त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनैः बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थानः उपायाः । जाह्नव्या इमे जाह्नवीयाः गाङ्गाः । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । ओघाः प्रवाहाः । तेऽप्यागमैरागतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्णवे इव । त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुराचार्याः—'किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते' इति ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम्।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं येस्तेषां [आवेशितचित्तानाम्]। तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि येस्तेषां [त्वत्समर्पितकर्मणाम्] । 'मन्मना भव मद्भक्तो, मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्वचनात् । वीतरागाणां विरक्तानां अभूयःसंनिवृत्तये अपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वम् एव गतिः साधनम् । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरित्यर्थः॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः अपि तव मह्यादिः पृथिव्यादिः महिमा ऐश्वर्यम् । अपरिच्छेद्यः इयत्तया नावधार्यः । आप्तवाग्वेदः । 'यतो वा इमानि भूतानि जा-

१ 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इत्यादयः श्रुतयोऽत्र प्रमाणम् ।
२ 'वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्' इति विभिन्नेष्वपि शास्त्रकारेषु प्रतिपाद्यस्त्वमेक एव । एकमेव परमेश्वरं त्वां नामरूपादिभेदेन सर्वे उपासते इति भावः । अत्रानुरूपं वचन पाद्मे—यथाग्निभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो । विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्त्वां तथाखिलाः ॥ महिम्नस्तोत्रेऽपि—त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ ३ 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥' इति वचनात् । वायुपुराणे—देहिनां याः प्रवर्तन्ते ज्ञानपूर्वाः स्वयं क्रियाः । ताश्च निष्फलतां कुर्वन्कर्मपाशाद्विमुच्यते ॥ ४ श्वेताश्वतरो० ३. ८.

यन्त' इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यादिकम् । ताभ्यां [आप्तवागनुमानाभ्याम्] साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा । प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

स्मरणेनैव केवलं कृत्स्नम् । 'केवलः कृत्स्न एकश्च' इति शाश्वतः । पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि । यतः यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव त्वयि त्वद्विषये याः शेषाः अवशिष्टाः वृत्तयः दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ताः निवेदितफलाः विज्ञापितकार्याः । तव स्मरणस्यैवैतत्फलम् । दर्शनादीनां तु कियदिति नावधारयाम इति भावः ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधेः रत्नानीव । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराणि अवाङ्मनसगोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्त इत्यर्थः ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनवाप्तम् अप्राप्तम् । अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किंचन किंचिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किंनिबन्धने जन्मकर्मणी । तत्राह— लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः । न स्वार्थेत्यर्थः ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तव महिमानम् उत्कीर्त्य वचः संह्रियते इति यत् । तत् वचःसंहरणं श्रमेण [illegible] । अशक्तया [illegible] वा । गुणानामियत्तया एतावन्मात्रतया न । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

[illegible] 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥' इति ।

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इति ते **सुराः** तम् अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तम् **अधोक्षजम्** । विष्णुं **प्रसादयामासुः** प्रसन्नं चक्रुः । **हि** यस्मात् **परमेष्ठिनः** सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य **सा** देवैः कृता **भूतार्थव्याहृतिः** भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इत्यमरः । **न स्तुतिः** न प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथार्थवचनमुल्मा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिनिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।
भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

सुराः देवाः । कुशलस्य संप्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटिता प्रीतिर्यस्य तस्मै [**कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये**] लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखरााणामिव निष्फला स्यादिति भावः । **तस्मै** विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादात् [**अप्रलयोद्वेलात्**] नैर्ऋतो राक्षसः । स एवोदधिः तस्मात् [**नैर्ऋतोदधेः**] **भयमाचख्युः** कथितवन्तः ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां संनिकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिना [**वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना**] **स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिः** तिरस्कृतसमुद्रघोषः **भगवान् उवाच** ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।
बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

किं च । एककार्यत्वाद् आवयोरेककार्यत्वाद्धेतोः । कार्येषु कर्तव्यार्थेषु विषयार्थेषु वज्रिणा इन्द्रेण अभ्यर्थ्यः इदं कुर्विति प्रार्थनीयः नास्मि । तथा हि । वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति हि । न तु वह्निप्रार्थनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं ममापीत्यर्थः ॥

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरांसि छिन्दता दशकंधरेण यद्दशमं शिरोऽवशेषितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह—

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतः [स्वासिधारापरिहृतः] अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लभ्यांशः प्राप्तव्यभागः इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।
अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

किं तु स्रष्टुः ब्रह्मणः वरातिसर्गाद् वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य अत्यारूढम् अत्यारोहणम् । अतिवृद्धिरित्यर्थः । 'नपुंसके भावे क्तः' । भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेन इव । सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं स्रष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥

संप्रति वरस्वरूपमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

स राक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् । मर्त्याननादृत्येत्यर्थः । दैवाद् अष्टविधात् सर्गाद् देवसृष्टेः अवध्यत्वं ययाचे हि ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहम् दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । 'अत इञ्' इति इञ्प्रत्ययः । रामः भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं [तच्छिरःकमलोच्चयम्] रणभूमेर्बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि । पुष्पनिष्पाद्या हि पूजेति भावः ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

हे देवाः यज्वभिः याज्ञिकैः विधिवत्कल्पितम् उपहृतं भागं हविर्भागं मायाविभिः मायावद्भिः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । निशाचरैः रक्षोभिः अनालीढम् अनास्वादितं यथा तथा अचिरात् पुनः आदास्यध्वे ग्रहीष्यध्वे ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिकाः विमानैश्चरन्तः । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावणभयान्मेघेष्वन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभो भयचकितं तं [पुष्पकालोकसंक्षोभं] त्यजन्तु । 'संक्षोभो भयचकितम्' इति शब्दार्णवः ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

हे देवाः यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षणानि तैः [शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः] अदूषितान् अनुपहतान् स्वर्गबन्दीनां हृतस्वर्गाङ्गनानां वेणीबन्धान्मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकूबरेणाभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण संभोगात्क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः— 'स्त्रीणां बलाद् ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यति' इति भारतीया कथानुसंधेया ॥

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च [कृष्णमेघः] । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादणि 'विश्रवसः विश्रवणरवणौ' इत्यनन्तरोक्तसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य हकारे स्थाने रवणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रति-

-न्वयः । तेन ह्लान्तं म्लानं [रावणावग्रहक्लान्तं] मरुतो देवा एव सस्यं तत् [मरुत्सस्यम्] इति एवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते' इति विश्वः । अभिवृष्य अभिषिच्य तिरोदधे अन्तर्दधे ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।
अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूपे उद्यतं [सुरकार्योद्यतं] विष्णुमंशैः भागैः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैः वायुमिव । अनुययुः । सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

अथ तस्य विशां पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

अथ तस्य विशां पत्युः दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेः अन्ते अवसाने अग्नेः पावकात् पुरुषः कश्चिद्दिव्यः पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आद्यस्य पुंसः विष्णोः अनुप्रवेशात् अधिष्ठानाद्धेतोः तेन दिव्यपुरुषेण अपि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्वोढुमशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं पयश्चरुं पायसान्नं दोर्भ्यामादधानः धरन् । 'अनवस्रावितोऽन्तरूष्मपक्व ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

नृपः दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणोपनीतं [प्राजापत्योपनीतं] न तु वसिष्ठेन । 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ।' इति रामाय-

णात् । तद् **अन्नं** पायसान्नम् । **उदन्वता** उदधिना **आविष्कृतं** प्रकाशितं **पयसां सारम्** अमृतं **वृषा** वासवः **इव** । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । **प्रत्यग्रहीत्** स्वीचकार ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।
प्रसूतिं चकमे तस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तस्य राज्ञः दशरथस्य **अन्यदुर्लभाः** असाधारणाः **गुणाः अनेन कथिताः** व्याख्याताः । **यत्** यस्मात् त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं [**त्रैलोक्यप्रभवः**] विष्णुः **अपि तस्मिन्** राज्ञि **प्रसूतिम्** उत्पत्तिं **चकमे** कामितवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स नृपः । चरुसंज्ञास्य संजाता **चरुसंज्ञितम्** । **वैष्णवं तेजः पत्न्योः** कौसल्याकैकेय्योः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति चकाराद्दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । तयोः **द्यावापृथिव्योः** । अह्नः पतिः **अहर्पतिः** । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इत्युपसंख्यानाद्वैकल्पिको रेफादेशो विसर्गापवादः । **प्रत्यग्रम् आतपं** बालातपम् **इव विभेजे** । विभज्य ददावित्यर्थः ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

तस्य राज्ञः कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । 'सल गतौ' । पचाद्यच् । कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः[1] । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री **कौसल्या** । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ् । 'यङश्चाप्' इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात्कोसलशब्दो दन्त्यसकारमध्यमः । **अर्चिता** ज्येष्ठा मान्या । **केकयवंशजा** कैकयी । **प्रिया** इष्टा । **अतः** हेतोः **ईश्वरः** भर्ता नृपः **सुमित्रां ताभ्यां** कौसल्याकैकेयीभ्यां **संभावितां** भागदानेन[2] मानिताम् **ऐच्छत्** इच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राज्ञ्युचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । **पत्युर्महीक्षितः** क्षितीश्वरस्य । विशेषणद्वयेन राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । **चित्तज्ञे** अभिप्रायज्ञे **ते उभे पत्न्यौ** कौसल्या-

---

१ गुणैर्वे भुवनहितच्छलेन यं सनातनः पितरमुपागमत्स्वयम् । इ० भट्टि० । २ 'भोगेन' इति पा० ।

समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ताः **आपन्नसत्त्वा** गर्भिण्यः। 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी।' इत्यमरः। अत एव **आपाण्डुरत्विष** ईषत्पाण्डुरवर्णाः **ताः** राजपत्न्यः। अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः [**अन्तर्गतफलारम्भाः**]। **सस्यानां संपद इव। रेजुः** बभुः॥

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः।
जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः॥ ६०॥

सर्वाः ताः **स्वप्नेषु**। जलजः शङ्खः। जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैः [**जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः**] **वामनैः** ह्रस्वैः पुरुषैः **गुप्तं** रक्षितम् **आत्मानं** स्वरूपं **ददृशुः**॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा॥ ६१॥

किं चेति चार्थः। हेम्नः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं [**हेमपक्षप्रभाजालं**] **वितन्वता** विस्तारयता। वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येन तेन [**वेगाकृष्टपयोमुचा**] **सुपर्णेन** गरुत्मता गरुडेन [**च**] **गगने** ताः **उह्यन्ते स्म** ऊढाः॥

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्।
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया॥ ६२॥

किं च। स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानं [**स्तनान्तरविलम्बिनम्**] न्यस्यत इति न्यासः। कौस्तुभ एव न्यासस्तम् [**कौस्तुभन्यासं**]। पत्या कौतुकान्न्यस्तं कौस्तुभमित्यर्थः। **बिभ्रत्या** पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया [**पद्मव्यजनहस्तया**] **लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त** उपासिताः [**च**]॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे॥ ६३॥

किं च। दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि आकाशगङ्गायां **कृताभिषेकैः** कृतावगाहैः। **परं ब्रह्म** वेदरहस्यं **गृणद्भिः** पठद्भिः **सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः** उपप्रतिभिः **उपतस्थिरे** उपासांचक्रिरे॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः।
मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः॥ ६४॥

पार्थिवः दशरथः **ताभ्यः** पत्नीभ्यः। 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। **तथाविधान्** उक्तप्रकारान् **स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः** सन्। **आत्मानं जगद्गुरोः** विष्णोरपि **गुरुत्वेन** पितृत्वेन हेतुना **परार्ध्यं** सर्वोत्कृष्टं **मेने हि**॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

एकः एकरूपः विभुः विष्णुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु प्रसन्नानां निर्मलानाम् अपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिबिम्बचन्द्रः इव । अनेकधा विभक्तात्मा सन् । उवास ॥

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

अथ राज्ञः दशरथस्य सती पतिव्रता । अग्र्या चासौ महिषी च अग्र्यमहिषी कौसल्या । प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले । ओषधिर्नक्तं रात्रिसमये तमोऽपहन्तीति तमोपहम् । 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः । ज्योतिरिव । तमोपहं तमोनाशकं पुत्रं लेभे प्राप ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

अभिरमतेऽस्मिन्नित्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । तेन [अभिरामेण] वपुषा चोदितः प्रेरितः गुरुः पिता दशरथः तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणम् [जगत्प्रथममङ्गलम्] रामं इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन [रघुवंशप्रदीपेन] । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिरुद्धाः इव अभवन् । महादीपसमीपे नल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।
सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण । सैकते पुलिने योऽम्भोजबलिः पद्मोपहारस्तेन [सैकताम्भोजबलिना] शरदि कृशा [शरत्कृशा] जाह्नवी गङ्गा इव बभौ ॥

---

१ तृणज्योतिराख्या लता । सा हि रात्रौ ज्वलतीति प्रसिद्धिः । २ 'चोदितः' इ. पा० । ३ अस्य निरुक्तिः पद्मपुराणे—श्रियः कमलवासिन्या रमणोऽयं यतो हरिः । तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥ इति । अत्र हेमाद्रिः—अन्वर्था चेयं संज्ञा । तथा च द्वारकाकाण्डे—कर्मव्यवहारहेतुः संज्ञा । सा चतुर्विधा । आन्वर्थिकी पारिभाषिकी नैमित्तिकी यादृच्छिकी चेति । अर्थमनुगता आन्वर्थिकी । यथा—भरतो नाम यथार्थनामा इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी यथा—प्रतीत इत्यागमवृद्धसेवी इति । निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी यथा—तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना इति । अविद्यमानव्युत्पत्तिर्यादृच्छिकी यथा—[illegible] समुद्भृता । सतिपूर्विलेयं तु द्वितीया जनकात्मजा ॥ इति । ४ 'शय्यागत' इति पा० ५ प्रदीपत्वेन दीपस्योत्कर्ष उक्तः ।

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इतीयादेशः । तस्याः [कैकेय्याः] भरतो नाम शीलवान् तनयः जज्ञे जातः । यः तनयः प्रश्रयः विनयः श्रियमिव । जनयित्रीं मातरं अलंचक्रे ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ सम्यग् आराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयौ इव सुषुवे ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

सर्वं जगत् भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं च अभवत् । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—गां भुवं गतम् अवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गः अपि अन्वगादिव हि । स्वर्गः हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः । स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।
विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतूरूपस्य मतः तस्य हरेः उदये सति । पौलस्त्याद्रावणाच्चकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ताः [पौलस्त्यचकितेश्वराः] दिशः चतस्रः विरजस्कैः अपधूलिभिः नभस्वद्भिः वायुभिः । मिषेण । उच्छ्वसिता इव । इत्युत्प्रेक्षा । श्वसेः कर्तरि क्तः । स्वनाथशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।
रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

रक्षसा रावणेन विप्रकृतौ अपकृतौ [रक्षोविप्रकृतौ] । पीडितावित्यर्थः । कृशानुः अग्निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यं अपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात् च अपविद्धशुचौ निरस्तदुःखौ इव आस्ताम् अभवताम् ॥

---

१. 'आराधिता' इ० पा० २. दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे । कु० नु. स. १४ श्लो० । अत्र समानार्थाः श्लोकाः—वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हुतभुग् दिदीपे । जलान्यभूवन्विमलानि सर्वोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ इति कुमारसं० (११.३०); वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः ॥ इति बुद्धचरिते (१-४१) । ३ 'नैनं सूर्यः पार्श्वे भाति न मारुतः' इति रामायणवचनात् ।

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियः अश्रुबिन्दवः दशाननकिरीटेभ्यः मणीनां व्याजेन मिषेण [मणिव्याजेन] पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः । रामोदये सति तद्भयस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रिणः जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य [पुत्रजन्मप्रवेश्यानां] पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वाद्यानां आरम्भं उपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुः । साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

अस्य राज्ञः भवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात । 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सा वृष्टिः एव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यका ये मङ्गलोपचारास्तेषाम् [सन्मङ्गलोपचाराणाम्] आदिरचना प्रथमक्रिया अभवत् ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते [कृतसंस्काराः] । धात्रीणामुपमातॄणां स्तन्यानि पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः [धात्रीस्तन्यपायिनः] ते कुमाराः अग्रे जातेन अग्रजेन ज्येष्ठेन इव स्थितेन पितुः आनन्देन समं ववृधिरे । कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

तेषां कुमाराणां संबन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया । हविर्भुजाम् अग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेन इव । मुमूर्च्छ ववृधे । निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्परम् अविरुद्धा अविद्विषः [**परस्पराविरुद्धाः**]। सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । **ते** कुमाराः **तत्** प्रसिद्धम् **अनघं** निष्पापं **रघोः कुलम्** । **ऋतवः** वसन्तादयः **देवारण्यं** नन्दनम् **इव** । सहजविरोधानामप्यृतूनां सद्भावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् । **अलम्** अत्यन्तम् **उद्द्योतयामासुः** प्रकाशयामासुः । सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

'शोभनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः' । 'नद्यृतश्च' इति कप् न भवति 'वन्दिते भ्रातुः' इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । युवादित्वादण् । तस्मिन् [**सौभ्रात्रे**] **समाने** चतुर्णां तुल्ये **अपि हि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः** । **तथा भरतशत्रुघ्नौ** प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' इत्यभिव्यक्त्यर्थे निपातः । कनिष्ठकस्यान्तिस्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन ।
यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये **द्वयोर्द्वयोः** । रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । **यथा वायुविभावस्वोः** वातवह्न्योरिव । [**यथा**] **चन्द्रसमुद्रयोः** इव च । **ऐक्यम्** ऐकमत्यं **कदाचन न बिभिदे** । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाल्लभ्यते । सहजः सहकारी हि वह्नेर्वायुः । चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

प्रजानाथाः ते कुमाराः **तेजसा** प्रभावेण **प्रश्रयेण** विनयेन **च** । **निदाघान्ते** ग्रीष्मान्ते । श्यामान्यभ्राणि मेघा येषां ते **श्यामाभ्राः** । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । **दिवसा इव प्रजानां मनो जह्रुः** ॥

---

१ केनाप्यन्तरेण प्रेम्णेति भावः । तथा चोत्तररामचरिते—'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः' इति, अन्यत्र च—'भूयसा जीवधर्म एष रससमयी कस्यचित्क्वचित्प्रवृत्तिः ।' इ० । केचित् कौसल्यायाःपार्श्वेन लक्ष्मणस्य कैकेयीपार्श्वेन च शत्रुघ्नस्य जातत्वाद्रामलक्ष्मणयोः भरतशत्रुघ्नयोः ऐकपत्यमाहुः । यथा पद्यपु०—युगं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पाय० ॥ इति ।

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तः विभक्तः पृथिवीपतेः दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्धा अङ्गवान् मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणाम् अवतार इव बभौ ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुरुवत्सलाः पितृभक्ताः ते कुमाराः गुणैः विनयादिभिः गुरुं पितरम् । चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तद्धितार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथम् एव महार्णवाः चत्वारः रत्नैरिव । आराधयामासुः आनन्दयामासुः ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-
र्नय इव पणबन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैः [भग्नदैत्यासिधारैः] चतुर्भिर्दन्तैः सुरगजः ऐरावतः इव । पणबन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः [पणबन्धव्यक्तयोगैः] । उपायैः चतुर्भिः सामादिभिः नयः नीतिः इव । युगवद्दीर्घैः [युगदीर्घैः] चतुर्भिः दोर्भिः भुजैः हरिः विष्णुः इव तदीयैः हरिसंबन्धिभिः अंशैः अंशभूतैः चतुर्भिः तैः पुत्रैः अवनिपतीनां पतिः राजराजो दशरथः चकाशे दिदीपे ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रामावतारः नाम दशमः सर्गः ।

---

१ 'अष्टमाक ३० पा० । २ ऐरावतश्चतुर्दन्त इति प्रसिद्धिः । तथा च भारतम्-'श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावतो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः ॥' इति । ३ आहत्युदाहरणात्पञ्चशतो पातीत्यादि वक्तव्यम् । नो चतुर्थ्यन्तस्य पूर्वपदस्याशीत्यानर्थकत्वेति न घटते । ऐरावतोपमया राज्ञो वक्तव्यं दन्तोपमया तेषामभक्त्वम् । इ. टि.

CANTO VI.

1. There he saw the protectors of the human world (kings), seated on thrones placed on richly furnished platforms, and attired in fascinating dresses, (thereby) imitating the majesty of the gods moving in celestial cars.

2. The mind of kings seeing Aja (lit. the scion of Kakutstha's race), who looked like Kâma with his corporeal frame restored to him by S'iva, at (lit. accepting) the entreaties of Rati, lost all hope of winning Indumatí.

3. The prince ascended the dais pointed out by the Vidarbha king, by means of a well-constructed flight of steps, as the young cub of the lord of beasts (lion) climbs the lofty peak of a mountain by means of (step-like) projecting rocks.

4. Seated on a throne covered with tapestry of the richest colour and set with jewels, his majestic appearance was most comparable with Guha (Kârttikeya) when riding his peacock.

5. Her own self, portioned out in a thousand ways into these rows of kings by Lakshmî, and dazzling to the eyes on account of the appearance of a peculiar effulgence, shone pre-eminently like the flash of lightning which distributes itself into so many rows of clouds.

6. In the midst of those kings, all seated on magnificent thrones, and dressed in splendid costumes, the son of Raghu alone shone (looked pre-eminent) by his majestic lustre, like the tree Párijáta in the midst of other heavenly trees.

7. The rows of the eyes of citizens leaving all (other) princes fell (rested) on him, just as the black bees vacating the flower-trees fall upon a wild scent-elephant, infuriated under the influence of ichor.

8. Now, while the whole assembly of monarchs, sprung from the solar and lunar races, was being glorified by bards acquainted with the pedigrees of kings, and the fume of the burnt pith of the fragrant aloe wood was ascending (curling up) to the flags on *high*,

9. while the sound of auspicious musical instruments swelled by the blasts of conch-shells was waxing loud and spreading all round in the quarters of heaven, making the peacocks roosting in the suburban gardens dance in a frantic manner,

10. the princess, who was about to elect her husband, and who had put on apparel suited to the nuptial rite, entered

the high road between the rows of platforms, seated in a quadrangular conveyance carried by men, and beautiful by her train of attendants.

11. The kings fell down by their hearts on (had their hearts at once drawn to) that supremely exquisite creation of the Creator, in the form of the damsel, the cynosure of hundreds of eyes ; their bodies alone remained on their seats.

12. Various were the amatory gestures, the first messengers of their love, exhibited by the kings who had betrayed their passion for her, as are the beautiful tender sprouts by trees.

13. A certain king began to whirl round a sportive lotus, holding its stock with both his hands, its restless petals striking black bees and its pollen forming a circle within it.

14. Another gallant, with his handsome face obliquely turned round, drew up and put in its proper place the garland that had slipped from his shoulder and was sticking to the points of his armlet inlaid with gems.

15. A third again, with beautiful eyes slightly turned downwards, drew lines on the gold foot-stool with his foot, the top-toes of which were a little contracted and the lustre of whose nails was spread obliquely.

16. One king, resting his left arm on a part of his seat, his shoulder being raised a little by that act, became intent upon talking to a friend, his pearl-necklace rolling over (or lying divided on) the lower part of his spine as it was slightly turned.

17. Another young prince tore off, with the points of his nails, fit to be set on the hips of his beloved, a *ketaka* leaf, of a yellowish white colour, which serves as a sportive ear-ornament to coquettish women.

18. Some one sportively cast up the dice, illumined with the glow of his jewelled ring, with his hand, the palm of which was as red as a lotus, and bore linear marks of banners.

19. Some one put one of his hands, the lustre of the diamonds shooting through the finger chinks, on his crown, as if the latter had slipped from its proper place, although it was in its right position.

20. Then Sunandâ, the door-keeper of the harem, bold (clever in speech like a man, and well acquainted with the lives and pedi-

grees of kings, took the princess, first of all, to the presence of the king of the Magadhas, and thus spoke—

21. This is the king who rules over the Magadha land—the refuge of those who look up to him for protection, of spirit unfathomable, and renowned for governing his people well—Paramtapa by name, true to the sense.

22. Granted that there are other kings by thousands; but the earth is said to have a pious ruler in him alone. True that the night is crowded with constellations, stars and planets; but it is by reason of the moon alone that it has light (is illumined).

23. This king having to invite Indra (lit. the god with a thousand eyes) incessantly (to the earth), on account of the uninterrupted course of his sacrificial rites, caused (thereby) the tresses of S'achi to be long flowing about her pallid cheeks and undecked with the flowers of the *Mandára* tree.

24. If you wish that your hand should be accepted in marriage by this (prince), worthy to be chosen, then (by accepting him) give delight to the eyes of the ladies of Pushpapura, as they will be looking at you, at the time of your entering the city, from the windows of the mansions.

25. When she had said this, the thin princess looked at him, and without saying anything rejected him, with a cold salutation, while her garland of Madhûka flowers interspersed with *dûrvâ* grass was slightly displaced.

26. The very same maid, whose office it was to bear the cane staff, conducted the princess to a second king, just as a wave raised by the wind carries a female swan of the *má'nasa* lake from one lotus to another;

27. and spoke to her—this is the lord of the Añgas, whose youthful beauty had been coveted by (enamoured) the damsels of heaven, and who, having his elephants trained by the founders of the elephantine science, enjoys Indra's position though on earth.

28. He, causing drops of tears as big as pearls to roll about on the bosoms of the wives of his enemies, gave them back, as it were, their pearl necklaces without threads that had been first taken off.

29. The two goddesses, S'rî (of wealth) and Sarasvatî (of learning), who by nature occupy two different stations, live in harmony in him; and you, O blessed princess, by reason of your

charming loveliness and your truthful and pleasing speech, are fit to be the third of them two.

30. When Sunandá had done, the princess took off her eyes from the king of Añga, and said to the maid, "Pass onward"; not *that he was not amiable, nor was she unable to appreciate personal* charms ; but people differ in their tastes.

31. Then the maid (lit. she who was appointed to keep guard at the door of the harem), showed to Indumatí, as people show the newly-risen moon, an exceedingly handsome prince, who was not to be withstood by his enemies.

32. This is the king of Avanti, having stout and large arms, an expansive chest, and a slim, rounded waist, who (therefore) looks like the bright luminary (the sun) carefully trimmed by Tvashtri by being placed on a turning lathe.

33. In the expeditions of this king who commands all the three regal powers, the dust, raised by the horses marching in advance, obscures the streaming effulgence of the gems on the crests of the tributary princes.

34. He, residing at no great distance from the moon-crested god (S'iva), whose abode is Mahákàla, enjoys, in company with his beloveds, moonlight-nights, even during the dark half of a month.

35. O you, having full round thighs (lit. thighs like the stem of a plantain tree), do you wish to sport with this youthful prince, *in those rows of gardens which are fanned by the breezes* blowing from the rippling water of the Siprâ?

36. That supremely delicate princess did not fix her heart upon him who had caused the lotuses in the form of his relatives to bloom, and dried up the mire in the shape of his foes by his valour, just as the exceedingly soft white lily feels no attachment for the sun, who makes other lotuses bloom and dries up the mud by his heat.

37. Then Sunandá led that lovely creation of the Creator (the princess) in front of the king of Anûpa—she whose complexion was like that of the inner part of a lotus, who was perfect in all accomplishments and who had a beautiful set of teeth—and again spoke to her.

38. In days of yore, there was a king, given to ascetic exercises, named Kàrtavìrya, who could put forth a thousand arms in battle,

who erected sacrificial posts in all the 18 continents of the globe, and to whom belonged pre-eminently the title of ' king '(lit. not shared in common by any one else).

39. He, the governor, appearing before his subjects, bow in hand, the very moment they thought of committing a crime, prevented them from doing an immoral deed even in thought.

40. In his prison-house dwelt the lord of Lanká, the conqueror even of Indra, whose arms were rendered motionless by being bound with the bow-string, and whose row of mouths was gasping for breath, until the captor's pleasure (set him free).

41. In his line is born this prince, Pratipa by name, who reverentially honours those versed in sacred lore, and by whom has been wiped off the reproach that S'rí is fickle by nature, a reproach which attaches to her name owing to the faults of those with whom she resides.

42. He, having obtained the god of fire as an ally in battles, considers the sharp edge of Paras'uráma's axe, the destructive night to the military class, as no better than a lotus leaf in strength.

43. Be you the lovely occupant of the lap of this king with long arms, if you have the desire to look, through the latticed windows of his palace, at the (river) Revà, delightful with its rippling stream, and encircling, like a waist-band, the rampart of the city of Màhishmatí.

44. That lord of the earth, though of an exceedingly lovely mien, did not seem amiable to her, just as the moon is not agreeable to the day-lotus, though complete in all his digits and freed from the screen of clouds by autumn.

45. The princess was then addressed by the maid keeping guard over the harem, with reference to Sushena, the lord of S'úrasena, whose fame was sung in other worlds, and who was the most illustrious prince of both the (paternal and maternal) families pure by their dutiful conduct.

46. This is a descendant of Nípa's race, a constant offerer of sacrifices in due form, in whom virtues (of opposite nature) meet together, setting aside their natural antagonism, as do wild animals on coming to the hermitage of a great saint where tranquillity ever reigns.

47. In his own house is spread his lovely splendour, delightful to the eyes, like that of the moon; while there is always present his unendurable fiery energy on the mansions of his enemies the terrace-tops of which are overgrown with grass.

48. At the time of his sports in the water, when the sandal unguent is washed away from the bosoms of the ladies of his harem, the daughter of Kalinda (the river Yamuná) though as yet flowing by Mathurâ, appears as if her waters were mingled with Gangá's waves.

49. Wearing the gem, the lustre of which covers the surface of his chest and which was presented to him, it is said, by Káliya who took shelter in the river Yamuná, through terror of Garuda, he puts to shame, as it were, Krishna with his Kaustubha.

50. Do this youthful prince the honour of accepting him as your husband, O fair princess, and enjoy (the wealth, *i.e.*, pleasures of) your youthful age, on a flower-bed, having tender leaves for its counterpane, in Vrindávana, not inferior to Chaitraratha (the garden of Kubera).

51. And in the rainy season, seated on stone slabs, moistened with particles of water, and scented with S'aileya, you may look at the dance of peacocks in the lovely caves of the Govardhana mountain.

52. She, with a navel beautiful like a watery eddy, destined to be the wife of another, passed by that king; just as a river, proceeding to the sea, passes by a mountain it meets with in its course

53. Thereafter, when the young damsel, with a face like the full moon, had approached the King of Kalinga, Hemângada by name, whose arms were clasped by armlets, and who had destroyed his foes, the maid thus addressed her—

54. This king, equal to the mountain Mahendra in strength, is alike the lord of Mahendra and the sea; in his hostile expeditions Mahendra himself seems to march in the van under the disguise of his ichor-dripping war-elephants.

55. He, with beautiful arms, and the foremost of archers, bears on his forearms two scars made by the bow-string, as if they are the two pathways, besprinkled with tears mixed with collyrium of the Fortunes of his foes made captives by him.

56. Him sleeping in his palace the sea itself, being near, awakens from sleep,—the sea whose waves are visible from the windows of his palace, and which, by its deep roar, has rendered the morning trumpets unnecessary.

57. (You should) Sport with him on the shores of the sea, full of the rustling sound of the forests of palms ; while the drops of perspiration (on your body) will be removed by breezes wafting clove-flowers from other islands.

58. Though thus tempted by her, the younger sister of the Vidarbha king, who was capable of being attracted by (real) beauty, turned away from him, as the goddess of wealth turns away from an unlucky man, howsoever far she may be drawn towards him by his politic measures.

59. Now coming to the lord of the city known by a serpent's name (Nágapattana), who was like a god in beauty, the female door-keeper (Sunandâ) having previously addressed the princess of Bhoja with the words 'Look this way, O you with eyes like those of a *chakora*', spoke to her as follows—

60. This is the king of the Páṇḍus, who, with a long pearl-necklace hanging down from his shoulders, and his body besmeared with powdered saffron (or red sandal), looks like the lord of mountains (Himâlaya) with its peaks steeped in the morning sunlight and with rills flowing down its slopes.

61. The saint Agastya, who checked the upward growth of the great mountain Vindhya and who drank to a drop and then ejected the whole ocean, asks him, from affection, when his body is wet with the concluding bath at an *As'vamedha* sacrifice, if the ceremony of ablution has been properly performed.

62. In days gone by, the haughty lord of Lankâ, fearing lest Janasthâna might be destroyed (in his absence) by this king who had obtained from S'iva a missile unattainable by any one else, made peace with him and then set out for the conquest of Indra's world.

63. When your hand will have been duly accepted by this prince, born of an illustrious race, you like the great earth will be the co-wife of the southern region, encircled, as by a waist-band, by the sea abounding in gems.

64. Be pleased ever to amuse yourself in the sites of the Malaya mountain, where the areca-palms have the betel-nut creepers twining round them, where the sandal trees are encircled by the cardamom creepers, and where the ground is overspread with Tamâla leaves.

65. This prince has a bodily frame as dark as the blue lotus, while your slender form rivals in fairness the *gorochana* (a yellow pigment); let there be a union between you two that it may enhance each other's beauty, like that of lightning with a cloud.

66. Her advice found no entrance into the heart of the sister of the Vidarbha king; just as a beam of the lord of stars (the moon) finds no room in the (day-) lotus with its petals closed into a bud on the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king the maiden intent on choosing her husband passed by, like the flame of a moving lamp at night, that same king turned pale, just as a mansion situate on the highway is shrouded in darkness when left behind (by a moving light).

68. When she approached the son of Raghu, he became uneasy at heart, as to whether she would choose him or not; but his arm, other than the left, (*i.e.*, the right one) dispelled all his misgivings by its throbbings at the place where the armlet is worn.

69. On coming up to him faultless in every part of the body, the princess desisted from going to any other prince; for, verily, a row of black bees never has the desire to go to any other tree when it has once reached the Sahakára (mango) tree in full blossom.

70. Having observed that Indumatí, bright as the moon, had her heart riveted upon him, Sunandá, who was versed in the art of giving a well-arranged account, delivered the following speech in detail.

71. There lived a monarch, of the I'kshvâku race, the most eminent of kings, who was distinguished by the title of Kakutshta (or, after Malli, Kakutsta by name and renowned for his virtues). It is from him that the lords of the Northern Kosalas, of high aspirations, bear the proud patronymic of Kákutshta.

72. He, riding in battle the great Indra in the form of a large bull, and imitating the grace of S'iva, made, by means

of his arrows, the large (beautiful) cheeks of the *asura* females destitute of ornamental paintings.

73. It was he who shared with the Cleaver of the mountains (Indra) half of his seat, even when he had re-assumed his own noble form, rubbing his own armlet against that of the god, loosened on account of his stroking Airávata (the celestial elephant).

74. In his race was born, we are told, the widely renowned Dilîpa, the light of the race, who stopped short of performing a hundred sacrifices by one, in order to avert the jealousy of Indra.

75. When he was reigning over the earth, even the wind dared not displace the garments of drunken women fallen asleep on the road when on their way to the house of merriment; who could then stretch forth his hand for theft?

76. His son, Raghu, now rules over his dominions; he, who performed the great sacrifice *Visvajit* and thereby reduced his wealth amassed from the four quarters to the residue of a few earthen pots.

77. His fame has gone up to the mountains, descended to the seas, entered the nether world, the dwelling-place of the serpents, and has found its way to heaven; thus spreading without cessation it is quite incapable of being exactly gauged.

78. This prince, Aja by name, is born of him, as Jayanta is born of the lord of the three worlds (Indra); he, the heir-apparent, sustains the heavy yoke of the earth, along with his father accustomed to the task, like a young bull with one broken to the yoke.

79. Do you choose him who is your equal in birth, beauty and youth, and in those various virtues of which modesty is the chief; let the jewel be matched with gold.

80. Then at the conclusion of Sunandà's speech, the princess, lessening her bashfulness, accepted the prince, by casting at him a bright glance of joy, as if with the marriage-garland.

81. Through her maidenly bashfulness the princess could not give expression to the love she felt for the young prince; but the love of that curly-haired damsel, piercing through her slender frame, manifested itself in the guise of her hair standing on end.

82. The cane-staff-bearer (Sunandá), her companion, finding her friend in that state, said in jest: "Noble lady, let us go to

another;" thereupon the bride looked at her with a frown of displeasure.

83. She with beautiful thighs (*lit.* whose thighs were comparable to the forearm), caused the bridal garland, red with the auspicious powder, to be properly placed round the neck of Raghu's son, which looked like the very embodiment of her love, by the hands of her nurse.

84. By that garland, strung with auspicious flowers, and hanging on his expansive chest, the eligible prince almost felt that the younger sister of the Vidarbha king had thown her delicate arms round his neck.

85. "Here is moon-light united with the moon freed from clouds; here is the Ganges descended to the sea, the worthy recipient of its water;" these were the unanimous words, so harsh to the ears of the kings, which the citizens, delighted at the union of the two of equal merit, uttered there.

86. That assemblage of kings, having on one side the party of the bride-groom transported with joy, and on the other looking sad (with disappointment and despair) was like a lake, at day-break, having full-blown lotuses at one place, and the night lilies gone to sleep (closed) at the other.

CANTO VII.

1. Thereafter the lord of the Vidarbha country took with him his sister united with a worthy bridegroom, like Devasenâ hersel united with Skanda, as it were, and bent his steps towards the entrance of his city.

2. The (other) lords of the earth too, with their brightness dimmed like that of the morning stars, went to their respective camps, reproaching both their personal beauty and dress, having been disappointed in their hopes with respect to the princess of Bhoja.

3. Verily owing to the presence of S'achî at the spot there was an absence of those who would disturb the ceremony of self-election-marriage; it was on account of this that the host of kings, though full of jealousy towards the descendant of Kakutsha, remained quiet.

4. In the meantime, the bridegroom accompanied by the bride reached the royal road, which was decked all over with fresh decorations, which was marked by ornamental archways radiant like rainbows, and which had the sunlight kept off from it by the shade of banners.

5. Then the fair women of the city, setting aside all other occupations in their eagerness to have a look at the bridegroom, acted in the following manner, in mansions having lattice-windows of gold.

6. One lady walking with haste to the window did not at all think of tying up again her mass of hair, the wreath of flowers from which had dropped down on account of its knot having got loosened though she held it with her hand, until she reached the window.

7. A certain lady, snatching her forefoot held by her dressing maid, while the red paint on it was yet wet, and giving up her graceful gait, stretched out a line of foot-prints marked with red lac as far as the window.

8. Another lady, having adorned her right eye with collyrium while her left eye was yet without it, went, in that very state, to the vicinity of the window, holding (in her hand) the painting stick.

9. Another of the fair sex, who was looking through the lattices of the window, did not tie up the knot of her wearing garment, loosened by her (hasty) movement; but stood, holding up her garment with her hand, the lustre of the ornaments put upon it entering her navel.

10. The half-strung waist-band of another lady who rose in haste, the jewels of which dropped at every ill-placed step, had at last only the bare thread left of it, fastened round the big toe, at the time.

11. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies full of intense curiosity, having the smell of wine within and the rolling eyes for black bees hovering about, seemed to be decorated with so many lotuses.

12. Those ladies drinking, as it were, with their eyes the son of Raghu, did not attend to any other object (at all); thus the functions of their other organs of sense seemed to be transferred to their eyes.

13. "It was right that the princess of Bhoja's house, though sought in marriage by princes whom she had never seen, thought self-election to be well for her; how, else, could she have obtained a husband worthy of her, as Lakshmî obtained Nârâyaṇa (for her lord)?

14. If the lord of creation had not united together the couple possessed of mutually enviable beauty, all in vain would have been the trouble taken by him in bestowing such exquisite beauty upon these two.

15. Certainly these two are Rati and her consort, the god of love incarnated in a mortal form; this is why the maiden has selected one who is a counterpart of her own self, from among thousands of kings; for the mind is aware of union formed in a previous birth (life)."

16. Hearing these words pleasing to the ears, uttered from the mouths of the ladies of the city, the prince (Aja) arrived at the house of his relative, adorned with auspicious decorations.

17. Then having quickly alighted from the she-elephant seizing the hand stretched out by the lord of the Kâmarûpas, he entered the inner qradrangular courtyard, shown by the Vidarbha king, as if he entered the heart of the ladies (assembled there).

18. Seated on a costly throne, he accepted the offerings of worship with jewels and mixed with the Madhuparka (an oblation consisting of curds, milk, honey &c.) and a pair of silk garments presented by Bhoja, as also the glances of the beautiful ladies.

19. He, dressed in silken garments, was led near the bride by the well-behaved keepers of the harem, as the (water of the) sea with its clear lines of foam is carried on to the shore by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the Bhoja king, almost equal to fire in effulgence, presented offerings of clarified butter and other things to the sacred fire, and having made it a witness to the marriage rite, united together the bride and the bridegroom.

21. That prince, holding the bride's hand with his own, looked still more beautiful, like the mango-tree, after it has reached the tender leaf of a neighbouring *aśoka* tree by means of a corresponding leaf of its own.

22. The hair on the wrist of the bridegroom stood on end while the fingers of the bride became moist with perspiration; so it seemed that by the joining of their hands, the action of love was, at that moment, equally divided between them.

23. Their eyes eagerly longing to see each other which were casting sidelong glances but were withdrawn the moment they met, experienced a charming constraint of bashfulness.

24. By going round the blazing fire keeping it on their right side, that couple, now united to each other, glowed like day and night revolving round Meru, and following each close upon the other.

25. The bashful bride, with heavy (fully developed) hips and eyes like those of an impassioned *chakora* bird, being directed by that spiritual guide (of the royal family), the very image of Brahmá, made an offering of fried grain to the (sacred) fire.

26. There issued from the fire the holy smoke charged with the smell of oblations, S'amí leaves and fried grain; which, as its spire passed by her cheeks, served for a moment the purpose of blue lotuses worn (as ornaments) on the ears.

27. By the inhalation of the smoke as required by religious custom, the face of the bride had her eyes troubled with the moistened collyrium, the barley sprouts worn as ear ornaments withered, and the lovely cheeks rendered reddish white.

28. Then the bride and the prince, seated on a golden seat, had wet whole rice applied to their foreheads, in order, by the holy Bráhmaṇas (particular householders, according to Malli.), by king Bhoja with his kindred, and by the matronly ladies having their husbands and sons living.

29. Having thus finished the connubial rite of his sister, the opulent monarch, the light of the race of Bhoja, ordered the officers to honour every one of the (other) kings separately.

30. Those (kings) concealing their malice by external signs of joy, and resembling (thereby) clear lakes with alligators hidden from view, bade adieu to the king of Vidarbha and departed, having requited the honour done to them by him under the guise of (wedding) presents.

31. That multitude of kings, who had preconcerted a plan for the accomplishment of their object, remained barring the path of

Aja, desirous of seizing that bait of a damsel (the coveted object of all) to be secured at the right time.

32. The lord of the Krathakais'hikas too, in the meantime, having completed his younger sister's marriage-ceremony, and having made a dowry of wealth such as befitted the magnanimity of his heart, permitted the son of Raghu (to return home) and himself also followed him.

33. The lord of Kuṇḍina, having passed three nights on the way with Aja, renowned in the three worlds, turned back from him, as the moon recedes from the sun at the end of the conjunction.

34. The kings, one and all, had already been mightily incensed against the lord of the Kosala country, having been despoiled of their wealth by him; and hence they, now united, could not bear the acquisition of that jewel of a maiden by his son.

35. That haughty host of kings obstructed him on the way, as he was taking with him the princess of Bhoja's house, as the enemy of Indra (Prahláda) had intercepted the step of Trivikrama, when accepting the wealth presented to him by Bali.

36. The prince ordered his father's minister, assisted by not a small (*i. e.* sufficient) number of troops (or, who was no ordinary warrior) to protect her (his bride) and himself received that army of kings, as the river S'ona, tossing high its waves, meets the river that takes its name after Bhagíratha (the Ganges).

37. The foot-soldier fell on the foot-soldier (of the hostile party), the chariot-warrior on the chariot-warrior, the horseman on the fighter seated on a horse, and the elephant driver on the combatant mounted on an elephant; thus a fight ensued in which the antagonists were of equal rank.

38. As the trumpets sounded, the warriors fighting with bows, whose voices could not be understood, did not declare the designations of their families; but they made known their noble name by means of the characters inscribed on their arrows.

39. The dust, that was raised on the field of battle by the horses, thickened by the wheels of the array of chariots, and spread about by the flappings of the ears of the elephants, screened the sun in the manner of an awning.

40. The fish-shaped flags with their mouths opened by the force of the wind, and taking in the thickened dust of the army, looked like real fishes drinking the new muddy rain-water.

41. The cloud of dust growing dense, the chariot was known by the rattling of the wheels, and the elephant by the tinkling of his moving bells; while the distinction of friend or foe was made by the declaration of the master's name.

42. As on the battle-field there spread the darkness in the form of dust obstructing the sight, the stream of blood, gushing forth from the bodies of horses, elephants and warriors, (who were) wounded with the weapons of war, arose like the morning sun dispelling the darkness.

43. The column of dust, having its base cut off by the blood, and tossed about by the wind above it, looked like the previously arisen smoke of a fire now reduced to (a few) burning embers.

44. At the end of the swoon caused by a blow, the chariot-warriors protected in the chariots (being removed from the battle-field) took their charioteers severely to task, and making them turn back the horses (towards the field of battle), furiously attacked those very (antagonists) by whom they had been wounded and whose flags they had previously marked.

45. The arrows discharged by dexterous archers, though cut down in the course of their flight by the arrows of their adversaries, reached the mark aimed at with their first halves tipped with iron, by reason of the continuation of their original velocity.

46. In the elephant fight, the heads of the drivers though severed by quoits having razor-like edges, fell down after a long time, the hair on them being entangled in the pointed extremities of the talons of the hawks (hovering above).

47. The horseman who was the first to strike did not again strike at his adversary unable to return the blow, but waited, until the latter, with his body reclining on the neck of his horse, came back to his senses.

48. The terrified elephants quenched with the spray from their trunks the fire that was struck out, as the unsheathed swords of the armoured warriors fighting desperately fell on their huge tusks.

49. The battle-field looked like the very wassail-ground of Death, rich in fruits in the form of the heads of warriors severed

by arrows, having the helmets scattered about for so many drinking cups, and with a stream of blood for wine.

50. A female jackal snatched from the birds a severed arm, from the extremities of which flesh was pecked up by them; but though fond of flesh, she flung it away, the roof of her palate being wounded by the armlet worn on it.

51. A certain warrior having his head severed off by his adversary's sword instantly became the master of a celestial car, and with a heavenly nymph clung to his left side beheld his own headless trunk dancing about on the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, by their each killing the charioteer of the other, themselves became the charioteers and the car-fighters; their steeds being slain, they engaged in a prolonged combat with their clubs; and these weapons also being broken, they fell to fighting hand to hand.

53. Two heroes, who, being struck by each other, breathed their last at one and the same moment, maintained a quarrel even in their immortal state, both having set their heart upon the same celestial nymph (or rather, both being courted by the same heavenly nymph).

54. The two arrays of forces obtained from each other fluctuating defeat and victory; just like two waves of the mighty main, swelling up as a backward and forward gale blows alternately.

55. The mighty Aja, though his army was worsted by the enemy, charged the hostile force nevertheless; smoke may be turned back by the wind, but the fire proceeds in that very direction where the straw is.

56. That peerless warrior, seated in a chariot, with a quiver behind, clad in mail, holding a bow in his hand, and high-spirited, repelled the foe; just as the great boar (Vishnu's incarnation) drove back the oceanic waters overflowing their bounds at the final destruction of the universe.

57. When engaged in battle he was seen putting the right nor the left hand into (or, after Malli,—beautifully moving his right hand about) the mouth of the quiver; it seemed as if the bowstring of the warrior, once drawn to his ear, produced arrows that could kill his foes.

58. He strewed the ground with the heads of his foes which were severed from the throats by broad-bladed arrows, which

had their lips excessively red being bit in rage, which bore frowns upon them with lines prominently visible, and which had still the sound of defiance within.

59. Now in the fight, all the kings with all efforts (or all their might) attacked him with all the constituent parts of their armies, the war elephants being the chief among them, and using all weapons, powerful enough to pierce through the coat of mail.

60. His chariot being covered with volleys of missiles, he could be distinguished only by the top of his flagstaff, just as the forepart of the day, obscured by the mist, is known only by the faintly shining sun.

61. The prince, the son of the universal monarch, handsome like the flower-shafted god and always wide awake (on the alert), employed against the kings the sleep-inducing missile, presidedd over by a *Gandharva*, which he had obtained from Priyamvada.

62. Then the army of the lords of men stood (including themselves) overpowered by sleep, their hands not able to draw the bow, their helmets slipping disorderly on one shoulder and their bodies reclining against the flagstaffs.

63. Then the prince put the conch to his lips, the flavour of which was the property of his beloved, and blew it by which (act) he, a matchless warrior, seemed to be drinking his own embodied fame, as it were, earned by the might of his arms.

64. His own warriors, who now returned on recognising the sound of the conch (blown by Aja), saw him in the midst of his slumbering foes, like the shining image of the moon in the midst of closed lotuses.

65. He caused to be impressed on the banners of the kings, by means of the points of the arrows dipped in blood, the following words: 'Your glory has now been taken away by the son of Raghu, but not your lives, through mercy.'

66. He, with one arm placed on the extremity of his bow, the tie of his hair loosened by the removal of the helmet, and his brow covered with perspiration brought on by fatigue, came to his terrified spouse and spoke to her—

67. Look, O princess of Vidarbha, I give you permission to do so, at our enemies, who can now be despoiled of their weapons even by a child; it is by warlike acts like these that you, come into my possession, are sought to be snatched away by them!

the Brâhmanical power should be combined with the martial spirit of the Kshatriya class.

5. The subjects looked upon their new sovereign as Raghu himself restored to youth; for he not only inherited his regal fortune but also all his virtues.

6. Two things only, being united with two other blessed things respectively, looked peculiarily beautiful; *viz.* the prosperous ancestral kingdom by its union with Aja, and his youthful age with his modest conduct.

7. He, though powerful, enjoyed (governed) the Earth, that had recently come under his sway, with a tender heart, like a newly wedded spouse; lest by his violence she might take fright.

8. 'I alone am the king's favourite' so thought every one of his subjects; for no contempt was ever shown by him to any one, as there is none shown by the sea to any one of hundreds of rivers.

9. Neither too severe nor yet too mild, but pursuing a middle course of policy, he made the kings bend before him without dethroning them; just as a moderately strong gale bends down the trees but uproots them not.

10. Now the king Raghu, finding that his son was firmly established among his (ministers) and subjects, became indifferent to the objects of pleasure, even though situated in heaven, which are perishable by nature.

11. For verily the descendants of Dilipa's race, when they grew old, transferred the royal fortune to their accomplished sons, and curbing their passions, betook themselves to the life of anchorites, wearing garments of the bark of trees.

12. The son (Aja) with his head adorned with the royal turban, prostrated at the feet of his father who was about to repair to the forest, and begged that he should not be abandoned.

13. Raghu, who tenderly loved his son, granted that desire of him whose face was covered with tears, but did not resume his kingly fortune, once abandoned, just as a serpent does not put on the slough it has once cast off.

14. He, having entered the last stage of life, lived, it is said, in a convent outside the city, where he was served, his senses not being affected, by the goddess of the royal fortune, as by a daughter-in-law, enjoyable only by his son.

15. That illustrious (royal) family, with the old king leading a life of spiritual tranquility, and the new king just entered upon his kingly career, was comparable to the sky with the moon almost set and the sun newly risen.

16. Raghu and his son, bearing (respectively) the emblems of the ascetic and the king, seemed to the people like the portions of the two *dharmas* (duties), come down to the earth, whose rewards are final emancipation and earthly glory.

17. For the acquisition of what was (yet) unconquered, Aja took for his companions ministers well-versed in politics; while Raghu, in order to reach the state which is not subject to decay (salvation), associated himself with contemplative ascetics who had got true insight into Yoga and who ever spoke the truth.

18. The youthful king took his judgment seat in order to look into (the affairs of) his subjects; while the aged monarch seated himself, in solitude, on the holy seat of the Kus'a grass in order to practise the abstract concentration of the mind.

19. The one (Aja) by the super-eminence of his sovereign power reduced to submission the neighbouring princes; while the other (Raghu) by virtue of his constant metaphysical exercises brought under his control the five vital airs existing in the body.

20. The new king completely foiled the efforts (lit. reduced to ashes the fruits of the undertakings) of his enemies; while the old one engaged himself in burning down (*i. e.* completely annihilating), by means of the fire of knowledge, the fruits of his own actions.

21. Aja employed the six expedients beginning with peace, with a due regard to their results; Raghu, on his part, who regarded gold and a clod of earth as equal, established his mastery over the three primary principles, the constituents of Prakrti.

22. The new lord, steady in action, did never desist from his undertakings until they bore fruit; nor did the lord other than the new one, firm in mind, desist from the practice of holy meditation, until he obtained a vision of the Supreme Spirit.

23. Thus the two (Aja and Raghu), who were watchful of the enemies and senses (respectively) whose course was checked, and who were bent on (attaining) prosperity and absolution, obtained their (respective) desired objects (lit. obtained the complete attainment of their desired objects)

24. Then Raghu who regarded all beings with an equal eye passed some years out of regard for (the desire of) Aja and then obtained, by means of profound contemplation, the Supreme Spirit that is imperishable and that is beyond mental darkness (illusion).

25. The son of Raghu, who had kept the sacred fire, hearing of his father's abandonment of the body, shed tears for a long time and (then) performed, in company of ascetics, his funeral rites without (the use of) fire.

26. He who knew the procedure in obsequial rites performed the funeral rites of his father through devotion to him: for those who resign the body in that way have no desire for (do not stand in need of) the oblations offered by their sons.

27. He, whose mental affliction was assuaged by men knowing the highest truth by pointing out to him that one who had gone to the highest (obtained salvation) should not be grieved for, and whose bow was strung, brought the world completely under the sway of one rule (lit. made the world destitute of a rival authority).

28. The Earth and Indumati having obtained for their husband him whose manly powers were of the highest kind, the first produced various jewels while the second gave birth to a warlike son.

29. (A son) whose lustre was comparable to that of the thousand-rayed one (the sun), who was known over (all) the ten quarters on account of his fame, and whom the wise knew by the name of 'Ratha' with 'Das'a' prefixed to it and as one who was the father of the enemy of the ten-necked Râvana (*i.e.*, Râma).

30. That king, who had absolved himself from the debt due to the sages, the gods and the manes, by learning, (performance of) sacrifices and issue (respectively), shone like the sun released from the misty halo.

31. His power was for allaying the fears of the distressed and his great learning for showing reverence to the learned; thus, not only the wealth of that king but even his possession of good qualities was (meant) for the benefit (good) of others.

32. Once upon a time that king, who protected his subjects and who had a noble son, sported with his queen in the garden of the city, just as the protector of the gods (*i.e.* Indra) does in company of S'achi in the Nandana garden.

33. Now (at this time), Nárada was passing along the path of the sun's return from the north to wait upon, with the music of his lute, the God S'iva who had taken up his residence in the temple at Gokarṇa on the shores of the southern ocean.

34. It is said that an impetuous blast took away, as if through the desire for its fragrance, the garland made of celestial flowers which was placed (hanging) on the top of his lute.

35. The lute of the sage, which was surrounded by bees following the flowers, appeared, as it were, to be shedding tears caused by the violence done by the wind and mixed (lit. soiled) with collyrium.

36. The heavenly garland, which surpassed the vernal splendour of the creepers by means of its excessive honey and fragrance, obtained a good place (or, a firm footing) on the nipples of the large breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, agitated at the sight of the garland, the momentary companion of her well-formed breasts, closed her eyes in death (died) like moonlight when the moon is taken away (*i. e.* totally eclipsed) by Ràhu.

38. While falling herself with her body forsaken by the senses, she made her lord (husband) also drop down. Verily, the flame of a lamp comes to the earth along with a drop of dripping oil.

39. Frightened at the confused cries of distress of the servants of them (both), the birds which had taken their abode in the (collection of) lotuses began to cry, as if they were their fellow-sufferers (in sympathy, as it were).

40. The swoon of the king was removed by means of *fanning*, and the like, but *she* remained in that very state (of lifelessness.) The application of a remedy is successful only when there is a residue of life.

41. The king, who was very fond of his wife, having held her up, whose condition, on account of the loss of life, resembled that of a lute which is to be stringed, placed her on his lap to which she was familiar.

42. Her husband appeared, on account of her who was lying on his lap and whose complexion had faded owing to the loss of the senses, like the moon at dawn bearing the dim deer-like mark.

43. Having given up even his natural firmness he began to cry in accents choked by tears (in a tone faltering through the flow of

tears). Even iron (when) heated becomes soft; what need we (then) say of those possessing bodies?

44. Alas! If even flowers can take away life by (coming in) contact with the body, what else will not be the weapon of Fate wishing to strike (kill)?

45. Or, the God of death (lit. destroyer of the people) undertakes to destroy tender things by means of tender things alone. The lotus plant which is destroyed by frost I consider as the first instance of this.

46. If this wreath has the power to take away life, why does it not kill me, (when) placed on my breast? By the will of the Almighty even poison sometimes becomes (is changed into) nectar, and nectar poison.

47. Or perhaps, through the adverseness of my fate, the Creator has created this (strange) thunderbolt, since the tree was not felled down by it while it cut off the creeper twining round its branches.

48. When you did not long show disregard towards me even when I had given offence, how (is it) (that) all at once you do not consider this person (*i. e.* myself) who is quite innocent as worthy of being spoken to?

49. O lady of pleasant smiles, you really think me to be a rogue falsely making love, since you have gone to the other world, never to return, without bidding me farewell.

50. If this wretched life of mine followed my beloved first, why has it returned without her? Let it (then) suffer the grief, intense on account of its own action.

51. Even the drops of perspiration brought on by the fatigue of enjoyment (still) remain on your face; whereas you yourself are gone (dead); fie upon this transitory state of living beings!

52. Never before have I done, even in thought, anything disagreeable to you; why do you then abandon me? Really I am lord (husband) of earth in name only; my love springing from (or deepened by) real internal feeling is centred in you.

53. O lady with thighs (tapering) like the fore-arm, the wind, shaking your curly hair, dark like the bees and set (adorned) with flowers, makes my mind hopeful of your return (to life).

54. Therefore, O my beloved, be you pleased to remove my grief quickly by awaking, just as the herb at night dispels the darkness in the caves of the Himálaya by its light.

55. This face of yours with the hair waving and with the speech completely stopped pains me (causes distress) like a single lotus closed at night and having the humming of the bees in the interior suspended.

56. The night comes back again to the moon, and its mate to the bird that moves about in pair (the Chakraváka); they are herefore able to endure the period (duration) of separation. But how will you, who have gone never to return, not burn (pain) me ?

57. O lady with beautiful thighs, tell (me), how that delicate body of yours, which would be pained even when placed on a bed of tender sprouts, will bear ascending the funeral pyre.

58. This girdle, your first companion in private, which is (now) noiseless on account of the cessation of your sporting gait, does not appear not to have followed, through grief, you who are sleeping not to awake again.

59-60. It is true that although you were desirous of (going to) heaven, you kept here, out of regard for me, sweet voice in the cuckoos, the gait slow through intoxication in the female swans, tremulous (sprightly) glances in the deer, and amorous sports in the creepers shaken by the wind; but they are not able to support (*i.e.* soothe) my heart which is heavily grieved (lit. whose torment is great) at your separation.

61. The mango-tree and the Priyangu creeper were, O dear one, fixed upon by you for (or intended as) a couple. It is then improper for you to go without having celebrated their marriage-ceremony.

62. How shall I use for the funeral offering the flowers (lit. make a garland of the flowers to be used at the funeral) which this As'oka tree, whose longing was gratified by you, would put forth and which would have been (were you living) an ornament for your hair ?

63. O lady of fair form, you are mourned by this As'oka tree shedding tears in the form of flowers as if remembering the favour of (the touch) of your foot (no more to be got), in which the anklet was jingling and which was difficult to be obtained by any one else.

64. Oh lady of Kinnara-like voice, why have you slept without finishing the pleasure-girdle half wreathed (by you) in my company with *Bakula* flowers imitating your breath (in point of fragrance) ?

65. Your (female) friends are your companions in joy as well as in sorrow; this son (of yours) resembles the moon of the first day (of the month) : my love is centred wholly in you: still your behaviour (action) is cruel owing to your resolution.

66. To-day all my self-command has vanished; my sports (joys) are at an end; music is stopped; the season is without gaiety; ornaments are without their purpose and my bed is quite empty.

67. (You were) my wife, my counsellor, my confidential friend, and my favourite pupil in the charming arts; tell me, what I am not deprived of by the God of Death who being averse to pity has taken you away from me.

68. O lady with bewitching eyes, having (first) drunk sweet wine from my mouth, how, indeed, will you drink just after that the libation of water, (reaching you in the other world) sullied by my tears ?.

69. Although there is abundance of wealth, the happiness of Aja, bereaved of you, should be considered (to be) of this extent, (ending here) only. All the pleasures of me who was not attracted by other temptations depended on you.

70. The lord of the Kosalas, bemoaning (the loss of) his wife in this pathetic strain, made even the trees pour down a heavy shower of tears in the form of the exudations of the branches.

71. Afterwards, his relatives, having removed with great difficulty the (body of) that fair lady from his lap, consigned her, who was adorned with funeral decorations, to fire having the aloe wood and sandal wood for its fuel.

72. The king did not consign his body to flames along with (that of) the queen, seeing that there would be the scandal that he, a wise (or, being a) king, died after his wife through grief, and not because he desired to live (any longer).

73. Afterwards, the rites which were to be performed after the expiry of ten days, in connexion with his wife, whose virtues only remained, were finished in great affluence (magnificence) by that wise king in the very garden of the city.

74. He (the king), who without her appeared like the moon at the close of night, entered the city, seeing, as it were, the outflow of his sorrow in the tears on the face of the women of the city.

75. It is said that the (royal) preceptor (family priest), who was initiated for a sacrifice and who was staying at his hermitage,

learnt (came to know) by means of abstract contemplation that he (Aja) had been stunned by the great shock, exhorted him through his pupil (disciple, who spoke) thus:—

76. Although the sage knows the cause of your grief, he has not come personally to restore you to your natural state from which you have fallen, since he has not (yet) finished the sacrifice.

77. O righteous (virtuous) king, his few words of advice (lit. his speech containing a brief message) are entrusted to me (for communication to you); hear them, O king, whose great mental strength is well-known; you should please treasure them in your heart:

78. The sage sees by his unobstructed eye of knowledge the triad—the past, the present and the future—in the three worlds (lit. steps of the God who is without birth).

79. It is said that, in former times, Indra, afraid of Tṛiṇabindu practising hard penance, sent (against) him the celestial woman (Apsaras), named Harinî, (able) to disturb his contemplation.

80. The sage, through rage which was caused by the obstacle to his penance and which was a destructive wave to the shore of his mental tranquillity, cursed her, who exhibited before him her lovely amorous flirtations, in this (following) way:—"Be you a woman on the earth."

81. "Revered sir, this person is entirely dependent on another; (be pleased to) forgive my offensive conduct": when (she) humbled (herself) in this way, he made her a denizen of the earth until she saw heavenly flowers.

82. That (nymph), born in the family of the Krathakaiśikas, became your queen, and having after a long time got the means of the end of the curse, dropped down from the sky, died.

83. Enough then of thinking of her loss. Death falls to the lot of all who are born. This earth should be protected by you; for the Earth is the real wife of kings.

84. Avoiding the censure of being called arrogant when good fortune smiled upon you, you showed by your self-possession (the good effects of) your knowledge: now that mental pain has be-fallen you, you should boldly show it again.

85. How can she be obtained by you (by) crying? She cannot be obtained by you even by dying after her. The paths of persons going to the other world are different (lit. in different directions) according to their actions.

86. With your mind relieved of its anguish, (you should) favour your wife by offering libations of water, &c. Indeed, they (the sages) say that the continual flow of the tears of relatives burns the deceased.

87. Death is said by the wise (to be) the nature of those who are endowed with a body, and life an accident. If a creature lives breathing even for a moment, he is really a gainer (blessed).

88. An ignorant person looks upon the loss of a dear person as a dart fixed (implanted) in his heart; while a wise man regards the same as a dart extracted (from the heart) on account of its being a way leading to (*i.e.* means of obtaining) absolution (lit. happiness).

89. Since even the body and soul of a person are known to be joined and disjoined, say (tell me), how, indeed, separation from external objects should pain a wise man.

90. O you, (who are) the best of those who have subdued their passions (the best of the self-possessed), you ought not to become subject to grief like an ignorant (ordinary) person. What is (or would be) the distinction between a tree and a mountain if both of them were (equally) to shake when a gale blows?

91. Accepting the message of the noble-minded preceptor with the words "Be it so" he dismissed the sage (bade him farewell); but the message, not having found a place in his heart full of grief, returned, as it were, to the preceptor.

92. Considering the childhood (tender age) of his son, that king, of agreeable but true speech, somehow (with great difficulty) passed eight years by means of (the consolation derived from) looking at the pictures of his beloved and at objects having a likeness to her, and also by means of the pleasure derived from her momentary company in dreams.

93. The dart of grief, it is said, pierced his heart with force just as the shoot of a fig-tree rends asunder the terrace of a palace. However, on account of his impatience to follow his beloved, he looked upon it as a gain, although it was the cause of the destruction of his life and was incurable by physicians.

94. Afterwards, having entrusted, according to the rules, his son who was properly educated and who was old enough to wear armour, with the protection of the subjects (*i.e.*, with the duty of protecting the subjects), the king, wishing to leave the wretched

7. Neither love for hunting, nor gambling, nor wine having the reflection of the moon for its ornament, nor a beloved (mistress) of fresh youth (*i. e.* in the prime of youth), diverted (the mind of) him who was striving for rise (prosperity).

8. He did not address a supplicating speech even to Indra although he (Indra) was his (Das'aratha's) lord, nor did he tell a lie even in jest. Being free from (the influence of) anger he did not use (lit. speak) abusive (or harsh) language even towards his enemies.

9. The (subordinate) kings obtained both rise and fall from (*i. e.* at the hands of) the descendant of Raghu. He was friendly towards those who did not transgress his commands but had a stern heart towards those who defied him.

10. He, whose bow was strung, conquered the Earth girt by the ocean (lit. whose circumference is the ocean) by means of one chariot only (*i. e.* without the aid of any body else). While his army abounding in elephants and steeds, impetuous through speed, simply proclaimed his victory.

11. Verily the oceans, thundering like the clouds, served as drums proclaiming the victory of him, who, being an eminent bowman, conquered the Earth by means of a matchless (or single) chariot furnished with a protecting apparatus, and whose wealth equalled that of Kubera.

12. Indra destroyed the force of the wings of mountains by means of (his) hundred-edged adamant; while he (Das'aratha), whose face resembled a fresh lotus, routed the army and the allies of his enemies by his twanging bow, that poured forth a shower of arrows.

13. Hundreds of kings touched the feet of him (lit. touched him at his feet) whose prowess knew no repulse, with the rays of the jewels in their crowns having their splendour enhanced by the redness (lustre) of the nails, just as the gods bow down to Indra.

14. Having taken compassion on the wives of his enemies, whose hairs were undecorated and who had caused their infant sons to fold (join) their hands (as a token of submission) to him, he returned from the shore of the great ocean to his capital not (in any way) inferior to Alaká.

15. Seeing that the Goddess of Wealth would escape whenever there was a loop-hole he whose lustre resembled that of Sre-

qualified to take a seat in the assembly of the gods, bent his high head before the enemy of Namuchi (*i. e.* Indra), alone.

24. Now the Spring, accompanied by fresh flowers, returned, as it were, to wait upon that sole sovereign of the people whose responsibility (burden) was equal to that of Yama, Kubera, Varuna, and Indra, and whose prowess was estimable.

25. Being desirous of going to the direction presided over by Kubera (the North), the Sun, whose horses were turned aside by his charioteer, left the Malaya mountain, brightening the dawns by melting away the mist.

26. First there was the bursting forth of flowers; then there were fresh sprouts, and after that the humming of bees and the cooing of cuckoos:—thus did Spring descending (incarnate) to the forest-site abounding in trees manifest himself in the proper order.

27. The bees and the water-fowls (or, swans) repaired to the lotus-plant in the lake replenished (*i. e.* endowed with the wealth of flowers) by the spring, just as supplicants resort to the wealth of the king amassed by the excellence of his state policy (or by his statesmanship and other qualities) and whose purpose is to benefit the good.

28. Not only did the fresh vernal flowers of the As'oka tree excite the passion of amorous persons, but even the bunch of its sprouts placed on the ears of their beloveds became an exhilarant.

29. The Kuravaka flowers, which appeared like fresh lines of painting (on the persons) of the Garden-beauties drawn by Spring and which were clever (liberal) in giving nectar (to the bees), became the cause of their humming.

30. The appearance of flowers, caused by the wine from the mouths of ladies with beautiful faces, and possesssing the like quality, made the Bakula tree thick-set with bees in long rows ardently longing for honey.

31. The cluster of buds on the Kims'uka tree produced by the Vernal beauty (lit. beauty of the close of the cold season) shone like the ornaments (in the form) of nail-marks impres-ed by a young woman, deprived of her bashfulness by intoxication, on (the body of) her lover.

32. The sun could not, indeed, at that stage, completely dissipate the frost, which was unbearable to the lower lips of young

41. Verily the Tilaka plant, which was variegated with bees, charming like marks of collyrium, alighting on rows (or collections) of flowers, did but grace (adorn) the forest site just as the '*tilaka*' mark decorates a young woman.

42. The Jasmine creeper, the charming beloved of the trees, fascinated the mind (of the lookers-on) by the beauty of the smiles, brought about by flowers, possessing the smell of honey (wine) and spreading over the lower lip in the form of the sprouts.

43. By garments surpassing (lit. throwing into the background) the brilliance of the morning sun, by shoots of barley which had obtained a place on the ears and by the cooings of the female cuckoos,—by these agents (lit. troops) of the God of Love amorous persons were placed wholly in the power of women (lit. made solely devoted to women).

44. The bunch of blossoms of the Tilaka tree, fully developed in its parts by means of white pollen and coming in contact with swarms of bees, appeared of a like beauty with the pearls in the net-like ornament worn in the hair.

45. Swarms of bees followed the dust of the filaments of flowers rising from the garden agitated by the wind, which was the banner of the God of Love armed with his bow and the beautifying cosmetic for the face of the Vernal-Beauty.

46. Enjoying the festival of the season in which there were new swings, the women though clever (in the sports) relaxed (the grip of) their tender (lit. creeper-like) arms in holding the ropes of their seats (*i. e.* the swings) through the desire of embracing their lovers.

47. "Give up (ye fair ones) your anger excited by jealousy; enough of your quarrels; the age so favourable to love-sports, (youth), when once gone, will never return"—the wish (or advice) of the God of Love, as it were, being thus communicated by the cuckoos, the women devoted themselves to sport.

48. Now, after having enjoyed at his pleasure (to his satisfaction) the festival of the season in company with sportive women (his attendants), the king, resembling the God Vishnu, (lit. Destroyer of Madhu), Vasanta, and the God of Love (lit. tormentor of the mind), longed for the pleasure of chase.

49. It (*i. e.* chase) makes one intimate (lit. produces familiarity) with (the art of) shooting down a moving mark (game); it gives the knowledge of their gestures in (moment) of fear and rage;

and it makes the body acquire excellent qualities owing to the conquest over *fatigue*; being, *for these reasons*, *permitted by* his ministers, he went out (for hunting).

50. That mighty monarch, putting on a dress suitable (fitted) for going to the forest abounding in game and having the bow resting on his broad neck, furnished the sky with a canopy as it were by means of the dust raised by the *hoofs of horses* (*or made* it a mere void, *i. e.* non-existent).

51. That king, with his hair tied up with a garland of wild flowers and leaves, and being covered with an armour of a like colour with the leaves of trees, and with his ear-rings agitated owing to the gallopping of the horse, shone *forth* on the grounds or in the places) frequented (or, trodden) by the *Ruru* deer.

52. The sylvan deities, with their bodies incorporated into slender creepers, and with the function of their eyes transferred to the bees, saw him on the way who had beautiful eyes and who pleased (made happy) *the people of Kosala by his righteous conduct* (or just rule).

53. He then entered the forest which was first occupied by the keepers of hounds and deer-catchers (lit. persons who carried about with them nets for catching deer) which was cleared of fire and thieves, the ground *in which was firm and* (hence) *suitable* for (the trottings of) horses; which had reservoirs of water and which abounded in deer, birds and the Gayals.

54. Thereupon, he, the best of men, who had no mental pain and who had provoked the lions by the twanging (of his bow), took up his strong bow, just as the *month* of Bhádrapada *holds* up the weapon of the thrice-ten (gods, *i. e.* the rainbow) furnished with the string (in the form) of lightning as yellow as gold.

55. In front of him appeared a herd of deer led by a proud spotted antelope, the motion of the hinds in which was often obstructed by the fawns eager to suck their teats *and whose* mouths were full of (lit. filled with) *Kus'a* grass.

56. That (herd), pursued by the king riding a fleet horse, blackened the forest with their distracted glances wet with tears as if with the clusters of the juicy (fresh) petals of (blue) lotuses scattered about by the wind.

57. That (eminent) archer, equal in prowess to Indra (or, the god Vishnu) seeing the mate of the deer *aimed at* (by *himself*) stand interposing her body, and being softened with pity through

his being himself a lover, withdrew his arrow though drawn to the ear.

58. The fist of that king, intent on levelling his darts against other deer also, though firmly clenched, became loose (loosened) after having come to the ear, as they (*i. e.* the deer) reminded him of the sportive movements of the eyes of his youthful beloveds by means of their eyes excessively tremulous through fear.

59. He then followed the track of a herd of wild boars that had run away having previously got up from the mud of damp pools, (the track) which was strewed along with bits of mouthfuls of the *Musta'* grass and which was clearly indicated by the long line of wet foot-prints.

60. With their bristles standing erect the boars wished to attack him in return as he pierced them, with the forepart of his body slightly bent downwards from the horse; but they did not know themselves (to be) suddenly fixed by his arrows to the trees, against which they had rested their loins.

61. The arrow drawn and shot by him into the socket of the eye of the wild buffalo, that was preparing for an impetuous onset, pierced through its body with its feathered part not stained with blood, threw him down first and then dropped down itself.

62. By means of his well-whetted steel-pointed arrows the king made the rhinoceroses (possessed) of light heads on account of the removal (*i. e.* breaking) of their horns. He whose duty it was to humble the proud, did not bear only the lofty horn (*i.e.* exalted supremacy) of others; but it is not that he did not bear also their long life.

63. On account of the dexterity acquired by excellent training (or, long practice), the king, who knew no fear, in a moment turned into so many arrow-cases as it were, the tigers that rushed against him from their caves, by filling the hollows of their maws with arrows, (tigers) that looked like full-blossomed fore-branches of the A'sana trees smashed by a gale.

64. Wishing to smite the lions lurking in their bowery dens, he provoked them by the twang of his bow-string. fierce like the thunder clap (or the howl of contending winds in the sky); and in this he was surely actuated by jealousy of their title of 'king of the beasts, noble (conspicuous) by their valour.'

65. Having killed them, ever on a footing of great animosity with the elephant race, with pearls stuck to the points of their

curved claws, the descendant of Kakutstha thought himself to have, as it were, discharged, by means of his arrows, the debt he owed to the elephants that had done him a service on the battle-field.

66. In some places urging his horse in pursuit of the 'Chamara' deer and sending forth a shower of crescent-shaped arrows (भल्ल) *drawn to the ear, he felt immediately at ease after having deprived* them, like kings, of their white chowries (*i. e.* their bushy tails).

67. He did not aim his arrow at (lit. make him the mark of his arrow) the peacock having a beautiful plumage although skipping about near his horse, being instantly put in mind of the *luxuriant tresses of his beloved interwoven with variegated flowers* and with their band loosened in amatory sports.

68. The sylvan breeze, which was saturated with cold dew-drops and which had opened the folds of the tender leaves, drank (dried) up the sweat caused by his hard exercise and collected into clusters of drops on his face.

69. Thus did Hunting, like a clever damsel, attract away that Lord of the Earth, who, forgetful of his other kingly duties, had entrusted to his ministers the responsible task of governing the kingdom, and whose love (passion) for it was increased by its continuous practice.

70. The king, unattended by any followers, passed, in some place, one night, in which tender flowers and leaves served as his bedding, and which was furnished with lights (in the form) of blazing powerful herbs.

71. There the king, whose slumber was dispelled at day-break by the musical flappings of the ears of the elephand-herd, resembling the sound of deep-sounding drums, amused himself by listening to the sweet auspicious songs of bards in the form of the warblings of birds.

72. Then on one occasion the king, who had taken (*i. e.* was following) the path of a deer, unnoticed in the forest by his attendants, came with his horse foaming through exhaustion to the *river Tamasâ much frequented by ascetics.*

73. From its waters arose (or was heard) a clear, loud sound produced by the filling up of a jar; mistaking it for the grunt of an elephant, he discharged in that direction an arrow tracking (its mark) by the sound.

74. What Das'aratha *did, transgressing the bounds of law,* was surely forbidden to a king. Indeed, even men conversant

with the rules (of conduct, when) blinded by passion, set foot on (*i e.* follow) a wrong road.

75. Dejected on hearing the cry of distress—'O father', he, searching for its source concealed in the reeds, and discovering (lit. seeing) the son of a sage with a jar, pierced with his arrow, felt, through grief, though a king, as if he had a dart implanted in his heart.

76. Being questioned about his family by him (the king) of a renowned lineage, who had got down from his horse, he (the son of the sage), with his body resting on (his) water-jar, declared himself, in faltering syllables to be the son of an ascetic of a class other than that of the twice-born.

77. Requested by him, the king took him, even with the arrow unextracted, to his parents who had lost their sight, and approaching them informed them of the condition their only son was in, and also of his own act (done) through ignorance.

78. Having lamented bitterly, the couple got the infixed arrow extracted from their son's bosom by his assailant; he (then) became lifeless (died); and then the old man cursed the king with the very waters from his eyes, dropped (and collected) in his hands.

79. The Lord of the Kosalas, who was the first to offend, thus addressed him who had said to him (pronounced the imprecation) "You, like myself, shall, in your old age, die through grief for your son," and who was (therefore) like a snake, that, being first trodden upon, had emitted poison.

80. "Even the curse, inflicted by your Reverence on me who have not yet seen the loveliness of the lotus-like face of a son (or, of the lotus of a son's face), is accompanied with a blessing. Verily, the fire which is lighted from (or, blazing with) fuel, though burning the soil requiring tillage, makes it productive of sprouts from seeds (*i. e.* yield a rich harvest):

81. When things have taken such a turn what shall this cruel man, who deserves death at your hands, do (for you)?"—thus addressed by the lord of the earth, the ascetic, who, with his wife, wished to follow his deceased son, begged for burning fuel (a funeral pyre to be lighted by him).

82. Joined by his attendants, the king immediately executed his order and returned (from the forest) being depressed in spirits (lit. with his energy impaired) on account of the sinful act and carrying (with him) the curse, the cause of his destruction, that had found a place inside (*i. e.* in his heart), just like the ocean bearing the submarine fire.

CANTO X.

1. While he (Das'aratha), equal in majesty to Indra and in wealth none the less, was ruling over the Earth, a little less than a myriad of years passed away.

2. And yet he did not obtain that light called 'a Son' which instantaneously dispels the gloom of sorrow and is the means of obtaining freedom from the debt due to ancestors.

3. For a long time did the king, whose progeny was awaiting (the appearance of) an efficient cause, remain like the ocean with its production of the jewels not manifested before the churning (*i. e.* before its being churned).

4. The venerable priests, Rishyas'ringa and others, who were self-subdued, commenced the sacrifice conferring the blessing of a son, for him who was desirous of issue.

5. At about the same time the gods, harassed by Rávaṇa, went to Hari, just as travellers, oppressed with heat, repair to an umbrageous tree.

6. Just as they reached the ocean, the Primeval Being awoke. Absence of delay is, indeed, the sign of future success in an undertaking.

7. The gods beheld him, reclined on the seat of the body of the serpent, with His person illuminated by the ascending rays of the jewels in the circle of the hoods of that serpent—

8. Him, who had placed His feet on the lap of Lakshmí, seated on a lotus, from which the girdle was separated by the (intervening) silken garment and on which were spread her tender palms—

9. Him, whose eyes were like full-blown lotuses, whose garment resembled the morning sunshine, who was easily seen (lit. whose sight was easily obtainable) by ascetics and who was (therefore) like the autumnal day, which has blooming lotuses for the eyes and morning sunshine for the garment and which is delightful to look at in the beginning (*i. e.* at its commencement)—

10. Him, who wore on his broad breast the essence of the (oceanic) waters called 'Kaustubha', which served as a toilet-mirror to Lakshmí and which covered with its lustre the mark S'rívatsa—

11. Him, who on account of his branch-like arms decorated with heavenly ornaments, appeared like another Párijáta manifesting itself in the midst of waters—

12. Him, for whom the word 'Victory' was proclaimed by the sentient weapons which destroy the flush of wine on the cheeks of the wives of the demons—

13. Him, who was waited upon by the humbled Garuḍa who had folded his hands, who had given up his enmity with S'esha and who bore the scars of the wounds (inflicted) by the thunderbolt—

14. Him, who by his sanctifying glances that looked bright at the end of his sleep of meditation was favouring Bhrigu and the other sages, the inquirers about his balmy sleep.

15. Then the gods, having made their obeisance to that destroyer of the demons, hymned with praises Him who is worthy of praise and who stands beyond the reach of speech and mind.

16. "A bow to Thee whose self exists (appears) in three forms—first as the 'Creator,' next as the 'Protector,' and afterwards as the 'Destroyer' of the universe.

17. Just as water from the sky which is originally of one (uniform) taste gains a diversity of flavours in different regions, so Thou, being immutable, assumest (different) conditions in (as identified with) different qualities.

18. Thyself immeasurable, Thou measurest the worlds; desireless Thou grantest all desires; unconquered (yet) Thou art victorious (over all); and Imperceptible, (yet) Thou art the cause of the manifested worlds.

19. They (the sages) know Thee to be present in the heart and yet not to be near (*i. e.* incomprehensible); an ascetic though without desire; compassionate though untouched (unaffected) by woe; old (primeval), yet not subject to decay.

20. Though omniscient, Thou art unknowable; though the source of all, Thou art self-existent; the Lord of all, Thou art without a master (a controller), though one, Thou assumest all forms.

21. They (*i. e.* the sages) speak of Thee as glorified by (means of) seven (metrical) hymns, as lying on the waters of the seven oceans, as having the seven-flamed fire for Thy mouth, and as being the sole support of the seven worlds.

22. Knowledge resulting in (the attainment of) the four ends of human life, the periods of Time, *viz.* the four ages, and the people consisting of the four castes—all these emanate from Thee, the four-faced.

23. With their minds restrained by constant practice (of contemplation), ascetics seek Thee whose form consists of light and who abidest in their hearts, for absolution.

24. Who knows the real nature of Thee who art unborn; and yet enterest upon corporeal existence, who destroyest Thy enemies though without desire, and who art ever awake though sleeping?

25. Thou art able to enjoy the objects of senses, *viz.* sound and others, to practise arduous penance, to protect the people and to be (at the same time) indifferent.

26. The ways which are the means of the attainment (of the object of life or eternal bliss), though different (*i.e.* laid down differently) in the different *S'astras*, meet in Thee alone, just as the streams of the Ganges, which flow in different directions and which are the cause of purification, (ultimately) fall into the ocean.

27. Thou art the resort for the obtainment of freedom from birth and re-birth (lit. not returning again to this world) of those dispassionate (*ascetics*) that have concentrated their minds on, and consigned (all) their actions to, Thee.

28. Thy glory (or greatness), *viz.*, Earth and the other things though visible, is not definable; what need we then say of Thee who are knowable (only) through authoritative testimony (the Vedas) and (processes of) inference?

29. Since Thou purifiest a man when he simply remembers Thee, the *remaining actions* (of men) *towards* (*i.e.* with respect to) Thee *have their effects* (*already*) *declared.*

30. Thy actions which are far beyond the reach of words and comprehension transcend (or, lie beyond) all praise, like the jewels of the ocean or the rays of the sun.

31. There is nothing, which, being unattained, is yet to be obtained by Thee; the only object of Thy birth and action is to favour (do good to) the creation.

32. That our speech is stopped after having glorified Thy greatness *is due either to fatigue or to* (*our*) *inability* (to praise Thee further), and not to (there being) any limitation to Thy merits".

33. Thus did the gods propitiate Him who is outside the ken of senses (Vishnu). It was really a statement of facts and not flattery (or, mere praise) of that Supreme God.

34. To him, whose good pleasure was clearly indicated by his inquiries after their welfare, did the gods mention the danger from the ocean (in the form) of the demons which had overflowed its shores though it was not the time of universal destruction.

35. Then the Lord, drowning the roar of the ocean, spoke in a voice resounding in the caves of the mountains near the shore (or, the adjoining mountains on the shore, according to Malli.).

36. Speech being properly pronounced (articulated) from the organs of speech of (by) that Primeval Poet (or Scholar) and (hence) purified, certainly had its end accomplished (or its existence glorified).

37. Issued forth from the mouth of the Almighty, and possessed of the lustre of His teeth, it appeared like the residue of Gangá, after she had flown out from his foot, flowing upwards.

38. "I know that your greatness and prowess are superseded by the demon (Râvaṇa), just as the first and the middle qualities of embodied beings are overpowered by (the quality of) darkness.

39. I further know that the three worlds are oppressed by him just as the mind of a virtuous man is tormented (afflicted) by a sinful act unconsciously committed.

40. On account of our having a common cause, I need not be requested by Indra in matters to be accomplished. For Wind, of his own accord, undertakes the charioteership of (the office of a helper to) Agni.

41. The tenth head, not cut off by the edge of his own sword, has been reserved by that demon as a fit portion (share), as it were, for my disc.

42. But on account of the boon granted to him by the Creator, I put up with (connived at) the excessive rise of that wicked enemy, just as a sandal tree bears the forcible ascending of a serpent.

43. That demon, averse to have any regard for (quite regardless of) mortals, begged of the Creator, propitiated by his penance, exemption from death at the hands of (from) divine beings.

44. I, therefore, being born as the son of Das'aratha, will make the heap of the lotuses of his heads become a fit oblation to the battle-field with my sharp arrows.

45. Before long you will again receive the share offered in due form by the sacrificers and untasted (undefiled) by the illusory night-rangers (demons).

46. Let the meritorious persons moving about in heavenly cars give up their agitation (or, fear) at the sight of Pushpaka (Râvaṇa's balloon) in the sky, intent thereupon to hide themselves behind the clouds.

47. You shall loosen the braids of hair of the captive damsels of heaven undefiled by the forcible seizure of their hair by Râvaṇa restrained (from such an act) by the curse."

48. Having, in this way, drenched with the water (in the form) of speeh the crop-like gods withered (dried) by the drought of Râvaṇa, the cloud-like Krishṇa (Vishṇu) disappeared.

49. The gods, Indra and others, followed Vishṇu, bent on doing (or, engaged in) the work of the gods, with their portions, as trees follow the wind with (their) flowers.

50. Then, at the conclusion of the sacrifice performed with an object in view (*viz.* the attainment of a son) by the king, a Being arose out of the fire along with (to) the astonishment of the officiating priests.

51. He held in his hands rice boiled with milk placed in a vessel of gold, which was difficult to be borne even by him on account of the entrace of the Primeval Being (Vishṇu) into it.

52. The king accepted the food which was offered by that Being of (connected with) Prajâpati, just as Indra did the essence of the waters (Amṛita), laid bare (manifested) by the ocean.

53. That the merits of that king were such as were unattainable by others was declared by the fact that even He, the source of the three worlds, desired to be his progeny.

54. He divided the energy of Vishṇu designated as (in the form of) the sacrifical food between his two wives, just as the lord of day (the Sun) divides the morning sunshine between the Sky and the Earth.

55. Kausalyâ was respected by him and Kaikeyî was his beloved (or favourite). He, therefore, wished that Sumitrâ should be honoured by them (by giving her a portion thereof).

56. The two wives of the king, knowing the mind (divining the wish) of their husband, who was possessed of great knowledge, gave (each) a half of their share of the *Charu* to her.

57. She (Sumitrâ) too had (equal) affection for both co-wives just as the female bee is (equally) fond of both the streaks (*i. e.* on both the sides) of the exuding rut of an elephant.

58. A fœtus, grown out of Supreme Being, was borne by them for the prosperity of the people, as is a watery embryo by solar rays, called Amṛitâs.

59. They (the queens), who became big with child at one and the same time and whose complexion had grown a little pale, appeared like the luxuriant crops with the appearance of the fruits hidden within.

60. They all saw in dreams that they were guarded by dwarfs whose bodies were marked with conches, swords, maces, S'ârṅga and discs.

61. (They saw that) they were borne (in the sky) by Garuda spreading the mass of the lustre of his golden wings aloft and drawing the clouds (after him) by his velocity—

62. That they were waited upon by Lakshmî, with the Kaustubha jewel deposited with her pendent between the breasts and having in her hand a fan (in the form) of a lotus—

63. That they were worshipped by the seven Brâhmanical sages, who had performed their ablutions in the (waters of the) heavenly Ganges and who were reciting in soft tones hymns of the Supreme Spirit.

64. The king, delighted on hearing from them dreams of that sort, thought himself (to be) most exalted (or supreme) on account of being the father of the Father of the universe.

65. The all-pervading Lord (Vishṇu), though one, resided in their wombs with his self variously divided (into four forms) just as the reflected moon (or the reflection of the moon) abides in the interior of clear waters (in many forms).

66. Then (*i. e.* at the proper time), the king's principal queen, a chaste (or virtuous) lady, obtained at the time of delivery a son, the dispeller of ignorance (or grief), just as an herb obtains at night light that dispels darkness.

67. Prompted by his lovely appearance (or charming form) the father bestowed upon him the name of Râma, the first (most) auspicious thing in the world.

68. The lamps in the lying-in chamber were, as it were repelled (outshone) by that powerful light of Raghu's race, of matchless splendour.

69. With Râma lying in her bed, the thin-bellied mother appeared like the Ganges reduced in autumn and having an oblation of lotuses on its sandy bank.

70. To Kaikeyî was born a virtuous son, named Bharata, who adorned his mother as modesty does wealth (or prosperity).

71. Sumitrâ gave birth to two twin-sons (named) Lakshmaṇa and S'atrughna, just as learning properly acquired produces real knowledge and modesty (or, according to Mallinâtha, self-control).

72. The whole world manifested good qualities and became free from calamities: as if heaven itself had followed Vishṇu come down to the Earth.

73. At the appearance of him of four forms (or of the fourfold incarnation), the (four) quarters, whose presiding deities quailed before the son of Pulastya (Râvaṇa), breathed, as it were, a sigh of relief by means of the breezes which were free from dust.

74. Fire and the Sun, who had been oppressed (persecuted) by the demon (*viz.*, Râvaṇa), became, as it were, freed from grief— the one on account of his being smokeless and the other on account of his brightness.

CANTO VI.

S'l. 1. तत्र—*i. e.* in the place or hall of the स्वयं॰. मञ्चेषु—Mañcha seems to mean here 'a dais,' or small wooden well-decked platform on which a small throne was placed for each king. उपचारवत्सु—उपचाराः विद्यन्ते इति उपचारवन्तस्तेषु, furnished with a canopy and other decorations such as garlands, scents &c. वैमानिकानाम्—विशेषेण मान्यस्मिन्विगतं मानमुपमास्येति वा विमानः । तैश्चरन्तीति वैमानिकाः, those moving in balloons or aerial vehicles; fr. विमान + इक (ठञ्). आकृष्टलीलान्—लीला being connected with मरुताम् ought not to have been compounded, when मरुताम् is left uncompounded, or the whole should have been आकृष्टमरुल्लीलान्. But since the meaning is quite plain the comp. is allowed; and hence Malli. remarks सापेक्षत्वेऽपि &c. See Sanj. लीला—the graceful appearance of.

S'l. 2. प्रत्यर्पितस्वाङ्गम्—स्वमङ्गं स्वाङ्गं his body; प्रत्यर्पितं स्वाङ्गं यस्मै । ईश्वरेण—ईशितुं शीलमस्य । This implies power to give or to keep back at pleasure. काकुत्स्थम्—See note on IV. 41. इन्दुमतीनिराशम्—निर्गता आशा यस्मात्तन्निराशम् । इन्दुमत्यां विषये निराशमिन्दुमतीनिराशम् ।

The allusion—While S'iva was practising meditation in a sequestered spot of the Himálayas, Káma, at the request of the gods, attempted to inspire him with love, that the God might marry Párvati. But he was reduced to ashes by the fire of S'iva's wrath. Subsequently, the god being moved with compassion by the entreaties of Rati, reunited Káma with his lost body. See Kum. III., VI.

S'l. 3. वैदर्भ॰—For वैदर्भ see V. 62; निर्दिष्ट pointed out, see I. 95. सोपानपथेन—सह विद्यमानः उप उपरि आनो गमनमनेन इति सोपानं a flight of steps (generally of stone); सोपानयुक्तः पन्थाः सोपानपथः । शिलाविभङ्गैः—by means of projecting rocks. शावः—a young lion, not yet of full age but bigger than a cub (शावक); this is used to keep up the comparison with कुमार. Dilipa is also described by the poet as walking like a lion (मृगेन्द्रगामी) II. 30. नगोत्सङ्गम्—उत्सङ्ग is properly the lap; hence नगोत्सङ्ग is a level plot in the side of, or the upper surface of a hill. *Cf.* सौधोत्सङ्ग Meg. I. 27. Or, after Malli., 'the peak of a mountain'. *Cf.* Kir. VII. 21, Meg. II. 33.

S'l. 4. परार्ध्य &c.—परार्ध्य excellent, supremely beautiful; see note on III. 27. आस्तरण a covering, a carpet &c. उपमेयकान्तिः—उपमातुं योग्योपमेया कान्तिर्यस्य whose splendour might be compared with. मयूर &c.—मयूरस्य पृष्ठं मयूरपृष्ठं तदाश्रयो यस्य इति मयूरपृष्ठाश्रयी तेन । We cannot affix the ताच्छील्ये णिनि as it is prohibited in the case of श्रि except when it is preceded by वि. गुहेन—See note on स्कन्द II. 36; a peacock is the vehicle of Kártikeya.

not affix the मत्वर्थे यन् and say सोमार्कवंशयोः भवाः । यन् may be affixed to वंश but not to compounds ending in वंश. 'राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः नात्वर्थे यो यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्संभवन्ति । मत्वर्थे पुनर्दिगादि पठितं वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्' । Vâmana. Malli. seems to derive this as follows—वंशे भवा वंश्याः सोमार्कयोः वंश्याः सोमार्कवंश्याः । सोमार्कौ—Here the word अर्क being अजाद्यदन्त ought to have been placed first. Hem. says the Comp. is of the राजदन्तादि class and so we have सोमार्कौ. अगुरुसारयोनौ—अगुरुणः सारोऽगुरुसारः the core of the black sandal; स योनिर्यस्य । वैजयन्तीः—विजयते इति विजयन्तः । Un. III. 128; one who conquers, a victor; तस्येयं वैजयन्ती ।

S'l. 9. कलापिनाम्—कलामाप्नोति कला संगीतविद्या आप्यतेऽनेनेति वा कलापः कलापोऽस्यास्तीति कलापी । उद्धतनूस्यहेतौ—Peacocks are described as being deceived by any noise resembling the rumbling of clouds and then dancing and singing with joy. *Cf.* I. 39. शङ्खे—This word is variously derived as :—शाम्यत्यम्बु दुःखं वाऽनेन ध्मातेन (when blown and heard) । शमयत्यमङ्गलमिति शङ्खः (that which removes calamity) from शम् + ख by शमेः खः Un. I. 102; शं शिवं खनति जनयति इति, &c.; see foot-note. मूर्च्छन्—spreading, pervading. For a slightly different meaning cf. II. 34. मङ्गलार्थः—मङ्गलमर्थः प्रयोजनमस्य ।

S'l. 10. मनुष्य—मनोर्जातिरिति मनुष्याः । चतुरस्रयानम्—a palanquin. See ft.-note. कन्या—Some take कन्यापरिवारशोभि as one comp. word. मञ्चान्तर &c.—मञ्चानामन्तरं मञ्चान्तरम् । मञ्चान्तरस्थो राजमार्गः &c. क्लृप्त &c.—विवाहस्य वेषो विवाहवेषः । क्लृप्तः विवाहवेषो यया ।

S'l. 11. विधानातिशये—विधानस्यातिशयस्तस्मिन् । the highest limit or perfection of creation or design. Châr. translates this by निर्माण कौशले. *Cf.* निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य । Bhatti. I. 3. कन्यामये—कन्या प्रकृतिरस्य कन्यामयः । Here the कन्या is looked upon as the material which was given the best form (विधानातिशय). एकलक्ष्ये—एकं लक्ष्यं एकलक्ष्यः तस्मिन् ।

S'l. 12. प्रणयाग्रदूत्यः—अग्रा दूत्य अग्रदूत्यः प्रणयस्याग्रदूत्यः । मनोरथ—desire to have. शृङ्गारचेष्टाः—रति is defined to be 'the permanent longing which young lovers have for each other.' This is the स्थायिभाव of S'ringâra. When this *Rati* is rendered agreeably manifest to the audience by the exhibition of the proper *Vibhâvas, Anubhâvas* and the *Vyabhichâribhâvas*, it is called शृङ्गार. See Sanj. By चेष्टा Malli. understands the *Anubhâvas*, which are the outer signs of the internal feelings. These are of four kinds: (1) mental; (2) bodily; (3) lingual; and (4) intellectual. See ft.-notes.

In s'lokas XIII-XIX., the poet describes the various amatory actions of the kings in the excited condition of their minds when they saw the

Śl. 16. आसनार्धे—आसनस्यार्धः एकदेशस्तस्मिन्। Here अर्ध does not mean exactly 'a half,' but a part only. The word अर्ध meaning a half is of the *neu.* gender and is placed first in a Gen. Tat. त्रिवृत्त॰—त्रिक the small of the back, or the part near the lower end of the spine; or it may better mean 'the part of the spine between the shoulder-blades.' भिन्न—divided *i. e.* fallen on either side, or rolled round (लुठितः) according to Malli. सुहृत्—शोभनं हृदयं यस्य। The word सुहृद् and दुर्हृत् meaning a friend and a foe respectively, are derived from सु and दुर् prefixed to हृदय, by 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' Pāṇ. V. 4 150. If we expound as सु शोभन हृद् यस्य we shall get the word सुहृद् but then the meaning will be 'one with a good heart' (just like सुहृदयः), and not necessarily 'a friend.' The king placed his left hand on his throne and reclining on it turned to his neighbour to converse with him. This raised his left shoulder and depressed the right one, and thus brought the back in a position to receive the displaced long necklace of pearls. This act of the king indicates the nervousness he felt when the princess presented herself.

Śl 17. दन्तपत्रम्—A kind of ear-ornament made of ivory (probably of the form of the folded Ketakī which is worn in the hair of the head by women). आपाण्डुरम्—पाण्डुरस्यासन्नीति पाण्डुरम्। आ ईषत्पाण्डुरमापाण्डुरम्। This action of the king shows that he was extremely beside himself, being under the power of the intensity of his feelings. According to Chāritravardhana it indicates his proficiency in the Erotic science.

Śl. 18. कुशेशय—कुशे जले शेते इति कुशेशयम्। 'शतं वनं कुशं नीरम्' इति धनंजयः। Now see Sanj. This is a sign of delicacy and beauty. रेखाध्वज—रेखानिर्मितो ध्वजः रेखाध्वजः &c. This is one of the linear marks of royalty said to be found on the palms or soles. रत्नाङ्गुलीय—according to Mallinātha's exposition this will mean 'rings made of gems;' it is better, however, to take this as a comp. of the शाकपार्थिवादि class-रत्नखचितान्यङ्गुलीयानि रत्नाङ्गुलीयानि। उदीरयामास—threw up; perf. of the caus. ईर् to go, to move, 2nd Ātm.; for a different sense *cf. supra* II. 9. This was only a feint used by the king to prevent others from guessing his feelings by observing his features. *Cf.* एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥ Kum. VI. 84.

Śl. 19. व्यतिलङ्घिन्—Passing over, slipping down from. वज्रांशु॰—वज्राणामंशवो वज्रांशवः, now see com. रन्ध्राणि—the interstices or spaces between. This was also a manœuvre on the part of the king

intended to conceal the agitation of his mind from the observation of the other kings and the spectators. It, however, betrayed his feelings, as remarked by Hem. See ft.-note.

Śl. 20. श्रुतवृत्तवंशा—who was acquainted with the history, the prowess &c., of the kings and their pedigrees. The reading श्रुतवंशवृत्ता is bad as it simply means 'who knew the history of their families,' and not the particular exploits of each King. पुंवत्—पुंसा तुल्यम्। Malli. takes this with अवदत्। 'She spoke like a man,' *i. e.* without feeling nervous in the presence of so many kings, which she, as a woman, was expected to do. The reason of this is supplied by प्रगल्भा. We may, however, better connect it with प्रगल्भा, 'advanced' (accomplished) like a man, speaking boldly and sensibly.' प्रतिहार॰—प्रतिह्रियत इति प्रतिहारः। Now see Sanj. मगधेश्वरस्य—मगधानां क्षत्रियाणां निवासो जनपदो मगधाः। For the disappearance of the suffix अण् and the pl. see *Pāṇ.* IV. 2. 81, I. 2. 51; मगधानामीश्वरः। कुमारी—कामयते इति कुमारी an unmarried woman, a maiden. The affix ई implies youth.

Śl. 21. शरण्यः—lit. able to protect: see com. शरणोन्मुखानाम्—उन्नतानि मुखानि येषां ते उन्मुखाः। शरणे उन्मुखाः शरणोन्मुखाः। अगाधसत्त्वः—अविद्यमानो गाधः स्थितिर्यत्रेति अगाधम्। Bah., by the Vârt. 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' on Pāṇ. II. 2. 24. मगधप्रतिष्ठः—See Malli.; or मगधाः प्रतिष्ठा अस्य; यथार्थनामा—अर्थस्याभिधेयस्य योग्यं यथार्थम्; in keeping with the sense. An Avya. of the नित्यसमास class; यथा here indicates योग्यता. See Sid.-Kau. on Pāṇ. II. 4. 18. यथा is compounded in an Avya. when not implying सादृश्य, by 'यथाऽसादृश्ये' Pāṇ. II. 1. 7; यथार्थं नामास्य What is meant is this—He was a king in the real sense of the word, since he was always the protector of his subjects and thus had *secured their good-will* (*प्रजारञ्जन &c.*) *and was also a chastiser of* his enemies (परंतप). *So both these epithets* were literally true in his case.

Śl. 22. कामम्—Granted that; see note on IV. 43, and S'âk. I. 31. सहस्रशः—सहस्रैः सहस्रैः परिच्छिन्नाः by thousands; here implies mere plurality. राजन्वतीम्—शोभनो राजा यस्याः। The न् is here irregularly retained in this sense; while राजाऽस्या विद्यते becomes राजवती. See Sanj. and Amara. quoted therein. नक्षत्रताराग्रह—न क्षरन्ति स्वस्थानात् स्थानान्तरं न भजन्तीति नक्षत्राणि those which do not move from their places.

present different phases and sometimes appear less, at others more, brilliant. This term, however, is generally restricted to the 27 constellations of stars through which the moon while moving round the earth appears to pass. तन्नयामितीति ताराः—Those by which people travelling through strange countries guide their course, *i. e.* the stars. *Cf.* 'चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः' । Mah.-Bhár. This is the general name for stars; see ft.-note. गृह्णन्ति सूर्यतेजांसीति ग्रहाः those which shine by the light they get from the sun, *i. e.* the planets. ज्योतिष्मती—having a luminary shining in.

S'l. 23. क्रियाप्रबन्धात्—प्रबन्ध uninterrupted succession. अध्वर—see note on the word under I. 31. According to Chár. this epithet implies that the king was much given to religious rites and was not, therefore, a fit mate for the princess. अजस्रम्—See note on the word III. 44. सहस्रनेत्रः—सहस्रं नेत्राणि अस्येति Indra. See notes on III. 43; Budh. Ch. I. 27. पाण्डुकपोल &c.—पाण्डू कपोलौ पाण्डुकपोलौ तयोर्लम्बन्त इति तान् । S'achi's face was pale because of the anxiety caused by her husband's absence. Whenever a sacrifice is performed the gods are supposed to come down in person to accept the offerings, and hence Indra's constant absence. See the quotation in the Sanj. मन्दारशून्यान्—मन्दार here means 'the flowers of the Mandára tree, which seem to be specially favourite with the damsels of heaven; *cf.* मन्दारपुष्पैरधिवासितायां &c. Vik. IV. 35. Chaste ladies do not decorate their locks with flowers when their husbands are absent. See Sanj. Here Sunandá indirectly hints, supposes Hem., that the young princess would not be very happy in his company.

S'l. 24. अनेन चेत्—This, according to Hem. and Chár., expresses Sunandá's disapproval of the match. But this and other remarks of a similar nature of these commentators seem to be quite out of place. Malli. shows better taste in not attempting to discover any hints &c. in Sunandá's speech. Sunandá's duty was simply to describe the kings as best as she could, without betraying any leaning or partiality towards any one of them. It was a *svayamvara* and Indumatí had to exercise her free choice in selecting her husband. Any attempt on the maid's part direct or indirect, to bias her mind in favour of or against a particular prince would have vitiated the character of the *svayamvara*. वरेण्येन—व्रियते असौ वरेण्यः one fitly chosen; estimable, elegible; fr. वृ and एण्य, an Uṇ. aff. प्रासाद &c.—पर्याप्तमविकसितमनांसि नयनानि चेति प्रासादः । ईयत्पश्चिमित्त्यनानि । वातस्यायनानि वातायनानि । प्रासादस्य वातायनानि संश्रितास्तासाम् । The comp. is सह सुपा and not an Acc. Tat. नेत्रोत्सवम्—उत्सुवतीत्युत्सवः । lit. that which

incites one to action or drives away depression; hence, festivity. पुष्पपुराङ्गनानाम्-कल्याणान्यङ्गानि सन्त्यासामिति अङ्गनाः by the Vârt. 'अङ्गात्कल्याणे' on Pâṇ V. 2. 100. पुष्पपुर—modern Pâtnâ, the same as *Pâṭaliputra, the capital of Magadha, which was situated near the* confluence of the S'oṇa with the Ganges.

S'l. 25. विस्रंसि &c.—विस्रंसितुं शीलमस्या इति विस्रंसिनी । दूर्वा अङ्कः चिह्नमस्या इति दूर्वाङ्का । Now see Sanj. "Whose garland of Madhûka flowers, interspersed with *dúrvá* grass, was slightly displaced." Such a garland is considered auspicious, and the bride ought to wear it on the occasion of her marriage. ऋजुप्रणामक्रियया—with a *straight* salutation, *i. e. by making a bow, without bending herself* much, implying thereby her dislike to him. Malli. has मात्रसूचया with a plain salutation, *i. e.* without any indication of love, a cold and formal salutation. Châr. and Din. also explain in the same way. But this will not explain why the garland was not much displaced. Slight displacement of the garland (किंचिद्विस्रंसि) is only possible if the bow was made with the body nearly erect (ऋजु) *i. e.* slightly bent. तन्वी—here means 'slender-waisted,' a well-proportioned woman as opposed to a fat one.

S'l. 26. सव—She that had spoken before and none else. Because *she was able to divine Indumatî's feelings* (see Sanj.). वेत्रग्रहणे—वेत्र. the official staff (ornamented with gold or silver) of a door-keeper; see Kum. III. 41. समीरणोत्था—सम्यगीर्ते गच्छतीति समीरणः तस्मादुत्तिष्ठतीति । तरङ्गलेखा—*here* लेखा *is the same as* रेखा a line, hence each wave. मानसराजहंसी—मानस the sacred lake on the mountain Kailâsa in the Himâlayan range. It is also called ब्राह्मं सरः (XIII. 60) having been created by Brahmâ from his mind. According to the Râm. the river Sarayû or Gogrâ issues from it. 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः । तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ।' &c. Râmâ. Bâl. Kâṇḍa Chap. XXIV. But in reality no river issues from it, though the river Satlej flows from another and larger lake called रावणह्रद which lies close to the west of Mânasa. It is stated in the Vây. Pur. that when Gaṅgâ fell from Heaven upon the mountain Meru, she ran four times round the mountain and then divided herself into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, अरुणोद on the east, शीतोद on the west, महाभद्र on the north and मानस on the south. मानसे राजहंसी मानसराजहंसी । The simile, according to Hem., implies power of discrimination between good and bad on the part of the princess. The lake Mânasa is said to be the favourite haunt of

flamingoes which migrate to its shores at the commencement of the monsoons. *Vide* Vik. IV. 14, 15; Meg. I. 11, II. 16. 'Those birds finding in the rocks bordering on the lake an agreeable and safe asylum when the swell of the rivers in the rains and the inundation of the plains conceal their usual food.' Moorecroft's Journey to Mânasa-Sarovara, Asiatic Researches, XII. 466.

Śl. 27. एनाम्—A poetical license, the princess being referred to by तद् in the preceding s'l एनाम् cannot be substituted for ताम्. अङ्गनाथः—The important kingdom of Aṅga was situated on the right bank of the Ganges and to the south of Kaus'iki Kachchha. Its capital was Champá, sometimes called Aṅgapuri, Lomapádapurî or capital of king Lomapáda, Karṇapurî or capital of king Karṇa, and Mâlini. According to Hiouen Thsang it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite to Pâtharghâtá, that it is 24 miles east of Bhâgalpur and that there are villages called Champápura and Champánagara adjoining the last. According to Sanskrit writers the town was situated on the Bhágîrathî, east (properly south-east) of Mithilá, and near the confluence of the Kaus'ikî. So there is no doubt that Champá stood at or about Bhâgalpur. Champá was probably so called from the abundance of Champá or Champaka flowers; at any rate, according to the Mah.-Bhâr. there was a Champaka wood near Kaus'ikî. In the present s'l. there is an allusion to elephants, which are not found in the hills to the south and east of Bhâgalpur, but in the Himâlayan regions on the north, so it seems Aṅga at one time included Kaus'ikî Kachchha. सुराङ्गना &c —Tradition has it that this king was called away by Indra to assist him in a war with the demons, when his youthful beauty enamoured the damsels of heaven (see Sanj). विनीतनागाः—न गच्छतीति नगः पर्वतः। नगे भवाः नागाः elephants. सूत्रकारैः—सूत्राणि कर्तुं शीलमेषामिति तैः the composers or writers of aphorisms on the elephantine science. According to the commentators Malli., Hem. and Chár., the elephants of this king were trained by such eminent original writers on the science and art of training elephants, as Pâlakâpya, Gautama, Mrigacharman and others. According to the story given by Malli. this king saw a troop of the elephants of heaven descended to this world on account of some curse. Unable to seize them he applied to Indra, who directed some of the heavenly sages to accompany him to the world of mortals and to train the elephants for him. It was thus that the science of

training elephants was introduced into this world. See Sanj. ऐन्द्रं पदं—cf. II. 54.

Sl. 28. पर्यासयता—causing to be cast or arranged round; pres. p. of अस् cau. with परि. मुक्ताफल &c.—मुक्ताफलानीव स्थूला मुक्ताफलस्थूलाः। इमे एतेष्वतिशयेन मुक्ताफलस्थूला मुक्ताफलस्थूलतमाः। स्तनेषु—We may construe this with पर्यासयता or प्रत्यर्पिताः. उन्मुच्य–having taken away. The idea is this—The king killed his enemies in battle. Upon this their wives threw away their pearl-necklaces, but the big drops of tears which they shed through grief came trickling down, and being settled on their breasts, looked like so many pearls arranged together, as it were, without a string. The poet fancies that these were the very necklaces which they had discarded that were now given back to them by the king without their strings. *Cf.* Mudr. I. 11; Nai. I. 10.

Śl. 29. एकसंस्थम्—may be taken as a Vya. Bah. as Malli. does, or as an Upapada Tat. एकस्मिन्संतिष्ठति इति। श्रीश्च सरस्वती च—*It is supposed that these two goddesses are generally opposed to* each other, *i. e.* generally the same person is not both learned and wealthy (or beautiful). कल्याणि—कल्यं नीरुजत्वमाणयतीति कल्याणम्; *fem.* कल्याणी. तयोः—may also be taken with योग्या which in this case will mean 'equal to'; हे कल्याणि तृतीया त्वमेव कान्त्या सूनृतया गिरा च तयोः योग्या। "You, on account of your possessing a handsome person and a fine tongue, are equal to Lakshmî and Sarasvatî combined and therefore the better suited to be the king's bride." Châr. and Hem. think that this indicates the undesirability of electing him, as he had already two wives, *viz.* Lakshmî and Sarasvatî.

Śl. 30. जन्याम्—Malli. renders this by 'Friend of the mother.' See Sanj. We may also explain जन्यायां साध्वी जन्या, well-disposed towards, a well-wisher of, the bride. Hem. and Dinakara read the text of the line as 'यातेति जन्यानवदत्कुमारी'—the maiden ordered her bearers to proceed, a reading which Malli. also notices and comments upon. Hem. says जनं वहन्तीति जन्याः and further remarks *जन्याः स्निग्धा वरस्य ये। ये इत्युपलक्षणमिदमविरोधः इति क्षीरस्वामी। Din. also adds* यान्यानिति पाठे यानि सादयो यान्याः &c. Châr. and Vall. also read यातेति यान्यानवदत्कुमारी। The former translates यान्यान् by यानवाहिनः and the latter by वाहान्. न-न—The two negatives are equivalent to an *emphatic* affirmative. काम्यः—कामयितुं योग्यः worthy to be liked, acceptable. भिन्नरुचिर्हि लोकः–'but people have different tastes.' See Sanj; *cf.* Kir. I. 37 quoted in the ft.-note.

Śl. 31. परम्—'another,' is a *pron.* here, and declined like सर्व. निर्दिश्य प्रति°—*cf.* प्रतिहाररक्षी *supra* sl. 20. भूमि–the place or site of. भूमिः

to the Sun. Unable to endure the excessive splendour of her husband she applied to her father to reduce the luminary. Tvashṭri accordingly obtained the consent of सूर्य to work upon him, and placing him on a turning lathe trimmed off a portion of his bright disc. The part trimmed off is said to have been used by him in fashioning the discus (चक्र) of Vishṇu, the Tris'ûla of S'iva, the rod (दण्ड) of Yama and other redoubted weapons of the gods, wherewith they discomfited the demons. With all his efforts, however, Tvashṭri succeeded in reducing only an eighth of the sun's spendour (according to the Vishṇu P.), and hence the poet adds 'यत्नेन'. See Malli. For a fuller account see Mark. P. 106–108. उल्लिखित:—trimmed out or lopped off.

S'l. 33. समग्रशक्तेः—The S'aktis referred to are प्रभुशक्ति or the power arising from personal energy (see ft.-note): मन्त्रशक्ति or the power arising from good counsel; and उत्साहशक्ति or the power arising from the possession of a good treasury and an efficient army. उत्थितानि—Raised. This is causal in sense, though primitive in form (अन्तर्भूतण्यर्थं) and is therefore transitive. सामन्त &c.—see note on the word under V. 18. प्रभाप्ररोहास्तमयम्—अस्तमय fr. अस्तम् adv. and इ to go. प्रभा is connected with 'शिखामणीनाम्' and is therefore सापेक्ष; it is nevertheless not compounded, like देवदत्तस्य गुरुकुलम्. Malli. remarks on this 'नासीरैः &c., where नासीर: means 'the vanguards, the soldiers marching in the van.'

S'l. 34. महाकाल &c.—Mahâkâla is the name of the celebrated temple of S'iva, one of the twelve *jyotirlingas*, at Ujjayinî. This is immortalized by Kâli. in his Meg. which gives a beautiful description of the god, his temple, worship, &c. (see I. 35–39). S'iva is always said to be present there. This indirectly points to the sanctity *of* the land. चन्द्रमौलेः—चन्द्रः मौलौ यस्य a Vya. Bah. *This* epithet explains why the प्रदोष were always lighted up. तमिस्र—तमोऽस्यास्तीति तमिस्रम् der. irregularly by 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' Pâṇ. V. 2. 114; 'dark.' तमिस्रः पक्षस्तमिस्रपक्षः; or तमिस्र may mean darkness; तमिस्रस्य पक्षस्तमिस्रपक्षः । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' Amara. प्रियाभिः—The pl. shows that he had already many wives, and thereby implies his ineligibility. ज्योत्स्नावतः—ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना der. irregularly. प्रदोषान्-Here प्रदोष must be understood in its usual sense of 'the forepart of the night' and not in that of 'the night' as Malli. does. *Cf.* 'प्रदोषो रजनीमुखम्' Amara. If we understand it in that sense we shall miss the point of the poet; for it is only in the dark half of a month that there is no moonlight in the forepart of the night, and so *all* can

never enjoy it *then*, while this king was so fortunate that *he* could enjoy it even *in the forepart of the night*.

S'l. 35. रम्भोरु—Having thighs tapering like a plantain tree. कच्चित्—Indec. implying merely a question according to Malli. But if it be a question it would imply Sunandâ's disapproval of the choice. And in fact Hem. and Châr. remark to that effect. But Sunandâ's part in the *svayamvara* is simply to describe the kings and not to seek to bias Indumatî's mind, as is already remarked (see remarks under s'l. 24) It is better, therefore, to understand कच्चित् in its usual sense of 'I hope you have the desire' &c.; see V. 5-9. सिप्रा &c.—This shows that the gardens are situated near the river and therefore a walk in them must be pleasant. Siprâ is a river near Ujjayini, being tributary of the Chambal. See note on Avanti s'l. 32.

S'l. 36. अभिद्योतित &c.—In this s'loka the king is compared to the sun and Indumatî to the white lily. Hence the epithets are so chosen as to apply primarily to the sun and secondarily to the king. अभिद्योतित (1) caused to bloom; hence (2) gladdened. प्रताप—(1) heat; (2) prowess. संशोषित—(1) dried up; (2) destroyed. The epithet प्रताप &c. implies the king's तैक्ष्ण्य as remarked by Châr. and thus supplies the reason why the princess who was उत्तमसौकुमार्या rejected him. भावं न बबन्ध—did not fix her heart *i. e.* affection on him. कुमुद्वती—The white lily that blooms at night. *Cf.* अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे &c. S'âk. IV. 3.

S'l. 37. तामरसान्तराभाम्—तामर means water; तामरे जले सस्ति (lies on) इति तामरसम् a lotus; तस्यान्तरं तामरसान्तरम्। तस्येवाभा यस्यास्ताम्। अनूप—See Sanj. अनूनाम्—Malli. has अधिकाम् eminent for, distinguished by. But the sense of 'equal, not inferior to,' will also do; inferior to none in personal excellences. सुदतीम्—शोभना दन्ता अस्याः सा सुदती ताम्। The word दन्त at the end of a Bah. Comp. beginning with सु or a numeral becomes दतृ when the comp. denotes a particular age; see Sanj. and Pâṇ. V. 4. 141 quoted therein. Hence सु+दन्त+ई=सुदती when it means one having a complete set of fine teeth, which is had only in youth; and then a young woman. While सुदन्ती will simply mean a woman having fine teeth, without implying any stage of life. She may be young or old.

S'l. 38. संग्राम &c.—संग्रामेषु निर्विष्टाः सहस्रं बाहवः येन; here सहस्र is considered to be an ordinary गुणवाचि word. It was only when fighting on the battle-field that he manifested a thousand arms. Elsewhere he had only two. See the remark in Sanj. The reason of this is

perhaps given by the epithet योगी. *The mystic power was given him by his Yoga or metaphysical contemplations.* See, however, note on कार्तवीर्य. अष्टादशद्वीप—For the names of the 18 dvîpas see ft.-note. अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां Nai. I. 5. अनन्यसाधारण &c.—अन्येन साधारणः अन्यसाधारणः स न भवतीत्यनन्यसाधारणः। राजा इति शब्दः (Karm.) राज्ञः शब्दो वाचक (Gen. Tat.) इति वा राजशब्दः; now see Sanj. योगी—here योग may mean चित्तवृत्तिनिरोध after Patañjali or 'identifying the individual with the supreme soul in meditation', after the Vedântins 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः'। कार्तवीर्यः—The son of Kritavîrya, and king of the Haihayas, a people of Central India. He is sometimes called Sahasrârjuna, Kártavîryârjuna or simply Arjuna. Kártavirya propitiated the sage Dattâtreya, the son of Atri, who was a portion of Vishṇu and obtained from him these boons:—a thousand arms and a golden chariot that would move wherever he willed it to go; the power to restrain wrong by justice; subjugation of the world and governing it equitably; invincibility by his enemies and death at the hands of a person renowned in the three regions of the universe. By virtue of these boons he ruled over the world with might and justice and offered ten thousand sacrifices. *And of him it was sung (see ft.-note):* "The lords of the earth will, assuredly, never tread in the footsteps of (equal) Kârtavîrya in respect of sacrifices, munificence, religious austerities, courtesy and self-control." Vishṇu P. He is said to have governed the earth for 85,000 years with unimpaired health, prosperity, power and valour. He once visited the hermitage of the sage Jamadagni who happened to be absent then, but was received hospitably by his wife. He, however, recompensed this hospitality by carrying off violently the sage's Kámadhenu, and was slain by Paras'uráma. According to other accounts he grew very insolent and oppressed both men and gods. The latter prayed to Vishṇu *for redress and that divinity came down to the earth as Paras'uráma* to kill him. He was a contemporary of Rávaṇa. See s'l. 39, 40, below.

Sl. 39. अकार्यचिन्ता—अप्रशस्तं कार्यमकार्यम्। Here the neg. particle has the sense of 'wicked, reprehensible.' आपधरः—see foot-note. दण्डधर—This he could do on account of his योगबल. अन्तःशरीर—अन्तर्गतं शरीरमन्तःशरीरम्; *properly the* लिङ्गदेह *or the subtle body.* But here शरीर seems to mean by लक्षणा 'an organ of sense' or इन्द्रिय. See Sanj. Hence अन्तःशरीर means 'the mind.' Other kings *could* restrain the outward actions of men. But this king could punish

people even for their wicked thoughts. This justifies the use of the epithet 'अनन्यसाधारणराजशब्दः'. प्रत्यादिदेश—*lit.* ordered back; prevented the subjects from carrying out their wicked thoughts, made them banish them from their hearts. अविनयं—an improper act, a breach of propriety; also an offence or crime. विनेता—साधु विनयतीति-one properly leading (the people); the excellent governor or trainer. The word is appropriate with अविनयं.

Śl. 40. ज्याबन्ध &c.—This shows to what humiliation Râvaṇa was put. विनिःश्वसन् &c.—Râvaṇa was so much overpowered by the superior strength of Kârtavîrya that he was not only breathing through his nostrils but was gasping at his mouth. This indicates his extreme helplessness. Or this might be due to his unavailing wrath. निर्जितवासवेन—Here Râvaṇa is extolled as the conqueror of Indra to bring out more prominently the valour of Kârtavîrya. लङ्केश्वरेण—Once upon a time king Kârtavîrya was sporting with the females of the seraglio in the waters of the Narmadâ when his thousand arms obstructed the current of the river. In the meantime, Râvaṇa, who was out on a victorious excursion was sitting on a spot thus left dry in the bed of the river worshipping the *liṅga* of S'iva. When the obstructed current was let loose by the removal of the king's arms, it swamped Râvaṇa and the image of S'iva. Chafed at this Râvaṇa came up to him and challenged him to fight. He was, however, overpowered by the superior prowess of the king, who took him prisoner and kept him confined in his prison like a wild beast. At last his grandfather, the sage Pulastya, took compassion upon him and appeasing Kârtavîrya's wrath procured his freedom. The Vâyu P. states that Kârtavîrya invaded Laṅkâ, and there took Râvaṇa prisoner.

S'l. 41. अन्वये—see I. 9. इति—Known as, renowned as. आगमवृद्धसेवी—आगमेन वृद्धाः आगमवृद्धास्तान्सेवितुं शीलमस्य devoted to those old in knowledge. Or preferably आगमः शास्त्राणि वृद्धाश्च तान्सेवितुं &c. Who followed the *Śâstras* and the elders, *i.e.*, men of experience. *Cf.* कर्ता श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् Bhatti. III. 52. रूढ—sprung up; caused by. स्वभावलोला—स्वस्य भावः स्वभावः one's own nature; स्वभावेन स्वभावाद्वा लोला. *Cf.* तथापि श्रीः स्त्रीस्वाभाव्याच्चपलामिति मन्दान्।

S'l. 42. कृष्णगतिम्—कृष्णा गतिर्यस्य that which leaves behind a black track. सहायं &c.—The reference here is to Agni's love for the daughter of Nila, one of the kings of Mâhishmati. She was of a ravishing beauty and used to stay near the sacred fire of her father to kindle it into a flame with her breath. Agni fell in love

with her and would not blaze up, even though forcibly fanned, till agitated by the gentle breath of that girl's fair lips. Agni made confession of his love to her and his suit was accepted by the girl herself. Agni accordingly assumed the form of a Bráhmana and used to enjoy the company of the king's fair daughter. One day this being discovered by the king he ordered the Bráhmaṇa to be punished according to the law. Upon this the god flamed up in wrath. The king much marvelling at this fell down at the feet of the deity in the Bráhmana's disguise and respectfully bestowed his daughter upon him. Whereupon the deity being graciously pleased with the king asked him to name a boon. The king begged that his soldiers should ever be safe in battles. From that time those kings who from ignorance invaded the territory of the kings of Máhishmatí were consumed by fire. Hence all kings avoided the city through the dread of Agni. Mah.-Bhár. Sabh. Par. Dig. P. Chap. XXXI.

क्षत्रियकाल &c.—कालस्य रात्रिः कालरात्रिः the night at the end of a *kalpa*, when the whole universe is destroyed and which is terrific on account of the oceanic and the atmospheric waters, mingling together to assist in the work of destruction, with terrible flashes of lightning, &c. क्षत्रियाणां कालरात्रिः क्षत्रियकालरात्रिः. The poet mentions the कालरात्रि because the axe is also of a dark colour. This alludes to Paras'uráma's having cleared the earth of the Kshatriyas twenty-one times. After Paras'uráma killed Kártavírya (see note under 38), the sons of the latter, in retaliation, attacked the hermitage of Jamadagni while Paras'uráma was out and slew the pious, unresisting sage. When Paras'uráma came back and saw what had happened, he took a vow to extirpate the whole race of the Kshatriyas including the sons of Kártavírya. He accordingly destroyed the Kshatriyas thrice seven times, filling with their blood the five lakes of *Samantapañchaka* (Kurukshetra) from which he offered libations to the race of Bhṛigu. He then performed an As'vamedha sacrifice and presented the earth to Kas'yapa. See notes on IV. 53. 58, *Vide* Mah.-Bhár. Van. Chap. CXVI. परश्वधः—श्व growth, परस्य श्व परश्वम्। परश्वं धयतीति परश्वधः an axe. उत्पलपत्रसारम्—उत्पल is the blue lotus; having the strength of a blue lotus-leaf, *i. e.* of no strength at all. उत्पल is here selected because a polished axe better resembles its leaf than that of any other variety of the lotus.

Sl. 43. अङ्कलक्ष्मीः—अङ्के लक्ष्मीरिव *i. e.* looking as beautiful as Lakshmí on his lap. दर्पणाङ्के:—This indicates his resemblance to

Vishṇu who is आजानुबाहु 'having arms reaching the knees.' माहिष्मती—' The Haihayás or Kâlachuris ruled Máhishmatî, situated on the Narmadâ between the Vindhya and Ṛiksha mountains about Bhera Ghat below Jabalpoor, where the channel of the Narmadâ is contracted between two high perpendicular cliffs of Magnesian limestones, white as snow.' According to the Hv. it was founded by Muchukunda. It was also the seat of king Nala. वप्रनितम्बकाञ्चीम्—वप्र एव नितम्बः वप्रनितम्बः buttocks in the form of the rampart; Karm. comp.; माहिष्मत्याः वप्रनितम्बः &c. जलवेणि—वेणि is properly the braid of hair; hence जलवेणि means the current of the river charming with its ripples. रेवा—or ' that which roars' is a name of the Narmadá. It is also known by such names as Somodbhavá and others signifying 'born of the moon,' such as Indujâ &c., by Pûrvagañgá or the eastern Ganges, and by Mekhalakanyakâ and others meaning 'issuing from the mountain Mekhala.' *Cf.* रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् । Meg. I. 19.

Śl. 44. प्रकामम्—Fully, to one's desire; hence, 'exceedingly.' शरत्प्रमृष्ट &c.—अम्बूनां धरा अम्बुधराः । उपरुध्यते-अनेन--वा इति उपरोधः a covering, an envelope; अम्बुधराणामुपरोधः; now see Sanj. पर्याप्तकलः—कला when referring to the king means ' sixty-four arts.' नलिन्याः—The simile according to Hem. shows that the princess belonged to the *Padminî* kind of females.

Śl. 45. शूरसेन—Name of a country about Mathurâ and its people. सुषेणं—शोभना सेना यस्य । (the न being changed to ण after ष) Hem. लोकान्तर—अन्यौ लोकौ लोकान्तरे i. e. the two other worlds; heaven and nether regions. Din. and Vall. read देशान्तर instead of लोकान्तर. दीपम्—'the lamp,' of i. e. shedding his lustre upon, bringing glory to both the races, very illustrious. शुद्धान्तरक्ष्यः—शुद्धा उपधाशुद्धा (of tried purity) रक्षका अन्ते यस्य or शुद्धः अन्तः the environs with the interior यस्य स शुद्धान्तः the sacred apartments, the harem; तस्य रक्ष्या.

Śl. 46. नीपान्वयः—नीपः अन्वयो यस्य, of the race of the Nîpas. These were a sub-division of the Páñchâlas. Their capital was Kâmpilya, from which their country was sometimes called Kâmpilyades'a and it probably included Kânyakubja, as this latter is not mentioned as a separate principality in the Mah. Bhâr. Its other important town was Mâkandî on the Ganges. Kâmpil, which is to the N. W. of Kányakubja, is identified with the ancient Kámpilya. The kingdom of southern Pâñchála seems to have merged in the kingdom of Hastinâpura after the fall of Drupada and his sons in the great war of Kurukshetra.

यज्वा—विधिना इष्टवान् यज्वा one who had duly sacrificed. सिद्धाश्रमम्—सिद्ध is one who obtains miraculous power by meditation. शान्तम्—Tranquil, not disturbed by antagonistic feelings. *Cf.* शान्तमिदमाश्रमपदम् &c. S'âk. I. नैसर्गिकः—निसर्गेण कृतः natural. गुणे: &c.—*Cf.* with this I. 22.

S'l. 47. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यत एषामिति हिमाः अंशवो यस्य। हर्म्याग्र &c.—हर्म्याग्रेषु—Malli. takes this in the sense of 'in the neighbourhood or borders of mansions;' we may, however, understand it in the sense of 'on the tops or roofs of mansions.' The houses were deserted on account of the constant inroads of Sushena, and so grass had grown on their tops as there was none to look after them, to weed overgrowths &c. तेजः—The predicate to be supplied here is संनिविष्टं by changing the gender of संनिविष्टा. Here the irresistible power of the king is indicated.

S'l. 48. अवरोध—अवरुध्यन्त इत्यवरोधाः the queens, the ladies of the harem. ०चन्दनानां—The application of sandal paste to the bosom, or drawing ornamental figures with it on the breasts in the case of females (as a cooling remedy), was a common practice in ancient times and has been often referred to by the poets. कलिन्दकन्या—Lit. the daughter of the mountain Kalinda, *i.e.* the river Yamunâ, which rises from the mountain, flows by Mathurâ and joins the Ganges later down at Prayâga. मथुरां गताऽपि—Though as yet flowing past Mathurâ and not yet joining the Ganges. On this Malli. has these remarks :—There seems to be an anachronism here, since the poet himself will tell us further on (see canto XV. 28) that Mathurâ was founded by S'atrughna. Or the city founded by S'atrughna might be different from this. गङ्गोर्मि &c.—This indicates that he had a large harem and thus supplies the reason, according to Châr, why Indumatî was not inclined to choose him.

S'l. 49. कालियेन—Kâliya was a huge serpent dwelling in the island of Ramanaka. By his insolence he incurred the displeasure of Garuda and being worsted in the fight which ensued, he was compelled to seek shelter under the waters of the Yamunâ in the territory of Śûrasena, which were forbidden to the enemy of serpents (Garuda) owing to the curse of the sage Saubhari. *Vide* Śrîdhara on Vish. P. Sec V. Chap. 7. śl. 6. The serpent was afterwards humbled by Krishna when a mere boy. See Bhâg. P. Sk. X. Sec. I. Adh. 16. श्रितेन—Hem. Châr. Vall. Din. and some other commentators read यातेन, 'which', remarks S. P. Pandit, 'appears to be better as the gem given was a price for protection from Garuda and not

simply through terror of that formidable enemy of Káliya.' But this does not seem to be correct. We cannot suppose that Káliya was protected from Garuḍa by Śúrasena; for in that case the epithet यमुनौकसा will have no meaning. The serpent was protected by the curse of the sage Saubhari, which forbade Garuḍa to approach the the Yamuná. *Cf.* पराजितश्च नागेन्द्रः खगेन्द्रतेजसा ततः । भिया पलायनं कृत्वा जगाम यमुनाह्रदम् । न तं सौभरिशापेन खगेन्द्रो गन्तुमीश्वरः ॥ Br. V. P. Kṛishṇajanma Khaṇḍa. Ch. 19. Malli., therefore, is correct in preferring the reading त्रसेन. Káliya, through dread of Garuḍa, left his original abode and came to live at the bottom of the Yamuná and presented the king with the gem that he might be permitted to live there without further molestation. किल—may be taken ऐतिह्ये or हेतौ. In the latter case it should be construed with यमुनौकसा. यमुनौकसा किल विसृष्टेन-given because he was residing in the Yamuná. वक्षःस्थल &c.—प्रशस्तं वक्षः वक्षःस्थलं; वक्षःस्थलं व्याप्तुं शीलमस्यास्तादृशी रुच् यस्य । सकौस्तुभम्—कुं the earth स्तुभ्नातीति कुस्तुभः the sea; कुस्तुभस्यायं कौस्तुभः । The celebrated gem obtained at the churning of the sea and awarded to Vishṇu. See X. 10.

Śl. 50. संभाव्य—having accepted him as your husband, having honoured him with your hand. मृदुप्रवालोत्तर &c.—मृदुप्रवाला उत्तरा उपरिस्थिता बहुला वा यासु । पुष्पमय्यः शय्याः पुष्पशय्याः । Now see Sanj. Malli., it seems, takes this as a Bah. comp.; Chár. also, who says कोमलकिसलयाधिकाः' &c. seems to take it as a Bah. But this does not seem to be grammatically accurate. For by the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' Páṇ. II. 2. 35, the विशेषण ought to appear first in the comp.; so this will read उत्तरमृदुप्रवालाः instead of मृदुप्रवालोत्तराः । It is better, therefore, to take this as a Tat. as Hem. and Vall. do. मृदुप्रवालैः उत्तराः श्रेष्ठाः (excellent, pleasing), or मिश्राः (mixed with) &c.; see ft.-note. वृन्दावने—The garden named after वृन्दा, the daughter of a king named Kedára. She desired to have the god Hari for her husband and obtained her desire after practising penance for 60,000 years, and it was here that she sported in the company of the deity. वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम् । वृन्दया कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव ॥ चैत्ररथ—The garden of Kubera. सुन्दरि—The reference to her beauty is significant. A maiden with such lovely beauty ought to pass her youth walking in such celestial gardens as Susheṇa possessed, and not to rot in an ordinary harem. यौवनश्रीः—The fulness of youth.

Śl. 51. अम्भःपृषतोक्षितानि—This must be at the beginning of the rainy season when the peacocks are particularly hilarious and given

to wild dancing. *Cf.* VII. 69. शैलेयगन्धीनि—शिलायां भवं शैलेयम्, a kind of moss growing on rocks. 'सखिभ्यो ढक्' इति भवार्थे ढक् (एय); Pâṇ. IV. 1. 120. शैलेय also means 'a kind of mineral earth,' which seems to be the meaning here. In this sense the word is derived as शिला इव शैलेयम्, the affix. ढञ् (एय) *being added in the sense of* इव *or* 'likeness' by शिलायाः Pâṇ. V. 3. 102. अम्भःपृषतोक्षितानि अत एव शैलेयगन्धीनि। Châr. Vall. and Din. read शैलेयनद्धानि, which is also the reading (शैलेयनद्धेषु) in Kum. I. 55. कलापिनां नृत्यं—Peacocks are represented as being *exhilarated and dancing in the rainy season. Cf.* Ṛit. II. 6; Śiś. VI. 31. प्रावृषि—प्रवर्षतीति प्रावृट् the rainy season. The प्र is lengthened by the rule 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' Pân VI. 3. 116; *i. e.* the final vowel of the पूर्वपद is lengthened before नह, वृत् &c., *ending in the* क्विप् affix (an affix which is added and dropped): उपानत्, नीवृत्, प्रावृट्, मर्माविद् &c. The sing. in प्रावृषि is जात्याख्यायाम्; 'in every rainy season.' पश्य—may you see. The Impera. expresses 'benediction', thereby implying that the princess should never be separated from Susheṇa in case she would choose him. गोवर्धन—a mountain in Vṛindávana near Mathurá, which Krishṇa lifted up and held on his little finger for seven days to protect the people from the deluge of rain *sent down* by *Indra.* कन्दरा—a dale or valley; this is also *mas.* (कन्दरः) and *neu.*; see Meg. I. 58.

Śl. 52. आवर्तमनोज्ञनाभिः—The Sanskrit poets regard a deep navel as a mark of beauty, which they often compare to an eddy of water; *cf.* गङ्गावर्तसनाभिः नाभिः। Das'. I. The rule that 'नाभि at the end of a Bah. becomes नाभ' is not universal. The rule is deduced by the separation of अच् from the Sútra 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः' simply to explain such forms as पद्मनाभ, ऊर्णनाभ &c., which occur in language. Mukuṭa, one *of the* commentators on Amara, remarks:—योगविभागस्य हि पूर्वाचार्यैरिष्टमात्रसाधकत्वम्। न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः। तेन 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माघः। भवित्री—भवितुमर्हा 'fit to be' (*fr.* भू+तृच्); or भवितुं धर्मोऽस्याः तारच्छील्यात् 'destined to be' (*fr.* भू+तृन्). *महीधरम्*—applies to the king also. *मार्गवशात्*—मार्गस्य वशो तस्मात्। This shows that the meeting was unavoidable. It applies both to the king and the mountain. She approached the king because he *was on her route onward.* सागरगामिनी—destined to reach the sea. Acording to Hem. this is an instance of ध्वनिकाव्य. See ft.-note 3.

Śl. 53. अङ्गद-अङ्गं द्याति छिनत्तीति अङ्गदम्; see 14 *supra.* This epithet according to Châr. indicates good physique. भुजिष्या—भुक्तिं स्वाम्युच्छिष्टम्—Lit. one who lives upon the residue of *her master's food;*

hence, a servant girl. बाला—a girl 16 years old; *cf.* आ षोडशाद्भवेद्बाला त्रिंशता तरुणी मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम्॥ Jayadeva.

Śl. 54. महेन्द्राद्रि &c.–महेन्द्रश्चासावद्रिश्च a Karm. comp.; if, however, the विशेष्यविशेषणभाव be objected to, then the comp. may be explained as a शाकपार्थिवादि. Vall. renders it by महेन्द्र इन्द्रः अद्रिः सूर्यः तयोः समानबलः। यात्रासु &c.–marches against, in expeditions. This indicates the huge proportions of the elephants. The ichor flowing from their temples is here compared to the flow of water from the mountain springs. *Cf.* यस्य प्रयाणेषु *supra* 33.

Śl. 55. सुभुजः—शोभनौ भुजौ यस्य having beautiful arms, the beauty lying in their being muscular and well-turned. रिपुश्रियां &c.—Hem. Din. Vall. and some other commentators read रिपुश्रियाः &c., and S. P. Pandit considers this to be the better reading, with the remark 'the fortune of the enemies may, if in the sing., be more intelligibly conceived to have shed tears down his shoulders when seized and carried off by Hemāṅgada in his arms.' But he seems to have altogether missed the point of the poet. The simple sense is this. The king always was victorious in battle. So every time he attacked an enemy he was sure to get his wealth (श्री); also, so constantly was he engaged in fights, that his arms bore black lines caused by the friction of the bow-string. This the poet describes figuratively. Every time the king fought an enemy, his श्री would travel along his arm. sometimes the right, sometimes the left, as he was a *savyasāchī* (shooting his arrows with equal skill with either hand), along the one that dealt the final blow to his enemy. Thus, being compelled to part from her old master, she would naturally shed tears, which, mingling with the collyrium in her eyes, would mark her passage as she walked up Hemāṅgada's arms. This happened so frequently that a black track was left along each of the king's arms. One श्री would not be able to leave a black track behind. Besides, how could the tears roll down both the arms? Even supposing she constantly shed tears and they ran down his arms, how could we account for the black colour of the tears, as the collyrium would be washed away the first time she wept profusely? Mallinātha's reading, therefore, appears to be decidedly better. बन्दीकृतानां—बन्द्यः कृताः बन्दीकृताः। सुप्सुपेति समासः। 'made captives.' For बन्दी *cf.* सुरबन्दीनां Kum. II. 61; बन्दीकृता विबुधशत्रुभिः Vik. I. 3. पद्धतिं—See III. 46.

Śl. 56. यमात्मनः &c.—On this Pandit remarks—It is true that as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring to the subject of the verb, *i. e.* to अणंव. But as it is evident that

the subject यम् is more prominent in the passage than the subject अर्णव, the use of आत्मन: as a reflexive referring to यम् need not be considered as constituting any difficulty. In fact while writing in the active voice the poet seems to have had the passive voice in his mind. So that the apparent difficulty is easily explained by supposing that the poet meant to say 'य: सुप्त: आत्मन: सद्मनि अर्णवेन प्रबोध्यते' । Hem. considers यमात्मन: to be a ग्राम्य (vulgar) expression since the combined word prominently suggests the idea of यम, the god of death, and thereby indirectly suggests the undesirability of choosing him for her husband. संनिविष्ट:—Vall. reads संनिविष्टम् and translates it by कृतोपभोगम्. मन्द्रध्वनि &c.—The deep sound of the sea, which was distinctly heard in the stillness of the latter part of the night, rendered the morning trumpets unnecessary. तूर्य—See VI. 9. प्रासाद &c.—This refers to the delightful and majestic scenes presented by the sea in the morning.

Śl. 57. तीरेषु—indicates that the breezes were cool. मर्मरेषु—मर्मर: the rustling of leaves. मर्मरोऽस्त्येषामिति मर्मराणि तेषु । द्वीपान्तरानीत &c.—This shows that the breezes were] perfumed. Hem. thinks that the clove-flowers would serve the purpose of necklaces of pearls. द्वीपान्तरालवङ्गपुष्पाण्यादाय मुक्तामणीनिव विहारोद्भवान्स्वेदलवानपहारिष्यन्तीति भाव: ।

Śl. 58. आकृतिलोभनीया—Who was capable of being attracted by a (really) handsome form (which Hemāṅgada possessed). This must be so interpreted; otherwise the simile will have no propriety. The reading लोभनीयात् is preferable in this respect; see foot-note. Chāritravardhana's remark (याहशेन &c., see ft.-note) in which he is followed by Din., is unnecessary. Indumatī was likely to be attracted to the prince, but Hemāṅgada's adverse fate alone, and no fault in his beauty, drew her away from him. प्रतिकूलदैवात्—Malli. takes this as referring to the person whom Lakshmí approaches. But this may also refer to Hemāṅgada. The विशेष्य is probably suppressed to serve this double purpose. *Cf.* for a similar idea. तत्रापि सामुद्रगुणभाजनेपि पराङ्मुखी श्रीरिव भाग्यहीने । Vik. Ch. IX. 121.

Śl. 59. उरगाख्यस्य—*i.e.* the town known as नागपट्टन or नग (Negapattam) in the Rājamahendri district of the Madras Presidency. दौवारिकी—fr. द्वार+इक (ठक्) Pāṇ. IV. 4. 69. देवसरूपम्—समानं रूपमस्य इति सरूप: देवेन सरूप: देवसरूप: equal in beauty to a god. चकोराक्षी—चकोरस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्या:; see *infra* VII. 25. The Chakora is a kind of partridge of the genus *Tetraoperdix* of which there are several varieties. It is a smart bird with a well-set head and prominent reddish eyes and legs. In the tropics it is generally found in the

new greenswards in pairs after the rains. Its eyes are said to grow turbid at the sight of poison. See Kâm. Nît. VII. 12. The words अक्षि and सक्थि meaning 'part of one's body' and coming final in a Bah. change their final to अ. पूर्वानुशिष्टाम्—पूर्वमनुशिष्टा पूर्वानुशिष्टा ताम् 'who was previously instructed.' The instruction referred to being 'इतो विलोकय'.

S'l. 60. पाण्ड्यः—पाण्डूनां निवासो जनपदः पाण्डवः (Nom. pl.) तेषां राजा पाण्ड्यः। See note on VI. 49. अंसार्पित—&c.—The long necklaces are compared to the crystal streams of the Himâlayas. हरिचन्दनेन—हरि (reddish brown) चन्दनं हरिचन्दनं तेन. It is a kind of sandal having a strong smell, which, when cut, is red, but turns yellow when rubbed (छेदे रक्तं कषे पीतं हरिचन्दनमुच्यते). Or a paste made of the dry *Tulasî* stalks rubbed and mixed with saffron; *cf.* घृष्टं च तुलसीकाष्टं कर्पूरागुरुयोगतः । अथ वा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥ Padma-Purâna. This corresponds to the बालातप (the morning sun) tingeing the skirt-hills (सानु) of the Himâlayas. The complexion of Pândya, which is dark (see s'l. 65), also helps his comparison with हिमालय which is also blue.

S'l. 61. विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता—According to a story told in the Vanaparva of the Mah. Bhâr., the mountain Vindhya once grew jealous of Meru and wanted to have the sun go round him in the same way as about Meru. This the sun refused to do. Whereupon the mountain rose to an enormous height and obstructed the path of the great luminary. The gods being alarmed requested Agastya, the preceptor of Vindhya, to check the progress of the mountain, and to restore order to the universe. Complying with the request of the gods the saint came down to the mountain who bowed down to his preceptor's feet and was told by the sage to remain in that posture till he should return from the south. But Agastya never returned from the south, and Vindhya still continues in a stooping posture. The story, as given in the Kâs'. Khanda, Ch. V., is somewhat different. निःशेष &c.—निर्गतः शेषो यस्मात्तयथा तथा &c. When the demon Vritra was killed by Indra, his followers, the Kâleyas, took shelter at the bottom of the sea, and came out at night to destroy the pious sages and learned Brâhmanas. The gods, knowing through Vishnu their place of concealment, requested Agastya to drink off the sea and expose the demons. This Agastya did accordingly and the Kâleyas were slain by the gods. According to the Mah. Bhâr. and the Padma-Purâna the ocean was refilled afterwards by Bhagîratha with the waters of the Ganges.

अश्वमेधावभृथ—अश्वमेध the actual or emblematic sacrifice of a horse. This sacrifice was one of the highest order, and, performed a hundred times, entitled the sacrificer to the dominion of *Svarga* or Paradise. It appears to have been originally typical; the horse and other animals being simply bound during the performance of certain ceremonies. In the *As'vamedha* of the Vedic period, six hundred and nine animals of various prescribed kinds, domestic and wild, including birds, fish, and reptiles, were made fast, the tame ones to twenty-one posts, and the wild, in the intervals between the pillars; and, after certain prayers were recited, the victims were let loose without injury. The horse, which is the subject of *As'vamedha*, was also avowedly an emblem of *Virâj*, or the primeval and universal manifested Being. In the last section of the *Taittiriya-Yajurveda*, the various parts of the horse's body are described as divisions of time and portions of the universe; morning is his head; the sun, his eye; air, his breath; the moon, his ear; &c. A similar passage in the 14th book of the *S'atapatha-Brâhmana* describes the same allegorical horse, for the meditation of such as cannot perform an *As'vamedha*; and the assemblage of living animals, constituting an imaginary victim, at a real *As'vamedha*, equally represents the universal being, according to the doctrines of the Vedas. The actual sacrifices of horses and men in the *As'vamedha* and *Purushamedha*, were not authorized by the Vedas: but were either then abrogated, and an emblematical ceremony substituted in their place; or they must have been introduced in later times, on the authority of certain *Purânas* or *Tantras*, fabricated by persons who, in this as in other matters, established many unjustifiable practices, on the foundation of emblems and allegories which they misunderstood. In the Post-Vedic period, none but an emperor (universal monarch), was authorized to perform *As'vamedha*. It is thus said by *A'pastamba*, "राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत नासार्वभौमः" &c. (See Colebrooke on the Vedas).

अवभृथ—See notes on I. 84; and IX. 23. सौस्नातिकः—सु शोभनं स्नातं सुस्नातं a bath properly performed, *i. e.* according to the form laid down in the *S'âstras*. See Sanj. This shows what affectionate regard the august sage had for the king.

Sl. 62. अवजयाय—विजयाय for the 'conquest of. These two words are not generally used in the same sense. अव-जि generally means 'to conquer back.' *Cf.* हृतां कृष्णामवाजयत् Mah. Bhâr. जनस्थान—the eastern part of the Dandaka forest in the Deccan. संधाय-This shows that even *Râvana* treated him as his equal. Mallinâtha's remark 'इन्द्रविजयिनः' &c. does not appear to be supported by the s'l.

Sl. 63. विधिवत्—विध्युद्दिष्टं यथा according to sacred rites, duly. समुद्रमेखलाः—The comparison of the four oceans to a girdle and of the earth to a woman is common in Sanskrit literature; *cf.* चतुरुदधिमाला-

मेखलाया भुवो मता Kâd.; स रत्नाकरमेखलामुर्वी *infra* XV.; रत्नाकरमेखलां महीं Daś. सपत्नी—समानः पतिरस्या अस्तीति.

S'l. 64. ताम्बूल &c., एला &c.—The words परिगद्ध and आलिङ्गन in these two epithets are significant. They show how congenial the southern land is to the growth of love; how even trees and creepers there are, as it were, joined in wedlock. The two epithets also show how nature in the southern quarter holds forth all the luxuries necessary to make lovers happy. तमाल &c.—This shows that the ground in the southern quarter is naturally covered with a soft covering. प्रसीद—be 'pleased,' *i. e.* if you will accept the king as your husband and condescend to honour these beautiful sites with a visit, the purpose of their existence will be fulfilled. स्थली—A natural spot of ground, as opposed to स्थला which is कृत्रिम (touched by art) भू.

S'l. 65. इन्दीवर—इन्दी लक्ष्मीस्तस्या वरं (liked by) इन्दीवरं तदिव श्यामा तनुर्यस्य. यष्टिरिव शरीरं यष्टिः a stick-like *i. e.* slim or thin body; an excellent bodily frame; *cf.* माला तथा तानवमङ्गयष्टिः Vik. Ch. IX. 33. अन्योन्यशोभा &c.—अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य; see note on परस्पराक्षिसादृश्यम् I. 40; अन्योन्यस्य शोभा &c. तडित्तोयदयोः—According to Châr. this gives the reason why the princess rejects the king, as the comparison suggests a short-lived union.

S'l. 66. लेभेऽन्तरं &c.—An idiomatic expression. दिवाकर-दिवा करोतीति he who rouses men to activity during the day; दिवा दिनं करोतीति वा the maker of the day; the sun. This refers to चेतसि also. In this case दिवाकर means by उपचार, दिवाकरवंशज, *i. e.* Aja. Indumati's mind had an intuitive longing for Aja and so Sunandâ's words found no room in her heart. Hem. also remarks to the same effect. अरविन्द —a day-lotus, अरं शीघ्रं लिप्सां (desire to possess) विन्दति इति, अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा।

S'l. 67. संचारिणी—पुनः पुनः संचरतीति संचारोऽस्या अस्तीति वा संचारिणी. applies to दीपशिखा by उपचार or लक्षणा, like क्रोशन्ति in the instance मञ्चाः क्रोशन्ति, and to Indumatî. दीपशिखा—Indumatî resembled the flame of a lamp by her lustrous beauty. *Cf.* रत्नं रोचनागौरशरीरयष्टिः s'l. 65. यं यं स स—*i. e.* every one, whoever was passed over became pale. See Sanj. *Cf.* यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव। S'is'. III. 16. नरेन्द्रमार्गाट्ट इव—नरेन्द्रस्य मार्गः नरेन्द्रमार्गस्तस्याट्टः। अट्ट does not mean 'a mansion' here, but 'an upper turret.' See Sanj. It should be remembered that the kings were seated on big platforms and so resembled *aṭṭas*. विवर्णभाव--विगतो वर्णोऽस्य विवर्णः। वर्ण in the case of kings means 'the brightness of face,' while in the case of अट्ट it means 'colour'; विवर्णभावं-(*a*) paleness; (*b*) darkness.

S'l. 68. समाकुल:—in suspense, undecided. वामेतर—वामादितरः, वाम इतरो यस्मादिति वा। In the former case the word is a pron. and should be declined like सर्व; in the latter it is a noun and should be declined like राम. The throbbing of the right arm is considered auspicious in the case of males; see ft.-note. केयूरबन्ध:—केयूरौ बध्येते i. e. the upper arm where the Keyû. is fastened; or बन्धोच्छ्वसित may mean 'the heavings of the knot of the Keyû.,' indicating a corresponding movement of the arm. See ft.-note, and comp. Vik. I. 6 (स्तनमध्योच्छ्वासिना).

S'l. 69. अनवद्य—वदितुमयोग्य: or न उद्यते अवद्य: reproachable; here य (यत्) implies reproach. Distinguish this from अनुद्य (also from वद् with य) which does not indicate reproach; अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्य वचनार्हंच। Sid.-Kau.; न अवद्योऽनवद्य: irreproachable, without blemish. हि—may also be construed with काकुति and understood in the sense of अवधारण. प्रफुल्लम्—see the remark on this in the Sanj. सहकार—See IV. 9.

S'l. 70. समावेशित &c.—Indumati's mind seemed to be concentrated upon Aja; he was the sole object of her thought, every other object being absent from her mind. इन्दुप्रभाम्—This implies that Indumati at this moment looked as delightful to Aja as the moon-light. अवेक्ष्य—*having well observed, marked. This explains why Sunandá* addressed a detailed (सविस्तर) speech to Indumati. She wanted to foster the feeling of love that was rising in Indumati's heart by a glowing description.

S'l. 71. ककुदम्—ककुद्, properly the peak or the hump on the back of a bull, expresses pre-eminence;—'the best or foremost of;' it is always used in the *neu.* काकुत्स्थ—This was the son of Vikukshi, *otherwise* called शशाद, and grandson of Ikshváku. His real name was Puramjaya. In the Treta age a fierce war broke out between the gods and the demons. The former being worsted applied to Vishṇu for assistance and propitiated him by their prayers. The Eternal Deity in answer to their prayer told them that he would infuse a portion of himself into the person of Paramjaya, an illustrious prince of the race of Ikshváku, and destroy their foes. The gods under Indra accordingly repaired to Puramjaya and solicited his assistance. The prince said that he would put himself in alliance with them and wage battle with their adversaries, if Indra, the lord of spheres and their chief, would assume the form of a bull and carry him on his shoulders. The gods and Indra readily said 'so be it', and the latter assumed the form of a bull. The prince then mounted upon his shoulders (or hump ककुद्) and being invigorated by the power

of the Ruler of all movable and immovable things, destroyed, in the battle that ensued, all the enemies of the gods. He thus acquired the name of Kakutstha or *he who sits upon the hump*. See Wilson's Vish. P. and the quotation from the Bhāg. P. given in the ft. note. *Vide* also s'lokas 72–73.

आहितलक्षणः—Malli. translates this by प्रख्यातगुणः and quotes Amara in support of his meaning. But we find आहतलक्षण in all the printed texts of Amara, and not आहितलक्षण, and it is difficult to see which is the misprint. आहतलक्षण as explained by the commentators of Amara means 'one whose name is oft repeated, is in every one's mouth; आहतलक्षणः—आहतमभ्यस्तं लक्षणं नाम यस्य। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम; while आहितलक्षण means आहितं कृतं लक्षणं (a characteristic mark) येन who made for him the distinguishing mark, &c. The meaning 'प्रख्यात-गुणः' is better got out from the former, and आहित, therefore, seems to be a misprint in the Sanj. उन्नतेच्छाः—having always a noble ambition, high-souled. श्लाघ्यम्—श्लाघायां साधुः श्लाघ्यस्तं proud, glorious.

S'l. 72. महौक्ष &c.—See Sanj. and note on महोक्षताम् III. 32. प्राप्तपिनाकिलीलः—पिनाकः (पातीति that which protects) the bow of S'iva. पिनाकिन् is S'iva, the wielder of the bow; लीला the graceful appearance or action; who attained the graceful appearance of S'iva गण्डस्थली:—प्रशस्तौ गण्डौ गण्डस्थलानि; *fem.* गण्डस्थल्यः। A Nitya-samāsa. प्रोषित°—see ft.-note; पत्रलेखाः ornamental figures in the shape of leaves &c. painted on their cheeks and breasts by women.

S'l. 73. ऐरावत &c.—इरा water, इराः सन्त्यस्मिन् इति इरावान् the sea; इरावति भव ऐरावतः the celestial elephant churned out of the ocean. आस्फालन—stroking, thumping on the back; *cf.* ऐरावतास्फालनकर्कशेन Kum. III. 22. विस्रंसं-slipped down. This explains how the two armlets rubbed against each other, when Indra was sitting in his own august form. अर्धासनम्—The *n'u.* अर्धं meaning exactly a half comes first in a Gen. Tat.; see Sanj.; but आसनार्धः will mean a part of the seat. उपेयुषः—See ft.-note. गोत्रभिदः—गां the earth त्रायन्ते इति गोत्राः the mountains; तान्भिनत्तीति; see note on महीध्रपक्ष &c. III. 60. Mr. Pandit has the following note on this:—'More literally *gotra* is a place where cows are kept, a cow-pen; hence, a place where the cows of heaven were concealed, *i. e.*, a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (*i. e.* the clouds) by his thunderbolt (*i. e.* lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters)'. अधितष्ठौ—mark the change of स् to ष्. The substitution of ष् takes place in the case of स्था even though the reduplicative syllable intervenes. Pāṇ. VIII. 3. 64.

Śl. 74. कुलप्रदीपः—Lit. the illuminator of his race, who rendered his race famous. शक्राभ्यसूया &c.—शक्रस्य शक्रकर्तृका (on the part of Indra) अभ्यसूया jealousy तस्याः विनिवृत्तये to turn back *from*, to avoid. एकोन०—See III. 69.

Śl. 75. वारुणी—Here used in the sense of 'a drunken or intoxicated woman.' It also means a dancing girl. Hem. reads पणिनीनां and explained पणन्ते इति तच्छीला दध्यादिविक्रेत्र्यः women selling curds &c. विहारार्धपथे—अर्धश्चासौ पन्था अर्धपथः a part of the way. विहार—may mean a rendezvous or a pleasure-garden. आहरणाय—आहर्तुम् to steal; the dat. by तुमर्थाच्च भाववचनात्. Hem. Vall. and some other commentators read आभरणाय. But आहरणाय seems to be the better reading. With आभरणाय we shall have to explain आभरणं ग्रहीतुं or so, where आभरण means an ornament. And since अंशुक is in the plural आभरण also ought to be in the plural; as a woman who at the most wears two or three pieces of garment at a time necessarily wears more than half a dozen of ornaments at all times. Also because आहरण is a general term for theft, while आभरण will limit the sense to a particular kind of theft.

Śl. 76. तस्य—Malli. construes this with पुत्रः. It should rather be construed with पदं (Raghu is the King in his place), as there would be no difficulty in understanding whose पुत्र is meant. *Cf.* अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना &c. V. 36. Or it should be construed with both, as Châr. remarks, by the maxim (न्याय) of काकाक्षिगोलक. दिग्भजित—See IV. 86. ०आवर्जितसंभृतो collected from the four quarters, and increased by additions from his own revenue; or swollen into a great mass by being collected from the four quarters

Śl. 77. अनुबन्धि—Ever continuous because ever growing (as Raghu is yet living). See Sanj. This may perhaps be better derived from अनुबन्ध+इन् (the possessive affix.). *Cf.* सानुबन्धाः कथं न स्युः &c. I. 64. परिच्छेत्तुम्—To define exactly, to set a boundary to, to limit. इयत्तां—इदं परिमाणमस्य इयत् this much, तस्य भाव इयत्ता गता. See *infra* XIII. 5.

Śl. 78. कुमारः—A young prince. Sunandâ here refers to the prime youth of Aja in order to point out to Indumati the desirability of choosing him. This does not detract from her character as a neutral person. She does so after she has perceived that Indumati was interested in the prince. She does not guide her choice, only approves of it. अनुजातः—Though this properly applies to a younger brother, yet it is applied to a child here, since

succession exists between the father and child. See Sanj.; or better, we may construe अतो अजः कुमारः तमनु जातः is born an exact copy of him, *i. e.* like him in every respect; see *supra* V. 37. त्रिविष्ट-पम्—विशन्त्यस्मिन्सुकृतिनः इति विष्टपं that in which pious people enter; तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं the third region of space, heaven. धुर्येण—able to bear the yoke (responsibility of government); an experienced governor. See *supra* V. 66. दम्यः—दमनमर्हतीति one requiring training. By this Sun. indicates that Aja was a *Yuvarája*, yet to be trained and fitted for the administration of government. *Cf.* for a similar idea Mudr. III. 3. सदृशम्—Malli. construes this with पित्रा equally with his father. It should rather be construed with बिभर्ति. पित्रा सह सदृशं यथा तथा बिभर्ति bears in a manner worthy of his ability. Otherwise the epithets धुर्यः and दम्यः will lose their force.

S'l. 79. आत्मनस्तुल्यम्-With words like तुल्य the gen. or instr. is used. See ft.-note. समागच्छतु—The root गम् takes A'tm. when preceded by सम्, but here it does not, as the prep. आ intervenes. The rule wants that सम् should immediately precede गम्. The fig. of speech here according to Hem. and Chár. is प्रतिवस्तूपमा; see ft.-note.

S'l. 80. तनूकृत्य—न तनुः अतनुः अतनुं तनुं कृत्वा । प्रसादामलया—applies both to दृष्ट्या and स्रजा. There is a pun on the word अमल which means pure, bright, and also white. The flowers in the garland being fresh and therefore white, and her steady glances also being अमल both compare well. ०जेव—Such materialization of दृष्टि is not rare with our poet. *Cf.* रश्मिष्विवादाय &c. II. 28. प्रत्यग्रहीत्—'accepted,' a sense which we have already met with; see II. 22; for a different sense *cf.* IV. 40; VII. 36.

S'l. 81. अभिलाषबन्धः—Lit. the knot of love, *i. e.* the fixing of love. शालीनतया—शालाप्रवेशमर्हतीति शालीना अधृष्टा irregularly formed by 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' Pâṇ. V. 2. 20; तस्या भावः शालीनता bashfulness. रोमाञ्च—is the standing on end of the hair as the result of sudden joy, as at the sight of a lover, &c. See Rat. I. 2. (रोमोद्गतुलका &c.); अरालकेश्याः—having curly hair, *i. e.* the beautiful ringlets at the sides of the head.

S'l. 82. तथागतायाम्—तथा तादृशीमवस्थां गतायाम् । In that condition. परिहासपूर्वम्—परिहासः पूर्वः प्रथमो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; jestingly; see Kum. V. 62. सखी—Here means simply 'a well-wisher or companion of,' and may be applied to a servant. *Cf.* सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् Kum III. 12; स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम् Kir. I. 5. आर्ये—used as an honorific term and simply means 'good lady.' अन्यतः—in another direction *i. e.* to another king. व्रज—is here used आनन्तर्ये—after Sunanda

delicate arms, the word पाश being taken प्रशस्ते like स्थल, मतल्लिका &c. This meaning is perhaps the better as it is the garland that is compared to the arms.

S'l. 85. कौमुदी—This either means by उपचार 'like कौमुदी' (as Malli. takes it) or the poet may be supposed to identify Indumatî with *Kaumudî* and say this is कौमुदी. जह्नुकन्या—See note on कौमुदी. This is the name of गङ्गा. When Bhagîratha brought down the heavenly river गङ्गा, it accidentally inundated, in its course to the sea, the sacrificial ground of the royal sage Jahnu, who being angry drank it up. His anger, however, being appeased by the gods, the sages and particularly by Bhagîratha, he discharged the waters of the river from his ear. Hence the river is spoken of as his daughter. For the idea *cf.* सागरमुज्झित्वा क्व वा महानद्यवतरति। S'âk. IV. p. 72. समगुण &c.—समगुणयोगेन-योगाद्वा प्रीतिर्येषाम्। A Vyad. Bah.; though such a Bah. is not sanctioned by Pâṇ., yet it appears in many good writers. See note on 'गुणोदयम्' IV. 20.

S'l. 86. वरपक्षम्—The party *i.e.* the friends and relatives of the bridegroom. वितानम्—void of life through dejection; or dismayed, joyless (तुच्छ); 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके।' Amara.

CANTO VII.

—:o:—

S'l. 1. अथ—*i.e.* after the marriage-garland was put round Aja's neck; see VI. 83. Or it may here have the sense of मङ्गल. स्कन्देन—by Kârttikeya; the derivation is thus given in the Mah. Bhâr.:—स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत्। देवसेनाम्—Devasenâ, according to Paurâṇic accounts, was the daughter of Indra and wife of Skanda. See ft.-note. "शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा। ददौ तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता। अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम्॥ इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम्। स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम। अजाते त्वयि निर्दिष्टा पत्नी तव स्वयंभुवा॥ तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम्। गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम्॥ एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि। एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः॥" इति। देवसेना is properly देवानां सेना the army of gods; so the marriage of Kârttikeya with Devasenâ seems to be merely an allegorical representation of his assuming the generalship of the heavenly forces that marched against Târakâsura. पुरप्रवेशाभिमुखः—अभिगतं मुखमस्याभिमुखः। पुरप्रवेशस्याभिमुखः पुरप्रवेशाभिमुखः ready or about to enter the city.

S'l. 2. सेनानिवेशान्—camps; सेना निविश्यते अत्र इति सेनानिवेशः; fr. निविश् with अ (घञ्) added अधिकरणे to express the place of the action. Each king had a small army with him. See *supra* V. 49. विभाते—विशिष्टं भातमस्मिन् इति विभातं the dawn (विभातं is a noun, the त being added by नपुंसके भावे क्तः); विभाते ग्रहाः विभातग्रहाः । सह सुपेति समासः; or विगतं भातं येषां ते विभाताः lustreless; मन्दा भा येषां ते मन्दभासः । विभातग्रहा इव मन्दभासः विभात०. व्यर्थमनोरथत्वात्–विगतोऽर्थो यस्य स व्यर्थः । व्यर्थो मनोरथो येषां ते व्यर्थमनोरथास्तेषां भावस्तस्मात् । साभ्यसूयाः—असूया means 'finding fault with what is good' (गुणेषु दोषाविष्करणम्); असूयया सह वर्तमानाः full of disregard for. They found fault with their beauty and splendid dresses, because they were of no use as they failed to attract the princess. *Cf.* तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती । निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ Kum. V. 1.

S'l. 3. सांनिध्ययोगात्—Here योग means her सद्भाव existence or presence in all her majesty, the affix घञ् being added भावे; see Sanj. S'achi being duly invoked was present there (तत्र) in all her majesty, *and consequently there was an utter absence of disturbers of the Svayamvara.* Unless we understand the word योग in this sense, it becomes meaningless. For, the mere presence of S'achî is no guarantee against *disturbance being created in a Svayamvara. For we* know that despite the presence of S'achi serious disturbances did take place in the *Svayamvara* of the daughters of the king of Kâs'i, who *were borne away by Bhîshma, as well as in that of* Lakshmî and Draupadi. किल—Either implies an आगम or tradition, or an historical fact (इतिहास). पत्न्याः—At the beginning of a Hindu marriage rite, it is *customary to invoke S'achî (and her husband) to be present.* The reason why S'achi's presence was (and is) prayed for seems to be to obtain perpetual freedom from widowhood, which the goddess is supposed to enjoy, as well as *progeny, wealth, fortune &c.* In the Tait. Samh. Indrâṇî or S'achî is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age. इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः । 1. 7. 13. Again in the Tait. Brâh. she is represented as ever free from widowhood. 'इन्द्राणीवाविधवा अदितिरिव सुपुत्रा' Kâṇḍ. III. Prap. 7, Anu. 5. Das'. 10. Nârâyaṇabhaṭṭa in his Prayoga Rat. says शची इन्द्राणी &c; see ft.-note. क्षोभ—interruption of, disturbance in. उद्दिश्य—with reference to, regarding. मत्सराः—मत्सरेण सह वर्तन्ते jealous thereby that i. e. because of the deterrent effect which S'achi's presence had on all disturbers of the *Svayamvara.*

S'l. 4. तावत्—Malli. takes this as compounded and understands it in the sense of साकल्य or fulness, entirety. But this does not improve the sense. It is certainly better to take it separately in the sense of मान or अवधि meaning— by the time the kings returned to their camps;' in the meantime. The word is used in this sense on a similar occasion in Kum. VII. 63–तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे। The commentators, Hem. Châr. and Vall. also interpret it thus. इन्द्रायुध &c.—इन्द्रायुधानि rain-bows इव द्योतितानि resplendent, gaudy तोरणानि gate-ways, triumphal arches अङ्कः distinguishing marks यस्य तम्। Châr. and Din. translate इन्द्रायुधैः by हीरकमणिभिः but without quoting authority for their interpretation. Such तोरणs are also called वन्दनमालाs according to the Halâyudha lexicon. राजमार्गम्—The main road or the road leading to the royal palace. ध्वजच्छाय &c.—The flags were those raised by the citizens in honour of Aja. For the comp. ध्वजच्छाय see Sanj. and note on इक्षुच्छाय० IV. 20.

S'l. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town as they hurried to the windows of their mansions to have a look at the procession—a practice very common with the Indian poets *Vide* S'is'. XIII. 30–48; Bud. Cha. III. 13–24; Vik. Cha. VI. 11–19; and ft.-note. S'lokas 6–11 are found in almost the same words in Kum. VII. चामीकरजालवत्सु—चामीकर 'gold' is derived either as चमीकरे आकरविशेषे (in a particular mine) भवम् or चामीं शोभां करोतीति। जाल properly means 'a network of wood or metal, with air-holes in it set into window frames;' hence 'a window'. The mansions of the city of Bhoja had their windows and their lattices made of gold. *Cf* गवाक्ष which also means 'a window'. Though the net-work windows are nearly out of use now, they may still be seen in some of the ancient houses. पुरसुन्दरीणाम्—सुष्ठु उनत्ति इति सुन्दरः; fr. उन्द् with सु+अर; सु+उ being=सु like शकन्धु, see Vârt. on Pâṇ. VI. 1. 94; fem. सुन्दरी; पुरस्य सुन्दर्यः पुरसुन्दर्यः।

S'l 6. आलोकमार्गम्—आलोक्यते अनेनत्यालोकः 'that through which a thing can be seen'; hence a window; or आलोक may mean 'that by which a thing can be seen,' 'light'; आलोकस्य मार्गमालोकमार्गम्। सहसा—in a hurry; thoughtlessly. उद्वेष्टन &c.—उद्गतं वेष्टनमस्योद्वेष्टनः। वान्तानि माल्यानि येन स वान्तमाल्यः। आदौ उद्वेष्टनः पश्चाद्वान्तमाल्य उद्वेष्टनवान्तमाल्यः: The use of the word वान्त though mentioned as one of the ग्राम्य words does not constitute the fault 'Vulgarism' here, as observed by Daṇḍin—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥ Kâv. D. I. 95. संभावित—was thought of. तावत्—seems

Sl. 9. जालान्तर &c.—जालान्तरे—न्तरेण (through the openings of) the lattices वा मेषिता इटिर्यया। प्रस्थान—Her quick gait, rapid motion. नाभिप्रविष्ट—The word प्रविष्ट indicates depth of the navel, which is considered to be a mark of beauty. *Cf. supra* 'आवर्तमनोज्ञनाभिः' VI. 52.

Sl. 10. अर्द्धाचिता—अर्द्धमाचिता half-strung; a comp. सुप्सुपा. V. I. अर्धाञ्चिता—अञ्च् takes इ before त in the sense of पूजा or honour; so this means 'half-graced' which it could not be without being woven; hence, half-woven or half-strung. दुर्निमिते—P. p p, of मि 5 U. to measure, to throw, with दुस् and नि; ill-measured, ill-placed; दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। इति न णत्वम्. रशना—(also written as रसना), from रश् or रस् to make a sound, is a girdle consisting of several strings of pearls or gems or beads; *cf.* एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट यष्टिका। रशना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशतिः॥ But this distinction is dispensed with in practice; see Mál. III. 20, 21. अङ्गुष्ठ &c.—*A certain lady was putting together her waist-band,* here of one string, one end of the thread being attached to her big toe. But as soon as she heard of the procession approaching, she ran up to the window, without securing that portion of the waist-band which was strung, and so all the gems or pearls dropped down and the string only remained hanging from her toe.

Sl. 11. आसव &c.—See com. The word गर्भ takes परनिपात by the Vârt. गड्वादेः परा सप्तमी। Drinking wine seems to have been a fashionable vice among the women of even the higher grades of society in ancient India, notwithstanding the dictum 'सुरा अपेया अदेया अग्राह्या', as it is often described by poets; *cf. infra* VIII. 69, IX. 33, 36, XIX. 12 &c.; Kum. IV. 12; S'is'. II. 20, X. 33 &c. The poets may have made much of it, but it cannot be merely a poetical fiction. सान्द्र &c.—This shows that the women remained stationary and so their faces resembled lotuses the more. विलोल &c.—भ्रमन्तीति भ्रमराः, भ्रमतीति वा। The moving eyes served as bees. It is usual with poets to describe lotuses with black bees hovering over them. गवाक्षाः—गो means 'a ray of light;' अक्षि something like an eye, i. e. a hole. गवामक्षीणीव गवाक्षाः। अक्षि becomes अक्ष at the end of a comp. when it does not mean 'an eye', by अक्ष्णोऽदर्शनात् Pâṇ. V. 4. 76. So गवाक्ष means 'a hole for admitting light,' hence a window. The word ought to be *neu.* (see Kás'iká), it is *mas.* by custom; पुंस्त्वं लोकात् Manoramá and Tat. Bod. सहस्र—महत् (*i. e.* a large number of) पत्राणि एषामिति सहस्रपत्राणि तानि आभरणानि येषां तैः।

Sl. 12. इतरेतराचितम्य:—This is an idiom which we have already met with. See *supra* II. 19, 73. नार्यः न सस्युः—Women, i. e. of course

their senses, did not go to their objects. इयेन्द्रिय &c.—The ladies were so intently looking at the prince, that the functions of their senses other than the eyes seemed to be arrested—ears caught no sounds, skin noticed no touch &c. This the poet describes by *saying that the functions of their other senses were, as it were,* transferred to their eyes, in their fullest entirety. *Cf.* Kum. VII. 64.

Śl. 13. परोक्षैः—अक्ष्णः परोक्षा इन्द्रियाणामगोचराः not visible to the senses, absent. The word is irregularly formed. साधु—good *i. e.* preferable, better suited to her purpose. नारायण—The word नारायण *is variously derived:*—नाराणां समूहो नारं all creatures; तस्यायनं final resort. *Cf.* तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते । तेषामप्ययनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ नरादादिपुरुषाज्जाता नाराः waters अयनं यस्य । *Cf.* Manu. आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ The Sāṅkhyas derive it thus—नरात्पुरुषाज्जातानि नाराणि महदादितत्त्वानि तान्ययनमस्य ॥ नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ लभेत—Here the लिङ् or potential is used in the sense of अनवक्लृप्ति (which is explained as असंभावना or disbelief), the speaker not believing in the possibility of Indumatī's having obtained a suitable husband without a *Svayamvara.* It is not to be explained as Hem. does by citing the rule 'किंवृत्ते लिप्सायाम् कथमि लिङ् च' though the word कथम् is used here, since the लिङ् by this rule implies गर्हा or censure, which the speaker does not here certainly mean.

Śl. 14 परस्परेण—This may be better construed with स्पृहणीयशोभम्, which Hem. also does. द्वन्द्वम्—irregularly formed fr. द्वौ+द्वौ. The word is irregularly formed in the five senses given in the Sūtra *quoted by Malli. the full text of which is* 'द्वन्द्वं-रहस्य-मर्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोग-अभिव्यक्तिषु । VIII. 1. 15. अभविष्यत्—The meaning of Mallinātha's remark on this is this:—The conditional लृङ् should be used where the potential ought to be used (लिङ्निमित्त) provided that the non-fulfilment of some action (क्रियातिपत्ति) is implied. *Here we* have the लिङ्निमित्त the relation of cause and effect existing between द्वन्द्वस्य अयोजनं which is the cause and the fruitlessness of the रूपविधानयत्न which is the effect. But there is non-fulfilment of the क्रिया; so the two being united, the fruitlessness of the efforts of the Creator has not followed. Hence the use of the conditional.

Śl. 15. रतिस्मरौ—Chār. and Din. read जातिस्मरौ '*those who have* remembrance of their past lives.' But the reading is not good. For the sense will be spoiled and the clause मनो हि &c. will be rendered meaningless. इमौ—an एकशेष Dvandva. राज्ञाम्—The Gen. is used शेषे *i. e.* to express the relation of part and the whole. आत्मप्रतिरूपम्-

प्रतिगतो रूपं प्रतिरूपः; a Prādi Samāsa; आत्मनः प्रतिरूपः तम् । मनो हि &c.—*Cf.* संस्काराः प्राक्तना इव I. 20 and note thereon.

Sl. 16. इति—It is used here in the sense of एवं (thus), and refers to the women's remarks in s'lokas 13–15. श्रोत्रसुखाः—सुखयन्तीति सुखाः श्रोत्रयोः सुखाः । मङ्गल &c.—संविधीयन्ते संविधीयते आभिरिति वा संविधाः decorations; fr. संविधा+अ (अच्) added कर्मणि or करणे. मङ्गलस्य,-लार्थं वा संविधाः ताभिः; auspicious decorations such as placing earthern pitchers full of water near the entrance, hanging garlands along the walls, hoisting flags &c.; see ft.-notes. संबन्धिनः—संबन्धोऽस्यास्तीति संबन्धी; the word is generally used to express the bride's relatives; *cf.* सबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चेति । Uttar., I. 16. It is also used to express any kind of relation. *Cf.* संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुः II. 58; संबन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य &c. Kum. VII. 5.

Sl. 17. करेणुका—a young she-elephant. According to Hem. it is customary with kings to ride elephants even in marriage ceremonies. A female elephant is chosen on such occasions, as she does not get as easily infuriated as the male. कामरूपेश्वर &c.-see Malli. It would be better to take this with अवतीर्य as Hem. does. Aja caught hold of the hand stretched out by the king of the Kāmarūpas and alighted. *Cf.* तमावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्घनादीधितिमानिवोक्ष्णः । Kum. VII. 70, where Malli. himself says अच्युतेन दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः सन्नवतीर्य &c. अथो—used in the sense of आनन्तर्य here (Malli.). But according to the construction given above अथो will be redundant, the sense of आनन्तर्य being expressed by the gerund अवतीर्य. So it will be better to take अथो in the sense of अन्वादेश-चतुष्कं विवेश अथो नारीमनांसीव विवेश । He entered the quadrangle and *then* entered, as it were, the hearts of the ladies. [अन्वादेश means the subsequent assertion of something else about a person after something has been already asserted of him.] इव—along with (according to some commentators). चतुष्कं-The inner quadrangular commentators hall where the marriage-ceremony was to take place. Women are especially anxious to see the marriage-ceremony. The ladies assembled in the hall were eagerly awaiting the arrival of the bridegroom; hence the propriety of the Utpreksha.

Sl. 18. महार्ह &c.—See note on महार्हसिंहासन &c. VI. 6. मधुपर्कमिश्रम्—See ft.-note. Madhuparka is the technical name for an offering consisting of a mixture of honey, curdled milk, clarified butter, sugar and water. It is offered to a distinguished guest or to the bridegroom on his arrival at the door of the marriage-hall or *Mandap*. जग्राह—is used here in a double sense-(1) accepted as his

own (the pair of silk garments): (2) *received the glances &c.*; *i. e.* he was looked at by the ladies as the garments were presented to him.

S'l. 19. विनीतैः—well-trained, behaving respectfully. स्फुरफेनराजिः—*Large masses of foam make the sea appear white.* It thus compares well with Aja who was dressed in white silk-garments. नवैः—This epithet is used because the rays of the new moon give a milder light and *so compare well with the* humble attendants of the harem. उपन्यान्—Here the bridegroom is compared to the sea, the bride to the coast-line (वेला), and the attendants to the beams of the new moon. So this is a case of उपमा and not of दृष्टान्त as the com. states it. *The text of the com. therefore seems to be spurious*. Probably S. P. Pandit is right in omitting s'lokas 17–19, implying thereby that they might have been interpolations from the poet's other work, the Kum.; *cf.* Kum. VII. 70. 72, 73.

S'l. 20. तत्र—*i. e.* in that particular part of the courtyard where the bride was. पुरोधाः—पुरो धीयते इति; the family priest. आज्याहुतिभिः—आ सम्यगज्यतेऽनेनेति आज्यम्। It literally means 'that which makes manifest;' *hence, clarified* butter which *renders* the *presence* of the sacrificial fire manifest to the sacrificer. अग्निकल्पः—ईषदूनमग्निः अग्निकल्पः almost a second god of fire. विवाहसाक्ष्ये—विशिष्टं वहनं विवाहः *lit.* supporting or maintaining in every way; hence 'a marriage.' साक्षात् द्रष्टा साक्षी fr. साक्षात्+इन्, a witness. साक्षिणः कर्म साक्ष्यम्। See XI. 48, and ft.-note.

S'l. 21. सुतरां—Adv. with the comp. aff. तर changed to तरां; '*very much, exceedingly.*' अनन्तरा &c.–अविद्यमानमनन्तरमस्या अनन्तरा; see Sanj. Or अनन्तरः अशोकलतायाः प्रवालः &c.; प्रवाल is both *mas.* and *neu.*; but it is preferably *mas.* here as it agrees in gender with हस्त, to which it is compared. प्रतिपल्लवः—प्रतिगतः पल्लवः an extending leaf. Here चूत is compared to Aja, its प्रतिपल्लव to his hand, and the प्रवाल to the hand of the bride.

S'l. 22. कण्टकित—कण्टकाः संजाता अस्य इति कण्टकितः horripilated, *with the hair standing erect.* स्विन्नाङ्गुलिः—स्विन्नाः covered with perspiration अङ्गुलयो यस्याः. These are the external manifestations or signs of amour. See Sanj. वृत्तिस्तयोः—तस्मिन्द्वये &c. *V. l.*—आत्मवृत्तिः his (the god of love) action or working. समं विभक्ता—Because the emotion was equally visible in both. The reading वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन &c. is preferable as it is more logical and poetical to say that the influence of the god of love was equally divided between them by the joining of the *hands of the* couple than *to*

say that the Mind-born himself divided his action between them. None of the older commentators of the Raghu notices this reading which seems to be genuine, given and commented upon by Malli. The same occurs in Kum. VII. 71. इव—Indicates an उत्प्रेक्षा.

Śl. 23. अपाङ्ग—अपाकृष्टः अङ्गात् that which is removed from the body; or अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रमत्र; fr. अङ्ग to go with अप and aff. अच्. Here it means 'the outer corner of the eye.' क्रियासमापत्ति—The meeting (of the action) of the eyes. ह्रीयन्त्रणा—The check or curb imposed by bashfulness, *i. e.* through bashfulness they could not look at each other steadily; *cf.* Kum. VII. 75.

Śl. 24. प्रदक्षिण &c.—प्रदक्षिणं यथा तथा प्रक्रमणम् । कृशानुः—कृशयतीति that which reduces the mass of a thing; hence, fire. मेरोः—The mountain Meru is formed of shining gold, and hence compares well with blazing fire. अहस्त्रियामम्—त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा that which consists of three *Yámas* or *praharas*, the first half of the first प्रहर and second half of the last प्रहर being reckoned as parts of day, being the periods of activity. Or त्रीन् यापयतीति that which leaves no room for धर्म, अर्थ and मोक्ष, the time being especially suited for काम. अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम् । The sing. by the rule 'विप्रतिषिद्धं च अनधिकरणवाचि' Pāṇ. IV. 4. 13, 'words not denoting द्रव्य or concrete substances and meaning things incapable of existing together (विप्रतिषिद्धः सहानवस्थानादिलक्षणो विरोधः Haradatta) optionally become neu. and sing. when compounded in a Sam. Dvandva.' And since day and night cannot be seen together and do not denote द्रव्य, the rule applies and we get अहस्त्रियामम्. अहस्त्रियामे is also correct. This śl. is the same as Kum. VII. 79.

S'l. 25. नितम्बगुर्वी—heavy by reason of her (well-developed) hips, not a happy epithet to be used at a time when a religious rite was being performed. विधातृप्रतिमेन—प्रतिमातीति प्रतिमः an equal. विधातृ or the Creator is the god who presides over all that relates to marriage and progeny. Hence, the presence of Vasishṭha there, who was like a second Brahmâ, augured well for the future welfare of the couple that was now being united. मत्तचकोरनेत्रा—See VI. 59. Her eyes becoming red by the smoke resembled those of a Chakora bird maddened with passion. लाजविसर्गम्—The offering into the fire of *lâjas* (rice parched without being husked, which then lose the husks and swell considerably in the process of parching, thereby assuming a beautiful shape) is enjoined by the most ancien writers as a marriage rite. *Cf.* 'इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्यं [अग्ने] च' 'संवननं तदग्निरनुमन्यतामयम्' । इत्यग्निपार्श्वं नार्युपमृतेऽञ्जौ लाजान-

वपन्ती। दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम। स्वाहा'। Hiranyakes'i-Sûtra XIX. 6. 2. *Cf.* Kum. VII. 80.

S'l. 26. शमीपल्लव—The S'amî is a tree of the kind of Acacia (*Acacia Suma*) the wood of which is very hard. It is supposed to contain fire in it and is held sacred. Sacrificial fire is kindled by rubbing *two dried pieces of it.* कपोल &c.—पुनः पुनः संसर्पतीति संसर्पिणी again and again reaching. 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः। कर्णोत्पलताम्—The poet here *selects* उत्पल *because it is blue in colour and therefore* compares well with smoke. *Cf.* Kum. VII. 81.

S'l. 27. समाकुल—Disturbed, dimmed. प्रम्लान—quite faded (being exposed to the hot fumes). बीजाङ्कुर—The young shoots of wheat or rice artificially grown under shade and watered with any dye, generally yellow, that the tender blades are desired to take. They are then worn as ornaments on the car. पाटलगण्डलेखम्—प्रशस्तौ गण्डौ गण्डलेखे beautiful cheeks. आचारधूमग्रहण—The customary inhaling of smoke; आचार is 'an established custom,' आचारप्राप्तं धूमग्रहणं आचार०; a compound of the S'âkapârthivâdi class.

S'l. 28. स्नातक—स्नात एव स्नातकः *one who has bathed at the close of* his course of study. It is a technical term applied to a Brahmachârin who has finished his Vedic studies but has not yet entered on the householder's stage of life (Bhânujî Dîkshita). Malli. applies it here to a particular class of householders. Some mention three kinds of स्नातक—:(1) विद्यास्नातक or one who, at the end of the student's life, has completed a course of study of the Vedas only; (2) व्रतस्नातक or one who has completed the *prescribed* व्रत *or vows to be observed, without* becoming perfect in the Vedas; and (3) the विद्याव्रतस्नातक or one who has completed both his course of Vedic studies and the Vratas. पुरंध्रि—See com. and ft.-note. आर्द्राक्षतारोपणम्—This, according to Châr., is enjoined by custom.

S'l. 29. पृथगर्हणार्थम्—This may be taken as a compound word (सह सुपा), पृथगर्हणाय इति पृथगर्हणार्थम्, or as two words. अधिश्रीः—अधि अधिका श्रीर्यस्य, अधिगता श्रीः येन इति वा। The epithet is appropriate here. It shows that king Bhoja had the power to meet the heavy expense required by the separate reception of the kings.

S'l. 30. लिङ्गैः—लिङ्ग an outward sign or mark; here a false or deceptive sign; a disguise; *cf.* क्षपणकलिङ्गधारी Mud. I. विक्रिया—Change of feeling, spite, jealousy. ह्रद—a large tank with very deep water. स्व गाधजलो ह्रदः। Ak. गूढनक्रः—This shows how scrupulous the poet is in selecting his similes to suit a particular occasion. See note on ग्रहमीनः I. 73. नक्रः—न क्रामति दूरस्थलमिति; fr. क्रम् with

the neg. particle, which in this case is not changed to अ. The alligator darts suddenly and is a dangerous animal; hence the propriety of the simile. पूजाम्—*i. e.* the presents they had received, which it is customary to give on such occasions.

S'l. 31. संविद्—संविद्यते ज्ञायते अनयेति that by which anything is known beforehand; an agreement or mutual understanding. For the form छतपूर्वां (see com.) we have a ज्ञापक authority in the words of Pâṇ., 'भूतपूर्वे चरट्' । आरम्भ—an undertaking, an object desired to be achieved. समयोपलभ्यम्—to be acquired at the right moment, *i. e.* when Aja would be alone marching back to his capital. आमिष—Anything that has a strong attraction for another, hence, an object of desire.

S'l. 32. अपि—is used here समुच्चये *i. e.* of the two actions—The kings lying in ambush and Bhoja's sending Aja off. तावत्—in the meanwhile, *i. e.* during the time the kings stationed themselves on Aja's way. सत्त्व—nobility of mind, magnanimity; who had given a *dowry in a manner becoming the nobility of his mind.*

S'l. 33. त्रिलोकप्रथितेन—त्र्यवयवो लोकः त्रिलोकः; if 'dissolved as त्रयाणां लोकानां समाहारः we shall have to adopt the reading त्रिलोकी°; see *supra* note on त्रिलोकनाथेन III. 45. This epithet serves no special purpose here, except that it serves to help on the comparison of Aja with the sun, who is well-known in the three regions of space. त्विषः—*Cf.* XI. 57. वसति—here means 'a night'. पर्वन्—time of conjunction, that which separates *Amâvâsyâ* from the *Pratipad.*

S'l. 34. प्रमन्यवः—प्रकृष्टः प्रवृद्धो वा मन्युः येषाम् wrathful. प्रत्येकम्—एकमेकं प्रति प्रत्येकं सद्यः तथा। It may qualify the क्रिया either in आत्तस्वतया (as Malli. takes it) or in प्रमन्यवः। आत्तस्वतया—आत्तं स्वं धनं येषां ते आत्तस्वाः तेषां भावः आत्तस्वता तया; on account of their being deprived of their possessions.' स्त्रीरत्न°—स्त्री रत्नमिव, उपमितसमासः; रत्न being included in the व्याघ्रादि group; or उत्कृष्टा स्त्री स्त्रीरत्नं a Nitya samâsa, by the rule प्रशंसावचनैश्च; *cf.* जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते; or lastly स्त्रीषु रत्नमिव, a comp. सह सुपा.

Śl. 35. उद्वहन्तम्—means here leading, or taking with him. राजन्यगणः—राज्ञामपत्यानि, राजन्यानि वा राजन्यास्तेषां गणः the host of kings. बलि°—Bali was the son of Virochana and a conqueror of Indra.

He was a powerful demon and oppressed the gods very much. They therefore prayed to Vishṇu for deliverance. Vishṇu came down to the earth as a dwarf, being the son of Kas'yapa and Aditi, and, approaching the unsuspecting Asura who was a devout Vaishṇava and a renowned donor,

prayed for the grant of three steps of space to be measured, with his own feet. No sooner did Bali go through the ceremony of granting his request, notwithstanding the warning of his preceptor S ukrâchârya, the seeming dwarf grew to gigantic proportions, covered with one step the entire earth, occupied with the other the heavens, and asked Bali to point out space where to plant the third step. Bali, who now knew who the dwarf really was, was over-joyed to see the god, the object of his worship, in a visible form before him, and offered his own head for the third foot to rest upon, and thereafter relinquishing the kingdom of heaven and earth to Indra, retired to Pâtâla.

त्रैविक्रमम्—त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः तस्यायं त्रैविक्रमः। For the origin of the Pauraṇic legend of Vishṇu's taking three steps, see Ṛig. I. 134. इन्द्रशत्रुः—Prahlâda, the grand-father of Bali; see ft.-note; Bhâg. P. VII. 7. 2-9.

Śl. 36. अनल्पयोधम्—अनल्पः महान् योधः ०योधः तं who was no small i. e. a great warrior. Or this may mean 'accompanied by not a small number of soldiers,' i. e. with a great body of warriors to help him. पित्र्यम्—Come from his father, i. e. who was long in service and therefore trustworthy. भागीरथीम्—some propose to read 'ज्योतीरथाम्' instead of this; but that does not seem to be the poet's reading. The poet's object seems here to be to show the vastness of the army of Aja's enemies as compared to his small host. This end is well served by comparing the forces of the enemies to Bhâgirathî and Aja's army to a comparatively small river. To read 'ज्योतीरथाम्' therefore is to destroy the force of the simile. शोण:—The river Śoṇa rises in Gondwana in the district of Nâgpur on the tableland of Amarkaṇṭaka, four or five miles east of the source of the Narmadâ, and running first northerly and then easterly for five hundred miles falls into the Ganges above Pâṭaliputra or Pâtnâ.

Now the poet proceeds (in s'lokas 36-40) to describe the first stage of the battle. In s'l. 37 the battle begins; then (s'l. 38) we have the general confusion and clamour as the warriors close together; and later on we have the clouds of dust rising above the elephants and gradually spreading to the tops of and even above the flags (s'lokas 39-43).

Śl. 37. तुरङ्गसादी—तुरेण गच्छतीति तुरङ्गः। तुरङ्गे अश्वरथं सीदतीति तुरङ्गसादी। a cavalier, a horse-rider. The word सादी which by itself means a horse-rider (see Amar. quoted by Malli.) has here the general sense of 'one who rides', it may be a horse, an elephant or any other vehicle. तुल्यप्रतिद्वन्द्वि—In which the antagonists or the

warriors on either side were in an equal position, *i. e* evenly matched. Ancient writers on war prohibit a fight between wariors on unequal terms.

Śl. 38. अविभाव्यवाच्--Whose words could not be distinctly understood. नोदी॰ स्म—स्म gives the present tense the sense of the past tense. कुलोपदेशान्--कुलमुपदिश्यत एभिरिति कुलोपदेशाः descriptions of families. It was customary with ancient Hindu warriors vauntingly to declare their genealogy and to describe the exploits of their ancestors to their antagonists before they began a duel. बाणाक्षरैः—बाणस्थितैः अक्षरैः a comp. of the S'ákapárthivádi class. It was also usual with ancient warriors to engrave their names on the arrows. नाम &c.—Construe ऊर्जितं नाम परस्य परस्य *i.e.* परस्य परस्य शशंसुः each declared to his adversary his noble name.

S'l. 39. सान्द्रीकृतः—असान्द्रः सान्द्रः कृतः सान्द्रीकृतः rendered dense. स्यन्दनवंश-The collection of chariots. कुञ्जर—कुञ्जो हस्तिहनुः सोऽस्यास्तीति कुञ्जरः; by the Várt. 'रमकरणे समुसकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' on Pán. V. 2. 107. ताल—The flapping of the elephant's ears. नेत्रक्रमेण-in the manner of a canopy (made of a silk garment) *i. e.* as completely as by a thick veil of cloth.

Śl. 40. मत्स्यध्वजाः—मत्स्याकारा ध्वजाः fish-shaped banners. वायुवशात्—वायोः वशं force or influence वायुवशं तस्मात्. प्रवृद्ध॰—ध्वजाः सन्त्यस्यामिति ध्वजिनी an army; तस्याः रजांसि. प्रवृद्ध &c.—as the mass of dust swelled. परमार्थमत्स्याः—परमः अर्थः परमार्थः the primary or the principal sense; परमार्थेन मत्स्याः परमार्थमत्स्या fishes in the primary or chief sense *i. e.* real fishes. पर्याविलानि—परितः all round आविलानि turbid. नवोदकानि—water at the commencement of the rains which is muddy and therefore comparable with the dust.

S'l. 41. रथाङ्ग—is pre-eminently the wheel; *cf.* रथाङ्गाह्वय, रथाङ्गनामन् etc., which are names of the *chakraváka* bird. स्वभर्तृनामग्रहणात्—*i. e.* by shouting out the name of his master. Each warrior perhaps uttered the name of his king or of the leader under whose command he was, as his party or war cry, *e. g.* जयतु महाराजोऽजः, जयतु पाण्ड्यः, &c. आत्मपरावबोधः—आत्मा च परश्चात्मपरौ तयोर्बोधः। The knowledge of friend and foe.

S'l. 42. This and the following Ślokas indicate the close of the first stage of the fight by describing how the gloom caused by the mass of dust was gradually dispelled, the dust being wetted by the enormous quantity of bloodshed caused by the carnage of animals and men. आजौ-अजन्ति योधा अस्याम्; fr. अज् + इ (इण्). विजृम्भित—That spread all round. शस्त्र &c.-शस्त्रैः क्षतं शस्त्रक्षतम्; अश्वाश्च द्विपाश्च वीराश्च

अश्वद्विपवीरं Sam. Dvan ; शस्त्रक्षते च तदश्वद्विपवीरं च तस्माज्जन्म यस्य । Malli,, who says ०वीरेभ्य: seems not to regard वीर as सेनाङ्ग (*i. e.* in its technical sense *e. g.* पत्ति, रथिक &c.). बालारुण:—*The epithet* बाल serves a double purpose here. The early sun is not only red but also performs the special task of dispelling darkness. The comparison extends to this much only.

S'l. 43. क्षतजेन—क्षताज्जायते इति that which flows from a wound blood. उपरिष्टात्—See V. 43; उपरि is similarly formed by adding रि to ऊर्ध्व. अङ्गारशेषस्य—अङ्गारा: शेषो यस्य; reduced to embers, *i. e.* without flame, but with the embers still red hot. हुताशनस्य—हुतमश्नस्य । The figure is now slightly changed and the columns of dust are in this S'l. compared to volumes of smoke curling over the fire they rose from without being attached to it, because of its having ceased to burn; while the dust near the surface of the earth, being wet with blood, is compared to live charcoal.

The poet now (S'l. 44–54.) proceeds to describe the second stage of the battle. The dust is now put down and the battle rages afresh. In S'lokas 44–45 he tells us how the discomfited chariot-warriors come back and fight with fury. Thus the 1st and the main division of the army is engaged. The next S'l. describes the fight of warriors on elephants, another chief division of the army. In S'l. 46 *the cavalry is brought in and enters the field of action.* Lastly (S'l. 48) the infantry is described as taking its fair share in the fight. S'lokas 49–54 describe the result of the fight of the two armies.

S'l. 44. रथस्था:—*Those seated in chariots*; here refers to the warriors, though strictly it may apply to the drivers as well. निवर्तितास्वा:—Causing the drivers to turn the horses, *i.e.* the chariots, towards the field of battle. सादिता:—struck, wounded. लक्षित &c.—*Here* पूर्व *ought to be understood in its secondary sense of* पूर्वदृष्टा: objects seen before; पूर्वे केतव: पूर्वकेतव:, लक्षिता: पूर्वकेतवो ये: by whom the previously seen-flags were recognized, *i. e.* the warriors first recognized their antagonists by observing their flags which they had *marked before, and then fought with them wrathfully.*

S'l. 45. अर्धमार्गे—in the course of their flight; it does not mean 'exactly in the middle,' in which sense अर्ध is *neu.* पर०—पर is properly a pron. and refers to a place; 'enemy' is its secondary sense; देशवर्तिवत्ता व्यवस्थाविषयतेरेव परापरशब्दयोरुपचारात्शत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोगमाहु: । Kaiyata. हस्तवतात्—प्रशस्तो हस्तो येषां ते हस्तवन्तस्तेषां; here हस्त means by लक्षणा skill, dexterity. अनुवृत्ति—continuance; वशात्—owing to &c.

पूर्वार्धभागैः—अर्धा भागा अर्धभागाः पूर्वे च ते अर्धभागास्तैः &c. फलिभिः—फलानि blades, steel-tips एषां सन्तीति फलिनस्तैः; *cf.* फलयोगमवाप्य सायकानां Mud. VII. 10. शरव्यम्—aim, target.

S'l. 46. आधोरणानाम्—आधोरन्ति गतिचातुर्यं कुर्वन्ति इति आधोरणाः those who make the elephants move skilfully, elephant-drivers. संनिपात—a clashing together, a fight. हृतानि—severed, cut off. The root हृ occurs in this sense in s'l. 51 again and in III. 56. श्येन &c.—अग्राण्येव अंशाणो वा कोटयः अग्रकोटयः pointed extremities; श्येननखानां &c. व्यासक्त—entangled.

S'l. 47. प्रतिप्रहाराक्षमम्—प्रतिकृतः प्रहारः प्रतिप्रहारः a blow in return, तस्याक्षमः तम् । ॰निषण्ण॰—निषण्ण: resting on, leaning against दृः यस्य तं: *cf. infra* जलकुम्भनिषण्णदेहः IX. 76. प्रत्याश्वसन्तम्—Coming back to consciousness. The Hindu warriors never struck a fallen enemy, not even one who was disarmed or wounded or who supplicated for life. This was strictly prohibited by the *S'ástras*. See Manu. VII. 90–93 and ft.-notes.

S'l. 48. तनुत्यजाम्—तनुं त्यजन्तीति तेषाम् । lit. quitting their bodies, dying. But here it means 'prepared to lose their bodies', fighting regardless of their lives. *Cf.* अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविता. Bg. I. 9. वर्मभृताम्—For वर्मन् see IV. 56. This shows that the foot-soldiers were now engaged in fight. विकोशैः—विगताः कोशाः scabbards, sheaths येभ्यः तैः; a Bah.; or विकृष्टाः कोशेभ्यः; a Prâdi Tat. असिभिः—The Inst. is हेतौ. कराशीकरेण—शीकर properly means the particles of water carried by the wind. 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृता ' (वायुना इतस्ततः प्रेरिताः ।) Amara. कराशीकर means the particles blown from the trunk.

S'l. 49. शिलीमुखैः—शिली-शल्यं a sharp point मुखे येषां; for a different meaning see IV. 57. चषकोत्तरा—उत्तरा may mean excellent (श्रेष्ठ). conspicuous by, or mixed (मिश्र) with. चषकैः उत्तरा चषकोत्तरा Inst. Tat.; excelling *i. e.* abounding in drinking cups, or mixed, *i. e.* provided with, drinking vessels. Malli. takes the comp. as a Bah.; but that presents a grammatical difficulty; it should be उत्तरचषका. See note on मुकुरसालोत्तर &c. VI. 50. पानभूमिः—a place for drinking, a place where liquors and beverages of all sorts are served plentifully and men revel and make merry. See Rám. Sun. Kánd. Chap. 14.

S'l. 50. निष्कुषितम्—Torn off by pecking; from the extremities of which flesh was extracted by the vultures. *Cf.* काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितम् &c. केयूरकोटि &c.—For केयूर see VI. 68. The costly armlet was yet on the arm. This shows that the ancient

warriors did never think of robbing their adversaries of ornaments. The object was glory and not plunder. अपाचकार—may be Perf. of कृ or वृ as Malli. suggests. *Cf.* the use of the root in अपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः VI. 57; तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् &c. Kum. V. 28.

Śl. 51. द्विषत्खड्ग०—द्विषतः खड्गः तेन हृतमुत्तमाङ्गं यस्य सः। विमानप्रभुताम्—It was a common belief with the ancients that a warrior who fell on the battle-field while fighting was raised to the dignity of a god who could move in a heavenly car and had the privilege of being wedded to a heavenly nymph; *cf.* हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम् &c. Bg. II. 37. वामाङ्ग०—See below note on एकाप्सरःप्रा०, śl. 53. कबन्धम्—A headless trunk dancing about, not having lost vitality yet. This indicates that the battle was bloody, as a कबन्ध is said to dance on the battlefield when one thousand warriors perish.

S'l. 52. अन्योन्य &c.—shows that the combatants were skilled in every kind of fighting. व्यायत—prolonged. बाहुविमर्द &c.—विमर्द rubbing, hence fighting. निष्ठा—destruction.

S'l. 53. परस्परेण—परेण परेण by each other. उत्क्रान्तवाय्वोः—वायु the vital breath. एकाप्सरःप्रार्थितयोः—who were courted by one and the same nymph. Malli. takes this in the sense of 'who sought one and the same damsel.' What the poet means, however, is this —A heavenly maiden was watching the two warriors as they engaged in a deadly combat. As she saw them fall she ran forth to greet the one who would reach her first. But as both reached heaven at one and the same moment the damsel did not know whom to chose. Each of the warriors on the other hand fancied that the nymph had come forth to receive himself and would not allow the other to have her. Thus their hostility was kept up in heaven also. The general notion is that the nymphs seek those warriors who fall on the battle-field (see foot-note) and therefore the commentators who makes the two warriors seek the nymph altogether miss the point of the poet.

अप्सरस्—The *apsarases* are a class of subordinate deities who reside in heaven and are regarded sometimes as the wives of the Gandharvas, sometimes as the courtesans at the court of Indra. It is in this their last character that they are promised as reward to heroes who die gloriously on the battle-field. They are so named because they were born from the churned waters. *Cf.* Râmâ. अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥' They are fond of bathing, can change their form at will and are endowed with superhuman power. Whenever Indra is alarmed by the

performance of unusual austerities by a mortal he sends them down to disturb his ascetic exercise. Bâṇa in his Kád. mentions fourteen families of these, perhaps on some authority known to him. The word is generally used in the pl. But the sing. (as also the form अप्सरा) is sometimes used, as in the present s'l.; मेनका नामाप्सराः प्रेषिता Śák. I.; अनप्सरेव प्रतिभाति मे। Vik. I. p. 14.

S'l. 54. व्यूहौ—विशेषेण ऊह्यतेऽस्मिन्निति व्यूहः lit. that in which an inference is drawn with due care; hence a particular position in which a general draws up his army after asertaining from a due consideration of circumstances what would be the most advantageous position. अव्यवस्थम्—अविद्यमाना व्यवस्था अस्य। पश्चात् &c.—पश्चात् च पुरश्च पश्चात्पुरः। पश्चात्पुरः मारुतौ तयोः. lit. winds from the rear and the front *i. e.* contrary. पर्यायवृत्त्या—पर्यायेण वृत्तिः action तया; *cf.* पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैः Mâl. Mâd. IX. 32. ऊर्मि—is both *mas.* and *fem.*; here *mas.* since it is compared to व्यूह which is *mas.*

S'l. 55. This śl. coming rather suddenly upon śl. 54 seems to leave a gap in the narrative. For in śl. 54 we are told that the two armies prevailed against each other in turns. And in the present śl. the poet tells us, all of a sudden, what happened after the dispersion of Aja's force. So we are to infer that Aja's army which had held its own against odds for some time gave way in the end and that the prince had to run to its succour. महौजाः—महद् ओजः spirit, prowess यस्य. कक्षः—The comparison to grass implies that the destruction of the army was a matter of no difficulty to Aja.

S'l. 56. निषङ्गी—निषङ्गः अस्यास्ति इति निषङ्गी. Having a quiver at his service. एकवीरः—This ought to be properly वीरैकः; but since it is found used by great poets it is explained to be irregularly obtained. बहुलग्रहणात्सिद्धम्; Dikshita. The alternative एकेषु मुख्येषु वीरयते इति एकवीरः is suggested in the Manoramâ and Tatvabodhini. महावराहः—*i. e.* Vishṇu in his third incarnation. कल्पक्षय—A कल्प which forms but a day of Brahmâ is equal to 1,000 cycles of human ages *i. e.* 432 millions of human years; so long the creation exists. At the end of this period a night of equal duration follows, in which the universe collapses and is turned into an immense ocean, all things merging into hopeless chaos. Vishṇu, the lord of all, sleeps on his S'esha on the surface of water till the break of morn, when the universe is created again, and a new Kalpa begins. According to the Purâṇas, Vishṇu, in the form of a boar of immense proportions, lifted up the submerged earth above the surface of the ocean holding it up on his jaw. *Cf.* ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः

स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ Pad. P.; also Hv. भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागथः प्राविशद्गुरुः । अद्भिः संछादितामुर्वी स तामाच्छे-त्प्रजापतिः ॥ उद्वृत्तम्—The story given in the Bhâg. P. is different from that alluded to here. There the waters do not rise. See Sk. III. Ad. 28; also Adh. 13 śl. 46. Western scholars consider this as an allegorical account in connexion with the creation of the earth; see Max Müller's 'India, What it can teach us,' p. 137. उद्वृत्तं—*cf. infra* XIII. 8.

S'l. 57. स दक्षिण &c.—Mallinatha's interpretation of the first half of this S'l. is faulty and fails to bring out the poet's meaning. In Sanskrit manuscript writing, words are usully written in close succession and it is left to the reader to separate them according to the sense. So what was written as तूणमुखेनवामं Malli. separated as तूणमुखेन (instr. sing) and वामं, and, trying to give a meaning to these words, he construed:—स आजौ दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामं (*adv* = 'beautifully') व्यापारयन् अलक्ष्यत. Perhaps his idea was, "Aja's left hand was once for all engaged in holding the bow; the movements of his right hand from the quiver to the bow and from it back to the quiver again were too rapid for the eye to follow, so that, once the hand was directed to the mouth of the quiver, the eye only saw it moving beautifully there." But the idea is faulty; for if one directs one's eye to anything it must be to the bow and not to the quiver. The explanation is also open to other objections. The instrumental तूणमुखेन is quite awkardly used with व्यापारयन् since it does not come under any well-known rules of syntax Moreover, the word वाम is used in a very unusual sense which is rarely found in Kâlidâsa; coming after दक्षिण one naturally expects it to mean 'left' and to qualify हस्तं. Thirdly, with this sense the second half of the S'l. is rendered quite unintelligible. If the right hand is near तूणमुख, the bow-string cannot remain on a stretch (सकृत् आकर्णकृष्टा) in appearance. Nor can it be described as *of itself* producing the arrows, since the right hand is actually seen as taking part in their production; being busy near the quiver. So it is better to follow the other commentators and construe the line as स आजौ दक्षिणं हस्तं तूणमुखे (loc. sing.) व्यापारयन् न अलक्ष्यत, वामं (*adj.* 'left') हस्तं (वा) तूणमुखे व्यापारयन् न अलक्ष्यत. He was so quick in his operations that he was seen putting *neither the right nor the left hand* into the mouth of the quiver. To an observer it seemed that the arrows flying from his bow were not taken from the quiver by either of his hands, but that the bow-string itself produced them

the *god of love*, would come out victorious without inflicting bodily injury upon his enemies. प्रस्वापनं—See Malli; or better प्रस्वापयत्यनेन, fr. प्रस्वप् cau. with अन् (ल्युट्) करणे. स्वप्ननिवृत्त &c.—लोऽस्य मास्ति लौल्यं; स्वप्ने निवृत्तं लौल्यं यस्य with desire to sleep gone; not given to drowsiness (want of vigilance); hence, one who was ever on the alert and knew the exact moment when to use the *proper* (here the *Gándharva*) weapon.

S'l. 62. ततः—By virtue of the weapon; Hem. धनु॰—धनुर्षां कर्षणं धनु॰, धनुष्कर्षणे मूढा हस्ता यस्य. शिरः त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि helmets. निद्राविधेयम्—विधातुं शक्यं विधेयम् capable of being rendered obedient; subject to, in the power of; निद्राया विधेयं निद्रा॰.

S'l. 63. प्रियोपात्तरसे—उपात्तः simply means स्वीकृत 'reserved for herself by, made her property by,' &c.; it cannot be taken in the sense of 'गृहीत tasted' as that was not possible; see foot-note. पिबन् यशः.—The idea of drinking white fame has already occured; see II. 69; IV. 42.

S'l. 64. स तु &c.—अभिजानन्तीत्यभिज्ञाः who could recognize; शङ्खनस्याभिज्ञाः. निवृत्ताः—As they had previously fled away. *Cf.* पेशमध्ये चके S'l. 62. सन्नशत्रु—सन्न p. p. p. of सद्; drooping; helpless, *or*, motionless. ददृशुः स्वयोधाः—Mark the use of स्वं here, which, though a reflexive pronominal adjective, is nevertheless not so *reflexive* in its character as its Latin equivalent *suum*. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, as he probably meant, 'स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः'. (Pandit). स्फुरत्—Shining tremulously (as a reflected heavenly body). *Cf.* for this sense स्फुरित in IV. 75. स्फुर्—is often used in the sense of 'quivering or throbbing'; as स्फुरति च बाहुः &c.; and sometimes in the sense of merely 'shining as in ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या &c. Bhatti. I. 6. प्रतिमा—प्रतिमीयते अनया इति; fr. प्रति+मा+अ (अङ्) करणे; an image; now a se com. ॰ङ्कनिव—This simile is very appropriate. There is opposition between the moon and the *pankajas*, and when the one is shining the others fade away; so the moon alone prevails against a forest of lotuses, similarly Aja alone defeated his enemies. Again, Aja is described above as कुसुमायुधकान्त, so he is fitly compared to the moon here.

S'l. 65. निवेशिताः—Caused to be impressed or written. संशोणिते. &c.—The idea is very spirited. It is very worthy of a warrior of Aja's stamp to write a declaration of his victory with such materials of writing as blood and steel-pointed arrows for ink and pen. केतुषु—Seems to mean 'on the flags' (from which they could

be prominently seen), rather than 'on the flag-staffs', as Malli. takes it.

Sl. 66. चापकोटी &c.—This and the following epithets represent Aja as presenting himself before Indumati in the attitude of a true hero. निष्कर्षण putting or taking off of. भिन्न—Loosened disarranged. मौलिः—tied mass of hair. ललाट०—श्रमस्य वारि श्रमवारि तस्य बिन्दवः; now see com. वचः—is redundant as वचाह means the same thing as वचो बभाषे.

Sl. 67. अर्भक &c —अर्भकैः हार्याणि अर्भ० हार्याणि शस्त्राणि येषां तान्, Who could be disarmed even by children; i. e. who are in a helpless condition. मया अनुमतासि—Because according to the A'ryan notion it is a sin for a married woman to look at the face of any other male than her husband. When expressly permitted by her husband she may do it, as in duty bound to obey her husband implicitly. पश्यविचेत &c.—implies a taunt. आहव०—आहवस्य चेष्टितं fighting work, exploit.

Sl. 68. प्रतिद्वंद्विभवात्—प्रतिद्वंद्विभ्यो भवतीति arising from the enemies, as Malli. seems to derive it; or प्रतिद्वंद्विनः भवः cause यस्य whose cause was the foes. विषाद—fear, sorrow, gloom. प्रसादम्—Used as a double-meaning word here; it means प्रसन्नता or brightness when applied to face; cf. प्रसादसुमुखे तस्मिन् &c. IV. 18; and निर्मलता (transparency), when applied to the mirror.

Sl. 69. अभ्यनन्दत्—greeted, congratulated upon. स्थली—A natural site, (i. e. not affected by human intervention) as distinguished from स्थला which is a spot artificially prepared. मयूरकेकाभिः—मयूरीणां केकाः मयूरकेकाः; the notes meant here are those of pea-hens as they correspond in the simile to the words of Indumati's female friends. मयूरी becomes मयूर by the Vártika कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावः वक्तव्यः. The मयूरीs are compared to the सखीs.

Sl. 70. इति—Thus, in the manner described. शिरसि वामं पादमाधाय—A proverbial expression implying disgrace or great humiliation. Having inflicted a disgraceful defeat on his enemies. उदवहत्—The root वह् with उत् generally means to marry; but as the marriage actually took place some four days before this (see Sl. 33), the sense would not suit the context. Malli. himself sees the difficulty and takes उदवहत् in the secondary sense of आत्मसात्कार 'made his own,' now that the opposing kings were defeated—a meaning that better suits the context though hardly sanctioned by lexicons. The meaning of 'led or took her on to (Ayodhyá,' will do as well and agrees with the second half of the sl.—he took her with him to Ayodhyá, but as a second goddess of victory incarnate. We

have met with the root in this sense already (śl. 35.). Some commentators take the root in the sense of 'marrying' and create insuperable difficulties in their way for nothing. अवद्यात्—As remarked by Malli. the word अवद्य is irregularly formed, as the कृत् affix य has not its usual sense of 'capable or worthy of being' &c. in this case. अवद्य here means 'what ought to be censured', a reprehensible act, &c. रथ०—Malli. says रथतुरगाणां because the idea of the रथs and तुरगs being सेनाङ्ग is not prominent here. They are no longer considered as parts of an army, but merely of the retinue of Aja. समर—समरन्त्यस्मिन्निति समरः *lit. that in which people meet* together; a battle. समरे विजयः समर० सह सुपेति समासः; or समरस्य विजयः.

Śl. 71. श्लाघ्यजाया &c.—जायते अस्यामिति जाया of whom the husband is born (in the *form of a son*) *जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते* पुनः, Manu *Cf.* Malli. on the word in II. 1. ०कुटुम्बः—Here कुटुम्ब does not mean merely the family but the dependents as well. शान्तिमार्ग-the way leading to eternal quiet *i. e. Moksha.* कुलधुर्य— धुरं वहतीति धुर्यः one who bears the yoke, *i. e.* any kind of burden, a supporter. कुलस्य धुर्यः कुलधुर्यः। सूर्यवंश्याः सूर्यवंशे साधवः। See note on सौमार्कवंश्ये VI. 8.

—:0:—

CANTO VIII.

S'l. 1. विवाहकौतुकं—कौतुक is the auspicious thread, generally dyed yellow, worn round the wrist by the bride and bridegroom before the commencement of the marriage-ceremony. It is generally taken away on the third day after the conclusion of the marriage rite. *It may, however, be worn during the whole period of celibacy* which is enjoined upon a newly-married couple, and which in the case of grown-up persons extends to a period of three or twelve days, or even a year. See As'v. Sû. quoted in the foot-note. विभूत एव—This merely means that the prince was invested with kingly powers immediately *after the celebration of* his marriage-ceremony. अपराम्—shows that he had to cherish the Earth with as much affection as his wife Indumatî.

S'l. 2. दुरितैरपि—(*दुष्टं इतं गमनमनेन*). Mark the force of अपि and एव. They ought not to do this being the sons of *protectors of men.* See Kâm. quoted in the foot-note. ०वान्—*expresses complete* possession. हे—Hem. takes this प्रातिकूल्ये (प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः) and quotes Pâṇ. VIII. 1. 33, 34 in support of his interpretation. But it is better to take it अवधारणे with Malli.

S'l. 3. संभृतैः—Got ready by mixing them together and giving them spiritual efficacy by the recital of holy *mantras*. Water brought from all sacred streams and from the confluence of the Ganges and the Yamunâ and filled in golden pots with various articles immersed therein, formed an essential part at a royal inauguration. उच्छ्वसित—(1) Sending forth vapour; (2) a pleasant breathing expressive of satisfaction. *Cf.* आसारोच्छ्वसित Vik. IV. p. 103. मेदिनी—मेदः (*n.*) मेदः अस्या अस्तीति so called because supposed to have been covered with the fat of the demons Madhu and Kaiṭabha when slain by Vishṇu. मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता । तेनेयं मेदिनी नाम्ना सर्वत्र परिकीर्तिता ॥

S'l. 4. दुरासदः—दुःखेन आसाद्यत इति accessible with great difficulty; hence, unconquerable; fr. सद् with आ+अ (खल्); *cf.* III. 66. अथर्वविदा—We have already seen that Vasishṭha is not only adept in the Atharvan lore, but is himself a composer of some of the *mantras*. See notes on I. 59, 61. After the necessary sacrifices and the other rites in connexion with a coronation ceremony are performed, verses from the Atharva Veda are recited, conferring long life on the newly-crowned king, and prosperity on his kingdom, and invoking the blessing of the gods upon him, praying for safety to him from all kinds of danger, and lastly, invoking the gods to make him invincible by his foes, by reciting the verses which begin with यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ्छपाति नो देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु—'whoever, whether friend or foe, or whether a hater, surpasses us (in valour), may all the gods destroy him.' See Rājanītimayûkha, Rājābhishekaprayoga by Nilakaṇṭhabhaṭṭa, son of S'amkarabhaṭṭa. पवनाग्निस—The principle is well emphasized and better put by Bhavabhûti in Mah. II. 5; see foot-note. ब्रह्म-here means Brahmanic energy or the power a Brāhmaṇa gets from his ascetic practices; *cf.* S'âk. II. 9.

S'l. 5. नरेश्वरं—नरेन्द्रं *v. l.* is not good as the context (निवृत्तयौवनं &c.) requires the former. स हि &c.-This was expected of Aja; see V. 34, 37. *Cf.* this description with that of Raghu who was bound to excel his predecessors as desired by Dilipa himself (see II. 64); *supra* IV. 1-12.

S'l. 6. शुभंयु—शुभमस्यास्तीति The *matub* (showing possession) affix यु (युस्) is added to the indec. अहं (pride, arrogance) and शुभं; see com. द्वयमेव—"The force of एव is, that no union of two other things ever appeared so beautiful as that of Raghu's kingdom with Aja, except the union of his (Aja's) youth with his virtue; or *vice versa*, no union of two other things appeared so beautiful as

that of Aja's youth with his virtue, except the union of his father's kingdom with himself." S. P. Pandit. विनयेनान्य—विनय is generally found to be wanting in a young man, especially when he comes to be in possession of power and wealth; but Aja's youth was graced by *Vinaya*. नवं—corresponds to ऋद्धं. विनय is called शुभंयु because it potentially contains many a blessing.

S'l. 7. बुभुजे—Enjoyed (the fruits of). The idea of enjoying carnally is also present; *cf.* IV. 7. 'भुजोनवने' Pāṇ. I. 3. 68; भुज् in any other sense than that of protecting is A'tm. This root has a variety of senses:—(1) to govern; धीरैर्हि नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति S'āk. II. p. 61. (2) to cherish; as पुत्रान् भुनक्ति पिता. (3) to eat, as ओदनं भुंक्ते. (4) to enjoy as here; इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते Bha. Vai. (5) to suffer or endure; वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते. महाभुजः—implies great physical strength. [अपि must be supposed to be understood—'Although very powerful'.] सहसा—With force, forcibly; originally the instr. sing. of सहस् power, force, treated as an indec.

S'l. 8. मतः महीपतेः—The p. p. participles of roots showing 'esteem, &c.' (see com.) are used in the sense of the present tense and are construed with the gen.; मतिरिहेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात्; राज्ञां मत इष्टस्तैरिष्यमाण इत्यः। Sid.-Kau. The same thought is differently but less forcibly expressed in IV. 12. निम्नगा—निम्नं गच्छत्यसौ that which flows along a declivity or to a lower level. Mark the propriety of the word. It suggests humility on the part of the subjects in their behaviour towards the king. The śl. is quoted in the Sāh. Dar. (see III. 51) as an instance of अनुरागिता a subdivision of शोभा, one of the eight manly qualities of a hero proceeding from Sattva (सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः).

S'l. 9. न खरः &c—भूयसा—used adverbially—'Very much, in a high degree'-goes with खरः and मृदुः; *cf.* कुसुमपुरमुखी भूयसा दुःखयन्ति Mud. VI. 9, and S'āk. I. 7 (भूयसा पूर्वभागं). This śl. is a reflex of IV. 8, and an illustration of the statement in śl. 5 (गुणान् प्रतिपेदे). *Cf.* Bhārata and Kir. quoted in the foot-note; also तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते &c. Mud. III. 5. पवमानः—suggests purity in the king. Derived fr. पू (पवते इति) and शानच् (आन), which is also added to यज् (यजमानः) by Pāṇ. III. 2. 128. Apte's Dic. is wrong in saying ताच्छील्ये शानच्. पृथिवीरुहान्—For the comparison see M'lav. I. 8. पुरस्कृत्य—placed before him as the chief thing, followed. मृगान्—*i. e.* पापात्मादीन् remark Din. and Vall. (see *infra* śl. 19, notes).

S'l. 10. प्रतिष्ठितं—established, *i. e.* with his rule made firm आत्मवत्तया—This is the best reading. आत्मा अस्य विद्यते असौ आत्मवान्

तस्य भावः आत्मवत्ता तया; आत्मा may mean–(1) firmness of mind or self-control; the king was self-possessed, did not act precipitately but took action after careful thought; or (2) vigour, energy; the King acted vigorously; was full of उत्साहशक्ति and made his rule firm-footed; or (3) by आत्मन् we may understand आत्मसंपद्; in the language of politics आत्मवत् is the same as आत्मसंपन्न, and the two words are so used by Kámandaka in his Nîtisâra; see V. 3. 4, 5. The qualities which form the wealth of the soul are briefly described by Kám. as, शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता॥ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। शमः शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः॥ Nîtisá. I. 23, 24. This last seems to be the sense intended here. The King was possessed of most of these qualities. *Cf.* दुराराध्या हि राज्यलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः। Mud. III. Din. takes this in the sense of 'just like himself, *i. e.* Raghu (see ft.-notes), but without propriety. [आत्मवित्तया—*v. l.* may mean on account of his knowing himself, *i. e.* his proper duty;] *cf.* S'is'. II. 116 (य इहात्मविदो विपक्षपक्षे &c). Malli. seems to prefer this reading which he translates as 'on account of his having आत्मवित् or *A'tmajñâna*–'that nothing, not even the pleasures of heaven, is real and permanent except *A'tman*'; but the word is needlessly taken from its legitimate place and construed with the second line, going with Raghu. ०धर्मसु—Mark the ending; धर्म preceded by a single member in a Bah. takes अन्; see com. त्रिदिव—त्रिविधः ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन दीव्यति व्यवहरति अत्र Bhá. Dik.; it may, however, be explained as तृतीया द्यौः; त्रि being treated as in त्रिभाग.

S'l. 11. गुणवत् &c.—Mark the force of गुण. They never entrusted their kingdom to one incapable to govern. परिणामे—Kâli. uses this word in the sense of old age; *cf.* the similar use of परिणति in Vik. III. 1. प्रयताः—With their passions restrained; for another sense of the word *cf.* IX. 18. संयमिन्—सम्यक् यमोऽस्ति येषां pious devotees or ascetics with senses properly controlled; see Bg. II. 69; or यम may mean 'a moral duty'; these are mentioned as ten—ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता। अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥ Patañjali mentions five Yamas—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। Yog. Sû. II. 30. पदवीं प्रपेदिरे—For the custom *cf.* I. 8, III. 70; see also Manu. quoted in the foot-note.

S'l. 12. अरण्य०—अरण्यस्य समाश्रयः अरण्य० तस्य उन्मुखः तम्. वेष्टनशोभिना—वेष्टनेन शोभते इति वेष्टनशोभि तेन; shows that he made the request not only as a son but also in his kingly character. The Instr. is उपलक्षणे; see A. G. § 56. It is a Hindu custom to bow to a deity

or a respectable or elderly person with a covered head. *Hem.* suggests that Aja put on his royal turban in order that his hair may not touch his father's feet, he being then a *Muni*. He further suggests that the word may be अवेष्टन०; but then शोभिना will lose its propriety.

S'l. 13. ईप्सितं—P. p. p. of the desider. of आप्; see com. I. 70. आत्मजप्रिय:—Notice the comp.; by the Várt. 'वा प्रियस्य' (on Páṇ. II. 2, 35) प्रिय optionally takes परनिपात; *cf.* प्रियमानसानां further on (XIII. 55). व्यपवर्जितां—विशेषेण अपवर्जितां cast off once for all.

S'l. 14. अन्त्य—The last *i. e.* fourth. अन्ते भव:; य being added in the sense of भव, अन्त being a word of the *दिगादि* class. For the four Âs'ramas, see notes on V. 10. Some hold that the संन्यासाश्रम is meant for a man of the Brâhmaṇa class only, and not for others; Mallinâtha has discussed the question and shown that view to be unsound. See com. आवसथ—A dwelling; fr. वस् with आ and the Uṇâdi aff. अथ which वस् takes when preceded by prepositions; so संवसथ a village.

S'l. 15. प्रशम—Malli. *renders this elsewhere* (Kir. II. 32.) as क्रोधोपशान्ति:. शम in Vedánta means श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रह: 'restraining the mind from the pursuit of temporal objects and devoting it to the hearing of the recital of holy texts (leading to the knowledge of *A'tman*)' This is the meaning here; *cf* विषयव्यावृत्तात्मा III. 10. निभृतेन्दुना—निभृत properly means 'what is filled,' and hence, heavy, sinking down, humble; here it means 'about to set,' with its brightness softened to dimness. तुलाम्—Pán. says 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' II. 3. 72; so that strictly तुला and उपमा cannot be used with the Instr.; but this is against good usage. *Cf.* तुलां यदारोहति दन्तवाससा Kum. I. 34; see also S'is'. I. 4. See Apte's G. §§ 62, 117. Malli. tries to reconcile the use of Instr. with Páṇ.'s rule, but his defence is evidently weak. The Tattvabodhinî *says*—कथं तर्हि-तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति कालिदास: । स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च । उच्यते-सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति शक्यम् । विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् ।

S'l. 16. यतिपार्थिव°—The principal emblems of royalty are the *throne*, the *sceptre*, the *Chauri*, *the conch*, the white umbrella, the diadem &c.; and those of a recluse are the deer-skin, the staff (of Palâs'a, or so), the Kamaṇḍalu, the Kaupîna, brown or red-yellow garments, shaving of the head and want of the sacred thread. यति —From Hemâdri's remark (see *foot-note*) it appears that he does not take the word in the sense of a *Sannyâsî*. But Malli. has shown that a Kshatriya could be a Sannyâsî (see his remarks on s'l. 14).

अपवर्ग—fr. वृज् 7 A. to abandon, to leave; with अप and aff अ (घञ्); a complete leaving off of worldly objects; final emancipation (क्रियासमाप्तिः Sid.-Kau.). धर्मयोः—Here Kálidása uses the word धर्म in the general sense of the injunctions of the Vedas—those which enjoin the performance of religious duties 'as well as those which enjoin their renunciation with a view to obtain the knowledge of Brahman—and not in its limited sense of 'चोदनालक्षणोऽर्थः' (Jaimini I. 1. 2.). This shows that Kálidása lived at a time anterior to that when the gulf between the *Púrva* and the *Uttara* Mímáṃsás grew wider. See also foot-notes.

S'l. 17. नीति—politics. विशारद—Skilled or proficient in; generally at the end of a comp. शरदि भवः शारदः produced in the *S'arad* season; fresh, attractive; hence, clever, skilled in; विगतः शारदः विशारदः। अनपायि—न अपैति does not meet with destruction, permanent. *Cf.* यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम। Bg. VIII. 21. आप्त—Those who know and interpret correctly the holy texts.

S'l. 18. व्यवहारासन—व्यवहार administration of justice, deciding legal disputes. It is thus derived by Kátyáyana—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः॥ ०आसन—The judgment seat, also called कार्यासन and धर्मासन (Uttar. I. 7; S'âk. V, धर्मासनादुत्थिताय p. 116). By a law of Manu (VIII. 2) the king had personally to dispense justice. See note on Vik. II. 1. उपांशु—उपनिवृत्ता अंशवोऽस्मात् that place from which the rays have turned back; hence, a retired or secret place; 'in a secret place.' धारणा—Steady abstraction of the mind, one of the eight stages or parts of *Yoga*. See Yog. S'ú. II. 29. It means the fixing of the mind properly controlled by means of Yama &c. on the internal soul. See Malli. and foot-notes. विष्टर—A seat; fr. स्तृ with वि and the affix अ; when the meaning is a tree or seat विष्टर is the form; but शब्दस्य विस्तरः.

S'l. 19. प्रभशक्ति—See Malli. and note on त्रिसाधनाशक्ति III. 13. अनन्तरान्—*Scil.*, those to be attacked for wrongs done, *i. e.* against whom the king has to march (यातव्य) and those in the rear, *i. e.* from whom an attack may be expected (पार्ष्णिग्राह); Malli. प्रणिधान—See I. 14. It is one of the *niyamas* and a means of attaining *sâmâdhi*; see Yog. Sú. II. 32, 45. योग्या—योगाय प्रभवति; constant practice or exercise leading to perfect concentration. मरुतः &c.—This does not refer to the four kinds of Prâṇáyâma, but to what leads to them (guiding or controlling their functions). A Yog gets the power of making the inner *váyus* or airs (see com. and foot-notes) perform their work at his desire; *cf.* अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते। Vik. I. 1.

Śl. 20. अचिरेश्वरः—अचिरमीश्वरः an Avyayasamâsa (or according to Hem. अचिरः ईश्वरः); *cf.* चिरप्रवासी Hit., भस्मसात्—mark the force of सात्. Here some such word as उपायाग्निना must be supplied; or ज्ञानमयेन may be taken with Aja also—'by means of the fire of his knowledge of the enemies' undertakings'. दहने &c.—Because freedom from transmigration is not possible unless all actions, good or bad (*i. e.* the fruits thereof), are annihilated. See Vedânta Sû. IV. I. 13, 14, and Śamkarâchârya on them; Bhag. IV. 37.

Śl. 21. पणबन्ध &c.—पणः (the stipulated sum, hence also a condition, a compact) बध्यतेऽस्मिन्, इति पणबन्धः स मुखं (the chief, first) येषां तान्. The six expedients to be used in foreign politics are :—(1) Alliance; (2) Warfare; (3) Marching against the enemy *after ensuring the protection of one's own realm*; (4) Temporary cessation of hostilities with a view to improve one's position or to find out a suitable opportunity, &c.; (5) Duplicity; (6) Seeking shelter. See foot-notes. *Cf.* S'is'. II. 93. प्रकृतिस्थं—Inherent in nature. Malli. takes this as an *adv.*, which seems preferable. प्रकृति is defined as a state of equilibrium of the three qualities, Sattva, Rajas and Tamas. When this Prakriti is stimulated, action takes place. *Cf.* मूलप्रकृतिरविकृतिः Sânk. Kâri. 3.

Śl. 22. योगविधिः—The practice of meditation or abstract contemplation; according to Malli., 'realizing in the mind the identity of the individual soul with the Supreme Spirit.' स्थिरधीः—*cf.* 'He whose heart is not agitated in the midst of calamities, who has no longing *for* pleasures and *from whom* (the feelings of) *affection*, fear and wrath have departed, is called a sage of steady mind'. Bhag. II. 56. (K. T. Telang). विरराम—for the Paras. see com.

Śl. 23. प्रसर—(1) forward movement, extension of power; (2) thirst for pleasures; lit. moving towards their objects, which is their nature; *cf.* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । Kaṭhavalli, IV. 1. प्रसितौ—closely applying themselves to, intent on attaining. उभय—of the two sorts; तय (here changed to अय) shows प्रकार.

Śl. 24. अव्यपेक्षया—व्यपेक्षा regard for, consideration of. समदर्शनः—see foot-note and *cf.* Bhag. II. 14, 15. समाः—समन्ति (produce a destructive effect on) सर्वमिति; years. This word is generally used in the plural. The sing. is rarely met with; *cf.* Bhâshya on समां समां विजायते । Pân. V. 2, 12. शरत् स्त्रियां समा स्त्रीलिङ्गे पुंस्येकत्वे च दृश्यते । Pratâpamârtanda, as quoted by Hemâ. तमसः परं—Tamas is Mâyâ, also called Avidyâ and तमोमयी महाप्रकृति. *Cf.* ज्योतिषामपि तज्ज्योति-

मनसः परमुच्यते। Bg. XIII. 16. अव्ययः—न व्येति नास्ति व्ययो यस्येति वा he who undergoes no change; not decaying. पुरुषः—पुरि शेते असौ पुरुषः a comp. of the पृषोदरादि class; he who reposes in the body; the supreme Spirit; शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ Bh. P. VII. 14. 37; स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः &c. Brah. Upa. V. 18.

Sl. 25. नैत्यिक—From नित्य meaning 'death;' नित्य+इक (ठक्). यतिभिः सार्धम्—This was not owing to any express authority requiring the presence of recluses on such an occasion; the recluses attended the obsequial rites simply because the deceased King deserved such an honour. अनग्निः—Because the dead body of a *Yati* is not to be burnt but only buried; a custom which exists to this day. *Cf.* S'aunaka quoted in the com.; comp. also-कुटीचकं (a class of *Sannyâsins*) तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकं। हंसो जले तु निक्षेप्यः परमहंसं प्रपूरयेत्।' एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्। न कुर्याद्वार्षिकादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे।' Dharmasindhu. अग्निचित्—अग्निं चितवान्; Pâṇ. III. 2. 91; *cf.* notes on I. 6.

Sl. 26. और्ध्वदेहिकं—देहादूर्ध्वमूर्ध्वदेहः राजदन्तादिः। ऊर्ध्वदेहे भवम्। Also. और्ध्वदेहिक. The aff. is ठञ् (इक), added by अध्यात्मादिभ्यश्च Vârt. on Pâṇ. IV. 3. 60. कल्प—The procedure, the proper method of performing religious rites. हि–Malli. seems to take this अवधारणे; we may also take it in the sense of 'because' यतः न कांक्षितः अतः पितृभक्त्या &c. तेन पथा &c.—Those who quit the body in that way and become one with the Supreme Spirit.

Sl. 27. परार्ध्यगतिः—for परार्ध्य 'excellent, most *high*', see note on III. 27. परार्ध *v. l.* does not give this sense. परार्ध्य may also mean Supreme Being; परार्ध्यं प्रति गतिर्यस्य. उद्दिश्य—having regard to. तत्त्वं—highest knowledge, or the object that truly exists (सद्यासौ अर्थश्च.—the Supreme *Ens* or Brahman); hence the Vedânta Philosophy. आधिः—(आधीयते प्रतीकारार्थं मनोऽनेन) is mental pain as distinguished from व्याधि bodily pain. कार्मुकः—कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं;—with his bow strung *i. e.* ready to fight in case his supremacy was not admitted. अप्रति॰—न विद्यते प्रति प्रतिनृपतेः शासनमत्र—*i. e.* he became the supreme ruler of the earth.

Sl. 28. भामिनी—कोपना सैव भामिनी; a self-respecting woman (see foot-note) who feels her honour easily wounded. Indumatî, in emulation of the earth, as it were, gave birth to a son. अग्र्य—अग्रे भवमग्र्ये pre-eminent; great. पौरुष—(1) manly vigour; (2) prowess. वीर—who was therefore a jewel himself.

Sl. 29. Mark the alliteration and the connexion poetically expressed between the word दश and Aja's son. *Cf.* the similar

स्तनस: परमुच्यते। Bg. XIII. 16. अव्ययं—न व्येति नास्ति व्ययो यस्येति वा he who undergoes no change; not decaying. पुरुषं—पुरि शेते असौ पुरुषः a comp. of the पृषोदरादि class; he who reposes in the body; the supreme Spirit; शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ Bh. P. VII. 14. 37; स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः &c. Brah. Upa. V. 18.

S'l. 25. नैधिक—From निधा meaning 'death;' निधा+इक (ठञ्). यतिभिः सार्धम्—This was not owing to any express authority requiring the presence of recluses on such an occasion; the recluses attended the obsequial rites simply because the deceased King deserved such an honour. अनग्नि—Because the dead body of a *Yati* is not to be burnt but only buried; a custom which exists to this day. *Cf.* S'annaka quoted in the com.; comp. also-कुटीचकं (a class of *Sannyásins*) तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकं। हंसो जले तु निक्षेप्यः परमहंसं प्रपूरयेत्।' एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्। न कुर्याद्वार्षिकादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे।' Dharmasindhu. अग्निचित्—अग्निं चितवान्; Pán. III. 2. 91; *cf.* notes on I. 6.

S'l. 26. और्ध्वदैहिकं—देहादूर्ध्वमूर्ध्वदेहः राजदन्तादिः। ऊर्ध्वदेहे भवम्। Also और्ध्वदेहिक. The aff. is ठञ् (इक), added by अध्यात्मादिठञिष्यते Várt. on Pán. IV. 3. 60. ०कल्प—The procedure, the proper method of performing religious rites. हि-Malli. seems to take this अवधारणे; we may also take it in the sense of 'because' यतः न ०कांक्षिणः अतः पितृभक्त्या &c. तेन पथा &c.—Those who quit the body in that way and become one with the Supreme Spirit.

S'l. 27. परार्ध्यगतिः—for परार्ध्य 'excellent, most high', see note on III. 27. परार्ध *v. l.* does not give this sense. परार्ध्य may also mean Supreme Being; परार्ध्यं प्रति गतिर्यस्य. उद्दिश्य—having regard to. सद्वयं—highest knowledge, or the object that truly exists (सच्चासौ अर्थश्च.—the Supreme *Ens* or Brahman); hence the Vedânta Philosophy. आधिः—(आधीयते प्रतीकारार्थं मनोऽनेन) is mental pain as distinguished from व्याधि bodily pain. ०कार्मुकः—कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं;—with his bow strung *i. e.* ready to fight in case his supremacy was not admitted. अप्रति०—न विद्यते प्रति प्रतिनृपतेः शासनमत्र—*i. e.* he became the supreme ruler of the earth.

S'l. 28. भामिनी—कोपना सैव भामिनी; a self-respecting woman (see foot-note) who feels her honour easily wounded. Indumati, in emulation of the earth, as it were, gave birth to a son. अग्र्य—अग्रे भवमग्र्यं pre-eminent; great. पौरुष—(1) manly vigour; (2) prowess. वीर—who was therefore a jewel himself.

S'l. 29. Mark the alliteration and the connexion poetically expressed between the word दश and Aja's son. *Cf.* the similar-

in the south of India. उपवीणय्—to sing before; a *denom.* from वीणा with उप by Pán. III. 1. 25; see Malli. उदेहदगा०-This simply means from north to south and by a heavenly path. नारद—One of the ten mind-born sons of Brahmá and a great divine sage and a Paramabhágavata. He is represented as always wandering, *Viṇá* in hand (which instrument he is said to have invented), from world to world singing praises of God and acting as a universal messenger. He is popularly represented as creating discord.

S'l. 34. अपार्थिवैः—पृथिव्या इमानि पार्थिवानि । न पार्थिवानि अपार्थिवानि तैः, celestial. आतोद्य—this word, though applied to the four kinds of musical instruments collectively (see foot-note) is here restricted to *Viṇá* (a stringed instrument) as indicated by the word उपवीणयितुं. किल—As history informs us. अधिवास—(with the desire of) perfuming itself; or it may simply mean here its 'great fragrance' (अधिको वासः अधिवासः).

S'l. 35. परिकीर्णा—surrounded by; as the garland fell from the lute, the bees settled on it, missed it and hovered round. परिवादिनी—The name of Nárada's lute is *Mahatí*; see foot-note. अवलेप—Violence, an outrage. अनुसारिणिः—The aff. इन् is added here ताच्छील्ये. According to some Commentators इन् cannot be added by Pán. III. 2. 78 in the sense of ताच्छील्य to roots preceded by a preposition; but Bhaṭṭoji sanctions its use on the authority of such forms as यमुनोपजीविनां (I. 16) अनुयायिवर्गः (II. 4) पतत्यधो धाम विसारि (S'is' I. 2.) &c.; see also Jayamaṅgala on Bhaṭṭi. I. 11. and our note thereon.

Sl. 36. अभिभूय—Has here the force of the present participle. विभूति—Wealth of the fragrance of flowers. आर्तवी—*Cf.* मासो नु पुष्पाकरः। Vik I. 8.

Sl. 37. सुजातयोः—*Cf.* सुजातयोः पङ्कजकोषयोः; III. 8. निमिमीले—निमील् to close the eyes; hence perhaps to be involved in darkness, as when the soul (which is *tejas*) leaves the body; *cf.* the sense at I. 68. तमस्—Darkness which obscures the moon, personified as a demon (Ráhu).

Sl. 38. करण—Malli. takes this in the sense of 'life', by Lakshaṇá, but the usual meaning of 'the senses' will do as well. ननु—'Does it not? It certainly does'. तैलनिषेक०—तैलस्य निषेकः the act of dripping down, trikling, तस्य बिन्दुस्तेन; blazing drops of burning oil falling from the protracted wick of an Indian lamp. The fig. is दृष्टान्त.

Sl. 39. तुमुल—Properly, the mingled sound of instruments or of warriors fighting on a battle-field; *cf.* Bg. I. 13, 19; hence any mixed sound. वेजितः—frightened; or sorrowfully affected (in the sense of उद्वेजिताः).

S'l. 40. व्यजनाo—व्यजनं a fan (*i. e.* fanning) आदौ येषां तैः. तमः—Swoon. ततुरे—Pass. perf. of तॄ; *cf.* अदस्तया तुसमतुलनं तमः। Sis. I. 27. प्रतिकार—also प्रतीकार a *remedy* तस्य विधानं using, application.

S'l. 41. प्रतियोजयितव्य—To be readjusted and tuned (after the strings have been loosened). समवस्था—The words are सम+अवस्था; the अ of the prepositions अव and अपि may be optionally dropped; so सम+वस्था; or सम् may be taken in the sense of समान as in the Sûtra of Pâṇ. शेषात्यां समर्थात्याम्; *according to Bhaṭṭoji, this is to be* explained as a word of the शकन्ध्वादि class. Some take समवस्था in the sense of अवस्था and Kâli. often uses it in that sense also; see Mâlav. IV. 7.

S'l. 42. तया—The Instr. is इत्थंभूतलक्षणे Pâṇ. II. 3. 21.—An attribute which indicates the existence of a particular state or condition is put in the Instr. case to express that relation. करणापाय—The death of, or loss of sensation from all the limbs. विभिन्न—Changed; or dispelled.

S'l. 43. अभितर्ते—भजते—Has passed into a proverb. केव—'What indeed!' *i. e.* there is no need to say &c. Here इव simply strengthens the sense of का.

Śl. 44. अपोहितुं—(*fr.* उह or ऊह with अप) to remove, to take away or to destroy; *cf.* स हि विघ्नानपोहति। S'âk. III. 1; अकिंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। Uttar. II. 19. किमिव—इव is often added to interrogative pronouns in the sense of 'possibly, indeed, I should like to know' &c.; *cf* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्। Śâk. I. 20. प्रहरिष्यतः—*Wishing to strike.* The Future p. in Sanskrit has often the sense of the Desiderative.

Śl. 45. आरभते—Endeavours, undertakes; आरभ has sometimes this sense in literature; *cf.* Bg. XIV. 12. प्रमाथतकः—The term suggests absolute power to kill by using any means. विपत्ति—death, destruction. मे—*Indec.*; see foot-note. निदर्शनं—an instance; *cf.* मधु मधुरेव निदर्शनं S'âk. II. अत्र—*in this case, in proof of the statement* मृदु वस्तु हिंसितुम्.

Śl. 46. अशिवतापहा—There is some grammatical difficulty about the formation of this word. According to the rule अवे कृत्यमषोः

(Pāṇ. III. 2. 50) the affix ड (अ) is added to हन् with अप when the object in composition with it is the word क्लेश or तमस्; but according to the quotation from गणदर्पण (see foot-note) any word may precede अपहन्; see XVII. 61, XIX. 39. Some defend the use of ड on the authority of अपि in the Sūtra अन्येष्वपि दृश्यते. Although the Sūtra properly applies to जन्, grammarians say that the force of अपि frees the Sūtra from all restrictions, so that the affix may come after other verbs and other objects in composition with these. (अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेप्वपि क्वचित् । Sid.-Kau.); see Malli. on XVII. 61.

Śl. 47. विरुद्धात्—विरुद्ध opposition; hence adverseness of. अशनि—Mark the sense of this word here, which means 'the fire of lightning.' कल्पितः—Malli. takes this in the sense of अपूर्वः कृतः which the context justifies. यत्नेन—explains the अपूर्वत्व.

S'l. 48. अपराद्धे—The affix. क्त (त) is added to the root राध्, कर्तरि; see com. यस्मात्—'Since'. Mark how the contrast between अपराद्धे and निरागसं makes the situation extremely painful.

S'l. 49. शठः—is a deceitful lover, who apparently loves his wife but secretly pays his addresses to another sweetheart. See com. शुचिस्मिते—implies innocence, and further suggests that she was always unsuspecting. परलोकमसंनिवृत्तये गता—Note the expression; *cf.* असंनिवृत्त्यै तदतीतं S'āk. VI. 9. अनापृच्छ्य—प्रच्छ् with आ is Ātm. when it means 'to take leave of.'

S'l. 50. यदि तावत्—This Aja concludes from the fact that he had swooned हतजीवितं—हत generally comes last in a compound in the sense of 'cursed or wretched'; sometimes the order of words is reversed as here; see XIV. 65 'कृपणां हतजीवितेन' आत्मकृतेन—See com. The Instrumental should rather be taken हेतौ.

S'l. 51. स्वरसेनोद्गम—is used here in the sense of उद्गलितः. अथ च—And yet. अस्तमिता—अस्तम् इता. Here again the ज्योतिःस्वरूपत्व of the soul is referred to.

S'l. 52. कृतपूर्व—Some class this comp. under the class आहिताग्नि (पूर्वं कृतं कृतपूर्वं) but that is not necessary, see *supra* VII. 31, note on कृतपूर्वसं॰. दक्षिणः—By this he means to say that he is not a शठनायक as she might perhaps have thought. भाव—may have here the same sense (i. e. अनुराग) as in VI. 36.

Śl. 54. गुहागतं—*Scil.*, in the caves in which the cre pers grow. ओषधि:—The mountain Himālaya is described as having such herbs; *cf.* Kum. I. 10; दलितकनककिट्ट गक्षी नदीषधः सुदृमा । Bhaṭṭi. XV. 106.

S'l. 55. उद्गु॰—उल्लसिता (heaved up, agitated) अलका यस्य तत् निशि—implies darkness which corresponds to her dark hair. विरता॰—The bees are often poetically described as being encased in the closing lotuses at sun-set; *cf.* न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं Bhatti. II. 10; see *supra* V. 68.

S'l. 56. शर्वरी—Here the night is spoken of as the wife of the moon. *Cf.* the epithets निशानाथ &c. दयिता द्वंद्वचरं पत॰—The Chakraváka bird. "The males and females of these birds are found to keep together during day, and are, like the turtle-dove, patterns of constancy and connubial affection." M.-Williams. It is an anachronism, according to some commentators, to make Aja allude to the separation of the *chakraváka* birds. For it is the curse pronounced by Ráma that parts the male Chakraváka from the female during the whole night. While Ráma was mourning the loss of his beloved, Sítá, sitting on the bank of the lake Pampá the *chakraváka* birds laughed at him, whereupon he condemned them to perpetual separation during nights. विरहान्तर—See Malli.; it rather means 'the interval of the separation.' This *Viraha* of the pair is often alluded to in Sanskrit literature. अत्यन्तगता—'Gone to return no more'. Since there is no returning, the separation is final and not for an interval; hence his grief.

S'l. 57. नवपल्लवसं॰—नव new; hence, very tender and soft; *cf.* नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ। *Kum.* IV. 34. वामोरु—वामौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः; the fem. ऊ is added to ऊरु when preceded by words like संहित. वाम &c.; see Pán. IV. 1. 70

S'l. 58. अप्रतिबोध॰—*cf.* अत्यन्तगता śl. 56. रहःसखी—रहः सखी; see com. रति—cessation, loss of; *cf.* S'is'. IX. 77. त्वामनु—Here अनु is कर्मप्रवचनीय as it governs the Acc. in the sense of the inst; see com. न-न स्पृशति—The two negatives make one emphatic affirmative; *cf.* न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति। S'ák. I; नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुं Śik. III. 9.

S'ls. 59-60. अन्यभृता—The Indian cuckoo, so called because the eggs of the bird are supposed to be hatched by the crow. See *infra* note on अन्यपुष्टा IX 34. पृषती—पृषन्तः सन्त्यस्य पृषतः (स्त्री *f.*) the spoted deer. पवनाधूत—The wind is poetically supposed to teach gestures to the creepers; *cf.* Vik. II. 4.. त्रिदिवोत्सुकया—For त्रिदिव see *supra* III. 6. त्रिदिवे त्रिदिवेन वा उत्सुका तया anxious to go to heaven. For a similar thought, *cf.* नवेषु लोध्रप्रसवेषु कान्तिर्दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु। लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य व्यक्तं वियुक्ता विपिने प्रिया मे॥ *Mál. Mád.* IX. 27; also Meg. II. 44. अवेक्ष्य मां—'Out of regard for me.' न खलम्बते &c.—On the contrary they serve as excitants and add to my affliction. See com.

which on account of their enduring fragrance are much liked by women. They have a hole in the centre and are easily strung together. विलासमेखला—विलासार्था मेखला sportive zone (*i. e.* made of flowers and worn in place of the usual one of gold or gems).

Śl. 65. प्रतिपच्चन्द्र—Commentators understand by this the द्वितीयाचन्द्र as the moon is scarcely visible on the *pratipat* day. But the poets allude to the *pratipat Chandra*; *cf.* प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् । Kir. II. 11. ०निभ:—Young and promising. प्रतिपत्तिनिष्ठुर:—"cruel by your resolve"; (Malli.) Aja means–'There are these strong reasons why you should not leave us; and yet you have taken a step which is decidely cruel.' We may as well take प्रतिपत्ति in the sense of प्रबोध (see विश्व quoted by Malli.) and directly translate 'and yet your action is difficult to understand.' Some interpret it as 'and yet your action is opposed to love.'

Śl. 66. धृति:—Malli.'s first interpretation (*viz.* धैर्यं firmness or quietude or calmness of the mind) is preferable. गेयं—Song, music. This shows that women in those days knew vocal and instrumental music and could appreciate it; *cf.* मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा । Meg. II. 26.

Śl. 67. गृहिणी सचिव: &c.—*cf.* 'कान्तासम्मिततयोपदेशो युजे' K. P. I.; and the Subhâshita–कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ The manner in which the poet here speaks of Indumatî shows the high respect in which women were held in his times. गृहिणी—For the qualifications of a house wife see Śâk. IV. 18. सचिव:—सचिं friendship वाति इति; fr. वा+अ (क:) which is added to roots without a preposition and preceded by their object. प्रियशिष्या—शासितुमर्हा शिष्या one fit to be instructed. ललिते &c.—Such as dancing, singing, painting,&c.

Śl. 68. मदिराक्षी—मदिरा properly means 'wine'; then by *Lakshaṇâ*, intoxicating like wine; hence charming or fascinating. Such eyes are described to be inclined to roll about, with the pupils a little contracted and the angles dilated in consequence of the flush of youth. See com, and foot-note. Or मदिरे maddening, intoxicating (fr. मद् and the Uṇâdi aff. इर) अक्षिणी यस्या:; see the other version of Malli.'s com. मदाननार्पितं—'Received into my mouth before it was given to you.' Hem. and Châr. analyse the comp. as मदाननेन and not as मदानने अर्पितं as Malli. does. This means—'You liked to drink the wine from my mouth'-and so implies 'love': The former would simply mean, मया मदाननेन अर्पितं. जलाञ्जलि—The water contained in the cavity of the hollowed palms joined together and

offered to the souls of the departed forefathers. अनुपास्यसि— Drink immediately after. When alive also Indumati used to drink after Aja. Hem. thinks that the medical sense of अनुपा is also intended, water being prohibited as an *anupāna* after wine. But this is far-fetched.

Śl. 69. सुरतमेतावत् &c.—एतत्परिमाणमस्य एतावत्, showing that Aja was a most devoted husband. विलोभनान्तरैः—विलोभयन्तीति विलो-भनानि temptations अन्यानि विलोभनानि विलोभनान्तराणि तैः; see *infra* IX. 7; Hemādri explains विलोभयन्ते एभि इति विलोभना विषयाः.

Śl. 70. कोसलाधिपः—for कोसल see *supra* III. 5. करुणार्थ॰— See com.; Hemādri takes करुणार्थ. in the sense of करुणरस (करुणः अर्थो वाच्यो यस्य स तेन ग्रथितं). बुतशाखारस &c.—Sanskrit poets often make trees weep in sympathy for another's grief; *cf.* Bhaṭṭi, II. 4. शाखारस—may also mean the dew dropping from the branches. दुर्दिन—properly, 'a rainy day;' hence, a shower.

Śl. 71. स्वजनः—स्व is *mas.* and not a *pron.* here. कृतान्त्यमण्डना— She was entitled to wear certain ornaments inasmuch as she died as a Suvāsinī (the wife of a living husband) in addition to those prescribed by the codes of religious law. *Cf.* प्रेत स्नपयित्वा नलदेन-(a kind of fragrant root called उशीर-Marathi वाळा) अनुलिप्य नलदमालां जपामालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा (unwashed or new cloth) पादमात्रमवच्छिद्य शेषेण प्रत्यग्रेण प्राक्शिरसमवेदिःपादमाच्छादयेयुः परिधानं चान्यद्गुरवच्छेदं कर्ता संगृह्णीयात् । A'śv. Gr. Pariśiṣhṭa Adh. III. Kaṇḍikā 1. अगुरु— See com.; the word is also *neu.*

S'l. 72. नृपतिः सन्—Malli. takes सन् in the sense of विद्वान् 'conversant with *S'āstra*'; it seems however better to translate as 'being (although he was) a king (lit. the protector of men)' whose duty as such was to look to the protection of the people rather than to personal comfort. Or, 'being a King and therefore more firm-minded than the ordinary people.' वाच्यदर्शं॰—वाच्यं blame, reproach; *cf.* चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः; also S'is'. III. 55. अग्निसात्—Here the suffix सात् has the sense of 'under the control of', making over to; See com.; it also has the sense of 'entirety or pervasion;' as अग्निसाद्भवति entirely reduced to fire, *i. e.* burnt; उदकसात्संपद्यते लवणम्

S'l. 73. दशाहतः परं—to be performed after ten days. There are two kinds of rites constituting the *Antyeshṭi* or funeral ceremony Those of the first kind are required to be performed during the period of mourning (*i. e.* the first ten days). These must be performed in the burning-ground, in a room or shed built for that

purpose. Those of the second kind are performed from the 11th day. These may be performed at home, in a cow-shed or a garden attached to the house. उपदिश्य—is used in the sense of उद्दिश्य. भामिनी—is here used in the sense of 'a beautiful woman'. महर्द्धयः—महती ऋद्धिः येषां requiring great expenditure (lit. amount of wealth). उपवने—On account of his heavy grief Aja did not think of returning to his palace from which he had departed with his wife.

S'l. 74. क्षणदा—night; क्षणं ददातीति that which gives rest or joy. परिवाह—(Also परी॰) the outflow of. परिवाह properly means 'a stream of water issuing through a sluice or the like when dammed into a collection'. The poet means that Aja beheld, as it were, an outflow of his own sorrow from the eyes of the women of the city who were his co-sufferers in grief. See com.; *cf.* Kum. and Uttar. quoted in the foot-note.

S'l. 75. सवनाय दीक्षितः—When the *dîkshâ* or the initiatory ceremony of a sacrifice is gone through, the sacrificer cannot leave the place where the sacrifice is to be performed, until its completion. He should remain in his seat every day at sunrise and sunset. *Cf.* Baudhâyana—'मा स्वन्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियादाभ्यस्तमियाद्वा.' Somaprakarana. प्रणिधा॰—See I. 74. अभिषङ्ग—deep or poignant grief, from अभिषञ्ज्; lit. that which closely adheres to the heart; hence, keenly felt grief, a sudden calamity; see *infra* XIV. 54; Kum. III. 73. शिष्येण—According to Hem. the name of the disciple was Vâmadeva.

S'l. 76. विद्वान्—The pre. p. of this root is not in use, but the perf. p. is sometimes used in the sense of the pre. p. न उपस्थितः स्वयं-Mark the ingenuity of the poet in making Vasishtha not come in person. Aja was not likely to pay much heed to his advise at such a time and such an act on the part of the king would have looked like a gross insult to the dignity of his *Guru*. This untoward consequence the poet avoids by making the sage send his pupil to the king instead of coming in person. प्रकृतौ—प्रकृति one's natural disposition or state (here equanimity of the mind; opposite of विकृति).

S'l. 77. विश्रुत—विश्रुतः सत्त्वस्य सारः (the strength of the mental calibre) यस्य; Hem. explains this as-विख्यातं सत्त्वं सारो यस्य. सुश्रुत, विश्रुत॰—The allusion to the king's सुश्रुत and सत्त्व are intentional. The pupil suggests that Aja should take heart and bravely resist the calamity.

Sl. 78. पुरमस्य पदेषु—The worlds covered by the steps of Vishnu; the three worlds. See notes to VII. 35. निष्प्रतिघेन—निर्गतः प्रतिघः obstruction यस्मात्. ज्ञानमयेन—ज्ञानस्य विकारः ज्ञानमयं चक्षुः the eye of knowledge; *cf.* अव्याहतज्योतिः आर्षं ते चक्षुः Uttar. III. पश्यसि—*Cf.* I. 74.

Sl. 79. तृणबिन्दोः—Trinabindu, according to Hem., was a sage of the Atri family. परिशङ्कितः—This fear on the part of Indra is often alluded to by the poets; *cf.* तपोविघ्नपरिशङ्कितस्य &c. Vik. p. 10, and our note *ad. loc.*; also *supra* notes to III. 39. हरिणी—may be a subordinate nymph of heaven, as her name is not mentioned among the twelve principal *apsarases*. Hem. explains—यदा किंचिदार्दो सुराङ्गनाम् । हरिणीं सुवर्णप्रतिमामतिजन्मिनीमित्यर्थः । 'हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।' वृद्धिरादैच् इति सूत्रे न्यासे तुल्यविभक्तिकानां तद्गुणसमावेशो दृष्टो यथा सिंहो माणवक इति ।

Sl. 80 प्रमुखात्—See com.; or प्रमुखे-before him-आविष्कृताः चारुविभ्रमा यया; see XIII. 42. वेला—The high-water line or that margin of land which is reached by the waves at high tide. प्रलयोर्मि—प्रलयस्य ऊर्मिः प्रल० तेन. प्रलय is the final destruction of the world caused by a deluge. प्रलयोर्मि is a wave which, breaking through the barrier of the coast, inundates the whole world and sweeps away everything before it. शमवेला० therefore means, 'which completely undermined or swept away the tranquillity of his mind'.

Sl. 81. प्रतिकूल—प्रतीपं कूलात् प्रतिकूलं lit. 'contrary to the current;' adverse. Mark the force of the word which is used in connexion with शमवेलाप्रलय०. आचरित=आचरणं 'conduct;' त being added भावे. उपनता—lit. 'approached humbly;' hence शरणागता.

Sl. 82. क्रथकैशिक—The same as Vidarbha; see notes to V. 39, 60. विवशा—may also be taken with मृता. विवशा—*lit.*, helpless, with all control over the senses gone, insensible hence 'dead.'

Sl. 83. अपाय—Passing off, death. उपस्थिता—At hand; *cf.* 'मुत्युर्विपदां प्राणिनाम्' Meg.; and उपस्थिताः सापदाः सर्वमुत्पादि मद्गुतम् । Hit. वसुमत्या—Earth is their real wife; कलत्र is only of secondary importance; *cf.* परिणेतुः प्रसूतये । अपर्यकामां तस्यास्तां पत्नीं एव मनोविनः ॥ *supra* I. 25.

Sl. 84. हस्ते—The poet probably means—When the kingdom came into your possession and you strengthened your rule by subduing the other princes (See *supra* 19) you were likely to act wilfully or haughtily. मदनाङ्के—Censure due to an act done

through arrogance. श्रुतमा०—See *supra* 6, 9, 31. आत्मवत्तया—See *supra* 10. ज्वरे—mental pain or affliction, distress. अक्लीबतया—with manliness, manning your mind; प्रकाश्यतां—*i. e.* bring it to bear on it.

Sl. 85. गतय:—destinations, the places kept in store for them. भिन्नपथा:—*i. e.* the souls follow different paths to enjoy the fruits of or suffer the punishment for their actions. *Cf.* Kád. quoted in the foot-note. भिन्ना: पन्थान: यासां ता भिन्नपथा:; see Pán. V. 4. 74.

Sl. 86. अपशोक०—अपगत: शोक: यस्मात्तदपशोकं; ०शोकं मनो यस्य स:. कुटुम्बिनी—कुटुम्बमस्त्यस्या: इति; a woman with a son, and having her husband living. निवाप०—For निवाप see V. 10. दत्ति-a gift; fr. दा to give and ति. दद् is substituted for दा before त and ति (दत्त, दत्तवान्, दत्ति:). अतिसंततं—When continued beyond the reasonable limit.

Sl. 87. मरणं—This means the quitting of or getting liberated from corporeal existence; loss of the body; *cf.* जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु: Bg. II. 27. This is certain to happen in the case of a corporeal being; but when the body is once cast off it *is not known when* the soul will enter into another. अवतिष्ठते—स्था is Âtm. when preceded by सम्, अव्, प्र and वि; see com. on I. 89. *Cf.* Bud. Ch. किं केवलस्यैव जनस्य धर्म: सर्वप्रजानामयमीदृशोन्त:';—and 'हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विनाश:।' III. 58. 59.

Sl. 88. मूढचेतन:—मूढ confounded, unable to perceive rightly; *cf.* धर्मसंमूढचेता: Bg. II. 7. चेतना—is used here in the sense of 'power of discrimination.' स्थिरधी:—A man of steady mind, one whose mind is not swayed by passions &c.; *cf.* Bg. II. 55-58. कुशलद्वारतया—*Because it (i. e. प्रियनाश) opens the door to bliss* by removing the principal obstacle to Vairâgya.

Sl. 89. स्वशरीर०—Analyse the comp. as स्वस्य शरीरं स्वशरीरं शरीरी च. स्व refers to the शरीराभिमानी आत्मा. For, if we connect स्व with *शरीर* also, there remains nothing to which स्व may refer. Malli., too, seems to prefer his second way of taking the comp. to his first when he remarks—अथ वा &c. ०विपर्ययौ—विपर्यय the opposite or *reverse of संयोग, separation; cf.* समागमा: सापगमा:. वितिमिव—'*How* possibly,' with what reason? विपश्चित्—विप्रकृष्टं (in a pre-eminent way) निश्चिनोति चेतति चिन्तयति वा; a comp. of the पृषोदरादि class. *Cf.* the two *S'lokas* quoted in the foot-note.

Sl. 90. तुल्यो वशी &c.—*Cf.* गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता: । and जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ Bg. II. 11. 27. वशिनामुत्तम—By addressing him as 'the best of those having self-control,' the sage desires him to exert the power of self-control, and not *to reduce himself to the level of ordinary people*.

द्वितये—The aff. तय shows प्रकार. The two, of two sorts, *i. e.* quite different by nature. Words ending in तय are optionally declined like *pronouns* in the *Nom. plural*.

S'l. 91. उदारसत्त्वैः—Noble-minded, having generous thoughts. The epithet shows that Vasishtha sent the message under the belief that the advice contained therein would be followed. प्रतिगृह्य वचः—*cf.* प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां Bud. Ch. V. 71. शोकघने—शोकेन घने; completely filled with grief. His heart being entirely occupied by grief no room was left in it for the advice, and so it went back as it were to Vasishtha; Aja could not help it. प्रतियातमिव—For the advice was forgotten the next moment.

S'l. 92. समाः—See *supra* śl. 24. अवितथसूनृतेन—who spoke agreeably but truly. The force of the epithet is this.—Although Aja survived Indumatī for some years he led a life of strict renunciation through grief (*cf.* the next śl.) and did nothing contrary to his professions contained in his lamentations. सुतेर्बालत्वात्—This gives the reason why he survived his wife for so many years. सादृश्य &c.—These are the usual means by which Sanskrit poets make their heroes divert their longing. *Cf.* मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती। Meg. II. 25; Vik. II. 10.

S'l. 93. प्रसह्य—Violently, forcibly. शङ्कु—a dart; *cf.* तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः। Uttar. III. 35. प्लक्ष॰—प्लक्षति मूलैरधो गच्छति इति प्लक्षः। The fig-tree (वड in Marāṭhi) also called न्यग्रोध; see Malli. on XIII. 71, *infra*. The simile expresses the gradual effect of the grief. The roots of this tree are known to break walls or bases of houses by forcing themselves through crevices and then growing in size. तं—scil. शोकशङ्कुं; the physicians were powerless before the disease of deep-seated grief: or the wasting disease brought on by it, (as Malli. has it).

S'l. 94. सम्यग्विनीतं—fully trained and thus fitted for the responsibilities of government ; see com. on III. 35 *supra*. वर्महरं—When he was able to wear an armour, *i. e.* when he attained youth. The aff. अच् (अ) added to हृ indicates age; Pāṇ. III. 2. 10. उपसृष्ट—engrossed or affected by. दुर्वसति—दुःखेन वसतिः; painful stay or residence in. The body is said to be the house of the soul; *cf.* नवद्वारे पुरे देही &c. प्रायोपवेशन—प्रायेण (प्राय m.) उपवेशनं sitting down and abstaining absolutely from food with a desire to die. This mode of putting an end to one's life under the circumstances mentioned is free from the sin of suicide. See com.

times. Mahishásura, flying from the battle in which Táraka was slain by Kárttikeya, took refuge in a cave in the Krauñcha mountain. A dispute arising between Kárttikeya and Indra as to their respective powers, they determined to decide the question by circumambulating the mountain, the palm to be given to him who should first go round it. Disagreeing about the result, they appealed to the mountain who falsely decided in favour of Indra. Kárttikeya, to punish this falsehood, hurled his lance at the mountain Krauñcha and pierced at once it and the demon Mahisha. See Wilson's Vish. Puráṇa p. 179, note 10.

Sl. 3. मनीषिणः-learned men *i.e.* men able to give judgment (and whose opinion has value). See notes on I. 11. कृतकर्मणां—those who rendered service to the state or attained special excellence in their professions (कृतिनां). बलनिषूदन—'the killer of the demon Bala; name of Indra. Bala, more correctly Vala, occurs in numerous passages of the Ṛigveda, as the name of the cloud fancied as a demon. It literally means-the *coverer* of the heavenly cows, the rain-waters, fr. वृ to cover. See our note on वृष्टिहा III. 62. Indra destroys the demon with his thunderbolt and sets free the pent-up cows; *cf.* इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीँरिव । I. 52. 5; यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य । II. 12. 3; and इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणेव विचकर्ता रवेण । X. 67. 6. Vala was subsequently looked upon as a separate demon, the son of Anáyushá and brother of Vṛitra. See H. V. Bhavishya Pur. Adh. 24. मनुप्रभव—Manu was the first king of Ayodhyá which city was built by him. See notes on I. 11. अन्वय—progenitor; (Malli.); or वंशोऽन्ववायोऽन्वयो इत्य Hem.

Sl. 4. सपत्न—सपत्नीव one like a सपत्नी (Pán. IV. 1. 145): hence, an enemy. सपत्न seems rather to be a corrupt form of सापत्न 'son of a co-wife.' क्षितिः—For cultivators could attend to their lands undisturbed, the king being शमरत. शमरते—who delighted in a policy of peace. अमरतेजसि—though used for alliteration is not without its propriety here. He was शमरत though he had the power of a god and could have easily vanquished any mortal foe.

Sl. 5. प्रियमधुः—*Cf.* S'ák. I. न दुर्लक्षकारभियं न दुष्यति । p. 20. न न the two नs give an emphatic affirmative. अहीन—It is certainly not inferior to that of the other two. For other possible meanings see foot-note. The sense given by Malli. seems to be quite natural. Cháritravardhana suggests that अहीन may appropriately mean 'S'esha', he and the king being both the sustainers of the earth.

S'l. 6. समतया &c.—समतया यमं, धनवृष्ट्या कुबेरं, दुष्टनिग्रहेण वरुणम्। वसुवृष्टि-shows that his gifts were not stinted. यम the restrainer, the Pluto of the Greeks, is the regent of the south and the god of the dead. According to the Paurāṇic accounts he is the son of the Sun by Samjñā, named as अन्तक (see. II. 62), Mrityu, Kāla, Dandadhara, Pitripati, etc. Yama is known for his impartiality and even-handed justice; *cf.* his name धर्मराज (lord of justice). Varuṇa is a Vedic god. Among other qualities he is represented as a dispenser of justice, who punishes sin and seizes the wicked. Comp. अनृते क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति Tait. Brāh. I. 7. 2. 6; वरुणो वा एतं गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति S'atap. *Brāh.* XII. 7, 2, 17; द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः Atharva Veda IV. 16; and ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः। Manu IX. 245. पुण्यजन—A class of demigods or *Yakshas* (see XIII. 60) mentioned along with others in the following passage from the Atharva Veda—गन्धर्वाप्सरसः सर्पा देवाः पुण्यजनाः पितरः Atharva Veda VIII. 8. 15. अमत्सर—Also अमेसर and अग्रतःसर; see *supra* note on अग्रसरता V. 71. The author of K. P. notices in this the fault प्रक्रमभङ्ग, since समतया and रुचा are in the Instr. and नियमनात् in the Abl.

S'l. 7. मृगयाभिरति—Addiction to hunting. It is not meant that he absolutely refrained from it (see s'l. *infra* 48); but he enjoyed the sport only occasionally. दुरोदरं—दुरम् आ समन्ताद्दरं यस्य; gambling. This seems to have been a common vice (though less common than wine-drinking) among the people from early times, and was also much indulged in by kings. Dharma and Nala lost their kingdoms by it. शशिप्रतिमा०—For, wine was usually drunk in the clear light of the moon. *Cf.* पिबामुना पंकजगर्भसौरभं सुखं सदीयं प्रतिबिम्बमूर्तिना। समन्मथेनैव तरङ्गितासवे मुहुःप्रकम्पे चषके हिमांशुना॥ Jāna. III. 73. प्रियतमा—of course other than his queens. Of all the vices arising from perverted will. the four vices *mentioned here* are described by Manu as most ruinous to kings. *Cf.* मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम्। दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु॥ Kām. I. 56. See com. and foot-notes.

S'l. 8. प्रभवति—may better be taken with Vāsava who was his superior;-though he had the power to grant. वितथा—विगतं तथा सत्यं यस्याः। वितथ + *fem.* aff. आ. तथा *indec.*, truth. तथा becomes तथ by *इगो नपुंसके प्रातिपदिकस्य* Pāṇ. I. 2. 47. अपरुषा—अपरुषता रुट् anger यस्मात् सोऽपरुट् तेन। परुषाक्षरं &c.—For Manu says हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः। पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत्॥

S'l. 9. ऋद्धहृ—*the chief or best of. Hem.* takes this in the *sense* of 'a descendant'. आसादित-obtained; *Cf.* फलं द्दशीरासादितं महिष्यः Nal.

VI. 43; also *supra* VII. 23. सुहृद्—Friend; see com.; *lit.* one having a good heart. प्रतिगर्जताम्—*i.e.* his opposers, those who acted in a hostile spirit. *Cf.* अनप्राणा समुद्दर्तुः and foot-note (p. 83) IV. 35.

S'l. 10. एकरथेन—indicates his exceptional prowess; for it shows that he was not only never vanquished, but even did not allow his chariot to be damaged. ०नेमि—नेमि properly means 'the felly or rim of a wheel' (see I. 17 and Amara quoted in the com.); here it is used for the surrounding ring or boundary line. अधिज्य०—see. II. 8. जयमघोषयत् &c.—*cf.* for a parallel, I. 19.

S'l. 11. वरूथिना—वरूथः अस्यास्तीति वरूथिन् defended by वरूथ (a sort of wooden fence or fender with which a chariot was provided as a protection against collision &c). विजय—विजयस्य विजयख्यापका वा दुन्दुभयः विजयदुन्दुभयः तेषां भावस्तत्ता तां; the state of being the victory-proclaiming kettle-drums. घनरवाः—घनानामिव रवो येषां ते. नरवाहन०—नरः वाहनं यस्यासौ नरवाहनः Kubera; तस्य इव संपद् यस्य. We are already told (in s'l. 6.) that Das'a. had the munificence of Kubera

S'l. 12. शमित०—शमितं पक्षाणां (of wings—adherents, allies) बलं येन. Mountains were supposed to have wings which Indra lopped off afterwards. See notes on III. 42. The later stories about the wings of mountains and their cutting off by Indra arose out of the earlier notions or allusions in the Vedas, where Indra is represented as having destroyed the supposed mountains, which were really clouds moved about by the winds. See notes to I. 68. शतकोटि—शतं कोटयो यस्य तेन; having a hundred edges; the thunder-bolt. कोटि &c. *V. l.* स्फुरित (see ft. note)—स्फुरिताः उल्लसिताः (flashing forth) कोटिसहस्राणां मरीचयो यस्य तेन. नवतामरस०—नवं च तत्तामरसं च नवतामरसं तद्वदाननं यस्य.

[S'l. between 11-12. अलकाधिपविक्रमः (who had the prowess of Kubera) स रिपुदाराणां शत्रुस्त्रीणां गणान् बलान् जघने (Hem.) जघनेभ्यः (Châr.) निर्विषयीकृता (displaced, removed) मेखला (the waist-band) येषां तान्। अनुचितेन अनभ्यस्तेन अमुना विलुप्ता विशेषकाः (the ornamental marks on the forehead or ornamental paintings on the cheeks) येषां तथाभूतान् नष्टतिलकान्। अविद्यमाना अलकाः केशा येषांताननलकान् चकार।]

S'l. 13. नखराग&c.—नखानां रागः (lustre) नखरागस्तेन समृद्धिर्येषां (heightened or increased by) तैः. शतमख—शतं मखा अस्य. The performer of a hundred sacrifices; Indra. मख is a synonym of क्रतु and Indra came to be called शतमख &c. on the analogy of शतक्रतु after क्रतु was misunderstood as meaning 'a sacrifice'. क्रतु—originally

meant handiness, art, skill, wisdom; it also meant 'a sacrifice', as being an act done with skill or art. And शतक्रतु which originally meant 'the god of infinite wisdom' then came to signify 'the performer of a hundred sacrifices.' See note on शतक्रतु III. 38. अखण्डितम०—न खण्डितं (broken, interrupted) अखण्डितं पौरुषं (पुरुषस्य कर्म valour, prowess) यस्य; this explains why hundreds of kings paid homage to him.

Śl. 14. सचिवकारित०—The full sentence is सपत्नपरिगृहैः सचिवैः कारिताः &c., see com.; बालसुतानां—because their fathers were slain in battles. अनलकान्—Malli. takes अन् in the sense of अप्रशस्त i.e. not combed, and decorated. Chāritravardhana (followed by Dinakara) says 'वृद्धमवृषादलकाद्दितान्.' अलका—The capital of Kubera, situated on Kailāsa, a snowy peak of the Himālayas. It is also called वसुधारा, वसुस्थली and प्रभा. For its description see Meg. 7. अनवमा—अन् not अवम inferior to; fr. अव to protect + अम (Uṇādi V. 54) अवत्यस्मादात्मानमित्यवमं; भवम, अधम are also similarly formed; now see foot-note; cf. सुधर्मानवमा infra XVII. 27.

Śl. 15. मण्डलनाभि—नाभि the central i. e. chief prince. मण्डल, also called चक्र, is the circle of tributary princes whose kingdoms lie on the borders of the imperial country. Kām., as quoted by Malli., mentions 12 classes of these princes, viz.—(1) अरि or inimical kings to be subdued; (2) मित्रं allies, (3) अरिमित्रं, (4) मित्रमित्रं and (5) अरिमित्रमित्रं whose territories are in front; the four kings, whose territories lie in the rear viz. (6) पार्ष्णिग्राह whose kingdom is next to that of the chief king, (7) आक्रन्द whose territory lies next to that of पार्ष्णिग्र, and who is likely to prevent an ally from helping another, (8) पार्ष्णिग्राहासार and (9) आक्रन्दासार whose kingdoms are separated by those of the foregoing; (10) मध्यम or intermediate whose territory lies between that of the विजिगीषु and अरि; and (11) उदासीन one who is indifferent or neutral (neither a friend nor a foe), whose kingdom is situated outside the territories of the above-mentioned kings—both strong in force, and when in league with others, able to change the fortunes of war; and lastly, (12) the imperial monarch himself, more powerful than the two last mentioned. See com. अनुदिता०—वारयति (keeps off) इति वारणं; आतपस्य वारणमातपत्रं; सितं च तदातपवारणं च; now see com.; cf. एकातपत्रं supra II. 47. स्वभवमां—अवमस—cf. infra XVII. 61. अमनसीहम—i. e. his appearance, though refulgent was inviting (did not strike terror into the beholder); the same idea is differently clothed in I. 16 and in अहूं दीधितमपि

विश्वसर्गविधातस्य, राज्ञो वपुः। S'ák. II.; सोमः—सुते. अमृतमिति; fr. सु+म (Unádi aff.). See notes to II. 73.

S'l. 16. Some editions give the verses ककुत्स्थ &c. immediately after the preceding śloka; but it will be seen that the order followed here is the most natural one. The śl. तमपहाय can only naturally follow the description of the king's universal conquest, and the verses descriptive of the king's marriage must precede those describing the sacrifices performed by him. ककुत्स्थ—See note on the word, *supra* VI. 71. कुलोद्वहं—कुलादुद्वहतीति; मू with उद्+अच्; or कुलमुद्वहो यस्य; उद्वहत्यस्मादित्युद्वहः. आत्मभवं-आत्मनो भवतीति; *cf.* X. 20. पतिव्रता—Because her chastity remains inviolate although she waits upon a king, as he is regarded as a portion of Vishṇu. *Cf.* नादेवांशो ददात्यन्नं नाध्दी रुद्रमर्चयेत्। नाविष्णुः कुरुते कार्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः। अत्यायतं—shows that Lakshmi ever abode with him as she does with Vishṇu.

S'l. 17. सागरमिव—The sea is poetically described as the husband of rivers; *cf.* XIII. 9; S'is'. III. 72 (फेनायमानं पतिमापगानां). मगध—for मगध and कोसल see notes on I, 31 and III. 5. केकय—The country of the Kekayas (the modern Kattis of Káthiawar are supposed to be their descendants) bordering on Sindhudeśa and lying beyond the Jhelum on this side of the Indus. Its capital was Girivraja; see Rámá., Ayodhyákánḍa, wherein the journey of Bharata to the capital of Yudhájit is described. दुहितरः—दुहितृ must be a very old word, a relic of the times when the Aryans led a very simple and pious life; it means 'the milker', the office of the daughter being in those days to milk the cows or sheep. अहितशोणितम—If this epithet has any propriety here it is this—the kings could not have refused Daśaratha the hand of their daughters.

S'l. 18. तिसृभिः शक्तिभिः—see note on III. 13. एव—only; accompanied only by three powers. विनिनीषुः—implies the good rule of Daśaratha. हरिहयः—'The god having bay horses.' See *supra* III. 43. In Ṛigveda we find हरि and हरयः (I. 16. 1; 101. 10) for the horses of Indra. In Nirukta I. 15 the different vehicles of the gods are given, and among them '*harī Indrasya*.' Hence Indra is called हरिहय and हरिवाहन (Vik. III. 6) and in Ṛigveda *hariyojana*. मखहन—Malli. justifies the form by remarking—The rule ब्रह्मभ्रूण &c. (Páṇ. III. 2. 87) *i. e.* 'The verb हन् takes the aff. क्विप् (०) in the sense of the past tense when preceded by ब्रह्मन् a Bráhmaṇa, भ्रूण a fœtus and वृत्र a demon'—is not absolute as remarked by

this is a tributary of the Ganges, joining it below Pratishṭhāna. The city of Ayodhyá is situated on the southern bank of the river, and it was on the bank of this river that Ráma halted on the first night of his exile. See below, śl. 72.

Śl. 22. कुशमेखला—The *Mekhalá* ought to be made of *s'ara* or *muñja* grass. Káli. perhaps forgot the fact. Malli., however, defends this by supposing that *Kus'a* grass might have been used as a *pratinidhi* (for Śara or Muñja) which is allowed in a few cases. अधिवसन्—Śiva is supposed to enter the body of a sacrificer; or rather the sacrificer for the time being is supposed to be a form of S'iva; *cf. supra* III. 66 and S'ák. I. 1. अध्वरदीक्षितां–for दीक्षा see notes on III. 61. असमभासं-Either from भास *mas.* and used as an *adv.* as Malli. takes it, or according to some from भास् *fem.* असमा भा (यस्याः ताम्) and used as an objective accusative governed by अभासयत्.

Śl. 23. अवभृथ—A ceremony performed by a sacrificer with sixteen other officiating priests at the conclusion of a great sacrifice. It consists chiefly in collecting the articles, the sacrificial implements and the refuse of the principal sacrifice (called ऋजीष), such as the parts of the Soma plant after the juice is extracted in the case of a Soma sacrifice, and in taking them down to a river-side and throwing them into the water after offering oblations to god Varuṇa. The sacrificer (Yajamána) and his wife are enjoined to bathe there rubbing each other back to back. That is the first bathing they can enjoy after they take the *díkshá*; for during the whole time the sacrifice continues, they can neither bathe nor change their clothes. Though there are three more minor ceremonies, *viz.* उदयनीय, अनुबन्ध्य and उदवसानीय, to be performed after Avabhritha, the sacrifice may be said to be complete after the अवभृथ, as it is the most important of the concluding ceremonies. See Baudháyana's Agnishtoma Sútra, Prashna 5, Sutras 62, 63. The *Avabhritha* invests the sacrificers with peculiar sanctity, and blessings given by them immediately after are supposed to be peculiarly efficacious. सुरसमा॰—सुराणां समाजः सुरसमाजः तस्य समाक्रमणं सुरसमाजसमाक्रमणं तस्मिन् उचितः accustomed to join, constantly attending. वनमुचे—वनं water मुञ्चति वनमुच् तस्मै. नमुचेररये—Namuchi is the name of a demon with whom Indra waged war; *cf.* Rg. इन्द्र निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् I. 53. 7. It is said in the Rgv. that Indra ground 'the head of, the slave Namuchi, like a thundering and rolling cloud. The story is amplified by the commentator, and is also given in the S'atap. Bráh. and the Mah.

Bhár. When Indra conquered the *asuras* there was only one called Namuchi who strongly resisted and captured him. He offered to let Indra go provided he promised 'not to kill him by day or by night, *with wet or with dry.' Indra promised to do* so and was released, but he cut off Namuchi's head at twilight and with the foam of water (which was according to the authorities neither wet nor dry). The Mah. Bhár. adds that the severed head followed Indra crying out 'O wicked slayer of thy friend.' *According to another version, Namuchi was a friend of Indra and* once drank up his strength and made him quite imbecile. The As'vins, (and Sarasvatî also as the story goes) then supplied Indra with a *vajra* with which he cut off the demon's head.

Śl. 24. कुसुमैः नवैः—The Inst. is 'इत्थंभूतलक्षणे' Pâṇ. II. 3. 21; see note on लसापतानोद्गथिते: II. 8. The flowers are a characteristic mark *of the vernal season* whence it is called कुसुमाकरः (Vik. I. 8). The season brought with it the flowers, intentionally as it were, in order to do homage to the king. See com. यमकुबेर०—shows that the king deserved such a tribute of respect at the hands of the season. The king possessed *the four characteristics of the four* deities; he had the impartiality of Yama, the liberality of Kubera, the power to chastise the wicked like Varuṇa, and supreme power like that of Indra. See com. अश्वित०—अश्वित graceful, esteemed, for his prowess was always distinguished by acts of humanity and a *due regard to the rights of others.*

S'l. 25. जिगमिषु—noun in उ from the desiderative base of गम्. धनदाध्युषितां—The north, of which Kubera, the god of riches, is the regent. रथयुजा-रथं युनक्ति इति रथयुज् a charioteer, fr. युज्+क्विप् by Pâṇ. III. 2. 61. अत्ययनत्—refers to the beginning of the summer solstice during which the sun, *in its apparent annual re*volution, appears to go more and more to the north, and cold gradually diminishes. The same description occurs in Kum. III. 25 कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य । दिग् दक्षिणा &c.

Śl. 26. कुसुमजन्म &c.—This is not the absolute order in nature; it is *so given here* because the majority of *plants put forth flowers* early in spring. The poet does not speak with reference to the same plant or tree putting forth first flowers and then leaves. See Malli. तदनु—This cannot be taken as a Gen. Tat. (see Pâṇ. II. 2. 11); अनु *should therefore be treated as a Karmapravachaniya*, as Malli. does. Hem. says—पूरणगुण—इति समासनिषेधात्तदनु शब्दे समासो महाकविप्रयोगादेव साधुः । यथाग्रेव-विभ्व तदनु बिभ्रते (X. 16); मेघदूतेऽपि-संदेशं

मे मदनु जलद (I. 13) इति । पञ्चमीसमासो वा । साहचर्यात्तोऽप्ययेन समासो निर्दिष्टये इति वा । पटुपट॰—Chār. observes—कुसुमप्रियाः षट्चरणाः किसलयाभिलाषुकाः कोकिलाश्च । अतः हेतोः पुष्पाणि पल्लवांश्च प्राप्य गन्धायन्ते इत्यर्थः। द्रुमवती—rich in flowering plants. The aff. वत् indicates भूमा 'abundance'. अवततार—अवतार properly means the birth on earth (lit. the coming down) of a heavenly being in the shape of an incarnation; hence, birth in general. The vernal season is supposed to have a presiding deity called Madhu, Vasanta and the like, and hence the use of the root तृ with अव. *Cf.* वसन्तावतारसूचकं रमणीयत्वं प्रमदवनस्य Vik. p. 38; ततो वसन्तावतारसमये &c. S'āk. I. p. 31.

S'l. 27. नयगुण—गुण may also mean संध्यादयः षड्गुणाः (see VIII. 21). उपचितां—grown, increased. इव भूपतेः &c.—Here the poet, though making an apparently general statement, pays a compliment to Das'a. whose wealth, obtained in a righteous way and ever open to the needy, he compares to the richness of the lotus plant. कमलिनी &c.—In winter the frosts of which have a destructive effect on lotus-plants (see VIII. 45) the Kamalinī was deserted by the acquatic birds; but now that the advent of spring had refreshed it and replenished its flowers with honey, the bees and the birds returned to it again. Or सरसः may perhaps be better taken as Abl. sing. and कमलिनी to mean 'a land lotus' as the spring has a particular influence on land plants.

S'l. 28. आर्तवं—blowing in the season : seasonal. अशोक॰—one of the spring flowers which the poets describe as favourites of lovers. See Kum. III 26. किसलय॰—The bunch of tender sprouts of the As'oka used by amorous ladies as an ear-decoration looked so charming that it also excited the passion of lovers. दयिता॰—दयितायाः श्रवणे अर्पितः. विलासिनां—an objective Genitive.

Śl. 29. पत्रविशेषकाः—पत्राकारा विशेषकाः पत्रविशेषकाः । a comp. of the Śākapārthivādi class. विशेषकाः (*m.* and *n.*)—Ornamental leaf-like figures drawn on the fore-head (and other parts of body) with some fragrant substances, as a decoration. See III. 55. मधुलिहां—is preferable to मधुकृतां *v. l.*, the *Kuravakas* being represented as मधुदानविशारद. कुरवक—Although the word is generally written as कुरबक, it seems from the Yamaka here that the poet prefers कुरवक. कुत्सितः ईषद्वा अलीनामन्यमकरन्दरसाद्रवोऽस्य. It has a flower of a reddish-brown colour which has little honey in it. The poet, however, forgets the fact. For the comparison to विशेषक *cf.* प्रत्यग्रमासादितविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणं Māl. III. 5.

Sl. 30. सुवदना॰—According to the convention of poets, the *Bakula* tree is said to put forth flowers when sprinkled by young ladies with mouthful of wine. *Cf.* पादाघातादशोकस्तिलककुरवको वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् &c. *Cf.* also Kum. III. 26 and Malli. thereon. ॰अनुवासिगुण:—गुण here refers to its 'smell'; *cf.* 36. Mark the *anuprása* or alliteration here. लोलुप—गर्हितं लुम्पति इति one greedy to a fault, *i. e.* excessively greedy; *fr.* the Freq. of लुप् + अच्; *cf.* अभिनवमधुलोलुपस्त्वं &c. S'âk. V. 1. आकुल—crowded or closely-packed with.

Sl. 31. शिशिरात्य॰—शिशिरस्यात्ययः the passing of the cold season, *i. e.* the advent of spring; तस्य श्रीस्तया. मुकुल॰—मुञ्चति कलिकात्वमिति मुकुलः (also *n.*) ; fr. मुच् + उल; a partly opened bud; मुकुलानां जालं network or cluster of. किंशुक—(also called पलाश) is a tree having red, scentless flowers. *Cf.* the similar decription in Kum. quoted in the foot-note. नखक्षतमण्डनं—The nail-wounds are usually described as being inflicted on the person of his beloved by a lover; here we have the reverse of it. This necessitates the next two epithets. प्रमदा—प्रकृष्टो मदः (*the pride or flush of youth*) यस्याः, *a young woman.* मद—intoxication.

Sl. 32. गुरु—swollen, or painful. ॰दुःसह—difficult to be borne; used in a Pass. sense. तावत्—*as yet, at that stage of the season.* ॰निर्विषयीकृत—for the touch of the मेखला was also cold.

Sl. 33. अभिनय—A movement of the body, look, gesture or *posture, indicative of inward sentiment or feeling.* परिचेतुं-to make itself familiar with. पल्लव—which corresponds to hands. सहकारलता—सहकारः लता इव. The comparison to लता suggests youth and tenderness.

S'l. 34. अन्यभृता—Also called परभृता &c. The Indian cuckoo so called because the female of this bird is supposed to leave her eggs in the nest of the crow which unknowingly hatches them and brings them up. The youngs, when their wings are developed, leave their protectors and live independently. The crow is similarly called परभृत् (the nourisher of another bird). मुग्धवधू—one young and coy, (opp. to प्रौढा); innocent girls who have not yet attained full youth (and who therefore speak little).

S'l. 35. ॰कुन्ददत:—indicates a smile (in which the pearly bud-like teeth are a little exposed to view). लय—properly means the harmony of instrumental music, song, planting of the feet in dancing and the beatings of hands. Here by *Lakshaṇá* it means sportive movement, gesticulation. See Malli.

S'l. 36. ललित॰—ललितश्चासौ विभ्रमबन्धश्च तस्मिन् विचक्षणं expert in producing (tending to) graceful or charming amatory sports. Some take ललित separately; it means—'the act of manifesting the feeling of love towards the lover'; see foot-note. But this is not a good way. It is better to take ललित as an adj. qualifying विभ्रम॰, as Mall. does. विभ्रम means the flutter and the confusion at the appearance of a lover and the consequent misplacing of ornaments, &c. which is certainly pleasing. This is produced also by the influence of wine. मधु—Notice the mas. gender; see com. मधु is one of the words of the अर्धर्चादि group, which are m. and n; as अर्धर्चः, ॰र्चम्. अङ्गना—प्रशस्तमङ्गं यासां ताः। women with beautiful limbs. 'अङ्गात्कल्याणे' Pāṇ. V. 2. 100. पतिषु—with regard to their husbands. स्मरसखं—For wine also tends to excite amatory sports when drunk moderately. रसखण्डन॰—not so excessively and intemperately as to be unable to enjoy the pleasures of the company of their lovers. Hem., Chár. and Din. understand by रस 'flavour;' 'रसस्य स्वदने विच्छेदस्तेन वर्जितं संपूर्णं स्वादुमित्यर्थः' (i. e. the wine did not lose its flavour by being kept long in the mouth).

S'l. 37. स्तिमित—See foot-note. ॰तामरसाः—The clusters of lotus-flowers correspond to the faces and the noisy birds to the jingling waist-bands. तामरस is a lotus and not necessarily a red lotus; पङ्केरुहं तामरसम् Amar. तामरे in water सरति lies इति तामरसम्; another derivation is तम्यते इति तामं what is coveted owing to its loveliness; रस्यते इति रसः; तामं च तद्रसं च of lovely sight. दीर्घिका—oblong pleasure-wells with lotus plants in them. श्लथ—This is necessary; for if the zones were not loosened, they would not be ringing with their bells. उद्रेकलोल—It will perhaps be better to analyse the comp. as उद्रेके लोलाः चञ्चलाः 'restless, moving about,' as better in keeping with श्लथ; मदकलाश्च ते उद्रेकलोलाश्च विहंगमा यासु ताः.

S'l. 38. ॰खण्डिता—There is a play on this word.—(1) made short; (2) an offended woman. See V. 67 and notes thereon. Here the night is compared to a खण्डिता नायिका, मधु implying the lover paying attention to another sweetheart. 'ज्ञाते ऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता'. हिमकरोदय॰—Because the moon is one of the excitants of passion. आनना—न इन.

S'l. 39. अपतुषारतया &c.—The same idea is expressed in I. 46. ॰मकरकेतन॰—ऊर्जित 'distinguished or prominent', shows the universal sway of the flower-arrowed god. The flag of Kāma is supposed to have on it the representation of a makara (a sea-monster killed by him) as a commemoration of his victory.

S'l. 40. प्रतिनिधि—'which took the place of.' यत्—viz., the Karṇikāra flower. See Kum. III. 28. आहितं—Malli. very ingeniously supplies प्रियैः, but the poet might have simply meant ताभिः 'which they stuck into their hair and bore there.'

S'l. 41. तिलकः—Din. remarks यथा मृगनाभि (musk) बिन्दुरस्यास्ति-लको विशेषकः श्रियं शोभयतीत्यर्थः । The poet more probably refers to marks of collyrium; see Kum. III. 30. प्रमदामिव—The comparison shows that the Vanasthalī was also in its youth, being gorgeously decked by flowers and foliage.

S'l. 42. मधु—(1) honey; (2) wine. The adjectival clauses are so worded as to suit the comparison of the creeper to a *sportive* woman. किसलयाधर—*cf.* अधरः किसलयरागः S'āk. I. 21. नवमल्लिका—(generally written नवमालिका) is a kind of jasmine with beautiful and deliciously fragrant flowers, and one of the five flowery arrows of Madana. तरुचारविलासिनः *v. l.* is to be rejected, as a tree cannot be supposed to have a mind.

S'l. 43. ऽनिषेधिभिः—asking to stay behind; hence, surpassing, excelling. Poets describe women as wearing light red garments *in the* vernal season; see foot-note. यवाङ्कुरैः—see *supra* notes on बीजाङ्कुर VII. 27. परभृता॰—*cf.* S'l. 47 further on.

S'l. 44. कदम्बक—a swarm of, उपेयुषी—fem. of the perf. p. of इ with उप. अलकजालक—*a comp.* सुप्सुपा; जालक *a hair-ornament* in the form of a net-work of pearls or so; जालक may also mean 'a mass of'. मौक्तिकं—मुक्ता एव मौक्तिकं, by affixing ठक् (इक) to मुक्ता.

S'l. 45. ध्वजपटं—The very banner-cloth or flag of. धनुर्भृतः—armed with his bow, and so ready to undertake his expedition of universal conquest, for which *Vasanta* is the favourable season. The fig. here according to Hem. is *Rūpaka*; see foot-note. मुखचूर्णं—a powder for giving gloss to the face.

S'l. 46. ऋतूत्सव—The spring festival held in celebration of the return of Vasanta and in honour of God Krishṇa, though originally Madana or Kāmadeva was the chief object of worship in this festival. See our note on वसन्तोत्सव, Śāk. VI. p. 152. Images of Krishṇa were placed on swings and rocked by males and females with songs. New swings were put up or planks suspended by ropes were used as swings and दोलारोहण was enjoyed by females, often in company with their husbands, as spring set in. गुरुः—*scil.* दोलारोहणे. मलनाः=अलनाः for alliteration. Poets have the option of substituting ल for ड, व for ब, ल for र &c., if it suits their purpose. See foot-note.

Śl. 47. स्म—is used to call attention. विग्रह—Love-quarrels. स्मरमत—The mandate of Madana. रमते स्म—shows that they set aside their *mána*.

Śl. 48. अथ—indicates change of topic. विलासवतीसखः—See note on महिषीसखः I. 48. He enjoyed the festival in the company of sportive women, but without being attached to them; see śl. 7 *supra*. रति—sport. मधुमन्मधु॰—He resembled Vishṇu in prowess, Madhu in cheerfulness and giving universal pleasure, and Madana in personal beauty. मधुमथ्—The slayer of Madhu. Madhu and Kaiṭabha were two demons sprung from the wax of Vishṇu's ears while he was asleep on the surface of the oceanic waters after the universe had been deluged at the end of the Kalpa. There also arose from Vishṇu's navel a gigantic lotus with Brahmá seated on it. The demons suddenly appeared before Brahmá and began to threaten him. Bráhmá shook the lotus he was sitting on, and thereby awoke Vishṇu, who then killed the demons. See Mah. Bhár. Van. P., chap. 202. According to one account, the bodies of the demons being thrown into the sea produced an immense quantity of marrow which Náráyaṇa used in forming the earth. See also note on मेदिनी, I. 65.

Śl. 49. Herein the poet describes the good results produced by chase. *Cf.* with this Kám. and Śák. quoted in the ft.-note; also our notes on Śák. II. 5. इङ्गित—outward movements of the body, expression of the face &c., giving a clue to one's internal feelings. श्रमजय—conquest of fatigue, *i. e.* being so inured to it as not to feel its effects, such as exhaustion, perspiration &c. प्रगुणां—possessed of excellent advantages. Hem., like Malli., remarks, एतत्सर्वं मृगयोपयोगि न व्यसनत्वप्रसङ्गादिव्यसनयोजनं; and goes on to say, तथा चाभाणकः मृगते—काकस्य काति वा इन्ता मेदस्यापर्ं किमन्यत् । गर्दभे काति रोमाणि रोमा मुर्खस्य चापला ॥ The following passage from Daś. VIII. will serve as the best defence of chase—यथा मृगया हि लोककारिणी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामाभ्यासोदापन्नदृढकर्मा दीर्घलङ्घनक्षमः अप्रमादजः कफादयपाढारोग्यैकमूलमायासादिदीप्तिः मेदोच्छेदोदरता स्थैर्यकाकंस्यानिमादरसार्दानि शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानं हरिणगवलम्बयादिवधेन स्वदेशोपमनिक्रिया * * * तस्माद्गतकिसंप्रसङ्गेन स्पर्शनीकर्त्तव्यमनमिति कदुतमा मृगा: । p. 126.

Śl. 50. मृगवन—see Malli.; also मृगव्यं वनम्. *सवर्णेय—such as putting on a short coat of green or ashy colour, &c.; लघुकञ्चुककाद्यैः गुरुस्थैर्यवर्णं न कमति गुह्मस्थावरलोकनेन मृगा दूरत एव पलायन्ते । इ॰ Chár. Din. विपुल—large, muscular and well-developed. कण्ठनिषिक्त—The usual place of the bow is round the left shoulder; it was hung

on the neck that it may be the more readily used when the game had to be shot. अश्व—The horses belonging to the army. उद्धत—struck up; raised aloft. सवितान°—The first sense given by Malli. is rather obscure; his second interpretation is preferable.

S'l. 51. वनमाला—a garland made of wild flowers interspersed with green leaves. Such a garland is sacred to Krishṇa, who on that account is called *Vanamálin*. तनुच्छदः–तनुः छाद्यते अनेन; *lr.* छद्+अ (घ. करणे). The आ of छाद् not preceded by two prepositions is shortened before the aff. घ; दन्तच्छद, प्रच्छद, but समुपच्छादः Pâṇ. VI. 4. 96. वल्गन—one of the five paces of a horse (a bounding gait) 'वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ।' *Námamálá*. विस्फुरितं—flashed about as he dashed from place to place.

S'l. 52. तनुलता—तनु, because beautiful women have a slender frame of body. For a similar idea, comp. *supra* II. 12. भ्रमर°—For a similar comparison *cf.* Vik. IV. 31, where a squatting black antelope is looked upon as the glance of the काननश्री. सुनयनं—shows that he was handsome and worth seeing. नयनान्दित°—gives another reason why the sylvan deities were anxious to have a sight of the king. The *Vanadevatás* were in one sense the subjects of Daśaratha and naturally they longed to see their sovereign who had given delight to his subjects by his just rule.

Sl. 53. वागुरिक—*lr.* वागुरा+इक (ठक्) by Pâṇ. IV. 4. 8. स्पृष्टपगत &c —Before a king entered a garden, a forest, &c., care was taken to see that it was free from all kinds of danger, lest a spy, or a hostile person lurking therein, might endanger the king's life. स्थिरधन्वभूमि—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see com.; firm ground on which a horse can gallop safely. उदाश्रित—rich in, abounding in.

Sl. 54. नभस्य—नभा अभ्रं तत्र साधुः नभस्यः (favourable to). त्रिदशायुध—the rainbow, which is supposed to be the weapon of the thrice ten (gods) and especially of Indra. त्रिदशाः signifies the thirty-three gods collectively. तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषाम् । यद्वा त्रिर्दश परिमाणमेषाम् । Malli. on S'is'. I. 46. The Com. of Amara derives the word as तृतीया यौवनाख्या दशा येषां । त्रिशदवयस्त्व तृतीयावस्था त्रिदशाः which is taken to mean—'who are always in the third decade' *i. e.* 25 years old, on the authority of the Râmâ.—सिद्धं त्रिदशैः पंचविंश वर्षाणि त्रिदशैः । The usual number of gods, however, is 33 and not 30. Authorities are at variance as regards the components of the number thirty-three. According to Aitareya Brâhmaṇa II. Panchikâ 18, they are–त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । Some substitute for the last two, the two-

As'vins. See Muir's Sanskrit Texts, Vol. V. p. 9. रव—may also refer to the din of the chase (the clamour of beasts &c. and of the men. See *Supra* IV. 72. Malli. refers it to the twanging of the bow. He probably means that the lions did not mind the noise of the men so much, but when they heard the twang of Daś.'s bow, which sounded like thunder, their anger was provoked. *Cf. infra* śl. 64, and अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ।

Śl. 55. Mark the poet's power of giving vivid pictures in this and in the following verses. For similar ideas, *cf.* S'ák. I. 7 and Vik. IV. 32. स्तनप॰—स्तने स्तनपानार्थं मग्नयो येषां ते तैः; earnestly longing. एण—a black antelope; अनूचो मासारो ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः । रुरुर्गौरमुखः प्रोक्तः शम्बरः शोण उच्यते ॥ गर्वित—Such is the bearing of the antelope with his long horns leading a herd roaming in the woods. ॰कृष्णसार—According to Hem. the mention of कृ॰ shows the kind of the deer forming the herd.

S'l. 56. प्रार्थित—hard-pursued; attacked; *cf.* for this sense स (अश्व) स्निग्धैर्दिग्गरोषसि चरन्वनानामश्वानीकेन प्रार्थितः । Mál. V. p. 105 and *infra* XV. 5. तूणी—a quiver; also तूणा; तूण् 10 cl. (तूण्यते शरैः)+अ (घञ्). श्यामीचक्रार—refers to the proverbial blackness of the eyes of the deer; *cf.* II. 17. वातेरितो॰—वातेन ईरितानि agitated, shaken (*cf.* वातेरितपल्लवाङ्गुलिभिः S'ák. I). दल—petals.

S'l. 57. सहचरी—सह चरतीति. चर् preceded by सह takes ई (ङीप्) by Páṇ IV. I. 15. against III. 2. 16, on which latter Bhaṭṭoji remarks 'कथं पेटस्य स्थितां सहचरीमिति । पंचादिषु चरडिति पाठात् ।' व्यवधाय—having concealed or screened; from व्यवधा to place oneself in the middle. कामितया—*i. e.* as he knew what love was. कृष्टमपि—The force of अपि is that it was so difficult to withdraw the arrow. धन्वी—धन्व धनुरस्यास्तीति; fr. धन्वन्+इन्, the word being included under the व्रीह्यादि group.

S'l. 58. मुमुक्षु—About to shoot; *noun* in उ from the desid. base of मुच्. निबिड—निवृत्तं बिलमस्मात्. From नि, and बिल 'an interstice,' (ल being changed to ड); 'without space or intertices,' closely or firmly clenched. प्रौढप्रिया—प्रौढा a woman more than thirty years old, and therefore, no longer timid or bashful in the presence of her husband. विभ्रमचे॰—sportive movements. Kálidása goes one step further in the S'ák. and makes Dushyanta say न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु । II. 3. मुष्टिः विभिदे—and consequently the arrows held fast in it were not shot. *Cf.* अन्योन्यवक्त्रार्पितपङ्कजग्रासं नूतोरेप कुरङ्गयुग्मम् । भियानुनीतो भृगमिष्टपादुचेतस्य पातामिभर्ति निराम ॥ Ján. I. 57.

Sl. 59. शिशिरपल्वल०—*cf.* II. 17. मुस्तापरोह०—मुस्ता (called नागरमोथा in Marâthi) is a kind of fragrant grass (*cyperus Rotundos*) growing in swampy places and said to be much liked by boars; *cf.* S'âk. II. 6. अवयवानुकीर्ण—lined all along with the fragments dropping from their gaping mouths. *Cf.* कीर्णवर्त्मा S'âk. I. 7. कुल—a herd of animals of the same class. आयताभि:—implies their great number.

Sl. 60. वाहनात्—वाहनं is a general term for anything that carries, and may be an animal or a vehicle; वाहयतीति वाहनं fr. the cau. of वह् used in its primitive sense, and ल्युट् (अन) added कर्तरि (वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् Bhâ. Dik). Some derive it as वहत्यनेन (ल्युट् करणे) and account for the Vriddhi by referring to Pân. VIII. 4.8 (वाहनमाहितात्) where Pân. so uses it (निपातनात्). Here from the context it means 'a horse' in which sense the word has already been used in I. 48; *cf.* हरिवाहन. अवनतो०—उत्तं कायस्य उत्तकायः; उत्तर takes precedence in the comp. by पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। Pân. II. 2. 1; अवनत उत्तरकायो यस्य तम्. उद्धत०—उद्धता standing erect सटा येषां ते. नात्मानं—mark that the word आत्मन् is used in the sing. even when referring to a noun in the plu.; *cf. infra* X. 60. विद्धं—the arrows pierced their bodies right through and penetrated into the trees against which they had leaned and thus pinned them to the spot. विविद्धु:—This indicates Das'aratha's dexterity as a marksman, the extreme sharpness of the arrow-blades, as well as the high mettle of the boars. See com. अयना०—This is the way in which the boars sit when placing themselves in an attacking posture.

Sl. 61. रभस—impetuosity, vehement desire for. पातयां प्रथममास—This is a grammatical anomaly according to Pân. and his followers. See. com.; for, according to Pan.'s rules, no word, not even a preposition, is allowed to come between the base in आम् and the forms आस, चकार &c. which are treated as terminations. Nor can the order be reversed, as this is forbidden by the word अनु in 'कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि' III. 1. 40. Such instances of poetical license, however, are many; *cf. infra*, 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' XIII. 36; 'संयोजयां विधिवदास' XVI. 86; 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' Bhatti. III. 5. According to the Mugdhabodhakâra and the Sârasvatatikâka'ras such forms are justifiable. It is useless to enter further into the subtle grammatical discussion here.

Sl. 62. प्राय:—Hem. gives as an optional sense, प्रकृष्ट: अयः गमनाय विपर्ययः, and construes it with तः; but this is far-fetched

and does not suit the context. परिमोष—depriving of, *i. e.* cutting off of. क्षुरप्र—an arrow with a sharp semicircular head. शृङ्ग—note the double sense—(1) the horn, wherein lay their strength; (2) great rise, the cause of their pride; *cf.* वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः। *infra* XI. 72. दुर्विनय°—This was a characteristic of the Raghu dynasty; *cf.* II. 8.

S'l. 63. फुल्लासना°—फुल्ल is the p. p. of फल् when not preceded by a preposition: with प्र, it is प्रफुल्त; the form प्रफुल्ल (see *supra* II. 29 and com.) is obtained by adding अ (अच्) to the root फुल्ल with प्र and is the p. p. of that root. अग्राश्च ते विटपाश्च अग्रविटपाः a Karm. comp., there being a सामानाधिकरण्य between a part and the whole of which it is a part; see Malli. on अग्रहस्त°, Kum. V. 63. वायुभग्नान्—torn off by the wind. °नुन्नान्—'carried on' would perhaps be a better reading. For भग्नान्, however, *cf.* Mar. Bhâr. A'di. Adh. XIX. 1170, ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु। असिशक्तिगदाभग्ना निपेतुर्धरणीतले॥ The force of the simile is that the spotted tigers rushing onward appeared like the branches of the *a'sana* tree, full of reddish yellow blossoms, broken and blown off by the wind. तूणीचकार—Another instance of the King's unique marksmanship. He discharged the arrows with as much force as was necessary to make them enter their bodies and remain there without piercing trough them.

S'l. 64. निर्घात—The sound produced by the clash of contending winds (see foot-note); or a thunderstroke. For, a really brave huntsman would not kill an animal unawares while lying in its lair, but would awaken it and kill it when facing him. अभ्यसूयापरः—अभ्यसूया परं यस्य; for अभ्यसूया *cf. supra* VI. 74, VII. 2, and Kum. III. 4. °उदग्र—conspicuous or prominent by; see II. 53; *cf.* विक्रमोदग्र XV. 27. मृगेषु—मृगाणां *v. l.*; see Mallinâtha's remark.

S'l. 65. कुटिलनखाग्र—It is a supposition that elephants of a superior species have pearls in their temples; *cf.* foot-note and Kum. I. 6 quoted therein. The following are the sources of pearls mentioned—(1) elephants of superior species, (2) rain-water, (3) the wild boar, (4) conch-shells, (5) fishes; (a species of them that contain pear-like round globules of a stony nature in their heads) (6) certain kinds of the hooded snake, (7) the pearl-oysters, and (8) the bamboos. रणकृत°—कृतं कर्म यैस्ते कृतकर्माणः रणेषु कृत° रणकृतकर्माणः। सुप्सुपेति समासः; who had obliged him by fighting on the battle-field. आनृण्यं etc.-This he did by rendering them counter service by killing their inveterate foes.

S'l. 66. चमरान्—The chamara, although mentioned in Ak. as a kind of deer, is the wild ox, Yak of Tibet, (*Bos. Grunniens*) resembling a bison in form and having a tail with a bushy tuft of hair at its extremity. भल्ल—An arrow having a crescent-shaped point; see VI. 63. सितबाल°—(1) सितबाला एव व्यजनं ; (2) सितबालानां व्यजनं तैः । The white *Châmara* formed of the bushy tail of the *Chamara* deer, and used as a fan or to whisk off flies, is reckoned as an emblem of royalty. See III. 16; *cf.* Vik. IV. 4.

S'l. 67. कलापं—कलाप is the peacock's plumage or tail; *cf.* त्वं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठक शिखिनम् । Vik. V. 13; hence its name कलापिन्. बाणलक्ष्यी°—बाणस्य लक्ष्यं बाणलक्ष्यं ; न बाणलक्ष्यं अबाण° तं बाणलक्ष्यं संपद्यमानं चकार. गतमनस्कः—reminded of. चित्रमाल्य°—मल्यते what is borne इति माल्यं ; fr. मल्+य (ण्यत्) or मालैव माल्यं य (ष्यञ्) being added to माला स्वार्थे by the Vârtika on Pâṇ. V. 1. 124, चित्रं माल्यं चित्रमाल्यं तेन. केशपाश—पाश, पक्ष and हस्त when coming after केश signify 'a collection or mass of'. पाश as an affix has two other meanings:—added to कर्ण it means 'beautiful;' and to words like छत्र, भिषज् &c., 'bad'; as कर्णपाशः Uttar. VI. 27; भिषक्पाशः a bad physician, &c. 'पाशस्तु मृगपक्ष्यादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः' *Haima* Kos'a. *Cf.* गलितविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्हि ॥ Vik. IV. 10; see Naish. VII. 22.

S'l. 68. कर्कशविहार-कर्कशः hard, excessive had without attention to bodily ease); विहारः sport, exercise (requiring a great deal of roaming; mark the root-sense—विहारस्तु परिक्रमः Amar.) कर्कश—this is necessary; ordinary exercise would not have brought on perspiration. °जालक—so in the S'âk., घर्मं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकम् । 1. 27. आचचाम—*cf. infra* आचामति स्वेदलवान्मुखे ते । XIII. 20. सतुषार°-तुषाराः (cool) च ते शीकराः (spray of water) च तुषारशीकराः तैः सहितः. For तुषार *cf.* अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा । Nai. III. 93. This implies that the breeze was cool, a river being near by; भिन्नपल्लव°—suggests that it was gentle and fragrant

S'l. 69. आत्मनः—Properly this should have been included in the comp.; so this is a case of सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः °धुरं—equivalent to °राज्यधुरं, the responsible task of Government. See *supra* s'l. 49. अनुबन्धवेशा—constant practice or enjoyment. मृगया—see com.; irregularly formed from मृग+या by Vârt. on Pâṇ. III. 3. 101. चतुर्गामी—मृगान् याम: अस्याः । This according to Châr. refers to स्वार्थसंपत्तिका.

S'l. 70. ज्वलितमहौषधि०—mighty. herbs burning with light; cf. भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः । Kum. I. 10. त्रियामा—त्रयः यामा यस्याः। आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनमाद्यत्वात्—com. of Amara: see *supra* VII. 24.

S'l. 71. ०कर्णताल—ताल is the striking of the hands to mark the regular musical intervals; hence, here, the sound produced by the flat lobes of the ears of the elephants beaten at regular times on the large cavities of their ears. Mallinâtha's rendering does not seem to be happy, unless we understand by his कर्णैः the cavities and the lobes striking together and thus resembling cymbals. पटुपटह०—There is nothing exaggerated in the simile. The sound produced by the flappings of the ears may appear like that of a sharp-sounding drum in the stillness of night. बन्दिन०—such as those sung by the minstrels at the close of Canto V. *Cf.* notes on I. 95.

S'l. 72. विपिन—gives the reason why he was अलक्ष्यमाण. तपस्विगाढां—shows that the river was holy where Das'aratha ought not to have committed slaughter. At least he ought to have taken greater care when shooting the arrow, as the river was frequented by ascetics. तुरंगमेण—Here the horse is treated like a conveyance and so the Inst. is used; or supply ऊढः after तुर०. In the Jânakîharana the king is described as having gone on foot in pursuit of a deer; धनुःसहायोऽसहाति प्रदेशे विहाय वाहं सहसा नृपतिः। चचार पद्भ्यां गहने तत्वगामग्रौ वने तत्पदहृदाहिः ॥ I. 73.

S'l. 73. निनद—indistinct sound, fr. निनद्+अच् (अ); by affixing घञ् (अ) we get ०नाद. तत्र—at the sound, that it should hit its source. Das'. was शब्दवेधी. बृंहितं—'बृंहितं करिगर्जितम्' Amara.

S'l. 74. पङ्क्ति—ten; पङ्क्तिरथ (Pâṇ. V. I. 59). प्रतिषिद्ध-विलङ्घ्य—see com. and *supra* V. 50. अपथे—Here अ has the sense of अप्राशस्त्य, a bad or wrong path; *cf.* न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते। Śak V. 10; कारितम्ममपथे पदं यया। Kir. XIII. 45. and 61 (आपदेत्युभयलोक &c. quoted in the foot-note). रजोनिमीलित—(The eye of knowledge) being obscured by Rajas (leading to passion); *cf.* रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। Bg. XIV. 7.

Śl. 75. प्रोतं—P. p. p. of वे 1st conj. with प्र to pierce, to sew. मुनिपुत्र—This was S'râvana. The names of his parents are not given in the Râmâ.; see Ayod. K. Canto 66. क्षितिपः अपि—The force of the epithet क्षितिप and of अपि is, that though able to protect the world, he could not save himself from the ताप.

Śl. 76. प्रथितान्वयेन—This explains why he suddenly dismounted and went forth to see who his victim was. He belonged to a race that ever scrupulously shrank from committing sin (*cf.* आजन्मशुद्धानां I. 5), and was known for relieving the distress of sufferers. अवतीर्य तुरगात्—*cf.* अवतीर्य ततस्तुरङ्गपृष्टाच्छनकैर्गा व्यचरच्छुचा परीतः। Bud. Ch. V. 7. द्विजेतर०—द्विजादितरः द्विजेतरः; now see com. Son of an ascetic (but) not belonging to the class of the twice-born *i. e.* Brâhmaṇa, (Kshatriya or Vais'ya.). He was what is technically called *Karaṇa i. e.* of mixed parentage, his father being a Vais'ya and his *mother of the Śûdra class. See com.* अक्षरपदैः—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see com., words which could be uttered syllable by syllable only, on account of the pain felt by him.

Śl. 77. अनुद्धृत०—According to the Râmâ., the arrow-head was extracted on the river-side when the young ascetic expired. See Râm. Ayodhyâ. 67. 52. ताभ्यां &c.—These two lines have puzzled many commentators. Châr. says तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमुपेत्योद्दिश्य &c. Vall. says ताभ्यां तथागतं मरणावस्थाप्राप्तं तमेकपुत्रमुपेत्य ज्ञापयित्वा &c., and Din. has तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमित्युद्दिश्य &c.; उपेत्य in the sense of उद्दिश्य would no doubt improve the sense; but it is difficult to understand how उपेत्य can mean उद्दिश्य 'with regard to' or अवगमय्य 'having informed'. Mallinâtha's interpretation too is not satisfactory. The line admits of a simple construction thus—तौ उपेत्य ताभ्यां तथागतं (शल्यमोतं) तमेकपुत्रं अज्ञानतः स्वचरितं च नृपतिः शशंस। उपेक्ष्य—उपेक्ष्य *V. l.* makes no sense; for it will simply mean 'disregarding or neglecting the son who was in that condition,' which is against the king's conduct.

Śl. 78. परासु.—परागता असवोऽस्य. नयनवारिभिः &c.—As water is necessary to consecrate a gift, so it is to give effect to a curse or imprecation; being taken in the hand it is then let down as soon as the last word of the imprecation is uttered. Mr. Pandit quotes इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान्। कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह। Bhâg. P. I. 18. 36, and again सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरु शप्तु समुद्यतः। Ibid. IX. 9. 23.

Śl. 79. आक्रान्तपूर्व—a compound of the राजदन्तादि class. See notes on I. 35. प्रथमपराद्धः—प्रथममपराद्धः, the first to offend. See com. and VIII. 48.

Śl. 80. अदृष्ट०—न दृष्टा अदृष्टा, तनयस्याननं तनयाननं तदेव पद्मं तस्य शोभा श्रीः; now see com. सानुग्रहः—For it contained in itself a blessing as it could not have been fulfilled unless Das'a. got a son

or sons. Malli. refers to the वृद्धकुमारीवरन्याय or 'the maxim of the old virgin' which is used when along with one thing other objects are also accomplished. The Mah. Bhásh. states that an old virgin when asked by Indra to choose a boon said—'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्' । and remarks न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः। कुतो गावः कुतो धान्यं। तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्राः गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति ।. See Bháshya on Páṇ. VIII. 2. 3. कृष्यां दहन्नपि &c.—The commentators remark शालिक्षेत्रभूमौ हि दाहं विना किंचिन्नोत्पद्यते इति कर्षकेषु प्रसिद्धिः ।

Sl. 81. इत्थंगते—Now that you have been made sonless. वध्यः—For death must be legally punished by death. एधान् हुताशनवतः &c.—*i. e.* he begged that a funeral pile should be prepared for him and fire set to it so that he and his wife might immolate themselves on it along with the body of their son.

Sl. 82. धृति—patience or ease of mind, hence, fortitude, energy. और्वे ज्वलनं—also called Vádavágni. Aurva was a sage, the grandson of Bhrigu and son of Chyavana by his wife A'rushi. When the sons of Kritavirya persecuted and slew the children of Bhrigu to recover the wealth which their father had lavished upon them, they killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (úru), whence the child on his birth was called 'Aurva'. Beholding him the sons of Kritavírya were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world; but at the desire of his Pitris, the Bhárgavas, he cast it into the ocean where it remained with the face of a horse. See our note on और्व S'ák. p. 67. Aurva was afterwards a religious preceptor to Sagara of Ayodhyá, and bestowed upon him the A'gneyâstra or the fiery weapon with which he conquered the tribes of barbarians who had invaded his patrimonial possessions. See Wilson's Vishṇu Purâṇa Vol. III. p. 80. The Harivams'a gives a different version. The sage U'rva was urged by his friends to beget children. He consented but foretold that his progeny would consume the universe. Then he created from his thigh a devouring fire which cried out with a loud voice—'I am hungry, let me consume the world.' The world was soon in flames when Brahmá interfered and assigned to the fire the ocean as a suitable abode.

CANTO X.

S'l. 1. पाकशासन॰—Lit. 'the chastiser or killer of Pâka,' Indra. The epithet originally meant 'the teacher or discipliner of the ignorant or illiterate (पाकान्बालान् शास्तीति),' Indra being the god of infinite wisdom. The term *Pâka* being misunderstood in later times came to signify a demon whom Indra was made to kill; *cf. Namuchisúdana, Balanishúdana* &c.; ॰तेजसः—majestic or lustrous like Indra; or 'mighty or powerful like Indra.' Taken in either sense the epithet has no propriety here. It is merely used for the alliteration it gives with 'शास॰' in शासतः; the same may be said of ऊन in the following line. अनूनर्द्धेः—is appropriate here as it serves to make the contrast expressed by च in the next s'l. more marked. शरदां—शीर्यन्त्यस्यां पाकेनौषधयः इति शरत् properly the name of a season, but also used in the sense of 'a year'; *cf.* the similar use of वर्ष which originally meant 'the rains or the rainy season.' Words like शरद्, समा &c, are mostly used in the plural.

S'l. 2. न च—And yet *i. e.* though he lived for so many years and enjoyed prosperity of every other kind. पूर्वैषां—predecessors, ancestors; the word has already occurred in this sense; see I. 67, V. 14. ऋणनिर्मोक्ष &c.—see note on I. 71 and VIII. 30. ज्योतिः—A son is called a *light* because he dispels the *darkness* of sorrow. *Cf.* शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन् बहुलं तमः । सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रो परमे व्योमन् ॥ Aita. Brâh. Pañch. 7, Khan. 13. शोकतमोपह—see Malli.; he means—just as we add aff. खच् (अ) to हृ after अभय although Pâṇ. apparently sanctions it after हृ preceded by मेद, अति and भय only, (मेघर्तिभयेषु कृञः III. 2. 43) by stretching the rule to compound words having भय &c. for the last member, so here we may extend the rule 'ड is affixed to हन् with अप after क्लेश and तमस्' to words ending in तमस् &c., and explain such cases as the present.

S'l. 3. प्रत्यय—'A cause.' अपेक्षा expectation. *i. e.* the employment of Mark the sense and *cf.* for a similar use अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां Kum. III. 18. प्राक्मन्थात्—This refers to the churning of the milky ocean by the gods and demons for the jewels lying at its bottom. See Bhâg. P. Sk. VIII, Chap. 7, 8; Mah. Bhâr. A'di. XVII.; Râmâ. Bâl. K. XXV. The fourteen gems churned out are given in the following memorable verse—लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुधाः सुरेश्वरगजो (ऐरावतः) रम्भादिदेवाङ्गनाः । अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधेः रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥. अर्णवः—The

-comparison to the sea suggests gravity and magnanimity on the part of the king. अनभिव्यक्त—implies that the capacity for production was always present. रत्नोत्पत्ति—अनेन मातृपुत्राणां बाहुल्यं. दैवोपकारित्वमलौकिकत्वं च ध्वनितम् ।

Śl. 4. ऋष्यशृङ्ग—ऋष्यस्य (a kind of deer) शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य son of Vibhāṇḍaka, a descendant of Kaśyapa. According to a myth he was born of a doe with a small horn on his forehead, whence his name. He was brought up in the forest by his father, and had no idea of a human creature other than his father. There was a great drought in the country of Aṅga, and its king, Lomapāda, was advised by his Bráhmaṇas to send for the sage ऋष्यशृङ्ग who would be the means of obtaining rain. The king accordingly brought him to his capital through the instrumentality of fair damsels. As soon as the sage entered Lomapáda's country rain fell in plenty. He married S'ántá, Daśaratha's daughter, who was adopted by Lomapáda. He undertook to perform for Das'aratha the sacrifice which brought about the birth of Ráma and others. ०आदयः—*scil.* सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपं । पुरोहितं वसिष्ठं च । Rámá. Bál. K. Chap. 12. संतानकाङ्क्षिणः—may also be taken with ऋष्यशृङ्गादयः । पुत्रीयां—see Malli.—इष्टि—'This consists simply of Purodás'a or rice-flour boiled in eight shreds of earthen vessels and given as an oblation to Agni, the Father (अग्निः पुत्री), with the *mantra*—अग्ने. त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवस्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं न शते स्वस्ति n' Pandit. See also foot-note.

S'l. 5. पौलस्त्य—A patronymic of Rávaṇa. The sage Pulastya, one of the mind-born sons of Brahmá, is said to have been the progenitor, not only of Rávaṇa, but of the whole race of *Rákshasas*. Rávaṇa was the son of Vis'ravas by his wife निकषा, the daughter of the demon *Sumálin*. See Mah. Bhár. Van. Chap. 275. उपप्लुताः—Harassed, oppressed. See notes on II 43. निदाघ—निदाघं दह्यते fr. दह्+घञ् (अ). छायाद्रुमं &c.—Mark the appropriateness of the simile. The tree is their only resort.

Śl. 6. च—च—show the simultaneousness of two actions. See Malli. दुग्धाब्धि—*scil.* the milky ocean; the abode of Vishṇu. In making the gods appeal directly to Vishṇu, the poet seems to to followed some other authority than the Rámáyaṇa of Valmíki, since the latter makes the gods represent their grievances to Brahmá. अव्याक्षेपः—absence of obstruction or hindrance (व्याक्षिप् meaning to destroy'); Malli. takes व्या.क्षेप in the sense of separation; अव्याक्षेप 'the near presence of the person to be seen. This has passed into a maxim. *Cf.* Malli. on I. 82.

Śl. 7. Ślokas 7–14 form a Mahâkulaka or a group of more than five stanzas syntactically connected. भोगिभोगाग्र०—भोग is the body of a serpent; fr. भुज् to bend or curve+घञ् (the body of a serpent being always full of coils); सोऽस्यास्तीति भोगी. Here Śesha, the thousand-hooded serpent-king, regarded as the emblem or personification of eternity, whence he is also called *Ananta* 'the infinite'. He is represented as forming the bed of Vishṇu, while sleeping during the intervals of creation, with his thousand hoods spread like a canopy over his head. उदर्चिस्०—here means 'with rays spreading forth'. ०मणि०—It is a belief common with poets that the *Cobra de capello* has a brilliant gem in its head. The greater the virulence of the venom of a snake, the more brilliant is its gem. Śesha being the king of the serpent-race has his gems the brightest of all.

Śl. 8. क्षौम—क्षुमाया (flax or raw silk) विकारः । ०मेखले, ०करपल्लवे —These epithets are intended to show the tenderness of Vishṇu's feet. The *Mekhalá* or waist-band is generally made of silver, or gold, and where possible of gems. Lakshmî who is represented as the culminating point of the perfection of wife-hood was shampooing the feet of Vishṇu, as every Hindu wife considers it her duty to do even at the present day. She had put the skirts of her garment on the zone that she wore lest the feet of Vishṇu coming in contact with it should be hurt. With the same object she had spread her tender palms over her thigh on which His feet rested. Mr. Pandit charges the poet 'with inexcusable effeminateness, since he represents the God's feet, one of the hardest parts of the body, as more tender than that part of his wife's person on which the ornament (*Mekhalá*) was worn.' But Mr. Pandit seems to forget that the tenderness he refers to is what Lakshmî, like a loving, tender-hearted wife, supposes her husband's feet to possess. And even supposing the poet attributes it, we must bear in mind that here he is describing the god with the tenderness of a true devotee to whom his God's feet are but delicate like lotuses. Again, what reason is there to suppose that gods walk like men so that their soles should get hardened by friction? पाणपल्लव—The comparison of the hand with the fingers spread out to a sprout is common. It indicates tenderness of the hand.

Śl. 9. In this śl. Vishṇu is compared to an autumnal day; and the epithets apply to both. ०पुण्डरीकाक्षं—(2) Lotuses form a prominent sign of the S'arad season; *cf. supra* IV. 14. वारिदय०—(2)

According to Hem बालातपः means कन्याराशिस्थितः सूर्यःतस्य निभा (नितरां भा bright light) सैवांशुकं यस्य. प्रारम्भ—(1) Those who make 'the great effort'. *i. e.* to know the Eternal one; a *Yogin.*

S'l. 10. श्रीवत्स—Lit. the favourite of, or abode of, Lakshmî; hence probably originally an ornament worn on the breast; an auspicious mark, according to some a curl of hair, on the breast of Vishṇu. The Purâṇas account for it differently. According to the Mahâbhârata, S'antiparva, when S'iva destroyed the sacrifice of Daksha, the S'ula he had created for that purpose, went to the mountain Gandhamâdana, where Nara and Nârâyaṇa were practising penance, and struck the breast of the latter. It was then sent back with a Hunkâra to S'iva, who in consequence came thither and a tumultous fight took place between S'iva and Nârâyana. The two deities, however, were reconciled after a while and Nârâyaṇa said to S'iva: —अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्को मे भवत्वयं । मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ The Bhâg. relates a different story ; *cf.* Sk. X Uttar. Adh. 89. 1–12. विभ्रम—is used here simply शोभायां 'adjusting the graces of.' 'अथ विभ्रमः शोभायां संशये हावे' Haima Kosha. ‹अनार्थं द्रपंग› Madhyam, comp. कौस्तुभ—see foot-note. The celebrated jewel obtained from the churned ocean and worn by Vishṇu on his bosom. कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसंभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ Mah. Bhâr. Adiparva XVIII. 36. *Cf.* Sis. III. 9.

S'l. 11. विटपाकारैः—Because of their (arms) length and number *cf.* विटपानुकारिणौ बाहू । S'ak. आभरण—which correspond to the flowers of the Pârijâta. पारिजात—पारः अस्यास्तीति पारी; see foot-note and notes on VI. 6; one of the five trees of Indra's garden and a Kalpa tree. It was produced at the churning of the ocean, being the ornament of heaven and the pride of S'achi, perfuming the world with its blossoms. See Bhâg. P. VIII. 8.

S'l. 12. गण्डलेखानां—प्रशस्ता गण्डा गण्डलेखाः a Nityasamâsa; excellent *i. e.* broad cheeks. मदराग—मदजनितो रागः the flush caused by liquor. *Cf.* IV. 61. हेति—irreg. derived from हन् (हन्यते अनया) or हि + क्तिन्. चेतनावद्भिः—The arms of Vishṇu (see s'l. 60) are here represented as deities attending upon their lord. *cf.* सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासितो (तदुन्) । Bhag. P. VIII. 6. 7. उदीरित–see *supra* II. 9. The जृंभक weapons given to Râma by Vis'vâmitra are similarly spoken of as deities attending upon Râma. *Cf.* Bâl. Râmâ. 27. Uttar. V. 13-14. and Mah. I. 42–46. जयस्वन—such as जय विष्णो, जय जय जगत्पते &c: *cf.* जयशब्दः Vik. p. 53.

S'l. 13. कुलिशव्रणलक्ष्मणा—Vinatá, the mother of Garudr, had come to be the slave of Kadru, his step mother. Garuda, wishing to purchase the freedom of his mother, undertook to bring down from heaven Amrta, as desired by Kadru. *While he was returning* with the nectar after a hard fight with the gods he was struck by Indra with his Vajra which left a scar on his body. तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् । हरन्तममृतं रोषाद्गरुडं पक्षिणां वरम् । Mah. Bhâr. Adi. Adh. XXXIII. 18, 19. विनीतेन &c.—Malli. alludes to the following story–"Mátali, the charioteer of Indra, had a daughter named Guṇakes'í (गुणकेशी) who was counted first among beautiful women. Failing, on inquiry, to find among gods and among men a husband suitable for his daughter, Mâtali went to the world of the Nágas (नागलोक), and considering a beautiful Nága named Sumukha (सुमुख) *to be a fit person for the hand of his daughter, he resolved* to bestow her on him. Garuda (गरुड), who had devoured Sumukha's father, had also resolved to devour Sumukha within one month. Having heard all this, Mâtali carried his would-be son-in-law to Indra, the king of the gods, with the view of rescuing him from Garuda's clutches. Fearing lest he might incur the anger of Garuda by doing anything himself, Indra, with the permission of Vishṇu, conferred on Sumukha long life and immunity from danger. Having heard this, Garuda began in anger to rebuke Indra and Vishṇu, *and repeatedly vaunted his own strength* and might. With the view of crushing Garuda's pride, Vishṇu said:–"If you can bear the weight of this my arm, your self-glorification is just." Saying this, he placed his arm on Garuda's neck. Under the weight of that arm of Vishṇu, Garuḍa *felt* sorely oppressed, became restless and at last insensible. From that time Garuda humbled and crestfallen, began to reside near Vishṇu in a submissive spirit." Tárákumára. See. Mah. Bhâr. Mâtalîyopâkhyâna.

S'l. 14. योगनिद्रा—The sleep of meditation of Vishṇu which is different from ordinary sleep to which mortal are subject and in which all consciousness is suspended and which is *therefore* a form of death. It is a sleep such as a *Yogin* sleeps, in which conciousness as well as memory is present, and in which the sleeper enjoys communion with absent things and persons belonging to different ages—*in which, in fact, the ordinary conditions and limits of knowledges* are outstripped. भृग्वादिर्—Bhṛgu–one of the *Prajápatis* and foremost among the primæval sages, called Brahmarshis, the mind-born sons of Brahmá. The Vish. P. mentions them as nine, *viz* Bhṛgu, Pulastya,

Pulaha, Kratu, Angiras; Marichi, Daksha, Atri and Vasishtha. These are according to the Purāṇas the original patriarchs of not only mankind, but also of other species of creatures. Bhṛgu is regarded as the founder of the race of the Bhárgavas in which was born Parashuráma. Vishṇu while in his sleep of meditation is hymned by the gods and sages; see foot-note. सौखशायनिक—*Cf.* सौखसुप्तिक VI. 61. Mark the alliteration in this and in the following verses.

S'l. 15. अथ—indicates आनन्तर्य (just after they saw Vishṇu). अवाङ्मनस°—Mark the comp.; see com. वाक् इन्द्रियाणि चान्तःकरणमिति गोचरः विषयः ।

S'l. 16. त्रिधासृजे &c.—According to the Vedánta philosophy, *Nirguṇa* Brahma or the Supreme *Ens*, without form and wholly unbound and unaffected by any qualities, is the only really existing entity. When it wishes to create the phenomenal world it assumes the qualitiy of activity (Rajas) and becomes a male person as Brahmá or the Creator; next in the progress of still further self-evolution, it invests itself with the quality of goodness (or Satva) and becomes Vishṇu or the Preserver, and finally with the third quality of foulness (or Tamas) appears as S'iva or the Destroyer. Thus it is the one Saguṇa Brahman that assumes these three characters. *Cf.* Kum. II. 4, 6 and Introd. to Ka'da. 1st sl.; see also foot-notes.

S'l. 17. दिव्यं—दिवि भवं; aff. यत्. देशे देशे—the repetition shows 'variety'; in different places. अवस्था—Lit. abiding in; coming in contact with. अविक्रियः—not affected by change or modification. Brahman though associated with Satva &c. is itself unaffected by any conditions or circumstances. *cf.* the S'ruti 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः'; also अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ Kathop. I. 2, 21.

S'l. 18. अमेयः— मातुं योग्यः मेयः न मेयः अमेयः whose nature, extent, &c. cannot be exactly known. मितलोकः—मिताः लोका येन, as the whole creation is his. अनर्थी—नास्ति अर्थः यस्य one who has nothing to seek. *Cf.* Gitá IV. 14 quoted in the foot-note. जिष्णुः—जेतुं शीलमस्य one by nature able to conquer. The roots ग्ले, जि and स्था take the affix स्नु in this sense, by ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । Pa'n. III. 2. 139. अव्यक्तः—Unperceived by the senses; *cf.* Bhag. VIII, 20. 21. व्यक्तकारणम्—व्यक्त is the manifested universe. In the passage quoted in the foot note, the meaning of अव्यक्त is slightly different; it means 'the Brahman ready to evolve the universe.' *cf.* व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि Kum. II. 11. As to Brahman being the

cause of the universe, *cf.* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् &c. Ved. Sū. I. 3. 23-27.; and the S'rutis—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते &c.; आत्मन एवेदं सर्वम्;...स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः &c. The poet does not refer by अव्यक्त to the 'Prakṛti' of the Sāṅkhya Philosophy.

S'l. 19. अनासन्न—not within the reach of external senses. *cf.* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। Kathopanishad, Valli 4. (अकामं and yet) तपस्विनं—as Nārāyaṇa (practising penance in the बदरिकाश्रम); see com. on 25 below and *cf.* स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार। *Kum.* I. 57. *The contrast here intended* refers to the notion that any object, however unobtainable, may be obtained by means of penance; *cf.* Manu यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुर्गमं। तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥ दयालुं &c.—one is kind because one is frail, and therefore may fall a victim to misery at any time and so stand in need of commiseration at the hands of another. Such is not the case with God, and yet he is kind. दया *is defined as* यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते। इच्छाभूमिः सुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता॥ पुराणः—पुरा भवः or पुरापि नवः irregularly derived in both cases.

S'l. 20. अविज्ञात—not definitely known. सर्वयोनिः—*cf.* योनिश्च हि गीयते। Ved. Sū. I. 4. 27; and यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते Tait *Up III. 1.* आत्मभूः—*cf.* तदात्मानं स्वयमकुरुत। Tait. *Up.* II. 7. अनीशः—*cf.* न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता &c., Sve. Upa. VI. 9. सर्वरूपभाक्—सर्वाणि रूपाणि भजतीति। *cf.* अस्यैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति। Brhr. I. 6. 2.

S'l. 21. सप्तसाम—For the seven Sāmans containing the praise of Vishnu, see foot-note. सप्तार्णवजल°—*Scil.* on the mingled waters of the seven oceans at the *end of Kalpa.* For the seven oceans see foot-note and Bhā'g. P. V. I. 33. There is no special propriety of this epithet, except that it brings in the word सप्त. सप्तार्चिः°—For the seven tongues see foot-note and *cf.* Mund. Up. I. 2. 4. सप्तलोक—The seven regions which rise one above the other are:—(1) भूः the earth; (2) भुवर्लोक or the space between the earth and the sun, the regions of the Munis, Siddhas &c.; (3) स्वर् the heaven of Indra above the sun or between the sun and the polar star; (4) महः the region above the polar star, and the abode of Bhrgu and other saints, who survive the destruction of the three worlds situated below. According to the *Kūrma P.* it is *one crore* of *Yojanas* in extent: ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः। कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः॥ (5) जनः which is described as

the abode of Brahmâ's sons, Sanatkumâra and others. According to some it is the residence of saints and demigods during the night of Brahmâ. (6) तप: the abode of deified sages (Vairâgins). And (7) सत्यलोक or ब्रह्मलोक the abode of Brahmâ, transgression to which world exempts beings from further birth. The all pervading Brahman or the Universal Spirit here identified with Vishṇu is the holder of all these regions and hence he is described here as सप्त०. एव—The one (केवल) and no other; *cf.* यमाहुरेकपुरुषं Vik. I. 1.

Sl. 22. In this sl. the poet lays stress on the word चतुर. चतुर्वर्ग०—the four objects which humanity must attain called the पुरुषार्थs. See. com. The attainment of the first three leads to the search after the higher truth, *viz.* the knowledge of the nature of the individual soul and its relation to the supreme spirit; which in its turn leads to the attainment of Moksha. ज्ञानं—includes लौकिक as well as Vaidic *jnána*, or ज्ञान and विज्ञान of the Bg. VII. 2. कालावस्था &c.—Kalpa or the period of duration of the world is divided into one thousand shorter periods each consisting of the four *Yugas*. Krta, Tretá, Dvâpara and Kali. चतुर्वर्णमय:—*Cf.* Bg. IV. 13. quoted in the foot-note. चतुर्मुखात्—Here Vishṇu is spoken of as identical with Brahmâ.

Sl. 23. अभ्यास०—Constant practice; *cf.* यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ Bg. VI. 26; also 35. and VIII. 8. quoted in the foot-note. हृदयाश्रयं—see foot-note; *cf.* further स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्। विमुक्तये—For liberation of the soul from the trammels of worldly existence.

Sl. 24. निरीहस्य—ईहा fr. ईह् चेष्टायां of the 1st class. This is the proper meaning of ईहा. But as an action is always preceded by 'will', it also means 'wish, desire.' The epithet may also mean रागद्वेषरहित as राग and द्वेष alone induce an action. This stanza is quoted in the Sâh.-Dar. as an instance of Virodhâlaṅkâra, there being apparent Virodha between Guna (अजत्वादि) and क्रिया. The apparent antithesis is removed by referring the one epithet to Nirguṇa Brahma and the other to Saguṇa Brahma. जागरूक:—जागरणशील: ever wakeful.; fr. जागृ+ऊक by Pân. III. 2. 165. याथार्थ्य (यथार्थस्य भाव:) &c.-*cf.* the S'rtis-अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्। यद्वाचानभ्युदितं &c.

Sl. 25. विषय:—see I. 8. It is also derived as विषिण्वन्ति पुरुषम् इन्द्रियाणि वा बध्नन्तीति विषया:। चरितुं &c.—Malli. remarks नरनारायणादिरूपेण. Nara and Nârâyaṇa are two sages of Vedic reputation. In later writings they are always mentioned together, being some-

times called देवी or पुंदेवी, sometimes merely as तापसौ, and at other as ऋषिसत्तमौ, or the best of saints. They are regarded as Avatâras of Vishnu and described as practising austerities in Badarikâśrama; See our note on नरसख, Vik. p. 8 and *cf.* Kir. XII. 33; Mah. Bhâr. Van. Chap. 272. पर्याप्त—गरित आप्त: fr. आप् to reach, to pervade (व्याप्तौ); competent or able in every way; *cf. supra* VI. 44. औदासीन्येन-औदासीन्य an abs. noun from उदासीन 'remaining aloof from. वर्तितुं—*cf.* असङ्गो ह्ययं पुरुष: । Brh. Up. IV. 3.15; and Bg. III. 22. The reason why God acts is given in Bg. III. 23, 24.

Sl. 26. बहुधा—In various ways, widely; for some lay stress on *Karman*, some on Jñâna, some on Bhakti, some on the knowledge of the 25 principles, &c. आगमै:—Systems of philosophy, such as Sâmkhya, Yoga, Nyâya &c.; all of which aim at pointing out the way to eternal bliss or *Moksha.* For deriv. &c. see I. 15 आगम when taken with जाह्नवी means 'a course'. सिद्धि—The principal पुरुषार्थ *viz.* Moksha. See the various quotations in the foot-note.

Sl. 27. आवेशित—fixed upon (you) by means of contemplation. *cf.* यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ Kath. *Cf.* Bg. XII. 8. गति:—may also mean 'final resort.' When one is absorbed in Brahman he is freed from the shackles of birth and re-birth. वीतरागाणां—For *vairâgya* is the first qualification of one seeking *Moksha.* अपुन:०—An allusion to the theory of 'transmigration of the soul.' See Śve. Up. III. 8 quoted by Malli. (तमेव &c.); and Bg. IV. 9, 10.

Sl. 28. प्रत्यक्ष:—अक्षमिन्द्रियं प्रति गत:; a *prâdi* Tat. Hem. remarks प्रत्यक्षशब्दे अक्षशब्दो रूढ्या नेत्रे वर्तते. But here अक्ष may have the sense of 'an organ of sense' in general, as महादि includes Vâyu, Ap, and others. आप्तवाक् &c.—Here Kâlidâsa seems to follow the Sâńkhya system of philosophy which recognizes three *Pramâṇas* or means of obtaining correct knowledge of all existing things. These are (1) प्रत्यक्ष or दृष्ट, perception by the sense, (2) अनुमान, inference and (3) आप्तवाद् or आप्तवचन, credible assertion or trustworthy testimony (including Vedic revelation). This doctrine, the Sâmkhyas assert, is supported by the Vedic passage आत्मा वा अरे द्रष्टव्य: श्रोतव्यो मन्तव्य:... । 'Soul is either to be perceived, to be learnt from authority or to be inferred from reasoning'; Brih. Up. साध्यं—To be proved, knowable; whose real nature can be known by. The Vedânta recognizes अनुमान as a subordinate प्रमाण. The meaning is—It is impossible to know the real nature even of this world

which is visible, how much more would it be the case with you, its author, who are not *pratyaksha* but whose existence is to be proved by means of inference and Vedic testimony? (Mallinātha).

Śl. 29. केवलं—Malli. seems to take this as an *adj.* in the sense of 'any one, without distinction and whatever his sins'. *cf.* यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः। Kum. VI. 17. वृत्ति—A course of action towards.

Śl. 30. उदधि—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्। उदधेरिव—&c. shows श्रेष्ठत्व and आनन्त्य; तेजोभिरिव &c. their ऊर्जस्वित्व and आनन्त्य. विवस्वतः—see *supra* VII. 60. दूर—far removed from, beyond the ken of, the senses.

Śl. 31. अवाप्तव्यं—Which is to be obtained; *i. e.* for which an effort is to be made, just a Yogin gets reborn to get higher powers. हेतुः—object, motive; *cf.* परित्राणाय साधूनां &c. Bg. IV. 8.

Śl. 32. उत्कीर्त्य—absol. of उत्कृत् 10 cl.; having loudly sung or proclaimed. इयत्ता—इदं परिमाणमस्य इयान् तस्य भाव इयत्ता.

Śl. 33. अधोक्षज—For derivation see com. and foot-notes. It will be seen that almost all the names of the Hindu Godhead are not proper names but expressive of the different conceptions of the Deity. The name may also have reference to a story given in the Hv. which explains how Krishṇa came to be so called. And, as Krishṇa was afterwards identified with Vishṇu, all the names and epithets of the one came to be applied to the other. It lit. means 'who was (as it were) born (again) under the axle.' See foot-note. The Bhâg. P. relates the cart accident here referred to in a different way. See Sk. X. Pûrv. Adh. 7. न स्तुतिः—No false praise; for there was no exaggeration; on the contrary it fell far short of the mark (as indicated in the preceding stanza). परमेष्ठिन्—इन् added to स्था by Uṇ. IV. 10. The loc. case-ending is often retained before a इन् aff. and the स् is changed to ष् by the Vârt. स्थाः॰ (see com).

Śl. 34. व्यक्तित—p. p. of the Cau. of अञ्ज् with वि. प्रीतये आचख्युः—For that was the right time; *cf.* Kum. VII. 93 quoted in foot-note. ॰उद्वेल—उद्गतो वेलां A Prâdi Samâsa; overflowing the boundary. नैर्ऋतः—निर्ऋतेः अलक्ष्म्याः अपत्यं नैर्ऋतः a demon.

Śl. 35. वेलासमा॰—वेलायाः समा॰; or as Malli. has it. For वेला see VII. 19. भगवान्—see foot-note and I. 71.

Śl. 36. कवेः—see foot-note; and Kum. II. 17 where Malli. says कवेः कवयितुः। Kavi, however, in Vedic Sanskrit means 'wise', and is an epithet applied to most of the gods, especially to Agni.

Cf. कवी नो मित्रावरुणा &c. Rig. I. 1. 2. 9; कविमग्निमुपस्तुहि I. 4. 12. 7; I. 4. 13. 2. &c. *Cf.* कविं पुराणमनुशासितारं &c. Bg. VIII. 9 and संख्यावान् पण्डितः कविः। Amara. वर्णस्थान—see foot-note. समीरिता—properly uttered. संस्कार—having the decorations made; the decorations of speech are, of course, its faultlessness (साधुत्व), perspicuity (स्पष्टता) &c. as Malli. says. संस्कार when used in connexion with speech usually means 'grammatical purity, refinement (व्याकरणजन्या शुद्धिः Malli. on Kum. I. 23); *cf. infra* XV. 76. चरितार्था बभूव एव—'Speech had certainly the object of her existence fulfilled' (Malli.); the एव, however, may also be taken, and perhapps better, with समीरिता 'Speech had her decorations made just as she was properly uttered &c'. चरितार्था—Because she was *decked by the Supreme Deity himself. Cf.* Kum. *II.* 17 which is nearly the same as this.

Śl. 37. बभौ &c.—By a somewhat bold flight of fancy the poet compares the intangible speech to a tangible object, the Ganges. निर्यातशेषा—This comp. must be dissolved as a Karma. If we take it as a Tat., the form will be निर्यातशेषा as it is difficult to get निर्यात restored to its masculine form. Cháritravardhana analyses the Comp. as निर्यातः शेषो यस्याः. This simplifies grammar but reverses the meaning; for then the epithet would not refer to Gangá उत्पद०, but to Gangá अधःप्रवर्तिनी. निर्यातशेषा &c.—Gangá was produced at first from the body of Vishṇu when melted by the melody of Śiva's song. When Vishṇu and Gangá saw each other, they became enamoured of each other, which excited jealousy in Lakshmí. Gangá unable to find protection anywhere from Lakshmí's persecutions, hid herself into the foot of Vishṇu for safety. Thereupon all the gods addressed their united prayers to Vishṇu and Lakshmí to restore Gangá. Then Vishṇu allowed her to flow from the great toe of his left foot. Thus Gangá came to be spoken of as sprung from the foot of Vishṇu and called विष्णुपदी. See also Vish. P. quoted in the foot-note.

Śl. 38. अनुभाव—Greatness; dignity of person or majestic lustre; *cf.* I. 37. The words are very happily chosen. अनु० refers to the mind and so is the result of Sattva, while पराक्रम refers to the person and is more the result of Rajas (restlessness, activity). रजस् *neu.* is also appropriate as it corresponds to the *neu.* तमस्.

Śl. 39. मत्यमानं—"The tyranny of Rávaṇa over the worlds is thus described:—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kubera, and

carried off his self-moving car Pushpaka. He discomfited the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and the moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out his heat, the wind did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened with destruction. 'उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः । ...नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः । चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् । राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्रेकेण बाधते ॥ &c. (Rámá. Bál. K. Canto XV. and Âraṇ. XXXVI. &c. &c.)" Tárá Kumára Kaviratna. अकामोपनत-which comes to be committed by him quite unintentionally or unconsciously (and which therefore causes constant and unbearable pain when the *sádhu* is made aware of it). विदित—has the sense of the present tense; see com.

S'l. 40. एककार्यत्वात्—having one and the same object to attain. Vishṇu as the Supreme lord of the gods had a common interest in the destruction of Rávaṇa and the consequent freeing of the world from his molestation. See foot-notes.

S'l. 41. स्वासिधारा—Rávaṇa performed severe religious austerities in the forest of Gokarṇa for ten thousand years in the midst of five fires with legs upwards. He sacrificed in succession his nine heads, one at the expiration of each thousand years. When about to cut off his tenth head, Brahmá appeared before him and asked him to name the boon he would choose. The demon asked for immortality, but as that was impossible, he obtained from the God exemption from death at the hands of gods, genii, demons, and giants. In his pride, however, he scorned to ask security from man as being too contemplible, and thus remained vulnerable from this one quarter. The god also restored to Rávaṇa his nine heads and favoured him with the power to assume any form he liked. See Rámá. Uttara-Káṇḍa X. Malli., however, refers to Rávaṇa's cutting off of his heads to please S'iva, for which see *infra*, notes on XII. 89; see also S'is'. I. 50. कामं—sufficiently great, proper (Malli.); or of his own will.

S'l. 42. अतिसर्गात्—Out of respect for the boon conferred, &c. अत्यारूढं—(1) Excessive rise or arrogance; (2) climbing to the highest point.

S'l. 43. दैवासुरसर्गात्—Superhuman or heavenly beings. See foot-note. आस्था—regard, consideration. *Cf.* Ráma. न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥

S'l. 44. सोऽहं—That I, *i. e.* who know this (referring to what is said in ślˑs 38-42); *cf.* I. 5. शिरःकमलोपहार्यं—The heads are compared to lotuses as flowers are necessary for an offering of worship.

S'l. 45. यज्वभिः—see Malli. on I. 44. कल्पितं—prepared and offered. मायाविभिः—demons who were well versed in the art of magic. मायाविन् also means a cunning or deceitful man, for which see Kir. I. 30. अनालीढं—not tasted, (undefiled). Whenever the *Asuras* got the upper hand and became turbulent, they, aided by their power of assuming any form at will and flying into the sky, disturbed the sacrifices of the Bráhmaṇas and defiled and prevented the oblations thrown into the fire *from* reaching the gods. *Cf. infra* XI. 1, 25; and Kum. II. 46. Mr. Pandit says—The oblations thrown into the fire for the gods may be carried off by the *Asuras*, who always watch incognito to get an opportunity of carrying them off. Means are prescribed whereby the oblations may be prevented from being seized and misappropriated by the Asuras, and whereby they may reach the gods. Thus:—जपहोमहुता होने असुरा छिद्ररूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥ (*Hárita* Smriti. as quoted in the *Prayôgaratna*, Paribhâshâprakaraṇa). Also Mârkaṇḍeya Puráṇa (सावर्णिकमन्वंतर Adh. V. s'l. 1)—पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥ Also further on Śumbha, the *Asura*, says: यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक्पृथक् ।

Śl. 46. वैमानिकाः-See VI. 1. पुण्यकृतः—Virtuous men who by the force of their religious merit are raised to the rank of gods, and *who thus form a species of subordinate gods being included under* the title *Vis'vedevas.* The term does not signify here gods in general as Mr. Pandit supposes. महतां पथि—simply means here 'in the sky.' पुष्पक—The celestial vehicle of Kubera, forcibly snatched from him by Râvaṇa. The very sight of it had become a terror especially to the Puṇyakrits, they being not familiar with the terrors arising from the demons.

S'l. 47. स्वर्गवन्दी—*The damsels of heaven (not wives of the* gods). See Kum. II. 61. वेणीबन्धात्—The hairs of chaste women who are separated from their husbands or lovers are *neither* combed nor decorated during the time of separation, but are tied up into a braid once for all. See foot-note. पापयन्त्रिस &c.— Although Râvaṇa carried away the damsels of heaven and

imprisoned them he could not violate their chastity owing to a curse of Nalakûbara.

Nalakûbara was a son of Kubera, Râvaṇa's eldest brother. Once Râvaṇa, while leading an army against the gods, halted on the mountain Kailâsa. While there, he saw in the clear moon light of the night, Rambhâ, the chief of the beautiful *apsarases*, decked with heavenly ornaments, passing by that place. Inflamed with passion at the sight of the nymph, Râvana entreated her to gratify his lust. The damsel told him that having performed her toilet she was going that night to meet Nalakúbara to whom she was bound to be faithful as a wife; he (Râvana) was consequently related to her as her father-in-law and that he should disturb her no more. Without, however, paying the least attention to her words (Râvaṇa) forcibly despoiled her of her virtue. Trembling with rage and overcome with shame Rambhâ went and fell at Nalakûbara's feet and told him all that had happened. Nalakûbara was exceedingly angry on hearing this and pronounced upon the lord of Râkshasas the following curse—"Since he has forcibly and against your will committed violence upon you, he shall be from this day unable to gratify his lust upon any young lady who is unwilling to accept his suit; and if inflamed with lust he offers violence to a lady who is unmoved by a similar passion, his head will burst into seven (one hundred, according to the Mah. Bhâr.) fragments." Râmâ. Uttara-Kâṇḍa Adh. XXXI. See also Mah. Bhâr. quoted in the foot-note.

S'l. 48. रावण—See Malli.; विश्रवस् is irregularly changed to रवण and अण् added अपत्यार्थे by Pâṇ. IV. I. 112. Or रावयति शत्रून् fr. रु cau.+अन (ल्यु). He was so called because he had a very loud voice which frightened his enemies. *Cf.* Râmâ.—यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम्। तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि॥ अवग्रह—also अवग्राह in the sense of वर्षप्रतिबन्ध (Pâṇ. III. 3. 51.) cessation or absence of rain. The s'l. is an instance of a complete *Rúpaka* or metaphor. सस्यं—Corn-plants. कृष्णमेघ:—Mark the pun on Krishna which is a name of Vishṇu. See note on अधोक्षज, s'l. 33.

S'l. 49. पुरुहूत—see IV. 3. *Cf.* Ṛig. I. 11. 63. 2, &c. वायु—वाति इति fr. वा+उ (ण्) with the augment य् (Pân. VII. 3. 33). An appropriate simile. *Váyu* is the principal moving force and well corresponds to Vishṇu.

S'l. 50. अथ—Now, to turn to the king. विशां पत्युः—From this it is clear that Kâli. at least does not consider विशांपति as an *aluk* Comp.; it is also possible that the poet might have used the two words separately *metri causa*. काम्य—कामोऽस्यास्ति; fr. काम+यप् by Vârt. on Pâṇ. V. 2. 120. पुत्र: &c.—At the conclusion of the

पुत्रेष्टि performed by Rishyas'ṛiṅga there arose from the sacrificial fire a being of awful might and wondrous splendour; he was robed in red and adorned with celestial ornaments, bright like the sun and glorious like burning fire. He thus addressed the king— प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप। ...इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्। प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम्। भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै। &c. *Cf.* उद्ययौ ततोऽस्य कश्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम्। परिगृह्य रुचा परिज्वलज्ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान्। Jān. IV. 3.

S'l. 51. पयश्चरुं—A comp of the शाकपार्थिवादि class. पयःपक्वः चरुः पयश्चरुः; चर्यते भक्ष्यते इति चरुः fr. चर् (चर गतौ भक्षणे च) and उ Uṇādi. See com. According to Kaiyata चरु means the pot in which it is prepared; and then secondarily it means the *food*; (स्थालीवाची चरुशब्दः। तात्स्थ्यादोदने भाक्तः।)

S'l. 52. वृषा—वर्षतीति, the showerer. The original conception of Indra regards him as the god of rain, and then as the god of munificence (the showerer of gifts). *Cf.* Rig. वृषा यूथेव &c. I. 2, 7. 8. The *Amrita, which was produced the last of all the jewels* obtained from the churned ocean, was brought in a *Kamaṇḍalu* by a being of wondrous form, called Dhanvantari. "Both the Vish. P. and the Mah. Bhār.", observes Mr. Pandit, "say that the *Ambrosia* was appropriated by the gods, but do not say that Indra received it for them. Wilson's V. P. pages 75,76. Mahabhārata, A'diparva Adh. XXXIV." Kālidāsa probably follows *some other authority in making Indra directly receive the* Amrita, or refers to him merely as the head of the gods who churned the ocean for it.

S'l. 53. अनेन &c.—*cf.* the similar passage from Bhatti Kāvya quoted in the foot-note. प्रभवः—प्रभवत्यस्मादिति, fr. भू with प्र + अप (अ).

S'l. 54. पत्न्यौ:—According to the Rāmā. Daśaratha himself *allotted portions of the heavenly food to each of his three wives.* धरागृहिवर्याः—also दिवस्पृथिव्योः. अहर्पतिः—also अहःपतिः, the sun. See Malli. प्रत्यहं—which grows brighter and brighter as the day advances. This shows that the queens also were to manifest more and more brilliant spendour as they advanced in pregnancy. The comparison with the sun implies great majesty on the part of the king.

S'l. 55. Mr. Pandit has the following note on this—If Das'aratha had given the whole of the pudding (चरु) to Kausalyā, Kaikeyī would have been insulted, since she was, though not his *principal* queen

like Kausalyâ, his favourite wife. In case the whole had been given to Kaikeyi, Kausalyâ would have been offended. If he had distributed it among all the three, both Kausalyâ and Kaikeyî would have been offended since Sumitrá was neither the senior queen, nor the king's favourite wife. But it was proper that she should receive a portion of the food; he therefore divided the whole between Kausalyâ and Kaikeyi and desired that they should each share their portions with Sumitrâ. For the apparent slight of Sumitrâ by her not being given any part of the food by Das'aratha, amends seem to be made by the above arrangement under which she got twice as much as either of the other two.

But this explanation of Mr. Pandit does not bear out Mallinâtha's remark एवं च सामान्यं &c. For there is neither उचितज्ञता nor कौशल on the part of the king, if he so openly showed such partiality to his two queens. We think the explanation is to be sought in the word पत्न्योः in the preceding s'loka, which is significant. A पत्नी is one who takes part with her husband in sacrificial rites (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे Pâṇ IV. I. 33). Jayamaṅgala, while commenting on Bhaṭṭi. I. 13 remarks—कौसल्या कैकेयी च क्षत्रिये। सुमित्रा तु वर्णसंकरजा। ताभ्यां तु आवयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती। The Commentator of the Râmâ., too, alludes to the mixed parentage of Sumitrâ (being Vais'yâ on her mother's side; see our notes on Bhaṭṭi. I. 13). She was thus unfit to take part in the sacrificia proceedings but could only act as a *parichárikâ*. Das'aratha was, therefore, obliged to distribute the heavenly food between his two queens alone (that being उचित as none but those who take part in a sacrifice are entitled to portions of the sacrificial food). He, however, much wished that Sumitrâ, too, should get a portion of the food as she was also his प्रियतमा (see IX. 18); but he knew that inasmuch as Kausalyâ was the eldest and much esteemed queen, and Kaikeyî his favourite, they would act in a way worthy of themselves, and so did not give Sumitrâ a share himself (the poet does not follow the Râmâ. in this account of his) but left it to the discretion of his two पत्नीs. This brings out his कौशल. The words बहुज्ञस्य, चित्तज्ञे and पत्न्यौ in the next s'loka are thus intelligible.

Sl. 56. चरोरर्धार्धभागाभ्यां—According to Kâlidâsa, Kausalyâ got one fourth of the *Charu*, Kaikeyî one fourth and Sumitrâ one half. The same view is adopted by the Adhyâtma-Râmâyaṇa—कौसल्यायै स कैकेय्या अर्धमर्धं प्रददतः। ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृध्नुः पौत्रिकं चरुम्। कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै मुदान्विता। कैकेयी च स्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता॥ The statement made here is, however, in conflict with the Râmâ. as remarked by Mallinâtha. According to the Râmâyaṇa.

(the text noticed as a variant by the Com. which is however genuine), the king gave half of the *Charu* to Kausalyá, one fourth to Kaikeyî and the remaining fourth divided into two parts to Sumitrá. See our notes on Bhatti. I. 13. Malli. takes the first अर्ध (*neu.*) in the sense of exactly one half and the second अर्ध (*mas.*) in the sense of a portion (not exactly a half) and thereby makes Káli. agree with the Nrisimha Purána. Some hold (and also the current text of the Rámá.) that Kauslyâ got one half, Sumitrâ three eighths and Kaikeyî one eighth of the *Charu*. "Whatever may be the universality' remarks Mr. Pandit, 'of the rule 'पुंस्यर्धो०.'' it is clear that the अर्ध of the portion of each of Kausalyâ and Kaikeyî that was given to Sumitrâ was not any portion not exactly a half (एकदेश) but a half. The poet means to assign to each quarter of the food the birth of a son, so that two sons shall be born to Sumitrâ and one to each of the other ladies.'

S'l. 57. ०रेखयोः—*i. e.* one on either side, attracting the female bee equally. The simile is intended simply to illustrate the equal love which Kausalyá and Kaikeyî bore to Sumitrâ and is so far good.

S'l. 58. प्रजाभूत्यै—*Cf.* नरपतिकुलभूत्यै *supra* II. 75. सौरीभिः—सौरि fr. सूर्य + fem. ई; the penultimate य् of सूर्य, तिष्य, अगस्त्य and मत्स्य is dropped before the affix ई; see com. and Pân. VI. 4. 144, quoted therein. नाडीभिः—The rays of the sun are called Nâdis because they are supposed to suck up water as it were. This is a reference to the fact of the solar heat being the cause of evaporation and rain. अम्मयः—The water in the form of vapour held in suspension in the atmosphere is poetically called 'The Watery fœtus.' See *infra*, XIII. 4.

S'l. 59. आपन्नसत्त्वाः—*cf.* ससत्त्वां III. 9. आपाण्डुरत्विषः—as the result of pregnancy. See III. 2. संपद्—Luxuriant growth, hence by *Lakshaṇa*, stalks growing luxuriantly. *Cf* तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां Kum. V. 27.

S'l. 60. From Ślokas 60-63 are described the dreams of the queens indicative of the divine origin and consequent prowess of the future progeny. वामनैः—The inferior manifestations of Vishṇu, all adorned with the arms of the superior deity. The following line mentions the arms of Vishṇu, the names of which are Pâñchajanya, the conch (जलज), Nandaka, the sword, Kaumodaki, the mace, S'árṅga or the horned bow, and Sudarśana or the discus.

S'l. 61. प्रभाजालं—The net of *i. e.* the lustre of the wings spread about like a net. सुपर्ण—(कनकमयत्वात्कनकवर्णत्वाद्वा) शोभने पर्णे (wings)

अस्य; lit. having excellent *i. e.* strong and beautiful (being of a golden hue) wings; name of Garuḍa. The Mah. Bhâr. thus accounts for the name:—गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष विहंगमः । गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ॥ A'di. Adh. XXX. 7.

Śl. 62. कौस्तुभन्यासं-न्यास (see com.) is what is left with another for being taken care of, and may be a thing or a person; *cf.* further XII. 18; प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा। Śâk. IV. 21; न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । Mud. I. p. 30. The Kaustubha was left by Vishṇu with Lakshmî as a deposit, according to Hem. who remarks भूलोकं गच्छता विष्णुना श्रियो वक्षसि कौस्तुभः स्थापित इत्यागमः। See Malli.; also Dinakara quoted in the foot-note.

Śl. 63. The sages are described as bathing in the heavenly Ganges; *cf.* Kum. VI. 5; ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटा जले ॥ Vish. P. त्रिस्रोतस्—त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोताः the triple-coursed river, the Ganges, flowing from heaven to earth and thence descending to the nether world; here the stream in heaven (identified with the milky way) called Mandâkini. The other two courses are Bhâgirathî on earth and Bhogâvatî in Pâtâla. सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः—ब्रह्म ऋषन्तीति ब्रह्मर्षयः; *cf.* ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः। Vâyu P. The seven Ṛishis as mentioned in the S'atapatha Brâhmaṇa and elsewhere are:—कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥ The Mah. Bhâr. mentions these differently, as मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु and वसिष्ठ; see notes on Kum. I. 16. In another list Daksha is substituted for Vasishṭha. The Vâyu P. mentions eight Brahmarshis, adding भृगु to the list, and the Vish. P. nine; (see śl. 14). उपतस्थिरे—Pass. perf. of स्था with उप (to wait upon for adoration) which is Âtm.; *cf.* उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्। Vârtika on Pâṇ. I. 3. 25.

Śl. 64. परार्ध्ये—परस्मिन् अर्धे भवः परार्ध्यः chief, pre-eminent (supremely blessed). अच्युत—Vishṇu. The king knew that the fœtuses in the wombs of the queens were portions of Vishṇu. He was led to this belief firstly by the fact that the *Putreshṭi* had Vishṇu for its presiding deity and secondly by the inference drawn from what the queens saw in their dreams.

Śl. 65. विमलात्मा—विमल आत्मा यस्य (not मन). विभुः—Also means all-pervading. अनेकधा—Although one, on account of the Upâdhis he appeared to be limited to each.

Śl. 66. तमोपहं—*Tamas* in the case of the sun means darkness in the form of the ignorance or misery of the world; *cf.* however,

s'l. 2. शोकतमोपहं and notes *ad loc.* तमस् may also refer to the darkness through which the soul of the sonless has to pass after death; *cf.* शम्बरसूत्रेण पितरोऽस्यायन् बहुलं तमः । see *supra* notes on s'l. 2. अपुत्रस्य लोकाः न सन्तीत्येवंरूपम् । Chár. ज्योतिरिवौषधिः—see foot-note; *cf.* IX. 70; and महौषधिं नक्तमिवात्मभासः । Kum. I. 30.

S'l. 67. अभिराम—That wherein the mind feels delight (see com.), engaging by its very appearance. प्रथम—श्रेष्ठ, the greatest (blessing). Or प्रथम may mean 'first'; others were to follow such as the release of the world from the oppression of the demons; प्रथमोऽक्त्या पश्चाद्रावणादिवधान्मङ्गलान्तरमपि । Hemâ नामधेयं-नाम एव नामधेयं. See I. 45.

S'l. 68. प्रदीप—Mark the force of प्र; a lamp giving intense or powerful light. In using the epithet the poet alludes to his own work, the chief hero of which is undoubtedly Râma. रक्षागृह—रक्षायुक्तं गृहं शाकपार्थिवादिः समासः; the lying-in-chamber; the chamber secured from goblins and other evil influences by means of magic herbs, amulets and other mystical objects placed or hung round, as preservatives. For a full description of it, see Kâd. pp. 119, 120.

प्रत्यादिष्टाः—lit. were ordered back (*i. e.* not to burn), surpassed in lustre; see notes on I. 61. For the idea *cf.* III. 15; and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभा भास्करवन्मुमोष । Bud. Ch. I. 32.

S'l. 69. शातोदरी—शातं (p. p. of शो) lean, attenuated उदरं यस्याः सा. सैकतं—सिकताः सन्त्यस्मिन्, अण् (अ) being added to सिकता in the sense of possession; see com. on V. 8. अम्भोजबलिः—An offering of lotus flowers offered to deities (by the sages &c.); *cf. infra* XIV. 76. शरत्कृशा—The rivers that are swollen in the rainy season shrink back into their proper beds in autumn; *cf.* Mud. III. 7. 9; शरदि सरितः श्यानपुलिनाः Bh. Nit. The simile suggests tenderness and beauty in Râma, and purity and cleanliness in Kausalyâ. सैकतोपमया शय्याप्रच्छदस्य (bed-piece) धवलत्वं सौमार्ग्यं. अम्भोजबल्युपमया शिशोः सौकुमार्यं गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च । Hemâ.

S'l. 70. कैकेयी—by affixing the patronymic affix अञ् by the rule जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् (Pâṇ. IV. 1. 164) इय being substituted for the final य by Pâṇ. VII. 3. 2 quoted by Malli. and the *fem.* aff. ई added. We have also the other form केकयी (Bhaṭṭi. I. 15.). शीलवान्—प्रशस्तं शीलमस्यास्तीति. •अलंचक्रे—इत्यत्रयं remarks Hem. प्रश्रय इव &c.—प्रश्रय modest or polite behaviour. *Cf.* Uttar. VI. 23, and *Cf.* पदं विनीतः समुपैति सेव्यतां महीपतीनां विनयो विभूषणं । महत्सु द्वानां प्रश्रयाकरः करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥

S'l. 71. आराधिता—आगमिता *V. l.*; attained or acquired; आगमोऽस्या जात इति । मध्यरीत्या कृताभ्यासा । Sam. प्रबोध°—Malli. understands the two words in the sense of 'knowledge of the true nature of God and the cosmos,' and 'restraint over the senses.' *Cf.* ज्ञानस्योपशमः (श्रुतस्य विनयः &c.) Bh. Nit. The words may be understood in the ordinary sense of deep or thorough knowledge and modesty or humility also; *cf.* विद्या ददाति विनयं.

S'l. 72. *Cf.* with this the description of Raghu's birth (III. 14), and mark the difference between the effects of the births of the two. निर्दोषं &c.—The sky became clear, pleasant breezes began to blow, diseases ceased to trouble the people and so on; see com. अन्वगात्—*Cf.* दिवोवतीर्णा नगरीव दिव्या । Jân. I. 1. पुरुषोत्तम—see *supra* III. 49.

S'l. 73. तस्य—refers to Purushottama. चतुर्मूर्तेः—चतस्रो मूर्तयो यस्य तस्य. °ईश्वराः—For the presiding deities of the quarters see note on लोकपाल II. 75. Here according to Malli. the four principal directions are meant, their deities being इन्द्र, वरुण, कुबेर and यम. "The Vish. P. gives, however, a different set, thus:—Sudhanvan, the son of the patriarch Virâja, the regent of the East; Śaṅkhapâda, the son of the patriarch Kardama, of the South; Ketumat, the son of Rajas, of the West; and Hiraṇyaroman, the son of the patriarch Parjanya, regent of the North. Wilson's V. P. Vol. I. Chap. XXII. p. 153." Pandit. विरजस्कैः—विगतं रजो येभ्यस्तैः. नभस्वद्भिः—नभः the sky (mid-space) अस्त्याश्रयत्वेनास्य इति नभस्वान्. उच्छ्वसिताः—The direction-ladies breathed a sigh of relief, as it were, in the form of the gentle and dustless breezes that blew at the time of the birth of the princes. Comp. the description of Pârvatî's birth, प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं &c. Kum. I. 23.

S'l. 74. कृशानु &c.—The smoke and the misty halo round the sun are represented as the gloom caused by the injuries done by the demon. अपधूम°—अपगतो धूमोऽस्मात् तस्य भावः अपगतधूमत्वं तस्मात्. अपवि°—अपविद्धा शुग्ययोस्तौ. For they expected soon to be freed from the oppression of Râvaṇa.

S'l. 75. °किरीटेभ्यः—The pl. shows that Râvaṇa wore a crown on each of his heads. मणिव्याजेन &c.—As soon as Râma was born ill omens occurred in Laṅkâ. Wreaths of pearls and gems fell down from Râvaṇa's crown, foreshadowing the destruction of the royal fortune of the Rākshasas.

S'l. 76. पुत्रजन्म &c.—पुत्रिणः—of him having excellent sons. *Cf.* III. 19; and गम्भीरशंखध्वनिमिश्रमुच्चैर्दिवि ध्रुवा दुन्दुभयः प्रणेदुः । दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा विसृजतां पुष्पचयास्मसक्तः ॥ Kum. XI. 38.

S'l. 77: संतानकमयी—Here मय (ट्) is added in the sense of विकार 'the product of, made or consisting of'. संतान: or संतानक: (क added स्वार्थे) is one of the five trees of heaven whose flowers on account of their great fragrance seem to be much liked by the celestials; *cf.* Kum. VII. 3; S'is'. VI. 67. संतानकानि its flowers; तेषां विकार:. पेतुषी—*fem.* of the Perf. p. of पत्; *'fell.'* सन्मङ्गलोपचाराणां &c.—The gods, by showering down on Ayodhyâ flowers of the heavenly tree, Samtâna, commenced, as it were, the performance of the decorations, ceremonies &c. that usually appertain to such an auspicious and joyous occasion.

S'l. 78. कृतसंस्कारा:—कृता: संस्कारा: (such as जातकर्म, नामकरण &c.) येषां. The *Samskâras* usually mentioned are twelve in number (Manu. II. 27) of which three precede and the rest follow a child's birth. These are (1) गर्भाधान, (2) पुंसवन, performed in order to secure the birth of a male child (see III. 10), (3) सीमन्तोन्नयन parting the hair of a pregnant woman, (4) जातकर्म (see III. 18), (5) नामकरण on the eleventh or twelfth day after the birth of a child, (6) निष्क्रमण taking out the child to see the sun when three months old, (7) अन्नप्राशन performed between the fifth and the eighth month, usually in the sixth month; (Manu. II. 34); (8) चूडाकरण (III. 28), (9) उपनयन, (10) केशान्त (see Malli. on गोदान III, 33 and our note *ad loc.*), (11) समावर्तन a rite performed on a student's return home after the completion of his course of holy studies, and (12) विवाह. For other particulars, see A's'v. Grih. Sû. Kandikâ XIII, and Grihya Pâris'ishta I. 25. Of these the *first six were probably performed* by the time spoken of in the s'loka. आनन्देन अग्रजेन—Joy preceded their birth; because when the time of delivery approached, the king knew that sons would be born to him.

S'l. 79. विनयकर्मणा—By the act of educating or training them; *cf. supra* I. 24. सहजं—Hem. finds the fault of 'redundancy' in this as the idea is already expressed by स्वाभाविक, but says—यद्वा अर्थावृत्यलंकाराभिप्रायेण कविमार्कि—As in Kâv. Dar.—अर्थावृत्ति: पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि। दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा॥ विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमा:। उन्मीलन्ति च कन्दानि दलन्ति ककुभानि च ॥

S'l. 80. अनघ—Sinless, unblemished; *cf.* आजन्मशुद्धानां *supra* I. 5. ऐवारण्य—The beauties of all seasons are supposed to exist simultaneously (and in perfect harmony) in the celestial garden of Indra; *cf.* पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्परा: । उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ Kum. II. 36.

Śl. 81. सौभ्रात्रं—see Malli. क is not added to भ्रातृ at the end of a Bah. when the sense is 'वन्दित' good or respectable; so सुभ्रातरः; but मूर्खो भ्राता यस्य स मूर्खभ्रातृकः। रामलक्ष्मणौ &c.—see foot-note. द्वंद्वं—द्वौ द्वाविति; irregularly derived, by Pâṇ. VIII. 1. 15 quoted in the senses given therein; here the sense is अभिव्यक्ति; 'known in the world as.'

Śl. 83. प्रश्रयेण—which softened their तेजस्; see *supra* Śl. 70 and *cf.* Kâmandaka—मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः। तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः॥ श्यामाभ्राः &c.—*cf.* दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य। Śâk. III. 10; नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः। Vik. IV. 3.

Śl. 84. धर्मार्थे &c.—shows that the king was in actual possession of the four *Purushârthas*.

Śl. 85. गुरुवत्सलाः—गुरौ वत्सलाः। see note on वत्सल *supra* V. 7. चतुरन्तेशं—Malli. quotes the sûtra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च Pâṇ II. 1. 51, by which a comp. with a numeral is allowed when this comp. has an *uttarapada*, *i. e.* becomes the first member of another comp. Some analyse the comp. as चत्वारः अन्ताः यस्याः सा चतुरन्ता पृथिवी तस्या ईशम्। *cf.* चतुरन्तमहीसपत्नी Śâk. IV. 20. रत्नैरिव &c.—The ocean is supposed to produce jewels *for* the supreme king; *cf.* Kum. II. 37.

Śl. 86. भग्नदैत्यास्त्र—The elephant being the vehicle of Indra had to suffer strokes from the weapons of the demons, which, however, got blunt when struck against his tusks. नय—state-craft, polity. उपायैः—the expedients to be employed by a king for obtaining the desired object. These are usually mentioned as four in number, *viz.* साम or reconciliation, negotiation, दान or bribery, भेद or sowing seeds of dissension; and, these failing, दण्ड or punishment by the actual declaration of war. फलबन्ध—The bringing about of the final result *or* the ultimate object. फल does not seem here to be used in its technical sense, for which see notes on VIII. 21. The fig. is Mâlopamâ; there is also *anuprâsa*. The similes here and that in the preceding śl. imply the largeness of the bodies of the princes, their uncommon physical power, their resoluteness of purpose &c.

APPENDICES.

I.

The Metres Used in the Poem (Cantos I.-X.)

1. Sanskrit verse is regulated by quantity, and not by accent, as in English. A पद्य or stanza consists of four पादs or quarters. A पाद is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or of syllabic instants (मात्राs). When a वृत्त has all the पादs in one metre, it is called a समवृत्त, to which type most of the common metres conform; those are called अर्धसमवृत्तs wherein the first *páda* corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively *the odd* and *the even pádas*; while विषमवृत्तs are those of which all the *Pádas* are dissimilar.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light) and *one* with a long vowel is called गुरु (heavy).

3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvára*, or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *páda*.*

4. Three successive syllables form a गण ('foot'); marking a short syllable as ⏑ and a long one as—, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows †: य ⏑ — —; र — ⏑ —; त — — ⏑; भ — ⏑ ⏑; ज ⏑ — ⏑; स ⏑ ⏑ —; म — — —; and न ⏑ ⏑ ⏑. A short syllable is sometimes indicated in the definition by the letter ल, and a long one by ग.

METRES.

अनुष्टुभ्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the one defined is the commonest occurring. Each *páda* of it consists of 8 syllables *of which the sixth is long and the fifth short*, and the seventh in the 2nd and 4th *pâdas* is short and in the 1st and 3rd *pâdas* long. The rest of the syllables may be either short or long. *Examples*:—I. 1—94; IV. 1-86; X. 1-85.

[इन्द्रवज्रा—see *Upajâti* below.]

---

* सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

† आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥]. An *Upajâti* is a mixture of one or more *pâdas* of इन्द्रवज्रा with one or more of उपेन्द्रवज्रा, so as to form one stanza. [इन्द्रवज्रा has 11 syllables in each quarter, the feet being त, त, ज, ग, ग; उपेन्द्रवज्रा also has 11 syllables, the feet being ज, त, ज, ग, ग]. A mixture of other metres also in this manner is called an *Upajâti*. The student should always scan and find out in each case whether a *pâda* is in *Indrav.* or *Upendra*. *Examples*:—II. 1—74; V. 1—62; VI. 1—84; VII. 1—69.

[उपेन्द्रवज्रा—See *Upajâti* above.]

[औपच्छन्दसिक—See Mâlabhârinî below.]

तोटक—Def. वद तोटकमब्धिसकारयुतम्। 12 syllables. Scheme—स, स, स, स. Ex.—VIII. 91.

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ। 12 syllables. Scheme—न, भ, भ, र. Ex.—IX. 1—54.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ Odd *pâdas*-12 syllables; scheme of *gaṇas*, न, न, र, य. Even pâdas—13 syllables; scheme, न, ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Examples*:—V. 76; VI. 86; IX. 70, 71.

प्रहर्षिणी—Def. म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्। 13 syllables; scheme, म, न, ज, र, ग. The pause (यति) occurs after the third syllable. *Examples*:—I. 95; IV. 87, 88; VIII. 92; IX. 65.

मञ्जुभाषिणी—Def. सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी। 13 syllables. Scheme—स, ज, स, ज, ग. Ex.—IX. 69.

मत्तमयूर—Def. वेदै रन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्। 13 syllables. Scheme—म, त, य, स, ग. The pause occurs after the 4th syllable. Ex.—IX. 75.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्। 17 syllables. Scheme—म, भ, न, त, त, ग, ग. The pauses occur at the fourth and the tenth syllables. This is the metre exclusively used by Kâlidâsa in his Meghadûta. Ex.—VIII. 95.

मालभारिणी—(also called औपच्छन्दसिक, of which it forms a special variety) Def. विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम्। Odd *pâda*—11 syllables; scheme—स, स, ज, ग, ग. Even *pâda*—12 syllables; scheme—स, भ, र, य. This is an अर्धसम वृत्त. Ex.—IX. 66, 72.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । 15 syllables; scheme—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. *Examples:*—II. 75; V. 74, 75; VI. 85; VII. 70, 71; IX. 67; X. 86.

रथोद्धता—Def. रात्परैर्नरलगा रथोद्धता लगौ । 11 syllables; scheme—र, न, र, ल, ग. *Ex.*—IX. 68.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । 12 syllables; scheme—ज, त, ज, र. *Examples:*—III. 1–69.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 syllables; scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Examples:*—V. 63–73; VIII. 93, 94; IX. 55–63, 76–82.

वियोगिनी—Def. विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी । Odd pâdas—*10* syllables; scheme—स, स, ज, ग. Even pâdas—*11* syllables; scheme—स, भ, र, ल, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—VIII. 1–90; IX. 74.

[वैतालीय—Malli.'s name for वियोगिनी.]

शालिनी—Def. मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 syllables; scheme—म, त, त, ग, ग. The pause *occurs* at the *fourth syllable*. *Ex.*—IX. 64.

[सुमङ्गली—Malli.'s name for मञ्जुभाषिणी.]

स्वागता—Def. स्वागता रनभगैर्गुरुणा च । 11 syllables; scheme—र, न, भ, ग, ग. *Ex.*-IX. 73.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । 17 syllables; scheme, न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. *Example*—III. 70.

II.

(A) Questions from Cantos I.—V. set at the Bombay University Examinations.

(*N. B.* In this list the portions set for translation, and questions on metre, as well as all repeated questions, are omitted. The references in the brackets are to the Canto and the s'loka).

1866.

1. (*a*) Give two instances of each of the figures Upamá and Utpreksbá (I. 3, 13 &c.) (*b*) Explain the allusions in the following:—सुरद्विप—(*II. 75*); स सेनां महतीं—(*IV. 32*).

2. Explain the following giving the context where necessary:—(1) न पादपोन्मूलन° (II. 34); (2) आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार (II. 41); (3) मन्था मरुतां प्रभवस्य (V. 23).

3. Explain and analyse the following compounds, referring them to their several classes:—विषादलुप्त°—(III. 40); आकुमार°—(IV. 20); शार्ङ्गकूजित°—(IV. 62); द्विनागि (V. 25).

4. Explain the following forms:—न्यषेधि (II. 4); निषेदुषीम् (II. 6); मुमुक्षन् (II. 42); अश्रुतायमानम् (II. 61); प्रतिशुश्रुवान् (III. 67); अभियास्यमानात् (V. 30).

5. (*a*) Give the substance of the conversation between Dilipa and Kumbhodara (II. 34–59). (*b*) Trace Raghu's career of conquest, giving the names, ancient and modern if any, of the countries through which he passed, with their geographical positions. (*c*) What theory about the illumination of the moon do you find referred to in one of Kálidása's s'lokas in the Ragh. ? (III. 22)

1871.

1. Give as many meanings of the word तीर्थ (I. 85; V. 8, 15) as you know, arranging them in the order of their derivation. Write a note on पर्यायपीतस्य—(V. 16) giving an abstract of the story or myth referred to.

2. Explain the allusions in the following:—अतोऽयमश्वः &c.—(III. 50). What tense is निन्युः ? What other roots are conjugated similarly in that sense ? In what cases is the augment omitted ? Do you know any part of Sanskrit literature where it is omitted very frequently ? Give all the senses of अङ्ग in the order of their derivations with instances (II. 18; II. 34, 39).

3. Write a note on the conjugation of श्वस्. (See Sm. Gr. §§ 330).

1875.

1. Dissolve the compounds:—तदङ्गनिस्यन्दजलेन, अतीन्द्रियेषु (III. 40, 41).

2. Give the senses of सर्ग (II. 44; III. 27, 51); दृढ (II. 33); शिखद्रौ (IV. 48); अपरान्त (IV. 53, 58); वार्त (V. 13); दोषज्ञः (I. 93); अप (IV. 26); परभाग (V. 70). Explain समाहानि (I. 60); निर्वृति (I. 63); प्राक्तन संस्कार (I. 20); त्रिदिवे (V. 5).

3. Write grammatical notes on:—उपप्लुत (I. 63); इक्षुच्छायनिषा-दिन्यः (IV. 20).

4. Quote verses (*a*) refering to the influence of the moon on the sea (III. 17; V. 61); and (*b*) of similar import to तमभ्यर्चति यशांसि &c. (V. 13); (*c*) 'merit asserts itself everywhere' (III. 62; I. 9).

1882.

1. Name and dissolve the compounds :—गोत्रभिद्, नवाम्बुदानीक &c. (III. 53); त्रिपदीछिदिनाम् (IV. 48); निद्रावशेन (V. 67).

2. (*a*) Give the precise meaning of अर्घ्य (I. 59; IV. 6); प्रत्युद्गता (II. 20); आरम्भ (I. 15; II. 31); घटोध्नी (II. 49); राजन्य (III. 48; IV. 87); वार्षिक (IV. 16). (*b*) What etymology does Kâli. give of रघु (III. 21); क्षत्र (II. 53); राजन् (IV. 12). (*c*) Write short notes on दाक्षिण्यरूढ (I. 31); आचारपूत (II. 13); अश्रित (III. 12); उच्चसंश्रयैः ग्रहैः (III. 13); पक्षच्छेदोद्यतं शक्रम् (IV. 40).

3. State briefly in Sanskrit (*in your own words as far as possible*) what according to Kâli. constitutes the ideal of a good king (I. 13–30).

4. Quote sentences illustrating the use of च–च (III 40); किमुत (II. 62); किल (II. 27 &c.); शी with अधि (V. 28); स्थाने (V. 16).

1888.

1. Give the meaning of (explaining as fully as you can) the following expressions :—(*1*) चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे (V. 25); (2) वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् (V. 33); (3) मनीषितं द्यौरपि दुग्धा (V. 33); (4) व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता (1. 27); (5) प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् (IV.64).

2. Derive and explain the following, adding grammatical notes:—आतिथेय (V. 2); कडङ्ग (ङ्ग) रीयैः (V.9) ; श्रुतपारदृश्वा (V. 24); हैयंगवीन (I. 45).

3. (*a*) What is the characteristic of a विश्वजित् sacrifice ? (IV. 86). (*b*) What do you understand by the expression 'त्रिविधं तपः' used by Kâli.? (V. 5). (*c*) Name the fourteen lores or *Vidyás* (*see* Malli. on V.21).

1892.

1. Name and disolve the compounds underlined, *i.e.*—मन्त्रकृत् (I. 61; V. 4); दृष्टलक्ष्यभिदः (I. 61); पुरुषायुषजीविन्यः (1. 63); निरीतयः (1. 63); अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी (II. 13); इक्षुच्छायनिषादिन्यः (IV. 20).

2. Explain, giving context:–(*a*) हेम्नः संलक्ष्यते &c. (I. 10); (*b*) आत्मकर्मक्षमं &c. (I. 13); (*c*) सहस्रगुणमुत्स्रष्टुं &c. (I. 18); (*d*) शस्त्रेण रक्ष्यं &c. (II. 40); (*e*) क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति (III. 29); (*f*) पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते (III. 62); (*g*) शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य (V. 54).

3. (*a*) Derive the following words;—अरुंतुद (I. 71); साद्य (II. 40); त्रिलोकनृ (III. 59); काकुत्स्थ (IV. 87). (*b*) Explain the meanings of the following words:—कुण्डोध्नी (I. 84); पङ्क्ति (II. 18); दोहद (III. 1); अरिष्ट (III. 15); गोदान (III. 33); कटप्रभेद (III. 37).

(B) QUESTIONS BASED ON THOSE SET AT THE CALCUTTA AND OTHER UNIVERSITY EXAMINATIONS.

1. Why is the poem called रघुवंश though it gives the history of the solar race ? What gender is रघुवंश ? Criticize the name grammatically.

2. Mention the chief characteristics of a Mahâkâvya and show that the Ragh. belongs to that species of poetic compositions.

3. What style is the Ragh. written in? What are its special merits?

4. Write a short criticism on Kálidása's poetry as met with in the Ragh.

Canto I. 1. Explain the form रघूणाम् (9). Why is it used in the plural ?

2. सोऽहमाजन्म.........तनुत्यजाम् (5–8)—Illustrate as many of these epithets as you can by quotations from the Cantos you have read.

3. जुगोपात्मान &c. (21)—"The नञ् in अत्रस्त &c. being compounded cannot be emphasized and the śl. therefore loses its beauty." Examine this criticism of the rhetoricians.

4. सेव्यमानौ &c.—śl. 38. Criticize the poetic merits of this verse.

5. Kálidása is said to be always happy in selecting his similes. Justify this remark by giving two instances from the first Canto.

6. Give in your own words as far as possible a description of the hermitage of Vasishtha. (49–53).

Canto II. 1. Explain the points of similarity on which the similes contained in the following ślokas are based and their appropriateness :—(1) मार्गं श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ; (2) पयोधरीभूत &c.—उर्वीम् ; (3) जर्जीकृतः...वज्रपाणिः (42).

2. Account for the various cases in लताप्रतानोद्ग्रथितैः &c. (śl. 8).

3. इत्थं व्रतं &c. śl. 25. Explain the significance of the various epithets in this śl.

4 Explain मृगेन्द्रगामी (30), वामेतरः (31), वितथप्रयत्नः (42), स्थावरजङ्गमानां (44), स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण (55) and एकान्तविध्वंसिषु (57). तत्पूर्वभङ्गे (42) v. l. तत्पूर्वसङ्गे—which reading do you prefer and why ?

Canto III. 1. दौहृद—दोहद—लक्षणम्—(1) which reading do you prefer and why ? Explain the Instr. मुखेन and शशिना in śl. 2.

2. Explain the force of the epithets in निधानगर्भां &c. śl. 9.

3. Give the meaning of उपचार (11). What according to Hindu ideas is the proper उपचार for a woman ?

4. Explain the points of similarity and the force of the simile in śl. 30. What are the धीगुणाः referred to ?

5. Explain the Samása in पुरुषोत्तम (49). In what cohnexion are कपिल and Sagara referred to? Explain the allusions. (śl. 50).

6. What is the correct meaning of अवष्टम्भ in śl. 53? Explain the position आलीढ (śl. 52).

CANTO IV. 1. Explain the similes contained in the following:—पुरुहूतध्वजस्येव &c. s'l. 3; आपादपद्मप्रणताः &c. s'l. 37; यवनीमुख—जलदोदयः s'l. 61; भल्लापवर्जितैः—क्षौद्रपटलैरिव śl. 63.

2. Mention the changes in nature that mark the advent of autumn according to Káli. (śl. 14-24).

3. 'चतुःस्कन्धेव सा चमूः' (30)—what are the four स्कन्धs poetically referred to? What are the six divisions of an Indian army referred to in śl. 26 (षड्विधं बलमादाय) &c.? .

4. शशंस तुल्यसत्त्वानां.........s'l. 72. Give as many constructions as possible of this s'l. *Din. proposes an alternative interpretation of this s'l.*; what fault do you find with that?

5. Explain the allusions in कुम्भयोनिर्महौजसः (21); हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः (32); रामास्त्रोत्सारितः (53).

CANTO V. 1. Account for the Acc., the Instr. or the Dat. in the following:—आपाद्यते न व्ययम् (5); अनुमतो गृहाय (10); आवरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा (13); शरीरमात्रेण तिष्ठन् (15); विज्ञापितोऽस्मद्गुरु-दक्षिणायै (20): मर्त्याधिपं धौरपि येन दुग्धा (33); रघुमतिनिधिः नवोपकार्यो—दशामभ्युपास (63); निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव (64); निद्रावशेन भवताऽप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला &c. (67) .

2. In what sense and why are the following put in the Atm.—शाणोत्तराद् बिभिदे कुमारः (37), संपेदवते स्वेन वपुर्महिम्ना (55), गान्धर्वम् आदत्स्व (57), and यावत्प्रत्यपनिधिराक्रमते न भानुः (71)?

3. Explain the *force* of the epithets आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः (15), एनोनि/निन्द्रियवृत्तिः (23), and उदारघोषः (65).

4. What is a खण्डिता *Náyiká* (67)? What is the meaning of भाव in भावावबोधकलुषा (64)? Has it any other meaning in rhetoric?

(*c*) OTHER SELECTED QUESTIONS.

1. (*a*) Explain and illustrate the different significations (by giving quotations *from your text*) of the following:—स्पृह, आत्मन्, गो, द्विज, आर्ये न, इमार, मन्यु, सत्त्व, वृत्ति, वृत्ति, दान, गृह, दार, मूल, प्रपन्न and वृत् with उप. (*b*) अपेक्षमेतैः:—(II. 49); विमलत्पर्येकपुत्रेण (III. 24); and न केवलं... एकपुत्रोऽसि सः (III. 31). Does एक mean one and the same thing in all these compounds? If not, give the different meanings.

2. Write short notes on संस्कार, दैवीनां मानुषीणामापदाम्, अन्त्यभूषणम्, असुर, ओषधीनाथ, त्रिसाधना शक्ति, त्र्यम्बक, वाजिनीराजना, लोकालोक, शतक्रतु, पुरंदर, and कुम्भयोनि.

3. Expound the Samâsas in the following:—सर्वातिरिक्तसारेण, नेमिवृत्तयः, आशासितावन्ध्यप्रार्थनम्, देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्, आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्, सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्, महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्, अत्याखण्डलविक्रमम्, कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्, तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः, निर्गलिताम्बुगर्भम्, एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः, मरुत्सखस्य, दारक्रियायोग्यदशम्, निर्धौतदानामलगण्डभित्तिः, छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्, अपरधुर्यपदावलम्बी, प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारम्.

4. Explain and derive the following words:—उडुप, प्रावृषेण्य, जाया, अनोकह, अधित्यका, आपश्छत्, पारणा, औरस्य, स्वस्त्ययन, पुंसवन, दिवौकस्, कुमारभृत्या, कूलमुद्रुज, अमुया, आस्थान, वारबाण, उपदा, जन्य, अध्वर, उरश्छद, वदान्य, बलाहक, हिरण्मय, अनेकप, आधोरण, सौराज्य.

5. Write grammatical notes on the following:—सप्रसवाः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, परिखीकृतसागराम्, पुत्रकाम्या, ब्रह्मवर्चसम्, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, अधिज्यधन्वा, पुत्रीकृतः, प्रदक्षिणीकृत्य, एकवीरः, परस्पर, गजदानसुगन्धिना, महोक्ष, मन्दायते, मर्मरीभूताः, प्रतियातुकामम्, सनयसः, उपच्छन्दयति, वनजाक्ष.

CANTOS VI.-X.

1867.

1. Arrange the following passage into a s'loka, omitting the word enclosed within brackets:—हरिप्रभावः स धन्वी लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य देहं व्यवधाय स्थितां सहचरीं प्रेक्ष्य कामितया कृपामृदुमनाः [मन्] आकर्णकृष्टमपि बाणं प्रतिसंजहार। (IX. 57.)

2. Describe the practice of *Svayamvara* as it prevailed in India in ancient times. What Kings were present at Indumati's *Svayamvara*? Mention the names and positions of the countries over which they ruled.

1872.

1. Translate and explain where necessary—VIII. 84 (उदये &c.).

2. (*a*) Explain the words—गोत्रभिद्, त्रिदश, पाकशासन, बलनिषूदन and शतक्रतु. (*b*) What do you know of the Maruts and of Varuṇa ?

1877.

1. Translate closely:—IX. 48, 50, 52, 53. Dissolve and name the compounds underlined (*viz.* विद्रुमकन्दलनिषण्णशासनः, नृहरिता, निपरङ्गमुखमहाणि).

2. Explain, stating the context where necessary :— (*a*) दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् । X. 9; (*b*) बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः । त्वय्येव निपतन्ति । X. 26; (*c*) गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये । X. 27; (*d*) पणबन्धमुखान्गुणानजः......समलोष्टकाञ्चनः । VIII. 21.

3. (*a*) Give the meanings of लब्धवर्ण, पृथग्जन, योग्या, विधेय, प्रत्ययापेक्षसंततिः. (*b*) Write grammatical notes on अजय्य, सौस्नातिक and निर्यातशेषा चरणाद्गुणेव. (*c*) Quote a passage from VI.—X. containing an idea similar to that in the following, and one inconsistent with it—उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः । (VII. 15).

1883.

1. Translate closely—VI. 73, VII. 49, VII. 36. Name and dissolve the compounds चषकोत्तरा, पानभूमि. Which reading in VII. 36 (भागीरथी—*v. l.* ज्योतीरथी) do you prefer, and why ?

2. (*a*) Give the meanings of कृष्णागति, जाल, बीजाङ्कुर, विवाहकौतुक, पलयोर्मि, त्रिदशायुध, योगनिद्रा. (*b*) Write short notes on—(1) विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता, (2) ककुत्स्थः, (3) यतिपार्थिवलिङ्गधारिन्, (4) मरुतां पालयिता इन्द्रः, (5) मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च, and (6) जह्नुकन्या.

3. Give in English some of the most important of the geographical intimations of ancient India contained in Canto VI.

4. (*a*) What trees and plants are most commonly referred to by Kálidása? Give both their Sanskrit and scientific names. (*b*) Give a short sketch of the character of Aja, with quotations or references.

1899.

1. Paraphrase—VI. 48, IX. 61. State the Figure of Speech generally used in Canto IX.

2. State some of the best reflections of Kálidása on human life.

3. (*a*) Derive and give the meanings of काकुत्स्थ, त्रिदिव, कार्मुक. (*b*) Write grammatical notes on अवाङ्मनसगोचरम्, सौखशायनिक, राजन्यक, चतुरस्रयान. (*c*) State what you know of माहिष्मती, शूरसेन and उरगपुर. In what connexion are these used in your text?

4. Explain fully, giving the context—(1) विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते VI. 27; (2) प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यः &c. X. 28; (3) दुरापस्य कवेस्तस्य &c. X. 36.

THE

RAGHUVAMS'A

OF

KA'LIDA'SA,

WITH

The Commentary (the Saṃjîvanî) of Mallinâtha.

CANTOS XI.—XV.

EDITED

with a literal English translation, copious Notes in Sanskrit and English, and various readings, &c. &c.

BY

M. R. Kâle, B. A.

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,' 'Sâhityasârasaṃgraha,' &c., &c.

First Edition.

SOLD BY

THE SHRI-KRISHNA PUBLISHING Co.

GIRGAUM, BOMBAY.

1924.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaum, Bombay;

AND

Published by P. S. Rege, Khanderao Building, Khota's Wadi, Girgaum, Bombay.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT KÂVYA.

Before the student enters upon a critical and detailed study of the Raghuvaṃśa it is necessary that he should be acquainted with the salient features of what is called Kâvya in Sanskrit.[1] Sanskrit rhetoricians have divided all kinds of literary compositions into two main divisions, दृश्य (what is capable of being seen) and श्रव्य (what can only be heard or chanted). All the varieties of dramatic pieces come under the दृश्य class, while everything else can be broadly described as श्रव्य. The श्रव्य Kâvya[2], again, has been further sub-divided, on considerations of its form, according as it is written in verse, or in prose, or in mixed verse and prose.[3] (1) Compositions in verse or metrical form are the commonest specimens of श्रव्य Kâvya. They generally fall into two classes, the distinction being based chiefly on their length[4] :—(a) महाकाव्य or 'Great Poems', such as the Raghuvaṃśa, the Śiśupâlavadha &c., (b) and खण्डकाव्य or 'Small Poetical Pieces', a class which includes all minor lyrical poetry and such works as the Meghadûta, the Bhâminîvilâsa, the Amaruśataka &c. (2) Prose works are comparatively rare in Sanskrit; their main kinds are two[5]—Kathâ (*e. g.* the Kâdambarî of Bâṇabhaṭṭa) and Âkhyâyikâ (*e. g.* the Harshacharita of the same author). (3) Works in which prose and

---

1 The information given here has been briefly summarized from the Kâv.–D. and the Sâh.–D. For a *historical* outline of Kâvya literature the student is recommended to consult any standard History (*e. g.* Macdonell's) of Sanskrit Literature.

2 The student should be on his guard against the common conception that Kâvya, 'Poetry', is *metrical* composition. Kâvya originally signifies any literary piece, whether in prose or in verse; in popular usage it has been chiefly applied to verse.

3 पद्यं गद्यं च मिश्रं च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम् । Daṇḍin.

4 This is clear from the words of Vis'vanâtha who says खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च; 'a Khaṇḍa kâvya treats of some *portion* of (the subjects that fill a whole) Mahâkâvya.'

5 अपादः पदसंतानो गद्यमाख्यायिका कथा । इति तस्य प्रभेदौ द्वौ । Daṇḍin. The Agnipurâṇa mentions five kinds, viz. आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥

verse are mixed are classed as *Champûs* (*e. g.* the Bhâratachampû, the Viśvaguṇâdarśa-champú, &c.)[6].

The student will thus notice that, along with dramas, the महाकाव्य and खण्डकाव्य *have been the most popular forms of literary* composition, and have attracted the best geniuses to try their hand at them. It is true that the Khaṇḍa Kâvya attracted more attention, chiefly because it is short and requires less expenditure of time and energy; and that the number of extant Mahâkâvyas, therefore, is not very large. But what is here lacking in quantity has been amply made up in quality. For in dignity of style, depth of thought and majesty of movement, the Mahâkâvya is far and away the best expression which the Sanskrit literary artist has found for his genius. The Raghuvamśa is a Mahákâvya, which the Sâh.–D.[7] defines as follows:—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

---

6 गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते । Sâh.—D. If we set aside the distinction between श्रव्य and दृश्य, and consider *form* alone, it is also possible to class dramas as 'mixed Kâvya,' as indeed has been done by Daṇḍin, who says मिश्राणि नाटकादीनि (K.—D. I. 31).

7 We give above the definition of the Sâh.—D., which is more detailed, since its author, who lived in the fifteenth century, had all the famous Mahâkâvyas before him, including even the later specimens. The definition of Daṇḍin (of the sixth century) is earlier and concise, and we give it below for comparison with that of Viśvanâtha:—

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् । काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥

Other definitions, more or less similar, will be found in Agnipurâṇa (337), Kâvyâlamkâra (I.), Sarasvatî-Kaṇṭhâbharaṇa (V.), &c.

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

(*Parichchheda VI.*)

Thus, a Mahâkâvya should be divided into chapters, called सर्ग्स or Cantos. The hero should be either a divine personage, or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhîrodâtta[8] Hero. This is when the poem is concerned with the description of the life of a single hero (as in the Śiśupâlavadha or the Vikramâṅkadevacharita); if like the Raghuvaṃśa it has for its theme a number of Heroes, then they should all be Kshatriya princes sprung from the same race, and of pure descent. The prominent sentiment (रस) should be either शृङ्गार, वीर, or शान्त, others being introduced as accessories. The subject-matter should be arranged as in a nâṭaka with the necessary changes. The plot may be historical, or may have for its subject-matter the glorious deeds of the good and the virtuous. The object of such compositions should be the attainment of the four aims of human pursuit—*i. e.*, they should be written in such a way that their study would point out the means of attaining them. It should open with a verse or verses expressive of a salutation to a deity, or a blessing conferred on the readers, or a hinting of the subject-matter; these may sometimes be followed by censure of villains and praise of the good (as in the Vikramâṅkadevacharita). A Mahâkâvya should be divided into सर्ग्स not less than eight,[9] which should be neither too

8 A 'Dhîrodâtta' ('self-controlled and exalted') Hero is one who is magnanimous, exceedingly grave, forbearing, not boastful, resolute, one whose high spirit is concealed, and who is faithful to his promise (महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ D.—R. III).

9 Some restrict the number to thirty; *cf.* अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् । I'śânasaṃhitâ; but the *Haravijaya* possesses as many as fifty cantos. So the rule is not absolute.

long nor too short.[10] They should be composed in the same metre, which should change only at the end; sometimes (as a variety) a सर्ग may be written in a number of metres. The contents of the next Canto should be indicated at the end of the preceding one. It should describe, at more or less length, such incidents and topics as twilight, the rise of the sun and the moon, the night, the evening, darkness, the day, morning, noon, hunting, mountains, seasons, forests, oceans, the union and separation of lovers, sages, heaven, cities, sacrifices, battles, invasions, marriage ceremonies, advice, the birth of a son, &c. &c. *It should be named after the poet,* or the plot, or the Hero, or some other person; while each Sarga should be named in accordance with its own contents (*e. g.* the 6th canto of the Ragh. is named स्वयंवरवर्णन).

It should be borne in mind that these elaborate rules were evolved after a minute examination of all available specimens. The works of early poets like Kálidása will not therefore be found to conform strictly to the definition given above, nor is it necessary that they should do so, provided they follow the broad lines laid down. *For Daṇḍin himself says,* न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति । यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥ (I. 20). Thus the Raghuvaṃśa, though it does not describe everyone of all those incidents and topics, still conforms mostly to the definition given, as the student can verify for himself. Thus, it has for its theme a number of noble kings born of the same family. The predominant sentiment is शृङ्गार, though वीर and करुण are often introduced *as accessories* (*e. g.* in Canto III. and VIII.). *It is* named after Raghu, the most eminent among its many heroes. The subject of the next Canto is indicated towards the close of the previous one; *e. g. it is evident from what is said at the end of* Canto V. that the *Svayaṃvara* of Indumatī would be described in Canto VI. The metre changes at the end of each Canto, and the ninth Canto is written in a number of different metres. प्रातःकाल is *described in Canto V.,* मृगया in IX., ऋतु in XVI. *and* XIX., *संभोग* in XIX., रण in VII., उपवन in VII., पुत्रोदय in III. Each Canto is named after the most important event described in it. Other *particulars the student can find out for himself. Technically, the* Raghuvaṃśa is quite a representative specimen of its class; as regards

10 The Íśāna-Saṃhitā explains that the number of stanzas in a single canto should not exceed 200, and should not be less than 30.

its other merits and distinguishing features, we shall have a few remarks to make, but these more properly belong to a subsequent Section.

II. KA'LIDA'SA.

(A) HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

His Life

To turn now to the poet it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kálidâsa, by universal consent the greatest of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask–'Where and when was he born?' 'Who were his parents?' 'When did he die?' &c.—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed complete silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. Under these circumstances we have to content ourselves with gathering what little information we can about a poet of world-wide repute from external sources, and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for another Section the question of the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king Vikramâditya of Ujjayinî. The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahâkâla, the Śiprâ, and other beauties of Ujjayinî, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references[11] to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize king Vikramâditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kâlidâsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the goddess of wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent

---

11 *E. g.*, अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः (Vikr.), विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् (*Ibid.*) &c.

circumstances, and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a *Brāhmaṇa by caste* and was a *devout* worshipper of Śiva, though by no means a sectarian. He seems to *have travelled a good deal, at least in Northern India.* For, as Dr. Bhau Dājī remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himālayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhūti and many other brother-poets, he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports,' and 'describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments exprssed in the Śákuntala[12]. It also appears from the same play that he was against love-marriages, though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Epics and the Puránas, the Bhagavadgîtá, the systems of Sámkhya, Yoga, and Vedánta as propounded by Bādarāyaṇa, Medicine, and the rudiments of Astronomy. *Beyond these few facts nothing* is known for certain about our poet at present. It is inevitable that, during the course of time, a number of fanciful stories and legends should have clustered round the popular hero of literary India. Thus there is a story which relates how the poet was born a blockhead and a dunce, but had wisdom bestowed upon him in consequence of his subsequent propitiation of the goddess Kālî, whence his name *Kálidása.* Another story makes him a friend of King Kumáradása of Ceylon, in whose city Kálidása was murdered by a courtesan. No reliance need be placed on such accounts. Many such stories will be found in the Sanskrit Bhojaprabandha, and in a collection which, under the title of *Tales of King Bhoja and Poet Kālidása*, is a popular book in many Indian vernaculars. A few conjectures have been advanced as to some other particulars, but to test their veracity falls strictly within the province of the antiquary.

His Works The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following is

12 *Cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. S'āk. V. and our note *ad loc.*

a list of the works generally attributed to him:—(1) शाकुन्तल (2) विक्रमोर्वशी (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) ऋतुसंहार (9) अम्बास्तव (10) कल्याणस्तव (11) कालीस्तोत्र (12) काव्यनाटकालंकाराः (?) (13) and (14) two गङ्गाष्टकs (15) घटकर्पर (16) चण्डिकादण्डकस्तोत्र (17) चर्चास्तव (18) ज्योतिर्विदाभरण (19) दुर्घटकाव्य (20) नलोदय (21) नवरत्नमाला (22) पुष्पबाणविलास (23) मकरन्दस्तव (24) and (25) two मङ्गलाष्टकs (?) (26) महापद्मषट्क (27) रत्नकोश (28) राक्षसकाव्य (29) लक्ष्मीस्तव (30) लघुस्तव (31) विद्वद्विनोदकाव्य (32) वृन्दावनकाव्य (33) वैद्यमनोरमा (34) शुद्धिचन्द्रिका (35) शृङ्गारतिलक (36) शृङ्गाररसाष्टक (37) शृङ्गारसारकाव्य (38) श्यामलादण्डक (39) श्रुतबोध (40) सप्तश्लोकीरामायण and (41) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be undoubtedly his. (7) is not yet discovered, but is known only in a quotation by the Kashmirian scholar Kshemendra, in his Auchityavichâracharchâ. The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the remaining ones are certainly to be dismissed as the productions of other poets. There is another fact also which should be borne in mind in this connexion. In Sanskrit literary history there have been *many poets who bore the name Kâlidâsa*, and at least three were known to Râjas'ekhara who wrote एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्। शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ It is possible, therefore, that other Kálidásas than the author of the Raghuvaṃśa are responsible for the trifling pieces mentioned above. Here, then, we are concerned with the first six only. The most convenient and reliable method of studying the development of a poet's mind and relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence, whatsoever, to ascertain the chronology of Kâlidâsa's works. It must, therefore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems—कुमार°, मेघदूत and रघुवंश; Plays-मालविका°, विक्रमो° and शाकुन्तल; or, both indiscriminately, as—कुमार°, मालविका°, विक्रमो°, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years.

His Poetry

Kálidása is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit poetry. His genius has been recognized in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. Most Indian successors of Kálidása have expressed in suitable words their admiration of the poet who stood far ahead of

them in the perfection of his art. Thus Bâṇabhaṭṭa, the famous author of the *Kâdambarî, speaks of him in the following words:*—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

"When Kâlidâsa's sweet sayings, charming with sweet sentiment, *went forth, who did not feel delight in them as in honey-laden* flowers?" Kumârila, who flourished about the first half of the eighth century, has quoted with approval the passage from the Śâkuntala, सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः. There is a Subhâshita which says:—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

"While *once the poets were being counted,* Kâlidâsa (*as being the* first) occupied the last finger. But the ring-finger remained true to its name (अनामिका = nameless), since his second has not yet been *found (by whom it can be occupied)*". Pandit *Govardhanâchârya* thus speaks of our poet:—

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

"*Two things only, viz. love-sport* and *Kâlidâsa's* poetry, *delight* the heart even at the time of instruction, as they mostly consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl." Almost *every Pandit has in his mouth the following memorable verse*—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

"Among Kâvyas the drama is the most charming. Among dramas Śâkuntala is *specially* charming. Even there the fourth Act is the best; and lastly, four ślokas[13] therein are especially most beautiful". The highest place is assigned to Kâlidâsa among poets for the construc*tion of* happy similes, when it is said—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

Among later writers, Jayadeva has called our poet कविकुलगुरु 'the lord of poets' and the विलास or 'Graceful Play' of the Muse of Poetry.[14]

That his countrymen should place him at the head of all Sanskrit poets, unparalleled and unsurpassed by those who have

13 *They are*—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c.; शुश्रूषस्व गुरून् &c.; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये &c; and भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी &c.

14 भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration even from foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kâlidâsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the Śákuntala—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O Śakuntalâ, and all at once is said."[15]

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—"Kâlidása is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations." The celebrated critic, Schlegel, has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'. Several eminent modern orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kâlidâsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier-Williams, while writing about the Śâkuntala, thus expresses himself:—"No composition of Kâlidása displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and *counter-workings of its conflicting feelings—in short more entitles* him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen calls him "the brightest star in the firmament of Indian poetry."

We thus find that Kâlidâsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked, 'What is that in

15 As translated from the German by Mr. E. B. Eastwick.

Kâlidâsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is satisfactorily answered Kâlidâsa's merits as a poet cannot be said to be determined.[16] His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has 'neither the laxity of the Purâṇas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and with pithy general sayings. His diction is marked by the absence of long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric, and artificial puns. Kâlidâsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of this, Kâlidâsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himâlaya— its snow-clad and mineral covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *chamara* deer, the Mânasa lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage-life is very striking and life-like. His descriptive powers are great, and some of the scenes in the Śâk., the Megh., and the Ragh. are so enchanting as to hold his readers spell-bound. And as regards ध्वनिकाव्य, the kind of poetry which suggests more than what it expresses, he is a master of acknowledged skill.

(B) HIS DATE.

The problem of the date of Kâlidâsa is a vexed one and it has yet to be finally settled. The earliest mention of Kâlidâsa by name is in the Aihole Inscription dated 634 A. D., and it furnishes the 7th Century A. D. as the downward limit of the poet's date. Tradition mentions Kâlidâsa as a contemporary and a court-poet of king Vikramâditya. One king of that name founded the era known after him, which is accepted as commencing with 57 B. C. Some antiquarians once did not accept this date as the correct one, but

16 For this the student is referred to pp. 27-29 of our Introduction to the S'âkuntala, 5th ed.

brought Vikramâditya down to A. D. 544, propounding what was known as the Korur Theory. The battle of Korur marked a turning-point in Indian history, Vikramâditya having defeated the Mlechchhas in it. Curiously enough, Mr. Fergusson held that to commemorate the battle an era was invented, and that its beginning was placed back 600 years. So he put the true date of Vikramâditya at 544 A. D., and this theory for a time held sway, since no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. But the discovery of the Mandasor Inscription, which is dated Saṃvat 529, made this theory untenable, and the traditionary date remained unshaken. Then there is the theory of the *Nine Gems.* Nine eminent men called the 'Nine Gems' adorned the court of king Vikramâditya—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Of these अमरसिंह is said to have lived between 414 A. D. and 642 A. D. Varâhamihira is believed to have died in 587 A. D. On the strength of these dates of Kâlidâsa's supposed contemporaries, Dr. Kern placed him in the latter half of the sixth century. But in this there are many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition proves anything definitely, it proves the connexion of Kâlidâsa with King Vikramâditya; but as regards the contemporaneity of the nine authors, the tradition cannot be true. Next there is the theory of Renaissance propounded by Prof. Max Müller. He divided the whole Sanskrit literary period into two parts. The first began with the Vedas and ended with the first century A. D. Then came an *interregnum*, a period during which foreigners invaded India and so literary activity was dormant. The Professor placed the RENAISSANCE of Sanskrit learning in the sixth century A. D. with the reign of Vikramâditya. But, as has been shown by Drs. Peterson and Bühler, the period called *interregnum* was really not destitute of literary productivity, and, therefore, if Kâlidâsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Prof. Max Müller did.

There are some minor things which have been pushed into the controversy. These are—(1) the alleged covert references to Diṅnâga and Nichula in the Meghadûta, the former a foe and the latter a friend of Kâlidâsa; (2) the identity of Mâtṛigupta, a king of Kashmir, and Kâlidâsa (for, names in Sanskrit are often titles

and Mátṛigupta, *lit.* 'protected by the mother,' may also be taken as Kâligupta or Kâlidâsa); (3) and the supposed astronomical references in the works of Kâlidâsa to the astronomical theories of A'ryabhata, who lived in 476 A. D. Prof. R. N. Apte has examined all these at some length, and on the first point he comes to the conclusion that Diṅnâga and Nichula were not contemporaries of the great Kâlidâsa, but must have been contemporaries of *some other Kâlidâsa.* On the second point he observes that Mátṛigupta and Kâlida'sa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and commentators. The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all, and it cannot be said that Kâlidâsa was acquainted with the astronomical works of A'ryabhata. Mr. K. B. Pathak, the latest exponent of the 6th century theory, repeats the arguments given above, but principally bases his conclusion on his theory about the Húṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the *Raghuvamśa.* He argues that since there is no mention made of the Húnas in the Rámâyaṇa, the conclusion follows that Kálidása unconsciously refers to the Hu'ṇa kings of his own time, who held sway over the Punjab and Kashmir, in the second quarter of the sixth century. But this rests merely on assumption; for there are references to the Húnas even in the Mahábhárata. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûnas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Modern European scholars are generally inclined to hold that Kâlidâsa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300–650 A. D.) was noted in ancient Indian history for a revival of Sanskrit learning and arts. The late Mr. Vincent A. Smith (see his *Early History of India* p. 304, 3rd ed. 1914) believed that Kâlidâsa must have lived in the reigns of the first two, or even in that of the third, of the Gupta Kings:—

Chandragupta II. (*c.* 357–413)
Kumâragupta I. (413–455)
Skandagupta (455–480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title of *Vikramâditya.* To quote the words of Mr. Smith, "It is not unlikely that the earliest works of Kâlidâsa............may have been

composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne; but I am inclined to regard the reign of Kumâragupta I. (413–455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta". Mr. Smith thus makes Kâlidâsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. Note that, even according to Mr. Smith, there is nothing wrong in the tradition about a Vikramâditya having been our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to *which* Vikramâditya is meant, because various kings in the history of ancient India called themselves by that title. We ourselves hold, for reasons given below, that we must accept as our poet's patron that king Vikramâditya whose traditional era commences at 56 B. C. The attempt to place Kālidāsa in the court of the Gupta kings rests merely on the fact that Chandragupta II. was named Vikramâditya. But the existence of prior kings of that title is now a certainty.[17]

Vatsabhûti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kālidâsa; the latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again, Aśvaghosha, the author of a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kâlidâsa. Now, Kâlidâsa was an original poet borrowing his subjects from Vâlmiki and other ancient authors; Aśvaghosha was more a philosopher than a poet, and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kâlidâsa. The date of Aśvaghosha is given as 78 A. D.; and if we suppose him to have borrowed from Kālidāsa, the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says *'Kālidâsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it.'*

There is also internal evidence pointing to the same conclusion We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the Śākuntala. The passage in the sixth Act of the drama, announcing the death of the merchant Dhanamitra who died

17 The Rājataraṃgiṇī mentions an earlier Vikramāditya, a contemporary of Pratāpāditya of Kashmir.

heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Âpastamba and Vasishṭha held sway, and Brihaspati, Śaṅkha, Likhita and Yâjñavalkya had not yet written their Codes. The penalty for theft, as indicated in the *prologue to the sixth Act*, seems to have been the extreme one, and there is also a passage of similar import in the Vikramorvaśiya (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. I). The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilization. Manu and Âpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on, as we find it in the Smriti of Brihaspati. These two circumstances tend to show that Kâlidâsa flourished at a period which is anterior to Brihaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there is no reference to the Nyâya philosophy in the works of Kâlidâsa [except perhaps in Ragh. XIII. 1, in which the word शब्दगुणं (आकाशं) *occurs*, but which the poet might have borrowed from the Sâmkhyas], and concludes that he must have lived *before* the development *of that philosophy. Then again we have the evidence* of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kâvyâdarśa says that an abundance of compounds constitutes the quality of *ojas* in poetry), Bâṇa, Bhavabhûti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kâlidâsa's writings—a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them, a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition, considering the scanty means of the propagation of learning in those times. It thus becomes clear that Kâlidâsa lived in the first century B. C. at the latest.[18]

---

18 Prof. S. Ray refers to the discovery in 1909–10 of the Bhita medallion, which pictures a scene which looks exatly like the opening scene of the S'âkuntala. The medallion is assigned to the Sunga period (184 B. C.–72 B. C.), and Prof. Ray assumes that Kâlidâsa is anterior to the date of the medallion, though the Archæological Survey authorities, holding to the Vincent Smith date, are inclined to dispute the identification of the scene with the one in the Play.

him. Instantly the King's hand passes to the arrow-case, but just as he seizes an arrow his hand remains fixed there. To add to the wonder of the already bewildered King, the lion speaks in human voice telling him that he was a servant of Śiva, posted there to guard the trees, with orders not to leave the place, but to live on whatever came within his reach, and claims the cow as his rightful prey. The King finds himself in a fix; it was his primary duty to save the cow at any cost. What was he to do? He could not shoot an arrow; but he could offer himself up in lieu of the cow, as they had both entered the cave together; for Śiva's order to the lion was that he should eat whatever came within his grasp. This the magnanimous King does. After a long conversation with the lion he succeeds in prevailing upon the latter to eat him up and let go the cow. The King thus stands the test; the illusion vanishes and instead of the terrible leap of the lion there falls on the King a shower of flowers from heaven. The well-pleased cow confers on the King the wished-for blessing, and they return home. The king informs the sage and his queen of the cow's favour. Their object being gained Vasishṭha sends back the royal couple, and they enter their capital amidst the rejoicings of the citizens. In a short time Sudakshiṇá shows signs of pregnancy.

Canto III. A son is then born to Dilîpa. He is named Raghu, as one destined to be the most illustrious of the kings of the solar race, the family being named after him. He is brought up and educated with due care. He is then married and installed as heir-apparent (*Yuvarája*). After this, Dilîpa, who had already performed 99 horse-sacrifices, wishes to perform the hundredth to complete the list. Indra, Lord of the gods, in jealousy secretly steals the sacrificial horse to prevent the completion of the rite. To Raghu was entrusted the duty of guarding the horse; and ordinarily he would have been unable to trace the horse. But Nandinî, whose protégé he was in a way, appears on the scene and bestows upon him superhuman sight. Raghu then sees Indra carrying away the horse, and fights with him most gallantly. Indra of course triumphs over Raghu in the end; but he is so highly pleased with Raghu's bravery that, although he could not restore the horse, he promises, to bestow upon his father, Dilîpa, the whole merit obtainable from the sacrifice, had it been duly completed, as a mark of his appreciation of Raghu's valour. Indra also acquaints Dilîpa, at Raghu's request, with what had occurred; highly gratified

at the account, Dilîpa accords his son a hearty welcome when he goes back to his court. A short while after he installs Raghu on the throne as King, and himself retires, with his queen, to the forest, as was the wont of the kings of Ikshvâku's race.

CANTO IV. King Raghu now begins to rule, and all are made to feel his equal justice and cautious vigilance. When autumn comes, Raghu decides to start upon an expedition of conquest (*Dig-vijaya*). Proceeding first to the east, he marches right up to the eastern ocean, where he vanquishes the Suhmas and the Vaṅgas. Crossing the river Kapiśâ he goes through Utkala to the Kaliṅga country. He conquers its ruler and then marches to the south. After subduing the Pâṇḍya kings there, he crosses the Sahya mountain, and subjugates the *Aparânta* districts along the western coast. Then by land he proceeds northwards, where he conquers the Pârasîkas. Thence he traverses as far as the Sindhu river, where he defeats the Húṇas and the Kâmbojas. Thence he proceeds across the Himâlayas, where he brings the Utsavasaṃketas under his sway. Descending to the plains he finally conquers Prâgjyotisha and Kâmarûpa, and returns to his capital laden with glory and wealth. He then performs the *Viśvajit* sacrifice (indicative of universal conquest), in which he gives away to Brâhmaṇas (by way of Dakshiṇâ) everything that he possessed.

CANTO V. While Ragho had thus practically beggared himself in the Viśvajit sacrifice, an ascetic called Kautsa came to him. He wanted money, as much as fourteen crores, to enable him to pay his *guru* his tuition fees. Raghu had nothing with him, but he did not like to have it said of him that a supp'icant, not gaining his object from Raghu, had to seek it from some other person. In order, therefore, to satisfy Kautsa's demand, he planned an expedition against Kubera, the God of wealth, to obtain the money from him. Divining his intention Kubera filled Raghu's treasury with a shower of gold during the night, and Raghu gave all that to Kautsa. The latter, departing, blessed his benefactor that he would soon obtain a valiant son. This son is then born, and is named Aja. When Aja, who is properly educated, reaches the marriageable age, a messenger comes to Raghu from King Bhoja of the Vidarbha country to invite the prince to be present at the Svayaṃvara ceremony of his sister, Indumatî, which was shortly to take place. The invitation is accepted and Aja goes

On his way he happens to kill a wild elephant, who turns out to be a Gandharva born in that form owing to a curse. The Gandharva gives to Aja a certain miraculous weapon (*astra*) called Sammohana. On reaching Bhoja's city, Aja rests for the night, and in the next morning goes to the hall where the Svayamvara cermony was to be held.

Canto VI. There he takes his seat in the assembly of numerous other kings who had come from far and near for the Svayamvara ceremony. The Princess Indumatî enters, accompanied by her clever maid Sunandâ, who takes her in turn to each one of the royal suitors and describes him and his qualifications in a few well-chosen words. The Princess passes by them all, including among them the rulers of Magadha, Aṅga, Avantî, Anûpa, Śûrasena, Kaliṅga and Pâṇḍya. Finally she comes to Aja, whom she chooses as her husband, to the deep chagrin of the other kings who feel envious and humiliated.

Canto VII. The actual wedding ceremony of Aja and Indumatî then takes place in the royal palace, after which all depart for their respective countries. The slighted kings, however, bear a grudge against Aja, and they, therefore, waylay his party on his way back to Ayodhyâ. A very fierce fight ensues. Aja entrusts his bride to the care of his minister, and personally takes an active part in the slaughter of his foes, whom he completely vanquishes by means of the miraculous 'Sammohana' *astra*, which the Gandharva had given him before. He then returns to the capital; and his father entrusts the kingdom to his care, wishing to live in retirement.

Canto VIII. Aja begins to reign, and Raghu continues to live near by, in secluded retirement, when after a few years he departs this life. Aja gives him a suitable funeral. In course of time Indumatî gives birth to a son who is named Daśaratha. Aja pleases all by his excellent rule. A change comes over his happy life when once, while he and his royal consort were sporting in a pleasure-garden, a wreath of flowers fall from the sky below upon Indumatî who instantly drops down dead. The grief of the King at this unexpected stroke of misfortune knows no bounds. After the funeral was over, as Aja still remained plunged in sorrow and took no interest in life, his preceptor Vasishṭha sent to him a disciple with a message to cheer him. It was explained to Aja how his wife had formerly been a celestial nymph (*apsaras*) who

had to come down upon the earth owing to a curse, and who left as soon as the curse ceased to operate when the garland fell upon her from heaven. Life being an accident and death the rule, a firm-minded wise ruler like Aja, should cease to brood over his grief. Thus ran the message, and the King received it dutifully as coming from his *guru*, though it had little visible effect upon him. He spent some eight years more after this, all the while mourning for his lost wife, whom he finally went to join in the next world.

Canto IX. After his father, Daśaratha rules over Ayodhā as nobly as his predecessors. His greatness was such that even Indra himself on occasions asked his assistance in his own wars. Once, having enjoyed all the pleasures of the spring season with its attendant festivities, he plans a long hunting trip. He spends several days in that engrossing and delightful sport. One morning he starts after a deer, alone and without followers. In his pursuit he comes to the river Tamasā, where he hears the noise of a pot being filled with water. He mistakes it for the trumpet of a wild elephant, and discharges an arrow in that direction, aiming at the sound only, as he could not see the mark. As a matter of fact a young ascetic-boy was filling his jar there; and the arrow hit him fatally. His parents, who were blind, were at hand. The King, who was horrified at what he had unwillingly done, related to them what had happened. As the boy died, his sorrow-stricken father cursed the King as the author of his bereavement, with the words; "You, too, like me, shall die, in your old age, grieving for your son." The King had no son then; so he received the curse as a sort of qualified blessing, since it meant that at any rate a son was bound to be born to him before he died. The aged couple burned themselves on the funeral pyre of their son, and Daśaratha returned to his city, full of grief not unmixed with a little anticipatory joy at the prospect of a son.

Canto X. Some ten thousand years pass, but still Daśaratha remains without the expected son. At last, holy sages proceed to perform on his behalf a special kind of sacrifice intended to bring about the birth of a son. Now at about this time it so happens that the gods, who were continually harassed and persecuted by the dreaded and powerful demon Rāvaṇa, carry their tale of grievances to their lord Vishṇu, who tells them how, by virtue of a boon given by Brahmā, Rāvaṇa was immune from death at

the hands of all except human beings, whom he despised and hence had left out of the boon. Vishṇu, therefore, promises that he would be born as a *man*, as a son of King Daśaratha of Ayodhyā, and that at his hands Râvaṇa would meet death.—Now, out of the fire of that sacrifice which was being performed for Daśaratha, there arises a being who gives consecrated food (*charu*) to the King, who gives it to his three wives. Into this food Vishṇu had entered spiritually, and thus Daśaratha's wives, who conceive afterwards, *all bear sons who are partial incarnations (avatâras) of Vishṇu.* Râma was the eldest of them, born of Kausalyā. Of Kaikeyī was born Bharata, and of Sumitrâ were born the twins, Lakshmaṇa and Śatrughna.

Canto XI. The sage Viśvâmitra, who wanted protection from demons in his sacrificial work, now comes to Daśaratha with a request that the King should send Râma with him for that purpose. Accordingly Râma, and also Lakshmaṇa, accompany Viśvâmitra *to his hermitage; on their way Râma kills the demoness Tâdakâ.* In the hermitage of Viśvâmitra, Râma routs the demons after having killed their leaders Subâhu and Mârîcha. On the completion *of his sacrifice, Vis'vâmitra goes to Mithilâ at the invitation of* king Janaka of that city, taking with him the two princes. On their way Râma restores to her original from Ahalyâ, the wife of Gautama, who had been cursed by him to be redu-ed to the form of a stone. On reaching Mithilâ, Vis'vâmitra tells Janaka that Râma was anxious to see the famous bow in his possession. It had been announced that whoever should succeed in beding that bow, would be given Janaka's daughter, Sîtâ, in marriage. No king had yet succeeded in bending the bow, and Janaka wondered how a mere boy should dare to make the attempt. Râma, however, bends the bow, and with such force that it cracks; he thus wins the princess Sîtâ for his bride. Das'aratha is then invited to Mithilâ, when Râma is married to Sîtâ; her sister is given to Lakshmaṇa, and Bharata and Śatrughna were married to the two nieces of Janaka. On their way back to Ayodhyâ, they are stopped by the Brâhmaṇa Paraśurâma, who had vowed vengeance on all Kshatriyas, and whose anger was stirred into action on *hearing of that bow-breaking exploit of Râma, a Kshatriya. He,* therefore, challenges Râma to bend his (Paraśurâma's) bow, which was stronger than that of Janaka. Râma bends that too, and humbles *the pride of Paraśurâma, who recognises in his adversary the*

supreme lord Vishṇu, and makes peace with him. The party then safely arrive in Ayodhyâ.

Canto XII. King Daśaratha, who had grown old and was nearing his end, declares his intention to set Râma on the throne, when Kaikeyî contrives, by means of two boons which her husband had promised her, to have Râma exiled for fourteen years and to have her son Bharata installed King. Râma quite willingly undertakes to go to the forest, and the old King, grieving at being separated from his beloved son, dies heart-broken, thus fulfilling the old mans's curse (Canto IX). Bharata declines to accept the sovereignty earned by intrigue, and after vainly trying to persuade Râma to come back, himself remains a sort of exile at Nandigráma, and from that place he rules the kingdom as Râma's representative In his journey to the forest Râma is accompanied by Sitá and Lakshmaṇa. He there kills Virādha, Dúshaṇa, Khara, and other demons, the news of whose death is carried to Rāvaṇa in Laṇka by his sister Śúrpaṇakhā, whom Lakshmaṇa had disfigured. Rāvaṇa comes and carries off Sitá in Râma's absence. Râma makes friends with Sugrîva, the monkey-Chief, and through his retainer Māruti discovers the whereabouts of Sitá. Building a bridge over the sea, Râma with Sugrîva's army crosses into Lañkâ, and is engaged in a series of battles with the hosts of Rāvaṇa, whose death he finally accomplishes. Râma recovers Sitâ, gives Rāvaṇa's kingdom to his brother Vibhîshaṇa, and starts back for Ayodhyā in the well-known aerial car, Pushpaka, along with Sugrîva and Vibhîshaṇa and their armies.

Canto XIII. The journey of Râma from Lañkâ to Ayodhyā by air is here described. Râma points out to Sitâ the various objects and places of interest on the way, including, in order, Janasthâna, the mountain Mālyavat, the lake Pampâ, the Godâvarî, Pañchavatî, the dwelling-places of the sages Agastya, Śâtakarṇi and Śarabhaṇga, the mountain Chitrakûṭa, the stream Mandâkini, the rivers Gangâ and Yamunâ, and lastly the Sarayû. After they had seen the Sarayú they observe Bharata advancing with an army to welcome the home coming king. Râma gets down from the Pushpaka, and the meeting of the brothers is touchingly described. Then Râma again gets into the car and arrives at last in a garden outside Ayodhyâ, his capital.

Canto XIV. There in the garden Râma and Lakshmaṇa see their mothers who greet them with joy. Râma is then

formally crowned King of Ayodhyâ with due pomp and ceremony. He then gives the armies of Sugrîva and Vibhîshaṇa leave to depart, and restores Pushpaka to its original rightful owner, Kubera. In course of time Sîtâ shows signs of pregnancy. She expresses a desire again to visit the once-familiar regions along the banks of the Ganges. While Râma promises her that, a scandal reaches his ear about his unquestioning acceptance of Sîtâ after her residence in a stranger's house for a long time. A strong sense of duty towards his subjects both as the dispenser of law and justice and the up-holder of social order, compels him to abandon Sîtâ as a concession to this scandal, although he knew her to be pure and innocent. He, therefore, orders Lakshmaṇa to take Sîtâ away and leave her on the banks of the Ganges near the hermitage of Vālmîki who, he thinks, would find her and take due care of her. Lakshmaṇa very reluctantly performs this task; and when Sîtâ knows why she is abandoned, she cries loud and long, though she would not blame Râma so much as she blamed herself. Vâlmiki takes her to his hermitage where afterwards in due time she gives birth to twins. Râma continues to discharge his kingly duties as usual, but without marrying again.

CANTO XV. Now, certain sages who were harassed by the demon Lavaṇa apply to Râma for protection, who sends off Śatrughna on that mission. Śatrughna happens to halt at Vālmiki's hermitage on his way, and it so chances that that very night Sîtâ gives birth to twins. Śatrughna proceeds against Lavaṇa, whom he kills in battle and builds for himself city called Madhurâ on the banks of the Yamunâ. Sîtâ's sons were named Kuśa and Lava; they were duly brought up and educated by the venerable Vālmîki, who also teaches them to sing his own poem 'Râmâyana', celebrating the exploits of their father. After some time Satrughna returns to Ayodhyâ, but says nothing to Râma about Kuśa and Lava, at the express bidding of Vālmiki, who bided his own time. Râma's killing of Śambûka is then related. Śambûka was Śûdra practising penance; this was against the rule, and this transgression caused other distresses in the state; it was therefore imperative that Śambûka should be killed. This done, Râma performs a horse-sacrifice, to which holy men are invited from everywhere. Among them is Vālmiki, who brings with him his two pupils, the princes Kuśa and Lava.

They sing the Rāmāyaṇa in the presence of Rāma, and charm all by their sweet singing as also by the majesty of their demeanour. Râma is then told that they are his sons, and Vālmîki then asks him to take back Sîtâ. Râma agrees to do it if she would satisfy the public about her purity. Sîtâ, therefore, calls upon the Earth to receive her in her bosom, if she (Sîtâ) was really and truly pure. The Earth then appears in corporeal form and takes off Sîtâ, whom Râma thus loses for ever, although he gets his two sons. After a time Râma begins to feel his end approaching. He puts his brothers, nephews and sons in charge of separate, small principalities. Lakshmaṇa dies, and soon Râma also leaves this world of mortals and ascends to heaven, after having completed his special work here.

Canto XVI. After the death of Râma, his son Kuśa, who ruled in the city of Kuśâvatî, is visited in a dream by the guardian deity (*Adhidevatâ*) of the city of Ayodhyâ, which being kingless lay now a deserted ruin. She invites him to come back to his father's capital and to re-people it and restore it to its former glory. He consents, and coming back to Ayodhyâ re-endows it with its former splendour, and rules there in future. Once, while he is sporting in the river Sarayû, his bracelte drops in its waters and sinks to the bottom. He orders the river to be searched, but the ornament could not be recovered; at the suggestion that it was probably taken by the Nâga Kumuda, who resided, in a part of the river, Kuśa takes up a missile (*astra*) to destroy the Nâga, who hurriedly comes up, leading by the hand his sister Kumudvatî. It was she who had taken the bracelet in curiosity. Kumuda requests Kuśa to accept his sister as his wife; Kuśa agrees and the two are then married.

Canto XVII. Kuśa gets from Kumudvatî a son, called Atithi, who ascends the throne on the death of his father, who was killed in a fight with the demon Durjaya. Atithi is possessed of great political wisdom, and the Canto describes at some length some of the main principles of the science of Polity (Râja-Nîti) which Atithi sedulously acted upon.

Canto XVIII. This Canto barely enumerates, without any illuminating details, the various kings, twenty-one in all, that succeeded Atithi. They were Nishadha, Nala, Nabhas, Puṇḍarîka, Kshemadhanvan, Devânîka, Ahînagu, Pâriyâtra, Śila, Unnâbha,

Vajranâbha, Śaṅkhaṇa, Vyushitâśva, Viśvasaha, Hiraṇyanâbha, Kausalya, Brahmishṭha, Putra, Pushya, Dhruvasaṃdhi and Sudarśana. The last of these (Sudarśana) ascends the throne when a young boy *of six, his father having been killed by a lion. After he* attains youth he is married.

Canto XIX. Sudarśana gets a son, Agnivarṇa by name, whom he installs king and himself retires into the forest. Agnivarṇa turns out to be a voluptuous, pleasure-seeking sensualist. The Canto describes at length his amorous sports and pastimes. Agnivarṇa pays the penalty of having drunk too deep at the fountain of dissipation, and he falls a victim to consumption. At his death his wife was pregnant; she ascended the throne as the Queen-regent, and looked after the affairs of state on behalf of her unborn child. And here the story somewhat abruptly ends.

---

(2) THE SOURCES OF THE RAGHUVAṂŚA.

In ancient Sanskrit literature history in the modern sense of the term is not to be found. It either merges in mythology or becomes *for the most part indistinguishable from it; hence, although* the Raghuvaṃśa is based on historical material, the latter is so slender that it can be disposed of in a few lines. Briefly summarized it amounts to this, that in the solar dynasty that ruled at Ayodhyâ, there were four great kings, Dilîpa, Raghu, Aja and Daśaratha; after these came Râma, the greatest of all and the incarnation of divine Vishṇu; after him came 24 kings, the last being Agnivarṇa, who died without issue, leaving his queen *enceinte.* The account of the solar race must have been a matter of common knowledge in the times of Kâlidâsa; but, with certain embellishments, it had been already presented in narrative form by the authors of the various *Purâṇs*, and *in* particular by *Vâlmiki*, the author of the celebrated epic, Râmâyaṇa. It is obvious that Kâlidâsa was acquainted with this literature, and derived his details *from* the same, *choosing* and *discarding matter as* suited *his* purpose. Indeed he prominently mentions with deep reverence the Râmâyaṇa and its author (*cf.* वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ । किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ XV. 64.), and he has utilized it for the Râma-portion of his work. But the Râmâyaṇa does not cover the whole ground of the Ragh; and Kâlidâsa has referred to certain other accounts of the solar

race, rather vaguely, when he speaks of it as having been described before by "former writers" (पूर्वसूरिभिः I. 4). Here the use of the plural is significant, and it obviously includes others besides Vâlmîki. By the others we can only understand the compilers of the Purâṇas. The Purâṇas are not all modern works, and many of them have been shown to date from times much anterior to the Christrian era. Of these Purâṇas he seems to have used the Vishṇu-, the Vâyu-, and the Padma- in particular. A word of caution, however, is here necessary. The Purâṇas *in their present form* bear evidences of having been re-modelled and re-written at various periods, and their current recensions may not be those with which our poet was familiar. Indeed, in some of them (*e. g.* in the Padma-P.) it appears as though the stories had been revised in the light of the works of Kâlidâsa. Hence, any remarks which one would be inclined to pass on the so-called "changes" made by the poet in his sources must be made with due reservations, since we may not have before us the actual version which was accessible to Kâlidâsa, but some later redaction of it.[19]

With these preliminary remarks, we shall proceed to examine the poem itself. In the first place, the list of kings as given by the poet does not exactly agree with any that are available to us,[20] but agrees nearest with the one in the Vishṇu-Purâṇa, with a slight difference. The Purâṇa mentions a number of Kings before Dilîpa, but these are omitted by Kâlidâsa. The Vishṇu-Purâṇa (as also the Vâyu-P.) represents Raghu as the son of one Dîrghabâhu, grandson of Dilîpa; while Kâlidâsa mentions him as the son of Dilîpa himself. Kâlidâsa's account stops with Agnivarṇa, while the Vishṇu-P. enumerates a number of kings after him; but there is no incongruency here, since our poem is probably incomplete, a point which we have discussed elsewhere.

Thus the line of succession in the Ragh. practically agrees with that of the Vishṇu-P. and may be accepted as being historically true. But what about the various incidents specially described in

19 This might be said to some extent of the Râmâyaṇa also. There are at present three different recensions of the Râmâyaṇa extant, and "about one-third of the ślokas in each recension occurs in neither of the other two." (Macdonell's *History of Sanskrit Literature*, p. 303).

20 Thus the Râm. (Bâla. Sarga 70) gives the genealogy differently.

the Ragh. in the life of each king? Are they all historical facts? The poet has not portrayed for us the whole life of each king, but only such episodes as suited his poetic purpose or the requirements of a Mahâkâvya. Thus the bare facts he mentions about king Dilîpa are his childless state, his service *of a cow, the birth of his son* Raghu, and his *horse-sacrifice. He devotes the first* three Cantos to these, and the parallel account will be found in the Uttarakhaṇḍa of the Padma-Purâṇa. We forbear from quoting it here, which the curious student may consult in the original. As regards the incidents in the lives of Raghu and Aja, no references can be found in the accounts that have been published till now. *For example, the dig-vijaya of* Raghu, the Kautsa *episode,* the battle in Canto VII., or the tragic end of Aja's queen in Canto VIII., have not yet been traced to their sources. Kâlidâsa could hardly have invented these, and they must be lying embedded in accounts that have not yet been brought to light.

From Canto IX. onwards the poet closely follows the Râmâyaṇa. Kâlidâsa *was an admirer and a diligent student of* the great epic. Indeed, as has been pointed out by Pandit R. Krishnamachariar,[21] the name "Raghuvaṃśa" of the poem itself seems to have been directly suggested by, and borrowed from, the Râmāyaṇa, where it occurs twice (रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः I. 3. 9; अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः VI. I. 11). It is no wonder, therefore, that Vâlmîki *should have been the model of* Kâlidāsa. *What changes* he makes in the Râmâyaṇa-account are such as are necessary for poetic and dramatic effect. Thus in the Râm. Daśaratha shoots the young ascetic-boy, who dies first, and then the parents are taken to him by the King; while in the Ragh. the poet makes the boy die *in the presence of his parents, which enhances the tragic effect of* Daśaratha's deed. In Canto X. Kâlidâsa makes the gods approach Vishṇu directly; while in the Râmâyaṇa they approach Brahmâ first, and then comes Vishṇu to whom they repeat their grievances. In Canto XII. the poet goes over the account very hurriedly, *disposing of important events in single verses* and phrases even,[22] *as if* anxious not to narrate at length what had been so well *narrated by* Vâlmîki. Even here, some of the accounts differ *from those of the*

---

21 In his *Raghuvaṃśavimarśa*, Srirangam 1908, p. 130.

22 *E. g* The whole story of the purification of Sîtâ in fire he gives in one single word ज्वलनविशुद्धां (verse 104).

Râmâyaṇa. For example, the crow-story (vv. 21–23) is given differently by Vâlmiki; the reason of the burial of Virâdha (verse 30), again, is not the same as that found in the Râmâyaṇa. But these are trifling variations. The thirteenth Canto is based on sarga 123 of the Yuddha-Kâṇḍa of the Râm. It provides an excellent contrast between the methods of the two poets. While the narrative of Vâlmiki is crude and simple, that of Kâlidâsa is brilliant with high-wrought imagery. Thus, to take a single instance, where Vâlmiki merely wrote असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते, Kâlidâsa expanded the same into (XIII. 47)—

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥

Cantos XIV. and XV. strictly follow the Râmâyaṇa. From Canto XVI. onwards, the poet goes beyond the story of the epic, and has recourse to Purâṇas. Here, too, the exact references have not yet been brought to light, and it cannot be said, for instance, whether the episode of Kumudvati's espousal had any basis or was invented by the poet. The description of राजनीति in Canto XVII. is evidently based on that given in ancient treatises like Kauṭilya's Arthaśâstra,[23] a work which Kâlidâsa appears to have closely studied. The remaining portion of the poem only enumerates the kings in succession, and calls for no special comment.

THE SOLAR DYNASTY.

[We give below in parallel columns, for ready reference, the kings of the solar race as enumerated in the Vishṇu-Purâṇa (IV.), in the Râmâyaṇa (I. 70 and II. 110), and in the Raghuvaṃśa. The student will observe how closely Kâlidâsa has followed the Vishṇu-P. list. Before Raghu, Ikshvâku was the most celebrated king of Ayodhyâ and the family was named after him (see I. 72; VI. 71; XV. 44; XIV. 53 &c.) Nimi, a son of Ikshvâku, was the founder of the Nimi dynasty that reigned at Mithilâ.]

---

23 This standard ancient treatise on the science of Politics has been only recently discovered and published at Mysore. It is frequently quoted by Mallinâtha and is the original on which the well-known Kâmandakîya Nîtisâra is based.

Vishṇu-Purâṇa.	Râmâyaṇa.	Raghuvaṃśa.
ब्रह्मन्	ब्रह्मन्	विवस्वत्
दक्षप्रजापति	मरीचि	मनु
अदिति	कश्यप	... ...
विवस्वत्	विवस्वत्	दिलीप
मनु	मनु	रघु
इक्ष्वाकु	इक्ष्वाकु	अज
विकुक्षि (or शशाद)	कुक्षि	दशरथ
पुरंजय (or ककुत्स्थ)	विकुक्षि	राम
अनेनस्	बाण	कुश
पृथु	अनरण्य	अतिथि
विष्वगश्व	पृथु	निषध
आर्द्र	त्रिशङ्कु	नल
युवनाश्व	धुंधुमार	नभस्
श्रावस्त	युवनाश्व	पुण्डरीक
बृहदश्व	मांधातृ	क्षेमधन्वन्
कुवलयाश्व (or धुंधुमार)	सुसंधि	देवानीक
दृढाश्व	ध्रुवसंधि	अहीनगु
हर्यश्व	भरत	पारियात्र
निकुम्भ	असित	शिल
संहताश्व	सगर	उन्नाभ
कृशाश्व	असमञ्ज	वज्रणाभ
प्रसेनजित्	अंशुमत्	शङ्खण
युवनाश्व	दिलीप	व्युषिताश्व
मांधातृ	भगीरथ	विश्वसह
पुरुकुत्स	ककुत्स्थ	हिरण्यनाभ
त्रसदस्यु	रघु	कौसल्य
संभूत	कल्माषपाद	ब्रह्मिष्ठ
अनरण्य	शङ्खण	पुत्र
पृषदश्व	सुदर्शन	पुष्य
हर्यश्व	अग्निवर्ण	ध्रुवसंधि
वसुमनस्	शीघ्रग	सुदर्शन
त्रिधन्वन्	मरु	अग्निवर्ण
त्रैय्यारुण	प्रशुश्रुक	
सत्यव्रत (or त्रिशङ्कु)	अम्बरीष	
हरिश्चन्द्र	नहुष	
रोहिताश्व	ययाति	
हरित	नाभाग	
चञ्चु	अज	
	दशरथ	
	राम	

Vishṇu-Purâṇa.	Vishṇu-Purâṇa.	Vishṇu-Purâṇa.
विजय	देवानीक	दल (or शिल)
रुरुक	दशरथ	उक्थ
वृक	इलबिल	वज्रनाभ
बाहु	विश्वसह	शङ्खनाभ
सगर	दिलीप	व्युषिताश्व
		विश्वसह
असमञ्जस	खट्वाङ्ग	हिरण्यनाभ
अंशुमत्	दीर्घबाहु	......
दिलीप	रघु	......
भगीरथ	अज	......
श्रुत	दशरथ	पुष्य
नाभाग	राम	ध्रुवसंधि
अम्बरीष	कुश	सुदर्शन
सिन्धुद्वीप	अतिथि	अग्निवर्ण
अयुताश्व	निषध	शीघ्र
		मरु
ऋतुपर्ण	नल	प्रसुश्रुत
सर्वकाम	नभस्	सुसंधि
सुदास	पुण्डरीक	अमर्ष
मित्रसह (or कल्माषपाद)	क्षेमधन्वन्	महस्वत्
अश्मक	अहीनगु (or रुरु)	विश्रुतवत्
मूलक	पारियात्र	बृहद्बल

---

(3) GENERAL AND CRITICAL REMARKS.

The student who has closely followed the preceding summary could not have failed to be immediately struck with the abrupt ending of the poem; this, and the absence of a suitable benedictory stanza which generally marks the close of Sanskrit compositions, have given rise to an important question, *viz.* whether the present nineteen Cantos are the whole poem, and whether the poet might not have written more Cantos than have descended to us. No decisive answer can be given to this question. The student might compare how the Kumârasambhava, too, similarly ends in an abrupt manner at the end of its 8th Canto; here some later poet has filled the deficiency by composing nine more Cantos. But no such thing has been done in the case of the Raghuvaṃśa. All the MSS. of the poem yet discovered agree in ending the poem where

it ends at present. All the commentators, again, who belong to different provinces of the land and different periods of time, seem to have believed the poem to be complete, and they all conclude their commentaries formally at the end of the nineteenth Canto; and one of them, Hemádri, incidentally remarks at the beginning of the 16th Canto that the Rámáyaṇa, the poet's source for the history up to that portion, being exhausted, he now gives *four* more Cantos from other sources. There is a persistent tradition, however, which says that the complete poem originally contained as many as 25 Cantos; and there is nothing that goes against this tradition. On the contrary many things tend to confirm it. As a general rule Sanskrit poets studiously avoid a tragic result; and even when they cannot avoid it, they are anxious to give it an agreeable finish. And we cannot reasonably suppose Kálidása to have gone against a practice of such long standing as led the later writers on poetics to lay down a rule that the death of the hero should never be actually represented (नाधिकारिवधं क्वापि D.–R. III. 40). "Further" remarks Mr. S. P. Pandit, "he (Kâlidâsa), who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the sun. The Vishṇu-Puráṇa enumerates no less than 37 princes after Agnivarṇa, of whom it represents 8 as having reigned up to the war of the Mahâbhârata and the rest after that event * * * * * The line of Kings, therefore, mentioned by our poet, not being complete, the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work, or if he did, it has not descended to us in its entirety." The absence of any trace of additional Cantos having ever existed lends weight to the former conclusion. We think it highly likely that Kálidása, though he might have intended to write more Cantos, was somehow prevented from carrying out his intention.

Another feature, that calls for notice on a review of the contents of the poem as a whole, is the evident lack of unity of plot. This, however, is part of the very design of the poem, and can hardly be accounted as a blemish. The poet did not choose a single episode, nor even the life of a single hero; but the lives of a number of famous kings; it is unfair to expect unity of plot

in a work of such character. On the contrary, it amounts to a triumph of skill on the poet's part to have welded together his detached episodes without incongruity in presentation. Moreover, a unity of plot of a certain kind does exist, if we remember that the incidents mentioned in the poem are all to be interpreted as part of the central idea running through the poem, *viz.* the portraying of the leading characteristics of an ideal king according to the A'ryan standard. Viewed in this light, even the slight charge of "a formless plot" vanishes into background, and we see the Raghuvamśa for what it is, being a word-painting, in the most polished phraseology of an accomplished poet, of the ideal of kingship; *that* is the theme of the Raghuvamśa, and not so much the complete life-history of each King. It is, therefore, inevitable that, as remarked by Dr. Ryder, we must regard the Raghuvamśa as a poem "in which single episodes take a stronger hold upon the reader than does the unfolding of an ingenious plot."

It is in the Raghuvamśa, as in the Śâkuntala, that Kâlidâsa is seen at his best. The poem has been most popular in India from very early times and has evoked an unending chorus of praise from the learned and beginners alike. Stray lines, detached stanzas, and even whole Cantos of the poem are on the lips of many a cultured Indian to whom Kâlidâsa's muse embodies the very essence of the pleasure derivable from poetry: क इह रघुकारे न रमते, says a well-known subhâshita. Almost every Canto of the poem makes a special appeal to the reader by reason of some peculiar grace, whether of mellifluous style, or of life-like description, or of dramatic dialogue. Let the student examine the various Cantos for himself. In the very opening stanzas (5-9) of the first Canto the poet strikes the key-note of the whole poem in a résumé of the accomplishments of the kings of the Raghu line. Then follows the description of Dilîpa's good rule as well as that of his journey to Vasishtha's hermitage, which is of a kind that leaves its impress on the mind long after it is read, bringing visually before us the benign ruler and his simple subjects by such stanzas as हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ Then in Canto II. the meeting of Dilîpa with the lion, and in Canto III. Raghu's encounter with Indra are classic examples, known to almost every Indian Sanskrit-reading school-boy, of spirited and balanced dialogue and bright narration, apart from the noble ideals of self-sacrifice and personal valour which they vividly place before him. In the fourth Canto we have

a striking description *of the main parts of the country*; it is impossible to forget the word-pictures which the poet draws in such stanzas as फलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ or विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः । दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ Canto V. *describes the magnanimity of Raghu,* who gave to the sage Kautsa *wealth in excess* of his demands; it is, as we have said elsewhere, probably the most characteristic kingly trait. This Canto contains also the famous address of the bards (*Vaitâlikas*) to prince Aja at dawn. The passage from तस्याधिकारपुरुषैः (V. 63) to the end of the Canto is one of the best known in the works of Kālidāsa, where the poet has expressed beautiful thoughts in language which is most rhythmical and charming. The expression here is so sweet and so pleasing, the harmony between sound and sense is carried here to such exquisite perfection, that it is not without reason that a tradition has grown up around this passage as to its having been written by the Muse of Poetry, the goddess Sarasvatî herself! The sixth Canto contains rapid pen-portraits of the various kings in the Svayamvara; here Kálidása reveals himself as a master of the art of *sketching a character with a few telling strokes. The seventh* Canto contains a description of a typical Âryan wedding, similar to the one in the seventh Canto of the Kum., and the student can see that the marriage-customs have not much altered materially during twenty centuries. The description of the fight (VII. 35–63), it must be allowed, is rather tame and conventional. The eighth Canto contains the famous अजविलाप or lament of King Aja at the *death of his wife* Indumatî. It is *fine poetry, but it* suffers by comparison with the corresponding रतिविलाप in Kum. IV. It is more natural in a woman, as being of the weaker sex, to indulge in lamentation; while when a man grieves it is a sign of weakness which does not enlist our sympathy so much: the poet has therefore better succeeded in portraying a lamenting Rati. At the end of this Canto is the beautiful message sent to Aja by his *guru* Vasishtha, *concerning the evanescence of this world* and the futility of human sorrow for departed relatives. The ninth Canto attracts many owing to the charming यमकs introduced. *This is the only place in all the works of Kálidâsa where he tries* his hand at चित्रकाव्य; he has succeeded well without putting an undue strain on the construction of the s'loka, as other inferior poets do when they try to employ यमकs. The Canto also contains fine descriptions of spring and deer-hunt.

In the tenth Canto we have the passage where the gods praise Vishṇu, which has its counterpart in Kum. II.; it does not possess any particular interest. In the eleventh we have a life-like description of the journey of the two boy-princes to Viśvâmitra's hermitage; its chief feature is the encounter of Râma with Paraśurâma, and the graceful way in which the poet brings the former out of it. The twelfth Canto has become one of the weakest in the whole poem, as the entire story of the Râmâyaṇa from the death of Daśaratha in Ayodhyâ to the killing of Râvaṇa in Lañkâ has been very hurriedly gone over. The poet felt the necessity of abridging it in this manner; for otherwise his poem would have grown interminably long. Dr. Ryder observes (pp. 150–151)—"It may well be doubted whether the cantos dealing with Râma are the most successful. They are too compressed, too briefly allusive. Kâlidâsa attempts to tell the story in about one-thirtieth of the space given to it by his great predecessor, Vâlmîki. The result is much loss by omission and much loss by compression. Many of the best episodes of the Râmâyaṇa are quite omitted by Kâlidâsa: for example, the story of the jealous humpback who eggs on Queen Kaikeyî to demand her two boons; the beautiful scene in which Sîtâ insists on following Râma into the forest; the account of the somnolent giant Pot-ear ... Other fine episodes are so briefly alluded to as to lose all their charm: for example, the story of the golden deer that attracts the attention of Râma while Râvaṇa is stealing his wife; the journey of the monkey Hanûmat to Râvaṇa's fortress and his interview with Sîtâ. The Râma-story, as told by Vâlmîki, is one of the great epic stories of the world. It has been for two thousand years and more the story *par excellence* of the Hindus ... There is, therefore, real matter for regret in the fact that so great a poet as Kâlidâsa should have treated it in a way not quite worthy of it and of himself."

While we recognize the force of this criticism, we cannot quite agree with the learned scholar in his explanation. Dr. Ryder says that Kâlidâsa did not care to put himself "into direct competition with Vâlmîki," and thus to challenge comparison with him. While Kâlidâsa doubtless felt great admiration for Vâlmîki and his work, the real explanation of the weakness of the twelfth and the fifteenth cantos is, in our opinion, to be sought elsewhere. It is that the poet felt the need of abridging somewhere, and these

are the parts of the story where he has chosen to do it; whenever our poet has had to relate incidents in a catalogue fashion, as for instance in Cantos XII., XV. and XVIII., he is never at his best. But whenever he gives full play to his fancy, his poetry is as good as, even better than, Vâlmîki's. For example, the famous journey back to Ayodhyá from Lañká (Canto XIII.) is to be found in the original Rámáyaṇa also; if we compare the two we see that our poet has excelled his predecessor in acuteness of observation in the elegance of style and in the vividness of expression (vide *supra p. xxvii*). *The fourteenth Canto is rather colourless, but* the sixteenth makes up the deficiency, containing as it does Kuśa's interview with the guardian-deity of Ayodhyá, and further on, the charming description of summer beginning with अगस्त्यचिह्नादयनात्समीप &c. (śl. 44). The next Canto (XVII.) gives a detailed description of administrative policy, which would probably read dry to those not intersted in the subject. The ending Canto describes amorous sports, much in the manner of the eighth Canto of the Kumárasambhava. We thus see that, barring a few exceptions, every canto of this poem has some attractive feature or other which endears it to the reader on that account; there is no wonder, therefore, if the whole poem has found admirers by the million, and has become, in the words of Sanskrit rhetoricians, मूर्धाभिषिक्त *of* all the *Kávyas in popularity.*

If we were to compare the Ragh. with the two other poems of Kálidása, it would be found inferior to them in unity of plot; but, as we have remarked above, this happens because it treats of a number of Kings and not of one definite episode. It might also be said that the *Meghadúta excels* the Ragh. in *perfection of* polish, though here too the comparison would be slightly unjust since the Meghadúta is a small piece, while the Ragh. is twelve times larger; in a large work one cannot expect equal finish in every part.

One chief reason of Kálidása's superiority over other poets is his brilliantly polished style; there is no other Sanskrit poet who possesses an equal command over language so simple and withal *so graceful. In fact, all the works of Kálidâsa are written in* what the later rhetoricians have called the *Vaidarbhî* style, the ten chief excellences belonging to which are thus given by Daṇḍin:—
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
(K.-D. I.41). Kálidása abhors the looseness and laxity of the epics,

the superfluous piling of epithets found in lesser poets, and the artificiality of diction which is observable even in writers like Báṇa and Mágha. He studiously avoids all meretricious ornament and the cheap tinsel of verbal tricks. His strength lies in the music of his words and in the swift conveying of precise and beautiful ideas. He employs no figures of speech except the commonest ones, and in particular he delights in *Upamá*, of which he is a recognized master. He is a great lover of nature, and all his similes and illustrations are drawn from his close observation of natural phenomena. We note down a few here, chosen at random :

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः । (VI. 22)
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः । (VIII. 90)
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् । (X. 9)
अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः । (X. 49)
मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव । (X. 83)
बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरंपरा ॥ (XII. 100)

The student can select many more; the whole work richly abounds with them. Over the Raghuvaṁśa, as Dr. Ryder observes, "is shed the magic charm of Kálidása's style;" and it is this magic charm of style, coupled with the discriminating choice of episodes and topics, that constitutes the main element in the universal admiration which the Raghuvaṁśa has continued to elicit from an appreciating and critical public.

---

(4) THE PRINCIPAL CHARACTES.

The poet has devoted the major part of his poem (Cantos I.—XV.) to describing the five chief princes of the Raghu race, whose collective virtues he has briefly summarized for us at the very beginning in these memorable lines :—

··· आजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥
त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
रघूणां ··· ···· ···· ···· (I. 5–9)

This, in brief, is the ancient Hindu ideal of Kingship; and it is here illustrated by a series of brilliant portraits which aim at showing the culture and civilization of ancient India at their best. It is true that a poet's powers of depicting a character are best seen in a play, which is a दृश्य काव्य, while in a long poem dealing with a series of kings characters will occupy—comparatively—a secondary place, it being the poet's object to make each canto an attractive piece of poetry by exhibiting his powers of narration and description in melodious and poetical language.[24] Nevertheless, there will be sufficient scope for character-painting if the poet takes care to choose just suitable episodes for detailed narration, relegating minor incidents to the back-ground, or even omitting them altogether. Kālidāsa has done this, and he has skilfully selected those incidents in the careers of his heroes which possess an absorbing *dramatic* interest; thus the reader, when he comes to Dilīpa's contest with the lion, or to Raghu's with Indra, feels the whole *scene being acted before his eyes as though on a real stage. It is* such scenes that leave a permanent impression on the reader, without being simply bald statements of facts in metrical language.

The poet begins with King Dilīpa. His general virtues are described in ślokas 13–29 of canto I.; it is a description which, it may be remarked in passing, applies in a greater or less degree to all good and noble kings. We can hardly understand him that way; if we are to know him better, we must have something more definite than a conventional description. Dilīpa had no issue and he decides to consult Vasishtha on that account, which shows his great reverence for his spiritual *guru* and his faith in the efficacy of religious rites in attaining the desired end. Vasishtha enjoins upon him service of the holy cow in his possession; the readiness with which the King accepts the task, and the rigorous exactitude with which he performs it, show how simple and duty-loving his nature was. With him kingly grace was not incompatible with simplicity. But the trait of character which raises him far above the level of ordinary kings is his interview with the lion wherein he offers his own body in exchange for that of the cow, recalling the famous instance of Śibi saving the pigeon in a similar manner. The moral may be given in the

24 If this were not so, where was the necessity of describing in detail a model Government under the obscure King Atithi (Canto XVII.), when it could, with better propriety, have been done under Raghu?

poet's own words—क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः । राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥. "The highest duty of the ruler is to look after the weak and to save them from the aggressive strong." In due time, when his son Raghu is born, he abdicates his throne in his favour, and retires to the forest

Raghu is the next king. He was the most illustrious of his line, since not only is the poem named "Raghu-vaṁśa" after him, but even his equally illustrious successor, Râma, is more often known by such titles as राघव, रघुपति, रघुनाथ and the like. While yet a young man, Raghu was entrusted with the task of guarding his father's sacrificial horse; we know how he had to fight with the redoubtable Indra, the chief of the immortals. His intrepid bravery won him Indra's admiration and his father's blessing. In the poet's own words, the incident brings out Raghu's वीर्यातिशय (III. 62). Raghu's merits as a ruler will be found in ślokas 8–13 of canto IV., which also describes how Raghu brought the whole of India under his sway. It would appear that he was the first prince of his race who undertook, and brought to a successful termination, this wide, arduous and glorious campaign of universal conquest; and that is perhaps one reason why he came to be regarded as the greatest of his race, since doubtless a king who first brought a whole country under one *chhattra* could not have failed to win universal applause and approbation. It is, however in a subsequent incident that his crowning achievement lies, which brought him undying[25] fame. Having given away all his wealth as gift to Brâhmaṇas in a sacrifice, Raghu had practically become a beggar, so much so that even the vessels in his household were earthen and not of gold. But when the sage Kautsa comes to him for money he cannot turn him away; he wishes to satisfy his want; and the God of Wealth showers down gold, all of which he makes over to Kautsa. It is more than Kautsa wants, but the king insists on his taking all, as it was obtained for him; as the poet beautifully expresses it—जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ । गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ (V. 31). The incident reveals the highest type of selfless nobility in a king, illustrating the complete harmony between भोग (enjoyment) and त्याग (renun-

25 That this was also the popular conception is shown by a later reference to Raghu, when in canto VI. he is described as महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता । चतुर्दिगावर्जितसंभृतो यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ (76–77).

ciation) and the यथाकामार्चितार्थित्व and त्यागाय संभृतार्थत्व of Raghu; we *should not hesitate to name it as probably the most striking episode* in the whole book. After seeing his son married, Raghu departed this worldly existence by means of *yoga* (VIII. 24; cf. योगेनान्ते तनुत्यजाम्).

The next King is **Aja**. He is presented in the three-fold character of the best warrior (VII. 57 ff.), the best ruler, a second copy as it were of Raghu (VIII. 4 ff.), and the most loving husband (VIII. 38 ff.). Thus he is shown *to have proved* himself a conquering hero, when he routed the hosts of his rival kings on his way back from the Svayamvara. The poet describes in the beginning of canto VIII, how Aja ruled wisely and justly; but what he has elected to describe at length is the death of Aja's queen, Indumatî, and his consequent grief. It appears that Kálidása had an object in giving prominence to this; probably here he wanted to present a contrast with the character of Ráma, showing that if a King of Raghu's race could cast off his wife under pressure of circumstances (as Râma *will be described in the sequal to have* done), there was here one, the intensity of whose love was so great that when he lost his wife he could not survive her but died pining for her. And the poet has done it very skilfully.

The next ruler is **Das'aratha**, whose general merits are described in the beginning of the 9th Canto. He is as great a warrior and as wise a ruler as his two immediate predecessors and also a great performer of sacrifices. (See IX. 5, 10, 20, 21 &c.). He was neither much given to chase nor addicted to any of the principal vices of men (sl. 7). But in fulfilment of a decree of fate he once went a-hunting and there inadvertently killed an ascetic youth; and *the father of the young ascetic cursed the* King that he would die of grief for his son. This son is Râma, at separation from whom Daśaratha died as foretold. The poet explains away this one instance of breach of duty on the part of Daśaratha with the remark अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः (IX. 74).

Finally we come to **Râma**. Here Kálidása instinctively felt overshadowed by the genius of his great predecessor, Válmiki, and the vastness of the material before him; and he has, therefore, hurriedly gone over the chief incidents in Râma's career—how out of filial love and obedience he went out into the *forest* and killed the demon-king Râvaṇa in Laṅkâ. Râma's abandonment of Sîtâ, some think, *is a sort of blot on his otherwise immaculate* character; the poet, therefore, explains why Sîtâ was abandoned.

It was not because Râma thought her guilty, but because he wanted not even a breath of criticism against him among his subjects. As a King he felt it was his duty to lay down an example of rigid moral purity, and to show that all his acts were above suspicion. Râma's killing of Śambûka is then related, which too was an act done with the intention of regulating the conduct of his subjects as a whole, and not of punishing Śambûka individually; for after all Śambûka *did* go to heaven as he wished (XV. 53). We thus realize how Râma has been portrayed particularly as a sovereign who is most anxious to rule his people with scrupulous punctiliousness, following in his own person whatever he wanted his people to follow, even when it entailed suffering on himself. No kingly ideal of later times can enjoin a better precept or point to a worthier model; and it is but fitting in the nature of things that *Râma-Râjya* should become in popular parlance a common expression for the ideal Government, where the interests of the people are placed first, even before those of the sovereign.

(5) THE GEOGRAPHY OF THE POEM.

Besides the Meghadûta, the Raghuvamśa is the only work of Kâlidâsa which contains a number of references to the geography of India as it was known to him in those days. These are to be found in the 4th, 6th and 13th cantos, but more particularly in the 4th, which describes the *dig-vijaya* of Raghu. The student can easily identify these places on the map[25] which is reproduced elsewhere, and the detailed explanations would be found in our Notes. He should especially trace the course of Raghu's tour of conquest. Starting from Ayodhyâ, Raghu first marches towards the *East*, where he conquers the Suhmas and the Vaṅgas. He then crosses the river Kapiśâ, which takes him to the *South*. Here he conquers, in order, the Utkalas, the Kaliṅgas, the Pâṇḍyas, the Keralas, and the Aparântas on the western coast. In the *West* and in the north-west he subdues the Pârasikas, the Hûṇas and the Kâmbojas; and in the North and the north-east, the Utsavasaṃketas, the Prâgjyotishas, and the Kâmarûpas, returning thence to his capital. Most of the principal rivers and mountains have been mentioned here; *e.g.* the Sahya and Himâlaya ranges,

25 We are greatly indebted to the Map given in Pandit R. Krishnamachariar's *Raghuvaṃśavimarśa* (1903), from which we have borrowed some of these identifications.

and the Ganges, the Kâverî and the Indus rivers. In the 6th Canto, on the occasion of describing the various kings assembled in Kuṇḍina, the capital of the Vidarbhas in Central India, the principal provinces of India have naturally been mentioned; these are Magadha, Aṅga, Avanti, Anûpa, Śûrasena, Kaliṅga, Pâṇḍya and Uttara-Kosala. As all the chief princes were expected to have come there, it is almost certain, as observed by Mark Collins,[27] that "*we may see in this list a reflex of the principal kingdoms of India in the times of Kâlidâsa.*" The 13th Canto supplies some additional names of places lying in a straight line between Ceylon and Ayodhyâ; *e. g.* the mountain Mâlyavat, the lake Pampâ, the river Godâvarî, the mountain Chitrakûṭa and the rivers Yamunâ and Sarayû. The description of many of these places is far from being conventional or traditional; it very often reads like such as would be given by an eye-witness, and it is pretty certain *that our poet must have travelled widedly with an observant eye.* No other poet in classical Sanskrit literature has described the country in such a familiar and vivid manner.

(6) MALLINÂTHA.

There exist a large number of commentaries on this poem, but none of them is so well-known or so often studied as that of Mallinâtha, *who enjoys a supreme position as the standard authority* in the interpretation of Kâlidâsa's poems. While writing about Kâlidâsa we had to remark above that he says absolutely nothing about himself in his writings, and the same is true his great scholiast, Mallinâtha. Pandit *Vâmanâchârya* Zalktîkar, the editor of the Kâvyaprakâśa, wrote that Mallinâtha was a Brâhmaṇa of the Kâśyapa gotra, and that his descendants were still living at Gajendragad in the Sâtara District. But the learned Pandit was hasty in his identification; for Mr. M. S. Śâstrî (in his "Second Report on the Search of Sanskrit MSS.") has shown that Mallinâtha was a native of Tallangaṇa (Ândhra), which fact is now accepted as established. *He had a son named Kumârasvâmin*, who was also an erudite scholar, and wrote a commentary on the *Pratâparudrîya*. In addition to his three commentaries on the three poems of Kâlidâsa, Mallinâtha is credited to have written (*a*) commentaries on अमरकोश, एकावली, काव्यादर्श, किरातार्जुनीय, तन्त्र-वार्तिक, तार्किकरक्षा, नलोदय, नैषधीयचरित, प्रशस्तपादभाष्य, भट्टिकाव्य,

27 *The Geographical Data of the Raghuvaṃśa and Daśakumâracharita* (1907), p. 17.

लघुशब्देन्दुशेखर, शिशुपालवध, and सारमञ्जरी; and (*b*) independently, these works—उदारकाव्य, रघुवीरचरितकाव्य, वैद्यकल्पतरु, and वैद्यरत्नमाला. It is possible that some of these productions belong to some other Mallinâths than our commentator; for there have been many Mallināthas, just as there have been many Kālidāsas.

The date of Mallinātha can be fixed with tolerable certainty. He has written a com. on the Ekâvalî, a work on alaṃkāra which frequently refers to King Vîra-Narasiṃha, whose reign extended up to 1314 A. D. Mallinâtha also often quotes the Pratâparudrîya, another work on alaṃkāra, which mentions King Pratâparudra who reigned from 1295 to 1433 A. D. Sir Dr. Bhândarkar has shown (p. xxi of his Preface to his 2nd ed. of the Mâl.-Mâdh.) that Mallinâtha must be placed before the lexicographer Medinikara, the latest limit for whose date is 1431 A. D. Hence it is clear that the date of Mallinâtha approximately falls somewhere between 1325 and 1425 A. D. Most probably he belongs to the latter half of the 14th century.

Mllinâtha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian well versed in the Nyâya and Vaiseshika philosophies, and thoroughly acquainted with Pauranic as well as secular literature, as he himself tells us in his introductory ślokas to the commentory on the Ragh., and the extreme popularity of his commentaries shows that this is not an idle boast. His commentaries are pre-eminently adapted to the needs of the advanced general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He neven makes an unnecessary display of his knowledge, but strictly follows the principle he himself lays down, *viz.*, नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते. He is perhaps the only commentator on the poems of Kâlidâsa who shows a critical appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poet, studiously rejecting the spurious substitutions of single words and phrases, and the occasional interpolations of whole slokas. To his commentaries on the three poems of Kâlidâsa he has given the title संजीविनी, meaning thereby that his commentaries *re-inspire with life* the words of Kâlidâsa "that lay in a swoon under the effect of the poison of bad commentaries." Every student of Kâlidâsa now recognizes that this was no vain presumption; Malli.'s commentaries have eclipsed all others, and he stands unrivalled as *the* commentator of Kâlidâsa's poetical works.

---

and the Ganges, the Kâveri and the Indus rivers. In the 6th Canto, on the occasion of describing the various kings assembled in Kuṇḍina, the capital of the Vidarbhas in Central India, the principal provinces of India have naturally been mentioned; these are Magadha, Aṅga, Avanti, Anûpa, Śûrasena, Kaliṅga, Pâṇḍya and Uttara-Kosala. As all the chief princes were expected to have come there, it is almost certain, as observed by Mark Collins,[27] that "we may see in this list a reflex of the principal kingdoms of India in the times of Kâlidâsa." The 13th Canto supplies some additional names of places lying in a straight line between Ceylon and Ayodhyâ; *e. g.* the mountain Mâlyavat, the lake Pampâ, the river Godâvarî, the mountain Chitrakûṭa and the rivers Yamunâ and Sarayû. The description of many of these places is far from being conventional or traditional; it very often reads like such as would be given by an eye-witness, and it is pretty certain *that our poet must have travelled widedly with an observant eye.* No other poet in classical Sanskrit literature has described the country in such a familiar and vivid manner.

(6) MALLINATHA.

There exist a large number of commentaries on this poem, but none of them is so well-known or so often studied as that of Mallinâtha, who enjoys a supreme position as the standard authority in the interpretation of Kâlidâsa's poems. While writing about Kâlidâsa we had to remark above that he says absolutely nothing about himself in his writings, and the same is true his great scholiast, Mallinâtha. Pandit Vâmanâchârya Zalktîkar, the editor of the Kâvyaprakâśa, wrote that Mallinâtha was a Brâhmaṇa of the Kâśyapa gotra, and that his descendants were still living at Gajendragad in the Sâtara District. But the learned Pandit was hasty in his identification; for Mr. M. S. Śâstrî (in his "Second Report on the Search of Sanskrit MSS.") has shown that Mallinâtha was a native of Tailangaṇa (Ândhra), which fact is now accepted as established. He had a son named Kumârasvâmin, who was also an erudite scholar, and wrote a commentary on the Pratâparudrîya. In addition to his three commentaries on the three poems of Kâlidâsa, Mallinâtha is credited to have written (*a*) commentaries on अमरकोश, एकावली, काव्यादर्श, किरातार्जुनीय, तन्त्र-वार्तिक, तार्किकरक्षा, नलोदय, नैषधीयचरित, प्रशस्तपादभाष्य, भट्टिकाव्य

27 *The Geographical Data of the Raghuvaṃśa and Daśakumâracharita* (1907), p. 17.

लघुशब्देन्दुशेखर, शिशुपालवध, and सारमञ्जरी; and (*b*) independently, these works—उदारकाव्य, रघुवीरचरितकाव्य, वैद्यकल्पतरु, and वैद्यरत्नमाला. It is possible that some of these productions belong to some other Mallinātha than our commentator; for there have been many Mallināthas, just as there have been many Kālidāsas.

The date of Mallinātha can be fixed with tolerable certainty. He has written a com. on the Ekāvalī, a work on alaṃkāra which frequently refers to King Vīra-Narasiṃha, whose reign extended up to 1314 A. D. Mallinātha also often quotes the Pratāparudrīya, another work on alaṃkāra, which mentions King Pratāparudra who reigned from 1295 to 1433 A. D. Sir Dr. Bhāndarkar has shown (p. xxi of his Preface to his 2nd ed. of the Māl.-Mādh.) that Mallinātha must be placed before the lexicographer Medinikara, the latest limit for whose date is 1431 A. D. Hence it *is* clear that the date of Mallinātha approximately falls somewhere between 1325 and 1425 A. D. Most probably he belongs to the latter half of the 14th century.

Mllinātha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian well versed in the Nyāya and Vaiseshika philosophies, and thoroughly acquainted with Pauraṇic as well as secular literature, as he himself tells us in his introductory ślokas to the commentory on the Ragh.; and the extreme popularity of his commentaries shows that this is not an idle boast. His commentaries are pre-eminently adapted to the needs of the advanced general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He neven makes an unnecessary display of his knowledge, but strictly follows the principle he himself lays down, *viz.*, नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते. He is perhaps the only commentator on the poems of Kālidāsa who shows a critical appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poet, studiously rejecting the spurious substitutions of single words and phrases, and the occasional interpolations of whole slokas. To his commentaries on the three poems of Kālidāsa he has given the title संजीवनी, meaning thereby that his commentaries *re-inspire with life* the words of Kālidāsa "that lay in a swoon under the effect of the poison of bad commentaries." Every student of Kālidāsa now recognizes that this was no vain presumption; Malli.'s commentaries have eclipsed all others, and he stands unrivalled as *the* commentator of Kālidāsa's poetical works.

and the *Ganges, the Kâverî and the Indus rivers. In the 6th* Canto, on the occasion of describing the various kings assembled in Kuṇḍina, the capital of the Vidarbhas in Central India, the principal provinces of India have naturally been mentioned; these are Magadha, Aṅga, Avanti, Anûpa, *Śûrasena*, Kaliṅga, *Pâṇḍya* and Uttara-Kosala. As all the chief princes were expected to have come there, it is almost certain, as observed by Mark Collins,[27] that "we may see in this list a reflex of the principal *kingdoms of* India in the times of Kâlidâsa." The 13th Canto supplies some additional names of places lying in a straight line between Ceylon and Ayodhyâ; *e. g.* the mountain Mâlyavat, the lake Pampâ, the river Godâvarî, the mountain Chitrakûṭa and the rivers Yamunâ and Sarayû. The description of many of these places is far from being conventional or traditional; it very often reads like such as would be given by an eye-witness, and it is pretty certain that our *poet must have travelled widedly with an observant eye.* No other poet in classical Sanskrit literature has described the country in such a familiar and vivid manner.

(6) MALLINÂTHA.

There exist a large number of commentaries on this poem, but none of them is so well-known or so often studied as that of Mallinâtha, who enjoys a supreme position as the standard authority in the interpretation of Kâlidâsa's poems. While writing about Kâlidâsa we had to remark above that he says absolutely nothing about *himself in his writings, and the same is true his great* scholiast, Mallinâtha. Pandit Vámanáchârya Zalkikar, the editor of the Kâvyaprakâśa, wrote that Mallinâtha was a Brâhmaṇa of the Kâśyapa gotra, and that his descendants were still living at Gajendragad in the Sâtara District. But the learned Pandit was hasty in his identification; for Mr. M. S. Śâstrî (in his "Second Report on the Search of Sanskrit MSS.") has shown that Mallinâtha was a *native of* Tailangaṇa (*Ândhra*), *which fact is* now accepted as established. He had a son named Kumârasvâmin, who was also an erudite scholar, and wrote a commentary on the *Pratâparudrîya*. In addition to his three commentaries on the three poems of Kâlidâsa, Mallinâtha is credited to have written (*a*) commentaries on अमरकोश, एकावली, काव्यादर्श, किरातार्जुनीय, तन्त्रवार्तिक, तार्किकरक्षा, नलोदय, नैषधीयचरित, प्रशस्तपादभाष्य, भट्टिकाव्य,

27 *The Geographical Data of the Raghuvaṃśa and Daśakumāracarita* (1907), p. 17.

एकादशः सर्गः ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्ग चर भृङ्गलीलया ।
तत्र सन्ति हि रसाश्चतुर्विधास्तान्यथारुचि सदैव निर्विश ॥

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण **एत्य** अभ्यागत्य **स क्षितीश्वरः** दशरथः । **अध्वरविघातशान्तये** यज्ञविघ्नविध्वंसाय । **काकपक्षधरं** बालोचितशिखाधरम् । ' बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः ' इति हलायुधः । **रामं याचितः किल** प्रार्थितः खलु । याचेर्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । ' अप्रधाने दुहादीनाम् ' इति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्याह—**तेजसां** तेजस्विनां **वयः** बाल्यादि **न समीक्ष्यते हि** । ' अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे रथोद्धता वृत्तम् । उक्तं च—' रान्नराविह रथोद्धता लगौ ' इति ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । ' लब्धवर्णो विचक्षणः ' इत्यमरः । तान्भजत इति **लब्धवर्णभाक्** । विद्वत्सेवीत्यर्थः । स राजा **कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेश** अतिसृष्टवान् । तथा हि । **असुप्रणयिनां** प्राणार्थिनाम् **अपि अर्थिता** याच्ञा **रघोः कुले कदाचिद्** अपि **न व्यहन्यत** न विहता । न विफलीकृतेत्यर्थः । यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३ ॥

पार्थिवः पृथिवीश्वरः **तयोः** रामलक्ष्मणयोः **निर्गमाय** निष्क्रमणाय **पुरमार्गसंस्क्रियां** धूलिसंमार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं **यावद् आदिशति** आज्ञापयति । **तावद् मरुत्सखैः** वायुसखैः । अनेन धूलिसंमार्जनं गम्यते । **सपुष्पजलवर्षिभिः** पुष्पसहितजलवर्षिभिः **घनैः सा** मार्गसंस्क्रिया **आशु विदधे** विहिता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

Important Abbreviations.

A. G.—Apte's Guide to Sanskr't Composition.
AK. AMAR.—Amarakośa.
ATH.-V.—Atharva-Veda.
BA'L.—RA'M.—Bâla-Râmâyaṇa (play).
BG—Bhagavadgîtâ.
BHAR—Bhartṛihari s Śa'akas (N. and V.).*
BHATTI—Bhatti-Kâvya.*
BH.-P.—Bhâgavata-Purâṇa.
BRIH.-SAM.—Brihatsamitâ
BRIH.-UP.—Bṛihadâraṇyako panishad.
CHH.-UP.—Chhândogyopanishad.
D.-K—Daśakumâracharita.*
D.-R.—Daśarūpaka.
GI'T.—Gîtagovinda.
H-CH—Harshacharita.*
HEM.—Hemâdri.
HITOP.—Hitopadeśa.*
H. S. GR.—Higher Sanskrit Grammar (by M R. Kâle).
HV.—Harivaṃśa.
CA'D.—Kâdambarî.*
KA'M. N.—Câmandaka's Nîtisâra.
KA'Ś.—Kâśikâ of Vâmana.
KA'Ś.-KH.—Kâśikhaṇḍa
KATHA'S—Kathâsaritsâgara.
KA'V., K.-D.—Kâvyâdarśa of Daṇḍin.
KIR.—Kirâ ârjunîya.*
K.-P.—Kâvya-Prakâśa.
KUM.—Kumârasambhava *
MAH-BH—Mahâ-Bhârata.
MA'LAV—Mâlavikâgnimitra.*
MALLI.—Mallinâtha.
MA'L.-MA'DH.—Mâlati-Mâdhava.
MA'RK.,-P.—Mârkaṇḍeya-Purâṇa.
MEGH—Meghadûta.*
MRICH.—Mṛichchhakatika.
MUD.—Mudrârâkshasa.*
MV.—Mahâviracharita
M.-W.—Monier-Williams.
NA'G.—Nâgânanda.*
N.-CH.—Naishadhiya-Charita.
PA'N.—Pâṇini's Ashṭâdhyâyi.
PT.—Pañchatantra.*
RAGH—Raghuvaṃśa.*
RA'M—Râmâyaṇa of Vâlmiki.
RATN—Ratnâvali*.
ṚIG-V.—Ṛig Veda.
ṚITUS.—Ṛitusaṃhâra.*
ŚA'K.—Śâkuntala *
SA'M.-K.—Sāmkhya-Kârikâ.
S.-D.—Sâhitya-Darpaṇa.
S.-D.-S.—Sarvadarśana-saṃgraha.
SID.-K.—Siddhāntakaumudi.
ŚIŚ.—Śiśupâlavadha.
TARK.—Tarkasaṃgraha.
UP.—Upanishad.
UTTAR—Uttararâmacharitra.*
VALL.—Vallabhadeva.
VA'RT.—Vârttika.
VENI'.—Veṇisaṃhâra.*
VIKR.—Vikramorvasiya.*
VISH.-P.—Vishṇu Purâṇa.
YOG.-S.—Yogasûtras.
&c. &c. &c.

* Annotated by the Editor.

the two spells Bala and Atibala.

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ ९ ॥

मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः बलातिबलाख्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यात् मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनौ इव पथि न मम्लतुः । न म्लानावित्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः—'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥' इति ॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उह्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥

वाहनोचितः सानुजः राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः उह्यमानः इव वाहनेन प्राप्यमाण इव । वहेर्धातोः कर्मणि शानच् । ' उह्यमानः ' इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः । दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारम् अपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिषेविरे ॥ ११ ॥

तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तॄणि रसवद्भिः मधुरैः अम्बुभिः सिषेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पचाद्यच् । श्रुतीनां सुखानि तैः [श्रुतिसुखैः] कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः । जलदाः छायया च । सिषेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां न च परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

तप एषामस्तीति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः । लघुना इष्टेन । 'त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः' इत्यमरः । तयोः उभयोः कर्मभूतयोः दर्शनेन यथा प्रीतिम् आपुः । तथा कमलशोभिनाम् अम्भसां दर्शनेन न आपुः परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च न आपुः ॥

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

स आत्तकार्मुकः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः रामः । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः । स्थाणुर्हरः । ' स्थाणुः कीले स्थिरे हरे ' इति विश्वः । तेन दग्धवपुषः [स्थाणुदग्धवपुषः] मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन ' विग्रहः समरे काये ' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशः अभवत् कर्मणा न पुनः । देहेन मदनसुन्दर इति भावः ॥

---

१ मधुरदिष्टयोः पथि इ. पा. २ शाखिनः. ३ 'विकचपद्मशोभिनाम्' इ० ४ 'कैरपां फलभृतां न वा तथा ' इ० प पा०.

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पबिन्दवः ॥ ४ ॥

निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ **धन्विनौ** धनुष्मन्तौ **तौ** कुमारौ **पितुःचरणयोः निपेततुः** । प्रणतावित्यर्थः । **भूपतेः अपि बाष्पबिन्दवः प्रवत्स्यतोः** प्रवासं करिष्यतोः । अत एव **नम्रयोः** प्रणतयोः । ' नमिकम्पि-' इति रप्रत्ययः । **तयोः उपरि** निपेतुः पतिताः ॥

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

पितुः नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखण्डकौ ईषत्सिक्तचूडौ । 'शिखा चूडा शिखण्डः स्यात्' इत्यमरः । ' शेषाद्विभाषा ' इति कप्प्रत्ययः । **धन्विनौ तौ उभौ** । पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि कुवलयादिसंपाद्यानि ययोस्तौ तथोक्तौ **[पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ]** । संघशो निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । **तम् ऋषिम् अन्वगच्छताम्** ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

ऋषिः लक्ष्मणानुचरम् एव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं **राघवं नेतुम् ऐच्छद् इति** हेतोः **असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे** प्रयुक्तवान् । **वाहिनीं** सेनां **न** प्रयुयुजे न प्रेषितवान् । **हि** यस्मात् **सा** आशीरेव **तयोः** कुमारयोः **रक्षणविधौ क्षमा** शक्ता ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।
रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति **मातृवर्गचरणस्पृशौ** । कृतमातृवर्गनमस्कारावित्यर्थः । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । **तौ महौजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य** महौजसः **भास्करस्य गतिवशात्** मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात् **प्रवर्तिनौ मधुमाधवौ इव** चैत्रवैशाखाविव **रेजतुः** । 'फणां च सप्तानाम्' इति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ । 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इति, 'वैशाखे माधवो राधः' इति चामरः ॥

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।
८. **तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥**

वीचिलोलभुजयोः तरङ्गचपलबाह्वोः । इदं विशेषणं नदोपमानसिद्ध्यर्थं वेदितव्यम् । **तयोः चपलं** चपलम् **अपि गतं** गतिः **शैशवाद्** हेतोः **अशोभत** । किमिव । **तोयदागमे** वर्षासमये । उज्झत्युदकमित्युद्ध्यः । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । 'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति क्यबन्तौ निपातौ । **उद्ध्यभिद्ययोः** नदविशेषयोः **नामधेयसदृशम्** नामानुरूपं **विचेष्टितम् इव** । उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापारः इव । समयोग्यत्वं चापलमपि शोभत इति भावः ॥

---

१ 'प्रवत्स्यतोः' इ० पा० २ 'गतिवशा०' इ० पा० । सकलोऽप्ययं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते हे०, च० दिनकरादिभिः—'रेजतुश्च पुनरौ महौजसः कौशिकस्य पदवीमनुव्रतौ । उत्तरां प्रति दिशं विवस्वतः प्रस्थितस्य मधुमाधवाविव ॥' इति ।

न्तान्येव मेखला यस्यास्तां [श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम्] । इति विशेषणद्वयेनास्यास्ताततायिनीत्वं सूचितम् । अत एव तां विलोक्य राघवः वनितावधे स्त्रीवधनिमित्तं घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणे' इत्यमरः । पत्त्रिणा इषुणा सह । 'पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । मुमोच मुक्तवान् । आततायिवधे मनुः- 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति ॥

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

स रामसायकः शिलावद्घने सान्द्रे [शिलाघने] ताडकोरसि यद् विवरं रन्ध्रं चकार तत् विवरं रक्षसाम् अप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारताम् अगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम्[3] ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सा केवलाम् एकाम् । 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः' । इत्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किं तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां [विष्टपत्रयपराजयस्थिरां] रावणश्रियम् अपि व्यकम्पयत् । ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ॥
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता[4] जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २० ॥

अत्र ताडकाया अभिसारिकायाः[5] समाधिरभिधीयते—

सा । निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी । अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुमशक्येन राम एव मन्मथः । अन्यत्रामिरामो मन्मथः । तस्य शरेण [राममन्मथशरेण] हृदये उरसि मनसि च । 'हृदयं मानसोरसोः' इति विश्वः । ताडिता विद्धा गन्धवद्दुर्गन्धि यद्रुधिरमसृक्तदेव चन्दनं तेनोक्षिता सिक्ता [गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता] । अन्यत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने

1 अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ इ० वसिष्ठः । उद्यतासिं विषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥ भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ॥ इ० विष्णुकात्यायनौ । 2 अदृष्ट. 3 'केवलं' इ. पा० 4 कुङ्कुमो०. 5 अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ इति सा. दर्पणे । 6 'मल्लिकाचन्दनालिप्ताः सर्वाङ्गैरार्द्रचन्दनाः । कौमुदीवत्सु न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नाभिसारिकाः' ॥ अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृताप्रकृतयोरभिधानाद्ध्वनिः इत्यप्रकृतार्थप्रतीतेरुद्भूतत्वेनेदं द्र० श्लोकोऽयं मा० दर्शितः ।

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।
निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

अत्र रामायणवचनम्—'अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपमपहाय दारुणं रूपमस्तु ते ॥' इति । तदेतदाह—विदितशापयेति । **कौशिकाद्** आख्यातुः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानात्पञ्चमी । **विदितशापया सुकेतुसुतया** ताडकया **खिलीकृते पथि** । 'खिलमप्रहतं स्थानम्' इति हलायुधः । **तौ** रामलक्ष्मणौ [**स्थलनिवेशिताटनी**] स्थले निवेशिते अटनी धनुःकोटी याभ्यां तौ तथोक्तौ । 'कोटिरस्याटनिः', इत्यमरः । **लीलया एव धनुषी** । अधिकृते ज्ये मौर्व्यौ ययोस्ते अधिज्ये '। ज्या मौर्वीमातृभूमिषु ' इति विश्वः । तयोर्भावम् **अधिज्यतां निन्यतुः** नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ॥

ज्यानिनाद[2]मथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।
ताडका चलक[3]पालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥ १५ ॥

अथ **तयोः ज्यानिनादं गृह्णती** जानती । शृण्वतीत्यर्थः । [**चलकपालकुण्डला**] **बहुलक्षपाछविः** कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । 'बहुलः कृष्णपक्षे च ' इति विश्वः । चले कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता । **ताडका** । **निबिडा** सान्द्रा **बलाकिनी** बलाकावती । 'व्रीह्यादिभ्यश्च ' इतीनिः । **कालिका इव** घनावलीव । 'कालिका योगिनीभेदे कार्ष्ण्ये गौर्यां घनावलौ ।' इति विश्वः । **प्रादुरास** प्रादुर्बभूव ॥

तीव्र[4]वेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा[5] स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६ ॥

[**तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया**] । तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तयोक्तया । प्रेतचीवराणि वस्ते इति प्रेतचीवरवः । तया **प्रेतचीवरवसा** । वसतेराच्छादनार्थात्क्विप् । स्वनेन सिंहनादेनोग्रया [**स्वनोग्रया**] **तया** ताडकया । पितृकानने श्मशान उत्थोत्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' इत्युत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि कप्रत्ययः । तया [**पितृकाननोत्थया**] **वात्यया इव** वातसमूहेनेव । 'पाशादिभ्यो यः' इति यः । **भरताग्रजः** रामः **अभ्यभावि** अभिभूतः । कर्मणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि योज्यानि ॥

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् ।
तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

उद्यतोऽप्रभिनेर्रो भुज एव यष्टिर्यस्यास्ताम् [**उद्यतैकभुजयष्टिम्**] । **आयतीम्** आयान्तीम् । इणो धातोः शतरि ' उगितश्च ' इति ङीप् । श्रोणिलम्बिनी पुरुषाणाम-

---

१ ताडका किल सुकेतुनाम्नो यक्षस्य कन्या अगस्त्यशापाद्राक्षसीरूपं प्राप्तेति रामायणम् । २ 'अनु-अभि-गृह्णती ' इ०, । 'शृण्वती' इ० पा०. ३ कपोल. ४ वेगाभिहत. ५ ०सांप्रगन्धया.

तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतम् ऋषिं शरैः विघ्नतः विघ्नेभ्यः । क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोरुदितौ [क्रमोदितौ] शशिदिवाकरौ रश्मिभिः अन्धतमसाद् गाढध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोकम् इव । ररक्षतुः । रक्षणप्रवृत्तावभूतामित्यर्थः ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५ ॥

अथ बन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमर । रक्तविन्दुभिः प्रदूषिताम् दूषितां वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतस्रुचो येभ्यस्तेषां [च्युतविकङ्कतस्रुचाम्] ऋत्विजां याजकानां संभ्रमः अभवत् । विकङ्कतग्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् । स्रुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । स्रुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः स्रुवावृक्षः' इत्यमरः । यद्वा स्रुङ्मात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयथापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवानापस्तम्बः—'खादिरस्रुचः पर्णमयीर्जुहुर्याद्वैकङ्कतीः स्रुवो वा' इति ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।
रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

सपदि लक्ष्मणाग्रजः रामः बाणम् आश्रयमुखात् तूणीमुखात् समुद्धरन् । उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः । अम्बरे [गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम्] गृध्रपक्षपवनैरीरिताः कम्पिताः ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तमूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनार्णवे—'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे ।' इति । रक्षसां बलम् अपश्यत् ॥

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

स रामः तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषाम् अधिपती तौ सुबाहुमारीचौ शरव्यं लक्ष्यम् अकरोत् । 'वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हलायुधः । इतरान् न अकरोत् । तथा हि । महोरगविसर्पिविक्रमः गरुडः गरुत्मान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तत इत्यर्थः । 'अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ' इत्यमरः ॥

---

१ 'उपोढ' इ. पा० २ पत्र. ३ द्विगुणो निर्विषः सर्पो राजिलः । ४ 'महान्महत्येव करोति विक्रमम्' इति भावः । 'अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी' इत्यन्वयः श्लोकोऽत्र शिशुपा० ।

कुङ्कुमचन्दने ताभ्यामुक्षिता । 'रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । जीवितेशस्यान्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं [जीवितेशवसतिं] जगाम ॥

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

अथ अनन्तरं **ताडकान्तकः** रामः । अवदानं पराक्रमः । 'पराक्रमोऽवदानं स्यात्' इति भागुरिः । तेन तोषितात् [**अवदानतोषितात्**] **मुनेः** । नैर्ऋतान्राक्षसान्हन्तीति **नैर्ऋतघ्नम्** । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् । **मन्त्रवत्** मन्त्रयुक्तम् **अस्त्रम्** । **सूर्यकान्तः** मणिविशेषः **भास्करात्** इन्धनानि निपातयतीति **इन्धननिपाति** काष्ठदाहकं **ज्योतिः इव** । **प्रापत्** प्राप्तवान् ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।
उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

ततः परं राघवः ऋषेः कौशिकादाख्यातुः **श्रुतं पावनं** शोधनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदम् [**वामनाश्रमपदं**] **उपेयिवान्** उपगतः सन् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति निपातः । **प्रथमजन्मचेष्टितानि** रामवामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्यान्यपि रामस्याज्ञानावतारत्वेन संस्कारदौर्बल्याद् **अस्मरन्नपि** । **उन्मनाः** उत्सुकः **बभूव** ॥

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

ततः मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता [**बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमम्**] । सज्जितार्हणा पूजासामग्री यस्मिंस्तत्तथोक्तम् [**शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम्**] । बद्धाः पल्लवपुटाः एवाञ्जलयो यैस्ते तथाभूता द्रुमा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिंस्तत् [**दर्शनोन्मुखमृगम्**] । **आत्मनः तपोवनम् आससाद** । एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिताः ॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

---

१ विष्णोरज्ञानावतारत्वं सनत्कुमारशापात् । तदुक्तं योगवासिष्ठे—सनत्कुमारो निष्कामः सोऽवसद् ब्रह्मसद्मनि । वैकुण्ठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः ॥ ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः । विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः ॥ सनत्कुमार स्तब्धोसि निष्कामो गर्वचेष्टया । अतस्त्वं भव कामार्तः शरजन्मेति नामतः ॥ तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् । किंचित्कालं हि तत्त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥ इति । २ अनुरूपभावः शाकुन्तले—रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ ३ ०द्रुमे. ४ ०न्मुख०इ. पा० ५ नृपसुतौ इति ६ कार्मुकी.

संभृतक्रतुः संचितयंभारो मिथिलायां भवः मैथिलः जनकः तं विश्वामित्रं न्यमन्त्रयत आहूतवान् । वशी स मुनिः मिथिलां जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यद् धनुः तच्छ्रवणजं [तद्धनुःश्रवणजं] कुतूहलं बिभ्रतौ राघवौ अपि निनाय नीतवान् ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।
येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

गताध्वभिः तैः त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमतरुषु वसतिः स्थानम् अगृह्यत । येषु आश्रमतरुषु दीर्घतपसः गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ।' इत्यमरः । अहल्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य क्षणकलत्रतां [वासवक्षणकलत्रतां] ययौ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
स्वं वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

शिलामयी भर्तृशापाच्छिलात्वं प्राप्ता गौतमवधूः अहल्या चारु स्वं वपुः चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् स किल्बिषच्छिदां पापहारिणाम् । 'कल्मषं किल्बिषं मतम्' इत्यमरः रामपादरजसाम् अनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।
अर्थकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवाभ्यामन्वितं युक्तम् [राघवान्वितम्] उपस्थितम् आगतं तं मुनिं जनकः जनेश्वरः निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं [अर्थकामसहितं] देहबद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमन्तमित्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात्साधुः । धर्मम् इव । सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव उभयनक्षत्रविशेषाविव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिबताम् । अत्यादरेण पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां [विदेहनगरीनिवासिनां] मनः कर्तृ पक्ष्मपातं निमेषम् अपि दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वञ्चनां विप्रलम्भं मन्यते स्म मेने । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥

---

१ विष्णु. २ 'ता' इ० पा. ३ 'मकरन्द', किल्बिष-'कल्मष' इ० पा०. ४ तदुक्तं रामायणे—इदं [illegible] सह गौतमः । [illegible] ॥ ५ 'कर्तृम्' इ. पा० ६ 'पश्यतां दशरथौ स्म मन्यते पक्ष्मपातम्' इ. पा० । ७ [illegible] । तदुक्तं [illegible] ॥ इति ।

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

अस्त्रकोविदः अस्त्रज्ञः **स रामः उग्रजवम्** उत्कटजवं **वायुदैवतं** वायुर्दैवतं यस्य तद्वायव्यं **अस्त्रं धनुषि संदधे** संहितवान् । कर्तरि लिट् । **तेन** अस्त्रेण शैलवद्गुरुम् [**शैलगुरुम्**] **अपि ताडकासुतं** मारीचम् । **पाण्डुपत्रम् इव** । परिणतपर्णमिवेत्यर्थः । **अपातयत्** पातितवान् ॥

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥ २९ ॥

सुबाहुः इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया शाम्बरविद्यया **विससर्प** संचचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं [**क्षुरप्रशकलीकृतं**] **तं** सुबाहुं **कृती** कुशलो रामः । 'कृती च कुशलः समौ' इत्यमरः । **आश्रमाद् बहिः पत्रिणां** पक्षिणाम् । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । **व्यभजत्** । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥

इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः राघवयोः । संयुगे रणे साधुः सांयुगीनस्तं [**सांयुगीनम्**] । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । **विक्रमम् अभिनन्द्य ऋत्विजः** याज्ञिकाः । वाचि यतो वाग्यतो मौनी तस्य [**वाग्यतस्य**] **कुलपतेः** मुनिकुलेश्वरस्य **क्रियाः** क्रतुक्रियाः **यथाक्रमं निरवर्तयन्** निष्पादितवन्तः ॥

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावभृथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

अवभृथे दीक्षान्त आप्लुतः स्नातः [**अवभृथाप्लुतः**] **मुनिः** । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चपलचूडौ [**प्रणामचलकाकपक्षकौ**] **तौ भ्रातरौ आशिषाम् अनुपदम्** अन्वग् **दर्भपाटिततलेन** कुशक्षतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । **पाणिना समस्पृशत्** संस्पृष्टवान् । संतोषादिति भावः ॥

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

---

१ पाण्डु प० २ रामायणे मानवमित्युक्तं—मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् । चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ ३ 'विससर्ज, विजहार' इ० पा० ४ पक्षिणाम् इ० पा० । ५ रामायणे आग्नेयमित्युक्तं—विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः । सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ६ वाग्नियतस्य. ७ प्रधानकर्मसाद्गुण्यो यज्ञविशेषः । न्यूनाधिक्यशान्तिनिमित्तकः शेषकर्तव्यहोमो वा । ८ कृतम्.

ऋषिः तं प्रत्युवाच । किमिति । **अयं** रामः **सारतः** बलेन **निशम्यतां** श्रूयताम् । **अथ वा गिरा** सारवर्णनया **कृतम्** अलम् । गीर्न वक्तव्येत्यर्थः । 'युग-पर्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् । 'कृतं निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् । किं तु **अशनिः** वज्रः **गिरौ इव** । **चापे** धनुषि **एव भवतः** तव **व्यक्तशक्तिः** दृष्टसारः **भविष्यति** ॥

ऐवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
श्रद्दधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

एवम् आप्तस्य मुनेर्वचनात् **[आप्तवचनात्] स** जनकः **काकपक्षकधरे** बाले **अपि राघवे** पुरुषस्य कर्म **पौरुषं** पराक्रमम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति युवादित्वादण् । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि ।' इति विश्वः । त्रिदशगोपैः इन्द्रगोपकीटैः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । 'प्रमाणे द्वयसज्–' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन् **[त्रिदशगोपमात्रके] कृष्णवर्त्मनि** वह्नौ **दाहशक्तिम् इव** । **श्रद्दधे** विश्वस्तवान् ॥

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

अथ मैथिलः पार्श्वगान् पुरुषान् **कार्मुकाभिहरणाय** कार्मुकमानेतुम् । 'तुमर्थाच्च–' इति चतुर्थी । **सहस्रलोचनः** इन्द्रः **तैजसस्य** तेजोमयस्य **धनुषः प्रवृत्तये** आविर्भावाय **तोयदान्** मेघान् **इव गणशः** । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्प्रत्ययः । **व्यादिदेश** प्रजिघाय ॥

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वृषध्वजः ॥ ४४ ॥

दाशरथिः रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं **[प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं]**, **तद्धनुः वीक्ष्य आददे** जग्राह । वृषो ध्वजचिह्नं यस्य स **[वृषध्वजः]** शिवः **येन** धनुषा । क्रतुरेव मृगः । विद्रुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं **विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणम् असृजत्** मुमोच ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

---

१ 'इत्यम्' इ०, २ '०लाञ्छने' इ. च पा०. ३ लोहितः कीटविशेषः । ४ सः इ०, 'कार्मुकस्य ह०' इ० च पा०, ५ अस्मात्परं–नेपि तूर्णमवगम्य शांभवप्रासमाहरणकर्मतत्पराः । स्वांसाक्षितमतिकर्कशं हि तद्विक्षिपुर्दशरथात्मजाग्रतः ॥ इत्यधिकं पद्यमेकस्मिन्पुस्तके । ६ पुरा किल दक्षकृतयज्ञ आत्मानमवधूतं मन्यमानो धूर्जटिः देवादीन् विद्राव्य मृगरूपेण पलायमानं यज्ञं प्रमाथरुष्टं धनुरादायानुससार । तथा च भारते–ततः स यज्ञो नृपते बध्यमानः समन्ततः । आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यगमत्तदा ॥ इ० । धनुषो वृत्तान्तस्तु रामा० बालका० ६६ सर्गे ७–१२ श्लोकेषु द्रष्टव्यः. ७ आततज्ज इ., संसदि इ. पा. ८ कोमलं, पेलवम्, इ० पा०.

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।
राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । क्रतावित्यर्थः । **अवसिते** समाप्ते सति **कालवित्** अवसरज्ञः **कुशिकवंशवर्धनः स** मुनिः **रामम्**। अस्यतेऽनेनेत्यसनम् । इषूणामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शने उत्सुकं [**इष्वसनदर्शनोत्सुकं**] **मैथिलाय** जनकाय **कथयांबभूव** कथितवान् ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

पार्थिवः जनकः । [**प्रथितवंशजन्मनः**] । प्रथितवंशे जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसंपत्तिरुक्ता । **शिशोः तस्य** रामस्य **ललितं** कोमलं **वपुः वीक्ष्य** । **स्वं** स्वकीयं **दुरानमम्** आनमयितुमशक्यम् । नमेर्ण्यन्तात्खल् । **धनुः विचिन्त्य च** । दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम्। 'शुल्कं घट्टादिदेये स्याज्जामातुर्वन्धकेऽपि च।' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्थया स्थित्या [**दुहितृशुल्कसंस्थया**] । 'संस्था स्थितौ चरे नाशे' इति विश्वः । **पीडितः** बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमेतदिति दुःखित इति भावः ॥

अब्रवीच्च भगवन्मतंगजैर्यद् बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥

अब्रवीच्च। मुनिमिति शेषः । किमिति । **हे भगवन्** मुने **बृहद्भिः मतंगजैः** महागजैः **अपि दुष्करं यत्कर्म तत्र** कर्मणि **कलभस्य** बालगजस्य । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । **मोघवृत्ति** व्यर्थव्यापारं **चेष्टितं** साहसम् **अनुमन्तुम् अहं न उत्सहे** ।

ह्रेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

हे तात तेन धनुषा बहवः धनुर्भृतः ह्रेपिताः ह्रियं प्रापिताः **हि** । जिह्रेतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुगागमः । **ते नरेश्वराः** ज्यानिघातैः कठिनत्वचः [**ज्यानिघातकठिनत्वचः**] **स्वान् भुजान् धिग् इति विधूय** अवमत्य **प्रतस्थिरे** प्रस्थिताः ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथ वा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

---

१ 'दुरासदम्' इ. पा०. २ अत्र रामायणम्—वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा । इति । ललितवपुषा रामेण शिशुना कठोरस्य शिवधनुषो भङ्गो दुष्कर इत्यहो मे अदूरदर्शित्वं यदीदृशः पणः कृतः इति चिन्तयेत्यर्थः । ३ महद्भिः. ४ 'साहसम्' इ. पा० । ५ वीर्यतः.

स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा [विस्मयस्तिमितनेत्रम्] ईक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तत् शैलसारम् अपि धनुः । स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापम् इव । नातियत्नतः नातियत्नात् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । आततज्यम् आधिज्यं अकरोत् ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन[1] वज्रपरुषस्वनं धनुः ।
भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव[2] न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

तेन रामेण अतिमात्रकर्षणाद् भज्यमानम् अत एव वज्रपरुषस्वनम् । वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तृ । दृढमन्यवे दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनः उद्यतं न्यवेदयद् इव ज्ञापयामासेव ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलैः[3] ।
राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं[4] श्रियमिव न्यवेदयत्[5] ॥ ४७ ॥

अथ मैथिलः जनकः रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तद् दृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इति विश्वः । वीर्यमेव शुल्कम् [वीर्यशुल्कम्] धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामाय अयोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियम् इव साक्षाल्लक्ष्मीमिव न्यवेदयद् अर्पितवान् । वाचेति शेषः ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक[6] इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । मैथिलः राघवाय अयोनिजां तनयां द्युतिमतः तेजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य संनिधौ । अग्निः साक्षी यस्य सः अग्निसाक्षिकः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्ययः । स इव सपदि अतिसृष्टवान् दत्तवान् ॥

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद्दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

महाद्युतिः जनकः महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवान् च । किमिति । निमिर्नाम जनकानां पूर्वजः कश्चित् ।

१ तत्स्वनेन गगनस्पृशा. २ उत्थितम्. ३ 'पार्थिवः' । ४ स्वां ददौ श्रियमिनामरद्युतिः इ० कार्जिता च तनयां, स पार्थिवीं रूपिणीं इ. च पा० । ५ तदुक्तं रामायणे—अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ पाद्मे च—अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने ॥ अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसंनिभा । सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥ सीतामुखोद्भवात्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् । ६ 'साक्षिक' इ. पा०. ७ अग्निसमक्षमेव विवाहकार्यस्य विधिबोधितत्वात् । उक्तं च— अग्निसाक्षिकमर्यादो भर्ता हि शरणं स्त्रियाः । इति । ८ महीपतिः, महारथः, इ. पुरो०—पुरोहितम् च पा०, ९ दीयतां, इष्यताम्, इ. पा०.

एवमात्तरतिः अनुरागवान् **स दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसंभवान्** पुत्रान् **तत्र** मिथिलायां **निवेश्य** विवाह्य । 'निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' । इति विश्वः । **त्रिषु अध्वसु** प्रयाणेषु सत्सु **विसृष्टमैथिलः** सन् । **स्वां पुरीं न्यवर्तत** । उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

जातु कदाचित् **वर्त्मसु** ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नन्ति ये ते **ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः** प्रतिकूलगामिनः **मरुतः** । **उत्तटाः नदीरयाः स्थलीम्** अकृत्रिमभूमिम् **इव** । 'जानपदकुण्ड–' इत्यादिना ङीप् । **तस्य वरूथिनीं** सेनां **भृशतया** भृशं **चिक्लिशुः** क्लिश्यन्ति स्म ॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मण्डलं यस्य स [**बद्धभीमपरिवेषमण्डलः**] । 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ।' इत्यमरः । **रविः वैनतेयशमितस्य** गरुडहतस्य **भोगिनः** सर्पस्य भोगेन कायेन । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।' इत्यमरः । वेष्टितः [**भोगवेष्टितः**] **च्युतः** शिरोभ्रष्टः **मणिः इव** । **लक्ष्यते स्म** ॥

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

[**श्येनपक्षपरिधूसरालकाः**] श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः । सांध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः [**सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः**] । रजो धूलिरासामस्तीति **रजस्वलाः** । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययः । **दिशः** । रजस्वला ऋतुमत्यः **अङ्गनाः इव** । 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । **अवलोकनक्षमाः** दर्शनार्हाः **नो बभूवुः** । एकत्राहष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विवेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्करः यां दिशम् अध्युवास च यस्यां दिश्युषितः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति

---

१ अयं शिष्टाचारः । एवं सप्तमसर्गेऽपि-'तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन' इ०. २ 'वर्त्मनि' इ० ३ 'उद्धताः' इ० च पा०. ४ वेष्टनः. ५ सान्द्र. ६ नोदयन्त्यः, प्रेरयन्त्यः, बोधयन्त्यः इ. पाठा०.

तनयकौतुकक्रियां] कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं **वितेनतुः** विस्तृतवन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

उद्वहतीत्युद्वहः । पचाद्यच् । रघूणामुद्वहो **रघूद्वहः** रामः । पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढा–' इति ङीप् । तां [**पार्थिवीं**] सीताम् **उदवहत्** परिणीतवान् । **अथ लक्ष्मणः** तस्याः सीताया अनुजां [**तदनुजाम्**] जनकस्यौरसीम् **ऊर्मिलाम्** उदवहत् । **यौ वरौजसौ तयोः** रामलक्ष्मणयोः **अवरजौ** अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ **तौ सुमध्यमे** कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके [**कुशध्वजसुते**] माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषो भिन्नोदरत्वात् । तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्ये परनारीसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्त्रादयदूषणम् ॥' इति ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

ते चतुर्थसहिताः त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेवमुक्तम् । **सूनवः नववधूपरिग्रहाः** । **सिद्धिमन्तः** फलसिद्धियुक्ताः **तस्य भूपतेः** दशरथस्य **सामदानविधिभेदनिग्रहाः** चत्वार उपायाः **इव बभुः** । विधीयत इति विधिः । दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूनूनामुपायैर्वधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनुसंधेयम् ॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥ ५६ ॥

ताः नराधिपसुताः जनककन्यकाः **नृपात्मजैः** दशरथपुत्रैः **कृतार्थतां** कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यम् **अगमन्** । **ते च ताभिः** तथा । किं च । **सः** वराणां वधूनां च समागमः [**वरवधूसमागमः**] । [**प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः**] प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव संनिभातीति संनिभः । **अभवत्** । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो विधीयन्ते ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापीति भावः ॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५७ ॥

---

१ 'मैथिलीय' इ. २ 'लक्ष्मिणावरमिलाम्' इ. ५ पा०. ३ साकाश्ये भ्राता [illegible] कुशध्वजः । कनीयानेव मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ इ० रामा०. ४ 'परिग्रहात्' इ० पा०. ५ 'साम [illegible]' इ० पा०. ६ वः [illegible] स्वेतरस्वार्थे स्वार्थीयसाम्यप्रबोधने । [illegible] पूर्वे प्रकृतिः [illegible] ॥ इति हरिका०.

एवमात्तरतिः अनुरागवान् स दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसंभवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । 'निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' । इति विश्वः । त्रिषु अध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः सन् । स्वां पुरीं न्यवर्तत । उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

जातु कदाचित् वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नन्ति ये ते ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनः मरुतः । उत्तटाः नदीरयाः स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् इव । 'जानपदकुण्ड–' इत्यादिना ङीप् । तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्लिशुः क्लिश्यन्ति स्म ॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मण्डलं यस्य स [बद्धभीमपरिवेषमण्डलः]। 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ।' इत्यमरः । रविः वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।' इत्यमरः । वेष्टितः [भोगवेष्टितः] च्युतः शिरोभ्रष्टः मणिः इव । लक्ष्यते स्म ॥

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

[श्येनपक्षपरिधूसरालकाः] श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः । सांध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः [सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः] । रजो धूलिरासामस्तीति रजस्वलाः । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययः । दिशः । रजस्वला ऋतुमत्यः अङ्गनाः इव । 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । अवलोकनक्षमाः दर्शनार्हाः नो बभूवुः । एकत्रादृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विनेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्करः यां दिशम् अध्युवास च यस्यां दिश्युषितः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति

१ अयं शिष्टाचारः । एवं सप्तमसर्गेऽपि-'तिसृभिस्त्रिलोकप्रथितेन' इ०. २ 'वर्त्मनि' इ० ३ 'उद्धताः' इ० च पा०. ४ वेष्टनः. ५ सान्द्र. ६ नोदयन्त्यः, प्रेरयन्त्यः, बोधयन्त्यः इ. पाठा०.

:तनयकौतुकक्रियां] कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुः विस्तृतवन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

उद्वहतीत्युद्वहः । पचाद्यच् । रघूणामुद्वहो रघूद्वहः रामः । पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढा–' इति ङीप् । तां [पार्थिवीं] सीताम् उदवहत् परिणीतवान् । अथ लक्ष्मणः तस्याः सीताया अनुजां [तदनुजाम्] जनकस्यौरसीम् ऊर्मिलाम् उदवहत् । यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मणयोः अवरजौ अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके [कुशध्वजसुते] माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषो भिन्नोदरत्वात् । तदुक्तम्—' पितृव्यपुत्रे सापत्ये परनारीसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्त्रादयदूषणम् ॥ ' इति ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

ते चतुर्थसहिताः त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेवमुक्तम् । सूनवः नववधूपरिग्रहाः । सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्ताः तस्य भूपतेः दशरथस्य सामदानविधिभेदनिग्रहाः चत्वार उपायाः इव बभुः । विधीयत इति विधिः । दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूनूनामुपायैर्वधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनुसंधेयम् ॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥ ५६ ॥

ताः नराधिपसुताः जनककन्यकाः नृपात्मजैः दशरथपुत्रैः कृतार्थतां कुलशीलवयोरूपादिसारूप्यम् अगमन् । ते च ताभिः तथा । किं च । स वराणां वधूनां च समागमः [वरवधूसमागमः] । [प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः] प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव संनिभातीति संनिभः । अभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो विधीयन्ते ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापीति भावः ॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५७॥

एवमात्तरतिः अनुरागवान् स दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसंभवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । 'निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' । इति विश्वः । त्रिषु अध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः सन् । स्वां पुरीं न्यवर्तत । उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

जातु कदाचित् वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नन्ति ये ते ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनः मरुतः । उत्तटाः नदीरयाः स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् इव । 'जानपदकुण्ड-' इत्यादिना ङीप् । तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्लिशुः क्लिश्यन्ति स्म ॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मण्डलं यस्य स [बद्धभीमपरिवेषमण्डलः]। 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ।' इत्यमरः । रविः वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।' इत्यमरः । वेष्टितः [भोगवेष्टितः] च्युतः शिरोभ्रष्टः मणिः इव । लक्ष्यते स्म ॥

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

[श्येनपक्षपरिधूसरालकाः] श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः । सांध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः [सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः] । रजो धूलिरासामस्तीति रजस्वलाः । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययः । दिशः । रजस्वला ऋतुमत्यः अङ्गनाः इव । 'स्यादजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । अवलोकनक्षमाः दर्शनार्हाः नो बभूवुः । एकत्राहष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्करः यां दिशम् अध्युवास च यस्यां दिश्युषितः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति

१ अयं शिष्टाचारः । एवं सप्तमसर्गेऽपि-'त्रिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन' इ०. २ 'वर्त्मनि' इ० ३ 'उद्धताः' इ० च पा०. ४ वेष्टनः. ५ सान्द्र. ६ नोदयन्त्यः, प्रेरयन्त्यः, बोधयन्त्यः इ. पाठा०.

कर्मेलम्। तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः। 'स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाः।' इत्यमरः। क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं [क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं] भार्गवं चोदयन्त्यः इव प्रतिभयं भयंकरं ववासिरे रुरुवुः। 'वासृ शब्दे' इति धातोर्लिट्। 'तिरश्चां वासितं रुतम्' इत्यमरः॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित्।
अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ॥ ६२ ॥

तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यज्ञः क्षितेः ईश्वरः शान्तिम् अनर्थनिवृत्तिम् अधिकृत्य उद्दिश्य गुरुं वसिष्ठम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः। स गुरुः स्वन्तं शुभोदर्कं भावि इति तस्य राज्ञो व्यथां [तद्व्यथाम्] अलघयत् लघूकृतवान्॥

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

सपदि उत्थितः तेजसः राशिः वाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल खलु। यः सैनिकैः नयनानि प्रमृज्य चिरात् [लक्षणीयपुरुषाकृतिः] लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः। अभूदिति शेषः॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरूर्जितं दधत्।
यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तं [उपवीतलक्षणम्]। पितुरयं पित्र्यः। 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्प्रत्ययः। तं [पित्र्यम्] अंशम्। धनुषोर्जितं धनुरूर्जितम्। मातुरयं मातृकः। 'ऋतष्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः। तं [मातृकम्] अंशं च दधद् यः भार्गवः। ससोमः चन्द्रयुक्तः घर्मदीधितिः सूर्यः इव। सद्विजिह्वः ससर्पः चन्दनद्रुमः इव स्थितः॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा।
वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

रोषेण परुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः। 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः। तस्य रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदः अपि मर्यादालङ्घिनोऽपि पितुः शासने तस्थुषा

स्थितेन वेपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग् घृणा अजीयत । ततः अनन्तरं **मही** अजीयत । मातृहन्तुः क्षत्रवधाकृतौ जुगुप्सेति भावः ॥

अक्षबीजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ॥ ६६ ॥

यः भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेन [**दक्षिणश्रवणसंस्थितेन**] **अक्षबीजवलयेन** अक्षमालया क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्यायाः [**क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः**] व्याजोऽक्षमालारूपः पूर्वो यस्यास्तां गणनां [**व्याजपूर्वगणनाम्**] **उद्वहन् इव निर्बभौ** ॥

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।
बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥ ६७ ॥

पितुः जमदग्नेः **वधभवेन** क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन **मन्युना** कोपेन [**राजवंशनिधनाय**] राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति विश्वः । **दीक्षितम्** । प्रवृत्तमित्यर्थः । **तं भार्गवं स्वां दशां च अवलोक्य** बालाः सूनवो यस्य स [**बालसूनुः**] **पार्थिवः विषसाद** । स्वस्यातिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिकोपात्कांदिशीकोऽभवदित्यर्थः ॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।
हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

आत्मजे पुत्रे **दारुणे** घोरे **अहिते** शत्रौ **च तुल्यम्** अविशेषेण **वर्तमानं राम इति नाम** । **हारसर्पयोः** वर्तमानं **रत्नजातं** रत्नजातिः **इव** । **अस्य** दशरथस्य **हृद्यं** हृदयंगमं **भयदायि** भयंकरं **च अभवत्** ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

स भार्गवः **अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं नृपम् अनवेक्ष्य यतः** यत्र **भरताग्रजः ततः** तत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोषाग्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिव स्थितां [**क्षत्रकोपदहनार्चिषं**] । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः । उदग्रा तारका कनीनिका यस्यास्ताम् [**उदग्रतारकाम्**] । 'तारकाऽक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । **दृशं संदधे** ॥

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

---

१ घृणा दया कार्याकार्यविचारशीलता वा । २ संश्रवेण. ३ तथा च भारते-एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ४ विव्यथे दशरथो दशाच्युतः. ५ ०वंश. ६ तारकम्. ७ विषक्त, नियुक्त. ८ सारिणं, वर्तिनम् इ. पा० ।

कार्मुकनिषक्तमुष्टिना । शरं अङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता । योद्धुमिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण । कर्त्रा । विगतभीः निर्भीकः सन् । पुरोगतः अग्रगतः राघवो निजगदे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।
सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोपितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रजातं क्षत्रजातिः । मे [अपकारवैरि] अपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषि । तत् क्षत्रजातं बहुशः एकविंशतिवारान् निहत्य शमं गतः आस्मि । तथापि सुप्तसर्पः दण्डघट्टनाद् इव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद् [विक्रमश्रवात्] रोषितः रोषं प्रापितः अस्मि ॥

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

अन्यैः पार्थिवैः [अन्यपार्थिवैः] । अनमितपूर्वं पूर्वमनामितम् । सुप्सुपेति समासः । अस्य मैथिलस्य धनुः त्वम् अक्षणोः क्षतवान् । किल इति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । तद् धनुर्भङ्गं निशम्य आकर्ण्य भवता आत्मनः मम वीर्यमेव शृङ्गं [वीर्यशृङ्गम्] भग्नम् इव समर्थये मन्ये ॥

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन्काले जगति राम इति अयं शब्दः उच्चरितः सन् माम् एव अगात् । संप्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिः विपरीतवृत्तिः । अन्यगामीति यावत् । स शब्दः मे व्रीडम् आवहति लज्जां करोति ॥

बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

अचले क्रौञ्चाद्रौ अपि अकुण्ठितम् अस्त्रं बिभ्रतः मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धेतोः [धेनुवत्सहरणात्] हैहयः कार्तवीर्यः च कीर्तिम् अपहर्तुम् उद्यतः उद्युक्तः त्वं च । वत्सहरणे भारतश्लोकः— 'अवमत्याश्रमातस्य होमधेन्वास्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥' इति ॥

अभिपात्यकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

---

१ 'अपकारि वैरि' इ. २ रोषितः–उत्थितः, उद्यतः, इ० पा०. ३ धर्मविभ्रमात्.
४ ... इ० ...॥
५ 'क्रम् हंस...' इ० पा०.

तेन कारणेन । क्रियते येनासौ करणः । क्षत्रियान्तस्य करणः [**क्षत्रियान्तकरणः**] **अपि विक्रमः । त्वयि अजिते मां न अवति** न प्रीणाति । तथा हि । **पावकस्य** अग्नेः **महिमा स गण्यते यः कक्षवत्** कक्ष इव । 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यर्थे वतिः । **सागरे अपि ज्वलति** ॥

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।
खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

किं च ऐश्वरं **धनुः हरेः** विष्णोः **ओजसा** बलेन **आत्तबलं** हृतसारं **च विद्धि । यत्** धनुः **त्वया अभाजि** अभञ्जि । 'भञ्जेश्च चिणि' इति विभाषया नलोपः । तथा हि । **नदीरयैः खातमूलम्** अवदारितपादं **तटद्रुमं मृदुः अपि अनिलः पातयति ।** ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्क्षमिति मा गर्वीरिति भावः ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

तत् तस्मात् **मदीयम् इदम् आयुधं** कार्मुकं **ज्यया संगमय्य** संयोज्य । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । **सशरं** यथा तथा त्वया **विकृष्यताम् । प्रधनं** रणः **तिष्ठतु** । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः । 'प्रधनं मारणे रणे' इति विश्वः । **एवम् अपि** मद्धनुःकर्षणेऽपि **अहं तुल्यबाहुतरसा** समबाहुबलेन । 'तरसी बलरंहसी' इत्यमरः । **त्वया जितः** ॥

कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

यदि वा उद्गतार्चिषा उद्गतज्वालया **मम परशुधारया तर्जितः कातरः असि** भीतोऽसि चेत् । **वृथा** [**ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिः**] ज्यानिघातेन कठिना अङ्गुल्यो यस्य स तथोक्तः **अभययाचनाञ्जलिः** अभयप्रार्थनाञ्जलिः **बध्यताम्** । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः ॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।
तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

भीमदर्शने भार्गवे एवम् उक्तवति सति । **राघवः** स्मितेन हासेन विकम्पि-

---

१ 'रसम्' इ० पा०. २ पुरा किल विश्वकर्मा अप्रतिमवीर्ये द्वे धनुषी निर्मायैकं विष्णवे एकं शिवाय ददौ । ततोनयोः को बलवत्तर इति देवैः पृष्टो ब्रह्मा तयोः कलहं जनयामास । एवं हरिहरयोः प्रवृत्ते युद्धे भगवान् विष्णुः शिवधनुर्निर्वीर्यं कृतवान् शिवं च स्तम्भयामास इ. रामायणम् । ३ तन्मदीयमिदमाततज्यतां नीयतां विजयसाधनं धनुः । इ. पा०. ४ '०विमर्दे' इ. पा०.

ताधरः [स्मितविकम्पिताधरः] सन् । तद्धनुर्ग्रहणम् एव समर्थम् उचितम् उत्तरं प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।
केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्तेन [पूर्वजन्मधनुषा] समागतः संगतः स रामोऽतिमात्रमत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनः [अतिमात्रलघुदर्शनः] अभवत् । तथा हि नवाम्बुदः केवलः रिक्तः अपि सुभगः । त्रिदशचापेनेन्द्रधनुषा लाञ्छिताश्चिह्नितः [त्रिदशचापलाञ्छितः] किं पुनः । सुभग एवेति भावः ॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाऽधिरोपितम् ।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् [भूमिनिहितैककोटि] कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः च । 'कर्मण उकञ्' इत्युकञ्प्रत्ययः । अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुः भार्गवः च । धूमशेषः धूमकेतनः अग्निः इव । निष्प्रभः निस्तेजस्कः आस बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं दीप्त्यर्थकस्यास्ते रूपं वा ॥

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

परस्परस्थितौ अन्योन्याभिमुखौ । [वर्धमानपरिहीनतेजसौ] वर्धमानं च परिहीनं चेति द्वन्द्वः । वर्धमानपरिहीने तेजसी ययोः तौ उभौ राघवभार्गवौ अपि । दिनात्यये सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकरौ इव । जनता जनसमूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल्प्रत्ययः । पश्यति स्म अपश्यत् । अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं द्रष्टव्यम् ॥

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥

हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपामृदुः राघवः । आत्मनि विषये स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितम् अमोघम् आशुगं बाणं च अयंश्च व्याजहार बभाषे ॥

---

१ 'नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव' इति भावः । २ 'शुभ' इ. पा० ३ ०कम्पयन् , ४ जमदग्नेर्हि विष्णुः ... परशुरामस्तं तस्य धनुषा इ.टि०, ५ 'लघुगुरो च मनं हि ... ' इ. मेदिनी । ६ ०कोटिना, निहितै०, ७ 'भार्गवस्य ... भार्गवो ... ' इ. पा० ८ नाशयतां, ९ ०भावौ, १० अनुकूल: कौ० ... ... लोके ... ... इति । ११ 'अवन्दत' इ. पा०

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥

अभिभवति अपि त्वयि । विप्रः इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुम् अलं शक्तः न अस्मि । किं तु अनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि । उत मखार्जितं लोकं स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

ऋषिः भार्गवः तं रामं प्रत्युवाच । किमिति । तत्त्वतः स्वरूपतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न । किं तु वेद्म्येवेत्यर्थः । किं तु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजः दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितः हि असि ॥

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

पितृद्विषः पितृवैरिणः भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधां च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । 'देये त्रा च' इति चकारात्सातिः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया आहितः कृतः जयविपर्ययः पराजयः अपि श्लाघ्यः आश्लाघ्य एव ॥

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

तत् तस्मात्कारणाद्धे मतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनाय आप्तुमित्यर्थः ईप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किं तु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिः अभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति । अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।
भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

राघवः तथा इति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतः अपि साधुकारिणोऽपि । करोतेः क्विप् । भार्गवस्य दुरत्ययः दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबन्धः [स्वर्गमार्गपरिघः] अभवत् ॥

१ अत्र रामायणम्—ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन [विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रत्वेन] च । तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान् । लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः । २ विप्र० इ. पा० ३ कारणादित्यर्थः । तदुक्तं हरिवंशे—'त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता । कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः सुमहाबलः । सर्वपापविनाशाय वाजिमेधेन चेष्टवान् ॥ तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुंधराम् ॥ ४ 'प्राङ्मुखम्' इ. पा० ५ सुकृतस्य.

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये[2] ॥ ८९ ॥

राघवः अपि क्षम्यताम् इति वदन् तपोनिधेः भार्गवस्य चरणौ समस्पृशत् प्रणनाम । तथा हि । तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिः एव कीर्तये । भवतीति शेषः ॥

राजसत्वमवधूय मातृकं पित्र्यम[3]स्मि गमितः शमं यदा[4] ।
नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः[5] ॥ ९० ॥

मातुरागतं मातृकं राजसत्वं रजोगुणप्रधानत्वम् अवधूय पितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया मम अपेक्षितत्वादनिन्दितमगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सः [अनिन्दितफलः] अयं निग्रहः अपकारः अपि अनुग्रहीकृतः ननु उपकारीकृतः खलु ॥

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे[8] ॥ ९१ ॥

अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः संपादयिष्यतः ते अविघ्नं अस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । '*अव्ययं विभक्ति—*' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः । तं [सलक्ष्मणं] । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । लक्ष्मणाग्रजं रामम् इति वचः ऊचिवान् उक्तवान् । वूनः क्वसुः । ऋषिः तिरोदधे अन्तर्दधे ॥

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं
स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।
तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः
कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥ ९२ ॥

तस्मिन् *भार्गवे गते सति* । विजयिनं रामं पिता स्नेहात्परिरभ्य आलिङ्ग्य पुनर्जातम् एव अमन्यत । क्षणं शुग्यस्येति विग्रहः । क्षणशुचः तस्य दशरथस्य परितोषलाभः संतोषप्राप्तिः । कक्षाग्निना दावानलेन । 'कक्षः शुष्ककाननवीरुधोः' इति विश्वः । लङ्घितस्याभिहतस्य तरोः [कक्षाग्निलङ्घिततरोः] वृष्टिपातः इव । अभवत् ॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये
कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

१ अथ. २ शोभते. ३ पैत्र्यं, शर्म-पर्ब. ४ 'यत.' इ. पा. ५ अनुग्रहः कृतः इ० पा०. ६ कामक्रोधादिरिपुबाधकत्वम् । क्षत्रियोचिततेजः प्रभावादिगुणो वा । ७ शाधि, 'साधु यामि' इ. पा०. ८ अस्मात्सर्गादि पद्यं क्वचित्—*स्वं निवेश्य किल धाम राघवे वैष्णवं विदितविष्णुतेजसि । स्वस्तिवादनमधिकृत्य चाश्रयं भार्गवोऽथ निजमाश्रमं ययौ ॥*

पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां
कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥ ९३ ॥

अथ । ईषदसमाप्तः शर्वः **शर्वकल्पः** । 'ईषदसमाप्तौ–' इति कल्पप्रत्ययः । **अवनिपालः** । क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन्स तस्मिन् [**क्लृप्तरम्योपकार्ये**] **पथि कतिचित् शर्वरीः** रात्रीः **गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम् अङ्गनानां लोचनैः** । कुवलयानि येषां संजातानि कुवलयिताः । ' तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ' इतीतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां [**कुवलयितगवाक्षां**] **पुरम् अयोध्याम् अविशत्** प्रविष्टवान् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
सीताविवाहवर्णनः नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

वन्दामहे महोद्दण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ।
तेजोनिर्जितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।
आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोपासि ॥ १ ॥

[**निर्विष्टविषयस्नेहः**] स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचाद्यच् । स्निह्यन्ति पुरुषा येष्विति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दादयस्त एव स्नेहा निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहाः येन स तथोक्तः । ' निर्वेशो भृतिभोगयोः ' इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्य अन्तं वार्द्धकम् [**दशान्तम्**] **उपेयिवान्स** दशरथः । **उपासि प्रदीपार्चिरिव** दीपज्वालेव । [**आसन्ननिर्वाणः**] आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्तः **आसीत्** । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश : आश्रयः भाजनमिति यावत् । ' विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च ' इति विश्वः । दशा वर्तिका । ' दशा वर्ताववस्थायाम् ' इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । ' निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने ' इति यादवः ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २ ॥

जरा कैकेयीशङ्कयाइव पलितस्य केशादिशौक्ल्यस्य छद्मना मिषेण [**पलितच्छद्मना**] । ' पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ ' इत्यमरः । **कर्णमूलं** कर्णोपकण्ठम्

---

१ दर्शिनीनां. २ मार्तण्डः सूर्यः । ३ निर्वाणप्रदी०. ४ निर्विष्टः भुक्तः विषयेषु स्त्र्यादिषु स्नेहो रसो येन इति दि०, विषयाणां रूपरसादीनां स्नेहः प्रीतिर्येन इति हे० । चा० सु० दयोप्येवम् । श्लिष्टोपमालंकारः इ० चा० सु०. ५ ०जाहं इ. पा० । अत्र चा०—कर्णमूलमिति व्याधिवाचकत्वादसभ्यः पाठः [अश्लीलत्वादुःपाठः इति दि०] । कर्णजाहमिति समीचीनः पाठः । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ इत्यनेन जाहच्प्रत्ययः ।

आगत्य रामे श्रीः राज्यलक्ष्मीः न्यस्यतां निधीयताम् इति तमाह। दशरथो वृद्धोऽहमिति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकाङ्क्षेत्यर्थः ॥

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्ता । कुल्या कृत्रिमा सरित् । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । उद्यानपादपानिव । पौरान्प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य संभारमुपकरणं [अभिषेकसंभारम्] शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास । स्ववैमुख्यमूलेन राजशोकेन प्रतिबबन्धेत्यर्थः ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ ५ ॥

चण्डी अतिकोपना। 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः। सा किल भर्त्रा आश्वासिता अनुनीता सती [तत्संश्रुतौ] तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ इन्द्रेण सिक्ताभिवृष्टा [इन्द्रसिक्ता] भूः बिले वल्मीकादौ मग्नौ [बिलमग्नौ] उरगौ इव। उद्ववाम उज्जगार॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत्समाः ।
द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

सा तयोः वरयोर्मध्ये एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राव्राजयत् प्रावासयत् । द्वितीयेन सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यमात्रफलाम् । न तूपभोगफलामिति भावः । श्रियम् ऐच्छत् इयेष ॥

पित्रा दत्तां रुदन्रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार । स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चाद्वनाय गच्छ इति एवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितः अग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

---

१ ॰यामास इ॰ पा॰ २ 'अश्रु-बाष्प-बिन्दुभिः' इ. पा॰ ३ अत्राध्यात्मरामायणम्—पुरा देवासुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयं । इन्द्रेण याचितो धन्वी साहाय्यार्थं महारथः ॥ जगाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने । युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः ॥ तदाक्षकीलो न्यपतच्छिन्नस्तस्य न वेद सः । त्वं तु हस्तं समावेश्य कीलरन्ध्रेऽतिधैर्यतः ॥ स्थितवत्यसितापाङ्गी पतिप्राणपरीप्सया । ततो हत्वाऽसुरान् सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः । आश्चर्यं परमं लेभे त्वामालिङ्ग्य मुदान्वितः । वृणीष्व यत्ते मनसि वाञ्छितं वरदो ह्यहम् । वरद्वयं वृणीष्व त्वमेवं राजाऽवदत्स्वयम् । त्वयोक्तो वरदो राजन् यदि दत्तं वरद्वयम् । त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ । यदा मेऽवसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयम् ॥ इति । ४ 'रामप्रव्राजनं वने इ. पा॰.

दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

मङ्गलक्षौमे दधतः वल्कले वसानस्य आच्छादयतः च तस्य रामस्य समम् एकविधं मुखरागं मुखवर्णं जनाः विस्मिताः ददृशुः । सुखदुःखयोरविकृत इति भावः ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।
विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स रामः गुरुं पितरं सत्याद् वदानरूपाद् अलोपयन् अभ्रंशयन् । [सीतालक्ष्मणसखः] सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश । सतां मनः च प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्य इति भावः ॥

राजाऽपि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।
शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितः राजा अपि स्वकर्मणा मुनिपुत्रवधरूपेण जातः स्वकर्मजस्तं [स्वकर्मजं] शापं पुत्रशोकजमरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तम् अमन्यत । मृत इत्यर्थः ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥

[विप्रोषितकुमारं] विप्रोषिता गताः कुमारा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । [अस्तमितेश्वरम्] अस्तमितो मृतः ईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् आमिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'आमिषं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथ अनाथाः प्रकृतयः अमात्याः । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि ।' इति विश्वः । मातृबन्धुषु निवासिनं [मातृबन्धुनिवासिनम्] भरतं स्तम्भिताश्रुभिः । पितृमरणगुप्त्यर्थमिति भावः । मौलैः आप्तैः सचिवैः आनाययामासुः आगमयांचक्रुः ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।
मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

कैकेयीतनयः भरतः पितुः तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्याः मातुः केवल मातुरेव पराङ्मुखो न । किं तु श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत् ॥

१ चीरे च परिगृह्णतः. २ ॰गमसमञ्जसम् इ. पा॰ ३ रन्ध्रस्य छिद्रस्य वैगुण्यस्य इति यावत् । अन्वेषणं मार्गणं तस्मिन्दक्षाम्तत्परास्तेषाम्. ४ वर्ग, वंश, इ. पा॰. ५ मूले भवैः मौलैः कुलक्रमागतैः अत एव आप्तैः । ६ तस्याः इ. पा. ।

सर्सैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

ससैन्यः भरतः रामम् अन्वगात् च । किं कुर्वन् । आश्रमालयैः वनवासिभिः दर्शितान् एते रामनिवासा इति कथितान् ससौमित्रेः लक्ष्मणसहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान् निवासवृक्षान् पश्यन् उदश्रुः रुदन् ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः । कथितपितृमरणः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाननुभुतशिष्टा संपद्गुणोत्कर्षो यस्याः । 'संपद्भूतौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तया [अनुच्छिष्टसंपदा] लक्ष्म्या करणेन निमन्त्रयांचक्रे आहूतवान् ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६ ॥

स हि भरतः प्रथमजे अग्रजे तस्मिन् रामे अकृतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुवः स्वीकरणात् आत्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

स्वर्गिणः पितुः निदेशात् अपाक्रष्टुं निवर्तयितुम् अशक्यं तं रामं पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८ ॥

स भरतः भ्रात्रा रामेण तथा इति उक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीम् अयोध्यां नाविशदेव । किं तु नन्दिग्रामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासम् इव निक्षेपमिव अभुनक् अपालयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । भुजेर्लङ् ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यतृष्णापराङ्मुखः भरतः इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः

१ 'कथिताम्' इ. पा० २ "चित्रकूटाश्रयस्थं, 'चित्रकूटस्थितं रामम्' इ. पा०. ३ गमित। द्युतो.'—स्थितः इ. पा०. ४ अनुसृष्ट इ. पा०. ५ उक्तमिदमन्यत्र [illegible]—' [illegible] हि [illegible] कामजितः' इति । अत्र हेमाद्रिः—दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ परिवेत्ता परिवित्तिश्च [illegible] । [illegible] मेव [illegible] ॥ इति । ६ निदे०, अदे० इ० पा० ७ [illegible] इ. पा० ८ [illegible] इ. पा.

पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्म अकरोम् इव । इत्युत्प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् । वृत्तिकारस्य–दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दः लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमेव । तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् दृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात्पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

सानुजः शान्तः रामः अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमूलादिना वर्तयन् वृत्तिं कुर्वन्वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्मकं [वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं] युवा यौवनस्थ एव चचार ॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।
कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किंचिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

स रामः कदाचित् प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं [प्रभावस्तम्भितच्छायं] वनस्पतिम् आश्रितः सन् । किंचिद् ईषत् श्रमात् इव सीतायाः अङ्के शिश्ये सुष्वाप ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्[3] ॥ २२ ॥

ऐन्द्रिः इन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः तस्याः सीतायाः स्तनौ । प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु [प्रियोपभोगचिह्नेषु] । तत्कृतनखक्षतेष्वित्यर्थः । पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् । 'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः । दुःश्लिष्टदोषघातम् आचरन् कुर्वन् इव नखैः विददार विलिलेख । किल इत्यैतिह्ये ॥

तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥

रामया सीतयावबोधितः [रामावबोधितः] रामः तस्मिन् काके इषीकास्त्रं काशास्त्रम् । 'इषीका काशमुच्यते' इति हलायुधः । आस्थद् अस्यति स्म । 'असु क्षेपणे' इति धातोर्लुङ् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'अस्य-

---

१ मघो नाम नरः लोके चिनं निषध उच्यते । तेनेति भक्तसंयोगात्मायश्चित्तमिनीयते ॥

२ 'कृतिम्' इ. पा. ३ 'आचरत्' इ. पा० । अस्य श्लोकस्य स्थाने केचिदिमं श्लोकं पठन्ति–
मृगतृष्णे ततः सीतां रक्तनीलनवे धृते [शठः] । पश्चात्तदनन्तरमानैर्बबाधे वायसो बलात् ॥

४ 'भ्रान्तः स, भ्रान्तस्तु–मन्' इ. पा०

-तेस्तुक्' इति धुगागमः। स काक एकनेत्रस्य व्ययन दानेन [एकनेत्रव्ययेन] तस्माद् अस्त्रात् आत्मानं मुमुचे मुक्तवान्। मुचेः कर्तरि लिट्। 'धेनुं मुमोच' (२।१) इतिवत्प्रयोगः ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः।
आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

रामः तु आसन्नदेशत्वाद् हेतोः पुनः भरतागमनम् आशङ्क्य उत्सुकसारङ्गाम् उत्कण्ठितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज। आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ॥

प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

स रामः। अतिथिषु साधून्यातिथेयानि। 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः। तेषु [आतिथेयेषु] ऋषिकुलेषु ऋष्याश्रमेषु। 'कुलं कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये।' इति हैमः। वर्षासु भवानि वार्षिकाणि। 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्प्रत्ययः। तेषु [वार्षिकेषु] ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्करः इव। वसन् दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता।
प्रतिषिद्धाऽपि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

तं रामं अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या प्रतिषिद्धा निवारिता अपि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः इव बभौ ॥

अनुसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम्।
सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥ २७ ॥

सा सीतानुसूयया अत्रिभार्ययातिसृष्टेन दत्तेन [अनुसूयातिसृष्टेन] पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण काननं वनं [पुष्पोच्चलितषट्पदं] पुष्पेभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्पदा यस्मिंस्तत्तथाभूतं चकार ॥

संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥

संध्याभ्रकपिशः विराधः नाम राक्षसः। ग्रहः राहुः इन्दोः इव। तस्य रामस्य मार्गम् अध्वानम् आवृत्य अवरुध्य अतिष्ठत् ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥

लोकस्य शोषणः शोषकः [लोकशोषणः] स राक्षसः तयोः रामलक्ष्मणयोः

---

१ ... ... इ. पा., २ अन., 'विसृष्टेन' इ. पा. ३ '...' इ. पा० ४ ... ५ '...' इ. पा०, ६ ... ७ ... ८ ...

मध्ये मैथिलीम् । नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रपदयोः अन्तरे मध्ये वृष्टिम् अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धः इव । जहार । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः ॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।
गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचख्नतुः ॥ ३० ॥

ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं विराधं विनिष्पिष्य हत्वा । अशुचिना अपवित्रेण गन्धेन स्थलीम् आश्रमभुवं पुरा दूषयति दूषयिष्यति इति हेतोः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् । वसुधायां निचख्नतुः भूमौ खनित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।
अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१ ॥

ततः रामः कुम्भजन्मनः अगस्त्यस्य शासनात् । पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । 'तद्धितार्थ–' इति तत्पुरुषः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगोः' इति ङीप् । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायां इव अनपोढस्थितिः अनतिक्रान्तमर्यादः तस्थौ ॥

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । राघवम् । निदाघार्ता घर्मतप्ता व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुमम् इव । अभिपेदे प्राप ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।
अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

सा शूर्पणखा सीतासंनिधौ एव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती तं रामं वव्रे वृतवती । तथा हि । अत्यारूढः अतिप्रवृद्धः नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञः अवसरज्ञो न भवति इति अकालज्ञः हि ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं[3] भजस्व मे ।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

वृषः पुमान् । 'वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रले । पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती च कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्प्रत्ययः । 'अश्वक्षी–

१ अधो इ. पा॰ २ 'मनिसेरे' इ. पा॰. ३ यवीयांसम्, लघीयांसम्.

-रवृपलक्षणानामात्मप्रीतौ क्यचि ' इत्यसुगागमः । ततो लटः शत्रादेशः । ' उगितश्च ' इति -ङीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धः रामः वृषस्यन्तीं तां राक्षसीम् ' हे बाले, अहं कलत्रवान् । मेकनीयांसं कनिष्ठं भजस्व इति शशास आज्ञापितवान् ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।
साऽभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन लक्ष्मणेन अपि अनभिनन्दिता नाङ्गीकृता भूयः -रामाश्रया सा राक्षसी । उभे कूले भजतीति उभयकूलभाक् । नदी इव अभूत् । सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां [क्षणसौम्यां] तां राक्षसीम् । -निवातेन स्तिमितां निश्चलां [निवातस्तिमिताम्] उदधेः वेलाम् अम्बुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः । ' अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला ' इत्यमरः । चन्द्रोदयः इव । संरम्भं -संक्षोभं निनाय ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । पश्य माम् । त्वया कर्त्र्या कृतम् उपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विषये मृग्याः कर्त्र्याः परिभवः इति अवेहि ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निर्विशतीं भयात् ।
रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥

भयाद् भर्तुः अङ्के निर्विशतीम् आलिङ्गन्तीं मैथिलीम् इति उक्त्वा -शूर्पणखा नाम्नः सदृशम् । शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपम् आकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार । अदर्शयदित्यर्थः ॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुबुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं [कोकिलामञ्जुवादिनीम्] पश्चात् शिवावद्घोरस्वनां [शिवाघोरस्वनां] तां शूर्पणखां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः । -मृदङ्गः शब्दः श्रूयत इतिवत्प्रयोगः । विकृता मायाविनी इति बुबुधे बुद्धवान् । कर्तरि लिट् ॥

१ न तेनाप्यभि०. २ क्षणं. ३ मृगीप०. ४ मृत्यवे. ५ 'अङ्के-ङ्कं-निविशतीं; अङ्गानि विशतीम्' इ. पा० ६ नाम-नाम्नी. ७ 'भाषिणीम्' इ. पा० ८ स्वरां.

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

अथ स लक्ष्मणः विकृष्टासिः कोशोद्धृतखड्गः सन् क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य भीषयतीति भीषणाम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युट् कर्तरि । तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यलक्षणं तेन [वैरूप्यपौनरुक्त्येन] अयोजयत् योजितवान् । स्वभावत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।
अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तया [वक्रनखधारिण्या] वेणुवत्कर्कशपर्वया [वेणुकर्कशपर्वया] । अत एवाङ्कुशस्याकार इवाकारो यस्याः सा तया [अङ्कुशाकारया] अङ्गुल्या तौ राघवौ अम्बरे व्योम्नि स्थिता । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि ' इत्यमरः । अतर्जयत् अभर्त्सयत् । ' तर्ज भर्त्सने ' इति धातोश्चौरादिकादनुदात्तत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूह्यमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम् । ' तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविषु इति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

सा आशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यः राक्षसेभ्यः तथाविधं स्वाङ्गच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रामस्य कर्तुरुपक्रमः रामोपक्रमम् । रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । ' उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ' इति क्लीबत्वम् । तद् नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवं [रक्षःपरिभवं] आचख्यौ च ॥

मुखावयवलूनां तां नैरृता यत्पुरो दधुः ।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

नैरृताः राक्षसाः । ' नैरृतो यातुरक्षसी ' इत्यमरः । मुखावयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां [मुखावयवलूनां] तां पुरः दधुः अग्रे चक्रुरिति यत् तद् एव रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाम् अमङ्गलम् अभूत् ॥

उदायुधानापततस्तान्दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदायुधान् उद्यतायुधान् आपततः आगच्छतः दृप्तान् तान् खरादीन् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयस्याशंसामाशां [विजयाशंसां] लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सन्नद्ध इति भावः ॥

१ विवृता-विधृता-सिः. २ ०पुनरुक्तेन, वैरूप्यं पुन०, ३ [illegible], ४ [illegible]
५ ० भवागमम्. ६ मुखेऽवयव०. ७ गामि०. ८ [illegible]. ९ [illegible].

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

दाशरथिः रामः एकः अद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः । सन्तीति शेषः । तैः यातुधानैः तु स रामः आजौ ते यातुधानाः यावन्तः यावत्संख्याकाः एव तावान् तावत्संख्याकः च ददृशे ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

अथ शुभाचारः रणे साधुचारी सद्वृत्तश्च स काकुत्स्थः असज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसम् आत्मनः दूषणं दोषम् इव न चक्षमे न सेहे । प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।
क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥ ४७ ॥

स रामः तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रतिजहारेत्यर्थः ।[१] क्रमशः यथाक्रमम् । प्रयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः पुनः चापात्समं युगपत् इव उद्ययुः । अतिलघुहस्त इति भावः ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

देहमतीत्य भित्वा गच्छन्तीति देहातिगाः तैः [देहातिगैः] । यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्येषां तैः [यथापूर्वविशुद्धिभिः] । अतिवेगत्वेन देहभेदात्प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः । शितैः तीक्ष्णैः तैः बाणैः त्रयाणां खरादीनां आयुः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥

तस्मिन्रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।
उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किंचन ॥ ४९ ॥

तस्मिन् रामशरैरुत्कृत्ते छिन्ने [रामशरोत्कृत्ते] महति रक्षसां बले उत्थितम् उत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।' इत्यमरः । अन्यत् च अन्यत् किंचन न ददृशे । कबन्धेभ्य इत्यत्र 'अन्यारात्—' इति पञ्चमी । निःशेषं हतमित्यर्थः ॥

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।
अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥

---

१ ०थी रामः इ. पा. २ 'एवासंख्यावद्वा' इ. पा० । अत्र हेमाद्रिः—तावद्वा तावत्प्रकारः । संख्याया विधार्थे धा । अधिकरणविचाले च इति ॥ अधिकरणं द्रव्यम् । विचालः संख्यान्तरापादनमेकस्यानेकीकरणं । एकं राशिं पञ्चधाकुरु इति वामनः (काशिकावृत्तिः). ३ 'अपि' इ. पा. ४ 'सदाचारः' इ० पा०. ५ शनैः. ६ ०पूर्व. ७ च. ८ उच्छ्रितं. ९ चान्यत्, अन्यत्तु, अन्यश्च इ.पा०. १० वर्षिणी.

सा सुरद्विषां वरूथिनी सेना बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति क्लीबत्वम् । [गृध्रच्छाये] अप्रबोधाय अपुनर्बोधाय सुष्वाप ममारेत्यर्थः । अत्र सुरतश्रान्तकान्तासमाधिर्ध्वन्यते ॥

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

एका शूर्पवन्नखानि यस्याः सा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीप्प्रतिषेधः । सा एव रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां [राघवास्त्रविदीर्णानां] तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं दुर्वार्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहरा अभवत् । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः ॥

निग्रहात्स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण [2]निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

स्वसुः शूर्पणखायाः निग्रहात् अङ्गच्छेदात् आप्तानां बन्धूनां खरादीनां वधाच्च कारणात् धनदानुजः रावणः रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं निहितं मेने ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ५३ ॥

स रावणः मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः संजातविघ्नः [पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः] सन् सीतां जहार ॥

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैः दशरथप्रीतेः दशरथसख्यस्य अनृणम् ऋणैर्विमुक्तं गृध्रं जटायुषम् अपश्यतां दृष्टवन्तौ । दृशेर्लङि रूपम् ॥

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
[4]आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

स जटायुः रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा वाग्वृत्त्या आचष्ट । आत्मनः सुमहत्कर्म तद्रूपं व्रणैः आवेद्य संस्थितः मृतः ॥

---

१ शरविद्धानां, ० विशीर्णानाम्. २ त्रि० . ३ 'आख्याय' इ० . ४ 'आत्मनस्तु महत्' इ. च पा० .

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।
पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

व्यापत्तिर्मरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोकः ययोः तौ तयोः [नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः] तयोः राघवयोः तस्मिन् गृध्रे पितरि इव अग्निसंस्काराद् अग्निसंस्कारमारभ्य पराः उत्तराः क्रियाः ववृतिरे अवर्तन्त । तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।
मुमूर्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य [वधनिर्धूतशापस्य] कबन्धस्य रक्षोविशेषस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने समानापदि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ कपौ सुग्रीवे । ' शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु । ' इत्यमरः । सख्यं मुमूर्छ ववृधे ॥

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

वीरः स रामः वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे वालिस्थाने । धातोः स्थाने आदेशम् इव आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं संन्यवेशयत् स्थापितवान् । यथा ' अस्तेर्भूः ' इत्यस्तिधातोः स्थाने आदेशो भूधातुरस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ॥

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

वैदेहीम् अन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः [भर्तृचोदिताः] कपयः हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामाः इव इतस्ततः चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुः च ॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

संपातिर्नाम जटायुषो ज्यायान्भ्राता । तस्य दर्शनात् [संपातिदर्शनात्] । तन्मुखादिति भावः । तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम् । ' वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः ' इत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् । मरुतस्यापत्यं पुमान् मारुतिः हनुमान् सागरम् । ममेत्येतदव्ययं ममतावाचि । तद्रहितः निर्ममः निःस्पृहः संसारम् अविद्याबन्धनम् इव तीर्णः ततार । तरतेः कर्तरि क्तः ॥

१ 'दुःखयोः' इ. पा० २ 'संस्कारानन्तरा ववृते क्रिया' इ. पा०, ३ निर्धौत, तपापस्य. ४ वीरस्तत्पदेऽनन्तरे. ५ मं हत्वा...वीरं...स न्यवेशयत्. ६ तोय. ७ नोदिताः. ८ इत्कम्प.

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः[2] परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥

लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुतिना राक्षसीभिर्वृता [राक्षसीवृता] जानकी । विषवल्लीभिः परीता परिवृता महौषधिः संजीवनी लता इव । दृष्टा ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः[1] ।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥ ६२ ॥

कपिः हनुमान् भर्तुः संबन्धि अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकम् अङ्गुलीयम् ऊर्मिकाम् । ' अङ्गुलीयकमूर्मिका ' इत्यमरः । ' जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ' इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् । अनुष्णैः शीतलैस्तस्या आनन्दाश्रुबिन्दुभिः [तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः] प्रत्युद्गतम् इव स्थितम् । भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्दबाष्पो जात इत्यर्थः ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः[3] ।
स ददाह पुरीं[4] लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः[5] ॥ ६३ ॥

स कपिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः [प्रियसंदेशैः] सीतां निर्वाप्य सुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो दृप्तः [अक्षवधोद्धतः] सन् । [क्षणसोढारिनिग्रहः] क्षणं सोढ इन्द्रजितः कर्तुः निग्रहो बाधो ब्रह्मास्त्रबन्धनरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयम् आयातं मूर्तिमद् वैदेह्या हृदयम् इव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामाय अदर्शयत् ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।
अपयोधरसंसर्गां[6] प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

हृदये वक्षसि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य । स्पर्शेन निमीलितो मोहितः [हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः] स रामः अविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां तथाभूतां [अपयोधरसंसर्गां] प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां [प्रियालिङ्गननिर्वृतिं] प्राप ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखां[7] लघुम् ॥ ६६ ॥

प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः । [प्रियोदन्तं] श्रुत्वा तस्याः

---

१ हरिः. २ वल्लरिभिः ड. पा०. ३ रक्षोवधद्धुरां, रक्षोवधोद्धुरः (राक्षसवधोत्कटः—इति वल्लभः); अक्षवधोद्धुरः (उद्धुरः प्रचण्डः इ. हे०, उद्धतः इ. चारि०). ४ विभीः. ५ क्षणं सो०, ०निग्रहः. ६ संसर्गम्. ७ परिखा.

सीतायाः संगम उत्सुकः [तत्संगमोत्सुकः] रामः लङ्कायाः संबन्धी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टस्तं [महार्णवपरिक्षेपम्] परिखालघुं दुर्गवेष्टनवस्तुतरं मेने ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्तिभिः ॥ ६७ ॥

केवलम् एकं भुवः पृष्ठे भूतले न किं तु व्योम्नि च संबाधवर्तिभिः संकटगामिभिः हरिसैन्यैः कपिबलैः अनुद्रुतः अन्वितः सन् स रामः अरिनाशाय प्रतस्थे चचाल ॥

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषयते शत्रूनिति विभीषणः रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद् बुद्धिं कर्तव्य ज्ञानम् आविश्य उपदिश्य चोदितः प्रणोदितः (प्रेरितः इ० पा०) इव प्रपेदे प्राप्तः ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

राघवः तस्मै विभीषणाय । 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रतिज्ञातवान् । तथा हि । काले अवसरे समारब्धाः प्रक्रान्ताः नीतयः फलं बध्नन्ति गृह्णन्ति । जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्यासौ लवणाम्भस्तस्मिन् [लवणाम्भसि] लवणाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणः विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात् पातालात् उन्मग्नम् उत्थितं शेषम् इव स्थितम् । सेतुं बन्धयामास ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१ ॥

रामः तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तीर्य । सागरमिति शेषः । पिङ्गलैः सुवर्णवर्णैरत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिः इव स्थितैः वानरैः लङ्कां रोधयामास ॥

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।
दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसां च [प्लवगरक्षसाम्] भीमः भयंकरः [दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः] दिक्षु विजृम्भिता काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामराव-

१ प्रत्यु० २ संपे. ३ पर्वभिः, पर्वभिः. ४ निविष्ट० ५ ०जो दयस्य. ६ प्लवंगैः, लवणोदधौ इ० पा. ७ ०र्वल्भी, पैर्वल. शेषं, उत्थितं. ८ स्वापाय. ९ पीनैः. १० वेष्टयामास. ११ प्रववृते. १२ घोर. १३ ०घोषणम्.

योर्जयघोषणा जयशब्दा यस्मिन्स तथोक्तः रणः प्रववृते प्रवृत्तः । 'अभिरसं समराणीकरणाः कलहविग्रहौ ।' इत्यमरः ॥

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ॥ ७३ ॥

किंविधो रणः । [**पादपाविद्धपरिघः**] पादपैर्वृक्षैरा विद्धा भग्नाः परिघा लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । [**शिलानिष्पिष्टमुद्गरः**] शिलाभिर्निष्पिष्टाश्चूर्णिता मुद्गरा अयोघना यस्मिन्स तथोक्तः । 'द्रुघणो मुद्गरघनौ' इत्यमरः । [**अतिशस्त्रनखन्यासः**] अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः । [**शैलरुग्णमतंगजः**] शैले रुग्णा भग्ना मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ७४ ॥

अथ अनन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति विग्रहः । रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रान्तचेतनां गतसंज्ञां [**रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम्**] सीतां त्रिजटा नाम काचित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी [**माया**] मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यम् इति शंसन्ती ब्रुवाणा । 'शास्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुमागमः । समजीवयत् ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

सा सीता मे नाथः जीवति इति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ । किंतु प्राक् पूर्वम् अस्य नाथस्य अन्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जीवितवती अस्मि इति हेतोः लज्जिता लज्जावती । कर्तरि क्तः । दुःखादपि दुःसहो लज्जाभारः इति भावः ॥

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥

[**गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः**] गरुडस्तार्क्ष्यः । तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं मेघनादस्येन्द्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन्स तथोक्तः क्षणक्लेशः । दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थानुभूत इव अभवत् ॥

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

ततः पौलस्त्यः रावणः शक्त्या कासूनामकेनायुधेन । 'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः'

---

१ भग्न. २ दर्शने भ्रान्त; चेतसं-साम्. ३ विश्लेषि; ०बन्धनम्. ४ क्लेशि स्वप्नवृत्तम् इ. पा. ५ विशीर्णहृदयः.

इत्यमरः। लक्ष्मणं वक्षसि बिभेद विदारयामास । रामः तु अनाहतः अपि अक्षतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदयः आसीत् ॥

स मारुति[1]समानीतमहौषधि[2]हृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या संजीविन्या हृतव्यथः [मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः] सन् पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने । ' विलापः परिदेवनम् ' इत्यमरः। आचार्यकमाचार्यकर्म [विलापाचार्यकम्] ' योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ' इति वुञ्प्रत्ययः । चक्रे । पुनरपि राक्षसाञ्जघानेति व्यज्यते ॥

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।
मेघस्येव शरत्कालो न किंचित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

स लक्ष्मणः । शरत्कालः मेघस्य इव । मेघनादस्य इन्द्रजितः नादं सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुः च किंचिद् अल्पमपि न पर्यशेषयत् नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायाः तुल्यावस्थः नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णः [टङ्कच्छिन्नमनःशिलः] टङ्केन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः । ' टङ्कः पाषाणभेदनः ' इति, ' धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः ' इति चामरः । शृङ्गी शिखरी इव । रामं रुरोध ॥

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान्[3] ।
रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

प्रियस्वप्नः इष्टनिद्रोऽनुजो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेन अकाले बोधितः इति इव असौ कुम्भकर्णः रामेषुभिः रामबाणैः दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितः गमितः । यथा लोकेष्विष्टवस्तुविनाशादुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥

इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु [तच्छोणितनदीषु] इव । पेतुः । निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः[4] ॥ ८३ ॥

---

१ मारुतसुतानीत०. २ हृत-गत-व्यथः. ७९—८० मध्ये—क्लेशेन महता निद्रां त्याजितं रणदुर्जयम् । रावणः प्रेषयामास युद्धायानुजमात्मनः ॥ स जघान तदादेशात्कपीन्प्राननेकशः । विवेश च पुरीं लङ्कां समादाय हरीश्वरम् ॥ इत्य० पद्यद्वयं क्वचित्. ३ अनुज०; वृथाऽभवत्; ०मो निशाचर.—इ० पा०. ४ निश्चितम्.

- अथ **पौलस्त्यः** रावणः **अद्य जगद् अरावणं** रावणशून्यम् **अरामं** रामशून्यं **वा भवेत् इति निश्चितः** निश्चितवान्। कर्तरि क्तः। विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् **पुनः युद्धाय मन्दिरात् निर्ययौ** निर्जगाम ॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम्।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

पादाभ्यामततीति पदातिः। तं [**पदातिम्**] पादचारिणं **रामम्**। वरूथो रथगुप्तिः। 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः। अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते। **वरूथिनं** रथिनं **लङ्केशं च आलोक्य पुरंदरः** इन्द्रः। युगं वहन्तीति युग्या रथाश्वाः। 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः। **हरियुग्यं** कपिलवर्णाश्वम्। 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः। **रथं तस्मै** रामाय **प्रजिघाय** प्रहितवान् ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः।
देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

राघवः व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वजपटम्। मार्गवशादिति भावः। जेतैव जैत्रो जयनशीलः। तं **जैत्रम्**। जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। **तं** रथं **देवसूतभुजालम्बी** मातलिहस्तावलम्बः सन् **अध्यास्त** अधिष्ठितवान्। आसेर्लङ् ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम्।
यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

मातलिः इन्द्रसारथिः **माहेन्द्रम्**। तनुश्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः। तं [**तनुच्छदं**] **तस्य** रामस्य **आमुमोच** आसञ्जयामास। **यत्र** तनुच्छदे **सुरद्विषाम् अस्त्राणि** उत्पलदलानां यत्क्लैब्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तद् [**उत्पलदलक्लैब्यम्**] **आपुः** ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

चिरात् अन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं [**अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं**] **रामरावणयोः युद्धं** योधनं **चरितार्थं** सफलम् **अभवद् इव**। प्राक्पराक्रमावसरदौर्लभ्यादिफलस्याय तत्प्राप्तसाफल्यमुत्प्रेक्ष्यते ॥

भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः।
ददृशे अयथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

यथा भूतः पूर्वं यथापूर्वः। सुप्सुपेति समासः। यथापूर्वो न भवती **अयथापूर्वः**। निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिवारशून्य इत्यर्थः। अत एव **एकोऽपि** सन् **धनदानुजः** रावणः।

---

१ शस्त्राणि. २ वैरम्. ३ भुजोरुमाद्व°. ४ सोऽय°; हि यथापूर्वः इ° पा°; यथापूर्वम् इ° मू° टी° पाठः। 'पूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वम्' इ° मल्लि°।

भुजाश्च मूर्धानश्चोरवः पादाश्च भुजमूर्धोरु । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्धेतोः [भुजमूर्धोरुबाहुल्यात्] । तद्बहुत्वे यादवः—'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे । [लङ्केश्वरो यातुपतिः सम्राडस्य विलोचकः ॥] ' इति । मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव ददृशे दृष्टः हि । ' वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । अत्र रावणमातुः [केशिन्याः] रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥ ८९ ॥

लोकपालानाम् इन्द्रादीनां **जेतारम्** । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । **स्वमुखैः** स्वशिरोभिः **अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम्** उत्क्षिप्तरुद्राद्रिं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंपन्नं महावीरम् **अरातिं** शत्रुं **रामः** गुणग्राहित्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च **बह्वमन्यत** । साधु मद्विक्रमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।
निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दमानेऽत एव **सीतासंगमशंसिनि तस्य** रामस्य सव्य इतरो यस्मात् **सव्येतरे** दक्षिणे । 'न बहुव्रीहौ' इतीतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । **भुजे शरं निचखान** निखातवान् ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

रामेणास्तः क्षिप्त [**रामास्तः**] **आशुगः** बाणः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् **रावणः** । विश्रवःशब्दादपत्यार्थेऽण्प्रत्यये सति 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति रवणादेशः । तस्य **रावणस्य अपि हृदयं** वक्षः **भित्त्वा** विदार्य । **उरगेभ्यः** पातालवासिभ्यः **प्रियमाख्यातुमिव** । **भुवं विवेश** ॥

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ९२ ॥

वाक्यं वचसा इव अस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिकुर्वतोः **तयोः** रामरावणयोः । **वादिनोः** कथकयोः **इव** । अन्योन्यविषये जयसंरम्भः [**अन्योन्यजयसंरम्भः**] **ववृधे** ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

जयश्रीः विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण [**विक्रमव्यतिहारेण**] तयोः **द्वयोः अपि** । **अन्तरा** मध्ये । अव्ययमेतत् । **वेदिः** वेद्याकारा भित्तिः **मत्तवारणयोः इव** ।

---

१ 'माता पुष्पोत्कटानाम्नी तस्याः वंशे' इ० हे०; 'मातुर्निकषानाम्न्याः' इ० चा० दि० ।
२ सर्वसैन्यानां मुखैरभ्यर्चि० ३ समर्षि, समेर. ४ क्रोधात्. ५ रामास्त्रं...आशुगं. ६ 'एव' इ० पा०

सामान्या साधारणा अभूत्। न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः। अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र द्वयोरित्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति। अन्तराशब्दस्योक्तरीत्यान्यत्रान्वयात्। मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः॥

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः।
परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे॥ ९४॥

अयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्ताभ्यां प्रीतैः [**कृतप्रतिकृतप्रीतैः**] **सुरासुरैः** यथासंख्यं **तयोः** रामरावणयोः **मुक्तां पुष्पवृष्टिम्**। द्वयामिति शेषः। परस्परं शरव्राताः [**परस्परशरव्राताः**] **न सेहिरे**। अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एवेतरेतरबाणवृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्॥ ९५॥

अथ रक्षः रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलैश्चितां कीर्णां [**अयःशङ्कुचितां**] **शतघ्नीं** लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम्। 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता।' इति केशवः। **हृतां** विजयलब्धाम्। **वैवस्वतस्य** अन्तकस्य **कूटशाल्मलिमिव**। **शत्रवे** राघवाय **अक्षिपत्** क्षिप्तवान्। कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा। कूटशाल्मलिर्नामैकमूलप्रकृतिः कण्टकी वृक्षविशेषः। 'रोचनः कूटशाल्मलिः' इत्यमरः। तत्सादृश्यं च गदाया अयःशङ्कुचितत्वादनुसंधेयम्॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम्।
अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्॥ ९६॥

राघवः रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं **सुरद्विषां** रक्षसाम् **आशां** विजयतृष्णां **च**। 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता' इति विश्वः। अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैः [**अर्धचन्द्रमुखैः**] **बाणैः** कदलीवत्सुखं यथा तथा [**कदलीसुखम्**] **चिच्छेद**। अथ वा कदलीमिव सुखमक्लेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्॥ ९७॥

एकोऽद्वितीयो धनुर्धरः [**एकधनुर्धरः**] रामः। प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तत् [**प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्**] **अमोघं ब्राह्मं** ब्रह्मदेवताकम् **अस्त्रम्** अभिमन्त्रितं बाणम् **अस्मै** रावणाय **च**। तद्वधार्थमित्यर्थः। **धनुषि संदधे**॥

---

१ ०परं. २ कार्यन्तो हि देवानां विरोधो न जातिकृत इति शाश्वतिके वैराभाव नैकवद्भावः। तथा न्यासकृत्—शाश्वतिको नित्य इति। शश्वदिति त्रैकाल्यमुच्यते। तत्र भवः शाश्वतिक इति हे०। ३ गदां; शक्तिं;—स्वनान्धुवं. ४ सुरद्विषः. ५ कदलीमिव इ० पा०. ६ रामः, चासौ. ७ अत्र भारतं—ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम्। तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह॥ तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम्। जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः॥ इति।

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य [दीप्तिमन्मुखम्] तद् अस्त्रम् । [करालफणमण्डलम्] करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्य शेषस्य वपुः इव । ददृशे दृष्टम् ॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

स रामः मन्त्रप्रयुक्तेन तेन अस्त्रेण अज्ञातव्रणवेदनाम् अतिशैघ्र्यादननुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धाद् अपातयत् पातयामास ॥

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरंपरा ॥ १०० ॥

पतिष्यतः आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य । छिद्यन्त इति छेदाः खण्डाः कण्ठानां ये छेदास्तेषां परंपरा पङ्क्तिः [कण्ठच्छेदपरंपरा] । वीचिभिर्भिन्ना नानाकृता [वीचिभिन्ना] अप्सु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बं [बालार्कप्रतिमा] इव रराज । अर्कस्य बालविशेषणमारुण्यसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसंधानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताम् अमराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । मनः न अतिविशश्वास अतिविश्वासं न प्राप ॥

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय ।
उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

अथ मदेन गजगण्डसंचारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः [मदगुरुपक्षैः] अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानाम् ऐरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभित्तीर्विहाय अनुगतम् अनुद्रुतं सुरभि सुगन्धि । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः । गन्धोपले सौरभेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः ॥ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम् ॥' इति विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्पवर्षम् । उपनत आसन्नो मणिबन्धो राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन् [उपनतमणिबन्धे]

१ दशधा. २ 'अज्ञातपत्' इ० पा०. ३ पूर्वदिनयुद्धे कृत्तानां शिरसां पुनरुत्पत्तिदर्शनात् । तथा च रामायणे–संधाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमम् ॥ रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । * * * तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः । द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ॥ * * * एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् । इ० युद्ध० स० १०७, ५२–५७. ४ 'गर्भभिन्नाः' इ० पा०. ५ सौगन्ध्यातिशयादिति भावः.

पौलस्त्यशत्रोः रामस्य । **मूर्ध्नि पपात** । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ॥

यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्य-
माप्रृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टि-
मूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

हरेः इन्द्रस्य **यन्ता** मातलिः **सपदि संहृतकार्मुकज्यम्** । अनुष्ठितं देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं [**अनुष्ठितदेवकार्यं**] **राघवमापृच्छ्य** साधु यामीत्यामन्त्र्य नामाङ्कैर्नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैरङ्किता विहिता केतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य तं [**नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्**] । हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् । तं [**हरिसहस्रयुजम्**] । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । हरिः' इत्युभयत्राप्यमरः । **रथम् ऊर्ध्वं निनाय** नीतवान् ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४ ॥

रघुपतिः अपि जातवेदस्यग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं [**जातवेदोविशुद्धां**] **प्रियां** सीतां **प्रगृह्य** स्वीकृत्य । **प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः** रावणस्य **श्रियं** राज्यलक्ष्मीं **संगमय्य** संगतां कृत्वा । गमेर्ण्यन्ताल्ल्यप्प्रत्ययः । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । **रविसुतसहितेन** सुग्रीवयुक्तेन **ससौमित्रिणा** सलक्ष्मणेन **तेन** विभीषणेन **अनुयातः** अनुगतः सन् । विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदारूढः सन् [**भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः**] **पुरीम्** अयोध्यां **प्रतस्थे** । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वम् । यथा 'कुसूलान्पचति' इत्यादावादानक्रियागर्भः पाको विधीयत इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रावणवधः नाम द्वादशः सर्गः ॥

---

१ 'युतम्' इ०. २ संहृता अवरोपिता । कार्मुके आरोपिता ज्या कार्मुकज्या । धनुःश्रुतिरारूढप्रतिपत्त्यै इति वामनः । यथा-धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं त्वया इति ह. हेमाद्रिः । ३ 'संक्रमय्य' इ० पा०. ४ अत्र निरुक्तं-जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि चैनं विदुः । जाते जाते विद्यते इति वा । जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । इति ।

त्रयोदशः सर्गः ।

त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

अथ प्रस्थानानन्तरम् । जानातीति ज्ञः । ' इगुपध—' इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञः **गुणज्ञः** । रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । **स रामाभिधानः हरिः** विष्णुः । शब्दो गुणो यस्य तत् **शब्दगुणम् आत्मनः** स्वस्य **पदं** विष्णुपदम् । आकाशमित्यर्थः । ' वियद्विष्णुपदम् ' इत्यमरः । ' शब्दगुणमाकाशम् ' इति तार्किकाः । **विमानेन** पुष्पकेण **विगाहमानः** सन् । **रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः** रहसि । ' मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ' इत्यमरः । **जायां** पत्नीं सीताम् **इति** वक्ष्यमाणप्रकारेण **उवाच** । रामस्य हरिरित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थम् ॥

वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

हे **वैदेहि** सीते **आ मलयाद्** मलयपर्यन्तम् । ' पञ्चम्यपाङ्परिभिः ' इति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । **मत्सेतुना विभक्तं** द्विधाकृतम् । अत्यायतसेतुनेत्यर्थः । दर्पाधिक्याच्च मद्ग्रहणम् । **फेनिलं** फेनवन्तम् । ' फेनादिलच्च ' इतीलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः । **अम्बुराशिम्** । **छायापथेन** विभक्तं **शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव** । **पश्य** । *मम महानयं प्रयासस्त्वदर्थं इति हृदयम्* । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः ॥

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

यियक्षोः यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । **गुरोः** सगरस्य **मेध्ये** अश्वमेधार्हे **तुरंगे** हये **कपिलेन** मुनिना **रसातलं** पातालं **संक्रमिते** सति । **तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः** खनद्भिः **नः** अस्माकं **पूर्वैः** वृद्धैः सगरसुतैः **अयं** समुद्रः **परिवर्धितः किल** । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः । तन्मत्यैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥

---

१ त्रैलोक्यशल्यं रावणरूपम् । पुण्यः प्रणामो यस्मै । विपदां विरामं विनाशकम् । राममुपासे इत्यन्वयः । २ मापूरितमुद्र॰. ३ ' शरद्वसन्तादिकाले वियदन्तः [नभोमध्ये] प्रणालयाकारो दण्डायमानो विशुद्धो वकाशविशेषः छायापथः । ' इ॰ च॰ दि॰. ४ अत्र रामायणम्—ततस्तु ते दिशः सर्वाः पृथक् पृथक् भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत । एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत । यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् । तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ इति ।

पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण । उभयत्र ' सत्सूद्विष- ' इत्यादिना क्विप् । **आत्तगन्धाः** हृतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः । ' गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः । ' इति विश्वः । ' आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात् ' इत्यमरः । मही धारयन्तीति **महीध्राः** पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । शतं शतं **शतशः शरण्यं** रक्षणसमर्थम् **एनं** समुद्रम् । **परेभ्यः** शत्रुभ्यः **उपप्लविनः** भयवन्तः **नृपाः धर्मोत्तरम्** धर्मप्रधानं **मध्यमं** मध्यमभूपालम् **इव** । **आश्रयन्ते** । ' अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ' इति कामन्दकः । आर्तबन्धुरिति भावः ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

आदिभवेन पुंसा आदिवराहेण **रसातलात्प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः** कृतोद्धरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । **भुवः** भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धं [**प्रलयप्रवृद्धम्**] **अस्य** अब्धेः **अच्छमम्भः** मुहूर्तं वक्त्रावरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं [**मुहूर्तवक्त्रावरणं**] **बभूव** । तदुक्तम्—' उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ' इति ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

[**अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः**] अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरः [**तरंगाधरदानदक्षः**] **असौ** समुद्रः **मुखार्पणेषु** प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा धृष्टाः [**प्रकृतिप्रगल्भाः**] **सिन्धूः** नदीः । ' सिन्धुः समुद्रे नद्यां च ' इति विश्वः । **स्वयं पिबति पाययते च** . तरंगाधरमिति शेषः । ' न पादम्याङ्यम- ' इत्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः । ' गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ- ' इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दंपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

अमी तिमयः मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—' अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः '[१] [तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥] ' इति । **विवृताननत्वात्** व्यात्तमुखत्वाद्धेतोः । आननानि विवृत्येत्यर्थः । **ससत्त्वं** मत्स्यादिप्राणिसहितं **नदीमुखाम्भः**

१ अत्र रामायणं—पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिशः पूर्वा गरुडा इव वेगिनः । ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशंकया ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ इति सुन्द०. का. १-११८-११९ २ ' भरणम् ' इ० पा०; ' अस्याब्धेः प्रलये प्रवृद्धमत एव पार्थिवपरमाण्वादीनामधःपातादच्छं निर्मलम् । वक्त्राभरणमिति पाठे वक्त्रतिरोधानम् । तस्मिन्पाठे यथा पुंसा कृतपाणिग्रहणक्रियाया वध्वा विवाहकाले शुभ्रवाससा मुखावगुंठनं भवतीति ध्वन्यर्थः । इ० दिनकर० । ३ अत्र विष्णुपुराणम्—ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ इति । ४ ' सरिन्मुखाम्भः ' इ०. ५ ०ननत्वम्. ६ ' सरित्प्रवाहान् ' इ० पा०

आदाय संमीलयन्तः चञ्चुपुटानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्ध्वं वितन्वन्ति । जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते ॥

मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

सहसोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैः मातंगाकारैर्ग्राहैः द्विधा भिन्नान्समुद्रफेनान्पश्य । ये फेनाः एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन [कपोलसंसर्पितया] हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं [कर्णक्षणचामरत्वं] व्रजन्ति ॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी । प्रसृताः निर्गता महोर्मीणां विस्फूर्जथुरुद्रेकः । 'ट्वितोऽथुच्' इत्यथुच्प्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहभेदाः [महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः] । एते भुजंगाः सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः [सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः] फणस्थैः मणिभिः व्यज्यन्ते उन्नीयन्ते ॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

तवाधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसा ऊर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रक्षिप्तमूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतवदनम् [ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम्] एतत् [शङ्खयूथम्] शङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशाद् अपक्रामति । विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः ॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्तेन (प्रवृत्तमात्रेण] आवर्तवेगात् । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । भ्रमता घनेन अयं समुद्रः भूयः पुनरपि गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमानः इव भूयिष्ठम् अत्यन्तम् आभाति ॥

---

१ मुखसंकोचात्सहसा ज·निर्गमात् इति भावः । २ कर्णे. ३ विस्फूर्जित इ० । ४ समृद्ध, समिद्ध० इ० पा० । ५ अस्य समानार्थं पद्यं–दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः । रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती तरङ्गमालेव नभोर्णवस्य ॥ इति । ६ कृच्छ्रात्, अपक्रा०. ७ ऊर्ध्वाङ्कुरेषु प्रोत०. ८ इव इ पा० । ९ 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् । देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ १० भारतम् । ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ इति रामायणम् । विशेषस्तु रा० बालकाण्डे ४५ सर्गे द्रष्टव्यः ।

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी अणुत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला [तमालतालीवनराजिनीला] वेला तीरभूमिः धारानिबद्धा चक्राश्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखा इव । आभाति । 'मालिन्यरेखां तु कलङ्कमाहुः' इति दण्डी ॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

हे आयताक्षि । 'वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः । वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननं संभावयति । किमर्थमित्याशायामुत्प्रेक्षते—बिम्बाधरे बद्धतृष्णं [बिम्बाधरबद्धतृष्णं] मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्याः [मण्डनकालहानेः] अक्षमम् असहमानम् । कर्मणि षष्ठी । कालहानिमसहमानं वेत्ति इव वेत्ति किम् । नो चेत्कथं संभावयेदित्यर्थः ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

एते वयं [सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं] सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । फलैरावर्जिता आनमिताः पूगमाला यस्मिंस्तत् [फलावर्जितपूगमालम्] पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इवोरू यस्याः सा करभोरूः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ् । तस्याः संबुद्धिर्हे करभोरु । मृगवत्प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि तावत्पश्चान्मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिर्विदूरीभवतः समुद्रान्निष्पतति निष्क्रामति इव । विदूरशब्दाद्विशेष्यनिघ्नात् च्विः ॥

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

---

१ दूरादयश्च० विभाति. २ अस्मात्परमिदमधिकं पद्यं क्वचित्—निस्त्रिंशकल्पस्य निधेर्जलानामेषा तमालद्रुमराजिनीला । दूराद्गताभ्रं विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा ॥ ३ आयताक्षम् इ. पा०. ४ वृद्ध. ५ बिम्बाकारो बिम्बतुल्यो वाऽधरः बिम्बाधरः इ. शाकपार्थिवादिः । तथा च वामनः—'बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपः स्यात्' इति । अन्यथा अधरबिम्ब इति स्यात् । ६ कुङ्कुमादिना त्वया क्रियमाणस्य मण्डनस्य कालहानेः इति पा० टि० रो । ७ पुरो हि इ० पुरः पुरोगमनेन इति पा० । ८ 'निःसरति' इ. पा० । अनुरूपभावः शाकुन्तले—शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी । इति । ९ मृग० इति साभिप्रायम् । मृगो हि पश्चात्पश्यति । इति हे०. १० महताम् इ. पा.

हे देवि विमानं पुष्पकं मे मनसः अभिलाषः यथाविधः तथा प्रवर्तते पश्य । क्वचित्सुराणां पथा संचरते । क्वचिद् घनानां क्वचित् पततां पक्षिणां च पथा संचरते । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम् ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

महेन्द्रद्विपदानगन्धिः ऐरावतमदगन्धिः । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तस्या वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतः [त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः] असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थान् मध्याह्नसंभवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

हे चण्डि कोपने । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्त्र्या वातायने गवाक्षे लम्बितेनावलंबितेन [वातायनलम्बितेन] करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनस्ते द्वितीयम् आभरणं वलयम् आमुञ्चति इव अर्पयतीव । चण्डीत्यनेन कोपनशील वाद्भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

अमी चीरभृतः तापसाः जनस्थानम् अपोढविघ्नम् अपास्तविघ्नं मत्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवा उटजाः पर्णशाला येषु तानि [समारब्धनवोटजानि] । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि । राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रममण्डलानि आश्रमविभागान् यथास्वं स्वस्वमनतिक्रम्य अध्यासते अधितिष्ठन्ति ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सा पूर्वानुभूता स्थली एषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वता अन्विष्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यद्दुःखं तस्मात् [त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखाद्] इव बद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां भ्रष्टम् एकं नूपुरं मञ्जीरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतूत्प्रेक्षा ॥

---

१ देवानामूर्ध्वः पन्थास्तदधो वातानां तदधो मेघानां तदधः पक्षिणामिति क्रमः । २ सुरेन्द्र इ., गन्धी इ. पा० । ३ निःसृतेन इ. पा० । ४ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः इ. हेतूत्प्रेक्षा । 'विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ।' इ. सा. दर्प. । अस्मिन् श्लोके कालिदासकविः इष्टदेवतमन्त्रं न्यक्षिपदिति संप्रदायः । स च हंसपर्यायवाचित्वात् 'हंसः' इति ज्ञेयः । इति चारि० । दिनकरोऽप्येवम् ।

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

हे **भीरु** भयशीले । ' ऊङुतः ' इत्यूङ् । ततो नदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वः । **त्वं रक्षसा** रावणेन **यतः** येन मार्गेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः । **अपनीता** अपहृता **तं मार्गं** वागिन्द्रियाभावाद् **वक्तुम् अशक्नुवत्यः एताः लताः** धीरुध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः **[आवर्जितपल्लवाभिः] शाखाभिः** स्वावयवभूताभिः **कृपया मे अदर्शयन्** । हस्तचेष्टयाऽसूचयन्नित्यर्थः । ' शाखा वृक्षान्तरे भुजे ' इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव । तदुक्तं मनुना– 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । ' इति ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि[1] विलोचनानि ॥ २५॥

दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निःस्पृहाः **[दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः] मृग्यः** मृगाङ्गनाः च **उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः** प्रवर्तयन्त्यः सत्यः **तव अगतिज्ञं** गत्यनभिज्ञं **मां समबोधयन्** । दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन्नित्यर्थः ॥[2]

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि[3] शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्[4]मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम्[5] ॥ २६ ॥

माल्यवतः नाम **गिरेः अम्बरलेखि** अभ्रंकषं **शृङ्गम् एतत्पुरस्ताद्** अग्रे **आविर्भवति यत्र** शृङ्गे **घनैः** मेघैः **नवं पयः मया** त्वद्विप्रयोगेन यदश्रु तत् **[त्वद्विप्रयोगाश्रु] च समं** युगपद् **विसृष्टम्** । मेघदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्रु विसृष्टमिति भावः ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्[6]यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥[7]

यस्मिन् शृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां पल्वलानां **[धाराहतपल्वलानां] गन्धः च । अर्धोद्गतकेसरं कादम्बं** नीपकुसुमं **च । स्निग्धाः** मधुराः **शिखिनां** बर्हिणाम् । ' शिखिनौ वहिबर्हिणौ ' इत्यमरः । **केकाः च । त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः** । ' नपुंसकमनपुंसकेन– ' इति नपुंसकैकशेषः ॥

---

१ राजीनि. २ अत्र रामायणम्—एते महामृगा वीर मामीक्षन्ते पुनः पुनः । वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ॥...एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः । दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलम् ॥ मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यत । तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षन्ते पुनः पुनः ॥ अरण्य. ६४ ३ ०लेदि. ४ घनं सान्द्रं ५ विमुक्तम्' इ॰ पा॰ । उद्दीपकस्य मेघस्य दर्शनादिति भाव. । 'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे । इ॰ मेघदूतम् । ६ पल्लवानाम् इ॰, अर्धोद्गत– अर्धोदित इ॰ पा. ७ ' अभुवन् ' इति; त्वया मे यस्मिन् विना दुःसहान्यभूवन् इ॰ च पा॰.

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि ॥ २८ ॥

किं च । हे भीरु यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तव उपगूढम् उपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिद् अतिवाहितानि । स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

यत्र शृङ्गे विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैरारुणवर्णैरा- सारेण धारासंपातेन । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । सिक्तायाः क्षितेर्बाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोः [आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्] विडम्ब्यमाना अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः [विवाहधूमारुणलोचनश्रीः] । सादृश्यात्स्मर्यमाणेति शेषः । माम् अक्षिणोद् अपीडयत् ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववञ्जुलवनच्छन्नान्यालक्ष्या ईषद्दृश्याः पारिप्लवाश्च- ञ्चलाः सारसा येषु तानि [आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि] अमूनि पम्पासलि- लानि पम्पासरोजलानि [दूरावतीर्णा] दूराद् अवतीर्णा मे दृष्टिः अत एव खेदात्पिबति इव । न विहातुमुत्सहत इत्यर्थः ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

अत्र पम्पासरस्यन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराणि [अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि] अवियुक्तानि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि । ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये सस्पृहं साभिलाषम् ईक्षितानि । तदानीं त्वामस्मार्षमित्यर्थः ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

किं च । स्तनवदभिरामाभ्यां स्तबकाभ्यामभिनम्रां [स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम्] । तन्वीमिमां तटाशोकस्य लतां शाखां [तटाशोकलतां] अतः त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या

१ रात्रौ. २ च मि०. ३ धूमाकुल इ० पा० । अनुरूपो भावः त्रिक०–आरक्तराजिभिरियं कुसुमै- र्नवकन्दलैःसलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ इति । ४ गृहोप०. ५ 'अन्यापि श्रान्ता जलं पिबति' इ० टि०. ६ एवं कुमारे–'अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभाव- यामास रथाङ्गनामा ।' इति । ७ 'अवनम्राम्' इ० पा०. ८ परिरिप्समानः सास्रं–साश्रुः; इ० पा०.

त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुमालिङ्गितुं कामो यस्य सः [परिरब्धुकामः] अहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सास्रं निषिद्धः । नेयं सीतेति निवारितः । परिरब्धुकाम इत्यत्र 'तुं काममनसोरपि' इति वचनान्मकारलोपः ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां [विमानान्तरलम्बिनीनां] काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात् खम् आकाशम् उत्पतन्त्यः अमूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजन्ति इव ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

पेशलमध्ययापि । भाराक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः संवर्धिता बालचूता यस्याः सा [घटाम्बुसंवर्धितबालचूता] । उन्मुखा अस्मदभिमुखास्त्वत्संवर्धिता एव कृष्णसारा यस्याः सा उन्मुखकृष्णसारा चिराद् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आह्लादयति । आनन्दयति । पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदम् । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तः [मृगयानिवृत्तः] तरंगवातेन विनीतखेदः रहः रहसि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सन्नहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि । वास्यार्थे कर्म । सुप्त इति यत्तत्स्मरामीत्यर्थः ॥

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

यः मुनिः भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदाद् इन्द्र-

---

१ अनेन उन्मादाख्यो व्यभिचारिभाव उक्तः । 'चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।' इ० सा० द० । लतानां स्त्रीसादृश्यमुक्तं कुमारे—पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः । लताबधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ इति । २ स्ताविल०. ३ पेलव, कोमल इ. पा. ४ आनन्दयति इ. उन्मुख—उन्मद इ. च पा०. ५ नीलश्यामरामावलोकनेनाब्दबुद्ध्योन्मुख्यात्कृष्णसारा मयूरा इति वा, इ. हे० । नीलोत्पलदलाभिरामं रामं विलोक्य जीमूतोऽयमिति भ्रान्तेर्मयूराणामुन्मुखत्वमिति भावः । उक्तं चान्यत्र—वीक्ष्य राघवमुपात्तकार्मुकं सेन्द्रचापनवमेघशङ्कया । तत्र तत्र मयूराः शिखण्डिनः दर्शनादुपरि याहनोन्मुखाः ॥ इ. पा० मु० दयः । ६ निवृत्त०. ७ निषङ्गनिषक्त, इ., शिरः—मुखम् इ. च पा०. ८ समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायादनुगोदमिति पदैकदेशप्रयोगः । भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा इतिवत् । इ. चारि०. ९ भद्र इ. पा० १० प्राभ्रंशयद्यो नहुषं प्रमत्तं इ. पा०. ११ धर्माशिता० इ. पा.

त्वात् प्रभ्रंशयां चकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेः अगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रहः आश्रमः अयम् । दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

अनिन्द्यकीर्तेः तस्य अगस्त्यस्य आक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि । त्रेताग्निरग्नित्रयम् । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेर्धूमाग्रम् [त्रेताग्निधूमाग्रम्] इदं घ्रात्वा आघ्राय रजसो गुणाद्विमुक्तः [रजोविमुक्तः] मे मम आत्मा अन्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

हे मानिनि शातकर्णेः मुनेः संबन्धि पञ्चाप्सरः नाम पञ्चाप्सरं इति प्रसिद्धम् । पञ्चाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत् पर्यन्तवनम् एतद् विहारवारि क्रीडासरः विदूरात् । मेघानामन्तरे मध्य आलक्ष्यमीषद् दृश्यम् [मेघान्तरालक्ष्यम्] । 'आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ' इत्यमरः । इन्दुबिम्बम् इव आभाति ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः तन्मात्राहारः मृगैः सार्धं सह चरन् स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन [समाधिभीतेन] मघोना इन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां

---

१ प्रभ्रंशयां चकार-अयमनन्वयोग इति पाणिनीयाः । 'प्रभ्रंशं यातीति प्रभ्रंशयास्तं प्रभ्रंशयामिति नहुषविशेषणम्' इत्यपि केचिद्व्याचक्षते । नहुषभ्रंशने कथा—पुरा किल ब्रह्महत्याऽभिपातितेजोहीने वीनसञ्ज्ञे च शक्रे ऋषयो देवाश्च समेत्य पुरूरवःसंभवं नहुषाख्यं नृपं स्वतेजोभिरभिवर्ध्य सुरराज्येऽभ्यषिञ्चन् । ततो नहुषः शचीदेवीं चकमे । शची निगूढनहुषप्रविष्टस्य गूढरूपस्य पत्युरुपदेशाद्यदि ऋषयस्त्वां वहन्ति तदा त्वां भजामीत्युवाच । सोऽपि तद्वे गाढमन्मथधर्षितया कृत्वा शिबिकां वहद्भिर्महर्षिभिर्विवदमानोऽगस्त्यं पादेन मूर्ध्नि अताडयत् । कुपितेन तेन दशवर्षसहस्राणि यावत्सर्पस्त्वं भवेति शप्तः स तत्क्षणमेव धरण्यां पपात । म. भा. उद्यो. प. अ. १०, १६. २ स० ४, श्लो. २०. ३ 'उद्भ्रम' इ. पा०. ४महिना०. ५त्रय एव त्रेता इ. मल्लि०; 'आणं त्राः सदा संधुक्षणं तामिना । यद्वा त्रायन्ते अत्राहुतयस्ताभिरिता । त्रित्वमिता इति वा । पृषोदरादिः' इ. भानु०. ६ 'माण्ड-न्द्र-कर्णेः' इ. पा०. ७ अत्र रामायणम्—इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् । निर्मितं तपसा तेन मुनिना माण्डकर्णिना ॥ इति । ८ ०भेदेन इ.; उपनीतः—अभिनीतः । इ. ९ यन्त्र०.

यौवनम् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूटबन्धं कपटयन्त्रं [पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम्] उपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । किल इत्यैतिह्ये । मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

अन्तर्हितसौधभाजः जलान्तर्गतप्रासादगतस्य **तस्य** शातकर्णेः **अयं** प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषः [**प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः**] **वियद्गतः** सन्पुष्पकस्य चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि [**पुष्पकचन्द्रशालाः**] । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इति हलायुधः । **क्षणं** प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैर्मुखरा ध्वनन्तीः [**प्रतिश्रुन्मुखराः**] **करोति** । 'स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा **चरितेन दान्तः** सौम्यः **असौ अपरः तपस्वी । एधवताम्** इन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । **चतुर्णां हविर्भुजाम्** अग्नीनां **मध्ये** । [**ललाटंतपसप्तसप्तिः**] ललाटं तपतीति ललाटंतपः सूर्यः । 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः । ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् । **तपस्यति** तपश्चरति । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्यम् ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

जनितेन्द्रशङ्कम् । तपसेति शेषः । **अमुं** सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि [**सहासप्रहितेक्षणानि**] । व्याजेन केनचिन्मिषेण । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति विश्वः । अर्धमीषत्संदर्शिता मेखला येषु तानि [**व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि**] सुराङ्गनानामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि [**सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि**] **विकर्तुं** स्खलयितुम् **अलं** समर्थानि **न** । बभूवुरिति शेषः ॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

---

१ 'प्रयुङ्क्ते' इ. पा०, घोषः—नादः, शब्दः इ. पा०. २ 'प्रेक्षार्थं गीतवाद्यं तु संगीतकमुदाहृतम्' इति हलायुधः । 'गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते' इति संगीतदर्पणम् । ३ एतदेव पञ्चाग्निसाधनमित्युच्यते । 'अग्निः सविता सवितैवाग्निः' इति श्रौतलिङ्गात्सूर्योऽप्यग्निरेव । अनुरूपवर्णनं कुमारे—'शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥' इति । ४ महा०. ५ संभावयन्, ६ उग्रतेजाः, ७ प्रांशु०

ऊर्ध्वबाहुः एष सुतीक्ष्णोऽक्षमालेव वलयं यस्य तं [अक्षमालावलयम्] मृगीणां कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयस्ता लुनातीति कुशसूचिलावस्तं [कुशसूचिलावम्]। ' कर्मण्यण् ' इत्यण् । एभिर्विशेषणैर्जयशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च द्योत्यते । सव्यादितरं दक्षिणं [सव्येतरं] भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते । ' निमित्तात्कर्मयोगे ' इति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलत्वयं प्रयुङ्क्ते । ' आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् ' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती । ' वाचि यमो व्रते ' इति खच्प्रत्ययः । ' वाचंयमपुरंदरौ च ' इति मुम् । तस्य भावस्तत्त्वात् [वाचंयमत्वात्] मम प्रणतिं किंचिन्मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् [विमानव्यवधानमुक्तां] । 'अपेतापोढमुक्तपतित–' इत्यादिना पञ्चमीसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये संनिधत्ते । सम्यग्धत्त इत्यर्थः ॥ अन्यथा कर्मक्लमप्रसङ्गात् ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

शरणे रक्षके साधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अदः दृश्यमानं तपोवनम् आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नः मुनेः संबन्धि । यः शरभङ्गः चिराय चिरम् अग्निं समिद्भिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां [मन्त्रपूतां] तनुम् अपि अहौषीत् हुतवान् । जुहोतेर्लुङ् ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

अधुना अस्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिनी अतिथीनां सपर्या अतिथिपूजा । छायाभिर्विनीतोऽध्वपरिश्रमो यैस्तेषु [छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु] भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु [भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु] अमीषु पादपेषु आश्रमवृक्षेषु सुपुत्रेषु इव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

१ कर्मणि षष्ठी । २ मुक्ते. ३ 'शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ' इ. रामायणम् । ४ संभाव्यानि प्राप्यानि इ. दि० व०; मनोहराणि इ. हे० । ५ कम्पः. ६ दृष्टः.

धाराणां निर्झरधाराणां यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारि दर्येव मुखं यस्य सः [धारास्वनोद्गारिदरीमुखः]। शृङ्गं शिखरं विषाणं च । तस्मिन् लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्को वप्रक्रीडासक्तपङ्को यस्य सः [शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः]। असौ चित्रकूटः हे बन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । दृप्तः ककुद्मान् वृषभ इव मे चक्षुः बध्नाति अनन्यासक्तं करोति ॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा [प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा] विदूरस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी [विदूरान्तरभावतन्वी] दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी एषा सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावली इव भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ॥

अयं[1] सुजातो[2]ऽनुगिरं तमालः प्रवाल[3]मादाय सुगन्धि यस्य ।
[4]यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

गिरेः समीपे अनुगिरम् । ' गिरेश्च सेनकस्य ' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । सुजातः स तमालः अयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो यस्य तत् सुगन्धि । ' गन्धस्य-' इत्यादिनेकारः समासान्तः । प्रवालं पल्लवम् आदाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः स [यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी] अवतंसः परिकल्पितः ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्[6]फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतर[8]प्रभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहत्रासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तत् [अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्]। अपुष्पलिङ्गात् पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फलग्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् [फलबन्धिवृक्षम्]। अत एव आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् अत्रेः मुनेः तपसः साधनं [तपःसाधनं] वनम् एतत् ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया[9] त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

अत्र वने अनुसूया अत्रिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । ' दिक्संख्ये संज्ञायाम् ' इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि यस्यास्तां [सप्तर्षि-

---

१ असौ. २ सुन्दरः. ३ नव प्रवालोपचयेन, नव प्रवालानचयेन. ४ कर्णार्पितेनाकरवं कपोलप्रभार्पितपाण्डुरयवरोहम् इ. पा०; प्रिये सुन्दोऽनुगिरौ तमालस्तव प्रवालोपचयेन यस्य । कर्णार्पि० इति च०. ५ फलार्थी. ६ हिंसाफ०. ७ तपः०. ८ नमू०. ९ अत्र रामायणम्—दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ इ० रामा. अयो० स० ११७. ९-१०.

हस्तोद्धृतहेमपद्मां] त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानाम् ऋषीणाम् अभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास । किल इत्यैतिह्ये ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

वीरासनैः जयसाधनैः । ध्यानं जुषन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः । तेषां [ध्यानजुषां] तैश्चिरस्य ध्यायताम् ऋषीणां संबन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनः अपि निवाते निष्कम्पतया [निवातनिष्कम्पतया] योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलाङ्गा भवन्ति । वीरासने वसिष्ठः—'एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥' इति ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

त्वया पुरस्तात् पूर्वं यः उपयाचितः प्रार्थितः । तथा च रामायणे—'न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे व्रतं पतिः ॥' इति । श्यामः इति प्रतीतः स वटः अयं फलितः सन् । सपद्मरागः गारुडानां मणीनां मरकतानां राशिः इव । विभाति ॥

'क्वचित्-' इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति—

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ५७ ॥

हे अनवद्याङ्गि यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौघा गङ्गा जाह्नवी विभाति ।

---

१ ०भृतां, मुनीनाम् इ०; मध्या-बन्धाः; निवात०-निवातनिष्पन्दतया, निर्वात० इ. च पा० । २ तन्त्रसारे यथा-एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् । ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम् ॥ ३ उपयाचित०, ४ प्रसिद्धः, प्रकाशः. ५ दीयते यत्र देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ ६ त्काचिता, रुद्धप्रथिता. ७ अभि०, निली०. ८ मीप्र०. ९ इतः परं-नमिश्रया शुक्लनिशेव भिन्ना कुन्दस्रगिन्दीवरमालयेव । इन्निर्हरैः कृष्णमृगत्वचेव भूतिः स्मरा-

त्वं पश्य । केव । क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिः इव हारावलिरिव । विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्दीवरैः नीलोत्पलैः उत्खचितान्तरा सह ग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां माला इव । विभातीति सर्वत्र संबन्धः । क्वचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां [प्रियमानसानां] खगानां राजहंसानां पङ्क्तिः इव । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।' इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्रा [कालागुरुदत्तपत्रा] भुवः चन्दनकल्पिता भक्तिः इव । क्वचित् छायासु विलीनैः स्थितैः [छायाविलीनैः] तमोभिः शबलीकृता कर्बुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिका इव । अन्यत्र रन्ध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेघपङ्क्तिः इव । क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनुः इव । विभाति । शेषो व्याख्यातः । कलापकम् ॥

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

अत्र समुद्रपत्न्योः गङ्गायमुनयोः जलसंनिपाते संगमे अभिषेकात् स्नानात् पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगः नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

निषादाधिपतेः गुहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि तव कामाः मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इति अरुदत् । 'रुदिरश्रुविमोचने' इति धातोर्लङ् ॥

रोधि कण्ठभासा ॥ दृश्यार्धया शारदमेघलेखा निर्धौतनिस्त्रिंशरुचा दिशेव । गवाक्षजालाग्रभ्रमरज्या हर्म्यस्थलीलेपसुधा नवेव ॥ तुषारसंघातशिला हिमाद्रेर्जात्यञ्जनप्रस्तरशोभयेव । पंक्तिर्विभाति मानसगोचराणां श्रेणीव कादम्बविहङ्गपङ्क्त्या ॥ नितान्तशुद्धस्फटिकाक्षयोगाद्वैडूर्यकान्त्या रत्नावलीव । गङ्गातरङ्गैरातपजया समेत्य पुष्यत्युदारं परभागमेषा ॥ इति चतुरः श्लोकान् क्वा॰ द्वयः पठन्ति ।

१ शरीरिणाम्, रसिताभिते सरिते यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति । ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते । ऋ. अष्ट. अ. मु. प. ६ परि॰ । या गतिर्योगयुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे ॥ इति स्मृतिरपि । यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ इ. मात्स्यम् । १ तैः पुष्करात्, द., मणीन्, सुमन्त्रः, इ. च पा॰

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् [निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु]। तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते। ब्रह्मण इदं ब्राह्मम्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ब्राह्मं सरः मानसाख्यं यस्याः सरय्वाः। बुद्धेः महत्तत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानम् इव कारणम् आप्तस्य वाचः आप्तवाचः वेदाः यद्वा बहुव्रीहिणा मुनयः उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्हो दारुविशेषः। तीरनिखातयूपा या सरयूः। तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्ववभृथार्थमेवावतीर्णैरवरूढैः [तुरंगमेधावभृथावतीर्णैः] इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुगोत्रापत्यैर्नृपैः पूर्वैः। तद्राजत्वाद्बहुत्वे लुक्। पुण्यतरीकृतानि अतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीं नगरीम् अनु समीपे। तया लक्षितयेत्यर्थः। अनुशब्दस्य 'लक्षणेत्थंभूत–' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया। वहति प्रापयति ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

यां सरयूं मे मानसं कर्तृ। सैकतं पुलिनम्, तदेवोत्सङ्गः तत्र यत्सुखं तत्रोचितानां [सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां] प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिः अम्बुभिः क्षीरैश्च। 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः। परिवर्धितानां पुष्टानाम् उत्तरकोसलानाम् उत्तरकोसलेश्वराणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरम् इव। संभावयति। 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः। ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

मदीया जननी कौसल्या इव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता

---

१ निर्घृष्ट०. २ अथामनन्ति. ३ वेदान्तमते मायोपाधिकं ब्रह्म। सांख्यमते प्रधानं; बुद्धिरेव महत्तत्त्वमिति तैरुच्यते–तदुक्तं सांख्यकारिकासु–मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ तथा च गीतायाम्–'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे' इ०। सरयूत्पत्तिः रामायणे यथा–कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम्। ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः। तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते। सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ इति। ४ पूर्वैः. ५ पुण्यैः. ६ 'प्रभूतपुण्यैरिव' इ. पा० ७ 'जन्येन' इ. वियुक्ता–विमुक्ता; दूरे वसन्तं–दूरेऽपि सन्तम् इ. च पा०.

सा इयं सरयूः दूरे वसन्तम् । प्रोष्यागच्छन्तमित्यर्थः । **मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैः** तरंगः एव हस्तैः [**तरंगहस्तैः**] **उपगूहति इव** आलिङ्गतीव ॥

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

विरक्तातिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम् [**विरक्तसंध्याकपिशम्**]। पृथिव्या इदं **पार्थिवम्** । **रजः** धूलिः **पुरस्ताद्** अग्रे **यतः** यस्मात्कारणाद् **उज्जिहीते** उद्गच्छति । तस्मात् । हनुरस्यास्तीति हनूमान् । ' शरादीनां च ' इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्मै स [**हनूमत्कथितप्रवृत्तिः**] **भरतः ससैन्यः** सन् **मां प्रत्युद्गतः** इति **शङ्के** तर्कयामि । ' शङ्का भयवितर्कयोः ' इति शब्दार्णवे । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दलाभः ॥

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

किं च । **साधुः** सज्जनः **स** भरतः । ' साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत् ' इति विश्वः । **पालितसंगराय** पालितपितृप्रतिज्ञाय **मे** मह्यम् **अनघाम्** अदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किंतु **संरक्षितां श्रियम्** । **मृधे** युद्धे **खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः** संरक्षितामनघां **त्वाम् इव प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा** सत्यम् । 'सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ' इत्यमरः ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

असौ पदातिः पादचारी **चीरवासाः** वल्कलवसनः **भरतः पश्चात्** पृष्ठभागे [**अवस्थापितवाहिनीकः**] अवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् । ' नद्यृतश्च ' इति कप् । **गुरुं** वसिष्ठं **पुरस्कृत्य वृद्धैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः** सन् **माम् अभ्युपैति** ॥

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

यः भरतः **पित्रा विसृष्टां** दत्ताम् अङ्कमन्तिकमुत्सङ्गं गताम् [**अङ्कगताम्**] अपि । **यां श्रियं युवापि मदपेक्षया** मद्भक्त्या **अभोक्ता** सन् । तृन्नन्तत्वात् ' न लोक ' इति षष्ठीनिषेधः । **इयन्ति वर्षाणि** एतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **तया** श्रिया **सह** । स्त्रियेति च गम्यते । **उग्रं** दुश्चरम् **आसिधारं** नाम **व्रतम् अभ्यस्यति**

---

१ 'परुषम्'; यत–'यथा' 'यस्मात्' इ. च पा० । २ हनुः कुत्सितो यस्य । तस्य किल जातमात्रस्योत्पत्य पक्वफलधिया रविं जिघांसोः रणे हनुर्भग्नेति श्रूयते । ३ 'अथ ' इ , मृधे–' रणे ' इ. च पा० । ४ द्वा. स. श्लो. ४४. ५ अर्ध० ६ भ्रातिस्तुति०, निपष्टाम् ७ ' नितान्तकष्टम् ' इ. पा०

इव वर्तयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदं चासिधाराचंक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

दाशरथौ रामे **एतावद् उक्तवति** सति **विमानं** पुष्पकं कर्तृ **तदीयां** रामसंबन्धिनीम् **इच्छां अधिदेवतया विदित्वा** । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । **सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः** प्रजाभिः **उद्वीक्षितं** सत् **ज्योतिष्पथात्** आकाशात् **अवततार** ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फाटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

रामः [**सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः**] सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तो हस्तो हस्तावलम्बो यस्य तादृशः सन् । स्थलज्ञत्वात्पुरःसरो विभीषणस्तेन [**पुरःसरविभीषणदर्शितेन**] अदूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन [**अदूरमहीतलेन**] भङ्गिभिर्विच्छित्तिभी रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन [**भङ्गिरचितस्फटिकेन**] सोपानपर्वणा **मार्गेण तस्मात् यानात्** पुष्पकात् **अवातरत्** अवतीर्णवान् । तरतेर्लङ् ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

प्रयतः स रामः **इक्ष्वाकुवंशगुरवे** वसिष्ठाय **प्रणम्य** नमस्कृत्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते [**अर्घ्यपरिग्रहान्ते**] **पर्यश्रुः** परिगतानन्दबाष्पः सन् । **भ्रातरं भरतं अस्वजत** आलिङ्गत् । तस्मिन्रामे भक्त्याऽपोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेको येन

---

१ यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपभुज्यते । आसिधाराव्रतं नाम वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥ 'एकस्यामेव शय्यायां मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण शयाते तदसिधाराव्रतम् ।' इ. दिनकरः । २ 'सभ्रातरम्' इ. पा. ३ अर्घं इ. पा०

तस्मिन् [तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके] मूर्धनि उपजघ्रौ च । 'घ्रा गन्धोपादाने' लिटि रूपम् ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

श्मश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्धया संस्काराभावादभिवृद्धया जनिताननेषु विक्रिया विकृतिर्येषां तान् [श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान्] अत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिर्घोमुखैर्मूलैर्जटिलाञ्जटावतः [प्ररोहजटिलान्] प्लक्षान् न्यग्रोधान् इव स्थितान् । प्रणमतः मन्त्रिवृद्धान् च शुभैः कृपार्द्रैर्दृष्टिपातैः [शुभदृष्टिपातैः] वार्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया [वार्तानुयोगमधुराक्षरया] वाचा च अन्वग्रहीत् अनुगृहीतवान् ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

अयं मे दुर्जातबन्धुः आपद्बन्धुः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्' इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यः विभीषणः । इत्यादृतेन आदरवता । कर्तरि क्तः । रघूणां नन्दनेन [रघुनन्दनेन] रामेण कथितौ उभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणं अनुजमपि व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतः ववन्दे ॥

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संससृजे संगतः । 'सृज

---

१ आहृति इ., प्लक्षान्-वृक्षान् इ. अन्वग्रहीत्- प्रत्य॰ इ., दृष्टिपातैः- ॰दानैः इ. च पाठाः । २ दुःखैकबन्धुः, अज्ञातबन्धुः इ. पा॰, ३ 'आदरेण' इ. पा॰. ४ अत्र भरतापेक्षया लक्ष्मणस्य ज्येष्ठ्यमेव कवेरभिमतमिति साधु केचिन्मन्यन्ते । व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमित्यनेनाप्रेकरणीयस्य लक्ष्मणवन्दनस्यैव पश्चात्करणं स्फुटं प्रतीयते । तथा च सौमित्रिणा इत्यनन्तरं स चेत्यन्योपादानं सौमित्रिमेव वक्ति । एवं च नम्रशिरसमेनमिति विशेषणद्वयं भरतविशेषणतयैव सम्यक् संगच्छते इत्यलं प्रासङ्गिकेन । भरतानुजत्वं कवेरभिप्रायो रामायणविसंवाद्येव ।

विसर्गे ' । दैवादिकात्कर्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतं एनं सौमित्रिम् उत्थाप्य भृशं गाढं **आलिलिङ्ग च** । किं कुर्वन् । रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेन [**रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन**] **अस्य** सौमित्रेः **उरःस्थलेन भुजमध्यं** स्वकीयं **क्लिश्नन्निव** पीडयन्निव । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः । ' क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ' इति दर्शनात् । ननु रामायणे— ' ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ' इति भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्ब्यानार्जवेन श्लोको व्याख्यातः । सत्यम् । किं तु रामायणश्लोकार्थटीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । ' ततो लक्ष्मणमासाद्य-' इत्यादिश्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः अभिवादनं तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

तदानीं हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आरुरुहुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु **तेषु** गजेन्द्रेषु **ते** कपियूथनाथाः **शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे** अनुबभूवुः ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

सानुप्लवः सानुगः । ' अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः ' इति । यादवः । **क्षणदाचराणां प्रभुः** विभीषणः **अपि** । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जनकः । दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः । तेनानुशिष्टः आज्ञप्तः [**दशरथप्रभवानुशिष्टः**] सन् **रथान्भेजे** । तानेव विशिनष्टि—**ये** रथाः **मायाविकल्परचितैः** संकल्पविशेषनिर्मितैः **अपि तदीयैः** विभीषणीयैः **स्यन्दनैः** रथैः **तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः** तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ताः **न** भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यत्र ' ड्वितः क्त्रिः ' इति क्त्रिप्रत्ययः । ' क्त्रेर्मम्नित्यम् ' इति ममागमः ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

---

१ येषु इ० पा० २ सप्तधा इत्यर्थः । तदुक्तं पालकाप्ये-' करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः । इति । ३ ' रथम् ' ' अनुशिष्टम् ' इ., रचितैः-' रचनैः ' इ. पा० ४ वि.स्यन्दनैः.

दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

ततो रघुपतिः सावरजः भरतलक्ष्मणसहितः सन् । विलसत्पताकं कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तत् [कामगति] विमानं भूयः पुनरपि । बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन दृश्यः [बुधबृहस्पतियोगदृश्यः] दर्शनीयः तारापतिः चन्द्रो दोषाभवं दोषातनम् । ' सायंचिरंप्राह्णे-' इत्यादिना दोषाशब्दादव्ययाट्युप्रत्ययः । तरलविद्युत् चञ्चलतडिद् अभ्रवृन्दम् इव । अध्यास्त अधिष्ठितवान् ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रा-
त्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

तत्र विमाने । जगताम् ईश्वरेण आदिवराहेण प्रलयाद् उर्वीम् इव । वर्षात्ययेन शरदागमेन अभ्रघनात् मेघसंघातात् इन्दोः रुचं चन्द्रिकाम् इव रामेण दशकण्ठ एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात् [दशकण्ठकृच्छ्रात्] प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतः ववन्दे ॥

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं त-
द्वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतं अखण्डि-पातिव्रत्यम् [लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम्] अत एव वन्द्यं तज्जनकात्मजायाः चरणयोः युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं [ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं] जटायुक्तं साधोः सज्जनस्य अस्य भरतस्य शिरश्च इति उभयं समेत्य मिलित्वान्योन्यस्य पावनं [अन्योन्यपावनं] शोधकं अभूत् ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

आर्यः पूज्यः । काकुत्स्थः रामः । प्रकृतयः प्रजाः पुरःसरो यस्य तेन

---

१ ' मागधिरः' इ. पा०. २ ' इत्यम्.' ३ रुचिम्. ४ अभ्यु०. ५ प्रणय. ६ •संरोऽपि ' इ. पा•

[प्रकृतिपुरःसरेण] स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः। क्रोशार्धं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवनानि यस्मिंस्तत् [शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यम्] उदारं महत्साकेतस्यायोध्याया उपवनम् [साकेतोपवनम्] अध्युवास अधितष्ठौ । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी तथा ।' इति यादवः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये **दण्डकाप्रत्यागमनः** नाम त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम्[1] ।
शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

अथ उपवनाधिष्ठानानन्तरं **दाशरथी** रामलक्ष्मणौ । **उपघ्नतरोः** आश्रयवृक्षस्य । 'उपघ्न आश्रये' इति निपातः । तस्य **छेदाद् व्रतत्यौ** लते **इव** । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । **भर्तुः** दशरथस्य **प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरम्** अवस्थान्तरम् । 'दशावर्ताववस्थायां' इति विश्वः । **प्रपन्ने** प्राप्ते **जनन्यौ** कौसल्यासुमित्रे **तत्र** साकेतोपवने **समं** युगपद् **अपश्यताम्** । दृशेः कर्तरि लङ् ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया[3] न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्[4] ॥ २ ॥

यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं **प्रणतौ** नमस्कृतवन्तौ **हतारी** हतशत्रुकौ **विक्रमशोभिनौ तौ उभौ** रामलक्ष्मणौ **उभाभ्यां** मातृभ्यामस्रैरश्रुभिरन्धतया [**अस्रान्धतया**] हेतुना । 'अस्रमश्रु च शोणितम्' इति यादवः । **विस्पष्टं न दृष्टौ** किं तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवात् [**सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्**] **ज्ञातौ** ॥

१ रामस्य रमणीयमास्यं वन्दे । कीदृक् तदित्याह–मैथिलकन्यकायाः सीतायाः संजीवनं तद्दृष्ट्वा तस्या मुखस्य विकसनात् । पुनश्च सौन्दर्यसारसमुदायमहानिकेतम् । शशाङ्कपङ्केरुहयोः संहतयोः न तु पार्थक्येन उभयत्र लक्ष्म्या वैगुण्येनैव सत्त्वात् । समानम् । पद्मगुणैः सौगन्ध्यादिभिश्चन्द्रगुणैरमृतवदानन्दकृत्वादिभिर्युक्तमित्यर्थः । तदुक्तं तत्रभवता कालिदासेन–'चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्मं गता चान्द्रमसीमभिख्याम् [लक्ष्मीः]' इति ।

२ दत्तु. अयं श्लोकोऽन्यथा पठ्यते चारि० दिभिर्यथा–प्रत्यागतौ तत्र चिरप्रवासादपश्यतां दाशरथी जनन्यौ । कुमुद्वतीशीतमरीचिलेखे दिवेव रूपान्तरदुर्विभाव्ये ॥ ३ विशिष्टमश्रान्ततया. ४ 'रसो०' इ.पा०

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिर्¹स्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

तयोः मात्रोः आनन्दजः शिशिरः बाष्पः शोकजम् अशीतम् उष्णम् अश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोः जलं कर्म अवतीर्णः हिमाद्रेर्निस्यन्दो [हिमाद्रिनिस्यन्दः] निर्झरः इव । बिभेद । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्²गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

ते मातरौ पुत्रयोःअङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां मार्गान् व्रणान् [नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्] आर्द्रान् सरसान् इव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम् ईप्सितम् इष्टम् अपि वीरसूर्वीरमातेति शब्दं [वीरसूशब्दं] न अकामयेताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती³ ।
स्वर्गप्रति⁴ष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । अत एव अलक्षणा अहं सीता इति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य [स्वर्गप्रतिष्ठस्य] स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा । ' वधूः स्नुषा वधूर्जाया ' इत्यमरः । अभक्तिभेदेन ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं⁵ महत्तीर्ण इति प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

ननु वत्से उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तव एव शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णः तीर्णवान् इति प्रियार्हां तां वधूं प्रियम् अपि अमिथ्या सत्यं ते श्वश्र्वौ ऊचतुः । उभयं दुर्वचमिति भावः ॥

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

अथ जनन्योः आनन्दजलैः आनन्दबाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशकेतोः रामस्य अभिषेकम् अमात्यवृद्धाः तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः [तीर्थाहृतैः] काञ्चनकुम्भतोयैः निवर्तयामासुः निष्पादयामासुः ॥

सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

१ निष्यन्द. २ 'धावान्'; ०धावान् स्थिर-चिर-प्ररूढानपि वत्सलत्वात् । आर्द्रो...स्पृशन्त्यौ भूयस्तयोर्जन्म समर्थयेताम् ॥ इ. पा०. ३ 'उदाहरन्ती' इ. पा० ४ स्वर्गं प्रविष्टस्य ' इ. पा०. ५ कष्टं. ६ ' प्रियं मनोहारि च दुर्लभं वचः ' इति भारविः. ७ प्रवर्तया०, निवर्त०.

रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन् [सरित्समुद्रान्] सरसीः मानसादीः च गत्वा । उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णोः जयशीलस्य । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवाः आपः इव । अपतन् ॥

तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

यः रामः तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचनयापि सुतरां अत्यन्तं प्रेक्षणीयः तावत् दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेषरचनया उदिता या शोभा सा [राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा] पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणा आसीत् ॥

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

स रामः ससैन्यः तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः [तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः] सन् । [मौलरक्षोहरिभिः] मूले भवा मौला मन्त्रिवृद्धास्तैः रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षाम् [सौधोद्गतलाजवर्षाम्] उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीम् अयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा मन्दं आधूते बालव्यजने चामरे यस्य स [आधूतबालव्यजनः] रथस्थः भरतेन धृतातपत्रः एवं च चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः [साक्षादुपायसंघातः] इव समष्टिरिव । विवेशेति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे ॥ १२ ॥

वायुवशेन भिन्ना [प्रासादकालागुरुधूमराजिः] प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राजी रेखा । वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्याः वेणिः इव । आबभासे । पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिरक्तः । 'न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत्' इति हारीतः ॥

---

१ नरेन्द्र. २ पुनरुक्ति. ३ 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति भावः. ४ ॰हरिमिश्र॰, मौलि-पौर-रक्षो-मिश्र॰ इ॰, ॰पौरवर्ग-पौरवर्गः, ॰वर्ग-राजमार्गम् , इ. पा. ५ प्रवृत्तः, प्रसिद्धः इ. पा॰ ६ धूम॰ इ., वायुवशेन-वशात् च, विभिन्ना,-विवृत्ता इ. च पा॰. ७ रघूत्तमेन इ॰

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासाद[2]वातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

श्वश्रूजनैरनुष्ठितचारुवेषां [**श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां**] कृतसौम्यनेपथ्याम् । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः । 'कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भके' इति यादवः । तत्रस्थां [**कर्णीरथस्थां**] **रघुवीरपत्नीं** सीतां **साकेतनार्यः** [**प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः**] प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैः **अञ्जलिभिः प्रणेमुः** ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानु[3]सूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनुसूयं अनुसूयया दत्तं **शाश्वतं** सनातनं **अङ्ग[4]रागं बिभ्रती सा** सीता **भर्त्रा स्वपुर्यै शुद्धा इति संदर्शिता पुनः वह्निगता इव रराज** ॥

वेश्मानि रामः परिबर्ह[5]वन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।
बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य–' इत्युभयपदवृद्धिः । **सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः** सुग्रीवादिभ्यः **परिबर्हवन्ति** उपकरणवन्ति **वेश्मानि विश्राण्य** दत्त्वा **आलेख्यशेषस्य** चित्रमात्रशेषस्य **पितुः बलिमत्** पूजायुक्तं **निकेतं** गृहं **बाष्पायमाणः** बाष्पमुद्वमन् **विवेश** । 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ्प्रत्ययः ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

तत्र निकेतने **कृताञ्जलिः** सन्रामः । **हे अम्ब नः गुरुः** पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् [**स्वर्गफलात्**] **सत्यात् न अभ्रश्यत** न भ्रष्टवानिति **यत् तत्** अभ्रंशनं **चिन्त्यमानं** विचार्यमाणं **तव सुकृतम्** । **इति** एवं प्रकारेण **भरतस्य मातुः** कैकेय्याः **लज्जां जहार** अपानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः । भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम् ॥

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।
संकल्पमात्रोदि[6]तसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

---

१ जनैः वर्ण्वित॰ २ विमान, विशाल. ३ आनसूयम्; स्वपुर्यै–स्वपुर्याः इ. पा॰ ४ स्नेनाङ्गरागेण लिप्तसर्वावयवा साग्निमध्यगतेव रराज । तथा च रामायणे–अङ्गरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभान्वता । न त्यक्षतेऽङ्गरागेण शोभा त्वां यमदानने ॥ इ॰ 'अनुसूयया दत्तोऽङ्गरागोऽन्यपुरुषसंगमे मलिन. स्यादिति प्रसिद्धि.' इ॰ हे॰ ५ तथा स, तत्रैव. ६ उचित, उदय इ॰ पा॰

सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिः तथा तेन प्रकारेण एव उपाचरत् च । यथा [संकल्पमात्रोदितासिद्धयः] संकल्पमात्रेणे-च्छामात्रेणोदितसिद्धयः ते सुग्रीवादयः चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः आक्रान्ताः ॥.

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

स रामः सभाजनाय अभिवन्दनाय उपगतान् दिवि भवान् [दिव्यान्] मुनीन् अगस्त्यादीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवं उत्कर्षं आदधानं वृत्तं तेभ्यः मुनिभ्यः शुश्राव श्रुतवान् । विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्य गतेषु सत्सु सुखात् अविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषां तान् [अविज्ञातगतार्धमासान्] अनन्तरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृता दत्ताग्र्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् [सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्]। एतेन सौहार्दातिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान् रामः विससर्ज विसृष्टवान् ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

तत् च आत्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारेः रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि [कैलासनाथोद्वहनाय] कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्वहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् । मन्यतेर्लङ् । भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

रामः एवं पितुः नियोगात् शासनात् वनवासं निस्तीर्य अनन्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथा एव अवरजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

स रामः वत्सलत्वात् स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृषु अपि निर्विशेषप्रतिपत्तिः तुल्यसत्कारः आसीत् ।

१ सुवि०, साहिष्णुः. २ नमस्कृत्य. ३ ०धानः. ४ इति प्र० ५ ०वृता० ६ तदात्म०, अथात्म. ७ पूतं. ८ अन्वयुङ्क्त ९० पा. ९ सदु.खं. १० समं. ११ उक्त च-'धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यस्त्वेकसेवी स जनो जघन्यः।' इति. १२ ष्वपि च.

कथमिव । **चमूनां नेता** षण्मुखः [**षडाननापीतपयोधरासु**] षड्भिराननैरापीताः पयोधराः स्तना यासां तासु **कृत्तिकासु इव** ॥

तेनार्थवाँल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

लोकः लोभपराङ्मुखेन वदान्येन **तेन** रामेण **अर्थवान्** धनिकः **आस** बभूव । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं [**विघ्नभयं**] **घ्नता** नुदता **तेन क्रियावान्** अनुष्ठानवान् आस । **विनेत्रा** नियामकेन **तेन पितृमान्** आस । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन [**शोकापनुदेन**] । 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्ययः । **तेन एव पुत्री** पुत्रवानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

स रामः **काले** अवसरे पौराणां कार्याणि [**पौरकार्याणि**] प्रयोजनानि **समीक्ष्य विदेहाधिपतेः दुहित्रा** सीतया । **उपभोगोत्सुकया** अत एव **तदीयं** सीतासंबन्धि **चारु वपुः कृत्वा** स्थितया **लक्ष्म्या इव** । **उपस्थितः** संगतः सन् **रेमे** । 'उपस्थानं तु संगतिः' इति यादवः ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥२५॥

चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु **सद्मसु यथाप्रार्थितं** यथेष्टं **इन्द्रियार्थान्** इन्द्रियविषयाञ्शब्दादीन् **आसेदुषोः** प्राप्तवतोः **तयोः** सीतारामयोः **दण्डकेषु** दण्डकारण्येषु **प्राप्तानि दुःखानि अपि** विरहविलापान्वेषणादीनि **संचिन्त्यमानानि** स्मर्यमाणानि **सुखानि अभूवन्** । स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदौहृदेन ॥ २६ ॥

अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन अत्यन्तमसृणलोचनेन [**शरपाण्डुरेण**] शरपत्तृणविशेषवत्पाण्डुरेणात एवानक्षरमवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौहृदं

१ तदुक्तं म. भा०—शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् । ममायमिति ता. सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशुः ॥ तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान्प्रभुः । प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ शल्यप. गदाध्या. श्लो. ३६०–६२. रामायणे च—तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ ....प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् । षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ इ०. २ अनुरूप. श्लोकः शाकुन्तले—येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ ३ समाप्य, विलोक्य. ४ °मार्थम्. ५ सुखीबभूवुः इ. पा०. ६ स्नेह. ७ परि०. ८ दोहदेन इ. पा०.

गर्भो येन तेन [अनक्षरव्यञ्जितदौर्हृदेन] मुखेन परिणेतुः पत्युः आनन्दयित्री आसीत् ॥

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ २७ ॥

प्रतीतः नर्मस्थान्प्रीतः । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्नाक्रान्तपयोधराग्रां [वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रां] विलज्जमानां तां रामां रहसि अङ्कम् आरोप्य अभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ । एतच्च ' दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ' इति शास्त्रात् । न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः संबद्धवैखानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

सा सीता । हिंस्रैः दष्टा नीवारा एव बल्यो येषु तानि [दष्टनीवारबलीनि] । तिर्यग्भ्यः शुकादिभ्यो दानं बलिः । संबद्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि [संबद्धवैखानसकन्यकानि] कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुं इयेष अभिलल्षे ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

रघुप्रवीरः रामः तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तम् ईप्सितं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः [पार्श्वचरानुयातः] सन् मुदितां ताम् अयोध्याम् आलोकयिष्यन् । अभ्रं लेढीति अभ्रंलिहं अभ्रंकषं प्रासादमारुरोह । ' वहाभ्रे लिहः ' इति खश्प्रत्ययः । ' अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ' इति मुमागमः ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मिंस्तं [ऋद्धापणं] राजपथम् । नौभिः सञ्चारिणीभिः विगाह्यमानां सरयूं च । । पौरैर्विलासिभिः अध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्रेमे । विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः । ' पुमान्स्त्रिया ' इत्येकशेषः ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

---

१ उक्तं च—दैवमल्पहितं नश्येद्धिनाभ हितमल्पकम् । श्रद्धाविधाने गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ इति । २ ' फलानि ' ट., हिंस्रैः—हंसैः; संबद्ध—समृद्ध इ. च पा०. अत्र रामायणम्—तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फलमूलाशिनां देवपादमूलेषु वर्तितुम् ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ४ विलो० ५ विगाह्य० (विगाह्यमानामवगाह्यमाना इ. चारि०), ६ निहत ; विहित इ. पा०.

वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः शेषस्तद्वदुरू भुजौ यस्य स [सर्पाधिराजोरुभुजः] विजितारिभद्रः विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तम् उद्दिश्य भद्रं भद्रनामकम् अपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्पश्चरः स्पशः इति' । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्बन्धेनाग्रहेण पृष्टः [निर्बन्धपृष्टः] सः अपसर्पः जगाद । किमिति । हे मानवदेव रक्षोभवन उषिताया [रक्षोभवनोषितायाः] देव्याः सीतायाः परिग्रहात् स्वीकारात् अन्यत्र इतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण [कलत्रनिन्दागुरुणा] कीर्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः वैदेहिवल्लभस्य । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः । कालिदास इतिवत् । हृदयम् अयोघनेन अभितप्तं संतप्तम् अयः इव विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां [आत्मनिर्वादकथां] किम् उपेक्षे । उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजामि । उभयत्रापि प्रश्ने लोट् । इति एकपक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वात् अपरिच्छेतृत्वात् [एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्] स रामः दोलेव चला चित्तवृत्तिर्यस्य सः [दोलाचलचित्तवृत्तिः] आसीत् ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

किं च । वाच्यम् अपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तद् अनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुम् ऐच्छत् । तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयः गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात् स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयादपीति किमुत वक्तव्यम् । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्युप-

स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

हतौजाः निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् [तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान्] अवरजान् संनिपात्य संगमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्यः आचचक्षे । पुनः इदं वाक्यम् उवाच च ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य [रविप्रसूतेः] राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्ताच्छुद्धात् मत्तः मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातात् इव अम्भःकणादित्यर्थः । कीदृशः अयं कलङ्कः उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

सः अहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव । पौरेषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । स एव पूर्वो यस्य स तम् तत्पूर्वम् । अवर्णं अपवादम् । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेव आलानिकम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अथवालान बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भं इव । चूतवृक्ष इतिवत्सामान्यविशेषभावात्पौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

तस्य अवर्णस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उपस्थितायां सत्याम् अपि निर्व्यपेक्षः निःस्पृहः सन् । वैदेहसुतां पुरस्तात् पूर्वं पितुः आज्ञया [समुद्रनेमिम् ।] समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । ताम् इव त्यक्ष्यामि ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह—

अवैमि चैनामनघेति किं तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥

एनां सीतां अनघा साध्वी इति च अवैमि । किं तु मे मम लोकापवादः बलवान्मतः । कुतः । हि यस्मात् प्रजाभिः भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतः निर्मलस्य शशिनः मलत्वेन कलङ्कत्वेन आरोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

---

१ क्षतौजाः, महौजाः. २ पुरः. ३ 'मत्तु' इ. पा०. ४ वाहात् (पयोदान्वहतीति पयोदवाहो वायुः इति हेमाद्रिः ।). ५ तथा चोत्तररामचरिते—यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् । मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिङ् मामधन्यम् ॥ ६ विपुली०. ७ स्तम्भं इ. पा०. ८ त्यजामि. ९ साम्राज्यराज्यम्. १० लोकप्रवादः; मलत्वे निरूपिता इ. च पा.

वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः शेषस्तद्वदुरू भुजौ यस्य स [सर्पाधिराजोरुभुजः] विजितारिभद्रः विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तम् उद्दिश्य भद्रं भद्रनामकम् अपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्पश्चरः स्पशः इति'। 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्बन्धेनाग्रहेण पृष्टः [निर्बन्धपृष्टः] सः अपसर्पः जगाद । किमिति । हे मानवदेव रक्षोभवन उषिताया [रक्षोभवनोषितायाः] देव्याः सीतायाः परिग्रहात् स्वीकारात् अन्यत्र इतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण [कलत्रनिन्दागुरुणा] कीर्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः वैदेहिवल्लभस्य । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः । कालिदास इतिवत् । हृदयम् अयोघनेन अभितप्तं संतप्तम् अयः इव विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां [आत्मनिर्वादकथां] किम् उपेक्षे । उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजामि । उभयत्रापि प्रश्ने लोट् । इति एकपक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वात् अपरिच्छेत्तृत्वात् [एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्] स रामः दोलेव चला चित्तवृत्तिर्यस्य स [दोलाचलचित्तवृत्तिः] आसीत् ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

किं च । वाच्यम् अपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तत् अनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुम् ऐच्छत् । तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयः गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात् स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥

---

१ 'विजयनामकम्' इ. रामा०. २ पुनं. ३ अपेक्षे, उपेक्षे इ०; उत–अथ, संत्यजामि इ. पा. ४ इंरते–संत्यजामि इ. ०प्रश्ने लट् इ० च टीकापा०. ५ स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ इति उत्तरा०.

स सांनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

हतौजाः निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् [तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान्] अवरजान् सांनिपात्य संगमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्यः आचचक्षे । पुनः इदं वाक्यम् उवाच च ॥

राजर्पिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य [रविप्रसूतेः] राजर्पिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्ताच्छुद्धात् मत्तः मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातात् इव अम्भःकणादित्यर्थः । कीदृशः अयं कलङ्कः उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

पौरेपु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

सः अहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव । पौरेपु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । स एव पूर्वो यस्य स तम् तत्पूर्वम् । अवर्णं अपवादम् । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेव आलानिकम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अथवालान बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भं इव । चूतवृक्ष इतिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

तस्य अवर्णस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उपस्थितायां सत्याम् अपि निर्व्यपेक्षः निःस्पृहः सन् । वैदेहसुतां पुरस्तात् पूर्वं पितुः आज्ञया [समुद्रनेमिम् ।] समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । ताम् इव त्यक्ष्यामि ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह—

अवैमि चैनामनघेति किं तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥

एनां सीतां अनघा साध्वी इति च अवैमि । किं तु मे मम लोकापवादः बलवान्मतः । कुतः । हि यस्मात् प्रजाभिः भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतः निर्मलस्य शशिनः मलत्वेन कलङ्कत्वेन आरोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

---

१ क्षतौजाः, महौजाः. २ पुरः. ३ 'मत्तु' इ. पा०. ४ वाहात् (पयोदान्वहतीति पयोदवाहो वायुः इति हेमाद्रिः ।). ५ तथा चोत्तररामचरिते—यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् । मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिङ् मामधन्यम् ॥ ६ विपुली०. ७ स्तम्भं इ. पा०. ८ त्यजामि. ९ साम्राज्यराज्यम्. १० लोकप्रवादः; मलत्वे निरूपिता इ. च पा.

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

किं च । मे रक्षोवधान्तः प्रयासः व्यर्थः न । किं तु स वैरप्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथा हि । अमर्षणः असहनः द्विजिह्वः सर्पः । पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किं तु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥

तत् तस्मात् एष मे सर्गः निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।' इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् [निर्हृतवाच्यशल्यान्] प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वः युष्माकं अर्थिता अर्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशं अतिक्रूराग्रहं ईशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चन अपि निषेद्धुं निवारयितुम् अनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तः न आसीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥

लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः स रामः निदेशे स्थितं आज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सौम्य सुभग इति आभाष्य च पृथक् भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्य आदिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥ ४५ ॥

दोहदो गर्भिणीमनोरथः तच्छंसिनी [दोहदशंसिनी] ते प्रजावती भ्रातृजाया । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुः एव सस्पृहैव । 'स्पृहिगृहि-' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । स त्वं रथी सन् । [तद्व्यपदेशनेयां] तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यां एनां सीतां वाल्मीकेः पदं [वाल्मीकिपदं] स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । 'विभाषापः' इत्ययादेशः । त्यज ॥

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

१ यथार्थी. २ 'स्वयं.' इ. पा०. ३ पाञ्छया. ४ निर्गत, निर्जित, इ. पा०. ५ धारयता. ६ अनु- मोदितुं, अनुवर्तितुम् इ. पा०. ७ भाषः. ८ दोहद इ., ०वनेषु-०वनेभ्यः इ. एव-एनाम् इ. ० पा०. ९ निदेशात् इ., द्विषद्वत्- विशङ्कम् इ. च पा०. १० त्य, न वि० इ० च पा०.

पितुः जमदग्नेः **नियोगात्** शासनात् **भार्गवेण** जामदग्न्येन च्छिन्नी । 'न लोक' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । **मातरि** द्विषतीव **द्विषद्वत्** । ' तत्र तस्येव ' इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहारं **शुश्रुवान्** श्रुतवान् । ' भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । **स** लक्ष्मणः **तद् अग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत्** । **हि** यस्मात् **गुरूणाम् आज्ञा अविचारणीया** ॥

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

अथ असौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीताम् [**अनुकूलश्रवणप्रतीतां**] इष्टाकर्णनेन तुष्टां **वैदेहसुतां अत्रस्नुभिः** अभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः । ' त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः । **तुरंगैः युक्तधुरं** सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं [**सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिं**] गृहीतप्रग्रहं **रथम् आरोप्य प्रतस्थे** ॥

सा नीयमाना रुचि[3]रान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥

सा सीता **रुचिरान् प्रदेशान् नीयमाना** प्राप्यमाणा सती **मे** मम **प्रियः** प्रियं करोतीति **प्रियंकरः** प्रियकारी **इति अनन्दत्** । ' क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ' इति चकारात्खच्प्रत्ययः । **तं** प्रियं **आत्मनि** विषये **कल्पद्रुमतां विहाय असिपत्रवृक्षं जातं न अबुद्ध** नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लुङ् । असिपत्रः खड्गाकारदलः कोऽप्यपूर्वो वृक्षविशेषः । ' असिपत्रो भवेत्कोशाकारे च नरकान्तरे ' इति विश्वः । आसन्नघातुक इति भावः ॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥

पथि लक्ष्मणः यद् दुःखं तस्याः सीतायाः **जुगूह** प्रतिसंहृतवान् **तद् गुरु भावि** भविष्यद् दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन [**अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन**] **स्फुरता सव्येतरेण** दक्षिणेन **अक्ष्णा अस्यै** सीतायै **आख्यातम्** । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥

सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात् [**दुर्निमित्तोपगतात्**]

---

१ 'अकृत्यमपि कार्यं वै गुर्वाज्ञां नैव लंघयेत्' इ. पद्मपुराणम्. २ श्रवणे प्र०;—प्रहृष्टाम् इ. पा०. ३ 'रुचिरप्र०' इ० पा०. ४ जुगोप इ., अस्याः-अस्यै इ. पा०. ५ चुम्बनेन. ६ अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन । नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ॥ इत्यादि रामायणम्. ७ 'उपगमात्' इ. पा०. ८ शुभं. ९ विशङ्कैः.

-प्रासाद विषादात् दुःखात् सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य -सानुजस्य राज्ञः रामस्य शिवं भूयाद् इति अवाङ्गैः करणैः अन्तःकरणैः आशशंसे। -शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम्। पुनः पुनरा-शशंस इत्यर्थः ॥

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

गुरोः ज्येष्ठस्य नियोगात् साध्वीं वनिताम् । अत्याज्यामित्यर्थः । वनान्ते विहास्यन् त्यक्ष्यन् सुमित्रातनयः लक्ष्मणः पुरस्तात् अग्रे स्थितया जह्नोः दुहित्रा जाह्नव्योत्थितवीचिहस्तैः [उत्थितवीचिहस्तैः] अवार्यत इव । अकार्यं मा कर्षीत्यवार्यतेव इत्युत्प्रेक्षा ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणः यन्त्रा सारथिना निगृहीतवाहात् रुद्धाश्वात् रथाद् तां भ्रातृजायां पुलिने अवतार्य आरोप्य निषादेन किरातेनाहृतनौविशेषः आनीतदृढनौकः [निषादाहृतनौविशेषः] सन् । गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञाम् इव । ततार । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

अथ कथंचित् व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग् येन सः [व्यवस्थापितवाक्] अन्तर्गतबाष्पः कण्ठो यस्य सः [अन्तर्गतबाष्पकण्ठः] । कण्ठस्तम्भिताश्रुरित्यर्थः । -सौमित्रिः महीपतेः शासनम् । मेघः उत्पाते भवं औत्पातिकम् अश्मवर्षं शिलावर्षं इव । उज्जगार उद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

ततः अभिषङ्गः पराभवः । 'शापे त्वभिषङ्गः पराभवे' इत्यमरः । स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा सीता [अभिषङ्गानिलविप्रविद्धा] । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि -यस्याः सा [प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना] अभिहता लता इव ।सहसा [स्वमूर्तिलाभ-:प्रकृतिं] स्वमूर्तिलाभस्य स्वदारीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम। भूमौ पपातेत्यर्थः । स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

१ 'भ्रातुः ' इ. २ 'निदेशात्, ' दृपि तां, दयितां इ. च पा०. ३ उच्छ्रित०, उद्धृत, इ. पा०. ४ यन्तुप्रतिप०, स्तम्भन्त्वनिपन्न० इ. पा०. ५ विशेषां. ६ 'औत्पातिकः' इ. पा०. ७ विप्रयुद्धा, -मार्दवि०, नलविमृद्धा. ८ पपात.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः[1] ।
इति क्षितिः संशयितेव[2] तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिः भर्ता त्वाम् अकस्मात् अकारणात् कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः । इति संशयिता इव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिः तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥

सा[3] लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः[4] ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता । सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुः लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत । दुःखेनादह्यतेत्यर्थः । तपेः कर्मणि लङ् । कर्मकर्तरीति केचित् । तन्न । 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इति यङ्नियमात् । तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात्कष्टतरः अतिदुःखदः अभूत् । दुःखवेदनासंभवाद् इति भावः ॥

न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः[5] पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

आर्या साध्वी सा सीता वृजिनाद् ऋते एनसो विना अपि । 'कलुषं वृजिनैनोऽघम्' इत्यमरः । 'अन्यारादितरर्ते–' इत्यादिना पञ्चमी । निराकरिष्णोः निरासकस्य । 'अलंकृञ्–' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । भर्तुः अवर्णम् अपवादं न च अवदत् नैवावादीत् । किं तु स्थिरदुःखभाजम् अत एव दुष्कृतिनम् आत्मानं एव पुनः पुनर्निनिन्द ॥

आश्वास्य रामावरजः सतीं[6] तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृ[7]निदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

रामावरजः लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्वास्य । [आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः] आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य पराधीनस्य । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तत् [भर्तृनिदेशरौक्ष्यं] हे देवि क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतः बभूव ॥

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य[8] चिराय जीव ।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥

सीता तं लक्ष्मणम् उत्थाप्य वाक्यं जगाद । किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यत् यस्मात् । बिडौजसा इन्द्रेण विष्णुः उपेन्द्रः इव । अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वम् इत्थं परवान् परतन्त्रः असि ॥

---

१ ०प्रार्थितार्य०, ०वृत्तिः, इति–इत्थम् इ. पा०. २ संशयिनी. ३ सुदन०. ४ समदह्यत०. ५ पदे पदे, दुष्कृतिनम् इ. च पा० ६ स सीतां. ७ भ्रातृ, ०रौक्षं इ. पा.; देवि–मातः. ८ वत्स, पुत्र इ. पा०

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापयेः प्रापितमत्प्रणामः ।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

सर्वं श्वश्रूजनम् अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्रणाममुक्त्वेत्यर्थः । विज्ञापय । किमिति । निषिच्यत इति निषेकः । मयि वर्तमानं सूनोः त्वत्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भ चेतसा अनुध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयत इति ॥

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

स राजा त्वया मद्वचनात् मद्वचनमिति कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । वाच्यः वक्तव्यः । किमित्यत आह—'वह्नौ' इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः । अक्ष्णोः समीपे समक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सामीप्यार्थे वा । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । समक्षम् अग्रे वह्नौ विशुद्धाम् अपि मां [लोकवादश्रवणात्] लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोः अहासीः अत्याक्षीरिति यत् तत् श्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् । किं त्वसदृशमित्यर्थः । यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचारोऽसीति भावः ॥

कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥

अथ वा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव कर्तुः मयि विषये अयं त्यागः कामचारः इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः । किं तु मम एव जन्मान्तरपातकानाम् अप्रसह्यः] विपाकविस्फूर्जथुः] विपच्यत इति विपाकः फलं स एव विस्फूर्जथुः अशनिनिर्घोषः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे' इत्यमरः ॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोपात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥

पूर्वम् उपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीम् अपास्य मया सार्धं वनं प्रपन्नः असि प्राप्तोऽसि । तत् तस्मात् तया लक्ष्म्या अतिरोपात् त्वद्भवने आस्पदं प्रतिष्ठाम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्राप्य वसन्ती अहं सोढा न अस्मि ॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ताः निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । तासां [निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां] तपस्विनीनां भवतः प्रसा-

---

१ विज्ञापयेः इ० पा०. २ ते. ३ प्रयात. इ० पा०. ४ त्वय्यास्पदं, त्वदास्पदम् इ० पा०. ५ यातुरो. ६ भुवने. ७ अन्या. ८ वर्तमाने इ. पा०.

-ग्रहात् अनुग्रहात् शरण्या शरणसमर्था भूत्वा । अथ त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थम् अन्यं तपस्विन कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।[4]
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

किं वा अथ वा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फले [अत्यन्तवियोगमोघे] अस्मिन्हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव । रक्षणीयं रक्षणार्हम् अन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः मे अन्तरायः विघ्नः न स्याद्यदि ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्ट[3]दृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

सा अहं प्रसूतेः ऊर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये । यथा भूयः तेन तपसा मे मम जननान्तरे अपि त्वम् एव भर्ता स्याः विप्रयोगः च न स्यात् ॥

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं [वर्णाश्रमपालनं] यत्स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः उक्तः । अतः कारणात् एवं त्वया निर्वासिता निष्कासिता अपि अहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा [तपस्विसामान्यम्] अवेक्षणीया । कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

तथेति तस्याः सीतायाः वाचं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते अतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभारात् दुःखातिरेकात् मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्मुक्त्येत्यर्थः । विग्ना भीता कुररी इव उत्क्रोशीव । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । भूयः भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

नृत्यं[6] मयूराः कुसुमानि वृक्षा[7] दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

मयूराः नृत्यं विजहुः त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्यः उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वने अपि अत्यन्तं रुदितम् आसीत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

---

१ उपेक्षाम्. २ अन्तर्हितं. ३ निबद्ध ड. पा०. ४ रक्षणं. ५ ०पथान्. विग्ना—व्यग्रा, भीता. ६ नृत्तं. ७ वृक्षाः. ८ अस्मात्परमिदं पद्यं क्वचित्—केये वने लक्ष्मण लक्ष्मणेति दीनाक्षरं रोदिति योषिदुच्चैः । आं ज्ञातमेषा जनकात्मजेति कविर्विचिन्त्याश्रमाजगाम ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी[1] कविः[2] कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

कुशेध्माहरणाय यातः कविः वाल्मीकिः रुदितानुसारी सन् तां सीताम् अभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दयालुत्वमित्याह—निषादेति । निषादेन व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नः [निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः] यस्य शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत । श्लोकरूपेणाशोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते—'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ' इति । तिरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी[3] दाश्वान्[4]सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥

सीता विलापाद् विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकम् अश्रु प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवान् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच । 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति क्वस्वन्तो निपातः ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन [मिथ्यापवादक्षुभितेन] भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुः जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्ता असि । तत् तस्मात् मा व्यथिष्ठाः मा शोचीः । व्यथेर्लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि[5] ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि । रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधे अपि । अविकत्थने अनात्मश्लाघिनि अपि । इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रति अकस्मात् अकारणात् कलुषप्रवृत्तौ गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपः अस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपालम्भः ॥

तवोरुकीर्तिः[6] श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः[7] पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥

१ म्यगान्दुरितानुसारी. २ मुनिः. ३ दौर्हद०; लक्ष्म. ४ दत्त्वा इ० पा०. ५ कत्थमाने. ६ इन्दुकीर्तिः इ. पा० ७ भवच्छे०; भव०; ०च्छेदगुरुः (भवस्य संसारस्य छेदे गुरुर्मोक्षविद्योपदेष्टा इ. पा०)

उरुकीर्तिः तव श्वशुरः दशरथः मे सखा । ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरः ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुरि अग्रे स्थिता । येन निमित्तेन ममानुकम्प्या अनुग्राह्या न असि तत्किम् न किंचिदित्यर्थः ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे [तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे] शान्तजन्तुके अस्मिन् तपोवने वीतभया निर्भीका वस । इतः अस्मिन्वने अनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेः ते अपत्यसंस्कारमयः जातकर्मादिरूपः विधिः अनुष्ठानं भविष्यति ॥

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य[1] ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः[2] ॥ ७६ ॥

संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । मुनीनां संनिवेशैरुटजैः [मुनिसंनिवेशैः] अशून्यतीरां पूर्णतीराम् [तमोपहन्त्रीं] तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् । 'तमस्तु ध्वान्ते पापे नरकशोकयोः' इत्यमरः । तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा । [तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः] तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिः ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि[3] ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् । 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः । बीजं नीवारादि धान्यं च आहरन्त्यः उदारवाचः प्रगल्भगिरः मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

[4]पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः[5] ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिम[6]वाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः [पयोघटैः] । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् पूर्वम् असंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन्या प्रीतिस्तां [स्तनंधयप्रीतिम्] अवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

१ विगाह्य. २ प्रमोदः, अभिलाषः इ. पा०. ३ ०पच्यम्, काले यदकृष्टरोहि इ. पा०. ४ पयोघरैः. ५ ०रूपम्, सुतनिर्विशेषम् इ. पा०. ६ मिवा०.

अनु[1]ग्रहमत्यभिनन्दि[2]नीं तं वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृ[3]गं निनाय ॥ ७९ ॥

दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः । [अनुग्रहमत्यभिनन्दिनीं] अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां सीताम् आदाय सायं [मृगाध्यासितवेदिपार्श्वम्] मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥

ता[4]मर्पयामास च[5] शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥

शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु [तदागमप्रीतिषु] तापसीषु । पितृभिः अग्निष्वात्तादिभिः निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोः अन्त्याम् अवशिष्टां कलां दर्शः अमावास्याकालः ओषधीषु इव । अर्पयामास च । अत्र पराशरः—' पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने ॥ ' इति । व्यासश्च—' अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ' इति ॥

ता इङ्गुदीस्ने[6]हकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

ताः तापस्यः तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः । ' षष्ठी हेतुप्रयोगे ' इति षष्ठी । ' इङ्गुदी तापसतरुः ' इत्यमरः । [इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्] इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपं अन्त आस्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिंस्तं [आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पम्] उटजं पर्णशालां वितेरुः ददुः ॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिना[7]तिथिभ्यः ।
व[8]न्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥

तत्र आश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता [अभिषेकप्रयता] वसन्ती विधिना शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय । वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं बभार पुपोष ॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यादित्युत्सुकः शक्रजितोऽपि [9]हन्ता ।
शशंस सीतापरिदे[10]वनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

प्रभुः राजा अधुना सानुशयः स्याद् अपि सानुतापः स्यात्किम् । इति उत्सुकः शक्रजितः इन्द्रजितः हन्ता लक्ष्मणः अपि सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस ॥

---

१ अनुग्रहं. २ नन्दितां. ३ ०मुखं, शान्तिमुखं. ४ समर्प० ५ स. ६ तैल. ७ विविधा०. ८ वन्या. ९ निहन्ता. १० देविता०.

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

सहसा सपदि सबाष्पः रामः । तुषारवर्षी सहस्यचन्द्रः इव बभूव । अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे तैषसहस्यौ द्वौ' इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन [कौलीनभीतेन] तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहात् निरस्ता । न मनस्तः मनसश्चित्तान्न निरस्ता । पञ्चम्यास्तसिल् ॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

धीमान् वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः [वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः] । 'जागरूकः' इत्यूकप्रत्ययः । रजोरिक्तमनाः रजोगुणशून्यचित्तः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं [भ्रातृसाधारणभोगम्] । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । ऋद्धं राज्यं शशास ॥

तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं[3] वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

परिवादभीरोः निन्दाभीरोरत एव एकभार्याम् अपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतः नृपस्य वक्षसि असंघट्टसुखम् असंबाध्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहिता इव रेजे दिदीपे । तस्य द्वयन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं[6] कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं न उपयेमे न परिणीतवानिति यत् । 'उपायमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् । किं च । तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन् क्रतून् आजहार आहृतवानिति यत् । तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुः वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं [परित्यागदुःखं] परित्यागेन यद्दुःखं तत् कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
सीतापरित्यागः नाम चतुर्दशः सर्गः ।

---

१ सपदि प्र० २ नन्द. ३ असंघट्ट० इ. रेजे-रेमे इ. च पा० ४ आहृतवा. ५ व्यापिना०, ६ प्रति० इ. पा० ६ दुर्वारवन्यम् इ. पा.

पञ्चदशः सर्गः ।

अत्यर्थं गृहस्थानं श्वशुरी यद्रजःकणाः ।[1]
स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः ॥[1]

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः[2] पृथिवीमेव केवलाम्[3] ॥ १ ॥

कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालः रामः रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् [रत्नाकरमेखलाम्]। सागरान्तामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिर्व्यज्यते । रामस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः[4] ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्याः लुप्तयागक्रियाः अत एव शरणार्थिनः रक्षणार्थिनः यमुनाभाजः यमुनातीरवासिनः मुनयः शरण्यं शरणाय रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारम् अभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

ते मुनयः रामम् अवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन् लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः । तथा हि । त्रायते इति त्राणं रक्षकम् । कर्तरि ल्युट् । तदभावे [त्राणाभावे] शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तः तपसः व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपःक्षयः प्रसिद्धः ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव[5] प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

काकुत्स्थः रामः तेभ्यः मुनिभ्यः विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथा हि । भुवि शार्ङ्गिणः विष्णोः प्रवृत्तिः रामरूपेणावतरणं [धर्मसंरक्षणार्था] धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा एव ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति[6] ॥ ५ ॥

ते मुनयः रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायम् आचख्युः । लुना-

---

१ जगच्छरण्यस्यापि मे भर्तुः किं रामनामजपेनेन प्रयोजनमिति कुपितायाः पार्वत्यास्तं प्रत्युक्तिरियम्—यस्यारण्यादन्यद् गृहमपि न वर्तते यस्य श्वशुरो पार्थिवकणा एव केवलं सीताया भूमिसमवत्वात् यस्य चोद्वाहसमये स्वं गृहमपि नासीत् तस्मै अकिंचनाय रामाय तव कथं नमस्कृतिरिति पार्वत्या आशयः । २ मापः. ३ केवलम् इ. पा. ४ अन्वगुः—न्ययुः. ५ णार्थाय, णायैव. ६ प्रथ्यमद् इ. पा.

-तीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । तत्रैव निपातनाण्णत्वम् । लवणः शूली शूलवान् दुर्जयः । किं तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम् इति । 'याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवः रामः शत्रुघ्नम् आदिदेश । अत्रोत्प्रेक्षते । अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुहननाद्धेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य तत् यथार्थं करिष्यन् इव । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति चकाराद् कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणादयमर्थसिद्धिः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ॥

रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

हि यस्मात् । परान्शत्रूंस्तापयतीति परंतपः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः । अपवादः विशेषशास्त्रम् उत्सर्गं सामान्यशास्त्रम् इव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुं ईश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।
ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

ततः अग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादः रथी रथिकः अभीः निर्भीकः दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीः आमोदमानाः वनस्थलीः पश्यन्ययौ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य तस्य [अध्ययनार्थस्य] धातोः 'इङध्ययने' इत्यस्य धातोः पश्चात् अधिः अध्युपसर्गः इव । अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र । अन्यत्राभिधेयसाधनाय । अभवत् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।' इत्यमरः । यथा 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सांनिध्यमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥

---

१ निवर्तयितुम्. २ यथा उत्सर्गं 'कर्मण्यण्' इत्यादि सामान्यविधिं निषेद्धुमपवादः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादि विशेषविधिः शक्तस्तथेत्यर्थः । इ. टि०. ३ 'अनुयातं सेनाद्यं तस्य सिद्धये' इ. मा०. ४ 'गच्छन्मतिमताम्' 'तपतां'—'वपताम्' इ. पा०.

रथप्रष्ठैः रथाग्रगामिभिः । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातः । **मुनिभिः** पूर्वोक्तैः । **आदिष्टवर्त्मा** निर्दिष्टमार्गः **गच्छन्** । **तपतां** देदीप्यमानानां मध्ये **वरः** श्रेष्ठः **सः** शत्रुघ्नः । **वालखिल्यैः** मुनिभिः **अंशुमान्** सूर्यः **इव** । **विरराज** । तेऽपि रथप्रष्ठा इत्यनुसंधेयम् ॥

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।
रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

यतः गच्छतः । इणधातोः शतृप्रत्ययः । **तस्य** शत्रुघ्नस्य **मार्गवशात्** [**रथस्वनोत्कण्ठमृगे**] रथस्वने उत्कण्ठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन् **वाल्मीकीये** वाल्मीकिसंबन्धिनि । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । **तपोवने एका वसतिः** रात्रिः **बभूव** । तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं **तं कुमारं** शत्रुघ्नम् **ऋषिः** वाल्मीकिः **तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः** उत्कृष्टसंभावनाभिः **पूजयामास** ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।
सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ **अस्य** शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्तीति **अन्तर्वत्नी** गर्भिणी । 'अन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति ङीप् नुगागमश्च । **प्रजावती** भ्रातृजाया सीता । **क्षितिः संपन्नौ** समग्रौ **कोशदण्डौ इव** । **सुतौ असूत** ॥

संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

भ्रातुः ज्येष्ठस्य **संतानश्रवणात्** हेतोः **सौमनस्यवान्** प्रीतिमान् **सौमित्रिः** शत्रुघ्नः **प्रातः युक्तरथः** सज्जरथः सन् । **प्राञ्जलिः** कृताञ्जलिः **मुनिम् आमन्त्र्य** आपृच्छ्य **ययौ** ॥

स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।
वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

स शत्रुघ्नः **च मधूपघ्नं** नाम लवणपुरं **प्राप** । [**कुम्भीनस्याः**] कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा तस्याः **कुक्षिजः** पुत्रो लवणः **च वनात् करं** बलिम् **इव** सत्त्वानां प्राणिनां राशिं [**सत्त्वराशिम्**] **आदाय उपस्थितः** प्राप्तः ॥

---

१ तदुक्तं भागवते—वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः । पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ इति ॥ २ उत्क-स्की-ण्ठं इ. पा॰ ३ शत्रुघ्नं, ४ श्रान्त. ५ विषय इ. पा॰ ६ संपन्ना इ. पा॰ ७ उपाहाय इ. पा॰

धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः॥ १६॥

किंभूतो लवणः। [धूमधूम्रः] धूम इव धूम्रः कृष्णलोहितवर्णः। 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः। वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः सोऽस्यास्तीति वसागन्धी। 'हृन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः। [ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः] ज्वाला इव बभ्रवः पिङ्गलाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः। 'त्रिपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु।' इत्यमरः। [क्रव्याद्गणपरीवारः] क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः। तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः। अत एव जंगमः चरिष्णुः चिताग्निः इव स्थितः। कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः। ज्वाला एव शिरोरुहाः। क्रव्यादो गृध्रादयः। इत्यनुसंधेयम्॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः।
रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम्॥ १७॥

लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलरहितं तं लवणम् आसाद्य रुरोध। तथा हि। रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्। अपशूलतैवात्र रन्ध्रम्। जयः संमुखीनः हि संमुखदृशो हि। 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खप्रत्ययः। अधिकरणलक्षणोऽयस्तु दुर्लभ एव॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम्।
दिष्ट्या त्वमसि धात्रा भीतेनेवोपपादितः॥ १८॥
इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया
प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम्॥ १९॥

युग्मम्। राक्षसः लवणः। अद्य मत्कुक्षेः। भुज्यत इति भोजनम्। भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तम् अनतिसमग्रम् आलक्ष्य दृष्ट्वा भीतेन इव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितः असि। इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य [तज्जिघांसया] तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुम् उन्नतं द्रुमम् मुस्तास्तम्बम् इव। अनायासेन। उत्पाटयामास॥

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः।
गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः॥ २०॥

नैर्ऋतेरितः रक्षोऽरितः शाखी अन्तरा मध्ये निशितैः बाणैः शकलीकृतः सन् सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप। किं तु पुष्परजः प्राप॥

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम्।
प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम्॥ २१॥

---

१ समासाद्य. २ सांमुखीनः इ. पा. ३ आलक्ष्य. ४ वेतनम् इ. पा. ५ संतर्ज्य. ६ निशानं-विनाशं स्यद् मूलस्य, नर्भे-नं च इ. पा.

रक्षः लवणः तस्य वृक्षस्य विनाशात् हेतोः । महोपलं महान्तं पाषाणम् । पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।
सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् इन्द्रदेवताकम् अस्त्रम् उपादाय ताडितः अभिहतः सन् । सिकतात्वात् सिकताभावात् अपि परां परमाणुतां प्रपेदे । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

निशाचरः राक्षसः दक्षिणं दोः । 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति पुंलिङ्गसाहचर्यात्पुंस्त्वं च । तथा च प्रयोगः—'दोषं तस्य तथाविधस्य भजते' इति । सव्येतरं बाहुम् उद्यम्य एकस्तालस्तदाख्यवृक्षो यस्मिन्स एकतालः [उत्पातपवनप्रेरितः] उत्पातपवनेन प्रेरितः गिरिः इव तं शत्रुघ्नम् उपाद्रवत् अभिद्रुतः ॥

कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।
आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

स शत्रुः लवणः । कार्ष्णेन वैष्णवेन । पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—'एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः' इति । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पम् आनिनाय आनीतवान् । देहभारादित्यर्थः । आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

हतस्य रक्षसः उपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

स वीरः शत्रुघ्नः लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसः महाबलस्येन्द्रजिद्वधेन

१ सिकताधात्, °भ्योऽपि परमां, इ. पा. २ 'दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत्' इ. वल्लटीकयोः पा.. ३ राक्षसो दक्षिणं करं; दोषं रक्षोप दक्षिणम्; इ. पा.. ४ दोःशब्दः प्रायः पुंलिङ्गः । अत एव 'दोषं रक्षोथ दक्षिणम्' इति पाठः कर्तव्य इति दिनकरः । ५ शत्रोः. ६ वनवासिनाम् इ. पा.. ७ विद्विषः इ. पा.. ८ महामनः.

शोभिनः [इन्द्रजिद्वधशोभिनः] भ्रातुः लक्ष्मणस्य समानोदरे धार्यितं सोदर्यम् एकोदरं मेने । 'सोदराद्यः' इति यप्रत्ययः ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य [विक्रमोदग्रं] विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जया अवनतं नम्रं शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममः निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः । कालिन्द्याः यमुनायाः उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः [सौराज्यप्रकाशाभिः] पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः [पौरविभूतिभिः] स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं [स्वर्गाभिष्यन्दवमनं] कृत्वा उपनिवेशिता उत्थापिता इव बभौ । अत्र कौटिल्यः— 'भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्' इति ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्र मथुरायां सौधगतः हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीम् इव । 'वेणिः प्रवेणी' इत्यमरः । पश्यन् पिप्रिये प्रीतः । 'प्रीङ् प्रीणने' इति धातोर्दैवादिकाल्लिट् ॥

संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह—

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

---

१ पुरं. २ 'मधुराम्' इ. पा०. ३ समृद्धिभिः इ. पा० ४ त्येव निर्मिते० ५ अभिष्यन्दवमनं शाखानगरम् इ. टि. । अनुस्वाभावः कुमारे—अतकामनिवारणेव वर्माणि वसुधंरद्धाम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ इति । ६ कालिन्दीं. ७ पंक्ति. ८ सवेणीम्. ९ स्याय. १० मन्त्रवित्. ११ मैत्रे.

दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृत् मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिः **अपि**। 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' इति क्विप्। [**उभयप्रीत्या**] उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन **मैथिलेयौ** मैथिलीपुत्रौ **यथाविधि** यथाशास्त्रं **संचस्कार** संस्कृतवान्। जातकर्मादिभिरिति शेषः॥

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः॥ ३२॥

स कविः वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः। 'लवो लवणकिञ्जल्कपक्ष्मगोपुच्छलोमसु।' इति वैजयन्ती। उन्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ **कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ** मैथिलेयौ [**तदाख्यया**] तेषां कुशानां च लवानां चाख्यया **नामतः** नाम्ना यथासंख्यं **कुशलवौ एव चकार किल**। कुशोन्मृष्टः कुशः। लवोन्मृष्टो लवः॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किंचिदुत्क्रान्तशैशवौ।
स्वकृतिं गापयामास कविर्प्रथमपद्धतिम्॥ ३३॥

किंचिदुत्क्रान्तशैशवौ अतिक्रान्तबाल्यौ तौ **साङ्गं च वेदम् अध्याप्य** [**कविप्रथमपद्धतिं**] कवीनां प्रथमपद्धतिम्। कविताबीजमित्यर्थः। **स्वकृतिं** काव्यं रामायणाख्यं **गापयामास**। गापयतेर्लिट्। शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम्॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः।
तद्वियोगव्यथां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ॥ ३४॥

तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुः अग्रतः मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां **किंचित् शिथिलीचक्रतुः**॥

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः।
तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः॥ ३५॥

रघोः वंश्याः वंशे भवाः। **त्रेता**ऽग्नित्रयम्। त्रेताग्नयः। तेषां तेज इव तेजो येषां ते **त्रेताग्नितेजसः**। **इतरे** रामादन्ये **त्रयः** भरतादयः **अपि तद्योगात्** तेषां योगाद्भरतादिसंबन्धात् **पतिवत्नीषु** भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु। ख्यातिमतीष्वित्यर्थः। 'पतिवत्नी सभर्तृका' इत्यमरः। 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च। **पत्नीषु द्विसूनवः आसन्**। द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः। क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते।
मधुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः॥ ३६॥

पूर्वजोत्सुकः ज्येष्ठप्रियः **शत्रुघ्नः बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुबाहौ च** त-

१ घनो. २ बोत्सृष्ट., इदं न रामायणसंवादि। तत्रैतन्नामनिरुक्तिर्यथा—कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः। वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम्॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्॥ यश्चापरोऽभवत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः। निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः॥ इति। कुशमुष्टिं लवं चोपादाय रक्षां प्रददौ। तत्र कुशानामग्रभागः कुश इत्युच्यते। तेषामधोभागो लव इति। विशेषस्तत्र टीकायां द्रष्टव्यः। ३ कविः. ४ तद्योगात्.

मानवयोः सून्वोः । मधुरा च विदिशा च ते [मधुराविदिशे] नगर्यौ निदधे । निश्राय गत इत्यर्थः ॥

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

स शत्रुघ्नः [मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगं] मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्पन्दमृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेः आश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिः मा भूत् इति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गत इत्यर्थः ॥

वशी[1] विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम्[2] ॥ ३८ ॥

वशी स लवणस्य वधात् हेतोः पौरैः पौरजनैः [अत्यन्तगौरवम्] अत्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा ईक्षितः सन् । [रथ्यासंस्कारशोभिनीम्] रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते या ताम् अयोध्यां विवेश च ॥

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम्[3] ।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥

स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैः उपस्थितं सेवितं सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिम् असाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

अग्रजः रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं [लवणान्तकं] प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्षसः । तस्य वधात् [कालनेमिवधात्] प्रीतः तुरं वेगं सहत इति तुराषाड् इन्द्रः । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः क्विप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'सहेः साडः सः' इति षत्वम् । शार्ङ्गिणम् उपेन्द्रम् इव । अभ्यनन्दत् ॥

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे[4] न संततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः[5] काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्तं कुशलं राज्ञे रामाय आख्यत् आख्यातवान् । चक्षिङो लुङ् । 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्यादेशः । 'अस्यतिवक्ति—' इत्यङ् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं न आख्यत् । कुतः । काले अवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः आद्यस्य कवेः वाल्मीकेः शासनात् ॥

---

१ वशी, ततो, कृती. २ आदि–मारि–गौरवमीक्षितः इ. पा० ३ उपस्थितम् इ. पा० ४ वार्ता. ५ [illegible] इ. पा०

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
अवतार्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

अथ जनपदे भवः जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्तयौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपतेः रामस्य द्वारि अङ्कशय्यास्थं यथा तथा अवतार्य अङ्कस्थलेनावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

हे वसुधे दशरथात् च्युता या त्वं रामहस्तम् अनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीया असि ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः ।
न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

गोप्ता रक्षकः राघवः तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिह्राय लज्जितः । कुतः । हि यस्मात् अकालभवो मृत्युः इक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं [इक्ष्वाकुपदं] न अस्पृशत् । वृद्धे जीवति यवीयान्न म्रियत इत्यर्थः ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।
यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

स रामः दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्व इति आश्वास्य [वैवस्वतजिगीषया] वैवस्वतस्यान्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

स रघूद्वहः रामः आत्तशस्त्रः सन् । तत् पुष्पकम् अध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वाक् उच्चचार उद्बभूव ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

हे राजन् ते प्रजासु कश्चिदपचारः वर्णधर्मव्यतिरेकः प्रवर्तते । तम् अपचारम् अन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यः भवितासि भविष्यसि ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

१ कश्चिन्मृतम्. २ पुत्रम्. ३ शय्यायाः,–यां. ४ धावनु. ५ ०प्राप्ता इ. पा०. ६ वचः इ. पा० ७ सहस्व इ. पा० ८ जिगीषया. ९ प्रतस्थे. १० व्यारय इ. पा० ११ व्यभिचारः इ. पा० १२ विदाम्, चिचेष्यन् इ. पा०

इत्याप्तवचनात् रामः, वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन् अपनेष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना [वेगनिष्कम्पकेतुना] पत्रेण वाहनेन पुष्पकेण । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

अथ इक्ष्वाकुवंशप्रभवः ऐक्ष्वाकः रामः । 'कोपधादण्' इत्यणि कृते 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना यकारलोपो निपातः । धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं [धूमाभिताम्राक्षं] वृक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित् पुरुषं ददर्श ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।
आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

राज्ञा [पृष्टनामान्वयः] नाम चान्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुरुषः आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रम् आचष्ट बभाषे किल ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । 'शीर्षच्छेदाद्यच्' इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता शासको रामः शस्त्रम् आददे जग्राह ॥

स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

स रामः [ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु] ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रं [तद्वक्त्रम्] । हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । [कण्ठनालात्] कण्ठ एव नालं तस्मात् अपातयत् ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

शूद्रः शम्बुकः राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां गतिं लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे । अत्र मनुः—'राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा' इति ॥

---

१ धूमा०. २ पिब०. ३ 'काकुत्स्थः' इ. पा. ४ 'नामकर्मान्वयान् पृष्टः स राज्ञाचष्ट धूमपः' इ० पा० ५ धूमिनं. ६ अपाहरत् इ० पा०. ७ मार्गलि०.

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।
महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथः अपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् । रघुनाथेत्यत्र क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥

कुम्भयोनिः अगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयं इव आत्मनोचनमूल्यमिव दत्तम् । अत एव [दिव्यपरिग्रहं] परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तम् अलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तम् अलंकारं दधत् रामः पश्चात् निववृते निवृत्तः । परासुः मृतः द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं निववृते ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतः द्विजः वैवस्वतात् अन्तकात् अपि त्रातुः रक्षकस्य । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।
मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

अध्वराय अश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च मेघाः अम्भोभिः सस्यम् इव । उपायनैः अभ्यवर्षन् ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।
न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

निमन्त्रिताः आहूताः महर्षयः च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानानि एव न । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । किं तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यानि अपि हित्वा दिग्भ्यः एनं रामम् अभिजग्मुः ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

---

१ मार्ग. २ संममृजे. ३ कृष्यात् इ० पा०. ४ प्राक् चायुः; स परासु. ५ पुत्रेण संगतः, पुत्रसमन्वितः, ६ उपजग्मुः इ० पा०. ७ यनौ.

(चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखी अयोध्या । [उपशल्यनिविष्टैः] उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । तैः महर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुः मूर्तिः इव । बभौ ॥

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः[1] ।
अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया[2] हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

वैदेह्याः त्यागः अपि श्लाघ्यः वर्ण्यः एव । कुतः । यस्मात् । [प्राग्वंशवासिनः] प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य तस्य अनन्यजानेः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । पत्युः रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन-' इत्यादिसूत्रेण निपातः । सा निजा एव जाया पत्नी आसीत् । कविवाक्यमेतत् ॥

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।
आसन्यत्र क्रियाविघ्ना[3] राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

ततः विधेः शास्त्रात् अधिकसंभारः अतिरिच्यमानपरिकरः मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । क्रियाविघ्नाः अनुष्ठानविघातकाः राक्षसा एव रक्षिणः रक्षकाः आसन् ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ[4] जगतुर्गुरुचोदितौ[5] ॥ ६३ ॥

अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ [गुरुचोदितौ] सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् । अय्यते ज्ञायतेऽनेनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् । इतस्ततो जगतुः । गायतेर्लिट् ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ[6] ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

रामस्य वृत्तं वर्तनम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः ।

---

१ प्राग्वंशजन्मनः इ० पा० । २ तस्यासीत्सैव, सैवासीदस्मात् इ० पा० ३ क्रियारम्भे. ४ क्व-गितौ इ० पा० ५ 'नोदितौ' इ० पा०, ६ 'स्वनौ' इ० पा०

अत एव तात्कि येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुं अलं शक्तौ न स्याताम्। सर्वं सरसमित्यर्थः ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

ते जानन्तीति तज्ज्ञाः। तैः तज्ज्ञैः अभिज्ञैः निवेदितं तयोः कुशलवयोः रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजः रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

[तद्गीतश्रवणैकाग्रा] तयोर्गीतश्रवण एकाग्रासक्ता अश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः। संसद् सभा। प्रातः हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थली इव। बभौ शुशुभे। आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्त इत्यर्थः ॥

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥

जनता जनानां समूहः। 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल्प्रत्ययः। [वयोवेषविसंवादि] वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य। [नाक्षिकम्पं] न स्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तथा तथा। नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः। व्यतिष्ठत अतिष्ठत्। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

लोकः जनः उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न विसिष्मिये न विस्मितवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया ने स्पृहेण विसिष्मिये ॥

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

गेये गीते को नु वां युवयोः विनेता शिक्षकः। नुशब्दः प्रश्ने। 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः। इयं च कस्य कवेः कृतिः इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिम् अशंसताम् उक्तवन्तौ। विनेतारं कविं चेत्यर्थः। 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम्। तथा चायमर्थः—केन पुंसा वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ। कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः ॥

१ सौन्दर्य. २ तज्ज्ञनि०. ३ 'निस्पन्दिनी' इ० पा०. ४ च सा इ० पा० ५ व्यक्षिकम्पं, वीक्षाभ्यां, वैदग्ध्या, निर्निमेषा, विस्मयेन इ० पा० ६ प्रीतिदानेन. ७ केन विनीतौ वाम्.

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

अथ सावरजः रामः प्राचेतसं वाल्मीकिम् उपेयिवान् प्राप्तः सन् । देहम् आत्मनः उरीकृत्य । आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः । राज्यम् अस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः [3]संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥

करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिकः दयालुः । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतौ आख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे ययाचे ॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

हे तात ते स्नुषा सीता नः अस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि वह्नौ शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किं तु रक्षसः रावणस्य दौरात्म्याद् अत्रत्याः प्रजाः तां न श्रद्दधुः न विशश्वसुः ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

मैथिली स्वचारित्रम् उद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु । विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् 'णौ गमिरबोधने' इति इणो गम्यादेशो नास्ति । ततः अनन्तरं पुत्रवतीम् एनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैः तपोभिः इव । आनाययामास ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

अथ काकुत्स्थः रामः । अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान् संनिपात्य मेलयित्वा कविं वाल्मीकिम् आह्वाययामास आकारयामास ॥

1 दुहितृत्व इ० पा०. 2 रामाय, तदात्मजौ. 3 च परिग्रहं इ. पा०; अग्रान्तरं—तदाश्रमं मुनेर्वाक्यं रामो राजीवलोचनः । मनं हर्षविषादाभ्यां युयुजे नीतिकोविदः [दुःखमं शोकमाश्रुनिम्] ॥ इत्य० केषितदर्शि त. 4 तदाज्ञया. 5 आह्वाययामास इ. पा०. 6 संनिपात्य.

स्वरसंस्कारवत्योऽसौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।
ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या [स्वरसंस्कारवत्या] ऋचा सावित्र्या उदर्चिषं सूर्यम् इव । पुत्राभ्याम् उपलक्षितया सीतया करणेनोदर्चिषं रामम् असौ मुनिः उपस्थितः उपतस्थे ॥

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

कषायेण रक्तं काषायम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तेन परिवीतेन संवृतेन [काषायपरिवीतेन] स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषा एव सा सीता शुद्धा साध्वी इति अन्वमीयत अनुमिता ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

[तदालोकपथात्] तस्याः सीतायाः कर्मणि आलोकपथाद्दर्शनमार्गात् प्रतिसंहृतचक्षुषः निवर्तितदृष्टयः सर्वे ते जनाः । फलिताः शालयः इव । अवाङ्मुखाः अवनतमुखाः तस्थुः ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

आस्थितविष्टरः अधिष्ठितासनः मुनिः । हे वत्से भर्तुः दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां सीताम् अशात् शास्ति स्म ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण आवर्जितं दत्तं पुण्यं पयः आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचम् उदीरयामास उच्चारयामास ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खलितं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतृ–' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः । हे विश्वंभरे देवि माम् अन्तर्धातुं गर्भे वासयितुम् अर्हसि ॥

---

१ स्वेव, स्या च. २ सह. ३ सा तथा इ. पा०. ४ वर्द्धि. ५ इयमेव गायत्रीत्युच्यते । अनेन सीताया लोकातिगं पावित्र्यं सूचितम् । तदुक्तं–गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी । न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ इति. ६ ह्रीणा, तेऽधोमुखाः, ७ वृत्ते दो इ० पा०. ; । दृष्टै......दृति.

एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
शातह्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

साध्व्या पतिव्रतया तया सीतया एवमुक्ते सति सद्योभवाद् भुव रन्ध्रात् शातह्रदं वैद्युतं ज्योतिः इव प्रभामण्डलम् उद्ययौ ॥

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥

तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुष्यासीना [नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी] समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । प्रादुरासीत् ॥

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं [भर्तृप्रणिहितेक्षणाम्] सीतामङ्कम् आरोप्य तस्मिन् भर्तरि रामे मा मा इति मा हरेति व्याहरति वदति एव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति सप्तमी । पातालमभ्यगात् ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

[सीताप्रत्यर्पणैषिणः] सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विनः आत्तधनुषः तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरुः ब्रह्मा शमयामास । अवश्यंभावी विधिरिति भावः ॥

ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

रामः यज्ञान्ते पुरस्कृतान् ऋषीन्सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोः निदधे ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥

किं च । भृतप्रजः स रामः युधाजितः भरतमातुलस्य संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥

---

१ रन्ध्रं सद्योभवद्भुवः. २ 'ततः' इ० पा०. ३ 'निषादिनी.' ४ 'वसना.' ५ भर्तरि प्रहिते०, स्वभर्तृप्रहिते०. ६ अभ्ययात्. ७ स्वाशां. ८ सीताप्युद्धरणैषिणः इ. पा०. ९ मुनीन्. १० विदधे. ११ युधाजित-युत-स्त इ, पा०, १२ कृतज्ञे, १३ दत्तभावाय, जेष्ठं तद्भाय. १४ धृत,

तत्र सिन्धुदेशे **भरतः** अपि **युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलम्** एकम् **आतोद्यं** वीणाम् । ' ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥ ' इत्यमरः । **ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयत्** त्याजितवान् । ग्रहित्यजोर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वमित्यनुसंधेयम् ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

स भरतः । **अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ** नाम **पुत्रौ तदाख्ययोः** । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति **राजधान्योः** नगर्योः **अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात्** ॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।
शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य **शासनात् अङ्गदं चन्द्रकेतुं च** तदाख्यौ **आत्मसंभवौ** पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ [**कारापथेश्वरौ**] **चक्रे** ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वराः रामादयः **भर्तृलोकप्रपन्नानां** स्वर्यातानां **जननीनां क्रमात् निवापान्** श्राद्धादीन् **विदधुः** चक्रुः ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

अथ कालः अन्तकः **मुनिवेषः** सन् **उपेत्य राघवं प्रोवाच** । किमितिवाह-रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणौ [**रहःसंवादिनौ**] **आवां यः पश्येत्** । रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । **तं त्यजेः इति** ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
आचख्यौ दिवमध्यास्स्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

स कालः **तथा इति प्रतिपन्नाय नृपाय** रामाय **विवृतात्मा** प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् **परमेष्ठिनः** ब्रह्मणः **शासनात् दिवम् अध्यास्स्व इति आचख्यौ** ॥

विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

द्वाःस्थः द्वारि नियुक्तः **लक्ष्मणः विद्वानपि** पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसं-

१ पुष्कलौ. २ रामचन्द्रस्य. ३ काङ्ग–कार–नाग–तारा—पथेश्वरौ इ० पा०. ४ इति शेषि०, समारोपित. ५ स्वर्गं. ६ मुनिवेषेण. ७ आरोढुम् इ० पा.। अस्मात्परं–गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्वं माभूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वापि वधो वापि साधूनामुभयं समम् ॥ इति हे० पठति. ८ संदर्शिकात्मनः.

दर्शनार्थिनः दुर्वाससः मुनेः शापाद्भीतः सन् । तयोः कालरामयोः समयं संवादम् अभिनद् बिभेद ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

योगवित् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथां सत्यां चकार ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

चतुर्थो भागश्चतुर्भागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राक् नाकम् अधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवः रामः । भुवि त्रिपाद् धर्म इव । शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः । अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

स[3] निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥
उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

युग्मम् । स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं [रिपुनागाङ्कुशम्] कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तैः समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं [जनिताश्रुलवम्] लवं लवाख्यं पुत्रम् । 'लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावत्यां पुर्याम् । 'शरादीनां च' इति शरकुशशब्दयोर्दीर्घः । निवेश्य । सानुजः अग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तरि वात्सल्यात् [पतिवात्सल्यात्] अनुरागात् । गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् । 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । अयं क्वचिदपरीप्सायामपीष्यते । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतावतः शेषनद्या व्याख्यातत्वात् । परीप्सा त्वरा । अयोध्यया अन्वितः अनुगतः उदक् प्रतस्थे ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

चित्तज्ञाः हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिः अभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गं जगृहुः । तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ॥

---

१ पूर्वजन्मनि इ० पा०. २ शिथिलः. ३ संनि०. ४ शरावत्यां च–शरावती इ० च पा०. ५ स्थिरधीः इ० पा०. ६ उत्पाद–वर्जम् इ० पा०. ७ कलितलक्षणः

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।
चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन [उपस्थितविमानेन] । भक्ताननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेण अनुयायिनां सरयूः त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे । 'निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी' इत्यमरः ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।[2]
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

यत् यस्मात् तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पः [गोप्रतरकल्पः] अभूत् । अतः तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।
त्रिदशीभूतपौराणां[3] स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

विभुः प्रभुः स रामः विबुधानामंशेषु [विबुधांशेषु] सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवभुत्वं गता ये पौरास्तेषां [त्रिदशीभूतपौराणां] नूतनसुराणां स्वर्गान्तरम् अकल्पयत् ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।[5][6]
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

विष्वक्सेनः विष्णुः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं च उभयं कीर्तिस्तम्भद्वयं इव । दक्षिणे गिरौ त्रिकूटे च उत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिम् अविशत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
श्रीरामस्वर्गारोहणं नाम पञ्चदशः सर्गः ।

---

१ ०श्रेणी. २ विमर्दः. ३ पौरार्थम्. ४ मदर्थोऽरि; ०च्छेदकार्यं; मयोच्छेदिकार्यं इ० पा० ५ म०. ६ सत्तलोक० इ० पा०.

षोडशः सर्गः ।

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दबिन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥[1]

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

अथ रामनिर्वाणानन्तरं इतरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तया [पुरोजन्मतया] गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाज तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति । तथा हि । सुभ्रातॄणां भावः सौभ्रात्रम् । 'हायनान्त-' इत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । 'वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः' इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैः [सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैः] अवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिः अभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्थाः अपि इत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् [अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां] वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुः नातिचक्रुः । अत्र कामन्दकः—'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् ॥' इति ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । [चतुर्भुजांशप्रभवः] दानं त्यागो मदश्च । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेः अनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स वंशः सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाप्यः—'सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत ॥ गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः ॥' इति ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

---

[1] हे अरविन्दाक्ष कमलनेत्र विष्णो तव पदकमलं वन्दे । कीदृशं तदित्याह—वृन्दारकेति । वृन्दारकाः देवाः । मन्दाकिनी गङ्गा । अनेन तस्य कोऽपि महिमातिशय उक्तः । चतुर्वर्गः चतुर्विधपुरुषार्थ एव चतुष्पदं यस्य. २ अभ्युद्धृता. ३ प्रविभाग० इ० पा०. ४ सितुद्धः इ० पा०.

अथ । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः । ' अर्धं नपुंसकम् ' इत्येकदेशसमासः । ' अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । ' रात्राह्नाहाः पुंसि ' इति नियमात्पुंस्त्वम् । अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः । प्रवासस्थकलत्रवेषाम् प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वां ताम् [अदृष्टपूर्वां] । सुप्सुपेति समासः । वनिताम् अपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥५॥

सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभासः इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुः बन्धुमतः तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथा अञ्जलिं बबन्ध ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यः [पूर्वार्धविसृष्टतल्पः] दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढार्गलम् अनुद्घाटितविष्कम्भम् अपि । ' तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना ' इत्यमरः । अगारम् । आदर्शतलं छायामिव प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाच अवदत् ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतम् उपरागं उपद्रवं इव । अनिर्वृतानां दुःखितानां आकारं बिभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किं च । हे शुभे त्वं का कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं [मदभ्यागमकारणं] वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत् [परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति] तथाभूतं मत्वा आचक्ष्व ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

सा वनिता तं कुशं अब्रवीत् । अनवद्या अदोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन

१ स्तं मोऽप्यगारम्—नां मालनोदा॰ इ॰ पा॰. २ योगप्रभावो. ३ दुर्दर्श. ४ तव धा. ५ पुरोऽनाथ

TRANSLATION.

CANTO XI.

1. One Kauśika (Vis'vámitra), we are told, came to that lord of the earth (Das'aratha) and begged of him Ráma who still wore the side-locks of hair, for the removal of obstacles to his sacrifice; for, age is not taken into account in the case of persons of heroic energy.

2. The King, who honoured the learned, gave him (Râma), though obtained with great difficulty, together with Lakshmaṇa, to the sage; for, never was a prayer, even of those who begged for (the sacrifice of) life, refused in the family of the Raghus.

3. No sooner had the King ordered the cleaning and decoration of the streets of the city for their departure, than it was instantly done by the clouds helped by the winds sending down showers of water mixed with flowers.

4. The two (brothers), armed with bows and ready to execute the command of their father, fell at his feet; and the drops of tears from their father's eyes, too, fell upon them, who were about to set out on their travel, as they bent down to do him obeisance.

5. The two archers, with their locks of hair slightly wetted with the tears that had flowed from their father's eyes, followed that sage, with the ornamental arches formed with the eyes of the (gazing) citizens on the road.

6. Since the sage wished to take with him Râma attended by Lakshmaṇa alone, the king gave them his blessing and not an army; for, that (blessing) alone had the power to protect them.

7. The two brothers, after having touched the feet of all their mothers, as they came down to the path of the sage, of great prowess, shone like the months of Chaitra and Vaiśâkha moving in harmony with the course of the sun.

8. The gait of the two (princes), who had arms as unsteady as the waves, though playfully quick, looked graceful

Bharata (Ráma), like a whirl-wind risen from the burning ground.

17. *Ráma, seeing her with her arm lifted up like a staff* and advancing towards him with a girdle of human entrails hanging from her hips, cast away his aversion for the killing of a woman, and at the same moment discharged his arrow.

18. The hole which that arrow of Ráma made into the breast of Táḍaká, as hard as a stone, became an open door to Death who had not till then penetrated the country of the demons.

19. As she fell with her heart pierced by the arrow, she not only shook her own forest-ground but also the glory of Rávaṇa, which had attained stability by reason of his conquest of the three worlds.

20. As an *Abhisárikâ* (a woman who goes to meet her lover by appointment), smitten in the heart by the unbearable arrows of Cupid, goes (at night) to the house of her lover, besmeared with fragrant saffron and sandal-paste, so did the demoness (the rover-by-night), pierced to the heart by the unbearable arrow of Ráma; and stained with offensive-smelling blood, go to the mansion of Death.

21. The destroyer of Táḍaká then obtained from the sage, who was pleased with his exploit, a missile deadly to the demons, with its spells, as the sun-stone receives from the sun the fire which destroys wood.

22. After this, when Ráma arrived at the holy hermitage of Vámana (the dwarf-incarnation of Vishṇu), of which he had heard from the sage, he grew restless in mind, though he did not recollect the heroic deeds of his previous life.

23. Thereafter the sage came to his own penance-grove where all his disciples had made preparations to worship him, the trees folding their leaves as if joining hands in adoration, and the deer eagerly lifting up their faces to look at him.

24. There by means of their arrows the two sons of Daśaratha by turn protected from obstacles the sage, now

engaged in the initiatory rites of a sacrifice, just as by means of their rays the sun and the moon, rising alternately, relieve the world from complete darkness.

25. Then, observing the sacrificial altar defiled with drops of blood as large as the *Bandhujiva* flowers, the sacrificial priests were seized with terror, abandoning their sacrificial work and letting the ladles of *vikaṅkata* wood drop (from their hands).

26. When the elder brother of Lakshmaṇa (Râma), instantly drawing out an arrow from the mouth of his quiver, turned his face upwards, he saw a host of demons in the sky, with banners waving in the wind produced by the wings of vultures.

27. He then shot only the two leaders of the enemies of sacrifices, and no one else. Will the Eagle who displays his prowess against mighty serpents, ever engage in a hostile action against (ordinary) *râjila* snakes?

28. He, who was skilled in the use of missiles, fixed on his bow a missile of immense velocity and having Wind for its presiding deity. By that he brought down (Márícha) the son of Táḍaká, mighty as he was like a mountain, as if he were (no better than) a seared leaf.

29. That accomplished warrior with his steel-pointed arrows cut to pieces the other demon called Subáhu who by his magical powers moved now here and now there (in the sky), and distributed his flesh among the birds (living) outside the hermitage.

30. Having congratulated the two (brothers), who had thus removed the obstacles to the sacrifice, on their martial prowess, the priests completed in due order the sacrificial rites of the lord of the clan who was observing the vow of silence.

31. Having taken the holy bath which concludes a sacrifice, the sage first gave his blessings to those two brothers, and then, with his hand whose surface had been pierced by the *darbha* grass, touched them whose side-locks of hair shook as they bowed down to him.

32. The king of Mithilá, who had made preparations for a sacrifice, invited him (Vis'vámitra). That self-controlled

sage, while going to Mithilâ, also took with him the two Raghu princes, who had their curiosity excited on hearing about the bow of that king.

33. When they had gone a certain distance, in the evening they took shelter below the lovely trees of that hermitage, where the wife of Gautama (the sage of long penance) had become for a moment Indra's spouse.

34. It was, they say, the favour of the dust of Râma's feet which destroys sin, that the wife of Gautama, who had been turned into a stone, regained her own charming form after a long time.

35. On hearing that the sage had arrived with the two princes of the Raghu family, King Janaka went out with materials of worship to receive him who seemed to be Virtue embodied, accompained by Wealth and Desire.

36. The inhabitants of the town of Mithilâ, who drank with their eyes (*i.e.*, eagerly saw) the two brothers as if they were the two *Punarvasus* come down to the earth from the sky, thought in their minds even the twinkling of their eyes to be a deprivation (of joy).

37. When the performance of the sacrificial ceremony, (*lit.*, that in which the sacrificial post is used), was over, that exalter of the race of Kuśika, who knew when to seize an opportunity, informed the King of Mithilâ of Râma's eagerness to see the bow.

38. The king, observing the graceful frame of the boy born in a renowned family, and thinking how difficult it was to bend his bow, was distressed for having fixed that as the price for the winning of his daughter (as a bride).

39. And he said, "Revered Sir, I have no heart to give my consent that a young elephant should make a vain attempt to achieve a task which it is difficult even for mighty elephants to accomplish.

40. "For, O Revered Sir, many kings, the wielders of bows, being shamed by that bow, have gone away, despising their arms whose skin had been hardened by the rubbing of the bow-string, crying shame upon them."

41. The sage replied to him, "Be pleased to hear me as regards the strength which he possesses. Or rather, away with words. His strength will be manifest when matched against your bow, like that of the thunderbolt when *tried on* a mountain."

42. Thus, from the words of the trustworthy sage, he believed that Râma, though wearing side-locks of hair, was possessed of prowess, as one would believe in the burning power of (a spark of) fire though no larger than an *Indragopa* insect.

43. The King of Mithilâ then ordered several parties of attendants to fetch the bow, as Indra (the thousand-eyed god) commands the clouds to produce the bow composed of light (*i.e.*, the rain-bow).

44. Looking at the bow, dreadful like the lord of serpents when asleep, (the bow) with which Śiva (the god having the *sign of a bull on his banner*) discharged an *arrow* which pursued the sacrifice that fled in the form of a deer, the son of Daśaratha took it up.

45. Like Cupid stringing his delicate flowery bow, he, without any great effort, stretched the string of the bow though it had the strength of a mountain, being gazed at by the assembly with their eyes fixed in wonderment.

46. That bow, as it broke with a sound harsh like that of the thunderbolt, by being stretched too much by him, as it were proclaimed to Paras'urâma, of unappeasable wrath, that the race of Kshatriyas had revived again.

47. Then the King of Mithilâ, having hailed with delight the *S'ulka* (bride-money) in the form of his prowess the essence of which was tested against the bow of Śiva, offered (by word) to Râma his daughter, not born of the womb and like Lakshmî embodied.

48. *The King of Mithilâ, true to his word, immediately* gave his daughter, not born of the womb, in marriage to Râma in the presence of the radiant sage, thus having as it were Fire for a witness (to the holy ceremony).

49. And he of noble splendour sent his revered family-priest to the King of Kosalas with the message, "Be pleased to permit this family of Nimi to become your servant by accepting my daughter (for your daughter-in-law)."

50. The King was looking out (*lit.* searched) for a suitable daughter-in-law, and at the same time there came to him the Brâhmana with a welcome message; for, the desire of the meritorious, which partakes of the nature of the fruit of the wish-yielding tree, is fulfilled instantaneously.

51. That friend of Indra, of passions subdued, heard the message from the Brâhmaṇa, to whom a proper reception was accorded, and marched out, obscuring the rays of the sun with the dust raised by his army.

52. He reached Mithilâ, surrounding it with his soldiers who injured the trees in the gardens. That city endured the friendly siege, as a woman bears the close embrace of her lover.

53. The two kings, who adhered to the established usages and who resembled Varuṇa and Indra respectively, together performed the nuptial ceremonies of their sons and daughters in a manner befitting their greatness.

54. The chief of the family of Raghus (*i.e.*, Râma) married the daughter of the Earth; and Lakshmaṇa married her younger sister U'rmilâ. And their two younger brothers, possessed of excellent strength, married the two slender-waisted daughters of Kus'adhvaja.

55. The three sons together with the fourth, being married to their new brides, appeared like the four political expedients of that king, *viz.*, conciliation, use of money, sowing dissentions, and war, attended each by its own success.

56. Those princesses by their union with the princes, and the princes by theirs with the princesses, attained the highest happiness of their life. The union of these brides and bride-grooms was similar to the union of suffixes and stems.

57. Das'aratha, of affectionate disposition, who thus married all his four sons there, dismissed the King of Mithilâ when he had gone three stages in the journey, and returned to his own capital.

58. Now in the course of his journey it so happened that gusts of wind, blowing in a contrary direction and smashing

the tree-like flags, harassed the army very much, as the *currents of a river overflowing its banks* spread desolation over the country around.

59. (Soon) after this, the sun, with a formidable halo formed round him, looked like a jewel dropped from the hood of a serpent killed by Garuda and enclosed by that serpent's body.

60. The quarters, with the wings of hawks for their grey locks, and with the evening clouds for their blood-wet garments, became unfit to be seen, like women in menses, with their hair dusky like hawk's wings, and their blood-wet clothes resembling evening clouds.

61. Female jackals, having resorted to the quarter where the sun had taken his station, began to howl in a fearful manner, as if inciting Paras'uráma, accustomed to perform the obsequial rites of his ancestors with the *blood of the* Kshatriyas.

62. Seeing the portent in the form of the adverse winds *and such other things, the lord of the earth,* who knew what was right to be done, asked his preceptor regarding its pacification; the latter mitigated his distress by telling him that it would have a happy end.

63. A mass of light, it is said, that immediately shot up, appeared before the army; (a mass) which, after a long time, when the soldiers had cleared their eyes, could be seen as possessing a human form.

64. Bearing *from his father the portion characterized* by the sacred thread, and from his mother the portion majestic by reason of the bow, he (Paras'uráma) looked like the sun attended by the moon, or like a sandal tree with a serpent (encircling it).

65. By whom, abiding by (*i.e.*, obeying) the command of his father, though breaking through the bounds of propriety, and with his soul made relentless by wrath, was first conquered, *when cutting off the head of his trembling* mother, the feeling of compassion, and then the earth.

66. Who, with a rosary of Rudrákshas resting on his right ear, appeared as it were to bear, in a disguised form,

the number twenty-one, indicative of the times that he had destroyed the Kshatriyas.

67. The King, whose sons were still young, seeing that Paraśurâma, who had taken a vow to destroy all the royal families, on account of his anger being roused at the murder of his father, and thinking of his own condition, became sad at heart.

68. The name "Râma," applying equally to his own son as well as to his dreadful enemy, became now to him like a jewel that is in a necklace and is on the hood of a serpent, pleasing and fearful at the same time.

69. Without paying any heed to the king who cried out, "An offering, an offering (for the sage)," he fixed his eyes upon where stood the elder brother of Bharata—the eyes whose pupils had become fierce and which were blazing with the fire of his anger against the Kshatriyas.

70. By him, eager to fight, firmly grasping the bow in his hand and letting the arrow pass through the interstices of his fingers, was addressed Râma who stood dauntless before him.

71. "The race of Kshatriyas is my enemy, since it has done me injury. Having destroyed it several times I was appeased. But I am (now) provoked by hearing of your exploit, like a sleeping snake when struck with a stick.

72. "Thou hast broken, it is said, the bow of the king of Mithilâ, never bent before by other kings. Hearing of that I think that my own pre-eminence in valour has been hurled down (eclipsed) as it were, by you.

73. "At one time the word "Râma," when uttered, applied to me alone in this world. Now that thou art rising to greatness, that word, having its application divided, makes me feel ashamed of myself.

74. "Bearing a missile which was unimpeded in its action even on the mountain (Krauñcha), I consider that I have two enemies who have offended me equally—Kârtavîrya, on account of his carrying off the calf of (my father's sacrificial) cow, and thou, intent on depriving me of my fame.

75. "My valour, though it has destroyed (the race) of the Kshatriyas, will not satisfy me so long as thou art unconquered. That is counted (regarded) the (true) greatness of fire when it burns in the ocean even as it does in dry grass.

76. "Know that the bow of Śiva which was broken by you had been deprived of its strength by the power of Vishṇu. Even a gentle wind pulls down a tree on the bank, when its roots have been already sapped by the current of the river.

77. "Draw, therefore, this bow of mine with an arrow fitted to it, after fastening the bow-string. Let alone an actual combat; if thou canst only accomplish this, I shall acknowledge myself vanquished by thee, with the strength of thy arms (being thus proved) equal to that of mine.

78. "Or, if thou hast lost courage, being frightened at the edge of my axe sending forth flames of fire, then join thou thy hands in prayer for protection—hands whose fingers have been hardened in vain by the friction of the bow-string."

79. When Paraśurâma, of terrible aspect, had thus spoken, Râma, with his lower lip quivering with a smile, gave him a fitting reply simply by taking up his bow.

80. Having obtained the bow which was his in his previous life, he looked beautiful beyond comparison. A fresh cloud is by itself charming; how much more then would it be when beautified by Indra's bow!

81. No sooner was the bow strung by the mighty prince, letting its one end rest on the ground, than the enemy of kings (*i.e.* Paraśurâma) lost all his splendour, like fire when reduced to mere smoke.

82. The people beheld those two standing face to face (in an attitude of hostility), with the splendour of one waxing while that of the other waned, like the sun and the moon in the evening of the day of their opposition.

83. Râma, who resembled the son of Śiva (Skanda), being softened by mercy on seeing Paraśurâma, whose valour

was rendered nugatory towards himself, and his own infallible arrow fixed on to the bow, addressed him thus:—

84. "Though thou wert the aggressor, I am unable to strike thee mercilessly as thou art a Brâhmaṇa. Tell me, then, which I shall destroy with this arrow:—thy locomotion or the world which thou hast acquired by thy sacrifices?"

85. To him the sage replied, "It is not that I do not know thee to be the Primeval Being in thy true nature. Desirous of seeing the divine energy of Vishṇu that is in thee after thou camest down to the earth, I roused thee to anger.

86. "To me, who reduced to ashes the enemies of my father and made a present of the earth together with the oceans to a fitting person, even this defeat inflicted upon me by thee, the Supreme Being, is honourable.

87. "Therefore, O thou, the foremost among the wise, spare my power of motion, so much to be desired, that I may go to holy places. If my way to heaven be closed, I shall not be distressed, as I am indifferent to sensual pleasures."

88. Râma agreed to that, saying, "Be it so;" and with his face turned towards the east he discharged the arrow. That arrow became to Paraśurâma, though righteous, an impassable barrier to his way to heaven.

89. Râma, too, touched the feet of the ascetic, begging to be forgiven. Humility itself on the part of the powerful towards enemies vanquished by force is conducive to fame:

90. "Having expelled from within me the spirit of chivalry (the result of the quality of passion) inherited from my mother, and instilling in me the spirit of peacefulness, the characteristic virtue of my paternal ancestors, thou hast certainly turned this defeat of mine, the result whereof is irreproachable, into a favour.

91. "I shall now go. May there be no obstacles in your way while accomplishing the mission of the gods!" Having spoken these words to Lakshmaṇa's elder brother (Râma) and Lakshmaṇa, the sage disappeared.

92. When he had gone away, the father, having embraced with his arms the victorious Râma, thought, through affection,

that he was certainly re-born. The obtainment of the joy, after he had experienced pain for a moment, was to him like a shower of rain to a tree seized by wild fire.

93. Then the lord of the earth, who resembled god Śiva, having passed some nights on the way, where charming tents had been erected, entered the city of Ayodhyâ in which the windows (of houses) were full of lotuses by reason of (the presence therein of) the eyes of the women gazing at the daughter of the King of Mithilâ.

CANTO XII.

1. He who had enjoyed all worldly pleasures and reached the last stage of his life, now neared his absolution, just as the flame of a lamp which has consumed (all) oil and reached the end of the wick, is near its extinguishment at dawn.

2. Age in the guise of grey hair, coming to the root of his ears, as if through fear of Kaikeyî, said to him, "Confer royalty on Râma."

3. That report of the elevation (to the throne) of Râma, beloved of the citizens, gladdened each of them, as the canal refreshes the trees in a garden.

4. Kaikeyî, of cruel resolve, polluted the preparations made for his coronation, with the king's tears hot through grief.

5. Soothed by her husband, the angry lady gave out (*i.e.* demanded the fulfilment of) the two boons promised by him, as the earth, when sprinkled with rain, throws out a pair of serpents lurking in a hole.

6. By one of these she sent Râma into exile for fourteen years; (and) by the other she desired Royalty for her son, which resulted only in her own widowhood.

7. With tears had Râma first accepted the Earth bestowed on him by his father; but with joy did he afterwards receive his command—"Go to the forest."

8. The people, to their astonishment, saw the same colour (expression) on the face of Râma, both when he wore the pair of auspicious silken garments, and when he was clad in a pair of bark-garments.

9. Not making his father swerve from truth (*i.e.*, violate his promise), he, with Sîtâ and Lakshmaṇa, entered (at once) the Daṇḍaka forest, and (also) the mind of every good man.

10. The King, too, afflicted with the (grief of) separation from him, recollecting the curse brought down (upon himself) by his own act, considered only the giving up of his body as the (proper) expiation.

11. That kingdom, with the princes exiled and the king dead, fell a prey to the enemies vigilant in seeking its weak points.

12. The body of councillors, (thus left) without a lord, caused Bharata, who was (then) living with his mother's relatives, to be brought by hereditary ministers who (with difficulty) suppressed their tears (before him).

13. When the son of Kaikeyî heard of his father's death brought on in that manner, he became averse not only to his own mother but also to Royalty.

14. And with an army he went in quest of Râma, seeing, with tears (in his eyes), the trees under which Râma had lived with Lakshmaṇa and which were pointed out to him by the dwellers of the hermitages.

15. Having related to Râma, then living in the forest near Chitrakûṭa, that their father had gone to heaven, he invited him to accept Royalty, the blessings of which had not been enjoyed by him (Bharata).

16. He thought he would be a *Parivettâ* (*i.e.*, one marrying when his elder brother is unmarried), if he were to receive the Earth, when his eldest brother had not accepted Royalty.

17. Of him (Râma), whom it was impossible to draw away from his deceased father's command, he (Bharata) asked for his pair of sandals, so that they might be made during his absence the presiding deities of the kingdom.

18. Dismissed by his brother with the words, 'So be it,' he did not enter the city (*i.e.*, the capital), but, living in Nandigrâma, ruled the kingdom as if it were a deposit.

19. Firm in his devotion to his eldest brother and averse to the desire (*lit.* thirst) for kingdom, Bharata thus made an expiation, as it were, for the purification of his mother's sin.

20. Râma, too, with Sitá and his younger brother (Lakshmaṇa), subsisting on sylvan fare in the forest, observed, tranquil in mind, in his youth, the vow which the Ikshvâkus were accustomed to observe in their old age.

21. Taking shelter under a tree the shade of which was made stationary by his power, he was once lightly sleeping on the lap of Sitâ, owing to fatigue.

22. It is said that a crow, son of Indra, scratched her breasts with his nails, as it were finding fault with the marks of amorous sport made by her husband.

23. Awakened by his wife, Râma discharged a reed-missile at him, who escaped from it with the loss of one eye.

24. Râma, apprehending the return of Bharata on account of the proximity of the place, left the Chitrakûta district, the deer in which felt sorry (at his departure).

25. Halting in the hermitages of the hospitable Rishis, he travelled on towards the southern quarter, as the Sun goes to the south after staying in the asterisms of the rainy season.

26. Sitâ (the daughter of the King of Videha), who followed him, appeared like Royalty, covetous of excellence, going after him though forbidden by *Kaikeyî*.

27. With the sweet-scented unguent given to her by Anasûyâ, she made the forest one in which the bees left the flowers (*i. e.* the bees were drawn from the flowers to her).

28. A demon called Virâdha, of a red-brown colour like an evening cloud, stood obstructing the way of Râma, as Râhu does that of the Moon.

29. From between them the destroyer of the people (*lit.* he who withered up the people) took off Sitâ (daughter of the king of Mithilâ), as the drought which dries up the world takes off rain from between the months of S'râvana and Bhâdrapada.

30. Having crushed him to death, the two descendants of Kakutstha buried him in the earth, lest he (*i. e.* his body) should defile the district with foul smell.

31. Then by the advice of Agastya (*lit.* the pitcher-born), Râma dwelt in Pañchavaṭî, not abandoning moral rectitude, as the Vindhya Mountain stands in his original form, not transgressing the limits set to him.

32. There the younger sister of Râvaṇa, smitten with love, approached Ráma, as a female snake, oppressed with heat, resorts to a sandal tree.

33. In the very presence of Sîtâ, she made advances to him, after telling him her lineage; for the lust of women, when grown to excess, knows no time.

34. "I have got a wife, O girl. Have thou my younger brother,"—so did Râma, having shoulders as lusty as those of a bull, command her who longed for sexual intercourse.

35. Not having been received well (*i. e.* rejected) by him (Lakshmaṇa) too, because of her having first approached his elder brother, she again resorted to Râma, like a river that touches both the banks.

36. The laugh of Sîtâ enraged her who had assumed for a time a gentle appearance, as the rise of the moon agitates the tide of the ocean (which has been) calm on account of the absence of wind.

37. "Thou shalt immediately get the fruit of this ridicule, mark me. Know that this act of thine is like an insult offered by a female deer to a tigress."

38. Saying this to Sîtâ who in fright sought her husband's lap, Śûrpaṇakhâ assumed her (original) form, that was true to her name.

39. Lakshmaṇa, who had first heard her speaking as sweetly as a cuckoo, made her out to be a demoness (*lit.* one skilled in magical wiles), as he now heard her terribly howling like a female jackal.

40. Immediately, with his sword drawn, he entered the hut and joined that horrible woman to a superfluity of ugliness (*i. e.* gave her more of that ugliness which she already possessed, by cutting off her nose and ears).

41. She threatened them from the sky, with her finger of the shape of a goad, having crooked nails and possessing joints hard like bamboo-knots.

42. Having reached Janasthâna speedily, she described to Khara and others the new way, of that sort, of insulting the demons, started by Râma.

43. That the demons marching against Râma put her, mutilated in the parts of her face, in front of them, was itself an evil omen.

44. Seeing the proud demons advancing with raised weapons, Râma placed his hope of victory on his bow, and Sîtâ under the care of Lakshmana.

45. Although the son of Daśaratha was alone and the demons were in thousands, they saw him in the battle as many-fold as they (themselves) were.

46. Then that descendant of Kakutstha (Râma), of honourable conduct (in battle), did not forgive Dûshaṇa urged on by the wicked (demons), as he, pure in character, would not forgive censure directed against him by vile persons.

47. He received him (Dûshaṇa), Khara, and Triśiras with arrows, which, though discharged successively, flew as it were simultaneously from his bow.

48. By those sharp arrows which passed through their bodies and yet remained as untainted as before, were drunk the lives of the three, whilst their blood was drunk by the birds.

49. Of that vast army of demons, cut to pieces by the arrows of Râma, nothing was seen standing but the headless trunks.

50. That army of the enemies of the gods, having caused Râma, the showerer of arrows, to fight (with it), went to sleep under the shade of vultures, never to wake again.

51. Of those demons torn to pieces by the missiles of Râma, Śûrpaṇakhâ alone became the bearer of the evil tidings to Râvaṇa (*i. e.* she alone remained to carry the sad news to Râvaṇa).

52. On account of the punishment inflicted on his sister and the slaughter of his kinsmen, the younger brother of

Kubera (*i. e.* Râvaṇa) thought that Râma had placed his foot on his ten heads.

53. Deceiving the two descendants of Raghu by means of a demon (*i. e.* Mârîcha) in the shape of a deer, he carried off Sitâ, being obstructed for a moment by the efforts (to rescue her) of the king of birds (Jaṭâyu).

54. While in search of Sitâ, they saw the vulture who had his wings cut off, and who had paid off the debt of friendship to Das'aratha with his life resorting to his throat (*i. e.* about to leave his body).

55. In words he told them that Sitâ had been carried off by Râvaṇa, (but) by his wounds he made known to them his great deed; and then he breathed his last.

56. With their grief for the death of their father renewed, they (two) performed the ceremony of his cremation and the subsequent funeral rites, as if he were their father.

57. Through the advice of Kabandha whose curse was removed by death (at the hands of Ráma), there grew up a strong friendship between Râma and the monkey (Sugrîva) who laboured under a similar misfortune.

58. That warrior (Râma), having killed Vâlin, placed Sugrîva in his position, long desired by him, like an *A'deśa* (substitute) in the place of a root.

59. The monkeys, sent by their lord (Sugrîva), wandered hither and thither in search of Sitâ, like so many desires of the afflicted Ráma.

60. When intelligence about her was obtained on meeting with Sampâti, Mâruti (*lit.* the son of Wind) crossed the ocean, as one freed from all attachment transcends the worldly life.

61. In his seach (for her) he spied Sitâ surrounded in Lañká by Rákshasis, like the great medicinal plant (life-restoring plant) encircled by poisonous creepers.

62. The monkey (*i. e.* Mâruti) delivered to her, as a token of recognition from her husband, a ring, which was as it were welcomed by her cool drops of tears of joy.

75. Though she ceased grieving (*lit.* gave up her grief) with the thought that her husband was alive, yet she felt ashamed (of herself) that she should have first lived after she had believed his death to be true.

76. The momentary suffering caused to the two sons of Das'aratha appeared as if it had occurred in a dream, when the bonds of the (serpent-) missile of Meghanâda (Indrajit, son of Râvaṇa) were dissolved at the approach of Garuḍa.

77. Then Paulastya (Râvaṇa) pierced Lakshmaṇa's breast with the *S'akti* weapon; (when) Râma, too, though not struck, had his breast pierced with grief.

78. Lakshmaṇa, having his agony removed by the great medicinal plant brought by Mâruti, again played, by means of his arrows, the tutor-in-lamentation of the women in Lañkâ (*i. e.*, caused bewailing among the women of Lañkâ).

79. He left not a vestige of Meghanâda's war-cry and of his bow resplendent like the rain-bow (*lit.* the bow of Indra), as autumn keeps not a trace of the thunder of clouds and of the rain-bow.

80. Kumbhakarṇa, reduced to a condition similar to that of his sister (*i.e.* mutilated in the face) by the chief of the monkeys (Sugrîva), opposed Râma like a mountain, the red arsenic of which has been broken off with a chisel.

81. "You, who are so fond of sleep, have been in vain untimely awakened by your brother"—saying this, as it were, the arrows of Râma sent him into long (eternal) sleep.

82. The other demons, too, fell amongst crores of monkeys, as the dust raised from the battle-field (fell) in the rivers of their blood.

83. Then came out Paulastya (Râvaṇa) from his palace for a fresh encounter, having resolved—"To-day the world shall be cleared either of Râvaṇa or of Râma."

84. Seeing Râma on foot and the king of Lañkâ in a chariot, Indra sent to him (Râma) his car drawn by bay horses.

85. Resting on the arm of the charioteer of the gods (Mâtali), Râma took his seat in that victorious car, the

banner-cloth of which was shaken by the breezes from the waves of the celestial Ganges.

86. Mátali invested him with the armour of the great Indra, on which the missiles of the enemies of the gods became as futile as the petals of the lotus.

87. The fight between Ráma and Rávaṇa achieved, as it were, its purpose, inasmuch as by it an opportunity was, after a long time, found by each of them showing his prowess at the sight of the other.

88. On account of the multiplicity of his arms, heads and thighs, the younger brother of Kubera (*i.e.*, Rávaṇa), though alone and not (surrounded by Rákshasas) as before, appeared, as it were, standing in the midst of the people of his mother's race (*i. e.* Rákshasas).

89. Ráma greatly esteemed the enemy who had conquered the (eight) guardians of the world, who had worshipped S'iva with (*i. e.* by offering) his own heads, and who had lifted the Kailàsa mountain.

90. The son of Pulastya (*i. e.* Rávaṇa), highly incensed, shot an arrow into his (Ráma's) right arm which was throbbing and thus prognosticating his union with Sitá.

91. An arrow discharged by Ráma having pierced through the heart of Rávaṇa, too, entered into the earth, as if to tell the welcome news to the snakes (residing there).

92. Matching missile with missile, as they did, the zeal of each for obtaining victory over the other waxed (*i. e.* became impetuous), like that of two disputants who meet words with words.

93. On account of their alternate display of equal valour, the fortune of victory became common to both (*i. e.* was equally balanced between them), like an altar-shaped wall between two (equally) infuriated elephants.

94. The volleys of arrows of each other did not endure (*i. e.* intercepted) the shower of flowers poured over them by the gods and the demons, (when) pleased at the (respective) assaults and repulses (of Ráma and Rávaṇa).

95. At last the demon (Rávaṇa) flung at his enemy the S'ataghni weapon, studded with iron spikes, which was, as it were, the Kûṭas'âlmali weapon snatched from (the hands of) Yama.

96. Before it reached his chariot, Ráma cut it off, and along with it the hope of the enemies of the gods, by means of arrows having crescent-shaped heads, with the ease with which a plantain-tree is lopped off.

97. And the matchless archer (Ráma) set on his bow the infallible *Bráhma* missile, directing it against him (Rávaṇa),—the missile which was, as it were, the physic for extracting the dart of grief from the heart of his beloved.

98. The (missile), with its blazing heads and multiplied tenfold in the sky, appeared like the body of the great serpent (S'esha) with its circle of terrible hoods.

99. With it, charged (as it was) with *Mantras* (spells appropriate to it), he brought down, in half a moment, the row of Rávaṇa's heads, which did not (even) feel the pain of the wounds (*i. e.* so quickly as not to make them feel the pain of the cutting).

100. The series of necks (heads) severed from the demon's body which was about to fall down, appeared like the image of the new (rising) sun, broken (multiplied) in water by ripples.

101. Though the gods saw his heads fall down, their mind did not put much faith in the fact, fearing their being again joined (to the body).

102. Then fell, on the (Ráma) head of the enemy of Paulastya, on which the jewelled crown was soon to be fastened (placed), a shower of fragrant flowers poured by the gods and followed by swarms of bees, which, with their wings heavy with ichor, had left the broad temples of the elephants of the guardians of the world.

103. The charioteer of Indra having taken leave of Ráma who had at once unstrung his bow having performed the work of the gods, took to heaven the chariot which was drawn by a thousand bay horses, and the banner-staff of which

was marked by Ràvaṇa's arrows having his name inscribed on them.

104. The chief of Raghus, too, having received back his beloved purified in fire, and having united Bibhîshaṇa, his dear friend, with the Royalty of the enemy (*i.e.* of Ràvaṇa), ascended the jewel of aerial cars (*i.e.* Pushpaka) won by (the prowess of) his arms, and set out for his capital, accompained by Bibhîshaṇa, Lakshmaṇa (the son of Sumitrà), and the son of the Sun (*i. e.* Sugriva).

CANTO XIII.

1. Then Hari (Vishṇu), who bore the name 'Ràma' and who knew the qualities (of things), on seeing the sea (*lit.* the mine of jewels) as he entered (passed through) the region covered by *his foot (or, his abode), which* has sound for its quality (*i.e.* the sky), in the aerial car, thus spoke in private to his wife :—

2. "Behold, O Princess of Videha, the foaming ocean, *divided as far as the Malaya mountain by my bridge,* (and thus looking) like the clear autumnal sky displaying beautiful stars and parted by the milky way (galaxy).

3. "This, it is said, was enlarged (to its present bounds) by our ancestors, excavating the earth (while) in search of the sacrificial horse of their father, wishing to perform the horse-sacrifice, when it was taken to the nether regions (as was supposed) by Kapila.

4. "From this the solar rays bear the watery fœtus; herein treasures attain great growth; it holds the fire that feeds on water (*lit.* whose fuel is water); and by it was produced the gladdening luminary (*i.e.* the moon).

5. "Passing through various states and standing having pervaded the ten quarters by its expanse, the form of this (ocean), like that of Vishṇu, cannot be exactly conceived (or defined), either as regards its nature or its magnitude.

6. "On (the surface of) this reposes, after having withdrawn the worlds (unto himself), the Purusha (the Primeval

Being) accustomed to practise his sleep of meditation at the end of each quaternion of *yugas*, being praised (all the while) by the first Creator seated on the lotus sprung from his navel.

7. "Hundreds of mountains, with their pride humbled by Indra cutting off their wings, resort to this, their shelter, as kings, harassed by their enemies, do to a neutral sovereign, conspicuous for the discharge of his duties (*e. g.* that of protection).

8. "The clear water of this (ocean), swollen at the destruction-time of the world, became a momentary veil for the face of the Earth, the act of up-lifting (marrying) which from the nether world was effected by the Primeval Being.

9. "This ocean, whose behaviour towards his wives is uncommon (*lit.*, different from that of others), being himself clever in offering his lips of waves, drinks (kisses) the rivers (his wives), and makes them, naturally bold enough to hold forth their mouths, drink (kiss) himself.

10. "These *timis* (whales), having taken in (swallowed) the water at the mouths of rivers, together with the animals therein, on account of their mouths being open, and then closing them, are spouting up streams of water through their perforated heads.

11. "Look at the (clusters of the) foam of the sea divided in two ways by the elephant-shaped sharks suddenly darting up (to the surface), which, on account of their gliding along their cheeks, attain for a moment to the state of (*i.e.* appear like) *chowries* over their ears.

12. "These serpents, stretched (on the beach) for inhaling the coast-breeze, and indistinguishable from the curling billows, are clearly discerned owing to the gemsin their hoods, the lustre of which is heightened by their contact with the rays of the sun.

13. "This mass of conch-shells, which is forcibly cast by the force of the billows on coral reefs that rival (in lustre) your lip, and which has it mouths (openings) fixed in their projecting points, somehow glides on with great difficulty.

14. "On account of the cloud, whirling round by the force of the whirlpool the moment it proceeded to suck up water, this ocean appears to a great extent to be as it were churned once more by the mountain (Mandára).

15. "The coast-line, looking thin from afar and dark with the row of the forests of the *tamâla* and the *tâli*-trees, of the brimy ocean resembling a wheel of iron, appears like a streak of rust formed on its periphery.

16. "O long-eyed one, the breeze from the shore honours (decorates) your face with the pollen of the Ketakī (flowers); it seems it knows me, who have fixed my longing on your *bimba*-like lip, to be impatient of the loss of time in (the act of) decoration.

17. "Here have we arrived in a moment, owing to the velocity of the aerial vehicle, at the coast of the sea, with groups of pearls scattered about from the shells broken on the strand, and with the rows of the areca trees bent down with (under the weight of) fruit.

18. "O you having beautiful thighs (*lit.* thighs tapering like *Karabha*) and the eyes of (or, casting glances like) a gazelle, just cast a glance on the path left behind: here the land seems to emerge, with its forests, from the sea which is becoming more and more distant (every moment).

19. "Now the aerial car moves along the path (region) of the gods, now along that of the clouds, and now by that of the birds; mark, how it moves in keeping with the desire of my mind (just as my mind wishes it to do).

20. "This sky-breeze, bearing the scent of the ichor of Indra's elephant, and cooled by its blowing across the waves of the celestial Ganges (*lit.* the three-coursed river), dries up (*lit.* sips off) the drops of perspiration on your face, appearing on account of (produced by) the mid-day heat.

21. "O passionate one, touched by you, out of curiosity, with your hand stretched out from the window (of the car), the cloud, with a ring of lightning manifested from it, appears as it were to present to you a second ornament (bracelet).

22. "You ascetics (*lit.* wearers of bark-garments), considering Janasthâna to be free from obstacles, are (now) occupying, each his own, their long-deserted sites of hermitages, wherein new huts are being built.

23. "This is the spot where was seen by me, searching for you, an anklet (of thine), dropped down on the ground, which had assumed silence as if through grief at its separation from your lotus-like foot.

24. "The path by which you were carried away by the demon, O timid one, these creepers through compassion, showed to me, by means of their branches with leaves drooping down, being unable to speak.

25. "The female deer, too, with all desire for (eating) the blades of the *Darbha* grass gone, and directing their eyes, with eye-lashes upraised, towards the southern direction, gave information to me who knew not your whereabouts.

26. "Here (yonder) appears (before us) the sky-grazing peak of the mountain Mâlyavat, on which was simultaneously let fall fresh water by the clouds and the tear (-drops), caused by your separation, by me.

27.—"Whereon the odour of the puddles beaten by the showers (of rain), the *Kadamba* flowers with filaments half-opened, and the melodious notes of the peacocks, (all) became unbearable to me being separated from you.

28.—"And where, O timid one, by me remembering your embrace, marked (accompanied) with tremor, enjoyed (by me) in the past, were endured with great difficulty the rumblings of the clouds reverberating in its caves.

29.—"Where (again) the beauty of your eyes, red by the smoke of the nuptial fire, being imitated by the new *Kandala* flowers, the buds of which were full-blown on account of their coming in contact with the vapour of the earth drenched by the sharp showers of rain, afflicted me.

30. "My eye-sight, having descended from a great height, as it were drinks, through fatigue, the yonder waters of the Pampâ, which are screened by the thickets of cane-plants grown on its borders and the playful *Sârasa* birds whereof are slightly visible.

31. "Here, my dear, were longingly gazed at by me, situated at a great distance from you, pairs of unseparated *Chakravâka* birds that gave to each other the filaments of lotuses.

32. "And as I desired to embrace the yonder slender (young) *As'oka* tree on the bank (of Pampâ) stooping with (the load of) its bunches of flowers graceful like breasts, under the impression that I had found you, I was prevented by the son of Sumitrâ with tears in his eyes.

33. "These rows of the *Sârasa* birds of the Godâvarî, flying up into the sky on hearing the tinkling of the small gold bells hanging from the interior of the celestial car, appear as it were to be coming up to receive you.

34. "This Pañchavaṭî, wherein the mango saplings were reared with water poured from jars by you, though having a slender waist, and where the spotted black antelopes have raised their heads (to look at us), seen after a long time, delights my mind.

35. "Here, in the arbours of canes on the bank of the Godâvarî, I remember to have slept after I came back from my hunting excursions, with my head reclined on your lap in private, and my fatigue dispelled by the breeze blowing across the ripples (of the river).

36. "Here is the spot, accepted (chosen) for his earthly residence by the sage, the cause of the clearing up of turbid water (*i. e.* Agastya), who, by a mere knitting of his eye-brows, caused Nahusha to fall from the post of Indra.

37. "Having smelt this tip of the (column of) smoke that has traversed the path of the balloon, issuing from the three sacrificial fires and charged with the smell of oblations, of him of blameless fame, my soul, being free from *Rajas* (the quality of impurity), experiences lightness (*i.e.* feels at ease).

38. "Here (below), O noble-minded one, is the pleasure-tank, called Pañchâpsaras, of the sage S'âtakarṇi, which, surrounded by a wood, appears, owing to its great distance, like the disc of the moon slightly visible from the midst of clouds.

39. "That sage, who, formerly roaming with the deer, subsisted on the tender shoots of the *Kus'a* grass alone, was,

it is said, led into the snare of the youth of five nymphs by Indra, alarmed by his penance.

40. "This continuous sound of the tabor at the musical concert of him living in a mansion under the waters, reaching the sky, makes for a moment the upper apartments of the Pushpaka car resound with its echoes.

41. "Here is another ascetic, Sutikshṇa by name but gentle (well-restrained) in action, practising penance in the midst of four fires fed with fuel and with the seven-horsed one (the sun) scorching his forehead.

42. "Him who had roused the fears of Indra, the amorous gestures of the celestial damsels, in which glances were cast (*lit.* eyes were directed) accompanied with smiles, and in which the (parts of the body near the) girdles were half-disclosed under some pretext, were not able to affect (draw away from his ascetic practises).

43. "Here is he, with one (the left) arm ever uplifted, directing hitherwards, so as to greet me properly, his arm, other than the left (*i.e.* the right one), which has the rosary of Rudrákshas for a bracelet, which scratches the deer and which cuts the spires of the *kuśa* grass (*i.e.* which he employs in scratching the deer and cutting the *kuśa* grass).

44. "He, on account of his being restrained in speech (*i.e.* observing the vow of silence), having accepted my salutation with a slight (downward) motion of the head, again fixes his sight (eyes), freed from the obstruction of the aerial car, on the thousand-rayed one (the Sun).

45. "That (yonder) is (seen) the penance-grove, having a purifying influence and the refuge (of those coming to it), of the sage named S'arabhañga, who had kept the sacred fire and who, having long propitiated it with sacred sticks, offered up at last (as an oblation) his body also, consecrated with (the holy) *Mantras.*

46. "Now (that he is no more), the duty of receiving guests hospitably, that belonged to him, has devolved on these (hermitage-) trees, as on virtuous (dutiful) sons, (trees) which

remove the fatigue of journey by their shade and which bear an abundance of delicious (*lit.* worthy) fruits.

47. "O you with proportionate limbs (*lit.* some depressed and some elevated), the yonder mountain Chitrakûṭa, with its mouth of a valley sending forth the sound of running streams and with a cloud resting on the crest of its peak like the mud on its skirts, rivets my eye like a bull in the pride of youth, with his cavern-like mouth emitting continuous bellows and having cloud-like (darkish) mud attached to the tips of his horns in the act of his butting-sports.

48. "This river Mandâkinî here, with its clear and steady current of waters and appearing slender on account of its being at a great distance, looks in the vicinity of the mountain like a necklace of pearls lying round the neck of the Earth.

49. "Here near the mountain is the *Tamâla* tree, of excellent growth, having plucked a fragrant blossom of which I turned the same into your ear-ornament, looking graceful on your cheek slightly pale like the sprout of barley.

50. "Here is this penance-grove of Atri, the animals in which are tame (well-behaved) without the fear of punishment, wherein the trees bear fruit without the sign of the appearance of flowers (*i.e.* without having put forth flowers) and which thus displays the awful might (of the sage).

51. "Here for the ablution of the sages (*lit.* those who regard penance as their wealth), it is said, Anusûyâ caused the three-coursed river (Gaṅgâ) to flow,—the river which had its golden lotuses plucked by the hands of the seven sages and which serves as a garland on the head of Śiva.

52. "Even these trees, occupying (*i. e.* grown in) the middle of the *Vedis* belonging to the sages practising meditation by assuming the Vîrâsana posture, appear as if absorbed in contemplation as it were, owing to their motionlessness due to the absence of wind.

53. "Here is that banian tree, known as 'Śyâma,' to which a prayer was addressed by you formerly, and which (now),

70. He, who was pure, bowed to the preceptor of the Ikshvâku race (Vasishṭha), and then, after accepting the offerings of worship (*Arghya*), embraced his brother Bharata, with tears rising up (in his eyes), and smelt him on the head, which, owing to his devotion to him (Râma), had foregone the great-coronation-water-sprinkling conferring on him the kingdom of his father.

71. With kind glances and a speech consisting of sweet words of inquiry about their well-being, he favoured, as they bowed before him, the old ministers, in whose face an alteration was caused by the growth of their beards, and who, therefore, looked like banian trees covered with fibrous shoots.

72. "This is (Sugrîva) the lord of bears and monkeys, my friend in adversity, and this is Bibhîshaṇa, who fought foremost (on my side) in the battles"—to the two thus mentioned (introduced to him) by Râma with great regard, Bharata offered his respects, passing over Lakshmaṇa.

73. After that he met (*lit.* came in contact with) Lakshmaṇa; and he on his part, having raised him (Bharata) whose head was bent down (in veneration), embraced him closely, paining, as it were, his bosom (*lit.* the space between his arms) with his broad chest, that was roughened by the scars of wounds overgrown with flesh, made by the weapons of Indrajit.

74. At the command of Râma, the chiefs of monkey-hosts assumed human forms on that occasion and mounted huge elephants: and as these shed streams of ichor-water from several parts (of their bodies), they (the monkeys) obtained their (wonted) pleasure of sitting on mountains.

75. As directed by the son of Daśaratha (Râma), the lord of the night-rangers (*i. e.* Bibhîshaṇa) also, with his followers, occupied (sat in) chariots whose beauty of construction (by human art) was not to be equalled by *his* chariots, though called into existence by the operation of magic (or, creative thought).

76. Then the lord of the Raghus, accompanied by his (two) younger brothers, again ascended the celestial car,

moving according to the wish of its rider, and with its banners gracefully waving about, just as the moon, attractive by being in conjuction with Mercury and Jupiter, ascends a cluster of evening clouds, with flashes of lightning quivering (through them).

77. There (in the *Vimâna*) Bharata made his obeisance to the daughter of the King of Mithilâ (Sîtâ) rescued by Râma from the Râvaṇa-calamity and (therefore) feeling happy like the Earth rescued from the universal deluge by the Lord of the worlds (Vishṇu), or the light of the moon from the (obscuring) dense mass of clouds by the lapse of the rainy season.

78. That adorable pair of the feet of Janaka's daughter, which had observed the rigid vow of repudiating the supplications of the Lord of Laṅkâ (Râvaṇa), and the head of this good man whose hair had become clotted on account of imitation of his elder brother's course of action, having come together, became mutually sanctifying.

79. Having gone over half a *Kros'a* (or, part of a *Kros'a*, according to Malli.), in the Pushpaka car with its speed slackened and having the subjects walking before it, the noble descendant of Kakutstha halted on the spacious garden of Ayodhyâ wherein tents were got pitched by Śatrughna.

CANTOX IV.

1. Thereafter, the two sons of Daśaratha, (Râma and Lakshmaṇa) saw there, in the garden, their mothers, who had come to an equally lamentable change of condition on account of their husband's death, like two creepers reduced to a helpless change of state by the cutting down of the tree that was their support.

2. Both of them, who had killed their foes and who looked majestic with their exploits, were not distinctly seen by both (the mothers), as they respectively bowed to them, owing to their eyes being blinded with tears, but were recognized (as their sons) by their experiencing the pleasure that a son's touch gives.

3. Their cool tears (born) of joy (gushing forth) broke through (bore before them) the hot tears produced by grief, like the cold stream (*lit.* flow of melted snow) from the Himâlayas bearing before it the waters of the Ganges and the Sarayû, warmed by the heat (of summer), when rushing down.

4. The two touching (passing their hands over) (the scars of) the wounds inflicted by (*lit.* the passages of) the weapons of the demons on their body, with compassion, as if they were yet fresh, desired not the title of the-Mother-of-a-Hero, although much coveted by Kshatriya ladies.

5. "I am Sîtâ, the ill-omened one, who brought trouble to my husband, "—thus declaring her name, the daughter-in-law bowed with undistinguished (*i.e.* equal) reverence to the two queens of her father-in-law, (now) a resident of heaven.

6. "Rise, dear daughter; why, it was rather by your virtuous conduct that your husband with his brother got through the great calamity";—thus did the two address to her, who deserved affectionate treatment, words, which though pleasing were yet true.

7. Thereafter, with waters brought in golden pots from holy places, the aged ministers performed the coronation of the illustrious descendant of Raghu's race (Râma), which was (as it were) already commenced by the waters of joy of the two mothers.

8. There fell (were sprinkled), on the head of that conqueror (Ráma), waters brought by the chiefs of Râkshasas and monkeys by having gone to rivers, seas and lakes, as there fall on the peak of the Vindhya mountain waters born of (produced by) the clouds.

9. In the case of him who indeed appeared exceedingly charming even when he put on the dress of a hermit, the beauty that was given rise to by his wearing the costume of an imperial Sovereign had the fault of repetition (*i.e.* was redundant).

10. Accompanied by hereditary ministers, Râkshasas and monkeys, he, giving delight to the multitude of citizens by the sounds of trumpets, entered, with the army, his

ancestral capital, which had ornamental arches raised (over *its streets*) and *from the mansions of which were poured* forth showers of fried rice.

11.—He, who, seated in a chariot, with *chowries gently* waved over him by Lakshmaṇa accompanied by his younger brother, and with the royal umbrella held over *him .by* Bharata, looked like the collection of the four Means rising up in corporeal form.

12. The column of smoke of the (burnt) black *aguru* wood issuing from the palace, dispersed by the force of the wind, appeared as though it were the braid of the hair of the city loosened by the best of Raghus (Râma) himself, as he had returned from the forest.

13. To the wife of the heroic Râma, seated in a lady's vehicle, and having her beautiful dress arranged by her mothers-in-law, the women of Ayodhyâ bowed with joined palms, the folds (joinings) of which were visible through the windows of the mansions.

14. Bearing (on her person) the perpetual (never-drying) cosmetic given by Anasûyâ, with the halo of its splendour flashing about, she shone brightly, as though she were presented by her husband to his city as pure, being once more in the midst of (blazing) fire.

15. Râma, the treasure of friendly affection, having assigned to his friends well-furnished houses, entered, with tears in his eyes, the abode, furnished with offerings of worship, of his sire now remaining only (as a portrait) in a painting.

16. There, saying with folded hands—"Mother, that our sire did not fall off from Truth, the fruit whereof is heaven, was if properly considered (due to) your own good act," he removed the feeling of shame of the mother of Bharata.

17. He waited upon Sugrîva, Bibhîshaṇa and others with articles of comfort made by human art, in such a way that even they, who gained their desired object by mere thought (the moment they thought of them), had their *minds overtaken* (invaded) by astonishment.

18. When he had recieved with due respect the celestial sages who had come to greet him, he heard from them the account, beginning with the birth, of the foe he had killed, serving to magnify his own exploit.

19. When the sages (*lit.* the treasures of penance) had departed, Râma dismissed the chiefs of demons and monkeys, who in their happiness had allowed half a month to pass away unnoticed, being honoured with the best offerings of worship from Sitâ's hand.

20. And that aerial car, Pushpaka, easily obtainable the moment one thought about it, which was brought away from the enemy of the gods along with his life, and which was (as it were) the Flower of heaven, he permitted to convey again (*i.e.* to be the vehicle of) the lord of Kailâsa (Kubera).

21. Râma, who had obtained the kingdom after having thus got through his exile (residence) in the forest at the command of his father, followed as even (uniform) a course of action towards his younger brothers as he did towards (the pursuit of) Virtue, Wealth and Desire.

22. And owing to his tenderness of heart, he showed the same (equal) respect even to all his mothers, as did the leader of the (divine) forces (*i.e.* Skanda) to the Krittikâs whose breasts he had sucked with his six mouths.

23. On account of him turned away from avarice, the people became pre-eminently wealthy; on account of him removing the fear of obstacles, they performed their religious rites properly; in him, the educator, they had a father; and in him, the remover of their sorrow, they had a son.

24. Having looked after the affairs of the citizens at the proper time, he diverted himself with (in the company of) the daughter of the king of Videha (Sitâ), as though he were attended upon by Lakshmî eager to enjoy his company, after having assumed her (Sitâ's) charming form.

25. To the two who attained (enjoyed) the pleasures of sense according to desire in apartments full of paintings, even the hardships suffered in the regions of the Dandaka forest became a source of pleasure as they were recalled to mind.

26. Now (in course of time) Sítá become the gladdener of her husband with her face, that turned pale like the *S'ara* grass, that had eyes more lovely (*lit.* glistening) than before, and that thus clearly indicated her being pregnant, without (the use of) words.

27. Having placed on his lap her, whose bodily frame had become slim, the nipples of whose breasts were overtaken with (had undergone) a change of colour, and who felt bashful, the delighted husband asked his beauteous spouse in private what her desire was.

28. She wished once more to repair to the penance-groves on the banks of the Bhágírathí, which abounded in the *Kus'a* grass, the offerings of the *Níva'ra* corn in which were eaten by wild beasts, and wherein the daughters of the anchorites were connected with her (by ties of friendship).

29. Having promised her (the gratification of) that desire of hers, the valiant descendant of Raghu ascended to the top of his cloud-licking palace, followed by his attendants, wishing to enjoy the view of the prosperous (*lit.* delighted) Ayodhyá.

30. He felt delighted as he gazed on the royal road (lined) with rich shops, on (the river) Sarayu' ploughed by boats, and on the suburban gardens occupied by (bands of) gay citizens.

31. He, the leader (most eminent) of the eloquent, of exceedingly pure conduct, and having arms huge like the serpent-king, and who had conquered the most powerful of enemies, asked his spy, Bhadra, what the public talk was with regard to his own conduct.

32. Asked with pressure (pressingly), he said—"The citizens praise all your acts, O king of men, except your acceptance of the queen, who had dwelt in the house of the Rákshasa (Rávaṇa)."

33. The heart of the consort of Vaidehí, it is said, thus struck (smitten) by the infamy (*lit.* the reverse of fame) intolerable by reason of its casting a slur on his wife, broke like heated iron struck by a hammer.

34. "Shall I overlook this slanderous talk with regard to myself, or shall I abandon my guiltless (innocent) wife?"—Thus, being unable to resort to (adopt) one of the two alternatives, he had the disposition of his mind oscillating like a swing.

35. Deciding that the slander was not to be averted by any other means, he wished (made up his mind) to wipe it off by the abandonment of his wife. For, in the eyes of those who consider their fair name as their treasure, glory weighs heavier (*i.e.* is considered more important) than even their own body; how much more so then than an object of sense?

36. He, with his colour faded, having called together his younger brothers whose joy vanished at the sight of that change in his appearance, communicated to them that slander about himself, and afterwards addressed them the following words:—

37. "See, what sort of stain, on my account, is now come upon the family of royal sages, that is sprung from the Sun and is pure on account of its good conduct, (a stain) like that upon a mirror caused by a breeze surcharged with rain-drops!

38. "I am, therefore, unable to bear this first and only infamy (of my race) that is spreading among the citizens like a drop of oil on the waves of water, just as a great elephant cannot for the first time bear (to be bound to) the tying post.

39. "In order to avert it, I shall abandon the daughter of the lord of Videha, without the least regard, even though the birth of a child is near at hand, just as I formerly did the sea-girt Earth at my father's command.

40. "I know her to be innocent. But I consider public scandal of greater importance: for the shadow of the Earth is supposed by the people to be a stain on the (naturally) pure moon.

41. "My efforts, which ended in the destruction of the demon (Rávaṇa), were not bootless; they were made to avenge my wrongs. Does the unforgiving serpent bite a person treading upon it merely with a thirst for blood?

51. The son of Sumitrâ, going to abandon the chaste lady in the forest at the command of his elder brother, was prevented as it were by the Ganges, the daughter of Jahnu, lying in front, with her uplifted hands in the form of waves.

52. Lakshmana, ever true to his word, having caused his sister-in-law to get down on the sand from the car, the horses of which were reined in by the charioteer, crossed the Ganges in an excellent boat brought to him by the ferryman, as he would cross (*i.e.* fulfil) a vow.

53. Then that son of Sumitrâ, with his throat choked internally with tears, having somehow brought under control his power of speech, gave utterance to the King's command, like a cloud emitting a portentous shower of stones.

54. Then Sítâ at once fell on the Earth, the source of her being, like a creeper, being violently shaken by the wind in the shape of her grief, the flowers in the shape of her ornaments dropping off (from her body).

55. Mother Earth, however, did not at first grant her entrance, expressing, as it were, a doubt,—'How would your lord, who is of a noble conduct and sprung from the race of Ikshvâkus, suddenly abandon you without cause?'

56. With her senses lost, she did not feel her grief; with the return of life, however, she internally burnt (as it were). Her consciousness, procured by the endeavours of Sumitrâ's son, became more painful to her than her swoon.

57. That noble lady did not speak ill of her husband, who had forsaken her without any fault; she again and again only blamed herself as a wicked woman destined for eternal suffering.

58. Having consoled that chaste lady and having told her the way to Vâlmîki's hermitage, the younger brother of Râma fell at her feet, saying—'O Queen, dependent as I am, pardon me for the cruelty in the execution of my master's orders.'

59. Sítâ, having raised him up, said the following words:—"O gentle one, I am pleased with you. May you live long,

since you are thus dependent upon your elder brother, as Vishṇu is upon Indra.

60. "Having conveyed my respects to all my mothers-in-law in order, request them to pray mentally for (the welfare of) the seed of their son, existing in my womb.

61. "Say to the King on my behalf,—Is it consistent with your learning or your high birth that you, giving ear (only) to popular scandal, have abandoned me, even though purified in fire in your presence?

62. "Or rather, this should not be suspected as a wanton act towards me on your part—you whose mind is ever kindly disposed. What has befallen me is but the unbearable thunderbolt, the fruit of my own sins in my previous birth.

63. "Formerly, rejecting Lakshmî that had approached you, you went into the forest with me; and now that she has got ascendancy, she could not brook in her extreme anger my stay in your house.

64. "How shall I, who had once through your favour been the refuge of the ascetic ladies, whose husbands were oppressed by the Râkshasas, now go to another (ascetic) for protection, whilst you are living in full splendour?

65. "Or, I would neglect this wretched existence rendered purposeless by my lasting separation from you, had not your child in my womb, requiring protection, stood in my way.

66. "I, therefore, after child-birth, shall try to practise penance with my eyes fixed on the sun, in such a way that even in my next birth you will again be my husband and there would be no (pangs of) separation.

67. "The protection of the castes and orders is, as laid down by Manu, the duty of a king. Therefore, even though thus exiled by you, I should be protected (by you) in common with other ascetics."

68. When the younger brother of Râma, having accepted her message, saying, "So it will be done," had gone out of the ken of her sight, she wept copiously and loudly, under the extreme weight of her grief, like an affrighted osprey.

69. The peacocks gave up their dance, the trees dropped flowers, and the female antelopes abandoned the *kuśa* grass taken in their mouths; so there was a great lamentation even in the forest, which sympathized with her in her grief.

70. The poet (Vâlmiki), whose grief at the sight of a bird wounded by a fowler had welled out in the form of a *śloka*, and who was now out collecting *kuśa* grass and holy fuel, went up to her, following (the sound of) the cry.

71. Sîtâ, refraining from lamentation, and wiping off the tears that obstructed her eyes, bowed to him. The sage, observing the signs of pregnancy, gave her a blessing of a good son (or sons), and spoke as follows:—

72. "By my meditation I know that you are abandoned by your husband upset by a false scandal. Therefore, do not be grieved, O princess of Videha; you have come to the house of your father, (only) situated in a different part of the country.

73. "I do bear anger towards the elder brother of Bharata for acting wrongly towards you without any cause, even though he has pulled out the thorn of the three worlds (*i.e.* killed Râvaṇa), even though he is true to his promise, and even though he is ever free from boasting.

74. "Your father-in-law, of wide fame, was my friend; your father cuts the tie that binds the virtuous to the worldly life; and you stand at the head of the ladies that worship their husbands as their gods; what is there in you, that would not make you an object of my compassion?

75. "Do you live without fear in this penance-forest, where even the wild beasts are tamed by coming in contact with the hermits. Here the rites attendant on child-birth will be performed, when you have safely given birth to a child.

76. "Having bathed in the Tamasâ, the dispeller of sins, the banks of which are lined by the cottages of hermits, as you will be offering the oblations on its sandy banks, your mind will feel refreshed (delighted).

77. "Collecting the flowers and the fruit of the season, and the grains of oblation growing on the uncultivated

ground, the hermit-girls of noble speech will amuse you whose grief is but fresh.

78. "Rearing the young plants of the hermitage with water-jars of a size suitable to your strength, you will doubtless acquire the mother's love for her infant (even) before the birth of a son."

79. Vâlmiki, with his heart moved with pity, took with him Sîtâ, who joyfully received his favour, to his own hermitage, where all the animals lived in peace, and where in the evening the deer rested by the sides of the altars.

80. He made over Sîtâ, sad by reason of her grief, to the hermit-ladies, who rejoiced at her arrival, as the day of the New Moon gives over to the herbs the last digit of the Moon, whose essence has been eaten by the Manes.

81. After her reception, they assigned for her residence, at the close of the day, a cottage, in which there was lighted a lamp fed with Iṅgudî-oil and there was spread a bed made of sacred skins.

82. Living there, purified by ablutions, dressed in bark-garments, and duly performing hospitality to guests, she sustained her body with forest-produce, for the continuation of her huband's line.

83. Eager to see whether now the king had become penitent, the killer of Indrajit (Lakshmaṇa) also related to his elder brother (all the particulars connected with) the execution of his command, terminating with Sîtâ's lamentation.

84. Râma at once burst into tears like the dew-showering moon of (the month of) Pausha: he had, for fear of popular calumny, driven the daughter of the king of Videha from his house, and not from his heart.

85. The wise monarch, vigilant in attending to the well-being of the castes and the orders, himself restraining his grief, ruled, with a mind free from passion, his prosperous kingdom, which he enjoyed equally with his brothers.

86. Lakshmî, now residing in undivided bliss on the bosom of the king, who, afraid of scandal, had forsaken his only wife though chaste, shone like one without a rival.

87. She (Sítá) somehow bore the unbearable grief of abandonment by hearing the account of her lord, which had reached her ears, that the enemy of Rávaṇa did not, after abandoning Sítá, marry another (wife), and that he performed sacrifices with her image as his partner.

CANTO XV.

1. Having abandoned Sítá, the protector of the Earth enjoyed the Earth alone, which has for its zone the ocean, the abode of jewels.

2. The hermits, living on the Yamuná, whose sacrificial rites were destroyed by the Rákshasa Lavaṇa, approached him as their refuge, asking for protection.

3. Thinking of Ráma (as their protector), they did not strike him (Lavaṇa) with their own power; for only in the absence of a protector do the sages, whose weapon is the curse, spend their ascetic power.

4. The descendant of Kakutstha promised to them the removal of their obstacles. It is only for the sake of maintaining Dharma that Vishnu appears incarnate on earth.

5. They told Ráma the remedy by which the god-hating demon could be slain, namely that Lavaṇa *with* his trident was unconquerable, and that he should, therefore, be assailed when *without* his trident.

6. Then Ráma commanded S'atrughna to restore to the hermits their peaceful security, as if he wanted to make his (S'atrughna's) name significant by the killing of the enemy.

7. For, any warrior from among the descendants of Raghu is able to put out a foe, as an exception is able to set aside a general rule.

8. Having received the blessing uttered by his elder brother, the fearless son of Daśaratha went in a chariot, enjoying the view of the fragrant forest-spots full of flowers.

9. The army, which at the command of Ráma followed him, for the accomplishment of his object, was (simply) like

the prefix *adhi* occurring behind the root *i*, having the sense of 'to study'.

10. As the hermits walked before his car to show the way, he, foremost of the brilliant, shone like the Sun with the Válakhilyas walking before his car.

11. In the course of his journey, he on his march made a halt in the penance-forest of Vâlmiki where the deer stood with their necks lifted up at the sound of his chariot.

12. The sage hospitably received that prince, whose horses were tired, with special arrangements made (performed) by means of the power of his penance.

13. On that very night, his pregnant sister-in-law gave birth to two sons (of perfect make and majestic), just as the earth produces rich treasure and army.

14. With his mind delighted at hearing of the birth of his brother's sons, the son of Sumitrâ went away in the morning in his chariot, having with joined hands taken leave of the sage.

15. He reached Madhûpaghna; and at the same time the son of Kumbhînasî (*i.e.* Lavana), also arrived there from the forest, having taken a heap of wild animals as if it were a tribute (from it).

16. Dark as smoke, emitting the smell of marrow, with his hair tawny like flames, and surrounded by a crowd of flesh-eaters, he appeared like a moving funeral fire.

17. Seeing him (Lavaṇa) without his trident, the younger brother of Lakshmana attacked him; for, victory lies before those who strike at the weak points of the enemy.

18. "*Fortunately you are sent to me by the Creator*, who was afraid as it were at seeing that the food to-day is not fully sufficient for my stomach."

19.—Having thus threatened S'atrughna, the demon, with a desire to kill him, tore up a tall tree as if it were a stalk of *the mustá grass.*

20. The tree hurled by the demon, being cut to pieces in its passage by the sharp arrows of Sumitrá's son, reached not his body; (only) the pollen of its flowers did.

21. Owing to the destruction of the tree, the demon flung against him a huge rock, which was as if it were the separately existing fist of the Destroyer (Yama).

22. Struck by Śatrughna by hi having taken up (used) the missile presided over by Indra, it (the rock) attained to an atomic state finer than even that of sand.

23. The night-ranger, having raised his right hand, rushed towards him, (looking) like a mountain with a solitary palm tree upon it, impelled by a portentous gale.

24. The enemy falling down, with his chest pierced by the arrow presided over by Krishṇa (Vishṇu), caused the shaking of the earth, (while it) removed that of the hermitage-dwellers.

25. Flights of birds (of prey) fell (alighted) on the slain foe, and showers of flowers from heaven (fell) on the head of his adversary.

26. Then the hero, after he had killed Lavaṇa, considered himself as the true brother (*lit.* born of the same womb as) his valiant brother, glorious with his slaughter of Indrajit.

27. As he was being praised by the hermits who had (now) gained their object. his head, conspicuous (*lit.* raised high) by his heroic deed, but bent down through modesty, looked graceful.

28. He, of a lovely form, and having his valour for his decoration, founded on the bank of the Kálindî, a city called Madhurá, (although) himself regardless of worldly pleasures.

29.—(The city) which, by the wealth of its citizens, manifesting itself on account of his benign rule, appeared as if it had been populated by having caused in it an exodus of the surplus population of heaven.

30. There, stationed in his palace and enjoying the view of the Yamuná full of (chequered with) the Chakrav ka birds and therefore looking like the braid of hair of the earth inlaid with golden ornamental work, he was highly delighted.

31. (Válmîki), the friend of both Dasáratha and Janaka, and an author of Mantras, on his part, performed, according

to rules, the prescribed ceremonies, for the two sons of Maithilí (Sítá), out of his love for both.

32. That poet (or, sage), as history tells us, named the two sons, the uterine moisture of whose bodies was wiped off by means of *Kuśa* (grass) and (a tuft of) *Lava* (the hair of a cow's tail), respectively after the names of these (*viz.*, Kuśa and Lava) by giving them the very names, Kuśa and Lava.

33. When the two had passed a little of their childhood, he taught them the Veda with its *aṅgas* (accessary works) and then made them chant his own work, which was the first poetic composition (*lit.* the first path traversed by a poet).

34. The two sons, singing before their mother the charming story of Ráma's life, lightened a little her pain caused by her separation from him.

35. The other three descendants of Raghu also, resplendent like the three sacred fires, had each two sons from their wives, who were renowned as having good husbands on account of their connexion with them.

36. Śatrughna, longing for the company of his eldest brother, settled (the sovereignty of) Madhurá and Vidiśá on his two accomplished sons, Śatrughátin and Subáhu (and then departed).

37. (Wishing) that there should be no expenditure of his penance again (in receiving him), he passed over Válmíki's hermitage, the animals in which were held motionless by the loud songs of the sons of Maithilí (whenever they were sung).

38. And he, the self-controlled one, entered the city of Ayodhyá, gay (*lit.* brilliant) with its streets well decorated, being gazed at with the greatest respect by the citizens on account of his having slain Lavaṇa.

39. He beheld in the audience-hall Ráma, attended upon by his courtiers, being the uncommon lord of the Earth on account of his repudiation of Sítá.

40. The eldest brother (Ráma) received with greetings the slayer of Lavaṇa as he bowed before him, as Indra did Vishṇu, delighted at the latter's destruction of Kálanemi.

41. Being asked, he informed the king of there being universal prosperity, but not of his having progeny, at the instruction of the primeval poet wishing to restore the same at the proper time.

42. Thereafter a Brâhmaṇa, residing in the country, having taken down so as to lie on his lap his child that had not reached its youth (was dead), wailed at the door of the king, (saying),—

43. "Deplorablê has been thy lot, O Earth, that, having slipped from (the hands of) Daśaratha and fallen thereafter into those of Ráma, hast passed from a state of painfulness to one of greater painfulness."

44. Having heard the cause of his lamentation the protector felt ashamed : for, untimely death never visited the kingdom of the Ikshvákus.

45. Having consoled the sorrow-stricken Brahmaṇa with the words—'Excuse me (or, wait) for a moment'—he thought of Kubera's vehicle with the object of conquering the son of Vivasvat (Yama, for gaining back the life of the dead child).

46. Taking his arms and mounting it (the vehicle) he, the chief of Raghus, set out; and there rose up in front of him an aerial voice (*lit.* a speech from one in a concealed form).

47. "Monarch, something against the oly law is being practised among thy subjects. Having found it out, remove it, and then thou shalt gain thy object."

48. Acting on these trustworthy words, Ráma, wishing to set right the transgression of caste-duties, travelled in the (different) quarters, seated in the car, with its banner motionless on account of its speed.

49. Then the descendant of Ikshvâku (Ráma) saw a man practising penance suspended from the branch of a tree, with head downwards, and with his eyes reddened all round by smoke.

50. Asked his name and family by the king, the smoke-inhaling (ascetic) declared himself to be a Śûdra, Śambûka by name, seeking the rank of a god.

51. He, the ruler (*lit.* the controller of wrong-doers), having decided that he deserved to be decapitated, as he brought calamity on the subjects not being authorized to practice penance, took up his weapon.

52. He caused to fall from its stalk-like neck his head, the beard of which was singed by sparks of fire and which was therefore like a lotus with its filaments parched up by frost.

53. Punished (slain) by the king himself, the Śûdra attained the position (*i.e.* heaven) to be attained by the pious, and not by his penance although hard to be performed, as it trangressed the path of his proper duties.

54. The chief of Raghus also (on his part) joined the company of the mighty Agastya, who met him on the way, as does the autumnal season the moon.

55. Agastya (*lit.* the pitcher-born one) gave him the ornament, fit to be the possession of a celestial being, which was given to him by the sea that was drunk up (by him) as his own ransom (for being liberated). (Or, the ornament which he had received from a celestial being and which seemed as if it were the ramsom, &c.)

56. Wearing it on his arm, no longer engaged in the act of being cast round Maithili's neck, Ráma returned (to his capital) afterwards, the dead child of the Bráhmaṇa having returned (to life) before that.

57. The Bráhamaṇa, re-united with his son, now obliterated by praise the censure previously cast on him (who proved to be) a protector even from the God of Death.

58. Like clouds pouring down rain-water on corn (crops), the chiefs of demons, Vánaras, and men, showered presents on him (Ráma) as he let loose a horse for the performance of a sacrifice.

59. Invited by him the mighty sages came to him from the (various) quarters, leaving not only their terrestrial abodes but the luminous (starry) ones also.

60. With them quartered in the suburbs (all round), Ayodhyá, with its four gates like four faces, looked as if it

were (the four-faced) person of Brahmā that had at once created people (all round).

61. Even the abandonment of Sitá was commendable since she herself in a golden form was the consort of her husband, who had not taken another wife, while he lived in the sacrificer's shed (Prâgvaṃśa).

62. Then proceeded the sacrifice, the materials gathered for which exceeded those prescribed in the Śâstras; a sacrifice, wherein the Rákshsas, the (usual) obstructers of holy rites, were themselves the guardians.

63. Now (about this time) Kuśa and Lava, sons of Maithilí, being directed by their preceptor, sang here and there (went about singing verses from) the Râmâyaṇa, first known (*i.e.*, composed) by Prâchetasa (Vâlmíki).

64. (The subject was) Ràma's life, the composition of Vâlmíki, and the two had the (melodious) voice of Kiṃnaras—what was there then (wanting) by which they were not able to captivate the hearts of their hearers?

65. Râma, his curiosity being excited, saw and heard respectively, in the company of his younger brothers, the beauty of their form and the sweetness of their voice, of which he was informed by those able to know (appreciate) the two.

66. The assembly, solely engaged in listening to their song and with their faces covered with tears, appeared like a sylvan spot in the morning, unshaken by the wind (*i.e.* still) and besprinkled with the drippings of dew.

67. Then the multitude of the people, on observing the resemblance between Râma and the two, differing only in age and dress, stood (gazing at them) with winkless eyes.

68. The people were astonished not so much at their skill (in singing) as at their indifference to (*lit.* absence of desire to accept) the presents given by the king being pleased.

69. "Who instructed you in (the art of) music, and of what poet is this the composition?"—Thus asked by the king himself, they mentioned (the name of) Vâlmiki.

82. As soon as these words were uttered by the virtuous Sitâ, there rose up from a chasm that appeared at once in the Earth, a halo of light like a flash of lightning.

83. In its midst appeared in a visible form the goddess Earth, that wears the ocean for her girdle, seated on a throne heaved up by the hoods of serpents.

84. She placed on her lap Sitâ who had fixed her eyes on her husband and sank (with her) to the nether world, even as he cried—"O do not, please, do not."

85. Brahmâ, considering the power of Fate, pacified his vehement anger towards the Earth, as he took up his bow wishing to force her to restore Sitâ to him.

86. At the conclusion of the sacrifice Râma dismissed the sages and his friends duly honoured, and fastened all his love for Sitâ on her two sons.

87. On receiving a message from Yudhâjit, Râma, the protector (*lit.* maintainer) of his subjects, made over to Bharata the country called Sindhu, after having added to his prowess (by giving him money and an army).

88. There Bharata, having completely conquered the Gandharvas in a battle, forced them to take up simply their lutes and to lay aside their arms.

89. He, having installed his two sons, Taksha and Pushkala, now fit to be crowned, as rulers of the capitals that bore their names (Takshaśilá and Pushkalâvati), again repaired to the presence of Râma.

90. At the bidding of Râma, Lakshmaṇa also made his two sons, Aṅgada and Chandraketu, the lords of Kárâpatha.

91. Having thus placed their sons in possession of royalty, those lords of men performed, in order, the obsequial rites of their mothers as they departed to the region of (*i.e.* gone to by) their husband.

92. Now, Kála, having come to Ráma in the disguise of a hermit, said to Ráma—"Whoever sees us, while talking in private, him you should abandon (condemn to death)."

93. Then disclosing his true form to the king who had accepted his condition with the words 'So be it,' he said—'Repair to heaven at the direction of the Creator.'

94. Lakshmaṇa, stationed at the door, although aware of their agreement, broke it, being afraid of the curse of Durvâsas, who (then) earnestly *desired an interview with* Râma.

95. He, an adept in the practice of Yoga, went to the bank of the Sarayû, and, by relinquishing his body, made good the promise of his elder brother.

96. When that fourth part of his own self had gone to heaven before him, Râma stood loosely on earth, like Dharma having three legs left to him.

97—98. Having placed, as ruler, Kuśa, the very *goad to the elephants in the form of his foes*, in Kuśâvatî, and Lava, who brought drops of tears (of joy) to the eyes of the good by his wise sayings, in S'arâvatî, he, steady-minded, set out with his younger brothers towards the north, with the holy fire (carried) before him, and followed by (all the inhabitants of) Ayodhyâ, through love for the king, leaving back their houses only.

99. The monkeys and the Rákshasas, who knew his mind (intention), followed his route that was drenched by the tears of the subjects, as big as the buds of the Kadamba tree.

100. By him, for whom a heavenly car lay in waiting, taking compassion on his devotees, the Sarayû was converted into a ladder for his followers to go to heaven.

101. Since the concourse of those that plunged there was as pressing as a *Gopratara* (a herd of cattle swimming across a river), the spot became a holy place of pilgrimage known by that name (*i.e.* as Gopratara) on earth.

102. When the portions of gods (born as Sugrîva and others) got back to (merged into) their original forms, the supreme lord (Ráma) created a separate Heaven for the citizens who had attained divinity.

103. Having thus accomplished the business of the *gods*, *viz.*, the cutting off of the heads (destruction) of Rávaṇa, and established the lord of Laṅká (Bibhîshaṇa) and the son of Wind (Hanûmat) on the southern and the northern mountains like two pillars of (commermorating) his glory, the all-powerful one (Vishṇu) entered his own form, the mainstay of all created beings.

NOTES.

CANTO XI

Śl. 1. कौशिकेन एत्य स क्षितीश्वरः रामं याचितः किल is the chief sentence. The active cons. will be कौशिक एत्य क्षितीश्वरं रामं याचितवान्। कुशिकस्य (अनुष्ठानार्थं कुशा अस्य विद्यन्ते इति कुशिकः who always had a good stock of Kus'a grass) ऋषेः अपत्यं पुमान् कौशिकस्तेन. Kauśika, more generally known as Vis'vámitra, was originally a Kshatriya, being the son of Gádhi, and King of Kányakubja. In a contest he had with Vasishṭha he was signally defeated. Impressed with the superior power of Bráhmanism, he entertained the ambition of being a Bráhmaṇa himself, and practised the most rigorous austerities and became a Brahmarshi afterwards. He taught to young Ráma the use of several miraculous missiles. For a fuller account, see Rámá. Bál. 32 or Hv. 27. क्षितेः ईश्वरः क्षितीश्वरः. अध्वर॰—विहन्यते अनेन इति विघातः; fr. हन्+अ (घञ्); अध्वरे विघाताः तेषां शान्तये; or विघात destruction; अध्वरस्य वि॰. The word अध्वर is variously derived—न ध्वरा अस्मिन् that in which there is no हिंसा, see Ms. V. 44. Or न ध्वरतीति अध्वरः हिंसारहितः। न हि अग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति। Sáyaṇá. on Rg. I. 2. 4. Later writers derive it as अध्वानं स्वर्गमार्गं रातीति. See *supra*, notes on I. 31. काकपक्षधरं—काकस्य पक्षौ इव काकपक्षौ. The two locks of hair above the ear on either side of the head; धरतीति धरः fr. धृ+अ (अच्); काकपक्षयोर्धरः तम्. *Cf. infra*, XI. 31, 42; कपोललोलोभयकाकपक्षात्। XVIII. 43. Or काकपक्षाणां धरः if काक॰ be taken in the sense of चूडा a tuft of hair. Hemádri says—राजपुत्राणां हि पञ्च चूडा भवन्तीति वृद्धवचनम्। Vallabha says पञ्चदशाब्दन्यूनवयमपि, *i. e.* this may also mean 'who was less than fifteen years old.' यतः—अजातव्यञ्जनो यस्तु युद्धकर्मविशारदः। ऊनषोडशवर्षश्च काकपक्षधरः स्मृतः॥ तेजसां &c.—तेजःशब्देन लक्षणया तेजस्विनोऽभिधीयन्ते Chár. *Cf.* प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः। Bh. I. 33 and Uttar. IV. quoted in the ft.-note. Also. Bud. Ch. I. 51. तस्मात्प्रमाणं न वयो न कालः, कश्चित्क्वचित् श्रैष्ठ्यमुपैति लोके।

Śl. 2. कृच्छ्र॰—See ft.-note. Das'aratha had to perform the पुत्रकामेष्टि and other sacrifices to get sons. कृच्छ्रेण (with great difficulty; as great efforts had to be made for that purpose) लब्धः लब्ध॰. The words कृच्छ्र and others may enter into combination with a

word in the Inst. or Abl. when they do not denote material objects, by 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' Páṇ. II. 3. 33. When compounded with a p.p. p. there is an *aluk* of the ab. termination by स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन। Páṇ. II. 1. 39. So कृच्छ्राल्लब्ध also. For a different sense of कृच्छ्र see XIII. 77. लब्धवर्ण०—*i. e. ready* to accede to the desires of learned men; and so दिदेश. अप्रणयिनो— अप्रणयिनी याच्ञा येषां ते। प्रणयास्त्वमी। विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः। Amara. रघोः कुले &c.—*Cf.* यथाकामार्चितार्थिनाम् I. 6; and V. 24. अर्थिता— अर्थः an *object to be sought* अस्यास्तीति अर्थी तस्य भावः; *solicitation*, petition.

Śl. 3. यावत्—The moment that, no sooner than. पार्थिवः—fr. पृथिवी+अ (अण्) in the sense of 'king of'. पुर०—पुरस्य मार्गः पुरमार्गस्तस्य संक्रिया—the sweeping of, the sprinkling of scented water upon, the hanging of flowers over, &c. मरुत्सखैः—मरुतां सखायः मरुत्सखास्तैः, by राजाहःसखिभ्यष्टच्। Páṇ. V. 4. 91. सपु०—पुष्पैः सहवर्तमानं सपुष्पं जलं वर्षन्तीति तैः। विरुद्ध—The rendering of such service to the kings of the Ikshváku race was not unusual; *cf.* I. 38, II. 13, and further on śl. 11.

Śl. 4. निदेशस्य करणे तत्र उद्यतौ. धन्विनौ—धन्वास्यास्तीति धन्वी; fr. धन्वन् and इन्. प्रवत्स्यतः—about to depart (*i. e.* to go on a journey). प्रवत्स्यत् Fut. p. *of* प्रवस्. नम्रयोः—*As they bent low.* नम्र fr. नम्+र by नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। Páṇ. III. 2. 167. The aff. र is added to the roots नम्, कम्प्, स्मि, जस् with न (changed to अ), कम् &c. in the sense of the agent, with the additional sense of ताच्छील्य or habit; so कम्प्र, स्मेर, अजस्र, कम्र &c.

Śl. 5. उक्षित—p. p. p. of उक्ष् 1, 6 to sprinkle. किंचिदुक्षितौ शिखण्डौ ययोः। the final क may be optionally added to any Bah.; see com. पौर &c.—पौराणां दृष्टयस्ताभिः कृतानि मार्गे तोरणानि ययोः। *Toraṇa* means here a garland of lotuses mixed with tender sprouts &c, and hung up across an arch or an arched gate-way. Hemádri quotes कुधैरन्द्रनमाला तु तोरणं परिकीर्तितं। It also means any temporary and *ornamental arch; cf. supra* 1, 41; VII. 4 &c.; Kum. VII, 3.

As Ráma and Lakshmaṇa passed through the street the citizens thronged on both sides to have a look at them and their steadfast glances meeting in the objects of their *sight formed strings of* blue lotuses, as it were. For a paralled to this episode *cf.* Bud. Ch. III. 13-24.

Śl. 6. इति—expresses here the reason; 'and hence.' वाहिनी— वाहाः horses सन्त्यस्याः an army. *आ—*The blessing. हि—may mean— (1) for; or (2) assuredly. क्षमा—able. Das'a. was a pious king; and

his words (uttered with all the force his developed will could command) were bound to come true.

Śl. 7. मातृ°—मातॄणां वर्गः मातृवर्गः their three mothers. मुनेः—मन्यते इति one given to thinking; fr. मन्+इ (न्) before which the अ of मन् is replaced by उ. महत् ओजो यस्य स महौजास्तस्य; goes with both मुनि and भास्कर. भास्करस्य &c.—indicates their brilliancy. माधवः—मधु मकरन्दः सोऽस्मिन्नस्ति; fr. मधु+अ (ञ) by मधोर्ञ च। Madhu precedes माधव. This shows that the princes did not walk side by side behind the sage; Râma followed the sage and Lak. walked after Râma. Kâli expressed by a simile what Vâlmikî required a Śl. to say; cf. Râmâ Bâla. 22 6

Śl. 8. वीचि°—वीचिवल्लोलौ भुजौ ययोः। The description here is very natural. उद्धव°—उद्धव fr. उज्झ् irregularly formed; see Pâṇ. III. 1. 115, quoted in the com.; otherwise उज्झिता, भेत्ता. Nothing is known about the locality of these two rivers. Pâṇ. and Bopadeva, however, have noticed the formation of their names. These are referred to by poets as rushing in a violent and rapid stream.

Śl. 9. बलाति°—The sage taught the two princes the use of the two mystic charms, Balá and Atibalá, on the southern bank of the Sarayû. These are said to be the daughters of Brahmâ and the mothers of all knowledge. One who repeats them mentally does not suffer from hunger or thirst, fatigue, disease, &c. Demons cannot assail such a man even in sleep. He becomes unrivalled in the three worlds for strength of arms, good fortune, knowledge, &c. Ráma, it is said, shone like the glorious autumnal sun on learning these See Ráma. Bâl. K. 22, śls. 12-21. रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत। गृहाण वत्स सलिलं मा भूत्कालस्य पर्ययः॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा। न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः।......बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ। क्षुत्पिपासे &c. see com. पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते।......तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः। प्रदिष्ट—taught; for a different sense, cf. supra II. 39. मणिकु°—मणीनां कुट्टिमाः तेषां उचितौ accustomed to walk on &c. मातृ°—मात्रोः पार्श्वेषु परिवर्तेते इति तौ इव.

Śl. 10. पूर्व°—पूर्वाणि वृत्तानि तेषां कथितैः कथनैः narrations. पुरा°—पुरा वेत्तीति पुराविद्तस्य। अनुजेन सह वर्तते इति सानुजः। पितुः सखा पितृसखः. रघोः गोत्रापत्यं पुमान् राघवः। उह्यमानः—Pre. p. of the pass. of वह्। वाहनस्य उचितः—accustomed to move in vehicles and not used to walking on foot. पादाभ्यां चारः पादचारः तम्. व्यभावयत्—Imperf. of

the cau. of भू with वि. *Cf.* कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ । रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुंगवः ॥ Rámá. Bál. K. Ch. 23. 22.

Śl. 11. *Cons.* सरांसि &c. तौ सिषेविरे. रस०—रसः एषां विद्यते इति तैः । पतत्रिणः—पतत्रमेषामस्तीति पतत्रिणः birds; fr. पतत्र a wing and इन्; पतन्तं त्रायते इति पतत्रम् । सुरभि०—सुरभीणि च तानि पुष्पाणि तेषां रेणुभिः or सुरभयश्च ते पुष्परेणवश्च तैः । जलं ददातीति जलदाः । *Cf.* with this Canto II. śl. 9–13; IV. 73.

Śl. 12. कमलैः शोभन्ते इति कमलशोभीनि तेषां परिश्रमं छिन्दन्तीति तेषाम् । *cf. infra,* XIII. 46. लघुना—*lit.* quick, full of activity; hence desirable, to be coveted, Malli.; charming मनोज्ञेन—Hemâdri; this will also do; see below, śl. 60.

Śl. 13. स्थाणु०—नित्यमव्यय एव तिष्ठति इति स्थाणुः, he who stands for all times without change; eternal; fr. स्था+णु by स्थो णुः (Uṇâdi III. 37). स्थाणुवत् निश्चलावस्थानात्स्थाणुरिति वा । *Cf* Śve. Up. वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः । तेन दग्धं वपुर्यस्य तस्य; *i. e* of Káma. According to the Râmá. the hermitage of Káma was near the confluence of the Sarayû and Gaṅgá. Here Káma disturbed the contemplation of Śiva and was reduced to ashes by the angry God by the fire of his third eye. This place was also called Aṅga on account of Kàma's *body being relinquished there.* *Cf.* Râmá—*तौ प्रयान्तौ महावीर्यौ दिव्यां* त्रिपथगां नदीम् । ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः संगमे शुभे ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् ।......कन्दर्पो मूर्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः । तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ।......धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना । अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन । व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना । अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह । अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृति राघव । स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह ॥ A'r. XXIII. Śl.s 6–14. According to Kum. III. and Śiva P., Káma attacked Śiva *who was* practising penance on one of the table-lands *of the* Himálayas. आत्त०—आत्तं (p. p. p. of दा with आ) कार्मुकं येन । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं, fr. कर्मन्+उक by कर्मण उकञ् Pâṇ. V. 1. 103. प्रतिनिधि—प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति; fr. धा with प्रतिनि and aff. इ (कि). A Pratinidhi is one who resembles the original in almost all respects; hence the poet adds न कर्मणा, *such as disturbing the* penance of others, &c.

Śl. 14. सुकेतुसु०—Táḍaká was the daughter of Suketu, a Yaksha-king, obtained by the favour of Brahmá and endowed with the strength of a thousand Nâgas. She was the wife of Sunda and mother of Márícha. She was reduced to the *form* of a Rákshasa by Agastya whose penance she disturbed. She lived in a forest opposite to the junction of the Sarayú and the Ganges and ravaged.

the country around. *Cf.* पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ताटका नाम नामतः ।‥ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ तां तु बालां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ।...सुन्दे तु निहते राम अगस्त्यं मुनिसत्तमम् । ताटका सहपुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ &c Rāmá, Bāl. K. Ch. 25. खिलीकृते—Fr. खिल waste-land and कृ with aff. च्वि (अभूततद्भावे)—न खिलः अखिलः, अ० खिलः संपद्यमानः कृतः खिलीकृतः तस्मिन्; which was rendered desolate; or it may mean 'which was obstructed or impeded.' कौशिकात्—Malli. says आख्यातुः । नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता अपादानसंज्ञः स्यात् । Sid.-Kau. विश्रितशा०—see com. स्थल०—should properly qualify धनुषी, but then the form would be स्थलनिवेशिताटनी, so this must be taken with तौ as Malli. does. Chár. also says स्थले निवेशिता अटनिर्याभ्यामिति रामलक्ष्मणविशेषणत्वेन निर्वाहः । अटति मौर्वी इति अटनिः; also अटनी. The notched extremity of the bow-staff where the string is fastened.

Śl. 15. This and the following śl. are an instance of Bibhatsarasa (loathsome description) with a trace of Bhayánaka. ज्या—जिनाति इति; fr. ज्या to become old or decay+अ (डः). चडुल०—चडुलस्य क्षपा तस्या इव छविर्यस्याः सा. प्रादुरास—Here आस is used for बभूव. Properly the form आस cannot be used as अस् must be replaced by भू by the rule अस्तेर्भूः except in the case of अनुप्रयोग, by the rule कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि Pāṇ. III. 1. 35. But the form repeatedly occurs in the works of Káli. (*cf.* further on प्रादुरास किल वाहिनीमुखे, निष्प्रभश्च रिपुरास—63, 81; तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा XIV. 23; लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । Kum. I. 35, and also elsewhere) and grammarians are at variance as regards the proper explanation of this anamoly. *Cf.* Malli. on Kum. I 35. आसेति बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति शाकटायनः । वल्लभस्तु न तिङन्तप्रतिरूपमव्ययमस्तेर्भूरिति भ्वादेशनियमात्तादृक् तिङन्तस्यैवाभावात् । किं तु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याह । वामनस्तु असगतिदीप्त्यादानेषु इति धातोर्लिटि रूपमित्याह । *i. e.* it is the form of the perf. of अस् 1st conj. to go, to shine &c. Chár. says the same—आसेति तिङन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः । अन्यथा अस्तेर्भूभावः स्यात् । अथ वा असगतिदीप्तीत्यस्यानेकार्थत्वात्प्रयोगः । Bhattoji Dīkshita (in his शब्दकौस्तुभ) says—तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदमासेति । यद्वा असगतिदीप्त्यादानेष्विति भ्वादेः स्वरितेतो रूपमिदम् । भूभावस्तु नास्य शक्यः अस्तेरिति लुका निर्देशात् ।

कालिका—कालो वर्णो अस्त्यस्याः । fr. काल+इक (ठन्) by Páṇ. V. 2. 115. A bank of clouds. निविडा—dense, in a compact line. बलाकिनी—Cranes are represented by poets as congregating in the sky at the sight of clouds; *cf.* Megh. I 10. गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः । and Mrich. V. 2—आमानि संहतबलाकगृहीतशङ्खः ।

Śl. 16. तीव्रवेगा—The adjectives qualify both ताटका and वात्यया. प्रेतचीवर°—°चीवराणि वस्ते इति °चीवरवः (and not वाः, notice the declension) ताटा. The pieces of cloth put on dead bodies are not burnt along with them but are left on the ground; so she could get them. When taken with वात्या this means 'putting on, i. e. bearing along'. Hemádri takes प्रेत—ध्या as one comp. word when qualifying वात्यया (it can also be thus taken with तया) and explains प्रेतानां चीवरैः वसया मांसस्नेहेन स्वनेन घोरया. अभ्यभावि—Pass. Aor. of भू with अभि; was made at, attacked with force. वात्या—The aff. य shows collection and is added to पाश, तृण, धूम, वात, वन and other words of the group; see Pan. IV. 2. 49; so पाश्या, तृण्या, वन्या, &c. चितिका°—This epithet is added to bear out the comparison with ताटका; otherwise the वात्या or whirlwind would not be प्रेत° which Tátaká was.

Ś. 17. उद्यतैक°—shows that she came with intention to strike. Cf. Rámá. एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता । उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ She was thus an आततायिनी—see foot-note आग्निदो &c. and Ráma was justified in killing her; for आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयात् । श्रोणि°—पुरुषाणामन्त्राणि तेषां मेखला. This is meant to show that there was no sin in killing one who had slaughtered many men. On this Hem. remarks पुरुषघ्न्यः स्त्रियो वध्याः इति कात्यायनः. Cf. नृशिरस्तातिमेखलागुणस्फुरणक्रूरकटूकणत्कटिः । Ján. IV. 60. वनितावधे—The word वनिता is used here in the sense of a woman (and not in the sense of जातरागा स्त्री). वधे—For अवध्यां च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतामपि । घृणा—abhorrence of; or compassion or, pity for; fr. घृ 1 P to sprinkle, &c. Cf. न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम । चातुर्वर्ण्यहितार्थे हि कर्तव्यं राजसूनुना । नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ Bála. Ch. 25. पत्रिन्—an arrow; fr. पत्र feathers, and इन् having.

Śl. 18. सायकः—fr. सो to kill and ण्वुल् (अक). अप्रविष्ट°—See Malli.'s remark. The word विषय ought properly to be joined with रक्षस् in the comp. which should have been अप्रविष्टरक्षोविषयस्य; so there is सापेक्षत्व of the word विषय with रक्षसां; but as the connexion can be easily known (गमकत्वात्) the comp. is सापेक्षत्वेऽपि &c. द्वारताम् &c.—द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति द्वारः पृषोदरादित्वात्साधुः Hemá. अन्तक—अन्तं करोति अन्तयति इति; fr. the denom. of अन्त and the aff. अक (ण्वुल्) Pán. III. 1. 133. The country of the Rákshasas was as yet impenetrable to Yama; but now a door was, as it were, opened to him to come and begin his work, i. e. the death of Tátaká was a precursor of the destruction of the Rákshasas.

Śl. 19. निपेतुषी—Fem. of पेतिवस् perf. p. of पत्. विष्टप—विशन्त्यत्र; fr. विश् to enter and aff. अप् before which तु comes in irregularly

(also written पिट्टप); see Uṇádi, III. 145. The fall of Táḍaká gave the first death-blow to the royal fortune of Rávaṇa.

Śl. 20. Mark the play on the words ताडिता, निशाचरी, etc., of this śloka which are so chosen as to convey a secondary sense along with the chief one, referring to an Abhisáriká or a young woman smitten with love, who goes to the house of her lover. कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ।·Amara.

मन्मथ—(1) destroyer; (2) God of love. हृदये—(1) the bosom; (2) the heart. निशाचरी—(1) the demoness; (2) wandering by night. गन्धव०-(1) smeared with rubbed sandal in the form of blood of offensive smell; *cf.* घनशोणितपङ्कङ्कुमपिनुद्धस्तनकुम्भमीषणा । Jána. IV. 61. (2) smeared with saffron-paint and sandal of agreeable scent. Here the aff. वत् expresses निन्दा in the first case and प्राशस्त्य in the second. जीवितेश—(1) the ruler over the lives of creatures, Yama; (2) the lord of her life, her lover. For the definition of अभिसारिका see foot-note. Śl. quoted in the Káv. Pra. and Sáh. Dar. as an instance of the fault अमतपरार्थत्व, *i.e.* where the second sense is unacceptable or cannot be approved of, being opposed to the principal one as regards the sentiment roused by it. Here the second sense is suggestive of शृङ्गार or the erotic sentiment, which does not fit in well with and serves to depreciate the effect of Bibhatsa or the Disgustful, the sentiment suggested by the principal sense. अमतपरार्थत्वं—अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । अत्र प्रकृते (बीभत्स) रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरार्थः। The Káv. Pradipa quotes— ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ । रौद्राद्भुता तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥

Śl. 21. नैर्ऋत०—निर्ऋतेरपत्यानि पुमांसः नैर्ऋताः by affixing अण् (अ) तस्यापत्यमिति । तान् हन्तीति तत् । fr. हन्+टक् (अ) by अमनुष्यकर्तृके च Páṇ. III. 2. 53; टक् is added to हन् when the agent is not a man and it is preceded by its object. मन्त्रवत्—Mantras are the secret charms which impart the wished-for power to a missile. अवदान—valour, heroic deeds; from दो to cut or दै to purify, with अव and aff. ल्युट् (अन). तत्तोषितात्—from Ráma's heroic exploit the sage saw that he was the fittest person to receive the missiles; for क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । इन्धननि०-which destroys (निपातयति see com.) *i. e.* burns fuel. It is well known that the rays of the sun when transmitted through the sun-stone (a double convex lens) burn any combustible substance that may be acted upon by them. Here there is a reference to the famous weapons endowed with divine energies and unlimited power which Ráma obtained from Vis'vámitra after he killed Táḍaká. These are represented as the

sons of Kris'ás'va, bright and assuming any form at will. In the Uttar. they are called *Jrimbhakas*, although there is but one missile of that name in the list of the weapons and missiles given in the Rámáyaṇa. *Cf.* परितुष्टोस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगान्युधि । यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥......कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जृम्भकं सर्पनाथं च पन्थानवरुणौ तथा ॥ कृशाश्वतनयान्राम भास्वरान् कामरूपिणः' । प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥ See Bála. 27-28.

Śl. 22. वामनाश्रम०—Beyond the forest inhabited by Tâdaká was situated the hermitage of Vâmana. Before Vishṇu appeared on earth as Vámana, he practised austerities for many *Yugas* here. While he was thus engaged in devotions, Bali, the king of the Daityas, acquired the sovereignty of the three worlds, deprived the gods of their power and commenced a great sacrifice. Thereupon *the gods came to this hermitage and prayed to Vishṇu for* deliverance. Vishṇu then became incarnate as Vámana, being born as the son of Kas'yapa. What followed is well known to the Indian student. श्रुतपूर्वे:—*Cf.* इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः । वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः । एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः । &c.; and इह वनेषु सकौतुकवामनो मुनिरतप्त तपांसि पुरातनः । तमिव वामवलोक्य तपस्विनो नयनमद्य मनागुदमीमिलन् ॥ An. Rágh. For fuller particulars see Rámá. Bál. 29 Bh. P. VIII. Ch. 15. सत: पूर्व—Some take परं with पूर्वं meaning श्रेष्ठं. पावनं—पावयतीति पावनः तं; here the aff अन (ल्यु) is added कर्तरि. उपेयिवान्—Nom. sing. *m.* of उपेयिवस् Perf. p. of इ with उप. This is irregularly formed fr. इ with उप (as the aug. इ is added irregularly) and may be used in ordinary language (for participles in क्वसु *i. e.* वस् are to be used in a past sense in the Vedas). See Pâṇ III. 2. 107-109. उन्मनाः—उद्गतं मनः यस्य. प्रथम०—Here प्रथम is used in the sense of पूर्व (his being born as वामन); Ráma became agitated *or restless at heart as there were impressions of* his former heroic deeds still clinging to his *Liṅga Deha* (astral body). *Cf.* रम्याणि &c. Śák. V. 2 quoted in the foot-note. आत्मवृत्तिं—This ignorance on Ráma's part was due to a curse pronounced upon Vishṇu by Sanatkumára. See foot-note.

Śl. 23. परिकल्पित—Kept ready; according to Hemádri परिकल्पिता कृता—worship was offered by the pupils. अञ्जलि—Fr. अञ्ज् to manifest + aff. अलि (त्र). This indicates that the sage commanded the respect and love of all—animate and inanimate-objects. According *to Adhyâtmarámâyaṇa the hermitage of Vis'vâmitra was*

situated on the site of the modern town of Buxar which is situated in the district of Shahabad. The distance from the site of the city of Ayodhyá, near Fyzabad, to the junction of the Sarayû (Gogra) and the Ganges, is about a hundred and seventy miles. From the junction of the two rivers to the modern town of Buxar, the distance is rather more than forty miles in a retrograde direction, from east to west along the southern branch of the Ganges. See Wheeler's History of India Vol. II. p. 41, foot-note.

Śl. 24. दीक्षितं—P p. p. of दीक्ष् to be initiated; or दीक्षा अस्य संजाता; who had performed the initiatory ceremonies and consecrated himself for the sacrifice. When once consecrated for a sacrifice, a sacrificer has to observe certain rules of conduct until it is finished (for which see notes on III. 44); *e. g.* he cannot leave the sacrificial place, cannot attend to any other business and so on, and so he requires to be particularly protected at such a time. अन्धतमसं—अन्धयतीति अन्धं fr. अन्ध् 10 conj.+अच्; अन्धं च तत्तमश्च अन्धतमसं; for the addition of अ to the final of तमस् see Pán. V. 4. 79, quoted by Malli.; so अवतमस and संतमस. अन्धकारोपमया शशिसूर्योपमया च रामलक्ष्मणयोर्निरन्तरराक्षसवैरम् । Hemá.

Śl. 25. बन्धुजीवपृथूनि तैः; Bandhujiva 'living in groups' is the plant (called दुपारी in Marathi) botanically named Pentapetes Phoenicea. It has red flowers which open at mid-day and wither away the next morning. From the colour of its flowers it is also called रक्तक. The big drops of blood are, therefore, fitly compared to Ban. flowers. वेदि—The sacrificial altar round which the Kuṇḍas containing the holy fires are arranged; see Śák. IV. 8. वेदि—विद्यते शोधनेन ज्ञायते प्राप्यते वा; or विद्यते पुण्यमस्याम्. For a different sense, see XIII. 52 *infra.* संभ्रमः-agitation, flurry. अपोढ-set aside, abandoned; p. p. of वह् with अप. ऋत्विजां—ऋतौ ऋतौ यजन्त इति ऋत्विजः; fr. ऋतु+यज्. विकङ्कत—*Lit.* that on which birds roost; fr. वि a bird, कङ्क् to go and अतच्. स्रुच्—*f.* a wooden sacrificial ladle used for pouring clarified butter on the sacrificial fire.

Śl. 26. गृध्र—The vulture is looked upon as an inauspicious bird and its presence near a person or house, or wheeling overhead, is an ominous indication of coming death or destruction. See Malli. The carrion-feeders, as if knowing by instinct that the army of the Rákshasas would be slaughtered, gathered over it in such large numbers and wheeled about with such force that the wind caused by their wings made the flags of the army flutter.

Sl. 27. अधिपती—*scil.* Mâricha and his brother Subâhu. शरव्य—The mark of; शरवे हिंसाय हितं; fr. शरु+य (यत्) by उगवादिभ्यो यत्. Pâṇ. V. I. 2; or शरान् व्ययति fr. व्ये. महो॰—उरसा गच्छतीति उरगः fr. उरस् and गम्, the स् being dropped by उरसो लोपश्च । Vart. Pâṇ. on III. 2. 48; महाश्वासो उरगश्च तस्मिन् विसर्पं शीलमस्यासौ विसर्पी विक्रमो यस्य । राजिलः—an amphisbena. द्विमुखो निर्विषः सर्पो राजिलः इति क्षीरस्वामी. It does not mean a water-serpent as Malli. takes it. See foot-notes.

Sl. 28. क्षम॰—उग्रो जवो यस्य तत्. अस्त्र॰—वेत्ति इति विदः ज्ञाता one who knows; fr. विद्+अ (कः) by इगुपध—इति Pâṇ. III. 1. 125. कोः वेदस्य विदः *lit.* one well-versed in the Veda; hence learned, wise; or कवि वेदे विदा ज्ञानं यस्य; अस्त्रेषु कोविदः. अस्त्रकोविदः—adept in the use of. वायु॰—This is against the Râmâ., according to which it was the missile presided over by Manu (मानव) that was used by Râma to cast off Mâricha See foot-note; also Bâl. K. 30. The poet seems to have followed here Vishṇupurâṇa which says that Mâricha was thrown to a great distance by the blast of Râma's shaft. अपातयत्—*i. e.* into the sea at a distance of one hundred Yojanas; *cf.* स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ Râmâ. पाण्डुपत्र॰ may be one word or two. This shows the ease with which Râma hurled off the demon. ताडकासुतं—Mârîcha; he was changed, along with his mother, into the form of a demon by Agastya's curse. See above; sl. 15, notes.

Sl. 29. मायया—by his magical power; माया—मिमीते इति fr. मा to measure and य by Uṇâdi. IV. 109; मां याति वा, with क by Pâṇ. III. 2. 3. तत्र तत्र विस्त॰—presented himself now here, now there, *i. e. did not remain stationary in one place so that. Râma could have hit him at once.* क्षुरप्र—क्षुरं a razor प्राति or क्षुर इव प्राति fr. प्रा to fill; an arrow with a sharp horse-shoe-shaped edge. According to the Râmâ., Râma discharged the A'gneya missile against Subâhu. शकली॰—शकलः शकलः संपद्यमानः कृतः शकलः तम् । अभूततद्भावे च्विः. कृती—*an excellent marksman*; कृतं प्रशस्तं कर्म *an excellent deed* अस्य; Pâṇ. V. 2. 115. Here इन् shows प्राशस्त्य the excellence of the act is thus explained by Hemâ.—यदि न हन्येत मायित्वादन्यत्रापि प्रसरेत् । यदि न खण्ड्येत पक्षिणामसेव्यं स्यात् । यदि आश्रमाद्बहिर्न विक्षिप्येत यज्ञियद्रव्याणां दुष्टता स्यात् । इत्येतत्रयं कृतिपदेन सूच्यते । आश्रमाद्बहिः—For the sanctity of the hermitage *would have been violated had the dead body been* allowed to fall within its sacred precincts.

Sl. 30. अपास्तं॰—अपास्ता मखस्य विघ्नाः याभ्यां तयोः; those who had warded off the obstacles to the sacrifice (*i. e.* by killing the demons). सांयुगीन—*Lit.* fit or good for battle; hence warlike &c.;

see Malli.; the aff. खञ् (ईन) is added in this sense to प्रतिजन and other words; प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः good for every man; सर्वजनीन; विश्वजनीन &c. It also means 'a great warrior', as in Kum. II. 57. कुलपतेः—Here the lord, *i. e.* chief of the families of Rishis or hermits living there, or of the clan. Malli. Or it may have its technical meaning here, *viz.* one who feeds and educates ten thousand pupils: *cf.* मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ यथाक्रमं—On this Hemâ. and Vall. thus comment—तत्र ब्रह्मा (the superintending priest) अध्वर्युः प्रचरति (प्रेरयतीति वल्लभः) होता मन्त्रान् पठति उद्गाता सामानि गायति इति यथाक्रमशब्दार्थः स्वच्छन्दता वा । वाग्यतस्य—Viśvámitra had to observe silence for six days after which time the sacrifice was concluded; see Râmâ. Bâl. 30. ślo. 4-7.

Śl. 31. अवभृथ—अवभ्रियते अनेन that by which the sacrifice is concluded; fr. भृ with अव and the aff. थ by अवे भृञः Uṇâdi II. 3. It is a ceremony performed by the sacrificer, with the officiating priest at the conclusion of a soma sacrifice. It consists of collecting the materials together with the implements used and the refuge of the principal sacrifice, such as the Soma plant or its pieces after the juice has been extracted (then called ऋजीष), taking them to the bank of a river or so, and there throwing them into the water after offering oblations to god Varuṇa. The sacrificer and his wife have to bathe then, rubbing each the back of the other with his and her own. This is the first bath they can enjoy after taking the Dikshâ. The sacrifice is said to be completed after this. For other particulars see our note on the word at IX. 24. अनुपदं—पदस्य पश्चात्; पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । दर्भ०—दर्भैः पाटितं (scratched) तलं यस्य. This epithet is meant to show that Viś. was a constant performer of sacrifices. No holy act can be performed without the use of Kuśa grass. This grass is held sacred by the Hindus as Verbena was by the Romans. In the Atharva Veda this grass is addressed as a deity.

Śl. 32. सं न्यमन्त्रयत—The Râmâ. does not say that an invitation was sent to Viśvâ.; but since the Rishis under him tell Râma that they would go, headed by their chief, Viśvámitra, to Mithilâ they seem to have been invited. *Cf.* मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ Bâl. 31; also 65. 31, 32. संभृतक्रतुः—who had made all the necessary preparations for a sacrifice. क्रतुः—क्रियते क्रियते वा; fr. कृ+अतु by कृञः क्तुः Uṇâdi I. 77. (*Cf.* Greek *kratos*; Zend khratu); *lit.* what a man does or what is done; and since there is nothing more important and done with

ceremony than a sacrifice, it secondarily means 'a sacrifice.' Kratu, however, originally meant 'wisdom' as in Śatakratu, the god of hundred wisdoms—Indra. See *supra*, notes on III. 38. Châri. Suma. and others read ०क्रतुं, as an adj. qualifying तं (who had performed a sacrifice), but संभृत *cannot be easily made to mean* 'concluded'. Hemâdri reads ०क्रतुः but takes it with सः, not in good taste, however.

मैथिलः—Fr. मिथिला+अण् (see com.). Malli. says मिथिलायां भवः because अण् is not available in the sense of 'a king of' when added to the name of a city. And the king being the most important inhabitant he is pre-eminently मैथिल. Mithilâ or Janakapura was the capital of Videha, a country lying to the north-east of Magadha. It must have covered, besides a portion of Nepal, the northern *part of the old district of Tirhat and the north-western portion of* Champaran. Janakapura still survives on the northern frontier. स्पृहा—marks absence of all desire in Vis'vámitra. He had nothing to gain for himself.

Śl. 33. आश्रमतरुषु—The trees of the deserted hermitage of Gautama, which was in the vicinity of Mithilá. See Râmâ. Bâl. Ch. 48. śl. 10. दीर्घतपस्—a name of Gautama. According to Hemâdri the word occurs with a final अ, *i. e.* as ०तपस in Baudhâyana while Kátyáyana writes it as दीर्घतप and A'svaláyana as ०तपस्. परिग्रहः—परिगृह्यते इति; *fr.* ग्रह् with परि and अप् (अ); *wife.* वासव०—वसवो देवा वसूनि वा अस्य सन्तीति; *fr.* वसु+अण्; वासवस्य क्षणं कलत्रं तस्य भावस्तत्ता, ताम्. Ahalyá, the first woman created by Brahmá, was the wife of Gautama. On one occasion Indra, enamoured of her beauty, assumed her husband's form and seduced her in his absence. (According to another version she knew the god in his disguise but flattered by his condescension yielded to his desire.) When Gautama, who had gone to perform his ablution, returned, he saw Indra in that disguise and understood in a moment what had happened. He then cursed Indra and pronounced this curse upon Ahalyâ —'O you of wicked conduct, for thousands of years shall you remain in this forest, invisible to all creatures, without food &c., until Râma, the son of Daśa., coming here, shall *deliver you from this wretched state.' Cf.* इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवत्स्यसि ॥ वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती *(suffering bitter remorse)* भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ यदा त्वेतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता । मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ Bâl. K. 48. The

legend of Indra's having been the ravisher of Ahalyá is very old. In the Taittiriya Saṁhitá and the Śatapatha Bráhmaṇa which comments upon it, Indra is spoken of as अहल्याया जारः. Kumárila (also called Kumárila Svámí—a renowned teacher of the Mímáṁsá philosophy) explains the seduction of Ahalyá by Indra as an allegory, taking Ahalyá as representing the night and Indra the sun—the sun carrying away the shades of night. It is said that darkness prevailed before the creation of the universe; and the Rámá. describes Ahalyá as the first-born daughter of Brahman. Hence Ahalyá is the night or primeval darkness that preceded creation.

Another version of the story is this—Ahalyá (अ not, हल a plough and aff. य) means unploughed land; and Indra is the god of rain. So the story of Indra's connexion with Ahalyá may also refer to the conversion of cultivable but unploughed land into fertile one.

Śl. 34. ग्राह—*Cf.* Rámá. ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।...... प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ &c. Bál. K. 49-13, 14. शिलामयी—शिलाया अपृथग्भूता । अपृथग्भावे मयट् । The passage from Rámá. quoted above makes no reference to Ahalyá's being turned into a stone (the com. of Rámá., however, says—अदृश्यत्वस्य शिलाप्रतिमात्वेन सर्वैरदृश्येत्यर्थः ।); so our poet must have followed the Padma P. in making the statement. *Cf.* Pad. P. गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महाशिला । काचिद्योषाऽभवत्सोऽपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् ॥ शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम शक्रापराधतः । अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिङ्गी कृतः स्वराट् ॥ त्वत्पद्भ्यां &c. see ft.-note

किल्बिष०—किल्बिषं छिन्दन्तीति किल्बिषच्छिदः तेषाम्. किल्बिष is irregularly formed from क्रिड् (कलयति विषयेषु makes one take delight in pleasures)+इष with the augment ब् by Unádi. I. 50 (किलेर्बुक् च).

Śl. 35. जनेश्वरः—put in for alliteration. देहबद्ध—having assumed a corporeal form. Properly the comp. should be बद्ध०. बद्धो देहो येन; but by applying the principle वा आहिताग्न्यादिषु । Pán. II. 2. 37 (*i. e.* in the case of words of the आहिताग्नि class that which ought to be last in a comp. may optionally take पूर्वनिपात) we get देहबद्ध also. The two Rághavas looked also like अर्थ and काम embodied. The simile is very happy, अर्थ and काम depend upon धर्म (see note on अप्यर्थकामौ &c. *supra* I. 25), while काम rightly satisfied depends upon अर्थ and Lak. was guided by Ráma.

Śl. 36. विरह०—नगर्या निरस्तुं शीलं येषां तेषाम्. पुनर्वसू—the two bright stars, Castor and Pollux, contained in the constellation Gemini. On account of their duality the word is used in the dual

although the sing. (with a dual sense) may optionally be used in the Veda; as पुनर्वसुर्नक्षत्रं or पुनर्वसू नक्षत्रम्, छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्। Pâṇ. I. 2. 61 इति ज्ञापकात्, पुनर्वसू नक्षत्रे अदितिर्देवता इति श्रुतेश्च। As the two stars are always seen together and are lovely to look at on account of their brightness, the two princes are compared to them; and as they are seen rising near the moon, the poet also indirectly *compares the sage to the moon—a comparison which seems to be* common with the poets. *Cf.* तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः। रथाभ्यासे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू॥ Mah. Bhâr. Karṇ. P. Ch. 49. कृताभ्यनुज्ञावभितस्ततस्तौ निषीदतुः शाक्यकुलध्वजस्य। विरेजतुस्तस्य च संनिकर्षे पुनर्वसू योगगताविवेन्दोः॥ Bud. Ch. IX. 11. इव—indicates Utprekshá. See foot note; *cf.* also अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः॥ Kâv. D. II. 221.

विलोचनैः पिबतां—To drink with the eyes (*i. e.* to look at ardently or gaze steadfastly), is a common idea in Sans.; *cf. supra.* II. 19, 73; III. 17; VII. 12 &c. वञ्चनां—They looked at them with such devouring *eyes that they considered it their misfortune if they* were obliged to wink, as that intercepted their sight for that short space of time. वञ्चना 'deception' is often used in the sense of 'loss, deprivation.'

Śl. 37. यूपवति—*Lit.* in which there is *i. e.* which is characterized by, a *Yūpa; hence a sacrifice.* कालवित्—*कालं the proper time* वेत्तीति, with aff क्विप् (०). वर्धनः—वर्धयति प्रतिष्ठां नयतीति; here the aff. अन (ल्यु) is added in the sense of the agent, while in असन it is added in the sense of करण or instrument. He raised his family to a higher position and made it more famous by his exceptional *austerities.* रामदिदृ०—*It appears from the* Râmâ. that *Viśvâmitra* and the large concourse of ascetics that accompanied him, reached Mithilâ on the day on which the sacrifice was to be concluded. For Viśvâmitra, on being asked, tells Jananaka the object the two princes had in view in coming there the very day on which he was received by Janaka. See Râmâ. Bâl, 5. ślokas 13-25.

Śl. 38. प्रथित०—A graceful form and noble birth are the principal qualifications to be desired in a son-in-law. Both these he found preminently possessed by Râma and hence his प्रीत. दुहितृ०—see 49 below. For having fixed the breaking of the bow as the *bride-money or price for obtaining his daughter.* संस्था—*fixing of a* condition. *Cf.* धार्यं शम्भोर्ददत्स्व कन्याशुल्कीकृतं मया। Pad. P.; see Râmâ. quoted in the foot note. *Cf.* also कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दनः। कथमधिज्यमनेन विधीयतामहह तात पणस्तव दारुणः॥

Śl. 39. मतङ्गजः—मतङ्गान्मुनेर्जातः; fr. जन्+अ. See *Supra.* V. 53. दुष्कर—दुःखेन क्रियते इति; fr. कृ with दुस्+अ (खल्) by ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। Pāṇ. III. 3. 126. मोघ०—मोघा वृत्तिर्यस्य। कलभः—पञ्चवर्षपर्यन्तः करिशावकः कलभः इति हमुदितः। चेष्टितं—exertion, the operation of which is sure to be futile. उत्सहे—can have the mind to.

Śl. 40. तात—revered sir. On this Hemâ. quotes the line—दुत्रे ऽपितरि पूज्ये च तातशब्दो बुधैः स्मृतः। हेपिताः—P. p. p. of the Cau. of ह्री. Malli. takes this predicatively, and preferably. It may also be taken as an *adj.* qualifying नरेश्वराः (नरेश्वरा हेपिताः सन्तः...प्रतस्थिरे). but this way of taking it makes the sense tame. प्रतस्थिरे—समवप्रविभ्यः स्थः Pāṇ. I 3. 32. स्था is A'tm. after these prepositions.

Śl. 41. सारतः—As regards his innate strength. अथ वा—Or rather; why express it in words. चाप एव &c.—चापे एव *i. e.* he will prove valour by the very deed (breaking the bow). Hemâ. says यद्वा चापः एव स्पष्टा शक्तिर्यस्य स भविष्यति meaning thereby there is no question about Râma's strength; the bow will have its strength proved, *i. e.* it will be broken. But in this case the meaning is far-fetched. Again the Loc. गिरौ shows that we must separate as चापे एव. The simile also will not be properly explained. If we take it as चाप एव रामे स्पष्टशक्तिः भविष्यति अशनिः गिरौ इव, then it becomes absurd.

Śl. 42. आप्त०—आप्तः one who always speaks the truth (आप्तस्तु यथार्थवक्ता). पौरुषं श्रद्दधे—He believed power to exist in *i. e.* believed that Râma had the power &c. विद्रगो०—also called इन्द्रगोप the cochineal insect; a kind of small insect of a red colour seen in the rainy season. कृष्ण—कृष्णं वर्त्म यस्य that which leaves a black track behind it; or कृष्णो धूमो वर्त्म अस्य whose track-sign-is smoke; *i. e.* fire.

Śl. 43. गणशः—In multitudes; बहून् गणान्संख्यानिन्यर्थः। See Malli.; the aff. शस् is added to numerals and words denoting measure when वीप्सा or repetition is to be expressed; as द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददाति. The bow was so heavy that it required 5000 men to bear the chest in which it was lodged. *Cf.* Râmâ.—नृणां शतानि पञ्चाशत् व्यायतानां महात्मनाम्। मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन॥ Bâla. 67. 4. कार्मुक—see *infra* śl. 81. तैजसं—consisting or composed of; fr. तेजस्+अण्. सहस्र०—सहस्रं लोचनान्यस्य।

Śl. 44. विदुस०—The story is differently told in different Purâṇas. The allusion in the text, however, refers to the one given in the Mâh. Bhâr. Sauptika P. ch. 18—Once the gods instituted a sacrifice, but gave no share to Rudra, not knowing his power. Thereupon Rudra, getting enraged, created a formidable bow (said to be made of five

Yajñas पञ्चयज्ञ) and presented himself at the sacrificial place. A great catastrophe ensued. The mountains quaked, the earth trembled, the winds ceased to blow, the sun and the moon were obscured, the stars rolled in the firmament in utter dis-rder—and the whole universe was enveloped in darkness. Rudra pierced with an arrow the sacrifice that then ran away with fire, through the air, in the form of a deer, overpowered the gods and mutilated some of them. Afterwards the gods propitiated the enraged deity and order was restored. ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः ।। धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ।...ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् । आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे । तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् । विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥...तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम्...ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत । अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ &c.

Another version is—Enraged at not being invited to Daksha's sacrifice S'iva suddenly presented himself there, destroyed the sacrifice, dispersed the gods, gave chase to the sacrifice that was flying away in the form of a fleet deer, overtook him and killed him. See S'ân. P. ch. 283. After the destruction of Daksha's sacrifice S'iva left the bow with Devaráta, an ancestor of Janaka. *Cf.* देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः ।...रुद्रेनदेवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो । See Rámá. Bál. ch. 66. 8. 13.

Śl. 45. आततज्यं—आतता stretched, put on ज्या यस्मिन्. संसदा—संसीदन्त्यस्यामिति संसद् an assembly. दोस्सारं—सार substance i. e. heaviness. नालि॰ is a comp. word. *Cf.* Rámá.—पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः । आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥

Śl. 46. अतिमात्र॰—मात्रामतिक्रान्तमतिमात्रं, अतिमात्रं च तत्कर्षणं च तस्मात् । being pulled (drawn) to a very great extent. वज्र॰—वज्रस्येव परुषः स्वनो यस्य. भार्गवाय—Paraśuráma, a descendant of Bhrgu and son of Jamadagni. दृढमन्यवे—दृढो मन्युर्यस्य. Paras'uráma was the inveterate foe of the Kshatriya race. His anger towards the Kshatriyas was so deep-rooted that it could not be pacified until he had destroyed them twenty-one times. For other particulars see *infra* Sls. 64-67. व्यवेदयत्—The thunder-like sound caused by the breaking of the bow was so far-reaching that it announced to Paras'uráma that the Kshatriya race had risen again.

Śl. 47. अभिनन्द्य—having greeted or welcomed. अयोनिजां—Not womb-born; sprung from the earth. As Janaka was ploughing a field in order to cleanse and prepare the ground for a sacrifice, a girl was turned up by the plough whom he named Sitâ, after Sitâ (the furrow). See Râmâ. अथ मे &c. given in the foot-note; also भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा। वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ and Pad P. quoted in the foot-note.

Sîtâ was Vedavatî, the speech-born daughter of a Bráhmaṇa sage, Kus'adhvaja by name, and son of Bṛihaspati, in her former life. Once as she was practising penance in a forest of the Himâlayas, Râvaṇa saw her and asked her why she, so richly endowed with beauty, practised penance there. She replied that her object was to obtain Vishṇu for her husband. Captivated by her beauty Râvaṇa asked her to be his wife, and on her refusing to do so, tried to commit rape upon her. On this burning with anger, she said that as she was insulted by him in that manner she would throw herself into fire and destroy a body that was polluted by his touch, but would be born again for his destruction. She was, it is said, Lakshmî appearing in that form for cursing Râvaṇa.

She was then born in the manner stated above. See Uttara. Kâ. Ch 17. एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः। क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे। त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः। The Com. of the Râmâyaṇa says—सीताविर्भावो वैशाखे शुक्लनवम्यामिति महासुन्दरीतन्त्रे उक्तम्—वैशाखे शुक्लनवम्यामुत्पन्ना त्ववनीसुता। सीतामुखात्सा संजाता पालिता जनकेन च ॥ &c.

Śl. 48. सत्यसं०—सत्यः संगरः यस्य. अग्नि०—अग्निसदृशात्—In the former śl. we are told that Sîtâ was presented to Râma as his (न्यवेदयत्). In this Janaka makes the actual gift in the presence of Vis'vâmitra. And as Vis'vámitra resembled fire by his brilliancy, the gift was made as if in the presence of the holy fire. *Cf.* Kum. VII. 83.

Śl. 49. महितं—P. p. p. of मह् 1 P. to revere, to worship. महाद्युतिः—महती द्युतिर्यस्य. प्रेषये—In the case of verbs meaning 'to send,' the person to whom a person or thing is sent is put in the Dat. case. *Cf.* V. 39. Or it may be by क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः Pâṇ II. 3. 14, being equivalent to ०पतिं विज्ञापयितुम्. See A. G. §65 (*a*). पुरोधस्—पुरः अग्रे धीयते इति पुरोधाः fr. धा+अस्. Hemâ. says शतानन्दाभिधानम्. It was customory in ancient times generally to depute the family priest or a Bráhmaṇa to negotiate marriages between princes and princesses. दुहितुः—दोग्धि इति दुहिता *lit.* the

irregularly formed from दुह् and aff. तृ, *there being no guṇa* and the fem. ई not being added, the word being treated as one of the स्वस्रादि *group. The word gives us a glimpse of the life in* ancient society. The daughters (even of the higher classes) milked the cows. The daughter-in-law was not entrusted with the work (lest she might drink some milk). Yáska derives it as दुहिता or दूरे हिता (placed at a distance after marriage) or दोग्धे हिता appointed to milk the cow. इदं निमेः कुलं भृत्यभावे दिश्यताम् इति—with the request—Let this race of Nimi be put in the condition of your servants by &c. This is a polite way of saying—favour us by forming friendship with our family by &c. Nimi was a son of Ikshváku and the first ancestor of the Janaka family. The name of Nimi is mentioned as it is necessary to describe the high descent of a family at the time of marriage: *Cf.* प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः। वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा। निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ &c. See Râmá. Bâl. 71; or the list of kings attached at the end.

Sl. 50. अग्निश्चेव—see Râmá. Bâl. 18. 36-37. च-च-The two चs express simultaneous occurrence of the two events. सद्य एव पच्यते-bears fruit, is attained, at once. कर्मकर्तरि प्रयोगः। एतल्लक्षणम्-क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः॥ सुकृतां—Those who have done good deeds, meritorious persons. कल्पवृक्ष०—कल्प is the desired object; कल्पस्य वृक्षः कल्पवृक्षः। जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी; *or* कल्प इच्छा तत्फलको वृक्षः; शाकपार्थिवादिः. *Hemá. says* कल्पपूरणः (the fulfiller of desires) वृक्षः कल्पवृक्षः। कल्पवृक्षफलस्येव स्वभावो धर्मः यस्यास्तीति। कल्पवृक्षफलधर्मः कालानपेक्षित्वम्। तथा कर्णामृते—कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रदः। को विशेषस्तदा तस्य वन्यैर्महीरुहैरिति॥

Śl. 51. कल्पित०—कल्पितः पुरस्क्रियाविधिर्यस्य। अग्रे आदौ अग्रान्मुखाद्वा जन्म यस्य। बलभित्सखः—बलं (a demon of that name) भिनत्तीति बलभिद् Indra, तस्य सखा. For बल see *supra*, IX. 3. It was the proud distinction of many kings of the solar race to be of material assistance to Indra in his wars with the demons. *Cf.* IX. 19. वशी—जितेन्द्रियः इच्छाधीनो वा। Hemá. This epithet is put in to show that Daś. was not transported with joy on hearing the request. सैन्यरेणुः—scil. of the army that accompanied him. *Cf.* रेणुःप्रस्तार्कभासं &c. Veṇī.; see also *supra*, VII. 39.

Śl. 52. पीडित०—पीडिता उपवनस्य पादपा यस्याः। The trees suffered because not only elephants and horses were tied to them, but they were also closely hemmed in by men. पीडितरोधं-and not देपरोधं (see Malli.). परिरंभं—an embrace, आयतं—all round; hence, very firm.

Śl. 53. समये—The customary duties, as Malli. takes it; or keeping within the bounds of duty; *cf. supra*—वृत्ते स्थितम्याधिपतेः प्रजानां V. 33. वरुणवा॰—see ft.-note; or better, who were comparable with each of Varuṇa and Vásava, who are among the chief of the Vedic gods. They are compared to Varuṇa on account of their doing even-handed justice and being the habitual performers of sacrifices. Varuṇa is represented as a beneficient god and as the dispenser of justice; while his being engaged in sacrifices is already referred to by the poet; *cf. supra*, I. 80; for Daśa.'s being compared to Varuṇa, see *supra*, IX. 6, 24. They are compared to Vásava on account of their might and majesty. कौतुक—is properly the auspicious thread tied round the wrist at the time of marriage; see Kum. V. 66, and *supra* VIII. 1; hence also the marriage ceremony. स्वयमाय—*Cf.* Kum. VII. 29.

Śl. 54. उद्वहः—*Lit.* one who continues or perpetuates, see com.; hence the chief person in. (तयोः) अवरजौ—अवरस्मिन्काले जातौ। समम्यां जनैः। Born after them respectively, *viz.* Bharata after Ráma and Śatrughna after Lakshmaṇa. See *supra* X. 66, 70, 71. वरौजसौ—वरमोजः ययोस्तौ used as an *ornamental epithet* or for the sake of alliteration. The same may be said of सुमध्यमे (having beautiful waists); for Sítá and U'rmilá also must have been सुमध्यमा. Here Lakshmaṇa's marriage before Bharata's cannot be vitiated by the fault of परिवेत्तृत्व (that of a younger brother marrying before an elder one) as they were born of two mothers. See Malli.

Śl. 55. चतुर्वर्ग॰—This periphrastic expression is used for the sake of the metre. Poets often use such an artifice; *cf.* दुःशासन-चतुर्यांसि मन्त्रयामासुरेकतः; quoted by Mr. Nadargikar; and *supra* दशपूर्वरथं यमाख्यया VIII. 29; चतुरुपपदमम्बे वेदमभ्यादिदेश Kir. XVIII. 44. (सीतातुल्योपानाख्यान् &c. Ráma. 40-17). साम॰—विधि put for the sake of metre. सामन् or peaceful measures, दान or gifts, भेद or creating discord or dissension, and दण्ड or punishment (declaration of war) are the four expedients to be employed by a king in state policy. See X. 56 (notes.) सिद्धि॰—each accompanied by its success See Malli.

Śl. 56. कृतार्थता—कृतोऽर्थो यैः यश्चिश्च ते ताश्च कृतार्थाः; तेषां तासां च भावः कृतार्थता ताम्. Each being suitably married to the other, all of them considered themselves happy; *cf.* Mah. Bhár. अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा।

.प्रत्यय॰—Like the union of affixes and roots or bases (nominal and verbal). The derivatives so formed being inseparable and

having a meaning. Hemá. says प्रक्रियते इति प्रकृतिः । प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रत्ययः (by which the meaning is definitely known). Chári. says प्रत्ययाः सामादयः प्रकृतयोऽमात्यादयस्तेषां योगः । यद्वा प्रत्ययः सुबादिः प्रकृतिः प्रातिपदिकादिस्तयोर्योगः ।

Śl. 57. एवं—goes with निवेश्य. आत्तरतिः—आत्त p. p. of दा with आ; आत्ता रतिर्येन; Malli. seems to take this in the sense of 'who had affection for his sons (पुत्रवत्सल).' Chár. is better; he says निवेश्य विवाह्य अत एवात्तरतिः जातप्रीतिः who was delighted on account of his sons being suitably married. निवेश्य—Having got married; for this sense *cf.* श्रोष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य । Śák. IV. 19. Also Mah. Bhá अहं चाप्यनिविष्टः I. 195. भध्वसु त्रिषु—After three stages in his (Janaka's) journey back. Such seems to have been the custom in those days. See *supra,* VII. 33.

Śl. 58. In this and in the following 3 ślokas are described the ill omens that confronted Das. on the way. जातु—*i. e.* after he had gone some distance प्रतीप°—प्रतिगता आपः अत्र प्रतीपं; fr. प्रति + अप्, अ being changed to ई and final अ added by द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । Páṇ. VI. 3. 97. Properly, against the force or current of water; hence, in a contrary direction. प्रतीपं गच्छन्तीति प्रतीपगाः. ध्वजतरु°—ध्वजांस्तरूंश्च प्रमथ्नन्तीति; *cf.* तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह । कम्पयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् । तमसा संवृतः सूर्यः &c. Rámá. Bála. 75. 13. 14. वरूथिनी—an army; वरूथाः (protections for chariots) सन्त्यस्याम्. चिक्लिशुः—Perf. of क्लिश् 9 Cl. भृशतया—On account of their violence or great force. उत्तटाः—तटादुद्गताः overrunning the banks. स्थलीः—स्थल takes the fem. ई in the sense of 'ground in its natural state;' *i. e.* not changed by artificial means; see Mall.; while स्थला means 'ground changed or improved by human intervetion.' Káli., however, seems to use the word not in its strictest grammatical sense, but merely in that of a spot or region. *Cf.* XII. 23.

Śl. 59. परिवेष°—परितो वेष्यते व्याप्यते अनेन; fr. विष् + अ (घञ्); also—वेश fr. विश्; a halo or misty ring appearing to encircle the sun (or the moon) which is supposed to be ominous. See ft.-note. वैनतेयः—विनताया अपत्यं पुमान्; fr. विनता + ढक्, (एय); by स्त्रीभ्यो ढक् Páṇ. IV. 1. 120. Vinatá was the wife of Kas'yapa and mother of Garuḍa. भ्रुजगेन्द्रस्य—is used to show that a big serpent killed by G. alone (see Śl. 27.) can possess a gem that can be compared to the sun. Serpents of a noble species and large size only are supposed to have big gems in their hoods. भोगवेष्टितः—The serpent not liking to part with its gem holds it, in its last struggles, into the grip of its coil, and so dies.

Śl. . 60. श्येनपक्ष०—(1.) having the wings of hawks for gray hair; see Malli.; (2) पक्षे श्येनपक्षा इव पाण्डुरा अलका यासां; having hair gray like &c.; because such women do not oil or comb their hair. सांध्य—संध्यायां भवाः सांध्याः। पक्षे सान्ध्यमेघवद्रुधिरं तेनार्द्रं वासो यासाम्. रजस्वला—(1) clouded with dust. वलच् i. e. वल is a *matub* aff like मतु; see Pāṇ. V. 2. 112, quoted by Malli.; so कृषीवलः आसुतीवलः (a distiller &c.), परिषद्वलः. रजस्वलाः स्त्रियोऽपि विलोकनयोग्या न भवन्ति । मलवद्वाससा न संवदेदित्यादिनिषेधात् । रजस्यावलोकनमनायुष्यम्। Char. *Cf.* समुल्लसद्दिनकरचक्रकान्तयो रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः । दिगङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ Śiś. XVII. 61. The appearance of hawks and the rising of dust in the sky were evil omens.

Śl 61. प्रतिभयं—प्रतिगतं भयं यस्मिन् तदया तथा. ववाशिरे—Perf. of वाश् 4 A'. to cry, to hum &c. *Cf.* शिवाः सम्यग्ववाशिरे Bhaṭṭi. XIV. 14. Female jackals howling, facing the sun, forebode evil. *Cf.* Bṛih. S. quoted in the foot-note. चोदयन्त्यः—urging or inciting to action, *i. e.* to re-begin the work of slaying the Kshatriyas. इव—Fig. Utprekshá. क्षत्रशो०—पितृक्रिया the performance of the obsequial rites in honour of the dead. It is a ceremony accompanied by oblations of rice, ghee, sesamum &c. See Náráyaṇa Bhaṭṭ's Prayogaratna under अन्त्येष्टि; Aśva. ṛi Gṛ. Sú. Adh. 3. Kaṇḍikás 1-13. For Para's hostility to the Kshatriya race, see notes on 67 *infra*. It is related that Para, after having killed the Kshatriyas twenty-one times, filled the five pools of Samantapañchaka (a district of Kurukshetra) with their blood and offered libations out of that to his departed ancestors. He then performed the Aśvamedha sacrifice, presented the earth to Káshyapa and himself retired to mount Mahendra. See Mah. Van. Adh. 116. Also Śán. Rájadharm. Adh. 49.

Śl. 62. प्रतीप०—प्रतीपश्चासौ पवनश्च प्रतीपपवनः; स आदौ यस्य तस्य॰दि; for प्रतीप see *supra* 58. *Cf.* विश्वग्वतो वायुरुदीर्णवेगस्तारा न रेजुर्न बभौ शशाङ्कः । तमश्च भूयो वितनार रात्रेः सर्वं च संक्षुभिरे समुद्राः ॥ Bud. Ch. XIII. 29. वैकृतं—विकृतस्य भावः वैकृतं a portentous occurence; fr. विकृत (changed in condition for evil) and aff. अण् (अ). According to Hemá. विकृतिरेव वैकृतं by adding अण् स्वार्थे, as in प्रज्ञ एव प्राज्ञः; स्वार्थिक त्वाल्लिङ्गातिक्रमः। See Vámana, Káv. Sút. V. 2. 64. शान्तिमविकृत्य—As regards its pacification, *i. e.* the auspicious rites that were to be performed averting the evil foreboded by the ill omens. ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् । Garga-Samhitá. शान्ति is a ceremonial rite or act done to avert any future evil, such as that resulting from

the wrath of a deity, or the adverse influence of planents or that indicated by ill omens. The Śántis for different evils are prescribed in such works as the Adbhutasâgara, Śántiratna, Śánti—Mayúkha and Śántisára. कृत्यवित्—कृत्यं (the thing proper to be done) वेत्तीति; see *supra*, V. 3. अन्वयुंक्त गुरुं-*Cf.* देवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्। *supra* I. 60. स्वन्तं—शोभनः अन्तः यस्य. अलघयत्—*Imperf. 3rd pers.* sing. of लघय् a denom. from लघु (लघुमकरोत्). व्यथाम्—mental pain caused by anxiety; for this sense *cf.* न विव्यथे तस्य मनः &c. Kir. I. 2; also I. 24; मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा Uttar. I. 12. For the idea comp. Budh. Ch. XIII. 29; Jána. IX. 25.

Sl. 63. तेजसः &c.—indicates the overpowering brilliance and the hugeness of form of Bhârgava. सपदि—at once; Bhârg. suddenly presented himself before the army by his Yaugic power; he was not seen gradually coming. प्रादुरास—see notes śl. 15 above. किल—As was expected; वार्तासंभाव्ययोः किल. Malli. takes this with सैनिकैः लक्षणीय॰ in the sense of 'indeed'; but in this case it has to be needlessly taken off from its proper position in the sentence. For the different senses of किल see *supra*, II. 27, III. 39 &c. वाहिनी—see above śl. 6. प्रमृज्य नयनानि—having cleansed (*i. e.* rubbed) their eyes; for they were dazzled and could not clearly see what the object was. पुरुषाकृतिः—पुरुषस्याकृतिः पुरुषाकृतिः (the form of a human being); now see Samj.; for a similar idea *cf.* Nárada's description in Śiś. चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्। I. 3; and अथ प्रकाशीभवदम्बरो दिशं क्षणादुदीचीमवभास्य दीप्तिभिः। बलेन तेजः पुरुषाकृतिभिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत॥ Jána. IX. 26.

Śl. 64. पित्र्यम्—Coming from the father; this is the sense the word has here; but it is not got from the Sûtra quoted by Mâlli.; For according to that Sûtra पित्र्य means पिता देवता अस्य, यत् being added in the sense of 'this is its deity'; the proper Sûtra therefore is पितुर्यच्च Pâṇ. VI. 3. 79. यत् is added to पितृ in the sense of 'come from that'; it is thus formed :—पितृ+यत्=पित्री+यत् by रीङ्ऋतः *i. e.* "री is substituted for the final short ऋ of a stem before an affix beginning with य which is not a Krit aff., nor a सार्वधातुक aff., and before च्वि"; then the ई is elided by यस्येति च। Pâṇ. VI. 4. 148 and we get पित्र्+यत्=पित्र्य; the च in the Sûtra shows that ठञ् (इक) is also added to पितृ; so पैतृक also, see मातृक below.

उपवीतलक्षणम्—Marked with the sacred thread, which indicated that he was a Bráhmaṇa, being the son of Jamadagni, a Bráhmaṇa Sage. उपवीतम्—the sacred thread lying in its proper position

फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् । ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ व्यभिचाराच्च सा तस्मात्क्लिन्नाऽम्भसि विचेतना । प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्ता न्वबुध्यत ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ &c. &c. Mah. Bhâ. Vanap. तीर्थयात्रापर्व अ. ११६.

Śl. 66. अक्षबीज०—The rosary of the seeds of the Aksha tree (see XIII. 43), more generally known as the Rudrákshas. The Rudrákshas are held sacred and are still worn, either singly or strung in garlands. It is said that Śiva, after his destruction of the cities of the Asuras, wept at the loss of life involved therein, and the tears that fell from his eyes on the ground sprung up as shrubs bearing berries which were thence called Rudrákshas.

क्षत्रियान्त०—क्षत्रियाणामन्तकरणानि तेषां. See foot-note. व्याजपूर्व०—व्याजः semblance, guise पूर्वः (what precedes) यस्याः, *i. e.* in a disguised form.

Śl. 67. पितुर्वध०—Kárttikeya, a Kshatriya and king of the Haihayas, a tribe said to be descended from Yadu (see note on VI. 38), was endowed by the favour of Dattátreya with a thousand arms and a golden chariot moving at will. He once paid a visit to the hermitage of Jamadagni, in the absence of the sage and his sons, and was hospitably entertained by the Rishi's wife. But the *king in his pride, instead of making any return for her hospitality,* carried off by violence the calf of the milch-cow of the sage and destroyed the trees of the hermitage. When Para. came home his father told him what had happened; he saw the cow in distress and was filled with wrath. He took his mighty bow, attacked Kárttikeya and cut off his thousand arms and killed him. In retaliation the sons of Kárttikeya attacked the hermitage of Jamadagni when Para. was away, and killed the unresisting pious sage. When Para. returned he found his father killed, whereupon he took a vow that he would kill the sons of Kártta. and also extirpate the whole Kshatriya race.

दीक्षितं—see Śl. 24 above; here it means 'prepared or bound for' *under a solemn obligation. Cf. Śâk. II. 16.* बालपुत्रः—*is the first* reason why he got alarmed; his sons were young, while Bhárgava was a veteran and invincible warrior. वयः प्रवृत्तं—This is the second reason why he became विवश. He was old and had not the help of a powerful army. Escaping by flight was out of question.

Śl. 68. नाम राम इति &c.—This was an additional and a special reason which filled Daśa. with alarm. He feared that Paraś. would be still more incensed on hearing that his son too was named Ráma; and his fear proves true; see śl. 73 below. अहिते—न हितः अहितः an enemy; see *supra* IX. 17. हृद्यं—हृदयस्य प्रियं agreeable to the heart, charming; from हृदय+य (यत्) by हृदयस्य प्रियः। Páṇ. IV. 4. 95, हृदय being changed to हृद् before यत् (by हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। Páṇ. VI. 3. 50). भयदायि—भयं ददातीति; दा+इन् (णिनिः); for a similar idea *cf. supra*, अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः। I. 15. रत्नजाते—The class of jewels, *i. e.* the same as regards the jewel-kind, but differing in quality, lustre &c. हारस॰—The comparisons are happy. The comparison of the son to a necklace of jewels implies pleasantness of touch (*cf.* Bhárata—न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः। शिशोरालिङ्गयमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः॥); the comparison to serpent implies revengeful spirit, such as characterized Bhârgava.

Śl. 69. Following the precept कुद्धमशलिकर्मणा Daśa., in his simplicity of mind, thought that he might pacify Bhârgava by blustering up to honour him, and called for *arghya*. अर्घ्यं—अर्घार्थमिदं from अर्घ+यत् (य). The repetition shows his eagerness to worship the sage. सोऽनवेक्ष्य—*Cf.* युक्तवेदं ददाये जामदग्न्यः प्रतापवान्। अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत। Rámá. Bál. K. 75. 10. क्षत्रकोप॰—For क्षत्र (the Kshatra class) see *supra* II. 53; कोप एव दहनः कोपदहनः; now see com; अर्चिस् is *f.* here; it is also *neu.*; for an angry glance compared to a flame, comp. भ्रमद्भुकुटिदर्भं ज्वलितमिव पुनः पिङ्गया नेत्रभासा। Mud. III. 30. उद्गम॰—उद्गतमर्य यस्याः सा उदग्रा; now see Samj, this shows that Daś.'s. action had no effect on Bhârgava's callous heart.

Śl. 70. कार्मुक—see *infra*, śl. 81, com. and note. कार्मुके निषक्त (p. p. p. of सञ्ज् with नि, fixed) मुष्टिर्यस्य. अङ्गुली॰—अङ्गुल्योः विवरं तत्र चारतीति ॰चारि तम्. He not only clenched the bow but held an arrow between his fingers to be shot at once. This shows that he was prepared to accept no terms whatsoever. युयुत्सुना—युयुत्सु Desi. noun in उ; wishing to fight.

Śl. 71. क्षत्रजातं—The race of the Kshatriyas. अपकारवैरि—वैरमस्यास्तीति वैरि my enemy because of the injury done (and not by birth, जातवैरि). The अपकार referred to here is the carrying away of the calf of his father's cow by Kárttavírya, and his father's slaughter by his sons. सुबसर्प इव—indicates that the spirit of revenge was not dead in him. Here the pairs compared are

मार्गेव and सर्प, दण्ड and विक्रम, घट्टन and श्रव. ०घट्टनात्—दण्डेन घट्टनं तस्मात् by being stirred up or struck. ०श्रवात्—श्रव: the hearing of; fr. श्रु + अ (अप्). The exploit is mentioned in the next śloka. He means—As the rough touch or stroke of a stick rouses a sleeping serpent into fury, so the report of your exploit has roused my spirit against the Kshatriyas lying dormant in me.

Śl. 72. मैथिलस्य धनु:—The bow in possession of Janaka. See *supra*, notes on śl. 44. किल—as the report goes. समर्थये—I consider, regard it as. वीर्यशुल्क—As the horn is the only instrument of striking possessed by a horned animal, it is its precious possession; hence शृङ्ग here means 'one's precious treasure or distinguishing mark.' So its loss is a cause of great provocation. Chári. followed by Dina. says—यथा भग्नशृङ्गो महिषादिरकिंचित्करस्तद्वदहमस्मीत्यर्थ: । But this is not right. The poet rather refers to the rage with which a beast is filled at the breaking of its horn, than to its helpless condition.

Śl. 73. अन्यदा &c.—For a similar idea *cf.* हरिरेक: पुरुषोत्तम: स्मृत: ......द्वितीयगामी न हि शब्द एष न: ॥ III. 49. मामगात्—referred or applied to me; notice this use of इ or गम्. व्रीडम्—व्रीड *m.* often occurs for व्रीडा in literature; it is got by adding घञ् (अ) to व्रीड् 4 P to feel shame; *cf.* व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये; व्रीडमेति न तव प्रिये वदन्; Śiś. III. 40; XIV. 2; see also Kum VII 67. According to Vâmana the अ may be optionally dropped in many cases; so बाधा or बाध:, ऊहा, ऊह: &c "अपिधौ (in the matter of adding the aff. अ, fem. आ) गुरो: स्त्रियां बहुलं विवक्षा" Káv. S. V. V. 2. 42. स्वस्तवृत्ति:—वृत्ति is the power of a word to express a meaning; its significance; स्वस्ता gone to another वृत्ति: अस्य. उदयोन्मुखे—उदयाय उन्मुख: तस्मिन्. 'Now that you are going to rise.' 'When you became as great as I, the unqualified word, Ráma, would as much refer to you as to me, and this being on a level with a Kshatriya brings me shame.' This is made plain in the next Śloka. *Cf.* परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् । Śiś. XV. 1.

Śl. 74. अभ्यसेऽप्यकुण्ठितं—not coming to a standstill on, *i. e.* having free scope on, effective on. The mountain referred to here is Krauñcha. Paraśuráma was taught धनुर्वेद or the military science by Śiva; who also gave him the Paraśu, which gave him his name. Once on the completion of his studies, through jealousy of the fame of Kárttikeya as the piercer of the mountain Krauñcha (क्रौञ्चदारण:), he sent an arrow through the mountain which made a hole through it. Krauñcha is mentioned

in the Mahâbhârata, and being personified is there called a son of Mainâka. It must lie at some distance from the plains. See Megh. 59 (भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम्) and note thereon. समागसौ—समम् आगः crime, offence ययोः.

Śl. 75. ०कल्पः—causing or bringing about; see com. मवासि—pleases; see *supra* I. 65. पावकः—पुनाति इति fr. पू and aff. अक (ण्वुल्). कक्षवत्—as in dry grass; as the उपमेय, सागरे, is in the loc., the उपमान must also be in the loc.; hence Mâlli. says कक्षे इव. Here the वडवानल fire is meant, which possesses the power of burning in water; ordinary fire is extinguished by it.

Śl. 76. विद्धि चात्तबलमो०—He means—you need not boast of your performance; the bow of Śiva that you broke was deprived of its substance by the power of Vishṇu, and so was easily broken. ऐश्वरं—ईश्वरस्य of Śiva इदं; aff. अ (अण्). *The allusion*—Viśvakarman made two bows of unrivalled strength and size. One of these the gods gave to Vishṇu, and the other to Śiva when about to march against *Tripura*. Once the gods inquired of Brahmâ whether Vishṇu or Śiva was the stronger of the two, whereupon Brahmâ, to satisfy their curiosity, stirred up a quarrel between the two gods; and in the fight that ensued, Vishṇu with his Humkâra made Śiva paralysed and his bow void of its strength.* अभाजि—Aor. Pass. 3rd pers. sing. of भञ्ज्; also अभञ्जि.

खातमूल—खातानि मूलानि यस्य *i. e.* which is ready to fall down. For the idea *cf.* अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः। सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ Kir. II. 50.

Śl. 77. तन्मदीयं—This was the bow left by Vishṇu, after his duel with Śiva, with ऋचीक, Paraśurâma's grandfather. *Cf.* इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम्। ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः स न्यासमुत्तमम् ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः। पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ Bâla. 75.

* *Cf.* Paraśurâma's speech—इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते। दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे। त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः। तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजय ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम्। तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया। अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः। विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः। तदा विजृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम्। हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥......धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः। देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ &c. See Râmâ. Bâl. 75. 11. 21.

प्रधनं—a battle; irregularly derived from धा with प्र on the anology of निधन; Svámî derives it from धन् to kill, remarking धनिर्मारणार्थोऽत्र निधनवत्. एवमपि—even thus, *i.e.* if you do this much. तुल्यबाहु०—तुल्यं बाहोः तरः vigour, strength यस्य तेन. जिगमिषुः—In the Ráma, however, Para. does not say this, but purposes to offer a duel in case Ráma proved *the strength of his arms to be equal to his*; *cf.* योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम्। यदि शक्तोऽसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः॥ Bála. 75, 28.

Śl. 78. कातरः—wanting in courage, timid; ईषत्तरति इति कातरः; *lit.* कु changed to का, तृ+अ (अच्). उद्गता०—उद्गता अर्चिर्यस्याः सा तया ज्याविनिपात०—see *śl. 40* above. अभय०—अभयस्य याचना तस्याः तदर्थो वा अञ्जलिः. बध्यतां—idomatic for 'humbly beg protection from me'. This is meant to excite Ráma's anger.

Śl. 79. स्मितविकस्वित०—Bhárgava's insulting speech did not produce the intended effect on Ráma; he on the contrary smiled at *his idle boasting and thought that he would best reply to him by* at once taking up his bow. This brings out Ráma's गाम्भीर्य which is defined as भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता। समर्थ—adequate, that would silence him. *Cf.* the proverb—नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव।

Śl. 80. पूर्वजन्मधनुषा—Malli. *says* पूर्वस्मिञ्जन्मनि नारायणावतारे; Chár. and Dina., however, take पूर्वजन्म to refer to Paraśuráma; see footnote. This is preferable; as soon as Ráma took up the bow the *Vaishṇava* power in Para passed over to him. *Cf.* Padma P. इत्युक्त्वा देवि वैष्णव्या शक्त्या तद्गतया सह। जग्राह वैष्णवं चापं विनयेन च लीलया॥ ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम्। पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमत्॥ लघुदर्शनः—लघु charming, beautiful दर्शनं यस्य; for this meaning of लघु, *cf.*, *supra*, 12.

केवलः—alone, by itself. Malli. probably means by 'रिक्त' unaccompanied by (and not void of water). त्रिदशचाप—Here त्रिदश by Lakshaṇá refers to Indra; *cf.* त्रिदशगोप for इन्द्रगोप above, śl 42; *for the idea, see supra* III. 53.

Śl. 81. भूमिनिहि०—*cf. supra* śl. 12. कार्मुक—see com; उकञ् (उक) is added to कर्मन् in the sense of 'able to achieve an act,' Páṇ. V. I. 103. निष्प्रभश्च—See Pad. P. quoted above. च च—The two चs show simultaneity of the two actions. आस—Káli. seems to use अस् 'to be' in the Perf.; see Kum. I. 35. But as it is defective, the followers of Páṇini somehow defend the form, calling it an indec. (see com.), or a form of the root अस् 1 P. A'. to go, to

shine &c. Vâmana also says—आशेरयसतेः। Kâv. Sût. V. 2. 27. See *supra* note on प्रादुरास Śl. 15. धूमशेषः—indicates total loss of fiery energy in Bhârgava. धूमकेतनः—केत्यते अनेनेति केतनं a distinguishing mark or characteristic; धूमः केतनं यस्य; fire.

Śl 82. परस्परस्थितौ—परस्परं प्रति स्थितौ standing opposed to (facing) each other. जनता—the multitude of men; the aff. ता when added to the words ग्राम &c. (see com.) and गज (see Vârttika on the Sûtra) signifies a collection; so ग्रामता, बन्धुता (see Kir. I. 10) &c. दिनात्यये—at the close of the day; this is put in to indicate complete loss of light on the part of the sun. पार्वणौ—पर्वणि भवः पार्वणः; fr. पर्वन्+अ (अण्); it refers both to the full-moon day as well as to the new-moon day; here to the former, as the sun and the moon are both visible at close of day on opposite sides; *cf.* यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः। Śâk. IV. Here the two are fitly compared to the sun and the moon; Bhâr. is compared to the sun on account of his fiery spirit now totally lost; Râma to the rising moon on account of his genial disposition and rising glory.

Śl. 83. मृदु—softened, tender-hearted. स्खलितवीर्यं—स्खलितं come to a standstill, rendered ineffective वीर्यं यस्य. अमोघं—not in vain, ever producing its effect. द्विः शरं नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान्। द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ quoted by Hemâ. आशुगं—आशु swiftly गच्छतीति; an arrow. हरसूनुसं°—हरसूनुना सदृशः हरसूनुसंनिभ. a nitya samâsa. Words like निभ, संकाश &c. express 'resemblance' when at the end of a comp.; see Ak. II. 10. 37. हरसूनु—Kârttikeya, the general of the celestial forces and the slayer of Târaka. He is the standard of heroism and valour.

Śl. 84. नालमस्मि—*i. e.* I cannot have the cruelty of heart to kill you. विप्र इति—for a Brâhmaṇa must not be killed; *cf.* the śruti ब्राह्मणो न हन्तव्यः। अभिभवत्यपि—although attacking or assailing me; it may also mean 'insulting me'; but the former is more appropriate here; *cf. supra* 16. The force of अपि is this—As an assailant you deserve to be killed; for the Śâstra allows it when it says—आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। Manu. VIII. 350; गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः। इत्युशना अपि। See also *supra*, notes on 17. For the loc. see *infra* notes on XIV. 46. स्वगतिं—your power to move on earth as well as in the sky (as a Yogi). लोकान्—*i. e.* destroy the पुण्य, the means of attaining the Loka; 'लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मम्। स्वत्पादकमले हन्मि ब्रूहि तेऽयाथ वा वृष(धर्म)म्। इति पार्योक्तेः। *com.* on Râmâ. See also Râmâ. quoted in the foot-note.

Śl. 85. तत्त्वतः—As to your real nature; *cf.* तत्त्वतः *supra* śl. 41. न वेद्मि इति न—*i. e.* I do know you. The two negatives make one

emphatic affirmative; *cf. supra* IX. 5; also वल्कलं न पुनः अलंकारश्रियं न पुष्यति; or नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम्। Śák. I. p. 20; III. 9. पुरातनं—पुरा भवः पुरातनः तं; who existed even before creation, the primeval being (पुराणं); see X. 19. तन is added to सायं, चिरं &c. and to adverbs of time in the sense of 'of that time'; सायंतन, सनातन &c.; दिवातन &c. धाम—Power, energy. वैष्णवं—विष्णोः इदम्. दिदृक्षुणा—दिदृक्षु noun in उ from the Desid. base of दृश् (दिदृक्षति).

Śl. 86. भस्मसात्—Totally reduced to ashes; the aff. सात् is added optionally in the sense of च्वि, when something is totally changed to something else; *e. g.*, कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति (the whole weapon becomes fire); also अग्नीभवति Sid.-Kau पात्रसात्—सात् or त्रा is employed (see com.) when something to be given is made over to a person, the forms of कृ or भू being used; as विप्रसाद्दियं करोति विप्रसात्करोति विप्रत्राकरोति वा। Páṇ. V. 4. 55. पात्र—a fit person; this was Kaśyapa; see foot-note, and notes on śl. 61 above. परमेष्ठिना—परमे (वैकुण्ठे लोके) तिष्ठतीति; the aff. इन् is added to स्था coming after परमे, the आ of स्था being dropped (by परमे कित् Uṇâdi IV. 10). There is अलुक् of the loc. (by तत्पुरुषे कृति बहुलम्। Páṇ. VI. 3. 14) and the स् of स्था is changed to ष् after परमे.

Śl. 87. मतिमतां—प्रशस्ता मतिः विद्यते एषामिति मतिमन्तः men of high talent, तेषां वर. The Gen. is used according to the rule यतश्च निर्धारणम्। Páṇ. II. 3. 41; *i. e.* when an individual is singled out of a class or a part from the whole, as regards the genus, quality or action, the word expressive of that class or whole is put in the Gen. or the Loc. case; as नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। Sid.-Kau. ईप्सितं—P. p. p. of the desid. of आप् (ईप्सति). पुण्य०—पुण्यानि च तानि तीर्थानि पुण्य०, तानि गमनं तस्मै. खिलीकृता—Barred or blocked up; न खिला अखिला &c.; see *supra* 14. पद्धतिः—properly a foot-path (पदा हतिः पद्धतिः). अभोग०—gives the reason why it will not pain him. भोगे लोलुपः भोगलोलुपः (ardently longing or yearning for) स न भवतीति अभोगलोलुपः तम्. *Cf.* Jâna. IX. 45; and Râmâ. Bâl. 76 काश्यपाय यदा पूर्वं मया दत्ता वसुंधरा। विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत्॥ सोऽहं* गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम्। तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे (प्रतिज्ञा) काश्यपस्य ह॥ तामिमां मे गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम्॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान्शरमुख्येन माऽभूत्कालस्य पर्ययः॥

---

* S. P. Pandit quotes—सोऽहं ततः प्रभृत्यस्यां न वसामि क्षितौ क्वचित्। मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ माऽभूवमिति निश्चितम्॥ ततो नार्हसि मे हन्तुं गतिं दिव्यां मनोजवाम्। लोकांस्तु जहि मे पुण्यान्शरेणानेन राघव॥

Śl. 88. प्राङ्मुखः—प्राक् प्राचि वा मुखं यस्य. Ráma turned to the east, because heaven, presided over by Indra, lies in the east. सुकृतः—सु शोभनं करोति इति सुकृत् (one who does good things and lays by merit thereby) तस्य (*i. e.* though he had won heaven by his poious deeds). परिघः—a long and huge bar (of iron or wood) for securely fastening a door. It was not easily broken; hence the appropriateness of the comparison; *cf.* Śák. नगरपरिघप्रांशुबाहुः II. 15. दुरत्ययः—दुःखेन अत्ययः passing beyond or removal यस्य; *i. e.* it stood like a permanent bar in his way.

Śl. 89. तपोनिधेः—is significant; Ráma bowed to him as an ascetic. तरसा—by their strength or might (and not by strategem or foul means). *Cf.* V. 28. प्रणतिः—a salutation; hence, humble behaviour.

Śl. 90. राजसत्त्वं—रजः प्रधानं अस्य इति राजसं क्षत्रं the Kshatriya class characterized by Rajas, the quality of activity, passion, &c.; *cf.* रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् । Bg. XIV. 7. तस्य भावः राजसत्त्वं martial spirit or the spirit of chivalry. This may also be explained as राज्ञः सत्त्वं राजसत्त्वं; सत्त्व meaning the characteristic disposition or quality of the kingly class, the spirit of ambition, high-mindedness, &c.

पैत्र्य—see above śl. 61. शमं—शान्तिं सत्त्वगुणप्रधानत्वमिति यावत्; *cf.* शमप्रधानेषु तपोधनेषु; Śák II. 7. शमः—tranquillity or peace of mind (keeping it free from the influence of passion, &c.) as the result of the predominance of the Sattva quality in the Bráhmaṇa class. शमितः—reduced to the peacefulness and quiet that belong to my father's class. ननु—Surely. अनिन्दितफलः—Malli. says फलं सर्वहानिलक्षणं; it is rather his being restored to the quiet disposition of the Bráhmaṇa kind, his proper duty, a result which is commendable. निग्रहः—quelling, restraint or subjection to humility; or punishment, chastisement; see XII. 52; or defeat. अनुग्रहीकृतः—a च्वि formation. *Cf.* for a similar idea *supra* X. 80.

Śl. 91. साधयामि—The cau. of साध् 5th Conj. is often used in dramas, in the sense of 'to go, to take one's departure' (as a courteous form, rather than the plain गम्) *Cf* Hemádri—धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा क्षीरतरङ्गिण्याम्—क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥ इति । प्रयोगश्चानर्घराघवे—वामदेवः—भगवन्कौशिक साधय । शिवाः सन्तु पन्थानो रामलक्ष्मणयोः । तट्टीकायां—साधय गच्छेत्यर्थः । गच्छेति पदं परित्यज्य साधयेत्युक्तं तच्चाशिष्टं परिहर्तुम् । नैषधे च—अपि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः । तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं

पुनरस्तु स्वरितं समागमः ॥ इति । Nai. II. 62. अविघ्नं—विघ्नानामभावः । Avya. Comp. see com.; (and not नञ्तत्पुरुष as then the form would be अविघ्नः). देवकार्यं—The object of the gods, viz. their freedom from the restraint of Rávaṇa, by his destruction. उपपत्स्य०—Gen. of the fut. p. of पद् with उप, Oan.; wishing or going to accomplish or bring about. ऊचिवान्—Nom. sing. of the perf. p. of वच् or ब्रू. सलक्ष्मणं—He addressed these words to both Ráma and Lakshmaṇa. See Com.

Śl. 92. स्नेहात्—Malli. takes this with परिरभ्य; it may also be construed with अमन्यत. Although Das'a. knew that Ráma was invincible (as proved by the incident), still on account of fatherly affection he thought that he was reborn as it were. see *supra* Śl. 68. कक्षाग्निना—forest conflagration; कक्ष ,a forest; for a different meaning see *supra* Śl. 75. लङ्घित—attacked, just reached (but not consumed.).

Śl. 93. कुप्यग्र्यो०—उपकार्या a spacious and comfortable tent (राजयोग्यं पटमन्दं); see *supra* V. 41. उपक्रियते अनया इति; fr. उपकृ+य-(ण्यत्)+आ. शर्वकल्पः—almost equal to Śiva; see com.; this is used for the sake of alliteration. There is some propriety, however, in comparing Da'aratha here to Śiva, as his son is already compared to Kárttikeya; see above, śl. 83. मैथिलीदर्शनीनां—मैथिलस्य अपत्यं स्त्री मैथिली; तां पश्यन्तीति दर्शन्यः (used at the end of a comp.; as देवदर्शनः) fr. दृश्+अन (ल्युट्), मैथिल्या दर्शन्यः तासां. अङ्गनाः—the fair ones; प्रशस्तानि अङ्गानि आसां; fr. अङ्ग and the possessive aff. न by the Várttika अङ्गात्कल्याणे. कुवलयित०—For कुवलयित see com.; गवां किरणानामक्षीव गवाक्षः (अक्षिशब्दोऽत्र रन्ध्रवाची); fr. गो+अक्षि which drops its final इ and adds an अ when it does not mean an eye (अक्ष्णोऽदर्शनात् । Páṇ. V. 4. 96). लोचनैः—goes with कुवलयित; लोचनान्येव कुवलयानि तैः; the Instrumental is अभेदे (in the sense of identity) as in धान्येन धनवान्. *Cf. supra* VII. 11; यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव । Mál.-Mádh. II. 11.

CANTO XII.

Śl. 1. In this Śl. king Daśaratha, advanced in age, is compared to the flame of a powerful lamp that goes off at daybreak, the comparison being sustained by paronomastic epithets. The comparison implies a glorious career. निर्विष्टविषय०—(1) Malli. takes स्नेह in the sense of 'what pleases men or that on which men set their heart; which men love;' see com.; 'who had enjoyed the delight-giving or covetable objects of senses.' The comp., may, however,

be preferably taken, with Châr. Hem. Din. and others as निर्दिष्टः (gratified) विषयेषु स्नेहः love, *i. e.* the desire for the enjoyment of &c. This agrees better with विषयेषिणां I. 8; *cf.* also VIII. 10 (विषयेषु निःस्पृहोऽभवत्). (2) निर्दिष्टः enjoyed, sucked up विषयस्य स्नेहः विषयस्नेहः the oil in the lamp-stand येन. दशान्तं—(1) the end of existence or life; (2) the tip of the wick. उपेयिवान्—Nom. sing. of the Perf. p. p. of इ with उप. आसन्ननिर्वाणः—निर्वाण is the p. p. p. of वा with निर् when 'wind' is not the subject. So निर्वाणो अग्निः मुनिश्च the fire is extinguished; the sage is dead or absolved; but निर्वातो वातः. Here the त is added भावे (to form an abs. noun). Malli. takes निर्वाण in the sense of 'final emancipation'. This sense also will do. As Daś. was a pious king he was sure to get Moksha after death. (2) आसन्नं निर्वाणं the being extinguished or put out, end यस्य. Generally as much oil is put in the lamp as is consumed by the wick till morn. अर्चिः—the flame of; here अर्चिस् must be taken as mas. to suit the simile. Hem. and Châr. remark अर्चिरिकारान्तः पुंलिङ्ग इति केचित् । *Cf.* क्षणात्प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः । निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥

Śl. 2. कर्णमूलं—Din. Châr. and others think that this is open to the fault अश्लीलत्व or indecency, as it puts one in mind of the disease of that name, which is an unseemly sense, and prefer the reading कर्णजाहं. See foot-note. कर्णस्य मूलं कर्णजाहं Sid.-Kau. on Pāṇ. V. 2. 24. श्रीः—royalty, the kingdom; *cf.* V. 38. कैकेयीशङ्कया—For Kaikeyî, see *supra* X. 55 and below śl. 4. Fearing that, if openly told, Kaikeyî might interfere and prevent the king from giving the throne to Râma. पलितम्—पलितं hoariness or whiteness of hair brought on by old age; छद्म (छाद्यते covered or concealed स्वरूपमनेन इति) छद्म a guise तेन. *Cf.* दधाना वलिभं श्यामं कर्णमाहरिलोचना । वास्मवचेनातिवर्षेण चन्द्रेशेव वसती ॥ Bhaṭṭi. IV. 10; and छायाम्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तीति लोकाः शृणुध्वम् । &c. आह—is used here in the sense of the past sense which according to the best authorities it has not got. Vâmana remarks आह इति भूते अन्यथाकल्पनमयुक्तं ब्रुवो लटि । Kav sût. V. 2. 41. But Kâli., it seems, uses it in this sense. See *supra* III. 63.

The gist of the śl. is that Daśaratha, seeing that he was old, thought of installing Râma, his eldest son, on the throne, and further we are to suppose that he made this intention public. *Cf.* ततः सुवेशोऽप्रतिमप्रभावो राज्याभिषेकार्थ मुनिप्रवर्तितैः । आयोजयत्प्रकृतिप्रमाणैः संमतं सुपोऽपि सोऽकं मुहूर्तमवधार्य । Bhaṭṭi. III. 2.

Śl. 3. पौराः—पुरे भवाः पौराः । पुर+अ (अण्). पौराणां कान्तः (the beloved of). अभ्युदयः—अभ्युदयस्य (elevation to the throne) श्रुतिः news, report. प्रत्येकं—एकं एकं प्रति Avya. comp., each one as it spread. कुल्या—कुले प्राणिगणे वृक्षगणे वा साधुः. कुल+यत् a small artificial river or canal; cf. कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः &c. Śák. I., śl. between 14 and 15, p. 16. पारपार्—As every tree receives the water of the Kulyá which imparts freshness to it, so every one of the subjects received the news and rejoiced.

Śl. 4. ०संभारं—The collection of materials and other requisites, such as a new throne, water brought in gold Kalas'as from holy rivers, &c. See infra XVII. 9, 10; and Rámá. Ayo. K. 6-15. कल्पितं—got ready. क्रूर०—cruel because it led to the exile of Ráma, and the consequent death of the king. दुष्यामास—The style here is very condensed; the meaning is क्रूरनिश्चयया कैकेय्या प्रतिश्रुतवरद्वयप्रार्थनया विहिते रामाभिषेके शोक व्याकुलः पार्थिवोऽश्रूणि व्यमुञ्चत् । तैश्च शोकोष्णैरमङ्गलैरश्रुभिरभिषेकसंभारः दूषित इवाभूत् ।

Allusion:—Once, while Das'aratha was fighting on the side of the gods with the demons, the nail supporting one of the wheels of his chariot came off. Kaikeyí, who was with him, noticing the mishap, inserted her hand into the hole, supported the wheel, and thus saved the life of her husband. (According to some accounts she carefully nursed him when he lay wounded in the battle). When Das'a. came to know about it he was exceedingly pleased and in gratitude promised to grant her any two boons she might choose. She, however, reserved them for some future occasion. See the next Śl. and foot-note. It was at the time of Ráma's installation on the throne that she, urged by the malignant counsels of Manthará, a spiteful hump-backed maid in her service, demanded the two boons, as mentioned in the next two Ślokas.

Śl. 5. आश्वासिता—conciliated, pacified. चण्डी—extremely irate, in high passion; cf. Vik. IV. 38. संश्रुतौ—promised. उद्ववाम—is happily used here; it means 'uttered forth suddenly and spitefully' (with the venom of spitefulness.) The use of the root is not vulgar (ग्राम्य) here, as it is used in its secondary sense, the idea of 'vomiting' being subordinate. See Káv. D. I. 95; and supra, note on वान्त VII. 6. इन्द्रसिक्ता—Indra is the presiding deity of rain; so the rain-showers are due to him. Some commentators take इन्द्र in the sense of 'a cloud.' उरगी—उरसा गच्छतीति उरगः that which moves by the chest; fr. उरस्+गम्+ड (अ); the स् of उरस् being dropped by the Várttika उरसो लोपश्च Here Kaikeyí, worked up by

the instigation of Mantharâ, is compared to ground wetted by rain, her heart to a hole, and the boons to serpents. The comparison to serpents indicates the cruel nature of the boons asked for.

Śl. 6. समाः—is fem. and pl. (though the sing. is sometimes found used as in समां समां विजायते Pâṇ. V. 2. 12 (समायां समायामिति तत्र भाष्याच्च ।). See. VIII. 24. वैधव्यैक०—विगतो धवो यस्याः सा विधवा; तस्या भावो वैधव्यं; वैधव्यमेव एकं फलं यस्यास्ताम्; for Râma's exile to the forest led to Daśaratha's death; nor did Bharata accept royalty. See Com.

Śl. 7. रुदन्—With tears, *i. e.* with great reluctance; for it meant the separation of श्री from his father. See com. प्रत्यपद्यत—accepted. This verb has a variety of senses which the student should carefully mark; *cf.* I. 1, III. 40, VIII. 5, XI. 79. वनाय—The Dat. by the rule 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' Pâṇ. II. 3. 12. In the case of roots implying motion the place to which motion is directed is put in the Acc. or Dat., when physical motion is meant, or when the object is not a word expressing 'road'; so ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति; but मनसा हरिं (only) व्रजति, as there is no physical motion; अध्वानं गच्छति. मुदितः—He rejoiced, because by the execution of his father's command he could enable him to be faithful to his promise to Kaikeyî; self-elevation was not so gratifying to him. Compare what Râma said to the people weeping at his departure—किं शोचतेहाभ्युदये व्रतास्मान्नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् । Bhaṭṭi. III. 12.

Śl. 8. मङ्गलक्षौमे—मङ्गलार्थे क्षौमे मङ्गलक्षौमे auspicious silk garments, or silk garments worn on auspicious occasions. For क्षौम see *supra* X. 8. वसानस्य च वल्कले-These were brought to him by Kaikeyî herself. See Ayod. 37, 6. वसान pre. p. of वस् to dress. समं मुखरागं—*i. e.* his face betrayed neither an expression of joy nor of sorrow; he was unaffected by either. *Cf.* आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च । न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ This indicates his गाम्भीर्य which is defined as भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता । Sâh.-D. III. 52.

Śl. 9. ०सखः—Owing to a technicality of grammar, the comp. must be dissolved as a Gen. Tat.; see com. and note on महिपोसखः *supra* I. 48. अलोपयन्—not causing him to swerve from, *i. e.* break, his promise. विवेश दण्डकारण्यं—This he did in the course of his journey southwards, and not at once. Kâli. in this canto states only the broad facts.

Râma, after leaving Ayodhyâ, first came to the bank of the Tamasâ, the modern Tans; then crossing the borders of Kosala and the rivers Gomatî and Sarpikâ or Syandikâ (Sai) arrived at शृङ्गवेरपुर near the Bhagîrathî, the capital of the Nishâda king, Guha, who assisted him in crossing the Ganges. He then crossed the Yamunâ on a raft and arrived at the foot of the hill Chitrakûṭa. It was after leaving Chitrakûṭa and the hermitage of Atri that Râma entered the Daṇḍaka forest.

दण्डकारण्यं—The name is variously accounted for. Hemá. says दण्डका नाम मार्गवकन्या तया उपलक्षितं वनम्. According to the Com. of the Râmâ. it was the kingdom of king Daṇḍaka, a son of Ikshváku, converted into a wilderness by the curse of Śukra—दण्डकस्य राज्ञो देशः शुक्रशापवशादरण्यमभूत्। ततः प्रभृति दण्डकारण्यसंज्ञा तस्य। प्रायेण महाराष्ट्रदेशोऽयं! see com. on Râmâ. Ar. I. 1. The Harivaṃśa says that it was founded by Daṇḍaka as a place of devotion for the ascetics:—पुण्य-कश्चाम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते त्रयः। यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्॥ वनं तद्धीव विख्यातं तापसानामनुत्तमम्। तत्र प्रतिष्ठमानस्तु नरः पापाद्विमुच्यते॥

The forest of Daṇḍaka commencing from the north of the mountain Vindhya (the southern portion of Bundelkhand) extended on the south to the river Krishṇâ. Comprising the district of Chotanagpur it extended eastwards as far as the borders of the Kalinga country, and to the west as far as the country of Vidarbha. It was in this forest that Râma came to a tank called पञ्चाप्सर (see *infra*, XIII. 38) or the haunt of five nymphs, which was probably situated within the Central Provinces below the Chotanagpur district. Pañchavaṭî and Janasthâna (where Râma passed several days) were parts of this forest. Janasthâna or the tract of human habitation (as the other parts were molested by the Râkshasas) may probably be placed (though its exact location is yet a point of dispute) near Palaveram, where the Godâvarî rushes from the mountains, as Râma is said to have afterwards travelled westward in search of Sitâ.

प्रत्येकं च—&c. For, यद्द हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते।

Śl. 10. तद्वियोगार्तः—Distressed or afflicted by (the pain of) his separation (so poignant as to lead to death), and not पुत्रमरणज-शोकार्तः. स्वकर्मजं—The कर्म referred to here is the accidental shooting of Śrâvaṇa by him; see *supra* IX. 73.–79.* Malli. says स्वकर्मजं, because his action was the हेतु of the क्रिया and not the direct cause of the curse which came from the father. तद्वियो—

*While Daśaratha was hunting, when a young man, on the bank of the Sarayû, he, in the shade of the night, heard the sound of gurgling water, and thinking that an elephant was drinking water, discharged an arrow in that direction. Suddenly, hearing the scream of a human being, the king knew that he had shot a man, and hurrying to the spot saw a young

शरीरस्य त्यागः शरीरत्यागः, शरीरत्याग एव शरीरत्यागमात्रं तेन. शुद्धिलाभं—*Lit.* the securing of purification, expiation. The wording of the curse was equivocal (see *supra* XI. 79); it was not clear whether his death was to be caused by sorrow consequent on the death of, or some mishap overtaking, his son or sons. He now knew that the expiation was to be effected by his own death and not by that of his son or sons. If we could read शुद्धिलाभं° it would greatly improve the sense, but there is no MS. authority for it.

Śl. 11. विप्रोषित°—विप्रोषिताः gone away from (p. p. p. of वस् with वि and प्र) कस्मात् यस्मात्; for Bharata also with Śatrughna was staying with his maternal uncle when Daśa. died. See Rámá. Ayo. 68. 7. अस्तमित—gone to end, dead; *cf.* VIII. 51. रन्ध्र°—रन्ध्र a loop-hole, a weak point; *cf.* IX. 15. दक्ष—diligent or alert in. It seems that the supremacy of the kings of Ayodhyá was ever watched with feelings of jealousy by other kings. *Cf.* IV. 2, VII. 34, &c. आमिषतां—आमिष is the piece of flesh or some other eatable attached to a hook, or bait; hence anything that allures or attracts. ययौ—The use of the word आमिष shows that it only served as a source of attraction to the enemies; had they actually attacked it that would have led to their ruin.

Śl. 12. अनाथाः—अविद्यमानो नाथः यासां who had lost their master or king; *cf.* नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे । Uttar. I. 43. This

ascetic rolling on the ground, being mortally wounded while filling his jar with water for his parents who were aged and blind. The dying youth, on knowing that he was shot through mistake and also perceiving how deeply the king was afflicted on that account, told him that he was not a Bráhmaṇa, but the son of a Vaiśya by a Śúdra wife, and asked him to inform his parents of the fact if he wished to save himself from being reduced to ashes by their curse, and also to extract the arrow from his heart as it gave him excruciating pain. The king drew out the arrow and the ascetic youth expired. The king then went to his parents and informed them of the sad accident, expressing his deep contrition at it. The old man bitterly lamented the loss of his son, blamed the king for his rash act, telling him that he lived as it was done through ignorance and uttered the malediction that he too, like himself, would die of grief for a son. The parents then requested Daśa. to prepare a funeral pyre for them; they then ascended it and directed him to set fire to it and were consumed. See Ra'ma'. Ayodh. Adh. 64. See also *supra* IX. 73-79, where the story is somewhat differently given.

sense of नाथ is quite lost sight of in its opp. सनाथ which often means full or possessed of; as in लतासनाथः इवायं केसरवृक्षकः Śák. I., सुतसनाथोत्सङ्गा Kád., कुसुमसनाथे Vik. IV. 10, &c. प्रकृतयः—Malli. takes this in the sense of 'ministers'; it may also be taken, as Hemá. does, in the sense of 'subjects'; cf. IV. 12. According to the Rámá. the messengers were sent at Vasishtha's direction by the learned Bráhmaṇas, ministers and other friendly persons met together. मातृ०—०बन्धुषु निवसतीति ०निवासी तम्. मौलैः—मूलादागताः मौलाः, fr. मूल+अ (अण्) hereditary ministers or servants (i. e. faithful and trustworthy). स्तम्भितः०—Else he would have known of his father's death and of the circumstances that led to it and would have either refused to come to Ayodhyá or followed his brother in exile.

Śl. 13. तथाविधं—तथा विधा यस्य स तथाविधस्तं of that sort, i. e. brought on by Kaikeyí's obstinacy to send Ráma into exile and have her son placed on the throne पराङ्मुखः—पराङ् (fr. परा+अञ्च् to go—अञ्चतीति) मुखं यस्य; goes with मातुः (adversely disposed towards) and श्रियः (disinclined to accept royalty); for a slightly different meaning cf. X. 43, and for its literal meaning cf. XIX. 38.

Śl. 14. ससैन्यः—सैन्येन सह Bah. आश्रमालयैः—आश्रम आलयो येषां ते: the inmates or inhabitants f hemitages. Ráma, in his journey through the forest, generally took his abode under some tree in the vicinity of the hermitage of some sage. The first great sage visited by him was Bharadvája. सुमित्रेः—सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः ; fr. सुमित्रा+इ (इञ्) अपत्यार्थे; सौमित्रिणा सहितः तस्य. उदश्रुः—उद्गतान्यश्रूणि यस्य स तथा. वसतिद्रुमान्—वसतेः वृक्षाः वसतिवृक्षाः । तादर्थ्ये षष्ठीसमासः; or वसतियुताः द्रुमाः where वसति means an abode.

Śl. 15. चित्रकूट०—The name of a mountain (and also district), the modern Chitrakote, situated on the river Paisuni (the Mandákiní or Máliní of old days) about 50 miles south east of the town Banda (Bundelkhand). It was here that Ráma lived first for some days after he left Ayodhyá. It is crowded with temples and shrines of Ráma and his brother Lakshmaṇa and is annually visited by thousands of Ráma's worshippers. Every cavern is connected with their name, the heights swarm with monkeys, and some of the wild fruits are still called Sitáphala भर्तृच्छिष्टसंपदा—qualifies लक्ष्म्या. उच्छिष्ट is what remains of anything eatable or drinkable after one has partaken of it; hence also, what is left after being enjoyed.

(भुकरािट). न उच्छिष्टा अनुच्छिष्टा &c.; see com.; 'whose essence had not yet been enjoyed.' See next Śloka.

Śl. 16. अकृतश्रीपरिग्रहे—अकृतः श्रियाः परिग्रहो येन when he did not accept royalty. परिवेत्तारं—A Parivettâ is one who marries before his elder brother is married. And, as राज्यलक्ष्मी is regarded as the wife of a king (see foot-note), a younger brother, who ascends the throne and enjoys royalty while his elder brother is yet living, is also called a Parivettâ. A परिवेत्ता is a great sinner and is subject to various kinds of punishment; see foot-note. Bharata thought that he would be guilty of परिवेतृत्व if he accepted royalty before Râma; *cf.* ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति। परिविण्णो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः । Even public calamities are said to result from a king being a परिवेत्ता. Thus the kingdom of Śamtanu who became king before his elder brother Devâpi was visited by a drought of 12 year's duration; see Bhâg. P. IX. 22. देवापिः शंतनुस्तस्य (भ्रातापस्य) बाह्लीक इति चात्मजाः। पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥ अभवच्छंतनू राजा प्राङ् महाभिषसंज्ञितः । समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥ शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रभुक् । राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥

Śl. 17. स्वर्गिणः—स्वर्गः अस्यास्तीति स्वर्गी one gone to heaven, dead. पादुके—The wooden sandals. The wooden sandals or rather their metal or stone imitations, or the impressions of the feet of great saints, and Sannyâsins (especially of Dattâtrêya) are still worshipped by their devotees. राज्याधिदेवते—The presiding deities, *i. e.* the real rulers, of.

Śl. 18. नन्दिग्रामगतः—Nandigrâma was a village near or a suburb of Ayodhyâ. When Bharata returned from Râma, he did not go back to Ayodhyâ, but remained at Nandig., awaiting Râma's return from his exile, ruling the kingdom in the name of the Pâdukâs—भरतस्तु ततः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः । स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः। नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ See Râmâ. Ayodh. K. 115. 13-24.

राज्यं न्यासमिव—न्यास is what is depoited with another, which he is to keep safe but not to enjoy or make use of. एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासवदुत्तमम् । योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते । Râmâ. अभुनक्—mark the Paras. Pada; he merely protected it, did not enjoy royalty; see Com.

Śl. 19. दृढभक्तिः—If dissolved as दृढा भक्तिः यस्य the comp. will be दृढाभक्तिः, as पुंवद्भाव (the masculinization of a feminine base when forming the first member of a Bah. Comp.) is prohibited in the case of words of the प्रियादि class, of which भक्ति is one. See Pāṇ. VI. 3. 34. Malli., therefore, dissolves as दृढं भक्तिर्यस्य on the principle सामान्ये नपुंसकम् and in this he is supported by Bhaṭṭoji also. The authorities say that in such cases the gender of the first word is not emphasized—दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् । Vṛittikára. *Bhojarája, however, holds that the word* भक्ति when derived as भज्यते इति (*i. e.* the object of worship) fr. भज्+क्ति कर्मणि, as in भवानीभक्ति, is included in the प्रियादि group, and not the word भक्ति in the sense of भजन which is derived by adding क्ति भावे; and so there can be पुंवद्भाव. See the whole question discussed by Malli. राज्यतृष्णा०—राज्यस्य तृष्णा राज्यतृष्णा तस्याः पराङ्मुखः. पापस्य—पान्ति रक्षन्ति आत्मानमस्मादिति पापं fr. पा+Uṇádi पः. प्रायश्चित्तं—from प्राय+चित्तं; see foot-note; the स् comes in by the Várttika प्रायस्य चित्तिचित्तयोः on Páṇ. VI. 1. 157.

Śl. 20. सानुजः—अनुजेन सह वर्तमानः। सहयोगे बहुव्रीहिः. वन्येन—वने भवं वन्यं तेन; fr. वन+य (यत्). वर्तयन्—Pre. p. of वृत् 10 Cl. to live or subsist on. *Cf.* मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः। Kir. II. 18. वृद्धेक्ष्वाकु०—इक्ष्वाकोः गोत्रापत्यानि पुमांसः इक्ष्वाकवः, the aff. अञ् being dropped. By 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' Páṇ. II. 4. 68, an affix. of the तद्राज class (of which अञ् is one) is dropped when it denotes plurality and does not signify females; thus we have ऐक्ष्वाकः sing., ऐक्ष्वाकौ dual, but इक्ष्वाकवः pl. For वृद्धेक्ष्वाकु &c. *cf.* वार्धके मुनिवृत्तीनां *I. 8;* गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्। *III 70; also VIII. 11;* and पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिः धृतम्। धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥ Uttar. I. 22.

Śl. 21. प्रभाव—divine or superhuman power; *cf* गिरिशप्रभावात् *supra II 41;* प्रभावनिर्मितेन मूर्जवत्रेण *Vik. II, also II. 11.* वनस्पतिः—वनस्य पतिः a large forest tree; fr. वन+पति the स् coming in as it is a word of the पारस्करादि class; see Páṇ. VI. 1. 157. Properly it is a tree which bears fruit without the appearance of flowers. वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः। Here it means a tree in general. *Cf.* Hemádri—यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदस्तथापि विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः (Páṇ. VIII. 4. 6) इत्यत्र भेदे सत्यपि वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति काशिकावृत्त्या उक्तत्वाद्वृक्षमात्रेऽपि भवति । स्थित इव—Apparently through slight fatigue. Ráma was जितश्रम and divine, and hence incapable of *being fatigued; hence the poet uses the particle इव.*

Śl. 22. ऐन्द्रिः—इन्द्रस्य पुत्रः; fr. इन्द्र+इञ्. द्विजः—द्विर्जायते इति; fr. द्वि+जन्+अ (डः). चिह्नेषु—i. e. the nail-marks or scratching with the nails on the breasts indicative of enjoyment. Sanskrit poets often describe these nail-marks as forming part of amorous sports. Cf. supra, IX. 27; Kum. III. 29. पौरोभाग्यं—Abs. n. fr. पुरोभागिन् censorious, fault-finding +य (ष्यञ्). पुरोभजते fr. भज्+इन् (णिनुण्); or पुरः भागः अस्य विद्यते इति पुरोभागिन् one who steps forward first, implying unnecessary or uncalled-for interference. The poet thinks that the crow had the impudence to find fault with Rāma's scratching, and wished to make up the defects as it were. Cf. Hemâdri—प्रियस्य रामस्य उपभोगचिह्नेषु नखक्षतेषु अपर्याप्तिरूपं दोषं दृष्ट्वा तत्परिहारं कर्तुकाम इव । वनवासे नखक्षतादिरसंभवाद्वनेक्षाप्ययुक्तेति केचिदेतच्छ्लोकद्वयस्थानेऽदं श्लोकं पठन्ति—see foot-note. Dinakara says—मुक्तस्त्रिया हि काकपदाकारैर्नखपदैर्भवितव्यम् । रामेण दत्तानि नखपदानि तथा न सन्तीति दोषैकदर्शित्वं प्रकटयन्निव स्तनौ विदारितवानित्यर्थः ।

In mentioning the incident about the crow the poet seems to follow the Padma P. which says—राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽरमत स्त्रिया । कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥ ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः । विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥ तद्दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना । ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क्षमारणे ॥ तं दृष्ट्वा घोरसंकाशं ज्वलत्कालानलोपमम् । भीत्या काकः सदुद्राव निनदन्दारुणस्वनम् ॥ वायसश्चित्तु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः । यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥ तत्र तत्र तदस्त्रं च प्रविवेश भयावहम् । पुनश्चागाद्विर्पि काको दयया विविराह तम् ॥ भो भो बलिभुजो श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज । स एव रक्षकः श्रीमः शरणागतवत्सलः ॥ इत्युक्तः सोऽथ बलिभुग्नत्वा रघुनन्दनम् । उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥ प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् । त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥ तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी । समुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ॥ ररक्षासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा । वायसोऽपि मुहुर्नत्वा सीतायै राघवाय च । स्वलोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः ॥

The story of the crow is not found in the Râmâyaṇa; and though found in a Bengal recension, it is considered to be an interpolation, and is also so given in the Nir. Ed. It does not say, however, that the crow was Indra's son, nor that Râma was asleep with his head resting on Sitâ's lap, but that after Râma, Lakshmaṇa and Sitâ had partaken of the venison procured by Lakshmaṇa, Râma asked Sitâ to guard against crows the residue of the flesh which was exposed to dry, when she was attacked by a crow. See Ayodhyâkâṇḍa प्रक्षिप्तसर्ग (after 95) 36-57.

Śl. 23. भर्त्रावबोधितः—apprised of the accident. इषीकास्त्रं—Not a particular kind of missile but a reed-stalk (here the stal

of Kuśa grass) used as an arrow and endowded with the power of the *mantra* repeated (here Brahmâstra). आस्यत्—Aor. of अस् to throw.

- नेत्रव्ययेन—see the extract from Pad. P. given above. Râma's *missile was unfailing in its effect (see supra,* XI. 83) and *could* not have been turned back unless it hit some mark or had something for its victim. Râma, therefore, offered his missile the eye of the crow and saved his life. मुमुचे—for the Pass. use *cf.* III, 20.

Śl. 24. आसन्न०—आसन्नदेशस्य भावः आसन्नदेशत्वं तस्मात्। उत्सुक०—सारमङ्गमस्य सारङ्गः; a comp. of the शकन्ध्वादि class; or सारं गच्छति इति fr. सार strength and गम् to go with aff. खच् (अ) before which a nasal is inserted. उत्सुकाः सारङ्गा यस्यां सा ताम्. Râma was so kind to the deer that they became uneasy at his departure. उत्सुक—ardently longing or sorrowing for; fr. सु to produce, with उद् उत्सुवति सुनोति वा and aff. क्विप् and क. स्थलीम्—see *supra* XI. 58.

Śl. 25. आतिथेय—see com.; fr. अतिथि+एय (ढञ्); words similarly formed are पाथेय, वासतेयी (night) and स्वापतेयं wealth. अतिथि is derived either as अतति गच्छति इति fr. अत्+इथिन्, or न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्य ; properly, one who does not stay for a second day.

ऋक्षेषु—These are the ten asterisms आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा and स्वाति which pour rain on earth as the sun appears to enter them and are called the rain-Nakshatras. If ऋक्ष *be taken to mean the zodiacal signs these are Karka (the crab)* and others. दक्षिणां—This refers to the Dakshiṇâyana or the winter Solstice in which the sun appears to move from north to south. *Cf.* मानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव स्यात्षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ Sûryasiddhânta.

Śl. 26. कैकेय्या प्रतिषिद्धा—The Râmâ. says nothing like this. गुणोन्मुखी—उद्गतं मुखं यस्याः सा उन्मुखी; गुणैः उन्मुखी गुणोन्मुखी. The poet thinks that it was not Sîtâ who followed Râma but the goddess of Royalty herself, drawn by his merits.

Śl. 27. अनसूया—*Lit.* one who knew not what असूया was. Wife of Atri, the highest type of chastity and wifely devotion. She was very pious and *given to austere devotion by virtue of which* she had obtained miraculous powers. For some of the stories illustrative of these, see A. Dic. under अनसूया. Atri, her husband, *it* appears, lived in a forest south of Chitrakûṭa, near the extrance of the Daṇḍakâraṇya. See Râmâ. Ar. K. Cantos 2-5. When Râma, visited Atri's hermitage, Anasûyâ was very kind and attentive to

Sītā whom she favoured with sound advice on the virtues of chastity and gave her an unguent which was to keep her beautiful for ever and guard her person from the attacks of rapacious beasts, demons, &c. *Cf.* इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च। अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम्॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत्। अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति॥ अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे। शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम्। Ayodh. K. 118.

पुण्य०—Here पुण्य may preferably mean sweet, delightful (मनोज्ञ); पुण्यस्त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः इति विश्वः। काननं—कानयति दीपयति रमयति इति काननं; fr. कन् aff. युच् (अन); कं जलं अननं जीवनमस्य. In either case it is a beautiful forest full of luxuriant plants. पुष्पो०—The bees, attracted by the superior fragrance of the unguent, left the flowers of the forest trees and followed Sītā. This indicates its exceedingly pleasing smell. For a similar idea, *cf.* मदोत्कटे रेचित-पुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः &c. *supra*, VI. 7.

Śl. 28. संध्या०—संध्यायामभ्रः तद्वत्कपिशः reddish-brown like an evening cloud; *cf. supra* XI. 66.

विराधः—A demon, son of Java and Śatahradā (शतह्रदा). The Rāmā. describes him as being like a mountain-peak, an eater of men, loud-voiced, hollow-eyed, large-mouthed, huge-bellied, &c., and of frightful aspect, wearing a tigers' skin dripping with fat, wetted with blood and terrific to all creatures &c. &c.; see A'ra. K. 2. 4-8. When he saw Rāma, Lakshmaṇa and Sītā, he furiously attacked them and seized Sītā and carried her on his lap. Being assailed with arrows by the brothers he left Sītā, caught the brothers, threw them across his shoulders as if they were children, and began to walk off. Rāma cut off his right arm and Lakshmaṇa the left one. They then dashed him to the earth and beat him with their fists and feet. But as he was not to be killed by such means (see below, note on विनिखिनस्य Śl. 30), they dug a deep pit and buried him alive. Upon this there arose from the earth a beautiful person who said that he was the Gandharva, Tumburu by name, who was reduced to the form of a Rākshasa by Kubera's curse, from which he was relieved by Rāma. See Ar. K. Cantos 2-4. ग्रहः—*i. e.* Rāhu.

Śl. 29. अहार मैथिलीं—see Rāmā. Ar. K. 2. 10 (अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाब्रवीत् &c.). शोषणः—शोषयतीति; fr. शुष्+अन (ल्युट्) qualifies both सः and अवग्रहः. The demon was the seeker of human blood; the drought also dries up moisture. The months of

Śrâvaṇa and Bhâdrapada are chosen because between these months the rainfall is heavy and certain; so the cause withholding it must also be equally powerful and can be fitly compared with Virâdha powerfully seizing Sitâ, though between Râma and Lakshmaṇa.

अवग्रहः—also अवग्राहः; by अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे Pâṇ. III. 1. 51, the aff. घञ् (before which the radical vowel takes Vṛiddhi) is optionally employed after ग्रह् with अव when the sense is 'the withholding of rain;' so we get अवग्राहः ; and by adding अप् (अ) we get अवग्रहः; otherwise अवग्रह only ; as अवग्रहः पदस्य.

Śl. 30. विनिक्षिप्य—Because he was invulnerable by weapons ; *cf.* Râmâ. तपसा चापि संप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा । शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ *Ar. K. 6. 50.* काकुत्स्थौ—*See Com.* Kakutstha was king Puramjaya of the solar race, so called because he rode on the hump of Indra in the form of a bull when fighting on his side with the demons. See *supra*, notes on VI. 71. पुरा दूष॰—पुरा used with a form of the Pres. tense gives it the sense of the future. इति नि॰—The reason given here for burying Virâdha *seems to be the poet's own. For according to Râmâ.* the demon was buried at his own request, as Gandharva Tumburu. अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज । रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् । अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः । तं मुक्तकण्ठमुत्क्षिप्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम् ॥ Ar. K. (Instead of the last Śl. Mr. Pandit quotes—तं समुद्यम्य सौमित्रिर्विराधं पर्वतोपमम् । गम्भीरमवटं कृत्वा निचखान परंतपः ॥ found in another version of the Râmâ.)

Śl. 31. पञ्चवट्यां—See Malli. The name is derived from five वट॰ or holy trees, *viz.* अश्वत्थ, बिल्व, वट, धात्री and अशोक. It is a part of the great Daṇḍaka forest, near the source of the Godâvarî, where Râma passed a considerable part of his period of exile. It was at a distance of two Yojanas (about 20 miles) from the hermitage of *Agastya. See quotation from Râmâ.* under Śl. 31. It is identified with Nasik becase here Lakshmaṇa cut off the nose of Śûrpaṇakhâ. There are also five gardens named अमराराम, कमलाराम, श्रीराम, सोमाराम and द्राक्षाराम, which are still known by their ancient names. In the last-mentioned garden there is a temple supposed to have been built by Tarakâsura

with a tank and a *Kuṇḍa* in front of it. Some think that the Pañchavatī near Nasik is not the Pañch. of the Râmâyaṇa.

कुम्भजन्मनः—Agastya, the son of Mitra and Varuṇa. The semen of these gods fell at the sight of the heavenly nymph Urvaśī. Part of it fell into a pitcher and part outside. Agastya was born from the former and Vasishtha from the latter. See IV. 21, foot-note, and notes thereto.

विन्ध्याद्रिः प्रकृतावित्र—See VI. 61 and notes thereon; Mah.-Bh. Van. Cantos 96, 107. The mountain was compelled to assume its original height by Agastya's permanent stay in the south. *Cf.* मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः। संदेशं पालयन्यस्य विन्ध्यशैलो न वर्धते ॥

अनपोढस्थितिः—न अपोढा (p. p. p. of वह् with अप्) स्थितिर्येन. स्थितिः—(1) proper natural position; (2) proper bounds of conduct. Agastya received Râma with the greatest kindness and asked him to stay in Pañchavatī and pass his days of exile there. *Cf.* इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः। देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह। रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ &c. Râmâ. Ar. 13. Agastya became Râma's adviser and protector, presented him with the bow of Vishṇu fashioned by Vis'vakarman, the arrow given by Brahman, two inexhaustible quivers and a sword. See Ar. Canto XII. 32–36.

Śl. 32. रावणावरजा—अवरस्मिन् काले जाता अवरजा; fr. अवर+जन्+अ (ड:) रावणस्यावरजा. This was शूर्पणखा (*lit.* having nails like winnowing baskets), the half sister of Râvaṇa and sister of Khara.

पुष्पोत्कटायाः जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥ मालिनी जनयामास पुत्रमेकं बिभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा॥ She was captivated by Râma's beauty, and assuming a beautiful and gentle form made advances to him. But he told her that he was married and referred her to Lakshmaṇa, who, in like manner, sent her back to Râma. This double rejection excited Sîtâ's laughter, whereupon the revengeful demoness assumed her hideous form and wanted to devour her. But Lakshmaṇa interfered and cut off her nose and ears. She then flew to her brothers for revenge. Afterwards she went to Lankâ and descanted to Râvaṇa on the beauty of Sîtâ and instigated him to carry her off.

मदनातुरा—By मदन we are to understand मदनसंताप. आतुर fr. तुर् to hasten with आ+aff. अ (क). निदाघार्त—The ground of

comparison is the being tormented with heat (of Madana in one case, of summer in the other). For the comparison, *cf.* समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः । Śāk. III. 7.

अभिपेदे—*simply means 'came to;' there is no idea here of coming* with a libidinous desire;' it is not necessary; nor does the simile support it. व्यालीव—Śārpa. is compared to a female serpent on account of her revengefulness. मलयद्रुमं—The mountain Malaya is known for its sandal trees; so this means 'a sandal tree.' Rāma is compared to a sandal tree on account of the cooling nature of his touch.

Śl. 33. सीतासं०—This is in accordance with the Rāmāyaṇa; see Ar. K. 17. 24, 25. कथिता०—कथितः अन्वयो यया. This she did under the belief that her high descent might induce Rāma to accede to her wishes. वव्रे—*i. e.* asked him to be her husband. अत्यारूढः—risen to the highest pitch. अकालज्ञः—कालं जानातीति कालज्ञः; or जानातीति ज्ञः कालस्य ज्ञ. कालज्ञः; now see com.; does not know the proper time; *i. e.* a love-affected woman does not know when to make advances.

Sl. 34. कलत्रवान्—प्रशस्तं कलत्रमस्यास्तीति. बाले—Although Rāma knew who she was, he addresses her thus through joke. Lakshmaṇa also addresses her as वरवर्णिनी, मदिरेक्षणा &c. in the Rāmā.; and the poet remarks—इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी । मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ Ar.k. 18. 13. भजस्व—Repair or have recourse to; or make love to (कामयस्व), approach with carnal desire.

वृषस्यन्ती—Fem. of the Pres. p. of वृषस्य, a denom. verb from वृष (a man; *for the various meanings of this word see com.*) with the aff. क्यच् (य) before which स् is inserted in the case of the words अश्व and others (Pāṇ. VII. I. 51); see com.; वृषं मैथुनाय इच्छति वृषस्यति; by the Vār. 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्'; hence वृषस्यन्ती means lusting (अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः Sid.-Kau.) after a man, approaching a male with carnal appetite. *Cf.* लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती Bhaṭṭi. IV. 30; रघुनन्दनं वृषस्यन्ती शूर्पणखा प्राप्ता । Mv. V. Mark the alliterations. वृषस्कन्धः—The modern way is to take such compounds as Bahuvrihis; वृषस्य इव स्कन्धः यस्य. वृषस्य स्कन्धः वृषस्कन्धः; वृष० इव स्कन्धः यस्य; an Uttarapadalopi comp., according to *Malli*, who follows the Bhāshya.

Śl. 35. ज्येष्ठाभि०—आभिमुख्येन गमनं अभि०; ज्येष्ठस्याभिगमनं ज्येष्ठा० तस्मात्. Here अभि has the meaning of 'carnal desire.' The following are the senses of अभिः—अभिः पुनाभृशार्थेच्छासो-

स्याभिमुख्यमीत्सवचनाहारस्याभ्यासेतु। अनभिन॰—Not favourably received, rejected. As Śūrpa. first approached Rāma with a desire to have him for her husband, she was in the eyes of Laksh. as good as his wife, and so stood in the relation of a sister or mother to him. The virtuous Laksh. urged this as his reason for her refusal simply because he wanted to get rid of her speedily. Had she approached him first, he would have rejected her all the same, under some other plea.

रामाश्रया—रामः आश्रयो यस्याः. नदीव—The simile is happy. As the swollen water of a river dashing against one bank is violently thrown back and flows to the other bank, so Śūrp. being rejected by Lakshmaṇa had to go back to Rāma again. उभय॰—There is some difficulty about the dissolution of this comp. (अत्र विग्रहवाक्यं चिन्त्यं Chār). Although the word उभय occurs in the comp. it must be dissolved as Malli. has done it. The question is discussed by him in his com. on V. 72. According to Kaiyaṭa quoted there, the word उभ appearing first in a comp., necessarily takes the aff. (अयच्, instead of तयप्) as indicated by the word नित्य in the Sūtra उभादुदात्तो नित्यम्। Pāṇ. V. 2. 44; *i. e.* although the word उभ appears in the dissolution (विग्रहवाक्य), the word उभय must always be used for it in the comp.; *cf.* Bhāshya—उभौ पुत्रौ अस्य उभयपुत्रः. उभ is used only in the dual; उभय, though dual in sense, is used in the sing. or plural only.

Śl. 36. संरम्भ—quick agitation of the mind; hence, vehement anger, wrath; fr. रभ् 1 A'. with सम्, to be agitated or exasperated + अ (घञ्). मैथिलीहासः—Śūrpa. was befooled by the two brothers; this amused Sītā and she was moved to laughter. सौम्य॰—Because the gentle nature of Śūr. was assumed and not natural. निवात॰—निरुद्धो वातः निवातः; now see Samj.; we may also dissolve as निर्गतो वातो अस्याः निवाताः निवाता अत एव स्तिमिता steady, motionless. वेला—the tide; अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला Ak.; it also means 'the sea-shore'; see *supra* IV. 44, I. 30. चन्द्रोदय इव—The smile of Sītā blooming over her face is well compared to the moon-rise lighting up the horizon.

Śl. 37, 38. पश्य मां—*i. e.* see how powerful and frightful I am. कृतं—Your action; मदुपके फलं फलः. परिभव—Also written परिभव, an insult, slight. मृगीत्यपि—मृगीति मृगीपरि मृगा त्वा मृग मा.—By नखमुखात्संज्ञायाम्। Pāṇ. IV. I. 58 a Comp. ending in मुख and मुख does not take ई in the fem., when it forms a

(संज्ञा); so शूर्पणखा. संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या । Sid.-Kau. The न is changed to ण by पूर्वपदात्संज्ञायामगः । Pāṇ. VIII. 4. 3. The change of न् to ण् by the presence of the first word takes place when the comp. forms a name, and ग् does not intervene; *e. g.* द्रुणसः; but ऋगयनम्. शूर्पणखा नाम —may also be taken as one word. She disclosed her natural hideous form, having nails resembling winnowing baskets.

Śl. 39. कोकिला॰—कोकिलावत् मञ्जु (charming, sweet) वदतीति ताम्; fr. मञ्ज् 10 U. to sound+उ. घोर—Ominous and frightful. Mark the use of श्रुत्वा with व्याहृतिं and रुतं, and see Malli.'s remark on it. बुबुधे—Laksh. was outside the hut, while Śūrp. was in the hut. So he inferred from her howl that she was a demoness. विकृता-वि reprehensible कृतं actions यस्याः सा a demoness; Malli.; it may also mean 'offended, incensed.' इति—Mark the use of the Nom. with इति, although it is the object of बुबुधे. See Malli. and A. G. § 255 (*a*).

Śl. 40. वैरूप्य॰—विरूपाया भावो वैरूप्यं; पुनरुक्तस्य भावः पौनरुक्त्यं fr. पुनरुक्त+य (ष्यञ्); पुनरुक्त is what is repeated; hence also what is done again. By cutting off her nose and ears, Lakshmaṇa endowed her with a repetition (*i. e.* addition) of deformity or hideousness. *Cf.* इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ Rámá. Ar. 18. 4. भीषणा—from भीषय् cau. of भी and aff. ल्यु (अन) added कर्तरि (in the sense of the agent) with the fem. aff. आ; see com. and Páṇ. III. I. 134.

Śl. 41. वेणुकर्कश॰—See com.; or वेणोरिव कर्कशानि पर्वाणि यस्याः सा तया; having joints rough or hard like those of a bamboo. We may also have the form ॰पर्वणा by डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् Páṇ. IV. I. 13.; *i. e.* stems ending in मन्, and Bah. compounds ending in अन् optionally take आ in the fem.; *e. g.* सीमन् सीमा, बहुयज्वन्-यज्वा. अङ्कुश—अङ्कयते अनेन; fr. अङ्क् 1 P. to mark+उश-Uṇádi. अम्बर—fr. अम्ब् sound and रा to take or hold (अम्बं रातीति)+अ (क).

अतर्जयत—तर्ज् although A'tm. is sometimes used in the Par. by poets. See Malli. Mr Nandargikar reads the text of the com. from तर्जमानं etc., as तर्ज भर्त्सने तर्जेने इति तर्जभर्त्सयोर्धात्वोरनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति सूक्ष्मम् । इत्येवाभिप्रेत्योक्तं भट्टमल्लेनाप्यतर्जयत् &c. The Par. may be justified by the ज्ञापक न्याय (*i. e.* what a rule does not directly say, but implies by its

wording, &c.). Pāṇ. says चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि. Now, why should ङ् be added when the root is known to be A'tm., by the indicatory ङ् being *anudātta?* It indicates by implication that the A'tm. caused by an *anudātta* letter is *anitya* (not always binding).

Śl. 42. जनस्थाने—*Lit.* the habitation of man, *i. e.* that part of the Daṇḍaka forest where men had their habitation, not being much exposed to attacks from the demons, as the great Rishis, Agastya and others, had their hermitages in it or thereabout. It was, however, the residence of Khara and Dūshaṇa, and was in Rāvaṇa's possession. See *supra* VI. 62. Its locality is a matter of controversy. It is generally held to be near Nasik. See *supra*, notes to śl 9. Others hold that it was much lower down the course of the Godāvarī, nearer to its mouth than towards its source. खरादिभ्यः—Khara was Śū.'s brother; see notes to śl. 32. By आदि are meant Dūshaṇa and Triśiras—these were the generals of the Rākshasa force stationed in Daṇḍ. by Rāvaṇa. तथाविधम्—तथा विधा यस्य तम्। रामोप॰—उप प्रथमं क्रमणमुपक्रमः the first beginning or setting on foot by. By उपज्ञोपक्रमं &c. (see com.) Pāṇ. II. 4. 21, a Tat. comp. ending in उपज्ञा or उपक्रम is neu. when the idea of प्राथम्य is to be expressed (आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा तस्यां); so पाणिनेः उपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । रामोपक्रमं पराभवः तम्.

Śl. 43. नैर्ऋताः—See XI. 21. लूनां—We should rather expect the comp. to be लूननासावयवां; but, as the poet wants to bring out her maimed state more prominently to notice, he does not say that. रामाभि॰—राममभियान्तीति रामाभियायिनः तेषाम्। अमङ्गलमधूर्—The very fact that the demons thoughtlessly placed Śūrpaṇakhā at their head and marched against Rāma indicated that their destruction was certain. The sight of a person with a disfigured face, especially with the nose cut off, is considered to be an evil omen. Much more so is the guidance of such a person. *Cf.* Br. Vai. Purāṇa—मुक्तकेशीं छिन्ननासां क्रुद्धां च दिगम्बराम्। कृष्णवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि॥ मुक्तदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्तां च कुट्टिनीम्। पतिपुत्रविहीनां च डाकिनीं पुंश्चलीं मृहीं॥ &c. as quoted by Tārākumāra.

Śl. 44. उदायुधान्—उद्धृतानि आयुधानि येस्तान्। निषेधे—चापे—To fight single-handed was the proud heritage of the kings of the solar race, for the offspring of Manu stood not in need of any extraneous protection or help; *cf.* स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः; also I. 19 (मौर्वी धनुषि चातता); and IX. 10. सीतां च लक्ष्मणे—*Cf.* मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः। इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह॥ Ar. 20. 4.

Śl. 45. दाशरथिः—दशरथस्यापत्यं पुमान्. कामं—granted that. यातुधानाः—यातून् demons दधातीति; a chief of Rākshasas; powerful demons or यातुः travellers (fr. या+तु Uṇādi aff.) दधाति seizes इति यातुधानः सहस्रशः—सहस्राणि सहस्राणि इति । See note on गणशः supra, XI. 43 यावन्तः—यत्परिमाणं येषां ते यावन्तः। तावान्—तत्परिमाणं यस्य. So quic was Rāma in his movements that every one of the demons though that he was opposed by him. Or, owing to his divine power, Rām appeared to the demons to have assumed so many forms. Hemā reads तावद्धा; for his com. see foot-note. धा is added to a numera when it means the mode or manner of an action (विधार्थे-प्रकारार्थे) o when the sense is the distribution or apportionment (विभागे) o a substance.

Śl. 46 सुमाचारः—This and the other words in this śl. ar श्लिष्ट or paronomastic. (1) Fighting faultlessly; (2) of pure o good conduct. असज्जनेन—(1) असन्तः जना यस्मात् the destroyer o men तेन, by the demon Khara; (2) सन् जनः सज्जनः न सज्जनः अस० तेन by a wicked man. प्रयुक्तं—(1) sent against; (2) advanced, attri buted. दूषणं—The demon of that name. दूषयतीति दूषणः fr. दुष् cau.+ ल्युट् (अन); the उ of दुष् is lengthened in the cau. by दोषो णौ Pāṇ. VI. 4. 90. Here the poet indicates the future abandonment o Sītā by Rāma.

Śl. 47. प्रतिजग्राह—opposed. Cf. VI. 40. समम्—The arrows were shot in such rapid succession that they appeared to have issued forth at one and the same time. Cf. आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् । supra, VII. 57; also Kir. XIV. 53.

Śl. 48. शितैः—शित p. p. of शो 5 P. A'. to sharpen. यथापूर्वं०—may also be dissolved as यथापूर्वं विशुद्धिः येषां तैः; they passed through their bodies before blood could come out and taint them; so rapid was their passage through the body. पतत्रिभिः—पतत्रं प्रायते असौ पतत्रः a wing; fr. पतत्+त्रै; स विद्यते एषामिति पतत्रिणः.

Śl. 49. उत्थितं &c.—No one of the demons was spared that could have raised his head, i. e. all were laid low. कबन्धः—The headless trunk of a human being (supposed to be animated by a spirit). A kabandha is said to dance on a battle-field when at least a thousand warriors fall down dead. Cf. यदा सहस्रमेको हि समरेषु हि नृत्यति कबन्धम् । Also, मनुष्याणां सहस्रं तु हत्वा हतपूर्वं तु । तदा रसात्कबन्धः स्यादेकोऽपूर्वं क्रियान्वितः ॥ See supra, VII. 51. According to the Rāmā. 14 thousand demons were killed in this fight by Rāma. See Ara. 30, 31.

Śl. 50. गृध्रच्छायां—दृधर वृश्चतीति तेषां fr. वृश्च्+क्विप् (०). वरूथिनीं—वरूथो रथगुप्तिः अस्ति अस्याः सा; properly, an army containing chariots

furnished with protection; hence sometimes, an army in general. गृध्रच्छाये—Mark the comp. The carrion-feeders gathered in such large numbers as to form a cloud above as it were.

Śl. 51. शूर्पणखा—see *supra* śl. 37. दुष्प्रवृत्तिहरा—By हरते &c. (see com.) Pāṇ. III. 2. 9, हृ takes the aff. अच् when the sense is 'not lifting up a load'; so अंशहरः; otherwise it will take अण्, as भारहारः.

Śl. 52. निग्रहात्—निग्रह properly means 'punishment'; here in the shape of the cutting of the nose and ears. धनदानुजः—Rāvaṇa, the younger brother of Kubera, and son of Viśravas, the son of the sage Pulastya. See Rāmā. Uttar. K. Canto I. and Mah. Bhār. Van. Ch. 275. धनद fr. धन wealth and दे to protect (धनं दयते इति) with the aff. क (अ).

Śl 53. रक्षसा मृगरूपेण—मृगस्य इव रूपं यस्य; or after Malli. मृगस्य रूपं तदिव रूपमस्य; तेन. This was Márícha, son of Tádaká (see XI. 28), afterwards the minister of Râvaṇa. Very much against his will and notwithstanding his remonstrances to the contrary, Rávaṇa. wishing to carry off Sitâ, forced him to accompany him to the hut where Ráma dwelt with Sîtâ and Lakshmaṇa. There he assumed the form of a golden deer, which Râma at the instance of Sîtâ pursued. The latter was decoyed to a great distance by the apparent deer, which, when mortally wounded, cried for help, imitating the voice of Râma, whereupon Sitâ urged Lak. to go to his brother's rescue. When Lak. had left, Râvaṇa entered the hut and carried off Sîtá. See A'ra. 42, 43.

पक्षीन्द्र &c.—पक्षिषु इन्द्र इव पक्षीन्द्रः; विघ्नः अस्य संजातः असौ विघ्नितः fr. विघ्न+इत which is added to तारक and other words of the group; as तारकितं नभः, पुष्पितः वृक्षः &c.; तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्।

पक्षीन्द्र—This was Jaṭáyu, the king of Vultures, and son of Aruṇa and Śyeni. According to the Râmáyaṇa, he was the son of Garuḍa and younger brother of Sampâti. When he saw Râvaṇa carrying off Sitâ he fought furiously with him to rescue her. Râvaṇa however, overpowered him, cut off his wings and left him mortally *wounded*. Before he expired he met Ráma and Lakshmaṇa and told them what had become of Sitá. They performed his funeral rites after he was dead and so sent him to heaven.

Śl. 54. लूनपक्षं—लूनौ पक्षौ यस्य तम्. *Cf.* Râmá.—तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः। पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत् ॥ कण्ठ०—कण्ठे वैतन्ते इति तैः। दशरथ०—Once Daśaratha assailed Śani (Saturn) because of a dearth due to his adverse influence, when he togeth

with his car was hurled down from heaven by the latter. Jaṭâyu, however, supported the falling king on his wings and saved him. Thenceforward they became friends. अनुर्णं—अविद्यमानमृणं यस्य तम्. For he died while trying to rescue the wife of his son.

Śl. 55. ताभ्याम्—Here चक्ष् is used in the sense of 'to tell', and hence governs the Dat. of the person to whom something is told, while the thing told is put in the Acc. case.

संस्थितः—For this sense *cf. supra* VIII. 72.

Śl. 56. नवीभूत॰—न नवः अनवः; अनवः नवः संपन्नः नवीभूतः; पितुर्व्यापत्तिस्तस्याः शोकः; now see Samj. व्यापत्ति, like विपत्ति, means death. अग्निसंस्कार—is the burning of a dead body upon the funeral pyre with the proper rites. परा: क्रिया:—subsequent (happening after) rites, such as offering libations of water to the dead, &c.; see *supra* VIII. 73. *Cf.* एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् । ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ । उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ Ara. Canto 68. वव्रतिरे—proceeded or went on, *i. e.* the two performed them.

Śl. 57. वधनिर्धूत॰—Kabandha was originally a dánava named Danu, the son of Śrî (according to one account he was the son of Danu. According to the Mahâbhârata he was the Gandharva Viśvávasu—तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् । &c. Van. P. ch. 278) whence he is sometimes called Danu-Kabandha. As Kabandha, he is described as covered with hair, huge like a mountain, without head or neck, having a mouth armed with formidable sharp teeth in *the* middle of his belly, arms a *yojana* in length and an enormous eye in the breast. This his hideous deformity was due to a fight with Indra. He thus narrates his own account in the Râmâyaṇa A'ra K.—*Formerly I possessed beauty* known all over the three worlds and like that of the sun, the moon and Indra. I used to assume a frightful form and frighten the ascetics living in forests. *One* day I offended the sage Sthûlaśiras who imprecated a curse upon me, saying—"Let this horrible form, hated of all mankind, be ever thine." Upon my praying to him for deliverance from the curse, the angry sage said—"Thou shalt regain thy large and graceful form when Râma, having cut off thy arms, will burn thee in a dreary forest." I propitiated the grandfather of the celestials by austere penance, who conferred upon me long life. I offended Indra once, thinking in my pride that he had no power

over me. But he with his thunder-bolt having hundred edges shattered my thighs and drove my head into the body. Wishing then to honour the words of Brahmâ he did not put an end to my existence, but making my hands spread over a Yojana, placed my mouth, with sharpened teeth, upon my belly. Having thus related his history he requested Râma to burn his body, so that purified by fire he might help him by his advice. That being done he shook off the funeral pyre and rose up pure as a heavenly being and counselled Râma to form a friendly alliance with Sugrîva. (See A'ra. K. Chs. 71, 72).

मुमूर्छ—grew in intensity (see *supra* X. 79); *i. e.* was closely formed. समानव्यसने—व्यसन a serious calamity or misfortune; *cf.* यस्माद्धि व्यस्यति श्रेयः स्तस्माद्व्यसनमुच्यते। Kâm. N. S. XIII. 19. Both were similarly circumstanced, as both had lost their kingdoms on account of a brother and both were smarting under the outrage committed on their wives. *Cf.* Mahâbhârata—तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेद्य। समानशीलो भवतः स ते सख्यं करिष्यति॥

Śl. 58. वालिनं—Vâlî was the son of Indra, so named from Bâla or hair, being born from the hair of his mother. Sugrîva, the younger brother of Vâlî was the son of Sûrya, deriving his name from Grîvâ or neck, being born from the neck of his mother. The story of their birth is thus given in the Uttara-Kânda of the Râmâ:—

Once Brahmâ, while sitting in contemplation, dropped a tear of joy, which, falling on the ground was turned, into a male monkey, the first of his race. One day, while he overcome with excessive thirst was roaming about in search of water on the summit of Meru, he saw a beautiful lake. As he looked in at the clear surface of the water he saw his own image in it. Thinking it to be an enemy he jumped in, but when he came out of the water he found himself metamorphosed into a lovely damsel of the monkey race. The gods Indra and Sûrya who happened to come there accidentally, beheld her and became enamoured of her. Then अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः। वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः॥ भास्करेणापि तस्यां वै कंदर्पवशवर्तिना। बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तता॥ निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत। ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत॥ &c.

The cause of enmity between the two brothers was this—Once Vâlî had to fight with the demon Mâyâvî,* who fled into a cave. Vâlî also entered

*मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः। तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा॥ स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः। नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे॥ &c. Kish. K. ch. IX.

the cave in pursuit of him, having asked his brother to guard the entrance to the cave. A month passed away when blood came out of the mouth of the cave. Sugrîva thought that Vâlî was killed, and, stopping the mouth of the cave to prevent the Asura from coming out retired to Kishkindhâ and became king in succession to Vâlî. Vâlî, however, returned to the city after having killed the Asura, and, knowing what had happened, deprived Sugrîva of his Râjya and wife and would have killed him but for his escape to the Rishyamûka mountain which was forbidden to Vâlî.

वीरः—The word is appropriate here as Vâlî was himself a great warrior. धातोः स्थाने &c.—The simile is very happy and shows that Sugrîva was as able a ruler as Vâlî himself, to fill up his place. Again, an आदेश is said to be शत्रुवत्; Sugrîva and Vâlî were also enemies.

Śl. 59. इतस्ततः—Here and there; to all places they could have access to (if we take इव as expressing an Upamâ). In this sense cf. नास्त्यगतिर्मनोरथानाम्. The monkeys were sent in four batches, each under a leader, in the four quarters: thus one was sent to the east under Vinata, a monkey chief, another under Nîla, Hanûmat, Jâmbuvat and others, to the south; the third under Sushena to the west, and the fourth under Śatabali to the north. Kish. K. 40-43. मनोरथा इव—It is better to take this as an Utprekshâ. The monkeys set themselves about Râma's business in such earnest as to appear like the embodiments of his own desires. आर्त—fr. ऋ to go, with आ.

Śl. 60. संपातिदर्शनात्—Sampâti said to be the son of Garuda and elder brother of Jaṭâyu. When Hanûmat and the other monkeys failed in their search to get any news about Sitâ they resolved to starve themselves to death rather than return without accomplishing their mission. At such a time they met Sampâti who told them that he had seen Râvaṇa carrying off Sitâ and also gave them sufficient information about Laṅkâ and its situation. See Kish. K. Chs. 58-59.

मारुतिः—also known as Hanûmat, was the son of Wind by Añjanâ, wife of a monkey named Kesari. (According to another account he was a partial incarnation of Śiva). Mâruti, and the other Vânara chiefs who assisted Râma in the war with Râvaṇa, were, of divine origin. Hanûmat had the power to assume any form at will, could tear off huge rocks or mountains, and fly through the air with the swiftness of Garuḍa. सागरं—For the derivation see *infra*, XIII 2.

निर्मम:—On this Hemâ. comments—ममत्वान्निर्गतो निर्ममः। ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। Châr. has—ममभावान्निर्गतो निःस्पृहः मुमुक्षुः। We may also analyse as निर्गतो मम इति शब्दः यस्मात्सः। *Cf.* Bg. II. 71.

Śl. 61. विचिन्वता—Hanûmat at first searched for Sitâ in Râvaṇa's palace but he found no trace of her there. Thereupon he entered the garden of Aśoka trees where he found Sitâ surrounded by Râkshasîs appointed by Râvaṇa to keep guard over her. See Sundarakâ. Ch. 15. विषवल्लीभिः &c.—The simile implies the pitiable condition of Sitâ, but at the same time it implies power in her to resist the influence of the wicked demonesses.

Śl. 62. अभिज्ञानं—अभिज्ञायते अनेन इति; अभिज्ञा+अन (ल्युट्); a sign of recognition. अङ्गुलीयकं—अङ्गुलौ भवं; fr. अङ्गुली+इय (छ)+स्वार्थे कन् (क). प्रत्युद्गतं &c.—*i. e.* Sitâ shed tears of joy white like pearls at its sight. *Cf.* Hemâ. on this—अङ्गुलीयस्य रत्नैरेव प्रत्युद्गमनं युक्तमिति कविना बिन्दुषु मुक्ताफलस्य समाधिर्विवक्षितः। 'अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना। सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा॥' इति काव्यादर्शे।

Śl. 63. निर्वाप्य—fr. वा cau. with निर्; having cooled by removing the fever of anxiety of; having soothed or comforted her. *Cf.* शरीरनिर्वापयित्री शारदी ज्योत्स्ना. Śâk. IV. उद्धत—does not mean proud, but exasperated, his spirit raised by. अक्षवधोत्—After having comforted Sitâ Hanumat wished to signalize his visit to the Aśoka grove by destroying it. As he tore up the trees several Râkshasas, dispatched by Râvaṇa, came there to prevent the act and among them was Aksha, one of the sons of Râvaṇa, whom he killed. स दशाह....निग्रहः—When Hanûmat was found to be more than a match for the ordinary Râkshasas, Indrajit was sent against him. He too found that Han. was not to be controlled by ordinary means and discharged the Brahmâstra against him. Hanûmat, out of deference to the missile, suffered himself to be bound up by it for a time* and fell down helplessly. He was then seized by the Râkshasas, roughly handled and taken into the presence of Râvaṇa. Enraged by his defiant attitude Râvaṇa ordered his death. The demons accordingly tied pieces of old garments round his tail, poured oil upon it and set fire to it. Thereupon Han. assumed a gigantic form and jum-

* न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात्। इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च। विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म॥ Sund. K. Ch. 48.

-ping from house to house turning his formidable tail from side to side burnt Laṅkâ. See Sundarak. Chs. 53-54.

As the poet has described here the events with great brevity we have here a quality of style called संक्षेप or brevity. *Cf.* संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः ।

Śl. 64. प्रत्यभिज्ञान०—When Hanúmat was about to return, Sîtâ gave him her crest-jewel as a token to be given to Râma. This he showed to him. कृती—Who had successfully accomplished his mission. हृदयमिव—Hemâ. says स्वच्छत्वादुत्प्रेक्षा. The pure gem was as it were Sîtâ's heart full of pure love for Râma. Or, the gem was much prized by her being a gift from her father at the time of marriage. So in sending it to Ráma she sent her heart as it were to him. Or her heart was full of Râga (love for Ráma) and the gem also was full of Râga (red lustre); so it represented as it were her heart.

Śl 65. स्पर्शनिमीलितः—Who closed his eyes on account of the pleasurable sensation caused by the touch of it. *Cf.* निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा Vik. IV. Malli. takes निमीलित in the sense of insensible to any other sensation' or perception. अपयोधर०—पयसां धरौ पयोधरौ तयोः संसर्गः; now see com The poet refers to this because it is this that chiefly contributes to pleasure in such cases.

Śl. 66. उदन्तः—उद्गतः अन्तः यस्य news. ०त्सुकः—see com., also समेन उत्सुकः. अर्णवः—अर्णांसि अत्र सन्तीति; fr. अर्णस् + व, स being dropped before it. परिखा—परितः खन्यते इति; fr. खन् with परि+इः (अ).

Śl. 67. अनुद्रुतः—quickly followed; *cf.* अनुद्रुतः संयति येन केवलं Śiś. I. 59. संबाध०—सम्बाधं यथा तथा वर्तन्ते तैः । ०वर्त्मभिः *v. l.*—सम्बाधं crowded वर्त्म येषां तैः. The number of monkeys was so vast, that even when they flew through the sky in their eagerness to follow Ráma quickly, they had to press against one another

Śl. 68. निविष्ट—encamped on. विभीषणः—*Lit.* 'The terrible one. *A younger brother of Râvaṇa. He was the the son of Viśravas by* his wife Mâlinî. He was virtuous, most handsome of the brothers, and opposed to the practices of the Râkshasas. Like Râvaṇa he also propitiated Brahmâ and chose a boon that he should never commit an unworthy action even in the greatest extremity. Brahmâ gave him Brahmâstra and raised him to the dignity of a god. *Cf.* मालिनी जनयामास पुत्रमेकं बिभीषणम् । विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽप्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ विभीषणः शीर्णपर्णभिकमभ्यवहारयन् । उपवासरतिर्धीमान् सदा जप्यपरायणः ॥ महान्तं तोषयामास ॥ वरं वृणु

इति ब्रह्मणोक्त उवाच—परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन । नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ Mahábhá. Van. Ch. 275.

When after the departure of Hanûmat Râvaṇa held a consultation with the chief Rákshasas, Bibhîshana advised him to restore Sîtà to Râma and to save himself and the demon-race from certain destruction. But for this sage advice he was severely rebuked by Indrajit and Rávana whereupon he deserted his brother and flying into the sky with four followers came over to the side of Râma, who then lay encamped with the monkey host on the other side of the sea See Râmá. Yud. K. ch.s 16, 17; *cf.* also Adhyâtmarâmâyana—हितमुक्तं मया देव तस्य चाविदितात्मनः । सीतां रामाय वैदेहीं प्रेषयेति पुनः पुनः । उक्तोऽपि न शृणोत्येष कालपाशवशं गतः ॥ हन्तुं मां खड्गमादाय प्राद्रवद्राक्षसाधमः ॥

स्नेहात्—out of affection for him, the best of the Rákshasa family. बुद्धिमाविश्य—having entered thought, *i. e.* having put that thought into his mind. Better read आदिश्य, having pointed out that course of action or inspired him with the thought. The goddess of Royalty of the Rákshasas, as if afraid of being separated from the family, induced Bibhîshaṇa to go to Ráma and seek his protection.

Śl. 69. निशाचरै०—Sovereignty over the Rákshasas. Chári. takes it in the sense of निशाचरस्य रावणस्य ऐश्वर्यम्. नीतयः—political measures, diplomatic actions. In right time did Râma secure his help and thus paved his way to future success. *Cf.* सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् । काले समाचरन्साधु रसवत्फलमश्नुते ॥ Kam. N. XI. 73.

Śl. 70. सेतुं—When Râma with the vast monkey-army halted on the northern shore of the Indian ocean, the difficulty was how to transport the army to Lañkâ across the channel. Wishing to propitiate the sea for a passage Râma sat on a seat of Kus'a grass on the shore and remained in meditation for three days. But the sea refused to appear before him, when, getting angry, Râma fixed an arrow on the bow-string and consecrated it with the charm of Brahmâstra in order to make the sea mere dry land. At this the earth shook, a terrible hurricane blew and the waters of the sea were thrown into strange commotion. The sea then appeared before Râma in his divine form, and beseeching his pardon requested him not to shoot the arrow at him, and advised him to ask the son of Vis'vakarman, Nala, to construct a bridge across his physical body. Nala accordingly was asked to build the bridge. He had the power to make stones float in water. The monkeys then flew through the sky in different directions

and bringing trees, hills, rocks and other things they could get hold of, gave them all to Nala. Nala threw them into the sea and by his touch the stones floated on the water. In bringing huge crags from the Himâlayas some were accidentally dropped on the way and remain, it is said, to this day as monuments of the great exploit. The bridge was then formed which was a hundred Yojanas in length and ten in width. दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ See Râmâ. Yuddha-K. Ch. 22.

प्लवगैः—प्लवेन by leaping गच्छतीति; fr. प्लव+गम्+अ; we have also प्लवंग and प्लवंगम. रसातलात् &c.—शार्ङ्गिणः शृङ्गस्य विकारः (made of horn) शार्ङ्गं धनुस्तदस्यास्तीति तस्य । शेषं स्वमाय &c.— The extensive bridge spreading over a length of hundred Yojanas could well suggest to the poet the idea of the serpent Śesha who forms Vishṇu's couch appearing on the sea that his master appearing on earth as Râma might still sleep on him.

Śl. 71. द्वितीयं—द्वयोः पूरणः द्वितीयः । प्राकारं—प्राक्रियते इति fr. कृ with प्र & अ (घञ्) added कर्मणि. The vowel of a preposition is mostly lengthened before घञ् by उपसर्गस्य घञि Pâṇ. VI. 3. 122, but not when the comp. refers to man. In the case of कृ with प्रः it is lengthened when a building in meant, otherwise प्रकारः. *Cf.* Brahmavaivarta-Purâṇa—ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभावहम् । सप्ते हस्तद्वयादूर्ध्वं दीर्घहस्तत्रयं तथा । न मध्यदेशे कर्तव्यं किंचिन्न्यूनाधिकं शुभम् ॥ *Cf.* also Mahâbhârata—तरुणादित्यसंकाशैः शणगौरैश्च वानरैः । प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ॥ वानरैः—वने भवं वानं फलादि राति इति वानरः; fr. वान+रा to take+अ(कः); or, वा किंचिन्नरः a little short of man. Hence it is probable that the army of the Vánaras that followed Râma to Lañká was composed of the aborigines of South India, who having come in contact with the A'ryan conquerors that came from the north-west, were civilized, knew politics and had a kingdom of their own in the South.

Śl. 73. पादपाविद्ध &c.—These were the weapons used by both the parties. *The Vânaras used trees against the परिघ (wood-rods* tipped with steel and studded with nails) and so on. The monkeys could use such weapons only as trees, rocks, and their nails. The predicates आविद्ध (smashed) etc. show that the monkeys *over-powered the demons everywhere.* मुद्गर—*A hammer used as a weapon; or a club.*

Śl. 74. रामशिरश्छेद etc.—Râvaṇa, under the delusion that Sîtâ might yield to his desires if she knew that Râma was killed in battle and there was no more hope of her rescue by him, asked the

demon Vidyujjihva to create by magic a head of Râma and to throw it before Sîtâ, when he would be on a visit to her. This he did accordingly and Sîtâ fainted at the sight. *Cf.* Agniveśa-Râmâ.—आहूयाथ निशाचरं दशमुखो मायाविनं चाब्रवीत् सीतामग्रेशिरोऽनुजस्य च शिरः सीतापुरः प्रक्षिप । माया तेन समाश्रितेन च कृतं शीर्षद्वयं जानकी दृष्ट्वा मोहमुपागता त्रिजटया भूयो विमोहीकृता ॥ and Râmâ.—विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः । मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर । मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥.........एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् । उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ &c. See Yud. 31. This is according to Malli. But here it is Saramâ, the wife of Bibhîshaṇa, who consoles Sîtâ telling her that her husband could not be killed by any one and that he was alive (see canto 33). So the poet seems rather to refer to a later incident in the war, wherein Indrajit puts the two brothers in a deep trance by wounding them with arrows (that were really snakes; *cf.* Râma Yud. K.) and binds them and many other mokeys with *Nâgapâsas.* ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः । रामं च लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवौ ॥ (44) बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ।.........निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती । (see canto 45). Râvaṇa then orders the demonesses keeping watch over Sîtâ to take her in the heavenly car Pushpaka, and show her the scene. They accordingly take Sîtâ along with Trijaṭâ to the scene of fight, and show her Râma and Lak. lying apparently lifeless on the ground. See canto 48. Śl. 47 also makes a reference to the two brothers being bound up by snake bonds. Perhaps the poet has mixed up the two incidents.

त्रिजटा—A Râkshasi, also called Dharmajñâ, who was appointed to look after Sîtâ by Râvana. She was kindly disposed towards her charge and prevented the other demonesses from teasing her. It was she who cheered up Sîtâ in her sufferings.

Śl. 75. जीवितास्मीति लज्जिता—As a true Pativratâ Sîtâ felt ashamed that she came back to life after having fainted on hearing of her husband's death which she then believed to be true. *Cf.* Bhaṭṭi.—उत्तेरिथ समुद्रं त्वं मदर्थेऽरीञ्जिहिंसिथ । मदर्थे घातितोऽसौ मां धिग्जीवितलघूकृताम् । मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयाऽगणकमार्यया ॥ XIV. 57, 58; and for a similar sentiment मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे । वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ Kum. IV. 21.

Śl. 76. गरुडरावान &c.—मेघस्य इव नादो यस्य मेघनादः Indrajit whose voice was deep and loud like thunder. This refers to Indrajit's

binding Ráma and Lakshmaṇa together with the Monkey host by means of *Nágaps'as*. Garuḍa then came to the rescue, and touched the bodies of Ráma and Lakshmaṇa, and the very moment all the serpents vanished, their wounds were healed and they got back not only their original but additional vigour. ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् । वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः । येस्तु तौ पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलैः ॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ स्पृष्ट्वा प्रत्यभिनन्द्य च ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः । &c. Vide Yud. canto 50. स्वमवृत्त इव—Because no trace of the injuries remained afterwards.

Śl. 77. पौलस्त्यः—पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यः रावणः । शक्त्या—The Śakti was a terrible weapon made by Mayásura; it was furnished with eight bells, flew through the air with a terrible roar, never failed in its aim and was sure to destroy an enemy. *Cf.* इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ Rámá. Yud. K. ch. 100.

रामस्त्वनाः—Hemádri says-अत्रैयतिर्नामालंकारो वामनस्तु विरोधाभासत्व विरोध इति । etc.

Śl. 78. मारुतिसमानीत०—When Lak., being wounded by the Śakti, lay in a deep trance, Ráma, thinking he might die, began to mourn his loss most pathetically, when Susheṇa, the monkey physician, told him that his brother was merely in a trance and would soon recover from it. He then told Hanúmat who was there, to get certain herbs from the mountain Gandhamádana. विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर सधानीं च महौषधीम् ॥ संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय । &c. Yud. K. ch. 101. Máruti went to the mountain, but forgetting the signs by which to recognize the herbs, he tore off the peak of the mountain where they grew and brought it to Lanká. Susheṇa then took the necessary herbs, pounded them and poured some juice into the nose of Lakshamaṇa, and the very moment he was re-animated and rose up free from all pain.

आचार्यकं &c.—आचार्यस्य कर्म; see com.; वुञ् (अक) is added to polysyllable words which have य् for their penultimate and whose penultimate syllable is long, in the sense of 'nature or action thereof'; thus रामणीयकं from रमणीय. He gave them instruction in wailing, *i. e.* he killed the Rákshasas, their husbands, and taught them how to cry. *Cf.* आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् । Mál.-Mádh. I. 27.

Śl. 79. स नाशं &c.—*i. e.* he killed Indrajit. See Yud. ch. 90, ślokas 70, 71.

Śl. 80. तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः—Kumbhakarṇa caught Sugrîva as he lay unconscious under his blow and bore him away to Laṇká. On his way back, however, Sugrîva regained consciousness and managed to get off from the demon's grasp after having cut off his nose and ears. *Cf.* ततः कराग्रैः सहसा समेत्य (सोऽभ्येत्य *v. l.*) राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रोः। खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वौ विददार पादैः ॥ &c. Yud. 67. 86.

रुरोध—obstructed, *i. e.* opposed, attacked. शृङ्गी—शृङ्गमस्य विद्यते इति a mountain. टङ्क—a chisel टङ्कयति इति; fr. टङ्क्+अ (अच्); or टं इति शब्दं कायति fr. टं+कै to sound+aff. अ (क) by आतोऽनुपसर्गे। Páṇ. III. 2. 3. मनःशिला—red arsenic; मनःशब्दवाच्या शिला a comp. of the शाकपार्थिवादि class. टङ्कच्छिन्न० is put in to bear out the comparison to the blood-besprinkled body of Kumbhakarṇa. The idea is taken from निकृत्तनासाकर्णेन विस्रद्रुधिरेण च। रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ Rámá. Yud. 68. 4.

Śl. 81. अकाले—at an improper time, *i. e.* before the sleep was complete. प्रियस्वप्नः—प्रियः स्वप्नः यस्य:; also स्वप्नप्रियः by 'वा प्रियस्य' Várttika on Páṇ. II. 2. 35. Kumbhakarṇa had asked for such a boon; *cf.* Rámá. स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देव देव ममेप्सितम्। एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् ॥ वृथा—For he could be roused from it. रामेषुभिः &c.—Ráma's arrows, as it were, took pity on him and made him sleep a sleep from which there was no waking. Now only he was a true lover of sleep.

Śl. 82. समरः—fr. ऋ 9 P. to go + अ (प or अप्) भावे. समरोत्थानि—समरादुत्तिष्ठन्तीति। fr. स्था with उद् and aff. अ (क). रजांसि इव—The comparison to dust implies the extreme insignificance of the *Rákshasas* before the monkeys and the ease with which they were crushed to death. The bodies of the monkeys that were reddish brown in colour (see *supra* 71), are compared to the rivers of blood mingled with dust kicked up in the act of fighting. The *Rákshasas*, as they fell upon the monkeys, were slain in no time and disappeared in the vast array of the Vánaras.

Śl. 83. अथ—After the destruction of the *Rákshasa* host. पुनः—His first fight is referred to in Śl. 77. मन्दिरात्—मन्यते सुप्यते अत्र इति मन्दिरं; fr. मन्द् 1. A'. to praise, to sleep &c. and the Uṇádi aff. इर (किरच्). A house in which one sleeps, hence, a house in general. अरावणं—नास्ति रावणः यस्मिन् Bah. *Cf.* मरिष्यामि विजेष्ये वा हताभ्रितनया मम

हनिष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः । Bhaṭṭi. XVI. 13; and for a similar idea *cf.* अकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकं &c. । *Veṇī. III. 34.*

Śl. 84. पदातिं—and not रथचारिणं, *i. e.* not having the advantage of the protection a chariot grants. वरूथिनं—seated in a chariot; वरूथः अस्या स्तीतिवरूथी. वरूथ properly means a covering or a sort of armour for a chariot as a defence against collision or injury from outside; here it stands for the chariot itself. Râvaṇa fought sitting in a chariot, which was made by himself by his máyá (superhuman power), which looked as bright as fire, was drawn by fleet horses with men's heads, and could go anywhere according to its master's wish. हरियुग्यं—युग्य a horse (*lit.* one that bears a yoke युग; from युग+य; see com.; (we have similarly रथ्य and प्रासङ्ग्य); हरयो युग्या यस्य तं. In the Ṛigveda, हरि, is mentioned as the name of Indra's *horses, which are sometimes spoken of as two (हरी), sometimes as* more (हरयः, हरिभिः); see I. 16. 1; 101, 10 &c. *Cf.* Nirukta हरिरिन्द्रस्य. Hence Indra is called हरिहय (*supra* IX. 23), हरिवाहन (Vik. III. 6) &c. For the technical meaning of हरि, see *supra* III. 43. रथं—It is thus described in the Rámá.—ततः काञ्चनचित्राङ्गः किंकिणीशतभूषितः । तरुणादित्यसंकाशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः । रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ परैरः—See *supra, II. 74 com. and note thereon. On seeing the* unequal fight, Indra sent his own chariot, with Mátali, his charioteer, for Ráma's use. See Rámá. Yud. ch. 102-5-10. भूमिष्ठस्यासमं युद्धं रथस्थेनेति मातलिः । आहरद्रथमत्युग्रं सशस्त्रं मघवाज्ञया ॥ Bhaṭṭi. XVII. 97.

Śl. 85. व्योमगङ्गो°—व्योम्नः व्योम्नि स्थिता वा गङ्गा व्योमगङ्गा । तस्या ऊर्मयः *large waves (m. f.)* तेषां वायुभिः. आधूत°—*scil.* on its way to the earth. देवसूत°—देवस्य सूतः तस्य भुजं साधु आलम्बते स °भुजालम्बी । साधुकारिणि कर्तरि णिनिः । *Vârt. on Páṇ. III. 2. 78.* जैत्रं—*leading to* victory; fr. जेतृ + अ (अण्) added स्वार्थे, like प्रज्ञ एव प्राज्ञः; see com. *Cf.* अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः । अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् । शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥

Śl. 86 माहेन्द्रं—महेन्द्रस्येदं. आमुमोच—fastened or put on. Hema'. and Vall. *translate it by* ददौ. For this *sense cf.* आमुक्तवर्म रत्नाढ्यं Bh. XVII. 6; कङ्कटामुक्तदेहैः Veṇī. II. 27; आमुच्यमानाभरणा Kum. VII. 21. °क्लैब्यं—*The powerlessness, helplessness or futility of.* Indra's bow, armour &c. were sent along with the chariot; *cf.* इदमैन्द्रं महच्चाप कवचं चाग्निसंनिभम् । शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ Rámá. Yud. 102. 15.

Śl. 87 अन्योन्य &c.—अन्योन्यस्य दर्शनेन प्राप्तः विक्रमस्य (for the display of valour) अवसरः (opportunity) यस्मिन्. युद्धं—Hemádri

Dinakara, Châr. and others read वैरं for युद्धं, but it has no propriety. Châritra. remarks—यदि द्वयोः परस्परविलोकनं नाभविष्यत्तदा समतामावात्योद्भूतमपि वैरं नाफलिष्यदित्यन्योन्यसंगात्सफलमिवासीदिति भावः. Dinakara also says the same changing a word here and there. But then the same may be said of every वैर that leads to a fight. युद्ध is appropriate. A battle is worth the name when well fought; *cf.* the well-known line रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव चरितार्थं—attained its meaning, *i. e.* one that was unparalleled.

Śl. 88. भुजमू०—According to Yâdava quoted in the com. Râvaṇa had four legs. The reading भुजोत्तमाङ्गबा० removes the difficulty about ऊरुबा०. धनदानुजः—Rávaṇa was the half-brother of Kubera, son of Viśravas, by his wife Idâvidá. See śl. 52 above. अयथापूर्वः—not (surrounded by his attendants) as before. This reading has no propriety; it is superfluous, as एकोऽपि has already occurred. The variant यथापूर्वः or ०पूर्वं is, therefore, better. मातृवंश इव स्थितः—Some read इवा०. The name of Râvaṇa's mother is variously given. See com. and foot-notes. Dinakara says—०बाहुल्यात् आस्थितः निकषानाम्न्या राक्षस्या वंश इव अवलोकितः; यद्वा वंशे इति सप्तम्यन्तपाठे मातृकुले स्थित इत्यर्थः। Râvaṇa was a Brâhmaṇa on his father's side; but his mother belonged to a Râkshasa family. Râvaṇa, though alone, appeared as if surrounded by his maternal relatives (who alone would take the best care of him, as his hands and feet also did). Chári. says—न यथापूर्वमिति पाठे स रावणो यथापूर्वं रामेण विनाशितो मातृवंश इव दृष्टः।

Śl. 89. लोकपालानां—For the लोकपाल्s see *supra* II. 75. The *Vahnipuráṇa* enumerates them as इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वरुणोऽनिलः। धनदः शंकरश्चैव लोकपालाः पुरातनाः॥ जेतारं—This indicates his extraordinary prowess. स्वमूर्धा०—When Rávaṇa practised penance to please Śiva and found that the god was not easily pleased, he cut off nine of his heads, one by one, and offered them into the fire. When about to cut off the tenth, Śiva appeared before him and being highly pleased granted him the sovereignty of the three worlds. See Śiś I. 49 and Malli. thereon. This indicates the additional advantage he got from the boon of and the weapon given by Śiva. तोषितेश्वरत्वेन वरमभावः Hema'dri. तुलितकैलासं—तुलितः balanced in the hands कैलासः येन तम्। This brings out his immense physical strength. See *supra* IV. 80; Mv. V. 37.

Allusion—After his defeat of Kubera, Rávaṇa went to the *forest of reeds* (शरवण) where Kárttikeya was born. There on ascending the mountain Kailása he found that the car Pushpaka which he had forcibly taken

from Kubera came to a standstill. While he was discussing the question of the sudden stoppage of the self-moving car with his ministers, Nandin, the Vehicle of Śiva, appeared there and told him to go back as S'iva was sporting there. On hearing this and saying 'who is this Śankara to me,' he got down from the car, went to the base of the mountain, tore it up and balanced it in his arms. The mountain shook, and the Gaṇas of S'iva and even Párvatī were seized with terror. Śiva then pressed down the mountain with his great toe and the arms of Ra'vaṇa were crushed beneath it. Thus pressed down he set up a terrible roar which shook the three worlds. *He then praised Śaṁkara with psalms and* was set free after a thousand years by the god when pleased. Śiva also named him Rávana, as his roar had struck terror into the three worlds (यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि ॥) and gave him the sword *Chandrahása*. See Ra'má., Uttar. canto 16; and *cf.* समुत्क्षिपन्यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । त्रसत्तुषाराद्रिसुतससंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ S'is'. I. 50.

अराति—न राति (gives) सुखमिति अरातिः. बहु०—For there was real credit in fighting with and killing such an adversary. Notice the idiomatic use of मन् with बहु and लघु in the sense of 'to think highly of, to value', and 'to think lightly of,' respectively. *Cf.* प्रथमोपकृतं मरुत्वता......लघुमन्यते भवान् । Śák. VII. I.

Śl. 90. सीतासं०—*For the throbbing of the right arm is supposed to forebode union with one's beloved.* तदुक्तमद्भुतसागरे-वामेतर-भुजस्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः । This is a very common idea with Sans. poets. *Cf.* अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः । Bhatti. I. 27 ; शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । Śak. I. 15. अधिकक्रोधः—His anger was heightened because Ráma's right arm quivered and prognosticated his union with Sítá, which of course meant his own death; he therefore planted the arrow into that arm. सव्येतरे—See com.; the comp. *must not be dissolved (as Mr. Joglekar has done)* as सव्यादितरः as in that case the form will be सव्येतरस्मिन्.

Śl. 91. आशु गच्छति इति आशुगः an arrow. रावणः—see com. विश्रवण and रवण are substituted for विश्रवस् when अण् (अ) is added to it in the sense of 'the progeny of', these two words being given under the शिवादि group. For its *pauráṇika* derivation, see the śl. from Rámá. quoted in the note to तुलितकैलासं above. उरगेभ्यः—उरसा गच्छतीति उरगः, the स् *being dropped irregularly (by the Vártika* उरसो लोपश्च) before ग (अ). प्रियं—The death of Rávaṇa was a matter of joy to the Nágas also, as he had offended them by ravishing their beautiful wives and daughters. *Cf.* भुजगानागदेवानां गन्धर्वाणां च धर्षितः । रक्षसां चाभवन्कन्याः स हि तस्य परिग्रहः ॥ Also एवं पन्नगकन्याश्च नागकन्यास्तथैव च । पन्नगासुरकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ Rámá. Uttar. 24. 3.

Śl. 92. वचसेव-As by words, *i. e.* argument. Chár., Din. Vallabha, and others read वचसैव; but एव has no propriety. निघ्नतोः—(1) striking back, nullifying; (2) refuting, disproving. वादिनोः—वादः अस्य विद्यते इति वादी। प्रमाणादिनियमेन पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहो वादः। Hemádri; a logical controversy, disputation. संरम्भं—vehemence, great ardour. For a slightly different sense, *cf.* 36 *supra*.

Śl. 93. विक्रम°—विक्रम prowess, success; व्यतिहार alteration. सामान्या—समाना एव सामान्या। स्वार्थे ष्यञ् (य). अगात्—remained stationary midway; did not go to this side or that; *cf. supra*, VII. 54. अन्तरा—is not connected with द्वयोः and so is not a *Karmapravachaniya*. वेदिः—A sort of parapet or a wall sloping towards the centre, raised up between two fighting elephants, as a means of avoiding the terrible clash which otherwise would ensue.

Śl. 94. कृतप्रतिकृत°—कृत action, *i. e.* the hurling of a weapon (see next śl.) or the employment of a miraculours missile (अस्त्र). प्रतिकृत—counteraction, *i. e.* the repelling or cutting off of the weapon, hurled, or the use of a counter-missile, as that of the rain-missile against the fire-missile (आग्नेयास्त्र). साम्यं—see Samj.; *cf.* ततो रामोऽपि संक्रुद्धश्चापमाकृष्य वीर्यवान्। कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे॥ Yud. K. ch. 107. सुरासुरैः—सुराश्चासुराश्च तैः; Itaretara, and not Samá. Dva., as there it no natural and eternal antipathy between the two, as there is between अहि and नकुल. *Cf.* मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैः Śiś. I. 35; देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे Kir. V. 30; तर्कदीपिकायामपि-यत्पादाम्बुजभृङ्गालिच्छलादिव सुरासुराः इति। Hem. परस्पर°—for परस्पर and the retention of स् in this, when compounded, see note on परस्पराक्षिसादृश्यं I. 40. जाल—a collection, volley of. न सेहिरे—*i. e.* the arrows of each intercepted the shower of flowers intended to fall on the head of the other, and thus prevented it from reaching its destination. See com.

Śl. 95. °शङ्कुचितां—thickly covered or studded with iron spikes, शतघ्नीं—*Lit.* that which kills a hundred warriors; शतं वीरान् हन्तीति. This is the technical name of a kind of missile studded with iron spikes and four tálas in length. See com. वैवस्वत-God Yama, so called, being the son of Vivasvat or the Sun by his wife Samjñá and the brother of Vaiv. Manu; see *supra*, I. 12. कूटशाल्मलि—कूटरूपां शाल्मलिश्च; properly the thorny tree (called in Marathi Śávarí or Śávar) which bears pods containing very fine cotton. *Cf.* कूटके शाल्मल्यो शाल्मलिष्वपि कण्टकैश्चिताम्। Rám. Ara. ch. 53. 21. Here

transference of epithets it means the mace of Yama resembling the Śâlmali tree. Mr. Pandit says–"Sinners are supposed to be tormented in the kingdom of Yama by being mounted on the Kûṭaśâlmali, an instrument of torture described as studded with adamantine thorns. The sinner, especially one who has been guilty of an unnatural offence, is prescribed the punishment of the Śâlmali. See Bhâg. P. Sk. V. Adh. 26. 20, ' यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तमसुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति । ' *Cf.* also Mah.-Bh. कूटशाल्मलिकं चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मणाम्॥" The Śataghnî is compared to Yama's Kûṭaśâlmali, to indicate its unfailing power of destruction, thereby to magnify the power of Râma.

Śl. 96. रथमप्राप्तां—before it reached his chariot. आशा–because Śataghnî was the mainstay of their hopes. कदलीसुखं—with the ease with which one cuts a plantain tree. This shows the enormous physical strength of Râma.

Śl. 97. अमोघं—न मोघं going in vain अमोघं infallible, never failing in its effect. *Cf.* Kum. III. अस्मै—for him, *i. e.* his death; the Dative by कर्मणा यमभिप्रैति &c. एकधनु॰—एक unique, unmatched; *cf. supra*, III. 38. ब्राह्ममस्त्रं--The missile presided over by Brahmâ, irresistible, without a counter-missile, and having the power to destroy the world even. The arrow used for being endowed with the efficacy of Brahmâstra was the one given to Râma by Agastya (see Râmâ., Ara. K. 12. 33.) It is thus described in the Râmâ.— ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः । जग्राह स शरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरगम् ॥ यं तस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः । ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ सर्ववित्रासनं भीमं यमरूपं भयावहम् ॥ &c. See Yud. K. ch. 108. The gods were also delighted when they saw the arrow fixed; *cf.* Bhârata—तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् । जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ प्रियाशोक— may be taken as प्रियाविषयकः शोकः his grief caused by the separation of his wife; or better as प्रियायाः शोकः the sorrow caused to his beloved (as Malli. has it); शोकः एव शल्यं a dart fixed in the heart, (here compared to a foreign substance got into the body); *cf. supra*, VIII. 88. निष्कर्षणो॰—a medicine—an emetic—that ejects things from the stomach; hence, metaphorically, anything that draws out. The missile was sure to kill Râvaṇa and remove thereby the dart of sorrow from Sitâ's heart.

Śl. 98. शतधा—in hundred ways. The affix आ is used after a numeral in the sense of 'change in the apportionment or distribution of a substance.' The head of the missile branched off in a hundred ways. महोरगस्य—a huge cobra; Malli. says शेषस्य. Káli. compares a powerful missile to a cobra; cf. वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् Vik. I. 17. कराल—fierce. फणानां मण्डलं फणमण्डलम्.

Śl. 99. मन्त्र॰—मन्त्रेण according to the secret charm प्रयुक्तेन; see *supra*, notes on V. 57. निमेषार्धात्—निमेषः the twinkling of the eye; तस्य अर्धः a part (and not exactly a half) of तस्मात्. निमेष as the unit of time has a special sense; cf. क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्. अज्ञात॰—न ज्ञाता अज्ञाता, अज्ञाता व्रणाना वेदना यथा. All the heads were cut off with one fine stroke with such rapidity that life passed away before the pain could be felt.

Śl. 100. बालार्क॰—The morning sun which is red. प्रतिमा—image. वीचिभिन्ना—broken up by the waves, *i. e.* being reflected in the different waves, there appear as many (a series of) suns. कण्ठच्छेद—the circular parts of the necks from which the heads were cut off. The orifices of the necks covered with blood appeared like the disk of the morning sun reflected in a series of waves. The gods had misgivings in their mind.

Śl. 101. पुनःसंधान॰—because in their fight the day previous, when Ráma cut off a head of Rávaṇa, another sprang up in its place and this happened a hundred times (see foot-note) and Ráma did not know what to do. See Rámá. Yuddh. K. 10. 7.

Śl. 102. मदगुरु॰—मदेन (by the rut sticking to them) गुरवः (heavy) पक्षाः येषां तेः. The epithet is intended to show how the heaviness of the wings assisted the light-bodied bees in descending to the earth along with the flowers. लोकपाल॰—The Lokapálas or the guardians of the eight directons are—इन्द्रो वह्निः पितृपति (Yama)- नैर्ऋतो वरुणो मरुत्(Váyu)। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्॥ Their elephants are ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः॥ The elephants came to be together as their lords had assembled in the sky to witness the death of Rávaṇa. गण्डभित्तीः—गण्डाः गण्डाः गण्डभित्तयः (a nityasamása) ताः. their large and expansive temples. उपनत॰—उपनतः (approached, at hand; for a different sense cf. VIII, 81; XVII. 81) मणिबन्धः the fastening of jewels (मणिबन्धो रत्नयानिबन्धकबन्धि शिरोरत्नं Char.) or the placing of the crown at the time of coronation यस्मिन्; मणयः बध्यन्ते अत्रासौ मणिबन्धः मुकुटः. Some take it to mean 'the wrist' (मणिर्बध्यते अत्र). उपनतौ bent down near मणिबन्धो प्रकोष्ठौ यस्मे तस्मिन्

referring to the bowing with hands folded and placed across the brow by tributary princes at the time of the coronation of an imperial king But this is far-fetched. यद्वा उपनतो मणिबन्धो प्रकोष्ठप्रदेशो यस्मिन् । कृताञ्जलावित्यर्थः । Hemá. पौलस्त्य—see *supra* Śl. 70. ०वर्षं—वर्ष is also *neu.* *Cf.* द्रवति सपरपक्षे निर्जिते पुष्पकेतौ जयति जिततमस्के नीरजस्के महर्षौ । युवतिरिव सहासा द्यौश्चकासे सचन्द्रा सुरभि च जलगर्भं पुष्पवर्षं पपात ॥ Bud. Ch. XIII. 72.

Śl. 103. संहृत०—संहृता released from tension, taken off कार्मुकस्य ज्या येन तम् ; see foot-note. आपृच्छ्य—प्रच्छ् with आ in the sense of 'to bid adieu to, to take leave of' is A'tm.; see Megh. I. 10. ०देवकार्यं—See *supra*, X. 40. नामाङ्क०—नाम एव अङ्कः येषां ते नामाङ्कास्तैः marked with the name (Rávaṇa); see note on VII. 38. ०ङ्कितकेतुयष्टि—The arrows were shot by Rávaṇa with such force that they pierced the pole of the *flag* and *remained sticking to it.* हरिसहस्रयुग्—The usual number of bay horses attached to Indra's chariot is seven; so the mention of a thousand horses is, as remarked by Mr. Pandit, a *poetic exaggeration.* Or हरि may be taken to mean 'a ray' (अंशु—see Amara quoted in the com.); 'streaming with a thousand rays.'

Śl. 104 जातवेदोविशुद्धाम्—जातवेदस् 'fire' is derived as जातं वेदः धनं ज्ञानं वा यस्मात् ; जाते विद्यते इति, जातं वेत्ति वेदयति वा; fr. जात+विद् and the Uṇádi aff. अस् (असुन्). ०विशुद्धां—Notice the comp.; जातवेदसि विशुद्धा (*a comp* सुप्सुपा) found pure in fire and not ०वेदसा विशुद्धा purified by fire; for she was already sinless.

When Rávana was killed and the war was over, Râma sent for Sítâ, and when she was brought to him by Bibhîshana, he with his mind pained by the thought of public slander, in case he should admit her without hesitation, after her long stay in the house of Râvaṇa, said to her coldly—"I waged war with Râvaṇa and killed him in order to avenge the wrong done to me and to uphold the dignity and retrieve the honor of my family. I have nothing to do with you, O fair one! You may go anywhere or stay with any one you like. What powerful man, born in a noble family, will accept a wife who has lived long in another's house?" On hearing these harsh words uttered by her beloved lord, Sítâ wept bitterly and asked Lakshmaṇa to prepare a funeral pyre that she may enter it, as the only remedy for that disaster; and when it was prepared by Lakshmaṇa, *with Ráma's implied consent, and she entered it, the* gods assured Râma that she was pure. Das'aratha also bore testimony to Sítâ's virtue. The god Agni brought her out unscathed and said—"O Ra'ma here is thy Vaidehi; no sin hath visited her;...do thou, therefore, accept Maithili. Do not speak otherwise; I command thee." Ráma then accepted his wife. See Rámá, Yud. K. Sargas 115–118. According to the Brah. Vai. P., Sítá's shadow (Chháyá) only, substituted by Agni, was carried off by Rávana. It was this semblance that entered the fire in

order to give Agni an opportunity to restore the original to Rāma. The Pad. P. makes no reference to the fire ordeal, but simply brings Agni, Vāyu, Varuṇa, Brahmā and Daś'a. to testify to Sītā's chastity.

रविसुत—Sugrīva. See above śl. 58, note on Vālī, and Rāmā. Uttar. K. प्रक्षिप्त° after Ch. 38. °विमानरत्न—For comp. see com.; for रत्न see *supra* IV. 65. It was also called पुष्पक. This was the self-moving, capacious, aerial car (or aeroplane) originally obtained as a gift from Brahmā by Kubera but which was afterwards wrested from him by his half-brother, Rāvaṇa. After Rāvaṇa's death it came into Rāma's possession and was made use of by him for conveying himself and Sītā, along with Lakshmaṇa and his allies back to Ayodhyā. It was then restored by him to its proper owner Kubera, on condition that it should come to him whenever required. प्रतस्थे पुरीं—We may supply प्रति after पुरीं; or take स्था with प्र transitively, the idea of उद्दिश्य being included. See com.

CANTO XIII.

This is one of the best Cantos that the poem can boast of. Rāma after his rescue of Sītā, proceeds to return with her to Ayodyā, in the aerial car, called Pushpaka. This his journey gives an opportunity to the poet to describe several scenes and places. These descriptions show how close and accurate his observations were. This canto, like the fourth, has also some interest from a geographical point.

This Canto has elicited high praise from European scholars also, and Mrs. Manning, in her *Ancient and Mediaeval India* (Vol. II. pp. 109-111) has summarized it in felicitous language, from which we take the following extracts which, although lengthy, will be found interesting by the students.

"The ocean, as seen at the southern extremity of India, much impressed him. Rāma says, addressing his wife :—

"Look, Sītā, look ! away to Malay's side,
My causeway parts the ocean's foamy tide.

*   *   *   *   *

Beasts, birds, fishes, shells, trees and flowers, are all observed by Kálidása :

Look, Sítá look; those monsters of the deep
close by the river's mouth their station keep,

* * * * *

Now, see! they shut their mouths, while gushing out,
From openings in their heads, high fountains spout.

The shells, cast upon trees of coral by the "furious swell" of the billows, are also noticed. And so soon as the travellers reach the strand, they see "uncovered pearls" upon the sand,' "cast by tempests from their ocean-bed."......"hanging the burden of their branches low."

When they travel over the scenes in which they passed their years of banishment, Ráma alludes, in touching words, to his distress at losing Sítá (Śls. 23-32); but we can give but a few lines :—

Look far before us, see the distant gleam,
Through the thick reeds of Pampá's silver stream.
There on the bank I saw two love-birds play,
And feed each other with a lotus spray,
'Ah, happy birds,' I sighed, 'whom cruel fate
Dooms not to sorrow for an absent mate.

When they reach Pañchavaṭi, he sees "gazing deer". On the shore of the Godávari, he observes "troops of cranes" upward soaring. Further to the north, he calls Sítá's attention to the mountain called Chitrakûṭa (Śls. 47-48).

Now to the left, dear Sítá, turn thine eyes,
Where Chitrakúta's lofty peaks arise
Like some proud bull he lifts his haughty crest,
See the dark cave, his mouth, and shaggy breast,

* * * * *

She how the river, with its lucid streams,
Like a pearl necklace, round the mountain gleams.

As they approach the junction of the Jumna with the Ganges, he sees a *tree* "with leaves of *rosy red,*" from which he had *twined* a garland for Sítá, and a fig tree "with leaves of emerald green, and *fruit like rubies shining bright* between;" and *continues*—

* * * * *

"Now see the waves of Jamná's stream divide
The fair-limbed Gangá's heaven descended tide?
Distinct, though joined, bright gleaming in the sun,
Like pearls with sapphires mixt, the rivers run
Thus interwined, the azure lotus through
Crowns of white lilies pours its shade of blue."

The different colour of the rivers, after their union, seems much to have impressed Kálidása, for he uses six different images in its description.

First: the blue lotus flowers, seen amongst the white lilies. Second: "the dark gold-shot glories of the drake," amid the white swans that float on Ma'nas lake. Third: a line of ochre crossing a sandle mark. Fourthly and fifthly:—the Jumna comes into the Ganges looking like

"......the moon, whose silver radiance steals
Through the dark cloud that half its face conceals,
Or as a row of autumn's clouds, between
Whose shifting ranks the blue of heaven is seen".

And sixthly: the colours of the two rivers remind him of "Śiva's body, white with ashes," around which "a serpent's subtle coils are wound."

Śl. 1. अथ—Then, after that—has the sense of आनन्तर्ये (immediate succession after the happening of an event—here the mounting of the aerial car by Ráma with Sítá). आत्मनः शब्दगुणं पदं—is a periphrastic expression for the sky. आत्मनः पदं means—his (Vishṇu's) abode, Ráma being identified with Vishṇu. The word *Vishṇupada* is *Rûḍha* (established) in the sense of 'the sky.' But the poet does not use that, but simply 'आत्मनः पदं'; now Vishṇu has three *padas* or abodes—तस्य हि भूर्भुवःस्वर्लक्षणानि त्रीणि पदानि; hence the poet qualifies पद by शब्दगुणं 'that which has sound for its special quality', thus restricting the sense to आकाश. According to the Naiyáyikas, sound is the peculiar quality of Âkáśa or ether (which fills it), as smell is of the earth, 'taste' of water, 'form' of light and 'touch' of air. आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः। Bhá. P. Káriká 44; see also Manus. I. 75. Here there is a reference to Vishṇu's having covered the sky by his second step.* See *supra* VII. 35, and notes.

गुणवत्:—does not seem to be used merely for alliteration; it bespeaks power on the part of Râma (as a mortal) to appreciate the beauty of scenes and to describe them. विमानेन—In the case of verbs implying motion the conveyance used takes the Inst. case.

रत्नाकरं—means by *rúḍhi* the sea, originally regarded as the store-house of jewels; *cf.* रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः।

* This Pauráṇika story has its origin in *Rigveda* I. 154, where the three strides of Vishṇu (the solar energy) are explained by the commentators as the three manifestations of light, *viz.* fire, lightning, and the sun; or as the three stations in the sky of the sun, *viz.* its rising, culminating and setting. विष्णुरादित्यः कथमिति । यत आह त्रेधा निदधे पदं ...। क तानि । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना दिवि सूर्यात्मना । यदाह । समारोहणे उदयगिरौ उदयन् पदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्यंदिनेऽन्तरिक्षे । गयशिरसि अस्तगिरौ इति और्णवाभ आचार्यो मन्यते । See Durgácha'rya on Yáska's Nirukta.

Vikram. Ch. I. 12. जायां—see com. on II. 1. रामाभिधानो हरिः—Hari going by the name राम; etymologically mean the same. हरि is a name of Vishnu; *cf.* लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्ति स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः। Bhâg. P. II. 7-2. This is used to justify the use of आत्मनः in आत्मनः पदम्.

Sl. 2. वैदेहि—विदेहानां (*of the Videha country*) राजा वैदेहः, तस्यापत्यं स्त्री वैदेही. आ मलयात्—As far as the M. mountain, *i. e.* its southern extremity. Malaya is the southern part of the Western Ghats running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. See *supra*, IV. 51. फेनिल—fr. फेन foam + इलच् a *matub* aff. (showing possession); see Malli.; the च in the Sûtra shows that फेन takes लच् and वत् also; so we have फेनल and फेनवत्. By *referring* to the extent of the bridge, Râma implies that he had to make Herculian efforts for her rescue.

छायापथ—'the path or belt of glimmering light' is the galaxy or milky way, popularly called आकाशगङ्गा, which is very clearly seen in autumn and summer. स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये। शुशुभे सुभगः श्रीमान् (स्वाती) छायापथ इवाम्बरे। Râmâ. VI. 22 70. The comparison of the azure sea interspersed with patches of foam to the star-spangled clear autumnal sky is very happy. शरत्प्र०—शरदि प्रसन्नं शरत्. The brightness of the autumnal sky is often referred to by Sans. poets; *cf.* Mud. III. 20; Rit. III. 7. व्याकृतार्ं—आविष्कृताः चारवः ताराः यस्मिन्. The clusters of stars correspond to the collections of foam.

Sl. 3. गुरोः—*i. e.* of Sagara, king of the Solar race, son of Bâhu, and 38th in descent from Ikshvâku. See *supra*, III. 50. पियक्षोः—Gen. sing. of पियक्षु, a noun in उ from the desiderative base of यज् (पियक्ष्). कपिलेनः......हृते—The horse was really taken away by *Indra and not by Kapila; the poet says so following the belief of* the sons of Sagara यद्यप्यश्वस्य भूतलसंक्रमणमिन्द्रप्रयत्नकृतं तथापि कपिलान्तिकेऽश्वदर्शनात्तेन हृतोऽश्व इति पूर्वैः सगराणां बुद्धिमाश्रित्य कपिलेनेत्युक्तम्। Hemâ; he, however, understands कपिल in the sense of इन्द्र and quotes वैजयन्ती in support—कपिलः कपिलो वर्णः कापिलः पाकशासनः. When Sagara began the performance of the hundredth horse-sacrifice, the horse that was let loose was carried off by Indra to *pâtâla* although guarded by his sixty thousand sons. Sagara commanded his sons (see foot-note) to search for the steed; tracing the horse by the impressions of his hoofs they followed his course, until they came to a chasm through which he had entered. This they *enlarged*, digging downwards each for a league, and entered the nether world. For what followed, see notes on IV. 32. Amsumat, the son of Asamañjas, effected the *recovery* of the horse, whereupon Sagara completed the sarifice, and in affectionate memory of his

sons named as Ságara the chasm which they had enlarged, and which was afterwards filled with the water of the Ganges that was brought down to the earth by Bhagîratha. Ságara is still the name of the ocean, especially of the Bay of Bengal at the mouth of the Ganges. See Wilson's V. P. Vol. III. p. 302.

पूर्वैः—ancestors (sons of Sagara). परिवर्धितः—*Cf.* राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः । Rámá. Sund. K. I. 105, also खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः । कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ Yudh. 19. 31.

Śl. 4. गर्भं दधति &c.—A reference to the evaporation of sea-water by the solar rays. The vapour held in supension in the atmosphere is poetically called its fœtus. See *supra*, X. 58, Bṛh. S. XXI. *Cf.* नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ Rámá. Kishk. K. 28. 3. विवृद्धिमत्रा°—probably refers to the development of pearls in the sea. *Cf.* Kum. II 37.

अबिन्धनं वह्निं—'the fire that feeds on water'—is *Vaḍavánala* or the submarine fire. The sage Dadhîcha got a child from a mare which was therefore called Váḍava. Just after its birth the child felt a voracious appetite which could not be satisfied by any means. The gods Brahmá and others did not know what to do. At such a time Sarasvatî appeared before her father, and on knowing the cause of his anxiety played upon her lyre before the child in such a charming way that Váḍava forgot his appetite. Sarasvatî then persuaded him to sit on her back, and when he did so she carried him to the ocean and assigning him a place at its botton told him to satisfy his appetite on the inexhaustible waters of the deep. See Prayága-Máhâtmya Uttar. Adhyáya 96. The fire is also called 'Aurva,' for an account of which see *supra*, note on that word at IX. 82.

प्रह्लादनं ज्योतिः—The moon which appeared at the churning of the ocean by the gods and the demons. ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ Máh.-Bhá. A'dip. Ch. 18; see *supra* I. 12. The first line implies that the sea is a universal benefactor, being the cause of the fertilizing showers. अनेन समस्तोपजीव्यत्वमपि । Chár.; the second indicates its great wealth, and the third its magnanimity, since it gives shelter to its own enemy (see Malli.), while the fourth shows that the world owes to it the enjoyment of the delight-giving moon-light. *Cf.* अहः जितमूर्जितं महद्दं च क्षिपोरेतुः । Bhar. Nit. 76.

Śl. 5. Having described the sea as the source of almost all the comforts that the world enjoys, the poet proceeds to describe the

immensity of the ocean. तां तां—The repetition expresses variety; various states (1) such as its swelling and ebbing, remaining calm or rising into waves, having a foamy surface &c.; (2) in the case of Vishṇu—his identifying himself with the three qualities and thereby assuming different forms, such as that of the fish &c.; or the stages of creation; see *supra*, X. 16, 17. महिम्ना—(1) by its vast extent; (2) supreme greatnes or power as evidenced by the creation of the earth, &c.; see *supra*, X. 28. अनवधारणीयं—That cannot be comprehended by the mind; अवधारयितुं योग्यमवधारणीयं न अव॰ अनव॰. ईदृक्तया—अयमिव दृश्यते ईदृक् of this form or nature; तस्य भाव ईदृक्ता the state of being such and such; तया. इयत्तया—इदं परिमाणमस्य इयान् of this measure; तस्य भाव इयत्ता the state of being definable as regards size or measure.

Sl. 6. नाभिप्ररूढा॰—नाभिप्ररूढं (see Malli.) अम्बुरुहमासनं यस्य नाभिप्ररूढ-सनः तेन। According to the Purāṇas, a lotus springs up from the navel of Vishṇu, with Brahmâ appearing thereon; hence he is called *नाभिज, पद्मयोनि &c.*; as the lotus *forms* his *seat* he is also called पद्मासन, नलिनासन &c.; see foot-note and *cf.* स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते । रोचयामास वसतिं गुह्यं ब्रह्मा चतुर्मुखः॥ Hv. प्रथमेन धात्रा—Brahmâ is called the first creator, because he is represented as creating ten other Prajápatis for the work of creation. These are mentioned in the Hv. as—मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दशब्रह्माण इत्येत पुराणे निश्चयं गताः॥ See Manus. I. 34, 35.

युगान्तो॰—As the universe is not destroyed (*i. e.* resolved back—संहृत्य—into its original, matter being indestructible) at the end of each *yuga*, we must understand by Yuga a *Kalpa*, (the period of one thousand quarternions of the yugas). ॰योगनिद्रः—योगनिद्रा, or sleep characterized by contemplation, is one in which consceiousness is not lost but in which the sleeper enjoys communion with other things; see *supra*, X. 14. Vishṇu does not really sleep but only appears to do so (see *Malli.*) being absorbed in meditation; *cf.* आत्मना कृतिना च त्व मात्मन्येव प्रलीयसे। Kum. II. 10. Even for God such contemplation is necessary in order that he should be able to create the world anew. *Cf.* सदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति *&c. Chand. Up.* VI. 2; and आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्… स ऐक्षत लोकान्नु सृज इति। Ait. Up. I. 1. अम्बुमध्यशेते—Vishṇu being the embodiment of सत्त्वगुण, the quality of goodness, firmness, *&c.* which displays itself as the preserving power, the self-existent, all-pervading spirit, is associated with the watery element, which, *according* to the Hindu theorey, spreads everywhere before creation. As such he

is called Nárâyaṇa and is represented as sleeping on Śesha, and floating on the surface of the ocean. See foot-note. The implication of the Śl. is that the ocean also is as permanent as the Supreme Being.

Śl. 7. पक्षच्छिदा etc.—पक्षान् छिनत्तीति पक्षच्छिद्; गोत्रान् mountains भिनत्तीति गोत्रभिद्; both formed by adding the affix क्विप्, which is added to root and then dropped. Indra is supposed to have cut the wings of mountains and made them stationary; see foot-note and *supra* III. 42 and notes thereon. गोत्रभिदा—Indra is also called the breaker or cleaver of mountains. The story is due to the misunderstanding of the word गोत्र. It originally meant a cow-fold, any fence that confines cows-hence the cloud that confines the cows of heaven—the rain-water; *cf.* यो गा उदाजदपधा वलस्य &c. Rigv. II. 12. 3. The word then came to mean 'a mountain'. शरण्यं—शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः able to protect; fr. शरण+य (यत्); see com. on II. 30, *ante*. For Indra's thunderbolt had no power over the sea. See Kum. I. 20; *cf.* Bh. Nît. 76, (इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते)·

उपप्लविनः—उपप्लवः great trouble एषां विद्यते इति those harassed or hard pressed (by their enemies). धर्मोत्तरं—one known for, *i. e.* always ready to do, his duty. धर्मेण (by his sense of duty) उत्तरः (conspicuous) तं; उत्तर when thus used as the latter part of a comp. has the sense of 'excellence;' see *supra*, note on चषकोत्तरा VII. 49. मध्यमं—Here Kâlidâsa seems to have used the word मध्यम in the sense of the central *i. e.* chief king in a *maṇḍala* or circle of kings, who is more powerful than all and is able to protect the weaker party. *Cf. supra*, उपगतोऽपि च मण्डलनाभितां &c. IX. 15. Its technical sense in politics will not suit the context here. For मध्यम in the language of politics means—a king whose territory lies between that of a king seeking conquest and that of his enemy and who is able to help them with army and money if reconciled or to chastise these if at war. Malli. quotes only one line from Káma.; the other is अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः (VIII. 18); this is explained as न संहतयोः एकीभूतयोः तयोः अरिविजिगीष्वोः अनुग्रहे कोशदण्डाभ्यामुपकारे समर्थः तदपेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव व्यस्तयोः एकैकमेव निग्रहीतुं समर्थः एकैकापेक्षया प्रकृष्टबलत्वात् । See Kullûka on Manus. VII. 155.

Śl. 8. रसातलात्—From the nether world to which the earth had sunk in the water. आदिभवेन पुंसा—By the primeval being, *i. e.* Vishṇu, who according to the Váyu-P. assumed the form of a Boar as an animal delighting to sport in water—जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् । See V. P. quoted in the foot-note. According to the Hv. the earth, not being able to bear the weight of the mountains upon it, sank into the unfathomable deep from which it was

raised by Vishṇu assuming the form of the holy Boar (यज्ञवराह); cf. सहस्रशैलगहना विषमा मेदिनी त्वमुत् ।....अशक्ता वै धारयितुमधस्तात्प्राविशत्तथा ॥ पृथिवीं विशतीं दृष्ट्वा तामधो मधुसूदनः । उद्धारार्थं मनश्चक्रे लोकानां हितकाम्यया ॥ भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः । अद्भिः संछादितामुर्वीं स तामार्च्छत्प्रजापतिः ॥ रसातलतले मग्नां रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम् ॥ According to the तैत्तिरीयारण्यक the earth was raised by a black boar with a hundred arms. See com. According to the Tait. Bráh., Prajápati, afterwards known as Brahmá, assumed the form of a boar and raised the earth out of the boundless waters. The Bhâg. P. says that the Varáha issued from the nostrils of Brahmá, as he sat in anxiety on seeing the earth submerged in water, at first of the size of the thumb but suddenly growing to the dimensions of an elephant. See for the story Bh. P. III. 13, Śls. 16–32.

प्रयुक्तो०—प्रयुक्ता उद्वहनस्य क्रिया यस्याः; *lit.* to which the operation of lifting up was directed; *i. e.* which was lifted up. The sense of 'marriage' is also implied, as indicated by the word वक्त्रावरणं. प्रलयप्रवृद्धं—The belief is that at the time of प्रलय or कल्पान्त the waters of the ocean swell up and deluge the whole earth, sweeping away all created things. मुहूर्तं०—This refers to the condition of the earth when it was lifted up, being supported on the tip of his tusk by the Boar. The sheet of waters, quickly receding as the earth was raised up, is compared to a piece of fine cloth with which the face of a girl is covered at the time of marriage. See Din. quoted in the foot-note. The reading ०भरणं found in the MSS. of Malli's com. seems to be a mislection, *as is clear from the way in which he explains the* expression.

Śl. 9. Now the poet describes the sea as a *lover* enjoying the kisses of and allowing himself to be kissed at the same time by his *river-wives.* मुखार्पणेषु-मुखानामर्पणानि मुखार्पणानि *offering up the mouths* for being kissed. The plural indicates frequency of the action.

प्रकृतिः—Here the rivers are fancied as *praudha* (bold or advanced in love-matters) wives as opposed to newly married ones who are coy or bashful. दत्त०—the same as अर्पण above. व्यक्तसहृत्तिः—His behaviour towards his wives, *i. e.* his mode of enjoying sports with them. पाययते—By the rule ' निगरणचलनार्थेभ्यश्च '—*i.e.* "Roots having the sense of 'eating or swallowing and shaking or moving' take the Paras. in the causal even when the fruit of the action goes to the agent"—this should have been पाययति; but the operation of this rule is debarred by the exception न पादम्याङ् &c. Pāṇ. I. 3. 89. (See Malli.)—*i. e.* " But the roots पा to drink, दम् to tame, आयम् to

extend, आयम् to exert oneself, &c. do not take the Paras.;" and sc we have पाययते, दमयते, आययते &c. alone. Of course when the fruit of the action does not accrue to the agent, there is Para. अकर्त्रभिमाये रोपादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । Sid. Kau. सिन्धुः— For the Acc. see com. and A. G. § 44.

Śl. 10. ससत्त्वं—सत्त्वैः सहितं Bah. Comp.; with sea-animals therein. नदीमुखाम्भः—नद्याः (the sing. because Ráma speaks with reference to a particular river) मुखं नदीमुखं तस्याम्भः. This shows that the Vimâna had come by this time over the shore of the sea where a river had joined it. विवृता०—owing to their having their mouths open; *i. e.* having opened their mouths (and then closed them). तिमयः—A monstrous fish having a fabulous length; see com.; probably it was a kind of whale larger than the modern ones. ऊर्ध्वं वित०—As the *timis* closed their mouths the water being compresseed forcibly escaped through the holes in their heads. इति तेषां स्वभावोक्तिः । Châr.

Śl. 11. मातङ्गनक्रैः—मातङ्गाकारा नक्राः तैः a comp. of the शाकपार्थिवादि class. The comp. may also be taken as a Dvandva, मातङ्गाश्च नक्राश्च तैः, but that does not seem to be intended by the poet. सहसो०—suddenly jumping up to the surface. भिन्नान्—divided (on account of the large size of the animals.) कपोल०—कपोलान् संसर्पन्ते इति कपोलसंसर्पिणस्तेषां भावः ०र्पिता तया; on account of their gliding along &c. कर्ण०—क्षणं चामरत्वं क्षण०; Acc. Tat.; कर्णेषु क्षण० कर्णक्षणचामरत्वं; a comp. सुप्सुपा.

Śl. 12. Now the party comes just over the boundary line of the sea. वेला०—वेलाया अनिलः the wind blowing across the shore. प्रसृताः—lying stretched at length. महोर्मिविस्फूर्जथु—the swelling or curling up of the waves, *i. e.* the swelling waves. विस्फूर्जथु is formed from स्फूर्ज् with वि by by means of the affix अथुच् (थु) forming nouns, which is added to verbs having an indicatory टु prefixed, such as वेपृ (टुवेपृ), श्वि (टुओश्वि), स्फूर्ज् &c.; वेपथु, श्वयथु, स्फूर्जथु, &c. ०निर्विशेषाः—०विस्फूर्जथोः निर्गतः विशेषः येषां; not differing from, undistinguishable from. This indicates the hugeness and great length of the serpents. The serpents were stretched at length just near the edge of the water and were so huge that they appeared just like the swelling waves of the ocean that heaved near them and were not to be distinguished from them from a distance. सूर्यांशु०—Whose lustre was increased (*i. e.* which appeared more brilliant) as the sun's rays flashed back from them. व्यज्यन्ते—The serpents could only be distinguished as such from the waves by &c. It is a belief common in India that serpents of the best class and large in size carry a gem (a sort of phosphorescent stone), in their hoods wh...

they can even take away and move by its light. See *supra* 7. For a similar idea *cf.* दिङ्मातङ्गकृताच्छिदुहद्रिर्मिभिः मरालस्थितिरत्ननीलैः । राज सर्पावलिरुल्लसन्ती तरङ्गमालेव नभोर्णवस्य ॥

Śl. 13. अधरस्पर्धिषु—अधरेण स्पर्धन्ते इति अधरस्पर्धीनि ॰स्पर्धिनो वा तैः rivalling, vying with (in redness), is a forcible way of saying 'resembling.' Lips are generally compared to corals; here the comparison is reversed. ऊर्ध्वाङ्कुर॰—ऊर्ध्वाश्च ते अङ्कुराश्च तैः प्रोतं (p. p. p. of वे 1 conj. with प्र to pierce, to sew)—pierced in, entered into—मुखं यस्य. As the *conch-shells were forcibly cast over* the coral-creepers, their mouths got fixed into the projecting points of the corals and then drifted on with great difficulty. शङ्ख॰—is derived as शं happiness खनति जनयति; from खन् and affix अ (ड) or शं खं cavity अस्य ; or शाम्यति (शामयतीत्यर्थः । *to be taken in the caus. sense*) अलक्ष्मीं misery इति from शम् with the affix ख Uṇâdi I. 102.

Śl. 14. A huge cloud was being formed over a waterpool. To a spectator from above the column of vapour over the vertex of the waterpool would appear to be itself whirling round. This is *poetically described as a cloud being caught into the cavity of* a water-pool and being whirled round, thus looking like the mountain Mandàra when the ocean was being churned. There may be a reference here to the phenomenon of water-spouts. भूयिष्ठं—अतिशयेन बहु सुयिष्ठं very much like.

Śl. 15. अयश्चक्रनिभस्य—अयसः चक्रं अयश्चक्रं तेन सदृशः अयश्चक्रनिभः a nitya-samâsa; the words निभ, संकाश &c. when forming the latter members of compounds express resemblence; *cf.* स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतिकाशोपमादयः । Ak. II. 10. 37. तमालताली॰—(1) तमालानां तालीनां च वनराजिभिः नीला; (2) ॰राजीवन्नीला when going with फलङ्कलेखा.

Śl. between 15 & 16. निस्त्रिंशकल्पस्य—almost resembling a sword in blackness. अरालभ्रु—अराले crooked, arched भ्रुवौ eye-brows यस्याः.

Śl. 16. केतक—केतकानां रेणवः केतकीरेणवस्तैः. The Ketaka is very rich in pollen. It has thick fragrant leaves of a yellow colour and is much liked by women. संभावयति—decorates. आयताक्षि—आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी; long eyes were considered a mark of beauty. आयताक्षं—*v. l.* qualifies आननं (the face having). मण्डनकाल॰—See Malli.; the delay or loss of time to be caused by the act of decoration of Sitâ were she to do it herself, objective Gen.; Châr. and Din. explain this as मण्डनस्य कालस्य हानिः loss of the *time of, i. e.* delaying the act of. अतएवैतीर—and so supplies the decoration at once. विम्बा धर॰—explains the अक्षमत्व. बिम्बाधर is a comp. of the

राकाराधिवादि class; see foot-note. If dissolved as बिम्बमिवाधरः the comp. would be अधरबिम्ब like मुखकमलं. Vámana also suggests the alternate dissolution बिम्बमधरं inferior to यस्मात्. Ráma says this merely to please his wife. He was not so impatient as to have thought of kissing his wife so openly.

Śl. 17. सैकतभिन्न॰—सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे इति सैकतं a sandy bank; fr. सिकता + अण् (अ) showing possession and signifying land; see Páṇ. V. 2. 104, 105. For comp. see Malli.; शुक्तिभिः (the Inst. is हेतौ) पर्यस्तानि scattered by reason of the pearl-shells being broken, i. e. split open. Chār. and Din. solve the comp. as ॰शुक्तिभ्यः पर्यस्तं &c. मुहूर्तेन—in a short space of time. मुहूर्तं as a measure of time means 2 ghaṭikas (48 minutes); see Ak. फलावृ॰—Dissolve फलावर्जिताः पूगाः तेषां माला यस्मिन्. The areca-palm grows straight up and is not bent down by its fruit. So it seems Káli. had not seen it personally.

Śl. 18 करभोरु—Voc. sing. of करभोरू. Malli. takes करभ in the sense of 'the curved part of the palm between the wrist and the small finger' the comparison signifying that the thigh is fleshy and tapering like it. The commentators, howevers more generally understand करभ in the sense of 'the trunk (it, upper part) of an elephant;' and Káli. also seems to use it in that sense; cf. नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात् &c. Kum. I. 36; also द्विरदनासोरू Bhaṭṭi. IV. 17. The fem. affix ऊ is added to compounds having ऊरु for their latter member and a word expressive of an उपमान for their first; see com. मृगप्रेक्षिणि—॰प्रेक्षिणी one who habitually sees like—has eyes like those of—a deer; fr. ईक्ष् with प्र and aff. इन् added ताच्छील्ये: see Hemá.'s remark in the foot-note. See Śák. I. 8. विदूरीभवतः—fast receding farther and farther. विशेषेण दूरः विदूरः; न विदूरः अविदूरः; अवि॰ विदूरः संपद्यमानः विदूरीभवन्; तस्मात्. निष्पतन्तीव—As the sea was being fast distanced the earth seemed to emerge from it with equal rapidity. For a similar description see Śák. quoted in the foot-note.

Śl. 19. क्वचित्—क्वचित्—now, at another time. Cf. for a similar use—क्वचित्तदश्रुपो विललाप च क्वचित् क्वचित्प्रचस्खाल पपात च क्वचित्। अतो व्रजन् भक्तिवशेन दुःखितश्चचार बह्वीरदशाः पथि क्रियाः। Budh. Ch. VI. 68. सुराणां पथा—The path or region of gods which is higher than that of the clouds, which in its turn is higher than that of the birds. संचरते—चर् with सम् is A'tm. when used with a noun in the Inst. case; see com. पततां—of birds; पतति इति पतत् a bird; fr. पत् and aff. अत् (शतृ). यथाविधः—यथा विधा यस्य.

Śl. 20. महेन्द्र॰—महेन्द्रस्य द्विपः महेन्द्रद्विपः तस्य दानं rut, तस्य गन्धः अस्यास्तीति। 'इति सौरभ्यमाह' Hemá. Some grammarians (and Malli.

among them; see his com. on IV. 45) object to the final इ being added here (the proper form being गन्धः), as the Vârttika गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं requires that the smell should be natural with the thing; and according to them recourse should be had to the Sûtra 'अल्पाख्यायाम्' Pâṇ V. 4. 136, and this should be explained as ॰दानस्य गन्धः लेशः अस्त्यस्मिन् इति ॰गन्धि. *Cf.* Hemâdri—"महेन्द्रद्विपदानगन्धीत्यत्र गन्धशब्दस्याल्पपर्यायत्वादल्पस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोर्मान्द्यम् ." But it is shown (see our notes on IV. 45) that the best grammarians do not hold this view, and so the form is correct.

त्रिमार्गगा—The Ganges, lit. the river that flows in three courses, *viz.* one in the sky, one on earth and one in the nether world. विमर्द—*lit.* rubbing against; hence close or hard contact with. विनयोवनं—the noon; तस्मादुत्तिष्ठन्तीति; fr. स्था with उद्+अ (क), see *supra* XI. 16. आचामति—*lit.* drinks up; hence absorbs, completely dries up; see *supra* IX. 68; Kum. VIII. 25.

Śl. 21. चण्डि—O passionate one, O you with deliacte feelings, often used like मामिनि as a term of endearment. According to lexicographers चण्डी means one who is extremely irascible, one whose delicacy of feelings is easily affected; hence one having a high sense of personal dignity. Commentators, however, have exerted their ingenuity for nothing in justifying the use of the term; *cf.* Hemâdri-सविद्युतं घनं दृष्ट्वा श्यामवर्णसाम्याद्रामः स्वयन्तरयुक इति सीतायाः कोपोऽभूदिति चण्डिपदम् । Châr. and Suma. also have—विद्युद्युक्तं मेघमालोक्य वर्णसाम्याच्छ्यामोऽसौ रामः स्वयन्तरसङ्गीति सीतायाः कोपे समुत्पन्ने ज्ञाताभिप्रायस्य चण्डीति संबोधनम् । आसुजति—gives; it may also mean—sets or places on; see XII. 86, XVII. 25. उद्भिन्न—उद्भिन्नं manifested विद्युद्वलयं a ring of lightning यस्य. The उत्प्रेक्षा is based on this.

Śl. 22. जनस्थान—see *supra*, XII. 42. अपोढविघ्नं—अपोढा विघ्ना यस्मात् तत् चीरभृत—चीराणि bark-garments बिभर्ति इति. यथास्वं—according to one's proprietory right, i. e. each Rishi occupying the hermitage that was his. आश्रममण्डलानि—The hermitages and their environs. Each hermitage had a large compound surrounding it; *cf.* आभोग in आश्रमाभोग Śâk. I. p. 15. The chief Rishi had his dwelling in the centre, while ordinary hermits lived in huts built round it.

Śl. 23. स्थली—a natural level spot of ground (as opposed to स्थला which is artificial); see Kum. IV. 4. नूपुर—*m. n.* is a foot-ornament, worn on the ankle. It is furnished with a number of very tiny bells which produce a jingling sound at each step. The foot-ornament was thrown down by Sitâ as she was being carried away by Râvaṇa, in the hope that, should it meet Râma's eye, it might give him a clue as to the direction in which she was

carried away. See Rámá. A'ra. K. 52, 29. त्वच्चरणा०—तव चरणस्त्वच्चरणः; त्वच्चरण एव अरविन्दं तस्माद् विश्लेषः &c.; see com. बद्धमौनं—Hemá. remarks—यः किल विरही सोऽवश्यं भुवि पतति मौनी भवति ।

Chári., followed by Dinakara, observes (see foot-note) that according to tradition Káli. ingenuously refers to the *mantra* 'हंसः' which he practised and worshipped as a deity. "This refers to the practice of making a संकल्प or a solemn vow to perform a daily observance of the Mantra generally known as अजपा after the morning ablutions attended with the necessary sacred precepts connected therewith. The Mantra consists of the syllable हंसः. By inhaling one's breath the syllable हं is produced; and by exhaling the breath the syllable सः is brought forth; and thus it indicates the mystic syllable सोहं of the Vedánta doctrine. The Mantra that is given in the *Tantra* book is as follows:—उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात्प्राणश्च हंसाख्यः आत्माकारेण संस्थितः ॥ नाभेरुच्छ्वस्य निःश्वासाद्धृदयाग्रे व्यवस्थितः । षष्टिश्वासैर्भवेत्प्राणः षट्प्राणा नाडिका मताः ॥ षष्टिनाड्यस्त्वहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ॥ जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् । विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ॥ अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी ॥ इति । Thus a pious Bráhmaṇa who after morning devotions makes a संकल्प of this अजपा or अजपेय has not to mutter any actual *japa*; but the breaths he takes in and gives out during day and night make up that जप." Nandargikar.

Śl. 24. भीरु—Voc. sing. of भीरू a timid woman; fr. भी+रु (क्रु); also रुक्; so we have भीरुक also. Malli. justifies the form by adding the fem. ऊ which is then declined like नदी. Mark the propriety of the word. As soon as Ráma uttered the word रक्षसा Sítá gave a start, and so Ráma addresses her as such. He also adds अपनीता (not अपनीयते). Here अप has the sense of 'force;' forcibly carried away.

आवर्जितनम्रशाखाभिः—Really the leaves of the creepers were drooping under the influence of the midday-sun. But Ráma transfers his own thoughts to them. This is what the English critics call 'the Pathetic Fallacy.' Perhaps the creepers wanted to do some service to the divine Ráma, as the poet says. See Manu. quoted in the com., whose statement is borne out by the experiments of Sir Jagadishachandra Bose.

Śl. 25 ०निरपेक्षाः—निर्गता अपेक्षा expectancy यासां indifferent to, not caring for, browsing. अगतिज्ञं—गतिं जानातीति गतिज्ञः from ज्ञा with अ (क); or जानातीति ज्ञः; गतेः ज्ञः &c. who knows the destination; न गतिज्ञः अगतिज्ञः तम्. व्यापारयन्त्यः—व्यापारयन्ति pre. p. fem. form of the cau. of

दृ with वि and आ, 6 A'.; directing their glances towards. उत्पक्ष्म॰—उद्गता raised up पक्ष्मणां राजिः येषां तानि। समवोधयत्—Cf. Rāmā. Ar. K. Ch. 64 quoted in the foot-note.

Śl. 26. माल्यवतः—माल्यवान् पारियात्रिकः Hemā. Mályavat is described as one of the smaller mountain-ranges of India; but it has not been identified with any mountain of modern name. It must be somewhere in the territory of Mysore or somewhere near it, as Rāma is described to have lived upon it after he killed Váli, and set Sugrīva on the throne; see Rāmā-Kish. K. 28. अम्बरलेखि—अम्बरं लिखतीति, aff. इन्; scratching, i.e. touching the sky. विसृष्टं—As the action of each is separate the sing. is used; when two persons do a work jointly, the dual is used.

Śl. 27. कादम्बं—The flower of the Kadamba tree which puts forth flowers at the rumbling of new clouds; see Megh. I. 25, Utt. III. 20. For a different sense see *infra*, 55. अर्धोद्गत॰—अर्धं यथा तथा उद्गताः केसराः यस्य तत्. स्निग्ध—pleasing, agreeable; see I, 36. असह्यानि—Because all these together with the new clouds served as excitants of passion.

Śl. 28. कम्पोत्तरं—कम्पः उत्तरः prominent यस्मिन्; marked by *tremor; hence fall of &c.; for* उत्तर *see* धर्मोत्तर *supra, Śl* 7. भीरु—*is* again used appropriately; it explains the *Kampa.* Chār. says that the quaking was due to Sītā's suddenly hearing a thunder clap; जलदगर्जितभयात्सकम्पया त्वया क्रियमाणमित्यर्थः। But such a supposition is not necessary, *cf.* Kum. शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च। III. 17. उपगूढं-an embrace or clasping of; the त is added भावे (उपगूहनं) गुहा॰—गुहासु विसरन्तीति तच्छीलानि, *spreading or reverberating in the caves*; hence produced; *cf. supra* गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं II. 28. घन॰—may also mean, but not preferably, घनानि deep गर्जितानि.

Śl. 29. आसारसिक्त॰—आसार a sharp heavy shower of rain. ॰आस्यथोगात्—on account of the vapour rising forth from the parched ground; this vapour is compared to the smoke rising up from the fire at a nuptial sacrifice which has to be inhaled by the newly-married couple. विभिन्नकोशैः—with the buds opened. कोश is the fold of the petals; *hence the bud.* विडम्ब्यमाना—Being (*imperfectly*) imitated; this *word* is used when the *imitation is not complete.* ॰कन्दलैः—The flowers of the Kandali plant which is a small plant having bright red flowers; it cannot be the plantain tree as given in Apte's Dic; for Kāli. speaks of the Kandali as having a series of flowers which the plantain tree has not got. See Vik. IV. 5 quoted in *foot-note.* विवाह॰—*see supra*, VII 22.

Śl. 30. उपान्त०—उपान्ते वानीराणां वनैः उपगूढानि covered or screened (the sense here is different from that in Śl. 28 above) तैः. आलक्ष्य—a little seen, because of the great distance. सरसि मत्ताः सारसाः aquatic birds such as ducks, geese, &c. पिबतीव खेदात्—Rāma looked intently at the waters; he says, however, my sight is drinking up the waters, as it were, being fatigued on account of its having to descend here from a great height. See foot-note. पम्पास०—Pampā a river which rises in the Ṛshyamuka mountain and falls into the *Tungabhadra*, but either swollen in the middle into the form of a lake or passing through it. It is described in the Rāmā. as a lake of enchanting appearance one mile round. Its transparent and extremely sweet water is covered with beautiful lotuses of various kinds. Ducks and geese play upon its surface and bees hover over the lotuses and water birds of radiant plumage crowd its water and the green margin around. The banks are covered with trees ever loaded with fruits and flowers which wave beautifully as a gentle breeze blows over them and spread a delicious perfume all round. See Rāma. Ara. K. canto 73 and Kis. K. canto I.

Śl. 31. रथाङ्ग०—रथाङ्गं—(part of a chariot *i. e.* चक्र) नाम यस्य असौ रथाङ्गनामा the Chakrawaka bird, sometimes called चक्र also. अविप्रयुक्तानि—Because they were not cursed then. It is said that Rāma, sitting on the bank of Pampā was bemoaning the loss of Sītā when the Chakravākas laughed at him. On perceiving this Rāma cursed them perpetually to suffer nightly separation: see *supra* VIII. 56. अन्योन्य &c.—अन्योन्यस्मै दत्तानि उत्पलकेसराणि यैः तानि. दूरान्तर०—दूरं च तदन्तरं च तत्र वर्तते असौ तेन. सस्पृहं—स्पृहया सहितं यथा तथा, longingly; I envied their lot; thought them to be more fortunate.

Śl. 32. इमां—अमूं would have been better, as referring to a thing at a distance. सदाशोकलतां—Kāli. seems to use the word लता in the sense of a 'branch'; *cf.* धृतचन्दनलतः (दक्षिणानिलः) Kum. VIII. 25. स्तनाभिराम &c.—स्तनौ इव अभिरामौ स्तबकौ ताभ्यामभिनम्राम्; for th comparison, *cf.* पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः &c. Kum. III. 39. This also shows that the branch is meant, as the load of two bunches of flowers cannot cause a tree, however small, to bend. परिरब्धुकामः—Notice that the nasal of the infinitive is dropped before काम and मनस्. This indicates उन्माद on Rāma's part, which the Sāh. Dar. defines as 'चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः। Derangement of the mind due to love, or grief, or fear &c. Purūravas in the Vik. IV. also feels a similar desire—ग्रन्थदस्याः स्तनयुग्मा[illegible] परिष्वङ्गप्रणयं

Śl. 30. वनान्त°—उपान्ते वानीराणां वनैः उपगूढानि covered or screened (the sense here is different from that in Śl. 28 above) तैः. आलक्ष्य—a little seen, because of the great distance. सरांसि मत्ताः सारसाः aquatic birds such as ducks, geese, &c. पिबतीव खेदात्—Râma looked intently at the waters; he says, however, my sight is drinking up the waters, as it were, being fatigued on account of its having to descend here from a great height. See foot-note. पम्पासः—Pampâ a river which rises in the Ṛshyamuka mountain and falls into the *Tungabhadra*, but either swollen in the middle into the form of a lake or passing through it. It is described in the Râmâ. as a lake of enchanting appearance one mile round. Its transparent and extremely sweet water is covered with beautiful lotuses of various kinds. Ducks and geese play upon its surface and bees hover over the lotuses and water birds of radiant plumage crowd its water and the green margin around. The banks are covered with trees ever loaded with fruits and flowers which wave beautifully as a gentle breeze blows over them and spread a delicious perfume all round. See Râma. Ara. K. canto 73 and Kis. K. canto I.

Śl. 31. रथाङ्ग°—रथाङ्गं—(part of a chariot *i. e.* चक्र) नाम यस्य असौ रथाङ्गनामा the Chakrawaka bird, sometimes called चक्र also. अवियुक्तानि—Because they were not cursed then. It is said that Râma, sitting on the bank of Pampâ was bemoaning the loss of Sitâ when the Chakravâkas laughed at him. On perceiving this Râma cursed them perpetually to suffer nightly separation: see *supra* VIII. 56. अन्योन्य &c.—अन्योन्यस्मै दत्तानि उत्पलकेसराणि यैः तानि. दूरान्तर°—दूरं च तदन्तरं च तत्र वर्तते असौ तेन. सस्पृहं—स्पृहया सहितं यथा तथा. longingly; I envied their lot; thought them to be more fortunate.

Śl. 32. इमां—अमूं would have been better, as referring to a thing at a distance. तटाशोकलतां—Kâli. seems to use the word लता in the sense of a 'branch'; *cf.* घृतचन्दनलतः (दक्षिणानिलः) Kum. VIII. 25. स्तनाभिराम &c.—स्तनौ इव अभिरामौ स्तबकौ ताभ्यामभिनम्राम्; for the comparison, *cf.* पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः &c. Kum. III. 39. This also shows that the branch is meant, as the load of two bunches of flowers cannot cause a tree, however small, to bend. परिरब्धुकामः—Notice that the nasal of the infinitive is dropped before काम and मनस्. This indicates उन्माद on Râma's part, which the Sâh. Dar. defines as 'चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः। Derangement of the mind due to love, or grief, or fear &c. Purûravas in the Vik. IV also feels a similar desire—स्यादस्याः नियतानुकारिण्याः परिष्वङ्गस्पर्श;

Bráhmaṇs. As Indra he aspired to the possession of Śachī and demanded her to become his consort. By the advice of Bṛhaspati, she agreed to comply with his request provided he came to her in a litter borne by great Ṛshis. Accordingly thousands of great Munis were summoned to bear the litter of Nahusha through the air. On one occasion while the Ṛshis were carrying him they asked him if he did not consider the Bráhmaṇas and the Vedas as the supreme authority. He not only replied in the negative to this but touched with his foot the great sage Agastya. The sage in anger cried out—'Fall thou a serpent' and Nahusha fell from his exalted state and became a serpent.* See Udyog. Par. Adh. 10–16. At the supplication of Nahusha, Agastya put a limitation to the curse; and according to one version Nahusha was freed from the accursed form by his philosophical discussion with Yudhisthira, and again ascended to heaven clothed in a celestial body. He thus relates his story to Yud. (Vana. Par. Adh. 180) नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ । प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामभजत्तदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम । ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ *Cf.* भुक्त्वापि राज्यं दिवि दैवतानां शतक्रतौ वृत्रभयात्प्रनष्टे । दर्पान्महर्षीनपि वाहयित्वा कामेष्वतृप्तो नहुषः पपात ॥ Budh. XI. 14. Manu says—By sacrifices, his austere devotion, sacred study, self-restraint and valour, Nahusha obtained the undisturbed sovereignty of the three worlds. But through want of humility he was utterly ruined. तस्याविलाम्भः&c.—Agastya was made regent of the star Canopies, in the south, which bears his name. At the rise of this star which happens between the latter half of Śrávaṇa and the first half of Bhádrapada (between 16th July and August) the waters on earth are said to become purified. See note on IV. 21 and Bṛhatsam. अगस्त्यचार Adh. XII.

Śl. 37. त्रेताग्नि॰—त्रेता the three fires taken collectively; see foot-note; त्रेता चासौ अग्निश्च त्रेताग्निः the three-fold fire. The three fires usually worshipped by an Agnihotrin are गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिणाग्नि; *Cf.* पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ Manu. IV. 231. धूमस्य अर्धं धूमार्धं; now see Sanj.; the

---

* यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् । अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् । वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले । दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् । विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ &c.

top of the column of smoke. अनिन्द्यकीर्तेः—न निन्द्या अनिन्द्या, अनिन्द्या कीर्तिर्यस्य Because Agastya had done nothing wrong or derogatory to his dignity. आक्रान्त॰—This shows that the Pushpaka was not passing at a great height as the column of smoke reached it when it came above the spot. हविः॰—हविषां गन्धः हविर्गन्धः सोऽस्यास्तीति, by adding इन्; bearing, charged with the smell of the holy oblations. रजोविमुक्तः—*Freed from impurity (the effect of Rajas).* Because the smoke arising from the sacrificial fires is purifying; *Cf. supra* I. 53. लघिमानं समः॰—On inhaling the smoke Ráma felt a sort of mental freshness and ease and so calls his mind as being disburdened of its impurity.

Śl. 38. शातकर्णि—The sage Śâtakarṇi, also called Mándakarṇi, lived in the Daṇḍaka forest. He practised penance for 10000 years, standing in water and living on nothing but air. This alarmed the gods, who sent down five principal nymphs to *lure him away from his penance. They succeeded and by* the power of his penance the sage created a lake and a house under it for the enjoyment of the company of the five Apsarases, after whom the lake was called Panchápsaras. *Cf.* स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः। दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः।...........ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः। प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः। नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः। तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहम्॥ तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखं। रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम्॥ तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः। श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः॥ See Rámá. Ar. canto 9.

विहारवारि—विहारार्थं वारि विहारवारि. मेघान्तरा॰—The circular tank with its surrounding forests is compared to the disk of the moon seen through the screen of clouds.

Śl. 39. पुरा—Formerly, *i. e.* before he was lured into the trap of the youth of the five nymphs. दर्भाङ्कुर॰—दर्भाङ्कुरा एव दर्भा॰त्रं तेन वृत्तिर्यस्य. Who lived upon the tender blades of Kuśa grass alone. चरन् मृगैः सार्धं—It is not unusual to read of sages as living like deer feeding on *grass*, fruits and water alone and even assuming their forms and associating with them. Thus Ṛshyaśṛnga is described as being born of a doe (see note on ऋष्य॰ X. 4); अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान्। Vik. IV. p. 111. समाधि॰—समाधि Restraining of the mind, abstract meditation. Concentration of the mind *on one object, viz.* the supreme spirit; hence *penance, as meditation* forms the chief part of it; see Kum. V. 2 and *cf.* अस्त्येतदन्यसमा—

धिर्मरतं देवानां; Śak. I. p. 13 किल—as history tells us. पद्माप्सरो॰—see Malli.; we might also dissolve ॰कूटे यस्य: कूटबन्ध: तं was caught into the trap of. कूट is anything that deceives by its being apparently harmless but really harmful; hence a trap or snare. The figure is probably suggested by the मृगचारित of the sage. See Malli.

Śl. 40. अन्तर्हित॰—अन्तर्हित: concealed, lying under the surface of water, तोय: तं (also n.) मजतीति तस्य. *cf. infra* XIX. 9. प्रसक्तसंगीत॰—प्रसक्त: continuous; संगीताय संगीतार्था: वा मृदङ्गा: संगीतमृदङ्गा: तेषां घोष:; now see Sanj.; or प्रसक्तं यत्संगीतं तत्र मृदङ्गघोष:. *cf.* संगीताय प्रहतमुरजा: स्निग्धगंभीरघोषम् । Meg. II. 1. several tabors, it seems were being played upon, as the sound of one tabor could not have been sufficient to resound through the upper terraces of the Pushpaka. Tabors, as the name मृदङ्ग (मृद् earth अङ्गमस्य) shows, were originally made of clay, and then of wood, the modern *tabalá* being a later invention. The Mrdanga is an essential constituent of the Indian Musical apparatus. चन्द्रशाला:—the apartments on the top. चन्द्र॰ is a room on the top of a house (शिरोगृहं) so called probably because it was fitted for the enjoyment of moon-light therein. प्रतिश्रुत्—an echo; occurs again at XVI. 31.

Śl. 41. एधवतां—एधा: विद्यन्ते एषां; एध m. fuel; fr. एध् 1 A. to grow, to swell and अ (घञ्); also एधस् n. ललाटंतप॰—scorching the forehead. The nasal of ललाट is retained when followed by तप् with the affix अ (खश्), see com., so असूर्यंपश्या राजदारा:. सप्तसप्ति:—having seven horses (सप्त सप्तयो यस्य), the sun. *Cf.* सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । Sauraśūkta. Some explain this as सप्तप्रमाणानां सप्ति: प्रवृत्तिर्यस्मात् । सप्त शीर्षण्या: प्राणा इति श्रुते: । सप्ति, however, in the Veda means a ray, and सप्त spreading; he of spreading rays. तपस्यति—तपश्चरति तपस्यति; a verb from तपस् ; see com. The penance referred to here is called पञ्चाग्निसाधन or penance practised with a view to obtain super-human powers, i n the midst of four fires on four sides with the summer sun shinning on the forehead, the sun being regarded as a form of fire (see foot-note). *Cf.* Manu—ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिक: । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तप: ॥ VI. 23. For a description of such Yogins, see Indian Wisdom by Monier Williams, pp. 104, 105. सुतीक्ष्ण:—Ráma passed some days with Sítá and Lakshmaṇa in the hermitage of this sage, during his wandering in the Daṇḍaka forest. The sage received him with the greatest kindness and delivered over to him the worlds he had acquired by the merit of his austerities. See Rámá. Ara. K. cantos 7, 8. चरितेन दान्त —as explained in the next śl.

Sl. 42. सहासं०—हासेन सहितं सहासं; now see com.; the nymphs cast amorous glances at him smiling at the same time to win his affection. स्रस्तार्ध०—This was another trick used by them to attract his attention. अर्ध does not mean exactly a half here, but only a part; see com. मेखलानि—Under some pretext, such as adjusting their lower garment, they exposed their waist-bands, i. e. those parts of their body. नालं विकर्तुं—brings out his धैर्य which is defined as 'व्यवसायादचलनं धैर्य विघ्ने महत्यपि।' Cf. Sah. Dar. III. 53. and विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः। Kum. I. 54, also III. 40. जनितेन्द्रशङ्कं—जनिता इन्द्रस्य शङ्का (of course by his penance) येन. Indra is represented as getting alarmed when a mortal practises unusual austerities, fearing he might aim at his post. See supra VIII. 79, and our note thereon. Cf. तपोविशेषपरि शङ्कितस्य महेन्द्रस्य Vik. I. p. 10.

विभ्रम—is any action under the influence of passion, such as rising from one's seat apparently without any reason, getting angry without any cause, meddling with one's dress, a garland etc, gestures etc.; hence Malli. dissolves the comp. as विभ्रमा एव चेष्टितानि; cf. IX. 59.

Sl. 43. अक्षमालावलयं—having the rosary of Akshas for a bracelet i. e. the rosary round the wrist; अक्ष the seed of the tree called Elæocarpus Ganitrus). Some take अक्ष to mean the letters of the alphabet from अ to क्ष, hence a rosary consisting of these, or of fifty beads; अकारादिक्षकारान्तः अक्षः तत्कृता तत्प्रतिनिधीभूता वा माला। तथा च गौतमीये-पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता जपकर्मसु। अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्तिता॥...अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः॥ मृगाणां—objective gen. कण्डूयितारं-the scratcher of; noun in तृ, from कण्डू; कण्डू belongs to a class of words which are regarded as nouns and roots and which when roots take य; by कण्ड्वादिभ्यो यक्। Pán. III. 1. 27. कण्डूयति-ते. कुशसूचि० Malli. understands by this 'which cuts the Kuśas in the condition of Sûchis, i. e. when very tender, just sprouting up. Chár. and Din. also take कुशसूचि०-to mean the same when they say—कुशाः सूचय इव (taking it as an उपमितसमास like मुखं चन्द्र इव)-अल्पप्ररोहान् the tender sprouts; but here the identification of कुश with सूचि is not complete; so Malli.'s way is better. Or we may dissolve with हेमाद्रि as कुशानां सूचीर्लुनातीति; but this is not so good as the first; for this will simply mean 'he cuts off the tips of the Kuśa grass, which may not be fresh or broughby himself.

सभाजने—सभाजन a n. from सभाज् 10th cl. to honour, to greet. The loc. sometimes denotes the object or purpose for which a thing is done; see Malli. ऊर्ध्वबाहुः—Who had his left arm always raised up;

this is also a part of the penance. This and the other epithets show that he was practising penance for securing the तपोलोक. *cf.* ऊर्ध्वहस्ता रविदृगस्त्वेकाङ्क्षिस्थाननिश्चलाः। स्थाणुसाम्योपमभावा मृगकण्डूतिशोल्पशः। मज्ञासुष-स्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥ प्राञ्चं—adv. favourably or conformably to; Malli. connects this with इतः—so as to favour this act—to show that he really means it. इतः may also be taken in the sense of 'in this direction, towards us.'

Śl. 44. वाचंयम॰—खच् (अ) is added to यम् when वाच् is used as an उपपद् and a vow is indicated; in the case of the words वाचंयम and पुरंदर अम् comes in irregularly (निपात्यते); see Pán. III. 2. 40, and VI. 3. 69 quoted by Malli. किंचित्—is better construed with कम्पेन (as done by Malli. मूर्धानं किंचित्कम्पयित्वा) than with प्रतिगृह्य which will mean 'having slightly acknowledged my salutation and will detract from the sage's devotion to Ráma. व्यवधान—obstruction its being concealed by. सहस्रा॰—सहस्रं अर्चिषः अर्चींषि वा यस्य असौ सहस्रार्चिः। the sun. For he had fixed his eyes on the sun when practising penance.

Śl. 45. शरण्यं—able to grant protection; where travellers can find protection. शरभङ्ग॰—Sarabhanga was a sage whose hermitage was visited by Ráma during his journey to the south through the Dandaka forest, after he had killed Virádha. See Rámá. Aranya. canto 5. आहिताग्निः—आहितः अग्निः येन who had maintained perpetually the sacred fire. The fires generally worshipped by an Agnihotri are three:—दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः। Amara. The fire is kept perpetually in the Kunda called गार्हपत्य. तनुमत्यहौषीत्—When Sarabhanga saw Ráma he said that the fruit of his austerities was gained in that he beheld him and that he would then depart to the highest heaven. He then prepared a fire and entered it; as his body was consumed there arose from the fire a beautiful youth and in that form Sara, departed to the world of Brahman. ततोऽग्निं समाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवत्। शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम्॥ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत। उत्थायाग्निचयात्तस्मात् शरभङ्गो व्यरोचत। स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम्। देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत। Ráma. Aran. 5.

Śl. 46. सुपित्र्य॰—Malli. takes संमत्य in the sense of 'excellent, of a good sort' and with greater propriety. Some commentators take it in the sense of प्राप्य to be got from, but there is no propriety in this. सुतेष्विव—Because they were reared like sons. For the idea of trees receiving guests, *cf.* मम इह इवार्थं पुष्पवृष्टिं किरन्तः कमलतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि॥ Nág. I. 11.

Śl. 47. धारास्वनो°—This and the following epithet qualify चित्रकूट and ककुद्मन् (a huge bull with a prominent hump), the former being compared to the latter. (1) उद्गिरत्यात उद्गारि sending forth a sound, resounding. धाराणां (of the streams) स्वनाः तैः उद्गारि दरी एव मुखं यस्य *with its mouth-like valley resounding with the sounds* &c.; (2) धारया continuously स्वनोद्गारि sending forth the sound of his bellowing दरीवत् valley-like (large and deep) मुखं यस्य. शृङ्गाग्र°—(1) शृङ्गाग्रे on the top of its peak लग्नः अम्बुद एव वप्रपङ्कः यस्य a cloud looking like the mud got in butting sports; (2) शृङ्गाग्रयोः *on the tips of his horns लग्नःअम्बुदवत् darkish like a cloud वप्रपङ्कः यस्य.* वप्रपङ्क—Here वप्र stands for वप्रक्रीडा; वप्र is properly a rampart; hence any thing resembling it, such as the bank of a river, the slope of a mountain, &c.—क्रीडा is the sport enjoyed by bulls, elephants, &c. of butting against such a thing or tearing up the earth from it by *means of horns or tusks. उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते ।* Śabdārṇava. पङ्क is the mud attaching to the body in this operation. बध्नाति—*holds fast, rivets.* बन्धुर°—*having some parts elevated* and some depressed as required for the sake of beauty, hence beautiful-limbed. ककुद्मान्—प्रशस्ता or अतिशयिता ककुद् (hump) अस्यास्तीति a bull with a large hump. चित्रकूटः—see *supra* XII. 15.

Śl. 48. प्रसन्न°—applies to both—सरित् and मुक्तावली. प्रसन्न (1) clear, limpid; (2) clean, bright. स्तिमित (1) steady; (2) fixed; प्रवाह (1) flow; (2) weaving, arrangement. विदूरा°—The existence (भाव) of the great intervening distance or its being at a very great distance (from us). मन्दाकिनी—A river near Chitrakúta in Bundelkhanda. नगोपकण्ठे—नगस्य उपकण्ठे; उपगतः कण्ठमुपकण्ठः A prádi. Tat. *Kálidása uses this word in the sense of the ground near (here* the foot of the mountain); *cf. supra* नगरोपकण्ठे V. 61; उपकण्ठं महोदधेः IV. 34.

Śl. 49. सुजातः—Well born, *i. e.* with all parts grown; *cf. supra* सुजातयोः पङ्कजकोषयोः; III. 8; or forbunate in that it had the good *fortune to have its leaf used as your ear-ornament.* अनुगिरे—The final अ is optionally added to गिरि at the end of an Avya.; so अनुगिरि also. यवाङ्कुरा°—The comp. must be dissolved as Malli. does. यवाङ्कुरवत् can not be connected with शोभी as proposed by Mr. S. P. Pandit. There is no propriety also in saying that the Tamála *leaf-ornament shone like yavankura as the one is yellowsh white* while the other is dark. अवतंसः—also witten as वतंस.

Śl. 50. अनिग्रह°—निग्रह punishment; see com.; *for a similar* description, *cf.* Káda. अहो प्रभावो महात्मनाम्। अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरो-

धमुपशान्तान्तरात्मानः तिर्यञ्चोपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । Also *supra* II. 14– फलबन्धि०—फलानि बध्नन्तीति फलबन्धिनः; now see com.; *cf.* Śak. VII. 30. अत्रेः—Atri–a well known sage of Vedic reputation. He is also the author of a code of laws known as अत्रिस्मृति or अत्रिसंहिता. See *supra* II. 75. आविष्कृतोद०—उदग्रतर here means अत्युग्र, तर indicating excess. ०प्रभावं—This is explained in the first two lines.

Śl. 51. सप्तर्षि०—The seven sages are—मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्च महाभागः सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥ In the Śatapatha Brâhmaṇa and elsewhere they are mentioned as कश्यपोत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोथ गोतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥ For other particulars see our note on सप्तर्षि, Kum. I. 16. Astronomically represented, they form the constellation Ursa-major or the Great Bear. Hemâ. quotes from Vârâhisaṃhitâ पूर्वे भागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वासिष्ठा स्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥ They are often described as plucking the lotuses growing in the Ganges after their bath, for offering worship. *Cf.* Kum. I. 16; for the golden lotuses, see Kum. II. 44. अनसूया—There was a ten year's draught and by the power of the austerities of Ana. fruits and roots were produced in her penance grove, and the holy Gangâ was brought near her dwelling. See Râma. quoted in the foot-note. त्रिस्रोतसं—The heavenly Ganges; see X. 62; Śâk. VII. 6. *Lit.* the river having three courses (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः), one in heaven, one on earth (called भागीरथी) and one in the nether region (called भोगवती). त्र्यम्बक—is usually explained as त्रीणि अम्बकानि (eyes) अस्य; other explanations are—त्रयाणां लोकानां अम्बकः पिता; यद्वा त्रीन् वेदान् अम्बते शब्दायते इति । कर्मणि अण् । संज्ञायामिति कः । यद्वा त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दाः प्रतिपादका अस्य । यद्वा त्रीणि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानान्यस्य ।

Śl. 52. वीरासनैः—आसन according to the Yogaśastra is a fixed posture, sitting down steadily and without feeling uneasy (स्थिरसुखमासनं) necessary for meditation. It is the third stage of Yoga. There are many *âsanas* mentioned which a Yogî may adopt when engaged in the practice of Yoga. Of these five are most important, viz. पद्मासन, स्वस्तिकासन, भद्रासन, वज्रासन and वीरासन. Out of these Virâsana also called पर्यङ्क (see Kum. III. 45, 59, Mṛch. I. 1) is best adapted to the practice of Yoga as it favours tranquil circulation and slow respiration. In this posture the Yogî mentally pronounces the sacred syllable Om and meditates upon it. It consists in placing the right foot on the left thigh and the left foot on the right one, keeping the sight on the tip of the nose. See Kum.

III. 45, 48. Hemá. and Valla quote from चतुर्वर्गचिन्तामणि—उत्थितस्तु तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ and Valla. further says—अङ्गुष्ठाग्रैरूर्ध्वबाहुभिः सूर्यावलोकनं वीरासनम् । But this does not seem to be meant here. ध्यान—एकाग्रचेतसा परमात्मचिन्तनं ; एकतानेन मनसा चिन्तनं ध्यानमुच्यते ध्यै । चिन्तायां स्मृतो धातुश्चिन्ता तत्त्वेन निश्चला। एतद्ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ॥ ऋषीणां—is connected with शाखिनः; the trees belonging to the sages, which are fancied here as engaged in deep meditation. समध्यासित°—समध्यासितः वेदिमध्यो यैः। वेदि is the piece of raised ground consecrated for a seat for the practice of *meditation. The Yogî sits in its middle and contemplates.* See Kum. I. 60; Bg. VI. 11-12. The trees also occupied the central part of their *Vedis. i. e.* the basins constructed at their roots for the reception and retention of water, manure, &c. निवात°—As there was no wind blowing the trees were motionless and so they looked like ascetics engaged in meditation sitting erect and steady, even without the motion of the respiratory organs. *Cf.* अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ Kum. III. 46. योगाधिरूढाः—योग uniting the individual soul with the supreme spirit; संयोगं योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनोः। or तां योगमिति मन्यन्ते। स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। Kath. Up. II. 6. 11. *Cf.* फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इवास्य भगवतः समीपवर्तिनो लक्ष्यन्ते &c. Kâd. p. 79.

Śl. 53. उपयाचितः—approached with a request. उपयाचितक is a promise made to a deity of some gift to be given on the fulfilment of one's desire; *cf.* दीयते यत्तु etc. quoted in the foot-note. वटः श्यामः—The tree stood on the southern bank of the Yamunâ. It was so called probably because it had leaves of a darkish green colour *cf.* अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतः समागताम्।......ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम्। परीतं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥ Râmâ. Ayodh. K. 55, 5, 6. The Śl. quoted by Malli. is 24th of the same canto.

गारुत्मतां मणीनां—emeralds. The green leaves of the tree are compared to emeralds, its red fruit to rubies. फलितः—फलानि अस्य संजातानि असौ; from फल + इत (च्). *Cf.* पुष्पित.

Śl. 54. This and the following three ślokas form what is called a *Kalâpaka* (4 ślokas syntactically connected). In these the poet very beautifully describes the scene presented by the white waters of the Ganges mingling with the dark ones of the Yamunâ at their confluence. These are full of imagery, and may be counted among the poets' master-pieces.

The principal sentence is यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा गङ्गा विभाति (*śl. 57*). भिन्नप्रवाहा—भिन्नः broken into पराङ्गं प्रवाहः whose current is inter-

mixed with, diversified by. Properly we should have यमुनातरङ्ग-भिन्न॰, but as the connection is easily seen the words are not compounded. क्वचित्—in some places. प्रभालेपिभिः—covering adjacent things with their lustre, *i. e.* shedding their lustre all round; see com.; *cf.* प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिपलवः । &c. Vik. IV. 34. इन्द्रनीलैः—with saphires. इन्द्र इव नीलः श्यामः or इन्द्रः लक्षणया उत्तमः श्यामः वर्णः यस्य. Its test is thus given—क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति प्रोक्तम् । यष्टिः—a string or necklace. अनुविद्धा—interwoven with. p. p. p. of विध् or व्यध्. इन्दीवरैः— इन्दी लक्ष्मीः (the goddess of wealth) तस्या वरमिष्टं (desired, loved by); a blue lotus. उत्खचितान्तरा—उत्खचितानि अन्तराणि यस्याः with the interstices or intervening spaces studded or woven with.

Śl. 55. खगानां प्रियमानसानां—The birds that love the Mânasa lake, *i. e.* the royal swans. प्रियं मानसं येषां ते; also मानसप्रियाः, as प्रिय optionally comes latter in a comp. The lake Mânasa is the favourite residence of the flemingoes; but as their stay there in winter is harmful, they migrate to the plains of India and again go back to it in the rainy season. See our note on मानसोत्काः Meg. I. 11. कादम्ब—is a kind of goose black in colour. कालागुरु॰—अगुरु (नास्ति गुरुर्यस्मात् *i. e.* in fragrance) is the aloewood, which has a most pleasing smell; कालं च तदगुरु च कालागुरु here its paste; तेन दत्तानि पत्राणि यस्यां पत्र, usually पत्रावली—ornamental linear decorations (generally resembling a Makara-see com.). भक्तिः—ornamental paining, or arrangement. चन्दन—white sandal paste.

Śl. 56. छायाविलीनैः—Lurking *i. e.* lying under shades. शबलीकृता—rendered variegated, interspersed with. शरदभ्रलेखा—a row of autumnal clouds which are white. नभःप्रदेशाः—portions of the azure sky; *i. e.* the line of clouds with the portions of the blue sky visible through the holes of the clouds seen at a glance.

Śl. 57. कृष्णोरग॰—कृष्णाश्च ते उरगाश्च कृष्णोरगाः, कृष्णोरगा भूषणानि यस्याः. भस्माङ्गरागा—भस्म white ashes अङ्गरागो यस्याः. The black serpents coiling round his wrists, the knot of the hair, *&c.* serve as ornaments. See Kum. V. 66, VII. 34. अनवद्याङ्गि—अवद्य is what is unfit to be mentioned (न उद्यते इति), is censurable or blamable; न अवद्यानि अनवद्यानि (faultless, praiseworthy, beautiful) अङ्गानि यस्याः सा अनवद्याङ्गी.

Śl. 58. समुद्र॰—For the idea see *supra śl.* 9. पूतात्मनां तनुत्यजां—is equivalent to अभिषेकात् पूतात्मनो मृत्वा तनुं त्यजन्ति तेषाम् । *Cf.* स्नानादेः-मिलत्सोमसम्यक्कानानिहाय च । यानि [illegible] कामदाधीशतः ? Kāśīkhanda Adh. 22; see also foot-note. [illegible]—verily, certain-

तत्त्वावबोध—knowledge of the real nature of Brahman. शरीरबन्धः—being bound up in, confined into, the material body; hence, birth and rebirth; *cf.* XVIII. 7.

Śl. 59. निषादाधिपतिः—This was Guha, king of the Nishâdas. The Nishâdas were probably one of the wild aboriginal tribes of India who lived on hunting, fishing, &c., and were driven to the mountains by the Aryan settlers. The Aryan writers represent them as of mixed origin, being the offspring of a Brâhmaṇa father and a Śûdra mother, also called पारशव; ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ His capital was शृङ्गवेर, where Râma and Lakshmaṇa changed their dresses, wore matted hair and then crossed the Ganges on their way to the forest. Guha was a friend of Râma and received the party hospitably. *Cf.* समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् । आससाद महाबाहुः शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥......... तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा । निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ See Râmâ Ayodh. cantos 50, 51. मौलिमणिं विहाय—Because that was the mark of royalty. जटासु बद्धासु—Râma asked Guha to bring the sap of a banian tree for making the hair matted and stiff; *cf.* सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ।.........जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय । तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः । Ayod. 52. कैकेयि—see *supra* XII. 5. फलिताः—P. p. p. of फल् to bear fruit.

Śl. 60. Ślokas 60–63 form a *Kalâpaka.* पुण्यजनाः०—The Puṇyajanas are the Yakshas, the subjects of Kubera, living in Alaká, on mountain Kailâsa. निर्विष्ट०—हैमः अम्बुजानि हैमा०, तेषां रेणुः; *now see com.; निर्विष्ट as they bathe in it. यस्याः—refers to सरयू in Śl.* 63 below. ब्राह्मं सरः—The lake Mânasa, called ब्राह्म, as it was created by Brahma from the water in his Kamaṇḍalu (according to some from his mind); *see com.*, and *foot-note. According to the Râmâ.* which Kâli. seems here to follow, the Sarayu or Gogra arises from it; but in reality no river issues from this lake, though the river Satlej flows from a larger lake called Râvanahrada, lying close to the west of Mânasa. According to the Vâyu Purâṇa when Gangâ fell from heaven upon Meru, she got divided into four rivers which ran down the mountain on four sides and formed four great lakes, अरुणोद on the east, शीतोद on the west, महाभद्र on the north, and मानस on the south.

आप्तवाचः—does not seem to mean here the Vedas ; Malli. himself, as if dissatisfied with his first explanation prefers another, which is the meaning here. आप्ताः यथार्थाः वाचः येषां those whose state-

ments are always true or trustworthy; hence (1) writers of the Purâṇas (which include geography) and (2) the writers of the systems of philosophy.

बुद्धेरिवाव्यक्तं—Here Káli. seems to refer to the Sámkhya philosophy, according to which there are two original principles. Prakriti, also called Pradhâna, Avyakta &c. is nature, and the other Purusha or the soul. Purusha does not take part in the creation of the world. Prakriti first evolves the seven principles—महत् or बुद्धि or intellect, अहंकार or egotism (self-consciousness), and पञ्च तन्मात्राणि the five subtle rudiments; and then the sixteen products, viz. the five organs of sense (ज्ञानेन्द्रियाणि), the five organs of action (कर्मेन्द्रियाणि), the mind (organs of volition and thought), and the five elements (महाभूतानि). Thus there are 25 original principles evolved by Pradhâna. *Cf.* मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ Sân. Kâ. 3. For more information on this subject, see our note on प्रकृति Kum. II. 13. The poet means to say that the river Sarayû springs out of the Brâhma lake as naturally and spontaneously as Buddhi does out of Avyakta (Prakriti).

Sl. 61. तीरनीखात०—तीरयोर्निखाता (implanted) यूपा यस्याः सा. अनु—near; is कर्मप्रवचनीय and governs the acc.; here अनु has the sense of लक्षण or a sign or indication. The full text of the Su'tra referred to by Malli. is लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रति पर्यनवः। 'प्रति, परि and अनु are कर्मप्र. (and not उपसर्ग) in the sense of लक्षण sign or indication (as वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत्), statement of being such, limitation (as भक्तो विष्णुं प्रति &c.), share, repetition (as वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा सिञ्चति).

राजधानी—धीयन्ते अस्यामिति धानी; राज्ञां धानी. तुरङ्गमेध—It was usual with great Indian kings of ancient times to perform a horse-sacrifice. Originally it was performed for progeny, but susequently as a mark of universal sovereignty. A horse was let loose to wander over the earth for one year protected by an army under a general. The unobstructed passage of the horse through foreign territories meant the acknowledgement of the supremacy of its owner by the rulers of those territories. In case the horse was seized by a king the accompanying army had to fight with him and to rescue the animal. On the return of the horse after one year the sacrifice was performed. In the Bâlakâṇḍa of the Râmâ; cantos 12-14, there is a detailed description of the Aswamedha performed by Dasharatha. अवभृथ—is the ceremonial bath at the conclusion

of a great sacrifice. For it see note on the word at XI. 31 *supra* इक्ष्वाकुभिः—इक्ष्वाकोः राज्ञः गोत्रापत्यानि पुमांसः इक्ष्वाकवः Nom. pl. of ऐक्ष्वाक, the aff. अ (अञ्) being dropped when the word is used in the plural and is not feminine. See Pân. II. 4, 62. पुण्यतरी°—अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि, न पुण्यतराणि अपुण्य°; अपुण्यतराणि पुण्यतराणि सम्पद्यमानानि कृतानि पुण्यतरीकृतानि; a chvi-formation. Hemadri suggests as an alternate sense—यद्वा नौस्तरणी तरीः; *i. e.* changed into boats of पुण्य.

Sl. 62. Herein the river is looked upon as the nurse of the kings *of the Northern Kosalas.* सैकतोत्सङ्ग—सैकतं (*sandy bank*) एव उत्सङ्गः lap; see com. The kings sit delightfully on the bank of the river enjoying the cool breezes, &c. The poet fancies that they were fondled on her lap by the river. उचित p. p. p. of उच् 4 P. to be accustomed to, to take pleasure in, &c. प्राज्यैः पयोभिः—A nurse brings up a child *by giving it nourishing sack (milk sufficient to satisfy* its hunger); the river also supplied abundant पयस् (water) to the kings—they drink it, enjoy a bath in it, and so on. सामान्य—common; because although the kings changed, the river remained the same. Malli. takes धात्री in the sense of 'a mother', the one mother of all; *this is perhaps better. For Râma speaks of the river* as his mother in the next sloke.

संभावयति—honours; or regards, considers. उत्तरकोसलानां—may also mean the people of the Northern Kosalas; but Malli. says 'the kings of the country, because Râma is speaking with reference to them alone. °कोसलानां राजानः उत्तरकोसलाः, the aff. अ being elided. *Cf.* for a similar idea नदीं चाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः। सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ Mah. Bhâ.

Sl. 63. सा—The river thus described. शिशिरा°—शिशिरः अनिलः येषां from which is blowing a cool breeze. तरङ्गहस्तैः—तरङ्गा एव हस्ताः तैः the ripples rising up are fancied as hands raised up to embrace him as it were.

Sl. 64. विरक्त°—विशेषेण fully रक्ता; does not mean deep red, but having the full pink colour of the twilight sky. पार्थिवं—produced from the earth हनुमत्—Here मत् is taken to express निन्दा *i. e.* deformity; see foot note; and *cf.* महेन्द्रोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः। नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ Râmâ. Uttar. K. 36. 11. The words शर, वंश, हनु &c. lengthen their final vowel when followed by the possessive affix मत् and form a name; शरावती, वंशावती, &c. °भ्युपितञ्चुत्तिः—When Râma approached Ayodhyâ, he deputed *Hanumat to go to* शृङ्गवेर *and inform his friend* गुह of his arrival, and then to proceed to Ayodhyâ and to know

the state of affairs there and of Bharata's mind also, and then to come back quickly to him. भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम । सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ Yuddha-K. 125. 7.

Śl. 65. अद्धा—truly, certainly; अत्यते इति अत्; fr. अत् to go continuously, अत्ं दधातीति. संगर—a promise (to pass 14 years in the forest); प्रतिज्ञानं संगरः इत्यभिधानचिन्तामणिः. अनघा—अविद्यमानं अघं यस्याः: (1) without damage; (2) without harm or injury; hence (1) unpoluted by enjoyment; (2) safe. संरक्षिता &c.—See *supra*, XII. 44.

Śl. 63. पदातिः—पादाभ्यामतति गच्छतीति; walking on foot; from पाद् + अत् to go and the Uṇādi aff. इ. पाद् is changed to पद् before आजि, आति, ग and उपहत (Pāṇ. VI. 3. 52); so पदाजिः, पदगः &c. वाहिनी—an army. क is added to a Bah. comp. ending in a word of the नदी class (*i. e.*, a fem. noun ending in ई or ऊ) or a word ending in ऋ; see com. चीरवाससः—चीरं मुनिवस्त्रं वासः यस्य; dressed like an ascetic (wearing bark garments). अर्घ्य०—अर्घाय (for worship) इदं अर्घ्यं; अर्घ्यं पाणौ यस्य सः.

Śl. 67. मदपेक्षया—Out of regard for me or my claim (expecting me to do it since I had a prior claim to royalty). श्रियं अभोक्ता—we cannot say श्रियः अभोक्ता, as the use of the Gen. is precluded with a noun of agency ending in तृ; see Pāṇ. II. 3. 69; कर्ता लोकान् (not लोकानां). इयन्ति—इदं परिमाणमेषां तानि. अभ्यस्यति—For he was practising it even then. आसिधारं—असिधाराया इदं; fr. असिधारा + अण् (अ). This is explained in the com. and foot-note.

Śl. 68. एतावत्—एतत् परिमाणमस्य. 'When Rāma after reaching Ayodhyā had said this much.' अधिदेवतया—अधिका देवता अधिदेवता तया through its presiding deity. ज्योतिष्पथात्—ज्योतिषां of the stars पन्थाः ज्योतिष्पथः तस्मात्. भरतानुगामिभिः—अनुगच्छन्तीति अनुगाः भरतस्य अनुगाः तैः. Bharata was advancing to receive Rāma.

Śl. 69. सेवाविचक्षण—Clever in court-service. हरीश्वरः—the lord of monkeys, Sugrīva. अस्पृष्ट०—This shows that the Pushpaka did not touch the ground. भक्ति०—*lit.* which had crystal slabs arranged in waving lines, *i. e.* in the form of steps, which had steps formed of crystals.

Śl. 70. गुरवे—on the use of the Dat. Hemādri observes—क्रियया यमभिप्रैति इति चतुर्थी इति स्वनामाख्यायाम् । कुमारसंभवे च—'प्रणम्य शितिकण्ठाय' इति. The Acc. is more usual. प्रयतः—may mean—(1) self-restrained; or (2) devout, pious; *cf.* I. 95, V. 28, VIII. 11. अर्घ्यं—see *supra*, XI. 69. पर्यश्रु—परिगतोऽश्रूणि Prādi Tat. मूर्धनि घ्रात०

—On this Hemádri observes—प्रेमातिशये, एष वृद्धाचारः (smelling a child on the head is a custom followed by old men and is indicative of extreme affection). तद्भक्ति॰—पितृराज्ये महाभिषेकः पितृराज्य॰; now see com. His father had given the kingdom to Bharata; and but for his unparalleled devotion to Ráma, his head would have experienced the sprinkling with holy water at his great coronation ceremony.

Śl. 71. श्मश्रुप्रवृद्धि॰—Out of their regard for and devotion to Ráma the ministers had not shaved their beards during his exile. विक्रिया—Properly, a change in constitution, form &c., which is temporary; hence, here, deformity or disfigurement. मन्त्रिवृद्धान्—वृद्धा मन्त्रिणः मन्त्रिवृद्धाः; the परनिपात (coming latter in a comp.) of वृद्ध must be explained by taking the comp. as one of the राजदन्तादि class. अनुग्रहीत—*Cf. supra* X. 14. वार्तानुयोग—वार्त welfare, good health. *Cf. supra* सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन् V. 13. अनुयोग—a question; from युज् with अनु 7. A'.

Śl. 72. दुर्जातबन्धुः—दुर्जाते बन्धुः a friend in adversity. पौलस्त्यः—Bhibhishana; see XII. 68. आदृतेन—feeling respect for them, earnestly. व्युत्क्रम्य—having passed over (Lak., whom he should have saluted next after Ráma).

Śl. 73. संससृजे—came in contact with, met. Perf. 3rd pers. sing. of सृज् with सम् 4 A'., which governs the person or thing met in the Instr. case; *cf. supra* संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः V. 69. स च—*scil.* Lakshmana. नवशिरसं एनं भरतमुत्थाप्य &c. is the natural construction. Malli. construes differently, taking स to refer to Bharata and एनं to Lakshmana, being constrained to do so, as he says, to make the Śl. conform to the story of the Rámá.; which makes Bharata older than Lakshmana. But this is disturbing the natural order of the Śl. The words of the poet in the preceding Śl., *viz.* व्युत्क्रम्य लक्ष्मणं &c., clearly show that Káli.at least regarded Bharata, in this part of the story, as younger than Lakshmana. See remark on this in the foot-note. रूढ—overgrown with flesh. इन्द्रजितः प्रहरणानि इन्द्रजित्प्रहरणानि; तैः व्रणानि इन्द्र॰ नि; रूढानि च तानि इन्द्रजित्व्रणानि रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणानि; now see com.

Śl. 74. कामरूप्यनुदत्त्वुः:—They had the power of changing their form as they were of divine origin; see *Rámá. I. 17.* बहुधा—*in* several ways (*i. e.* from 7 places), see foot-note. मदस्राविणः—&c. the elephants were huge and shed streams of ichor from the different parts of their bodies, and thus resembled mountains with streams dripping from them.

Śl. 75. सानुग:—अनुगै: followers सहित:. क्षणदा°—क्षणं rest or joy ददातीति क्षणदा; क्षणदायां चरन्तीति क्षणदाचरा: night-rangers, demons. मायाविकल्प°—विशिष्ट: कल्प: विकल्प: a particular or special thought or effort of Máyá (magic, highly developed will-power), strongly willing that such and such a thing should happen by Máyá. तुलित°—कृत्रिमा brought about by art; see com.; the aff. त्रिम is added in the sense of 'the result or outcome of,' to the roots which have an indicatory डु (कृ is given as डुकृञ्) prefixed to them. The chariots of Bibhīshaṇa who as a Rákshasa was possessed of magical power, being called into existence by an act of will, would be as perfectly beautiful as they could be wished for, and as such should have been superior to those of Râma that were built by art. But even they could not reach the high level of beauty attained by Râma's chariots.

Śl. 76. विलसत्प°—विलसन्ती विलसन्त्यो वा पताका यस्मिन्. सावरज:—अवरजाभ्यां सह वर्तते इति । तुल्ययोगे बहुव्रीहि:. दोषातन—of the evening time; from दोषा indec.+तन, which is added to adverbs of time, such as प्राय, चिरं, दिवा &c. बृह°—बृहतां of the deities पति: बृहस्पति: irregularly formed; similarly तद् करोतीति तस्कर:. तल्पविद्युत्—takes the place of विलसत्पताका.

Śl. 77. जगतो मलयाद् &c.—see *supra* 8. वर्षात्यय—वर्षाणामत्यय: the passing of the rains, *i. e.* the Śarat season. घन *m.*—a multitude. मैथिली°—see XI. 32. दशकण्ठ°—The calamity in the form of Râvaṇa. Malli. does not say दशकण्ठात् कृच्छ्रम्, as Daśakaṇṭha was actually killed. धृतिमती—धृति calmness or ease of mind.

Śl. 78. भद्रग्रह°—It is better to take the comp. as भद्र एव हठं व्रतं यस्य; which observed the rigid vow of rejecting the salutation *i. e.* suit of Râvaṇa. If we follow Malli. प्रतिग्राह becomes an attribute of feet. जटावत्°—Bharata also wore matted hair as that was done by Râma; see *supra* 59 and notes thereon. So his head also practised a sort of vow and was holy. पावन—See XI. 22.

Śl. 79. क्रोशार्धं—About half a Krośa; Malli. says क्रोशैकदेश: part of a Krośa, because अर्ध meaning 'exactly a half' is *neu.*, and takes पूर्वनिपात (comes first in a comp.); so the comp. would have been अर्धक्रोश. शत्रुप्रति°—see com. उपकार्या—a tent; see *supra* V. 41. आर्य:—the noble or respectable one; *lit.* one who always abides by his duty, and refrains from doing what is condemned by the Śâstras; कर्तव्यमाचरन्कार्यमकार्यं परिवर्जयन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृत: ॥ इति वसिष्ठ:. From ऋ to go (अर्यते इति) and aff. य (ण्यत्). उदार—grand and extensive; fr. रा to take (उत्कर्षेण आराति इति) and aff. क (अ); or from ऋ to go and aff. अ (अच्).

CANTO XIV.

Śl. 1. प्रणाशात्—The न् of a root occurring in it as originally mentioned (*e. g.* णीञ् प्रापणे) is changed to ण् even if the र् be in a *preposition, whether compounded or not with the root, by* उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य Pāṇ. VIII. 4. 14. अथ—*After* Rama's encampment in the garden adjoining Ayodhyá as mentioned in the last śloka of the last Canto. दशान्तरं—अन्या दशा दशान्तरं a Tat. comp. of the नित्य class; it is always of the neu. gender, no matter of what gender the first member is; *cf.* राजान्तरं, द्रव्यान्तरम्. समं—simultaneously. Malli. takes this with अपश्यताम्; it may also be taken with प्रपन्ने, or as an adj. to दशान्तरं (a condition equally painful). अपश्यतां—*saw, i. e.* met; mark *this sense of* दृश् *which is similar to that of* 'see' in English. उपघ्न०—उपहन्यते (that which is resorted to, being near) इति उपघ्नः from हन् with उप and aff. अ (अप्), the अ of हन् being irregularly dropped. *Cf. supra* VIII. 47, and अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी। Kum. IV. 31.

Śl. 2. प्रणतौ—bowed bending very low or reverentially (प्र). यथाक्रमं—According to seniority (goes with प्रणतौ); they two bowed to Kausalyá first, Ráma bowing before Lakshmaṇa, and then to Sumitrá similarly. Mallinátha's स्वस्वमातृपूर्वकं does not seem to be in good taste. Lak. had the same regard for Kausalyá as he had for his own mother, and it was natural that he should salute her as being the senior, before his own mother. विस्पष्टं—Very distinctly. न दृष्टौ—There is an apparent contrast between शोभिनौ (resplendent with) and न दृष्टौ. सुतस्पर्श०—*i. e.* on experiencing the peculiar sensation of joy which the touch of a son alone causes. *Cf. supra* III. 26; Śák. VII. 19; and Bhárata—पुत्रगात्रपरिष्वङ्गो स्पर्शः पुत्रः स्पर्शवतां वरः। पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते॥

Śl. 3. शोकजं—Because their eyes were ever full of tears of sorrow until then. बाष्पः—The word is appropriately used. It is the moisture gathering on the surface of the eye and marks the first stage of tears, and so it follows the tears already formed. शिशिरः—The tears of joy are cool because joy like sorrow does not impart additional heat to the head that would make the tears hot. बिभेद—broke through, rushed or forcibly entered into. This shows the ecstacy of their joy; the tears of joy gushed out with greater force and swept away those of sorrow.

सरयू०—For सरयू see XIII. 63. The two rivers are mentioned together as they meet like those two queens sitting together. हिमार्द्र-

anointing with unguents and sprinkling with consecrated water formed the principal part of the ceremony. रघुवंशकेतोः—केतु properly a flag; hence, the most distinguished or chief person of. तीर्थाहृतैः &c.—For the royal inauguration water had to be brought filled in golden pots *from* the confluence of the Ganges and the Jumna, from the sacred rivers in all directions and from all the oceans. Various articles were then immersed in it and then it was used for sprinkling.

This *Abhisheka* was celebrated will great pomp and *eclat*. On the day of the coronation, after the king and queen had bathed auspiciously, the royal priest, accompained by the ministers and the tributary princes, made them touch gold, gems, earth, flowers and other auspicious things, and then conducted them to a hall overhung with a rich awning. The king and queen were then made to *sit on a golden throne* covered *with a tiger's* skin. A sacrifice (*Homa*) was offered in front of the throne with the recitation of the holy Mantras. Then the priest, accompained with other *priests and virgins, besprinkled the royal pair with the holy water* contained in golden pots, reciting *Mantras* from the Vedas, while auspicious instruments kept playing during the ceremony. Then the royal priest, with the virgins and tributary princes and ministers, painted the foreheads of the royal couple with a paste of *aguru*, musk &c. Then the crown was set on the head of the king and the emblems of royalty were presented to him. Then the Brâhmanas blessed the king and the queen; and the ministers, the princes, and the principal persons of the kingdom offered *presents. Then the king gave the Brâhmanas gold, kine, lands &c.*; and after the bestowal of honours on the ministers, the subsidiary princes &c., the ceremony came to a termination.

Śl. 8. सरसीः—*large lakes* महान्ति सरांसि सरस्यः इति न्यासकारः *Châr.* जिष्णु—*lit.* habitually conquering, always victorious; fr. जि and aff. स्नु, which is added to the roots ग्ला, जि, स्था and भू; ग्लास्नु, स्थास्नु and भूष्णु; see com. मूर्धसु—*shows that water fell on Râma's* head from all sides.

Śl. 9. सपदिविश्वेदय—see XII. 8 and notes. यदेव—is used for emphasis; 'who, indeed,' &c.; or after Malli. in the sense of इव; 'who appeared handsome alone (and nothing else)' *राजेन्द्र &c.*—राजसु इन्द्र इव राजेन्द्रः नस्य नेपथ्य नस्य विधान the putting on of तस्मात् शोभा. उत्थिता—which arose. Malli. does not analyse the comp. when he *says नेपथ्येन उत्थिता या शोभा &c ; he merely explains it.* नेपथ्यविधानशोभा या उत्थिता which there rose up about him. पुनरुक्ततेवासीत्—had the fault of superfluity, *i. e*, was a mere superfluity, did not *add a bit to his beauty; he was naturally so supremely beautiful.* *Cf.* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । Śâk. I. 18. The idea is

रघूत्तमेन—रघुषु उत्तमः तेन. रघुद्वहेन *v. l.*—see *supra* XI. 54. मुक्ता—let loose by. The rule is that a lady of family whose husband goes on a journey, or who is separated by force from her husband, is neither to let loose her braid of hair or to decorate her hair during the period of absence or separation. The husband on coming generally loosens it. *Cf. supra* X. 44; Megh. II 32 (तां शिखां मयो-द्वेष्टनीयां). A thick line of smoke of the black aloe-wood burnt *inside the royal palace issued forth from it. It was shaken* and split by the wind. Now the poet fancies that it was the mass of hair of Ayodhyá (compared to a lady) kept tied into a knot uncombed and undecorated during the exile of *her lord* Ráma, now set free by him on his return home.

Śl. 13. श्वश्रूजना॰—जन, when used as the latter part of a comp., may signify an individual of a class (and hence Malli. uses the plu.), or a collection; *cf.* वधूजन, सखीजन, तपस्विजन &c. अनुष्ठित—arranged, put on. कर्णीरथस्थां—seated in a Karnîratha. कर्णीरथ is thus (fancifully) derived by Bhá. Dîk. in his Rámasrami—कर्णेषु स्थापनक्रिया उपचारात्कर्णः। कर्णोऽस्यास्तीति कर्णी। कर्णी चासौ रथश्चेति कर्णीरथः। शब्दमात्रेण रथः न वस्तुनो रथः। यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते। सोऽस्यास्य वाहकत्वेन (इनिप्रत्ययः)। कर्णी चासौ रथश्च। It appears to be a sort of conveyance borne on men's shoulders. पुरुषस्कन्धवाह्यो यानविशेषः डोला (चौडाला says S. P. Pandit) इति ख्यातः. रघुवीर—रघुषु वीरः रघुवीरः. ॰कुड्मलबन्धैः—the folding or joining of which could be seen at the windows, *i. e.* the women stood at the windows and bowed to her with folded hands. *Cf.* Budh.-Ch. III. 19.

Śl. 14. स्फुरत्प्रभ॰—स्फुरत्प्रभामण्डलं यस्य. आनसूयं—which came from अनसूया; affix. अण्. It did not get dry and the halo of its brilliance always flashed round Sítá. See *supra* XII. 27 and *Rámá.* Ayodh. K. IX. 89 अनसूयादत्तोऽङ्गरागोऽस्यपुरुषसङ्गे मलिनः स्यादिति प्रसिद्धिः। अत्यां तु द्वितीय एवेति पतिव्रतात्वं ख्यापितम् Hemá. पुनः—Again; for she had already undergone the fire-ordeal once (see XII. 104); as Sítá was surrounded by the brilliance of the unguent, the poet fancies that she was shown to be pure to the city by her being in the midst of blazing fire as it were.

Śl. 15. परिबर्हः—Furniture; it also means retinue, servants; fr. बृह् or बृंह् to surround, to be great, and aff. अ (अच् or घञ्). सौहार्द—*fr.* सुहृद् (शोभनं हृदयं यस्य) and aff. अ (अण्); the first vowels of both the words take Vriddhi before an affix having an indicatory ञ्, ण् or क्; see com. बाष्पायमाण:—Pres. p. of the Denom. from बाष्प by affixing य (क्यङ्) which forms A'tm. bases; it is added to

the words बाष्प and ऊष्मन् in the sense of 'sending forth or ejecting' (बाष्पायते, ऊष्मायते); see com. बलिमत्—furnished with offerings of flowers (and other decorations) for the reception of Ráma. Such flower-decorations are often mentioned in Kád. मणिमत् *v. l.*—full of jewels *i. e.* jewel decorations. आलेख्यशेषस्य—आलेख्यं शेषः यस्य. It seems it was customary to perpetuate the dead by painting their exact forms on canvas, walls &c.

Śl. 16. अभ्रश्यत—Imper. Pass. 3rd pers. sing. सत्यात्—From being true to the truth *i. e.* carrying out a promise given. For it is said that he who does not fulfil the promise of a gift goes to hell taking with him his ancestors; *cf.* यो दत्वा ददो दत्वा न करोति च तत्तथा। स याति नरकं घोरं सह पूर्वैः संतापः॥ चिन्त्यमानं—If properly thought over or considered. सुकृतं—Religious merit; or a good deed on your part. जहार लज्जां—This brings out the magnanimity of Ráma's mind; he knew that his sight would fill Kaikeyî with the utmost shame, as she was the cause of his being sent into exile. He, therefore, thus addresses her and gives her no room for feeling abashed.

Śl. 17. उपाचरत्—Waited upon, attended to the comforts of. See V. 62. कृत्रिमसंविधाः—Preparations, articles of comfort, got ready by human effort, or art; for कृत्रिम see *supra* XIII. 75; for संविधाः see VII. 16. संकल्प०—संकल्प mental effort, strong thought. सिद्धि-attainment of the desired object. Sugrîva being of divine origin and Bibhîshaṇa a Rákshasa (see XIII. 75), they had such power. For a similar power *cf. infra* XV. 12.

Śl. 18. सभाजनाय—see XIII. 43. दिव्यान्-see com.; fr. दिव्+य (यत्), by द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् Páṇ. IV. 2. 101; so प्राच्य अपाच्य &c सुग्रीव—see *supra*, 18. स्वविक्रमे &c.—Because even such a one was killed by him.

Śl. 20. आत्मचिन्ता०—आत्मनः चिन्ता thought आत्मचिन्ता तया सुलभं, easily to be obtained whenever thought of or mentally desired, i. e. with instructions to it to come to him whenever he (Râma) would require it. कैलासनाथो०—For Kubera was its original and rightful owner. This shows Râma's high sense of justice. पुष्पं दिवः—'the flower of heaven'; "an epithet suggested by its form, the lightness and swiftness of its motion, and perhaps by the alliteration that पुष्प affords with पुष्पक." S. P. Pandit.

अन्वमंस्त—Cf. Rámá. अब्रवीत् तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ Yud. 127. 60.

Śl. 21. निस्तीर्य—Having successfully got through; तॄ with निस् means properly 'to cross' or get over a body of water; hence metaphorically to get over a difficulty &c., cf. supra III. 7; and येन मया निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् Mudrá. I. धर्मार्थ०—These are the three of the four principal objects of human life. The attainment of the 4th, viz. Moksha, depends on these three when well-attained. See foot-note.

Śl. 22. वत्सलत्वात्—वत्सल fr. वत्स a calf and the मतुप् aff. ल which is added to वत्स in the sense of 'loving' and to अंस in the sense of 'strength'; properly this means 'loving a calf or a child;' thence, 'loving towards any one,' so in वत्सल all trace of its origin is lost, as it is applied to father, mother, a master, &c. Cf Mál.-Mádh. त्वद्वत्सलः क स तपस्विजनस्य हन्ता &c. VIII. 8, and supra II. 69. निर्विशेष०-निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्विशेषा having no difference, equal; प्रतिपत्ति honour, reverence; for this sense, cf. प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् । Śák. VII. 1 also IV. 17; for a slightly different sense see infra, XV. 12.

नेता चमूनां—The leader of the heavenly forces (against Táraka), Skanda, or the war-god. कृत्तिकानाम्—Skanda is represented as the son of the six कृत्तिकाs (the stars forming the constellation Pleiad); and is, therefore, called Kárttikeya. According to one account Śiva cast his generative energy into fire; he, being unable to bear its heat, went to Brahmá who told him to cast it into the Ganges. Gaṅgá became pregnant and deposited the embryo on a tuft of Śara grass. The Krittikás coming to the Ganges saw it and approached it, each calling it her child. Knowing their desire, the divine child manifested six heads (i. e. mouths, and hence called Shaḍánana) and sucked their milk For a different account see Kum. IX; there also the Krittikás nurse the child. See also our foot-note.

Śl. 23. Herein are described the family characteristics of the Raghus, or rather of most Indian kings. अर्थवत्—Rich, wealthy, i. e. the subjects who were poor or in want of money could

count upon his money as theirs; *cf. supra* प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् I. 18; and अगृध्नुराददे सोऽर्थं I. 21. तेन प्रजा—*i. e.* people had only to attend to their religious performances; he removed all the obstacles. आस–Perf. of अस् to be; but grammarians regard this as an indeclinable; see note on XI. 61. पितृमान्–*Cf.* प्रजानां विनयाधाना-द्रक्षणाद्भरणादपि । स पिता &c., *supra* I. 24. शोकापनुदेन—one who removes sorrow, *i. e.* gives happiness thereby; see com. By the Vârttika आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्, the affix क (अ) is added to परिमृज् and अपनुद् having तुन्द् and शोक for their object in the sense of 'dulness' and 'the bringer of happiness' respectively; so शोकापनुदः सुखस्याहर्ता; otherwise शोकापनोदनः-the remover of unhappiness only. *Cf.* for the idea—येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ Śâk. VI. 23.

Śl. 24. सवीक्ष्य—Having carefully attended to. विदेहाधिपतेः—For Videha, see *supra* XI. 32. दुहिता—see XI. 49.

उपस्थितः—Being in the company of. कृत्वा–Here it is necessary to supply some such word as स्थितया as done by Malli., otherwise it will not be syntactically connected with Lakshmî. Some say that there is समानकर्तृत्व between the two *Kriyâs* expressed by कृत्वा and उपभोग. *Cf.* कृत्वेत्यत्र करोत्युपभुजयोः समानकर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । अथ वा कृत्वा वर्तमानयेत्यध्याहार्यं समानकर्तृत्वम् । Châr.

Śl. 25. यथार्थ०—प्रार्थितमनतिक्रम्य यथा०; accoding to their desire (*lit.* seeking). इन्द्रियार्थान्—इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गमिन्द्रियं करणेन कर्तुरनुमानात् the sign (indicator) of the soul; from इन्द्र and इय (इयत्); see Pân. V. 2. 93; the *Indriyas* meant here are the *Jñânendriyas*, *viz.* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी. Their objects are शब्द, स्पर्श, रूप, रस and गन्ध. इन्द्रियाणामर्था इन्द्रियार्थाः. अर्थ्यते असौ अर्थः, that which is sought or eagerly desired; fr. अर्थ् and अ (घञ्); or ऋच्छति that which is reached; fr. ऋ to go and थन् (Uṇâdi II. 4). आसेदुषीः—who had obtained; perf. p. of सद् with आ. चित्र०—चित्राणि paintings of scenes चित्रयन्ते एतानिति चित्राणि. दण्डकेषु—The forest-tracts near Godâvarî described by Bhavabhûti in his Uttar. III. सुखाय०—It was a pleasure to them to recall to memory the past hardships and the scenes associated with them which enabled them to bear those. Hemâ. and Vallabha say—तां सां सिंहासनस्थां सितुरुत्रां दृष्ट्वा दारदस्ववृत्तमदर्शनिन संतुष्टौ बभूवतुरित्यर्थः.

Śl. 26. अधिकस्निग्ध—more glossy, *i. e.* charming. शरपाण्डुर—Paleness of face is a sign of pregnancy. *Cf. supra*, III. 2. The शर grass is also of a palish white colour; *cf.* शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमा-भाति &c. Mâlav. III. 8; see also Kum. VIII. 74. परिक्लेशः—objective

genitive. अनक्षर°—अविद्यमानानि अक्षराणि यस्मिंस्तद्यथा तथा; Now see com. दोहद—a pregnancy desire or the embryo दोहमाकर्षं ददाति इति। दोहदो गर्भलक्षणे। अभिलाषे तथा गर्भे इति हेमः. दौहृद—v. l. pregnancy; fr. दुर् and हृद् (substituted for हृदय) and अ (अण् भावे or कर्मणि). Or fr. द्वि and हृद्; having two hearts—her own and that of the child in the womb; स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी। तत्संबन्धाद्गर्भो दौहृदमित्युच्यते. See Malli. on III. 1 and our note *ad loc.*

Śl. 27. कृशाङ्ग°—अङ्गं यष्टिरिव अङ्गयष्टिः a *slim body*. कृशा अङ्गयष्टिः यस्याः सा. वर्णान्तर°—अन्यः वर्णः वर्णान्तरं i. e. blue colour; तेन आक्रान्ते पयोधराग्रे यस्याः सा. For these two signs of pregnancy *cf.* Bāhvaṭa—क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । &c; and अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ। प्रतीतः—*Pleased or delighted on knowing that Sītā was enceinte.* The word प्रतीत is frequently used in this poem in the sense of 'delighted;' *cf.* III. 12, V. 26, XVI. 23. पद्मस्तु—see foot-note.

Śl. 28. दृष्टनीवार°—नीवाराणां बलयः offerings of grains of wild rice; these were to be made on the ground near the door *for such* animals as dogs, crows, insects &c.; see Manu. III. 92. दृष्ट properly means 'rubbed or gnawed'; but, as this sense is not suitable with हिंस्रैः, it has to be taken in the secondary sense of 'eaten, devoured.' *Again, such बलि is not eaten by ferocious animals like tigers,* bears &c; so this too has to be taken in the sense of animals doing injury, like bulls &c. So it is better to read हंसैः for हिंस्रैः, with several other commentators, such as Châr., Sumati. and others. In the Mṛich. I. Chârudatta speaks of such offerings being eaten by swans, ducks &c.; यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः। &c. संबद्ध &c.—connected by the tie of friendship. वैखानस—A *dvija* in the 3rd or *Vānaprastha* stage of life. Haradatta *commenting on गौतमसूत्र III. 2 says*—वैखानसो वानप्रस्थः। विखनसा प्रोक्तेन मार्गेण वर्तते इति। तेन हि स आश्रमः प्राधान्येन प्रतिपादितः। So it seems that *Vikhanas* was a sage who wrote on the duties of Vānaprasthas. Khîrasvâmî also says वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः वैखानसाख्यः. °कन्यकानि—This shows Sîtâ's condescension in treating the hermit-girls as her friends. The girls also must have been very hospitable to her; *cf.* Uttar. I. 25 (where also the Vaikhânasas are spoken of as *having their penance-groves on the banks of rivers and as being very* hospitable). Dina. reads संवृद्धवैखानस°—Where the maidens are well brought up, and therefore likely to be good companions to her. कुशवन्ति—कुशाः सन्ति येषु abounding in the Kuśa grass.

It is difficult to see the propriety of this epithet. One commentator sees a distant allusion in this to the future birth of Kuśa. See foot-note.

Śl. 29. तदीप्सितं—may also be a comp.; तस्या ईप्सितं तदी०. अभ्रंलिहम्—*lit.*, licking, *i. e.* so high as to appear to reach the clouds From अभ्र+लिह् and aff. खश् (अ) which is added to लिह् after वह् and अभ्र; वहः स्कन्धेस्तं लेढीति वहंलिहो गौः (Sid.-Kau.). A word ending in अ has म् added to it.

Śl. 30. पण्या०—आपणः market; आ समन्तात्पण्यन्ते अत्र; fr. पण् 1 A. to barter, and aff. अ (घ). विगाह्यमानां &c.—*i. e.* for commercial purposes. This shows that Ayodhyā's trade was in a flourishing condition. पुरोप०—पुरस्योपकण्ठे उपवनानि. As the place was अभ्रंलिह it commanded the view of the whole city with its outlying gardens.

Śl. 31. किंवदन्ती—कोऽपि वादः, fr. किं and वद् irregularly formed; or किंवदन्तीत्याख्यायमाना that in which it is asked "what do the people say?" वदतां—eloquent speakers. विशुद्धवृत्तः—*cf.* XII. 46. अपसर्पः—a spy; अपसर्पति इति; aff. अच्. भद्रे—This is according to the Rāmā.; ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत । काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः । कां च सीतां समाश्रित्य भरतं किं च लक्ष्मणम् ॥ &c. Uttara-K. 43. 4-5. According to the अध्यात्मरामा० the name of the spy was विजय; कथामध्ये रघुश्रेष्ठो रामो विजयनामकम् । पौरा जानपदा मे किं वदन्तीह शुभाशुभम् ॥ &c. विजितारिभद्रः—विजितः अरिभद्रः रिपुश्रेष्ठो येन. विहतारि०. *l.*— विहतं destroyed अरीणां भद्रं येन.

Śl. 32. निर्बन्धपृष्टः—Mr. Nandargikar quotes कार्ये हि महत्यत्र लमेह दुहितॄं भूमिं सर्वत्रिन्दित चापि तोयम् । निर्बन्धिनः किंचन नास्त्यकार्यं न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वम् ॥ Bud.—Ch. XIII. 60. अन्वय रक्षो०—*Cf.* शृणु राजन् यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् ।......कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् । अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥......अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥ Uttara-K. 43. 17. 19.

Śl. 33. कलत्र—*n.* a wife; fr. गड् 1. P. to sprinkle, and the Uṇādi aff. अत्र (अत्रन् III. 106), the ग being changed to क and ड् to ल्. Or कडं semen त्रायते इति; त्रै and अ (क). कौलीन०—कुलेऽपवादः कौलीनिवादः infamy, scandal. अय घन-hammer; अयः iron हन्यते अनेन; हन्+अ (अप्), ह being changed to घ. वैदेहिबन्धोः—The fem. ई (as of वैदेही here) and आ when of a name are shortened in most cases, and in the Vedas; रेवतिपुत्रः, 'अजक्षीरम्. See com. विद्रे—was torn or rent. Hema. says पाक्षहीता-स्य द्विधा भिन्नं पृथग्भूतमित्यर्थः; also Dinakara—तरक्षीतात्पत्र द्विधा भिन्नं पृथग्भूतमित्यर्थः.

Śl. 34. उपेक्षे, संत्यजानि—In many MSS. of the text and com. the readings are उपेक्षे and संत्यजामि; but the Imperative is preferable to the Present tense. ०विक्लवत्वात्—through inability to decide which course to follow.

Śl. 35. निश्चित्य—But he soon came to a decision. अपि स्वदेहात्—cf. supra II. 57. कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम्। अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः॥ अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम्। Rámá. Uttara-K. 45. 14,15; अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः। Kir. II. 19. इन्द्रियार्थान्—See śl. 25 above; cf. Uttar. I. 12.

Śl. 36. हतौजाः—हतं destroyed, eclipsed ओजः यस्य. विक्रिया—change of appearance. कौलीनं—a family scandal; कुलीनस्य कर्म भावो वा; कुलस्यापत्यं कुलीनः fr. कुल+ईन (ख); it is better derived from कौ पृथिव्यां लीनं कुलीनं तस्य भावः the state of being buried in the ground on account of its wickedness; hence, a scandal or a bad report. आत्माश्रयं—आत्मा आश्रयो यस्य.

Śl. 37. राजर्षेः—This refers to Manu, the founder of the kingdom of Ayodhyá. See I. 11. सदाचारशुचेः—सदाचारेण शुचि. तस्य; cf. supra आजन्मशुद्धानां I. 5. कलङ्कः—कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति ज्ञापयति वा; fr. लङ्क् X. Conj. to go and अण् added कर्मणि. पयोदवातः—पयोदसंपृक्तो वातः पयोदवातः. दर्पणस्य—When a wind, charged with rain-water drops, blows, a mist-like moisture gathers on the surface of a mirror and obscures its transparency; cf. यत्साविवैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम्। मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिङ् मामधन्यम्। Uttar. I. 42.

Śl. 38. अपां तरङ्गेषु—The simile beautifully expresses the idea of the slander gently spreading from person to person all round. अवर्णः—वर्ण्यते इति वर्णः praise; fr. वर्ण् and अ (घञ्); तद्विरुद्धः अवर्णः censure, bad report. आलानिकं—आलान Properly the tie-post; hence, here, the tying of an elephant; see com. स्थाणुं—Just as the elephant does not bear it, i. e. submit to his being tied to it The simile says that Ráma did not like to be continuously oppressed by the same painful thought preying on his mind; cf. supra I. 71.

Śl. 39. फलप्रवृत्तिः—The appearance of the fruit, viz. the birth of offspring. त्यक्तुमर्हेः—When she ought not to be cast off. अपि—'and still.' This shows 'Ráma's extraordinary firmness of mind. समुद्रनेमिं—The earth; नेमि the rim of a wheel; 'encircled by the sea as by a rim.'

Śl. 40. अनघा—अविद्यमानमघं यस्या सा. मतो मे—Here मे has the sense of the Instr.; मया मतः as remarked by Vámana—तेमेशब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ। यथा मया इत्येतस्मिन्नर्थे. Or better still, मम मतः—By the rule मति-

बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च Pāṇ. III. 2. 128, roots having the sense of मति or desire, (मतिरिह इच्छा, राज्ञां मत इष्टः Sid.-Kau.), knowledge and honour, take the त of the p. p. participle in the sense of the present tense; and these are used with the Genitive by क्तस्य च वर्तमाने; बुद्धः, विदितः &c., पूजितः, अर्चितः; the presence of च in the Sûtra shows that others may be included; e. g. शालितः, रक्षितः &c. शशिनो मलस्पेवा॰—This is an instance of यतिभङ्ग; for the metrical pause falls on स्पे where the word does not end. To avoid this fault some read मलत्वे निरूपिता; but here निरूपिता has no propriety; again in this case मलत्व becomes attached to शशि.

According to some there is an allusion in this to the lunar eclipse.* But apart from the question of Kálidása's having a knowledge of the true theory of a lunar eclipse, it does not seem to be intended here. For an eclipse is a casual thing, while the stigma attaching to the name of Sítá was permanent (*cf.* एष ते जीवितावधिः प्रवादः Uttar. I.); so the poet must be taken to be referring to the stain on the moon appearing permanently there. The most intelligent commentators of Kálidása, Malli. and Hemádri, do not understand मलत्व in that sense. Hemádri says in support of his explanation तथा ज्योतिःशास्त्र-शशमेके मृगं रन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमःस्पर्शमलं परे ॥ उक्तं च—अङ्कं केऽपि शशाङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तन्मन्ये परिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमालोक्यते ॥ So Kàlidása simply refers here to the reflection of the Earth as a spot on the really clear moon.

Śl. 41. रक्षोवधान्तः—रक्षसः वधः रक्षोवधः सः अन्तः यस्य which ended with the destruction of Râvaṇa, *i. e.* which had to be continued till he was destroyed. स्पर्धः—रूपर्धः *v. l.* is not good, although the simile appears to support it. It was रूपर्धं as amply shown by Ráma's previous conduct. Again, Ráma cannot plainly say so after calling his wife अनघा (see śl. 40). वैरशुद्धि॰—Ráma means that he will have the satisfaction of knowing that the grave insult offered to him did not go unpunished. अमर्षण:—This is emphatic; the illustration extends only so far as the अमर्षणत्व of the snake is concerned.

Śl. 42. सर्गः—resolve, a step determined upon; the word has occured in this sense before; *cf. supra* III. 51; for a diffirent sense *cf.* II. 44; III. 27. करुणार्द्रचित्तैः—with your hearts softened with

---

**Cf.* Sûrya-Siddhânta—भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ । पश्चा-त्पिदधात्यर्कं चन्द्रो भूच्छायास्य ग्रहः ॥

pity for Sitâ; *i. e.* you should not intercede in this matter on behalf of Sîtâ, feeling pity for her; or, feeling pity for me who am helpless in this matter. अर्थिता—having an earnest desire. *निर्दृत°—He means मम प्राणा निर्दृतवाच्यदशा: चेत् तान् चिरं धारयामि । तान् मया तथा धारयितुं &c.; cf.* II. 53 (प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा).

Śl. 43. *नितान्त°—नितान्तं कठः* hard, cruel *नितान्तकठः अभिनिवेशः* firm resolve यस्य तम्. Mr. Nandargikar quotes—नाशो वधो बन्धुषु नाप्यदाता नैशायतो नानृतिको न हिंस्र। आसीत्तदा कश्चन तस्य राज्ये राज्ञो ययातेरिव नाहुषस्य ॥ Bud.-Ch. II. 11.

Śl. 44. *लक्ष्मण°—पूर्वं जन्म यस्य स पूर्वजन्मा लक्ष्मणस्य पूर्वजन्मा लक्ष्मणपू°;* although Bharata also was Lak.'s senior in birth, here by context Râma is meant; प्राधान्यात्प्रकरणाद्रामः Râmá. In the Râmâ. also Râma is thus called; *cf.* पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरत लक्ष्मणाग्रजः *&c. Ayod.*—K. 107. 1. *लोका°—लोकान्तो त्रयं लोकत्रयं लोकत्रयगतम्* त्रये वा गीता कीर्तिर्यस्य. This epithet shows why he made up his mind to cast off his beloved wife; he did not wish to have that fame tarnished; why, he has told us in śl. 35 above. सौम्य—सोम इव सोम्यः by adding य (शाखादिभ्यो यः); and सोम्य एव सौम्यः by adding अण् (अ) स्वार्थे, like प्रज्ञ एव प्राज्ञः, or सोम इव सोमः and then ष्यञ् (य) स्वार्थे, by चतुर्वर्णादित्वात् (like चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं); one like the moon, gentle-natured, and hence expected to take his command in good part. *यथार्थभाषी—यथार्थं भाषितुं शीलमस्य इति; i. e.* habitually declaring what stern duty required him to say.

Śl. 45. प्रजावती—a brother's wife (preferably the elder brother's wife); this occurs again in XV. 13. It is difficult to see how the word comes to have this meaning. Probably because she was not in want of progeny, although she had none herself, as the sons of her *husband's brother or brothers were as good as her own sons.* सदोहदेषु—The Loc. is निमित्तार्थे, तदोहदनिमित्ते; *cf.* स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी *supra* III. 5. स्पृहयालु—The aff. आलु is added कर्तरि (to denote the agent) in the sense of 'being in the habit,' to the verb स्पृह्, गृह् and some others; see com. and Pâṇ. III. 2. 158; so गृहयालु, पतयालु, दयालु, निद्रालु &c. रथी—रथोऽस्यास्तीति, *i. e.* driving in a chariot with her. *सद्व्यदेश°—स व्यपदेशः तद्वय°; now see com; cf.* अयेन राघो जानक्या दोहदस्यापदीक्षणे। तन्निपेण रथे स्थाप्य मोचयेतौ महावने ॥ Padma-P. Pâtâla-K. Râmâyana. वाल्मीकिपदं—Vâlmîki, it is said, resided on the bank of the Yamunâ, near its confluence with the Ganges at Prayâga; and tradition has marked a hill, near Banda, in Bundelkhanda, as his abode. गुर्वी—should have been properly गुरु, as the alternate *forms are to be used only when there is* अनादेश (the subsequent

mention of a person or thing already referred to by the proper form). एतद् is used of a person near at hand. Here Sītā may be supposed to be बुद्धिस्था (present before the mind).

Śl. 46. मातरि प्रहृतं—Here त (क्त) is added भावे (प्रहृतं being equivalent to प्रहारः), the root being used intransitively. We should expect the Gen. case (तस्य प्रहृतं), but it is prohibited with a word ending in त (निष्ठा) by न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । Pāṇ. II. 4. 69. मातरि—There being no कर्मविवक्षा the Loc. is used आधारे. For a parallel *cf. supra* प्रहृतं त्वयाऽस्याम् II. 54. द्विषद्वत्—as on an enemy; see com. For the story see *supra* XI. 65 and notes thereon. *Cf.* पितुराज्ञप्तो जामदग्न्यो मातरं चाप्यघातयत् । गुरोराज्ञा नैव लङ्घ्या युक्तायुक्तापि सर्वथा ॥ Padma-Pu. आज्ञा गु०—see foot-note.

Śl. 47. अनुकूल०—For अनुकूल see XI. 50; अनुकूलस्य श्रवण. The unsuspecting Sītā easily believed that she was being taken to the forest according to her own wish expressed to her husband. अत्रस्नुभिः—त्रस्नु taking fright naturally; नु is added to त्रस् (see com.) ताच्छील्ये; न त्रस्नवः अत्रस्नवः तैः. Horses such as would not shy at a thing and lead the chariot into danger or cause it to shake violently; and hence Malli. remarks गर्भिणीवहनयोग्यैः. युक्तधुरं—युक्ता धूः यस्य तम्; ऋच्, पुर् and धुर् the end of a comp. take a final अ. सुमन्त्र०—सुमन्त्रेण प्रतिपन्ना रश्मयो यस्य.

Śl. 48. प्रियंकरः—see com.; कृ after the words क्षेम, प्रिय and मद्र takes optionally अण् (अ) or खच् (अ, before which a nasal comes in); so प्रियकार also; similarly क्षेमंकरः or क्षेमकारः, मद्रंकरः or मद्रकारः. कल्पद्रुमतां—For कल्पद्रुम see कल्पवृक्ष XI. 50; कल्पद्रुमस्य भावः कल्पद्रुमता. असिपत्रवृक्षम्—असय इव पत्राणि यस्य; a tree having leaves sharp and cutting like a sword. This refers to the hell, seventh in number, called असिपत्रवन, *lit.* a grove of sword-leafed trees, mentioned in the Bhāg. P. V., which those who, except in times of adversity, depart from the Vedic path and accept heretic doctrines, have to enter as a penalty for their misdeeds. यस्तु इह वै निजवेदपथादनापदि आगतः पाखण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासौ इतस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गः हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते । Adh. 26 para 15th; खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण Rāmā. Ar.—K. 33. 20. *Cf.* श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् । Uttar. I. 46.

Śl. 49. सव्येतरेण स्फुरता &c.—सव्यादितरत् सव्येतरम्. In the case of women the throbbing of limbs on the right side (such as the eye, the arm &c.) is considered ominous. *Cf.* पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रशस्तः । स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यं निष्पन्नवस्तुप्रतिरूपदेन ॥

इति वसन्तराजः (as quoted by Hemâdri). Also अङ्गविस्फुरणं पुंसां दक्षिणं सर्वकामदम्। तदेव शस्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥ अत्यन्तसुख०—अत्यन्त because Râma's resolve was once taken; so there was no chance of her seeing her husband again. Nearly the same expression occurs in Kum. IV. 2 (न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम्). *Cf.* Râmâ.—अशुभानि (&c. see foot-note) जायते ॥ हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये। औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ॥ पुरे जनपदे चापि क्षुद्राः प्राणिनामपि। इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ Uttara-K. 50.

Śl. 50. परिम्लान०—परिम्लानं मुखमेव अरविन्दं यस्याः। राज्ञः सुखं &c.—This brings out a noble trait of character among the Hindu wives. Sîtâ does not think of herself at all; she wishes well to her husband and his brothers. Kâli. seems to follow in this Canto the Padma-P. Pâtâlakh. Râmâśva. *Cf.*—रामे भूयाद्धि कल्याणं भरते वा तथाऽनुजे। तत्पत्नीषु च सर्वत्र मा भवन्तु विपर्ययाः॥ सावरजस्य राज्ञः—With the words आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल &c. the Gen. or Dat. may be used when a blessing is conveyed, *see Pâṇ.* II. 3. 73.

आशशंसे—शंस् with आ is A'tm. in the sense of 'to hope' &c. करणैरबाह्यैः—*i. e.* अन्तःकरणैः; the pl. seems to be used with respect to the different faculties of the mind or the different aspects in which the working of the mind is viewed by Hindu writers. मनोबुद्ध्यहंकाराद्यैः says Châr., followed by Din. and Vallabha. This is according to the Sâmkhyas. According to the Vedantins the mind is of four kinds—मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी॥ इति वेदान्तसूत्रवार्तिकम्।

Śl. 51. वनान्ते—Here अन्त may mean उद्देश (वनोद्देशे); the 'forest-region' (अन्तोऽप्रनिधनोद्देशावसानेषु। इति पदार्थमाला); or it may be used स्वरूपे (स्वार्थे), the forest itself, as remarked by Malli. on शुचिपादसमाद भवनान्तमुग्रम्। Kir. VI. 17; अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके। इति वैजयन्ती. विहास्यन्—About to abandon; fut. p. of हा with वि. जह्नोः दुहिता—The Ganges so called, being drunk up and again let off by king Jahnu from his ears; see *supra* VIII. 95. As Lak. approached the river, the waves were rising up; now the poet fancies that Gangâ raised her hands in the shape of the waves as if to protest against the cruel act.

Śl. 52. निगृहीत०—निगृहीतो बाष्पो यस्य तस्मात्. पुलिने—on the sandy bank (it has not got its technical sense here, *viz.* तोयोत्थितं तत्पुलिनं alluvian land). निषाद०—brought by a Nishâda, one of the men of a degraded class doing the business of ferrymen. See *supra* notes on XIII. 59. नौविशेषः—an excellent boat. ततार—crossed (of course along with Sitâ). संधामिव—As if he crossed (*i.e.* fulfilled—mark

the play on तहार) his promise. For, his crossing the Ganges was tantamount to his having carried out his promise (to abandon Sîtâ). सत्यसंधः—is put in to show that he did not quail even at the last moment.

Śl. 53. व्यवस्थापित॰—व्यवस्थापिता arranged, steadied, as he was agitated and unable to speak in a steady voice; now see com. अन्तर्गत॰—अन्तर्गतः बाष्पः (see *supra* śl. 3) यस्य सः अन्तर्गतबाष्पः; now see com.; by बाष्प is here meant the emotion of grief caused within. *cf.* कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः। Śâk. IV. 5. औत्पातिकम्—see com.; or उत्पातः प्रयोजनं यस्य portentous. In some editions the reading is औत्पातिको मेघ इव, but it is not a good reading. The simile does not support it. It we read औत्पातिकः the destructive influence becomes attached to the cloud to which Lakshmaṇa is compared. But Lakshmaṇa was innocent in the matter and naturally kind-hearted (स्वभावस्निग्ध). It is the अशमवर्ष that forbodes evil and that makes the cloud औत्पातिक. So the simile is better borne out by comparing the dreadful words to अशनवर्ष which is also frightful.

Śl. 54. अभिषङ्ग॰—अभिषङ्ग means here an unexpected stroke of misfortune, a sudden calamity; *cf.* तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं Kum. III. 73; for a different sense comp. *supra* II. 30; VIII. 75. विनिर्विद्धा—Violently pierced through, *i. e.* acted on, tossed by. आभरणप्रसूना—See com.; when going with लता, आभरणभूतानि प्रसूनानि (a comp. मयूरव्यंसकादि) यस्याः the flowers serving as ornaments. स्वमूर्ति॰—applies to both Sîtâ and लता. प्रकृति is the origin or source of a person or thing, the product being called विकृति.

Śl. 55. इक्ष्वाकुवंशप्रभवः—इक्ष्वाकूणां वंशः इक्ष्वाकु॰, इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य; and therefore not at all expected to punish unjustly; *cf. supra* यथापराधदण्डानाम् I. 5. आर्यवृत्तः—आर्यं noble वृत्तं यस्य; and therefore not expected to cast off his wife without some grave cause. इति...... तावत्—For this reason the Earth did not receive her *then* (तावत्) into her bosom as she did afterwards (see XV. 84). संशयित—p. p. of शी with सम्; this may also be explained (and perhaps better) as संशयोऽस्याः संजातः, by adding इत (च). Mr. Nandargikar quotes—शुद्धौजसः शुद्धविशालकीर्तेरिक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः। इमं जनं वेनु भवानपीदं श्रुतदृष्टं मन्त्रपरिग्रहं च ॥ Budh.-Ch. IX. 4; and तदैव पृथिवी तान जग्राह तनयामिमाम्। रामो विपापिनीं सीतां न जहातीति शङ्किनी ॥ Pad. P. Pâtâlakh. Râmâśva.

Śl. 56. लुप्तसंज्ञा—लुप्ता संज्ञा यस्याः सा. न चिरेण—*cf.* भवानमन्तुंम्पसना हृदयं कृतोपरतेव रतिर्बभूव। Kum. III. 73. प्रत्यागतासुः—प्रत्यागताः असवः यस्याः सा. समतप्यत—Malli. takes this as Pass. Imperat. 3rd pers. sing. of तप् 1 P. to heat, to pain, दुःखेन being supplied from the previous

line. And the root has been so used before; *cf.* विद्वितं तप्यमाने च तेन मे भुवनत्रयम् । अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ X. 39. It is not used here कर्मकर्तरि (as Reflexive Passive), as remarked by Malli.; for the root तप् is used in the reflexive pass, *i. e.* the agent becomes like the object, when the root has तपः for its object; as तपस्तप्यते. Probably the *poet* has *used here the root* तप् in an *active sense*, treating it as an intrans. root of the fourth class; *cf.* विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् ॥ (Mah.–Bh. I. quoted by S. P. Pandit). कष्टतरः—Because she now felt all the pangs caused by her painful situation.

Śl. 57. अवर्णं—anything ill or untoward. *निराकरिष्णुः*—One discarding her; निराकृ+इष्णुच् which is added to कृ with अलं (अलंकरिष्णु) and निरा, and to some other *roots*; see *Pāṇ. III. 2. 136.* वृजिनात्—वृज्यते what is avoided being bad इति; fr. वृज्+इन (इनच्. Uṇādi). कृतेऽपि—Although Rāma had wronged her, still she being an *Āryā* did not blame her husband nor wished ill to him. स्थिर॰—*i. e.* destined to suffer perpetual misery and hence दुष्कृतिन a doer of evil deeds, a sinner. Mark the gender. आत्मन् is used in the Mas. gender and sing. number, even with a feminine or a pl. noun.

Śl. 58. आख्यात॰—*i. e.* he told her to go and reside there. निकेतः properly a house; fr. कित् 1 P. to dwell; hence a place of residence; *cf.* VIII. 33; here a hermitage. वाल्मीकिः—वल्मीके भवः (by affixing इ–इञ्; also वाल्मीकः by adding अण्); so called after he arose from a *valmīka* or anthill raised round his body as he sat down for practising penance and remained absorbed in meditation. His story is well known. See Apte's Dic. *Cf.* Pad.–P. समीपे ते मुनेरस्ति वाल्मीकेराश्रमो महान्. निघ्नः—dependent, subservient to the will of; निहन्यते निघ्नते असौ; fr. हन्+अ (घञर्थे कः). रौक्ष्यं—From रुक्ष and य (ष्यञ्) hard-heartedness, act of cruelty.

Śl. 59. श्रवात् वाक्यं—According to Hemā. the word वाक्य, not being particularized (विशेषणाभावात्), is superfluous; and rhetoricians may cite this as an instance of अनर्थकत्वदोष. But poets do not care fo: ... 'ceties of critics. Kāli. might have used it for the sake of the metre, as he has done before (*cf.* संप्रत्यिती वाचपुवाच कौत्सः—where, however, the *word is likely to be* अवार्थ). चिराय—the sing. of almost all the cases of चिर् is used, as an indecl., in the *sense of 'for a long time;' long, long since &c.*; see for the acc. III. 35, 62; the inst. V. 64; abl. III. 26, XI. 63, XII. 87; gen. Śik. V. 15

बिडौजसा—वेवेष्टि व्याप्नोति what occupies space इति विट्; विट् (all-pervading) ओजः यस्य (Indra being looked upon as the mightiest god in the Vedas) इति बिडौजाः तेन. अग्रजेन विष्णुरिव—Vishṇu, as Vâmana (in his dwarf-incarnation, see XI. 22), was according to the Vish.-P. a younger son of Kaśyapa and Aditi and thus the younger brother of Indra, their eldest son. He is for this reason also called उपेन्द्र, इन्द्रावरज &c. परवान्—Vishṇu having to look after the protection of the world, as the supreme deity, has to accede to the will of Indra, no doubt; see supra X. 40; but, as remarked by S P. Pandit, "it is not clear to what legend or legends our poet refers when he alludes to the entire dependence of Vishṇu upon the will of Indra, to whom the former is always represented as being superior."

Śl. 60. प्रापित॰—मम प्रणामः मत्प्रणामः; प्रापितः मत्प्रणामः येन. प्रजानि॰—see com.; *cf.* Kum. III. 16. अनुध्यायस—Be continuously thinking of; *cf.* सा त्वमम्ब स्नुषायां शिवानुध्यानपरा भव। Uttar. I. स्वपूजनं ब्रूहि सर्वं भर्तसंदेशं रघूत्तम। त्यक्ता वने महाघोरे रामेण निरघा सती॥ Pâd. P. Pât. Râmâ.

Ślokas 61-67 contain Sîtâ's message to her husband.

Śl. 61. वाच्यः मद्वचनात्—This expression constantly occurs in Sanskrit literature, and is meant to convey the idea that the person charged with the message is in no way responsible for its contents. स राजा—mark the use of the word राजा the *king*, able to act in any way he likes. Sîtâ's bitterness of feelings leads her only so far as to address her husband thus; *cf.* Uttar. II. अथ स राजा किमारभ्यः संवृत्त where Vâsanti similarly resents the treatment accorded to Sîtâ by Râma. वह्नौ—The word is appropriately used here, वह्नि being the bearer of holy oblations to the gods. विशुद्धामपि—इत्यपरापनिरासः। लोकवादश्रवणादिति त्यागहेतौ शौर्येन्दम्। अनेन धीरतायिकात्वम्। तथा रुद्रटः—सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपात्स्वतागसम्। इति। Hemâ. श्रुतस्य—It is better to take this independently; 'worthy of your knowledge of sacred law;' (see *supra* III. 21); च may be easily supplied. *Cf.* सौमित्रे गच्छ राम त्वं धर्ममूर्ति यशोनिधिम्। मद्वाक्येन त्वं ब्रूयाः समक्षं तत्त्वतो निदेः॥ मां त्यजन् भवान् यद्वै जानन्नपि विनिर्मलाम्। कुलस्य सदृशं किं वा शास्त्रज्ञानस्य तत्फलम्॥ Pad.-P.

Śl. 62. कल्याणबुद्धेः—कल्याणी बुद्धिर्यस्य स कल्याणबुद्धिस्तस्य. अथ वा &c.—Sîtâ loved Râma so tenderly that she was unable long to to harbour any feeling of resentment against him. So she resigns herself to fate and says अथ वा न कामचारः &c. कामचारः—कामेन चारः an act of will (you did not do it out of your free will but under compulsion). अविस्फूर्जथुः—the thunderstroke of (after Malli.); or

the sudden appearance or manifestation of the glaring result of. See XIII. 12. असह्यः-प्रकृष्टं सह्यः प्रसह्यः very easy to bear, न प्रसह्यः अप्रसह्यः.

Sl. 63. The idea is that Lakshmî (the goddess of royalty) and the wife of a king are considered as co-wives; and co-wives are jealous of each other. Now Râma, when Lakshmî approached him, rejected her, and accepting Sîtâ, his wife, went with her to the forest. But when he returned and accepted Lakshmî, the latter felt that it was her turn now to eject Sîtâ from the house. उपस्थितां &c.—*cf.* XII. 7. तदास्पदं-This is rather a doubtful reading. Malli. separates this as तद् आस्पदं and connects आस्पदं with त्वद्वने, which involves दूरान्वय, and is also not happy. We may take तद् आस्पदं separately or as one word and construe मया तद् आस्पदं (that position, *viz.* that of being *with you*) प्राप्य त्वद्वने वसन्ती अहं न सोढा. *It is better, however, to read* त्वदास्पदं (having got ascendancy over you) or त्वदास्पदं (त्वमित्यास्पदं) *residing with you; see supra* तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञम्। III. 36. आस्पदं is irregularly formed from पद् with आ (आपद्यतेऽस्मिन् or आस्मनः पदं).

Sl. 64. उपप्लुत—Harassed, troubled. ०भर्तृकाणां—क is added to a Bah. Comp. the final member of which is a *fem.* noun ending in ई or ऊ or which ends in a short ऋ. शरणे साधुः शरण्या able to protect; fr. शरण + य (यत्). She means—'The female ascetics approached me for protection, knowing that they would get it from you through me, and I promised them that, depending upon your favour'. शरणार्थम्—शरणाय इति. त्वयि दीप्यमाने-*i. e.*, When you are in the full swing of your glory.

Sl. 65. किं वा—Or why, I would not have cared to live. अत्यन्त०—अन्तमतिक्रान्तः अत्यन्तः *unlimited, without end*; hence her life is useless to her. Râma also says the same in the Uttar. III., कथं तूष्णीं सह्यो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः। हतजीविते—हत *is often* used as the first member of a Karma. in the sense of 'accursed,' wretched (*lit.* struck down by fate); *cf.* अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम्। Sâk. IV. 6 दग्ध is similarly used; *cf.* अये दग्धदेहः न पतति Uttar. IV. When used at the end *of a comp.* क *is generally* added to it; चाणक्यहतकः Mud.; &c. अन्तरायः—an obstacle; अन्तर्, इ or अय् to go + अ (घञ्), अन्तः मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनम्.

Sl. 66. सूर्य०—सूर्ये निविष्टा दृष्टिर्यया; *cf. supra* XIII. 34. Perhaps she means the पञ्चाग्निसाधनतपस् which was practised by Pârvatî with a similar object; see Kum. V. 20. भूयो यथा मे &c.—*cf.* Pad.-Pu. भवे भवे यथानेव पतिर्भूया महेश्वर।

Śl. 67. वर्णाश्रम॰—The Âśramas are four, *viz.* (1) ब्रह्मचर्य, or the period of celibacy and studentship, (2) गार्हस्थ्य or leading the life of a householder; (3) वानप्रस्थ or retiring to a forest with or without one's wife and living there like an anchorite; and the last (4) संन्यास. See *supra*, notes on V. 10. मनुना प्रणीतः—स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ Manu. VII. 35; see also *ibid.*, VII. 17. तपस्विसा॰—see com. for comp. अवेक्षणीया—should be looked after; she means—you should look after my well-being and extend your protection to me, looking upon me as an ordinary ascetic woman if not as a wife.

Śl. 68. प्रतिगृह्य वाक्यं—Haing accepted her words, *i. e.* promised to communicate her message according to her direction. दृष्टिपथं—दृष्टेः पन्था दृष्टिपथः तम्. मुक्तकण्ठं—मुक्तः कण्ठः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. कुररीव—The osprey (Marathi टिटवी) is selected on account of its helplessness and' the high pitch of its cry. *Cf.* कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे । Bhâg. X. 90, 15; विषादधारिप्लुतलोचना ततः प्रनष्टपोता कुररीव दुःखिता । विहाय धैर्यं विरुराव गौतमी तताम चैवाश्रुमुखी जगाद च ॥ Bud.-Ch. VIII. 51.

Śl. 69. समदुःखभावं—समं दुःखं यस्य तत्समदुःखं तस्य भावः तं; the state of being equally grieved. वनेऽपि—Even in the forest (which is not expected to weep). *Cf.* उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः । अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ Śâk. IV. 12. रुदाश्च केका मुमुचुर्मयूरा दृष्ट्वाऽम्बुदं नीलमिवोन्नमन्तम् । शष्पाणि हित्वाऽभिमुखाश्च तस्थुर्मृगाश्च लाक्षामृगचारिणश्च ॥ Bud.-Ch. VII. 5. समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् । Kum. IV. 4. The fig. of the śl. is क्रियादीपक.

Śl. 70. रुदितानुसारी—रुदितमनुसरतीति; this he did out of compassion on hearing the cry of distress. कुशेध्मा॰—कुशाश्च इध्मानि च कुशेध्मं तस्याहरणं तस्मै. निषादविद्धा॰—निषीदति पापमस्मिन्निति निषादः; fr. सद् with नि and aff. अ (घञ्); उत्तिष्ठति इति उत्थः; fr. स्था with उद् and aff. अ (कः); now see com. श्लोकत्वमा॰—The Râmâ. says that the sorrow which Vâlmîki felt at the sight of the bird being shot got transformed into a śl. *Cf.* समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा । सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ Bâl.-K. 2. 40.

One day at noon-time the sage Vâlmîki, who had gone to the river Tamasâ for ablution, saw one of a pair of herons (the mate) pierced by a Nishâda with an arrow when under the influence of passion, and gave utterance to divine speech that suddenly revealed herself to him arranged in the form of an *anushṭubh* verse. See com. Râmâ. Bâla.-K. 2. 15. It is thus translated by Griffith:—

> "No faith be thine for endless time,
> Because, base outcaste, of thy crime,
> Whose cruel hand was fain to slay
> One of this gentle pair at play."

Śl. 71. नेत्रावरणं—नेत्रे आवृणोतीति covering the eyes. दोहद॰—दोहदस्य लिङ्गानि दोहदलिङ्गानि तानि पश्यतीति. दाश्वान्—He who gave; a participle in वस् irregularly formed from दा to give. सुपुत्रा॰—सुपुत्रविषया आशीः सुपुत्राशीः a comp. of the शाकपार्थिवादि class. इति (उवाच)—इति often refers to what follows; *cf. supra* रामाभिधानो हरिरित्युवाच XIII. 1.

Śl. 72. प्रणिधानतः—समाधिदृष्ट्या by my spiritual ken (Malli.). *प्रणिधान is abstract contemplation by which a Yogî sees things* lying beyond the range of physical senses; spiritual sight; see *supra* I. 74. *Cf.* आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना &c. Râmâ. Uttar. 49. 8. विषयान्तरस्थं—अन्यः विषयः विषयान्तरं तत्र तिष्ठतीति; the sage means—You have come to your father's house with the only difference that it is situated in a different place. मा स्वयिष्ठाः—the अ of अस्वयिष्ठाः is dropped after the prohibitive particle मा. *Cf.* Pad.-P. वाल्मीकिं मां विजानीहि पितुस्तव गुरुं मुनिम्। दुःखं मा कुरु वैदेहि आगच्छ मम चाश्रमम्॥ भिन्नस्थाने पितुर्गेहे जानीहि पतिदेवते। ईदृशे कर्मणि मम रोषस्तव महीपतौ॥

Śl. 73. उत्खात॰—लोकानां त्रयं लोकत्रयं तस्य कण्टकः लोकक॰। उत्खातः लोकत्रयकण्टकः येन तस्मिन्. अविकत्थने॰पि—विकत्थते असौ विकत्थनः fr. कत्थ् with वि and अन (युच्) added कर्तरि; न विकत्थनः अविकत्थनः not boasting. अकस्मात्—without cause; unreasonably. कलुषप्र॰—कलुषा censurable *प्रवृत्तिः behaviour, course of conduct* यस्य. *अस्त्येव मन्युः—Here Vâlmiki* speaks like an affectionate elderly person trying to console a younger person causelessly injured.

Śl. 74. उरुकीर्तिः—उरुः (उर्वी वा) कीर्तिर्यस्य. श्वशुरः—शु (a particle implying respect) अश्नुते (fr. अश् to pervade), with aff. उर. *Cf.* Uttara-K. 47. 16 where Lak. says. राज्ञो दशरथस्यैव पितुर्मे मुनिपुंगवः। सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः॥. सतां—*i. e.* of men seeking salvation (मुमुक्षूणां) *and approaching him for spiritual knowledge.* भवोच्छेदकरः—*leading* them to salvation by pointing out to them the means of cutting off the bonds of worldly life. *Cf.* अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते Iśâvâ. Up. 11; ज्ञानादेव तु कैवल्यम् &c. Janaka is represented as a philosopher of Vedic reputation (see Brih. Up. Adh. III. IV.) and a great expounder of *Brahmavidyâ*. He is described in the chapter on मोक्षधर्म of the Śântiparvan of the Mah.-Bhâ. as pointing out the path to salvation. धुरि स्थिता—see *supra,* note on धुरि कीर्तनीया II. 2. पतिदेवतानां—पतिर्देवता यासां.

अनघप्रसूतेः—न विद्यते अघं यस्यां सा अनघा (without danger or mishap, safe) प्रसूतिः delivery यस्याः सा अनघप्रसूतिः तस्याः. Or प्रसूति may mean offspring, as in काचिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः *supra* V. 7; 'of your child after safely delivered.' Hemâdri takes ०प्रसूतेः as abl. sing.; अनघं यथा तथा सूतायाः तव प्रसूतेः अनन्तरं तदापत्यस्य &c. अपत्यसं०—अपत्यविषयकाः संस्कारा अपत्यसंस्काराः। शाकपार्थिवादिः समासः। तन्त्रज्ञाः; see com. For जातकर्म see III. 18 and notes thereon.

Śl. 76. अशून्यतीरां—with its banks not void of, *i. e.* lined with; *cf. supra* तपस्विगाढां तमसां IX. 72. And hence समोपहन्त्रीं—removing sin (on account of the holy rites performed there, the purifying smoke &c.). ०संनिवेश—a residence; see com. घञ् (अ) causes Guṇa of the penultimate short vowel of a root. वगाह्य—having bathed. The अ of अव and अपि may be optionally dropped; so अवगाह्य also. तत्सैकतो०—तस्याः सैकतानि तत्सैकतानि तान्येवोत्सङ्गाः (see XIII. 62) तेषु बलिक्रियाः ताभिः; it seems it was customary to place such offerings on the banks of sacred rivers; *cf.* सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा *supra* X. 69. उत्सङ्ग—may also mean 'the surface of' as at IV. 74. संपत्स्यते—will come about or arise, *i. e.* your mind will feel at ease.

Śl. 77. आर्तवं—ऋतोरिदं; of the season; fr. ऋतु+अ (अण्). On this Hemâ. remarks—अकालजं मुनीनामभक्ष्यमित्यार्तवम्। तथा च मनुः— कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः। VIII. 21. बालेयं—see com.; fr. बलि+एय (ढञ्). अकृष्टरोहि—अकृष्टे रोहतीति growing without requiring the ground to be tilled; wild corn; *cf.* अकृष्टपच्या इव सस्यसंपदः। Kir. I. 17. काले यकृष्टरोहि—*v. l.* seems better, as Kâlidâsa is not likely to use an obscure word like बालेय. Such corn was required for offering to fire; अकृष्टोद्भवेन नीवारेण श्यामाकादिनाग्निस्तर्पयेदिति विज्ञानेश्वरः। Hemâ. नवाभिषङ्गां—अभिषङ्ग grief, deep sorrow; or calamity; see śl. 54 above. वशात्शायः—implies power on the part of the maidens to divert her mind.

Śl. 78. स्वबलानुरूपैः—स्वस्य बलं स्वबलं तस्यानुरूपैः: proportionate to or in keeping with one's strength. Watering the trees was a favourite occupation of hermit girls or matronly ladies living in hermitages, and is often referred to by the poets; *cf.* अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् (Kum. V. 14.), एताः तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैः बालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते। Śâk. I. स्तनंधयप्रीति— स्तनंधय an infant sucking the breast; the aff. खश् (अ) is added to the verbs धे and ध्मा when preceded respectively by नासिका and स्तन as their objects; the nasal is retained before खश्; so नासिकंधमः. ०प्रीति—Malli. seems to take the word प्रीति in the sense of 'affection;' it may also mean 'joy;' स्तनंधयानां प्रीतिर्यस्याम्.

healing wounds (see Śāk. IV. मगविरोपणमिङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत मुखे. कुशसूचिविद्धे । IV. 14). Its fruit was also used for making necklaces supposed to have prolific efficacy and worn round their necks by females, and hence its botanical name Nagelia Putramjiva or Jīvaputraka. Here by इङ्गुदी is to be understood by Lakshaṇā, its fruit (for, the derived form is ऐङ्गुद). इङ्गुदीस्नेहेन कृतः प्रदीपः यस्मिन्. मेध्य—मेधनार्ह holy; fr. मेधृ 1 P. to associate and य (ण्यत्); or fr. मेध a sacrifice and य (यत्). सपर्यानुपदं—सपर्य अनुपदं; पदस्य पश्चादनुपदं; Avya. सपर्या— worship; fr. सपर a root of the कण्ड्वादि class (सपर्यति) and अ, with the fem. aff. आ added भावे. उटजं—उटेभ्यः तृणपर्णादिभ्यः जायते इति; fr. उट+जन्+अ (ड). The sudden and unexpected change from life in a palace to one in a hut must have caused the most writhing pain to Sītā; but being trained in the family of the Raghus she lived there as a Vānaprastha. The kings of the Raghu race were not so far attached to a life of luxury as to consider forest-life a source of hardships. Thus Dilipa lived in a hut, sleeping on a bed of Kuśa grass (see I. 95). King Sudarśana also is mentioned further on as living in a hut; *cf. infra*, सोधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तरः । XIX. 2.

Śl. 82. प्रयता—purified by; for this sense *cf.* I. 35, V. 28; Malli. takes प्रयता in the sense of नियता 'performing the rigid rites of ascetic life after bathing;' see I. 95. प्रजासंततये—*i. e.* for the continuation of the direct line.

Śl. 83. अपि...किम्—Malli. says इति काकुः; that means that Laks. said this to himself in a voice in which the expected answer was 'he might be'. सानुशयः—अनुशयेन सहितः Bah.; अनुशय repentance, sorrow for a wrong done. Supply इति before उत्सुकः anxious or eagerly expecting. Laks. expected that on account of Rāma's extreme love for Sītā, he might feel repentent after her actual separation, and related to him all that Sītā had very pathetically said to him, and how piteously she wept after that, in order to excite Rāma's pity. अपि—on his part. सीता°—सीतायाः परिदेवनं सीतापरिदेवनं, तदन्तः अन्ते वा यस्य तत्; अनुष्ठितं शासनं is equivalent to शासनानुष्ठानम्.

Śl. 84. Malli.'s construction of the first two lines does not seem to be satisfactory. He takes राम with tears as compared with the तुषारवर्षी moon. It is better to take the first line independently. रामः सहसा सबाष्पः बभूव (Rāma burst into tears at once); येन स तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव अलक्ष्यत. The comparison shows that Rāma shed a profusion of tears. The next two lines give the reason for this. For कौलीन, see śl. 36 above.

Śl. 85. धीमान्—*i. e.* having the power of mind to control his agitation. *Cf.* येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत । and अत एव स्वयं &c. जागरूकः—Watchful over, always on the alert. Fr. जागृ+ऊक. भ्रातृसा°—भ्रातृभिः साधारणः भोगः यस्य; which he enjoyed in common with his brothers. रजोरिक्तमनाः—रजसा रिक्तं मनो यस्य; with a mind free from रजस् *i. e.* its effects, *viz.* possion, anger, haughtiness &c.

Śl. 86. एकभार्या—This was the principal reason why he should not have abandoned her. असंघट्टसुखं—न संघट्टः clash from coming in collision with a rival, असंघट्टः, असंघट्टेन सुखं यथा स्यात्तथा; or नास्ति संघट्टः यस्मिन् तदसंघट्टं, असंघट्टम् एव सुखं यथा स्यात्तथा। Malli. needlessly takes this in the sense of 'in a manner enjoying inconceivable happiness' नास्ति संघट्टः (proper comprehension) यस्य तदसंघट्टं &c. Chár. explains this as असंघट्टमप्रचलितं सुखं यथा स्यात्तथा, in a manner in which the happiness was not to be lost. Vallabha reads असंबाधसुखं which he paraphrases as अनुपमर्दसुखं, 'happily by being free from obstruction.' सपत्नी—समानः पतिर्यस्याः सा.

Śl. 87. प्रतिकृतिः—प्रतिनिधेः कृतिः प्रतिकृतिः an image. °सखः—Although this looks (and is in sense) like a Bah., owing to a technicality of grammar it must be taken as a Gen. Tat.; see com. As a sacrifice cannot be performed without the co-operation of the wife, in the various rites to be performed in its course Râma had a golden image made of Sitâ which he used as his सहधर्मचारिणी. *Cf.* Râmâ—काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । Uttar. 91. 25. श्रवण°—see XI. 22. श्रवण°—श्रवणयोः विषयः श्रवणविषयः the province of the ear तं प्राप्नोतीति तेन. दुर्वारं—दुःखेन वार्यते इति । कर्तृकरणे क्रिया बहुलमिति समासः; difficult to be avoided, irremediable. विषेहे—For it was some consolation to her that her husband still loved her, and that his abandonment of her was an act of painful duty towards the subjects, and not one for the satisfaction of his lust in the company of some other woman.

CANTO XV.

Śl. 1. रत्नाकर°—Because Râma was a universal king. This also applies to Sitâ (न तु रत्ना° सीतां) where रत्नाकर means a number of jewels; रत्नाकरेण खचिता मेखला girdle or waist-band यस्यास्ताम्. बुभुजे—enjoyed the blessings from; भूमिजस्य फलस्य भुक्तत्वाद्भुमिरपि तथोक्ता। Hemá. भुज् is A'tm. except in the sense of 'protecting.' केवलां—The one earth (Malli.); the earth only, according to Hemá, Chár. and others. Chár. says—अन्ययेवकौ यद्युक्ते पुनः केवलशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो मतिनाद्यपि । के [illegible] समादधने—अन्ययोगव्यवच्छेदार्थं एककाोऽयोगनिराशयः केवलशब्दः । के सुखे अबलामसमर्थामित्यर्थ (not able to yield happiness).

Śl. 2. लवणेन—Lavaṇa was the son of Madhu, a great Râkshasa who lived in the Krita age, by Kumbhinasî, a younger sister of Râvaṇa. Madhu had secured from Śiva an invincible Śûla (a trident) which reduced to ashes any one opposing him. He was further favoured by Śiva at his request, saying that the Śûla would pass on to his son also. Lavaṇa lived in मधुवन and harassed the sages. His capital was *Madhurá*. *Cf.* मधुनामा महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो । आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः ॥ तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमम् । प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति । रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुम्भीनसी श्रुता ॥ तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः । आसीद्दुरात्मा दुर्धर्षो देवब्राह्मणहिंसकः । पीडितास्तेन राजेन्द्र वयं त्वां शरणं गताः ॥ Adhyâ. Râm. Uttar. VI. *Cf.* also (see Râm. Uttara.–K. 61) एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥......तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महादेवो.........। भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति ॥ यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥

विलुप्तेज्याः—विलुप्ताः prevented from being performed इज्याः sacrificial rites येषां ते whose sacrificial work was stopped. तामिस्रेण—a night-ranger. शरणार्थिनः—शरणं protection अर्थयन्ते इति; *cf.* कृपीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् । लवणत्रासितस्तोमः शरण्यं त्वामुपस्थितः ॥ Uttar. I. 50.

Śl. 3. अवेक्ष्य रामं—Looking to Râma, as their proper protector, being the king. *Cf.* रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः । Manu. VII. 3. See *supra* XIV. 67. तस्मिन्—*scil.* लवणे; for the Loc. see XIV. 46. स्वतेजसा—*i. e.* the consuming energy (developed and accumulated will-force) which arises from continued abstract meditation. See Śâk. II. 7. शापास्त्राः—शापः अस्त्रं the instrument of punishment येषां ते; *cf.* उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च । Kum. III. 12. तपसो व्ययम्—For when the sages pronounce an imprecation they have to use force (a part of their accumulated penance) to give effect to their words.

Śl. 4. काकुत्स्थः—ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः Râma. For Kakutstha see VI. 71–73. विघ्न॰—विघ्नानां प्रतिक्रिया विघ्न॰. धर्मसंर॰—*cf.* परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ And यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ Bg. IV. 8, 7. शार्ङ्गिणः—शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं a bow made of a horn, शार्ङ्गमस्यास्तीति शार्ङ्गी.

Śl. 5. विबुध॰—द्वेष्टीति द्विट्; विबुधानां द्विट् तस्य. दुर्जयः &c.—see note on लवण śl. 2 above. विशूलः—विगतः शूलः (also *neu.*) यस्य; *i. e.* when he has not got the Śûla in his hand. प्रार्थ्यताम्—should be attacked or assailed.

Śl. 6. शत्रु॰—शत्रुं हन्तीति शत्रुघ्नः. By Pâṇ. III. 2. 53 (see com.) the aff. टक् (अ) comes after the root हन् when compounded with its object

and when the word so formed denotes an agent other than a human being. Now the Sûtra applies to Śatrughna if he be looked upon as other than a human being, as he was देवांशसंभवः; see X. 58. If not, the difficulty may be removed by taking the word as one of the मूलविभुजादि class formed with the aff. क (अ). *According to the Gaṇadarpaṇa,* टक् may be added to हन् after शत्रु; *cf.* मधुशत्रुकृतघ्नेषु:—स्त्रीबालघ्नादिषु । एषु कर्मसु हन्तेष्टक् मतघ्नः सर्वपापभाक् ॥. यथार्थम्—अर्थमनुगतं; Avya.

Śl. 7. परंतपः—the chastiser or killer of an enemy. अपवादः—अपोद्यते अनेन इत्यपवादः that by which something is set aside; a special rule given under a general rule; *e. g.* ज्योतिष्टोमीयां गामालभेत (one should kill). उत्सृज्यते इत्युत्सर्गः—*what is generally stated*; a general rule; *e. g.* न हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि; but this is set aside by the special rule given above. *Cf.* Hemâdri—अपवादो विशेषविधिः उत्सर्गं सामान्यविधिमिव। सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् । बहुव्यापकं सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । यथा श्रीश इत्यत्र इको यण् अचि (Pân. VI. 1. 77) इत्यस्योत्सर्गस्य अकः सवर्णे दीर्घः (Pâṇ. VI. 1. 101) इत्यपवादः । तथोक्तं—भूयो दर्शनमुत्सर्गो बाधस्तस्यैकदेशगः । अपवादः स विज्ञेयो सूरिभि र्व्याकरणादिषु ॥ इति. *The same simile is* used in the Kum. also; लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः । अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ II. 27. Kâli. lived in an age when such similes, and similes like श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्, were understood and appreciated by the learned public.

Śl. 8. अग्रजेन प्रयुक्ताशीः—प्रयुक्ता आशीर्यस्य; *such a benediction* was necessary, especially as he was going to fight with a powerful demon; *cf. supra* XI. 6. रथी—रथोऽस्यास्तीति taking a chariot with him and nothing more. It has not got its technical sense here, *viz.* that of a 'chariot-warrior', as Śatrughna was more than that. अभीः—अविद्यमाना भीः यस्य.

Śl. 9. *रामनिदेशात्*—At Râma's command; Śatrughna *himself did* not desire it, for स्वार्थैगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः as observed by the poet; (Ragh. II. 4). अर्थसिद्धये—(1) For the accomplishment of his object; (2) for imparting to it the intended sense. अध्ययनार्थस्य धातोः—*i. e.* the root इ with the prep. अधि which, however, according to the poet and Patañjali, is by itself able to express the sense of 'to learn.' The poet means—As the preposition अधि merely by its juxtaposition helps the root इ in expressing its meaning (*cf.* धातुलीनमुपसर्गं इवार्थं Śiś. X. 15), so the army by merely accompanying him helped him in gaining his object. *Cf.* for the purpose served by a prep.—धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ The idea is already expressed by the poet differently in I. 19 (सेना परिच्छदस्तस्य

&c.) Some call the simile pedantic; but see our remark under Śl. 7 above.

Śl. 10. सवतां वरः—(1) The best of bright, *i. e.* spirited men; (2) the best of luminaries. रथप्रष्ठैः—प्रतिष्ठन्ते इति प्रष्ठाः; those marching in front; fr. प्र+स्था with अ (कः). The स् of स्था is changed to ष् when the word has this sense; see com. (Páṇ. VIII. 3. 92); but प्रस्थः a measure of corn, &c.; रथस्य प्रष्ठाः रथप्रष्ठाः तैः. वालखिल्यैः–The Válakhilyas, according to the Vishṇu-P., are pigmy sages, no bigger than the joint of the thumb, chaste, pious, and resplendent as the rays of the sun. They are 60,000 in number, being the offspring of Kratu and Saṃnati his wife. *Cf.* Márk. P.-क्रतोश्च संततिर्भार्या वालखिल्यानसूयत । षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥. According to the Ṛigveda they were divine sages of the size of the thumb, produced from the hair of Prajápati (Brahmá); खिलस्य ब्रह्मणोऽपत्यानि खिल्याः । वालाश्च ते खिल्याश्च. They surround the chariot of the sun and march before him. *Cf.* Vish.-P. वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते and वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः । पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ Bhág. P. XII. *Cf.* also Kum. भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः VIII. 41.

Śl. 11. मार्गवशात्–Owing to the road; *i. e.* since the road by which he had to pass lay by the side of Válmiki's hermitage. यतः–while going; gen. sing. of यत् pres. p. of इ to go. रथस्वनो०–For the comp. see com.; *cf. supra* I. 40. वसतिः–may also mean staying, halting.

Śl. 12. क्लान्तवाहनः—क्लान्तानि वाहनानि (horses, elephants &c.) यस्य. तपःप्रभाव०—तपसः प्रभावः तेन सिद्धाः तैः. The sages were able to produce by their ascetic power whatever things they wanted, when they had to receive a guest or so, and this their power has often been referred to in the Puráṇas and poems; *cf.* Bhaṭṭi.–आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः । धामप्रथिम्नो म्रदिमान्वितानि वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहुः ॥ III. 42. प्रतिपत्तिभिः—Abstract for the concrete; the things necessary for reception; for these *cf.* वस्त्रान्नपानं शयनं च नाना कृत्वावकाशे रुचिसंप्रक्लृप्तम् । तान्प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म निवध्वमार्ध्वं पिबतात्त शेध्वम् ॥ Bhaṭṭi. III. 44.

Śl. 13. अन्तर्वत्नी—अन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति a pregnant woman; fr. अन्तः + वत् + ई fem. aff., before which a न् is inserted when the *sense is* 'a pregnant woman'; see com. In the Veda, however, the form अन्तर्वती occurs. The वत् is added to अन्तः by a special rule (निपातन), as वत् cannot be added to a word when there is no सामानाधिकरण्य as here between अन्तः (which has the sense of the Loc.) and अस्ति; तदन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते । Sid.-Kau. संपन्नो—(1) endowed with

majesty or qualities giving a promise of future greatness; *cf. supra* रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वं V. 37; (2) rich or full (treasury) and well-equipped or efficient (army). The simile implies capacity in the earth due to good rule to give rise to such कोश and दण्ड; *cf.* भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये । तस्माद्गुणवतीं भूमिं भृत्यैर्नृपतिरावसेत् । (भृत्यैर्भूपस्तु कारयेत्) ॥ Kām. N. VII. 48.

Śl. 14. संतान॰—संतन्यते वंशोऽनेनेति संतानः offspring; तन and अ (घञ्) added करणे. *सौमनस्य॰—सुशोभनं मनोऽस्यास्तीति सुमनाः तस्य भावः* सौमनस्यं (aff. ष्यञ्); तदस्यास्तीति well pleased at heart. प्राञ्जलिः—with *palms respectfully joined;* प्रबद्धः अञ्जलिर्येन. *आमन्त्र्य*—Bidding adieu to, having taken leave of; *cf.* लताभगिनीं तावदामन्त्रयिष्ये Śāk. IV.; ते हिमालयमामन्त्र्य &c. Kum. VI. 94. युक्त॰—युक्तः *i. e.* वाजियुक्तः रथः यस्य.

Śl. 15. प्राप—reached (did not enter it.) मधूपघ्नं—The capital of the demon Madhu (the father of Lavaṇa); see com.; मधोः उपघ्नः आश्रयः the resort. च...च—show that both the acts took place simultaneously.

Śl. 16. धूम्रः—*of a blackish red colour;* धूमं रातीति; fr. धूम+रा+अ (कः); पृषोदरादिः. The adjectives refer to चिताग्नि also. बभ्रु—tawny; बिभर्ति इति; fr. भृ+उ (कु Uṇādi), भृ being reduplicated. (2) ज्वाला एव बभ्रवः शिरोरुहा यस्य. क्रव्य—raw flesh; क्रव्याद्गण—(1) a number of demons; (2) swarms of carrion-eating birds, such as vultures. परीवारः—Before the aff. घञ् (अ) the final vowel of a preposition may be optionally lengthened; so परिवार. also; *cf.* प्रति-ती-कारः &c. चिताग्निः—which is also hideous and revolting to sight. जङ्गमः—in motion; *this is added to complete the simile as the demon was in* motion. *Cf.* शोकाग्निरिव जङ्गमः Mv. V. 20; हिरण्मयी सालतेव जङ्गमा Bhaṭṭi. II. 47. भृशं गच्छति इति जङ्गमः fr. the Freq. base of गम् (जङ्गम्यते). Though grammarians like Vāmana, Kaiyaṭa, and Bhaṭṭoji, hold that roots implying motion take यङ् in the sense of crooked motion (कौटिल्ये गतौ), *still* Nāgeśabhaṭṭa *proves that such roots can* take यङ् to express excess or frequency of action (तस्माद्गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिव्याहारे यङ् भवत्येव । अत एवं स्थावरप्रसिद्धंद्वपर्यको जङ्गम इति सिद्धम्).

Śl. 17. अपशूलं—This was necessary; see śl. 5 above. संमुखीनः—समं सर्वं मुखं संमुखं (the full face); समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते (the dropping of the final अ of सम is irregular); सर्वस्य मुखस्य दर्शनं giving a reflection or an image of; संमुखीनः a mirror; this properly means 'a mirror giving a reflection of the whole face'; but here it is used in the secondary sense of 'what stands in the front;' near at hand. Hence Malli. remarks अविकार &c. रन्ध्रप्र॰—रन्ध्रे प्रहर्तुं शीलमेषामिति रन्ध्रप्रहारिणः, those who strike, taking advantage of the weak points of the enemy; *cf.* आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून्. *infra*, XVII. 61; भाग्योदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती । Śiś. II. 30.

Śl. 18, 19. These are syntactically connected and form what is called a युग्म (द्वाभ्यां युग्मं मोक्तं). मत्कुक्षे:—Here कुक्षि means 'belly,' while in śl. 15 above it meant 'the womb'. दिष्ट्या—Fortunately; properly the Inst. sing. of दिष्टि 'good fortune', but treated as an indec; *cf.* सहसा. उपपादित:—brought to me as my provision, designed as my food. जिघांसया—जिघांसा desire to kill; noun in आ from the Desid. base of हन्. मुस्तास्तम्ब—which is uprooted with ease. *Mustâ* is a kind of fragrant grass (*Cyperus Rotundus*) growing in ponds &c. and of which boars are very fond; *cf.* Śâk. II. 6.

Śl. 20. निशितै:—निशित p. p. p. of शो with नि to sharpen; also निशात. पुष्परज:—Nom. sing. The cons. is शाखी सौमित्रेः गात्रं न प्राप किं तु पुष्परजः (the pollen of its flowers) प्राप; the tree broken into pieces fell down before reaching Śat.; the pollen of its flowers only reached his body (indicating coming victory). शाखी सौमित्रिगात्रं न प्राप किं तु वातवशात्तत्पुष्परजः प्रापत्। Châr. नैर्ऋतेरित:—नैर्ऋतेन (see XI. 21) ईरितः (p. p. p. of ईर् 10th conj., or cau. of ईर् 2nd conj.) to throw &c.; hurled or thrown.

Śl. 21. महोपलं—महांश्चासौ उपलश्च तम्. मुष्टि—On account of the hardness and destroying power of the rock it is compared to the fist of Yama. तस्मै—against him; *cf. supra* प्रजिघाय समाधिभेदिने हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्। VIII. 79.

Śl. 22. ऐन्द्रं—इन्द्रो देवता the presiding deity अस्य। सोऽस्य देवता इति अण् (अ). This was the proper missile to be used for pulverizing the rock as Indra is the cleaver of mountains. परमाणुतां—atomicity. A परमाणु is defined as जालान्तरस्थसूर्यांशौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तस्य षष्ठितमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

Śl. 23. दक्षिणं दो:—The word दोस् though generally found used in the *mas.*, is also *neu.*; see com. Bhaṭṭoji Dîkshita also says—दोः-शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात्। तेन दक्षिणं दोर्निशाचरः इति संगच्छते। But as the word is given as of the *mas.* gender in the Amarakośa, commentators have proposed various readings, for which see foot-note. पृथुकाल:—indicates the great length of his arm. उत्पात:—an ominious and destructive gale of wind. Ordinary wind cannot *tear up* a mountain; see *supra*, VIII. 90.

Śl. 24. कार्ष्णेन—कृष्णो देवता अस्य a missile *presided over* by Vishṇu; or it may mean 'a steel arrow'; कार्ष्णं कृष्णायसविकारेण। यद्वा कृष्णो देवता यस्य तेन। रामेण हि अस्य वैष्णवः शरो दत्तः Hemâ. This seems to be in accordance with the Râmâ.—अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः पापप्रणाशनः। अनेन जहि सौम्य हन्यासि रघुनन्दन ॥ ततः शरोऽयं कार्ष्णस्य यदा ह्येष महात्मने। सर्वासुरजिते दिव्यो येनापराजितोऽसुराः ॥ Uttar. 63. 19, 20.

Śl. 25. प्रति०—द्वंद्वमस्यास्तीति द्वंद्वी; प्रतिगतो द्वंद्वी प्रति०. कुसुमवृष्टयः—Kāli. shared the general belief of those days that the gods watched the issue of fight between a human hero and a demon or demons, and showered down flowers on the former when victorious. See *supra*, XII. 102.

Śl. 26. वीर—विशेषेण ईरयति displays valour इति वीरः; aff. अ (अच्). Some derive it from अज् to go, which substitutes वी, and र an affix. सोदर्य—सोदर and य; see com. मेने—*i. e.* a worthy brother of Lakshmaṇa.

Śl. 27. चरितार्थैः—चरितः अर्थः object यैः येषां वा. व्रीडयाऽवनतं—अवनतस्य हि स्वकीर्तिश्रवणाद्व्रीडा न तूव्नतस्येति विरोधाभासः। तथा माघे—लज्जते न गदितः प्रियं परो वक्तुरेव भवति त्रपाऽधिका। Śiś. XIV. 2 (Hemā.). *Cf.* सुष्ठु शोभसे आर्यपुत्रानेन विनयमाहात्म्येन। Uttar. I.

Śl. 28. Mark the alliterations in this śl., the fig. being अनुप्रास. पौरप्रार्थनः—Although used for alliteration the word is also significant here. His recent heroic deed would serve as an inducement to people to come to the city he was going to found and live there under his protection; *see next śl.* (सौराज्य &c.). *निर्ममः—see* XII. 60. This was the characteristic of the Raghu race; see *supra* I. 21, 33. This epithet is also used for alliteration. But if we take अर्थ in the sense of money, then this will have some significance. He was not interested in spending money, but in beautifying the new city he wanted to build. मधुरां—some read मथुरां, but the poet's reading must be मधुरां as it gives better alliteration with मधुराकृतिः. It is also the reading found in the Rāmā. See *Uttara-K. 70. 16.* Madhurā, commonly known as Mathurā, was an ancient and celebrated city on the right bank of the Yamunā, now surviving in Muttra, in the province of Agra. It is second of the seven cities, being the birth-place of Krishṇa. The Vishṇu-Purāṇa states that it was originally called Madhuvana, after the demon Madhu who reigned there; see above. But when Śatrughna killed his son Lavana, he set up his own rule there and built a new city, which he called Madhurā (or Mathurā). मधोः सुतं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनं च तत्। शत्रुघ्नेन पुरी तत्र मधु (थु) रा संनिवेशिता॥ Vāyu-P.

Śl. 29. अनावृतानि:—shining out to view, *i. e.* their property was fully displayed by the people as there was no danger of unjust taxation, no fear of robbers etc. स्वर्गाभिष्यन्द०—*अभिष्यन्द is lit.* 'what flows all round;' hence the excess of population. वमन is its exodus. The citizens were so good and rich that they appeared to have formed the surplus population of heaven. Chār. explains this as—

स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं शाखानगरं कृत्वेव विनिवेशिता स्थापिता। अथ च स्वर्गस्याभिष्यन्दवमनं सारोच्चयं तस्याहरणं कृत्वेव विनिवेशिता । उभयथा स्वर्लोकसमाना सेत्यर्थः। अभिष्यन्दवमनं शाखानगरमिति चाणक्यः। The same idea occurs in Kum. VI. 37—अलकमतिवाह्येव वसतिं वसुसंपदाम्। स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम्॥ *Cf.* also स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम्। Megh. I. 30.

Śl. 30. सौधगतः—सौधं गतः *Acc. Tat.* हेमभक्ति॰-भक्ति ornamental drawings or figures. The pairs of the ruddy *Chakravâkas* moving about in groups on the sheet of the water of the Yamunâ looked like golden ornamental figures from a distance. The dark and glossy waters of the Yamunâ smoothly gliding on are well compared to a Veṇî. Kâlidâsa often refers to the charming view presented by rivers from a distance. *Cf.* VI. 43, XIV. 29, 30.

Śl. 31. मन्त्रकृत्—The sages are often described as मन्त्रकृतः; *cf.* I. 61, V. 4.—इति संस्कारप्राचीण्यं says Hemâ. उभयधुर्यता—*Cf.* यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा। जनकानां रघूणां च वंशयोरुभयोर्गुरुः॥ Uttar. VII. 14.

Śl. 32. उन्मृष्ट—cleaned or brushed off. गर्भक्लेद—गर्भस्य गर्भकृतो वा क्लेदः the moisture adhering to or the wetness of their bodies at birth. Here the poet accounts for the names of the two boys. लव according to Malli. means 'the hair of the tuft of a cow's tail.' According to others it means the hair of a ram, a Chamarî deer, &c. (लवो मेषोर्णचमरीकेशादिवाची). This account of the poet does not agree with that of the Râmâ., which says that the two princes were protected from evil influences by being sprinkled over with water by means of Kuśa and Lava, which have a technical meaning, for which see foot-note and the com. on Râmâ. Uttar. 66, 5–10. Malli. also seems to say something like this when he translates गर्भक्लेद (स) by गर्भोपद्रव. It does not seem probable that Vâlmîki would have used such rough things as Kuśa grass and the hair of a cow's tail to clean the tender bodies of the infants.

Śl. 33. साङ्गं च वेदम्—अङ्गैः सहितः साङ्गः। The *aṅgas* are works auxiliary to, and in one sense part of, the Vedas. These are six, *viz.* शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु॥ (1) शिक्षा or the science of correct articulation and pronunciation, comprising the knowledge of letters, the laws of euphony peculiar to the Vedas, &c. (2) कल्प or ceremonial, represented by a number of Sûtra works systematizing the ritualistic precepts of the Brâhmanas. (3) व्याकरण or Grammar (Pâṇini's Ashṭâdhyâyî, especially the Sûtras dealing with Vedic grammar). (4) निरुक्त or the explanation of difficult Vedic words—represented by

Yâska's Nirukta. (5) छन्दःशास्त्र or the treatise on metres (especially Vedic). And (6) ज्योतिःशास्त्र astronomy; or rather, the calendar fixing the most auspicious days for sacrifices. किंचिदुत्क्रान्त०—किंचिदुत्क्रान्तं शैशवं ययोः *i. e.* just after their eleventh year, their Upanayana ceremony having been performed. *पद्धतिः—the path laid down, i. e.* the first poetic composition, *viz.* his Râmâyaṇa.

Śl. 35. त्रेताग्नितेजसः—Blazing (bright) like the three sacrificial fires; *this indicates purity on their part. For* त्रेता *see* XIII. 37; *cf.* अज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः। Bhaṭṭi. I. 4. तद्योगात्—तद् refers to श्रयो वंश्याः Bharata and others; 'on account of their connexion with them'; that is, who were pre-eminent by their having husbands like Bharata and others. Hemâ. says तद्योगात्रामसाहचर्यात्, and Châr. has तद्योगात्तस्य रामस्य योगाद् द्विपुत्ररामसंदिर्शनात्। But this hardly makes any good sense; also तद् cannot refer syntactically to राम. So Malli.'s interpretation is better. पतिवत्नी—irregularly formed, like अन्तर्वत्नी (see śl. 13 above), from पतिवद्, न् being inserted when ई is added, *in the sense of* 'having her husband living'; otherwise पतिमती (पृथ्वी).

Śl. 36. बहुश्रुते—well versed in the Śâstras; both Śat. and Subâhu. According to the Vishṇu-P. the names of Śatrughna's sons were सुबाहु and शूरसेन, and सु० and श्रुतसेन according to the Bhâg. P. *विदिशा—seems to be a very old city. It is described in the* Megh. (I. 23, 24) as the capital of the country of दशार्ण, the eastern part of Mâlva or Mâlava, situated on the Vetravatî or Betvâ. It appears to be the modern Bhilsâ which is still a place of some note. पूर्वजोत्सुकः—पूर्वजे पूर्वजेन वा उत्सुकः longing for the company of his eldest brother (Râma). *Cf.* तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम्। रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ Uttara-K. 70. 16.

Śl. 37. *तपोव्ययो मा भूत्—For had he gone there Vâl. would have* been obliged to produce by his *yaugic* power (see 12 above) several things for his reception, which would have meant a call on his stock of penance. Here व्यय has the same sense as in śl. 3 above. अभ्यागात्—According to the Râmâ. Śatrughna visited the hermitage of Vâlmîki on his way to Ayodhyâ. See Uttara-K. 71. 3, 4. And the sage treated him and his retinue hospitably; śl. 13. निश्चलमृग०—The voice of the sons of Sîtâ was so sweet that even the deer remained motionless listening to their songs. For this power of music, *cf.* संगीतदर्पण—पशुः शिशुर्मृगो व्यालो वेद गानरसं परिशुप्यति। अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ॥

Śl. 38. वशी—The self-controlled one; and hence he was not charmed by the magnificence of his own city. रथ्यासं०—see XI. 3, and VII. 16. अत्यन्त०—अत्यन्तं गौरवं यस्मिकर्मणि तदया तथा.

Śl. 39. समासदः—समायां सीदन्तीति समासदः courteous; fr. सद् and aff. क्विप् (०). स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् । पश्यत्परमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ Rámá. Utt. 72. 8. उपासितं—respectfully waited or attended upon. *Cf.* X. 13. असामान्यपति—not the husband in common with another, *i. e.* the earth had no co-wife, as Râma did not take another wife after his repudiation of Sítá.

Śl. 40. लवणा०—अन्तयतीति अन्तकः the destroyer of; fr. अन्तय् (अन्तं करोतीति), a Denom. from अन्त, and aff. अक (ण्वुल्). कालनेमि—According to the Harivaṃśa, Kála. was a mighty giant; the son of Hiraṇyakaśipu. He had a crown as brilliant as the sun and was as great as the mountain Mandára. He had a hundred heads, a hundred arms, a hundred mouths, and shone like a mountain having a hundred peaks. He was killed by Vishṇu. तमपतिमकर्माण समानं सूर्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः ॥ स मुष्णन्दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहूंश्चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः ॥ तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः ॥ *Cf.* also Bhág. P.—दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाहः आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः ॥ तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद् गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥ According to the Vish.-P. he was a son of Virochana, the grandson of Hiraṇyakaśipu, who was re-born as as Kaṃsa, the son of Ugrasena. तुराषाट्—Indra. The name is variously derived. Bhânujî Dikshita derives it as तुतोर्ति इति तुरः वेगः, तुरं वेगवन्तं सहायति अभिभवति इति । The अ of तुर taking वृद्धि—आद्यन्तयोर्वा—and aff. क्विप्. क्षीरस्वामी derives it as तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरातीनि । तुरा वेगं सहते इति मुग्धबोधव्याख्याकारः । For further discussion see com. on Amar.

Śl. 41. वार्तं—Good condition; see XIII. 71, and *cf.* V. 13. कवेरादस्य द्या०—This is not found in the Rámá.

Śl. 42. जानपदः—जनपदे भवः living in the country. For this episode, see Rámá. Uttar. 73. शिशुप्रमाप०—his young son that was dead. The Rámá. makes the monstrous statment अप्राप्तयौवनं बाल पञ्चवर्षसहस्रकम् । अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ where the Com. says वर्षशब्दोऽत्र दिनपरः । सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीतेतिवत् । &c. अङ्कमारोप्य—(He took him down) so as to lie on his lap, *i. e.* sat down near the gate with the dead boy in his lap.

Śl. 43. या त्वं—You, who, *i. e.* since you. कष्टात्कष्टतरं—From a painful state into a more painful state. The first कष्ट was the Earth's being deprived of the benign rule of Daśaratha; the कष्टतर

was her having fallen into the hands of a worse king. Hemá., however, says—दिलीपापेक्षया दशरथपतित्वं कष्टं ततो रामपतित्वं कष्टतरम् । But this does not seem to be correct. In the Rámá. the Bráhmaṇa says रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ।.. राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ Uttara-K. 93.

Sl. 44. जिह्मय—The reason is given in the latter half. अकालभवः—अर्थात् कालेः अकालः अकाले भवः happening at an improper time, *i. e.* untimely. ०पदं—The country of, *i. e.* ruled over by. Ráma admits the justice of the Bráhmaṇa's accusation in Uttara-K.75. 11.

Sl. 45. दुःखित—दुःखमस्य संजातमसौ दुःखितः तम्. यानं कौबेरं—कुबेरस्येदं, *scil.* Pushpaka. See XIV. 20. वैवस्वत—son of विवस्वत् the sun, *i. e.* Yama.

Sl. 46. गूढरूपा सरः—A speech proceeding from a person not visible. In the Rámá., however, it is Nárada, who, meeting the king along with other Rishis, tells Ráma about the cause of the Bráhmaṇa boy's death. So Káli. must have followed some other authority. Bhavabhúti in his Uttar. also refers to the अशरीरिणी वाक्.

Sl. 47. अपचारः—*Lit.* departure from one's prescribed sphere of duties; *something done against the Vedic law.* कृती—*i. e.* happy by having done your duty.

Sl. 48. आप्तवचनात्—आप्तस्य यथार्थवक्ता, the words of the heavenly being were trustworthy. See *supra*, XI, 42; XIII. 60. विनेष्यन्—Wishing to regulate or set right; *cf.* II. 8. वर्णविक्रिया—विरुद्धा क्रिया विक्रिया violation of the duties proper for the caste. पत्त्रेण—पत्त्र a vehicle; *here the Pushpaka. From* पत् *and* त्र *(Uṇádi* ष्ट्रन्*).* केतनिष्कम्प०—केतन निष्कम्प कम्पयेत्; केत is derived from चाय् 1. P. A'. to observe or to discern (चायन इति) and the aff. त (Uṇádi) before which चाय् *is changed to* कि. *Cf.* ... न ... स्थितो ... मार्गे च केतनिनात् । Vik. I. 4.

Sl. 49. धूमाभिताम्रार्त—धूमेन अभिताम्रे अक्षिणी यस्य तम्. वृक्षशाखा०—वृक्षशाखावलम्बितं तम्. तपस्यन्तम्—See XIII. 41. मारैन्मताग्नि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमांल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ Uttara-K. 75. 14.

Sl. 50. धूमप—Drinking, *i. e.* inhaling smoke (issuing from a fire kept smouldering under the head) सुरपदा०—सुराणां पदं सुरपदं तदृन्मर्ययते अधो सुरपदार्थी तम्. । तरंवाम्यं प्रवनोऽस्मि तव ... समाधिनः । वेदरं पार्थये राम ... महायशः ॥ Uttara-K. 76. 2.

Sl. 51. अनधिकारित्वात्—अनधिकारिणो भावः अधिकारित्वं न आधि॰ अनधिकारित्वम् । According to the writers on धर्म a Súdra was not authorized

to read the Vedas or to practise penance (which was the proper duty of the Brâhmaṇa class. अधावहं—अधमावहतीति तं bringing calamity on. शीर्षच्छेद्यं—शीर्षच्छेदमर्हतीति; शिरसः छेदः शिरश्छेदः; शिरश्छेदं नित्यमर्हतीति; by adding यत्; it also takes ठक् (इक); so शैर्षच्छेदिकः also; शिरः changed to शीर्ष irregularly; यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते। Sid.-Kau.

परिच्छिद्य—परिच्छिद् to cut a thing all round; hence to know it definitely or accurately; 'having determined upon.' *Cf.* वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्। तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत्॥ Manu. VIII. 418.

Śl. 52. हिमक्लिष्ट०—हिमेन क्लिष्टः (parched or shrivelled up by) किञ्जल्काः filaments यस्य तत्. किञ्जल्क—किंचित् जलति covers or hides इति and aff. क. कण्ठनालात्—The neck supporting the head is well compared to the hollow stalk.

Śl. 53. सतां गतिं-*scil.* heaven. न स्वमार्गविलङ्घिना-Though he practised penance with hard rigour, it involved the trangression of his proper path and brought him no fruit. *Cf.* सरसङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति। and युष्मत्प्रसादादेव महिमा किमत्र तपसा। Uttar. II. p. 56.

Śl. 54. अगस्त्येन—अगं विघ्नं स्त्यायति checks, restrains इति अगस्त्यः; fr स्त्यै+अ (कः). मार्गसंद०—मार्गे (on his way, in its orbit) संदर्शितः आत्मा येन. This means that Agastya met Râma on the way and took him to his hermitage. According to the Râmâ. the gods ask Râma to see the sage; he goes to his hermitage accordingly, and there the Rishi receives him. See Uttara-K. 76. 23, 24. महौजसा—of mighty prowess; see XIII. 31. The star Agastya (the principal star of the constellation Canopus) also appears bright in autumn. शरत्काल इव-on account of his amiable qualities Râma is compared to autumn which has also many attractions, such as the blooming of lotuses, limpidity of waters, brightness of moonlight, &c. See Bhaṭṭi. II. 1.

Śl. 55. कुम्भयोनिः—see XII. 31. अलंकारं—a wristlet, the same that Kuśa dropped afterwards in the waters of the Sarayú. See XVI. 72, 73. दिव्यपरिमहं—Fit to be accepted by, to be in the possession of, a god; see com.; hence, a precious one. आत्मनिष्क्रयं—निष्क्रीयते प्रत्याह्रियते अनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः a sum paid for the restoration of a person or thing; ransom; fr. क्री with निस् and अच्. Here also Kâli. follows some other authority. According to the Râmâ. the ornament was given to Agastya by a celestial being. The story as related by Agastya himself to Râma, runs thus—

Once in the Tretâ age I, while on a pilgrimage, entered a lovely forest where I saw a beautiful lake full of lotuses. I passed one night there. On the morrow, as I went to the lake, I saw a corpse, fresh like a living

body., While I stood there pondering as to what it could be, I saw a car descending from heaven. On its nearing the lake, a heavenly being, decked with a celestial ornament, alighted from it and began to eat the flesh of the corpse. When after finishing his repast the eater was about to *mount his car after bathing in the lake*, I inquired who he could be and why he feasted on the dead body. The celestial replied—I was a king of Videha, Śveta by name. After having reigned a long time, I came to this forest and practised penance for a long time and finally ascended the heaven of Brahmâ. Hunger and thirst, though unknown in that blissful region, tormented me; and when I asked Brahmâ the cause of it, he thus replied—As you nourished yourself very richly even when *practising austerities you are bound even in this blissful region to suffer* the pangs of hunger and thirst. To appease these you are to feed daily upon the corpse of your former self, which will ever remain undiminished, till you meet Agastya, who on receiving your ornament will grant you redemption. The celestial having thus related his account requested me to deliver him from his painful state and to take in return his ornament. As soon as I received the ornament from him his corpse disappeared and the celestial being reascended to heaven well pleased. मया प्रतिगृहीते हि तस्मिन्नाभरणे शुभे । मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा । तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम । तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ Uttara-K. 78.

The story of the drinking of the sea by Agastya will be found in the Vanaparva of the Mah.-Bhâr., तीर्थयात्रापर्व, अध्याय 102-5 (एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः । समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥).

Śl. 56. मैथिलीकण्ठ०—मैथिल्याः कण्ठः मैथिलीकण्ठः । निर्गतः व्यापारः यस्य स निर्व्यापारः । मैथिलीकण्ठे निर्व्यापारः स चासौ बाहुश्च तेन. What is meant is this—Râma took the ornament from the sage simply to please him. He had no desire to wear it on an arm that was no longer to be cast round Sîtâ's neck. परासुः—परागता असवो यस्य. प्राक्—For as soon as Śambûka was killed the Brâhmaṇa boy revived. यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः । तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ Uttara-K. 76. 15.

Śl. 57. पूर्वोदिता—पूर्वमुदिता पूर्वोदिता ताम्. भ्रातुर्वैवस्वतात्—*Cf.* दत्तभये त्वयि यमादपि दण्डधारे संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ॥ Uttar. II. 11. The *Brâhmaṇa now made ample amends for his reproach of Râma.* He knew that Râma alone could rescue his son from the hands of Yama and his reproach was meant to incite him to action. This episode is mentioned by the poet to show how scrupulous Râma was in the discharge of his duties. He did not hesitate to cast off

his wife to avoid the otherwise unavoidable talk of the public. He did not hesitate to punish the Śūdra ascetic when he had to maintain religious law and safeguard public weal.

Śl. 58. Having restored order to the world and secured the goodwill of his people Ráma performed an Aśvamedha. अभ्यवर्षद्—Shows how popular Ráma was. A rain of presents poured in from all sides.

Śl. 59. धिष्ण्यानि—Abodes. धिष्ण्य is irregularly derived from धिष् to sound, or धृष to be proud, brave &c. धिष्यते धृष्णोति वा । धिष् शब्दे धृष् प्रागल्भ्ये वा । धृषेः ऋकारस्य इकारः रपरत्वाभावः प्रत्ययश्च निपातितः । By the Uṇádi Sútra सानसिवर्णसि०—IV. 107. ज्योतिर्मयानि—Some of the Ṛishis are looked upon as the presiding deities of certain stars. For Agastya see above, note on Śl. 54. The seven well-known Ṛishis are identified with the seven stars of the Ursa Major. See Kum. VI. 2. Káli. has used the wood धिष्ण्य in Śák. IV. 8 also. "धिष्ण्य appears to be a favourite word," says Nandargikar, "with Aśvaghosa. It occurs four or five times in Buddhacharita. See Canto I. Stanza 2. आसीद्विशालोन्नतसानुलक्ष्म्या पयोदपङ्क्त्येव परीतपार्श्वम् । उदग्रधिष्ण्यं गगने ववाडं पुरं महर्षेः कपिलस्य वस्तु ॥ Comp. also Bu. IV. 102, VIII. 40, IX. 2."

Śl. 60. उपशल्यं—an open space in the vicinity of a town or village; शल्यमुपगतं उपशल्यं, A Prádi Tat. comp. चतुर्द्वार०—The ancient Indian cities had four gates with turrets on either side called गोपुरs. सृष्टलोकैः—The Ṛishis that were lodged in the four directions round the city came accompanied by their pupils in such large numbers that the conclave in front of each gate looked like a world of creation by itself. And the poet fancies by an Utprekshâ (without referring to the genesis of the world by Brahmá as given in the Puráṇas) that the vast crowds in the four quarters seemed to be simultaneously created by Brahmá having four heads looking in the four quarters.

Śl. 61. प्राग्वंश—प्राक् वंशः गोत्रं (the family) or स्थूणा (the pillars supporting it) अत्र, is the shed erected to the east of the principal sacrificial *Mandap.* The Yajamána, after he takes the Díkshā, is enjoined to live in this shed with his family till the conclusion of the sacrifice; the priests also gather there when the sacrificial work is over. अनन्यजानेः—The या of जाया becomes नि at the end of a Bah.; so युवजानिः a king, &c. हिरण्मयी—हिरण्यस्य विकारः made of हिरण्मयं हिरण्मयी स्त्रियाम्. जाया—For a sacrifice cannot be performed without the co-operation of the wife in the rites.

Śl. 62. अधिकसं०—अधिकाः संभाराः the necessary materials gathered यस्मिन्. क्रियाविघ्नाः—see com., Malli. takes विघ्न here in the *sense of 'those causing obstruction.'*

Śl. 63. प्राचेतसोपज्ञं—प्रचेतसः अपत्यं पुमान् प्राचेतसः; the son of Prachetas or Varuṇa; *cf.* प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन। Râmâ. Uttara-K. 96. 18. ०सोपज्ञं—For comp. see com. उपज्ञा—First knowledge, *i. e.* knowledge acquired by oneself, and not traditional; hence, one's own invention, untaught knowledge. So प्राचेतसोपज्ञं means first known to, *i. e.* composed and promulgated by, Vâlmîki. Similarly पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं. The comp. is Tat. and of the neu. gender. The meaning of the Sûtra quoted by Malli. is—A Tat. ending in उपज्ञा and उपक्रम (commencement) is neu. when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced. So नन्दोपक्रमं द्रोणः the measure Droṇa first introduced by king Nanda. Of course when it has not this sense the neu. gender is not employed; as देवदत्तोपज्ञो रथः the chariot made by Devadatta. रामायणं—The poem describing the life of Râma; see com.; the न of अयन is changed to ण् when the letter occasioning the change (here र्) occurs in the first member of a comp. and the whole is a name, provided the first member does not end in ग् (as ऋगयनं).

Śl. 64. वृत्तं—life, the subject-matter. किंनरस्वनौ—किंनराणामिव स्वनः ययोः. The Kimnaras (a class of semi-divine beings) are particularly known for the melody and the sweetness of their voice, and therefore are taken as the standard of comparison in this respect; *cf.* किंनरकण्ठ VIII. 64.

Śl. 66. तद्गीत०—तयोः गीतं तद्गीतं, तस्य श्रवणं तद्गीतश्रवणं तस्मिन् एकमग्रं यस्याः सा एकाग्रा (attentive to one thing). हिम०—हिमस्य निस्यन्दो विद्यते अस्याः सा.

Śl. 67. ०विसंवादि—विसंवदति disagrees in इति विसंवादि. *Cf.* उभौ परस्परं चैव सर्वे एव समाहिताः। उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतौ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि। विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च॥ Râmâ. Uttara-K. 96. 13, 14. नानिमेष०—Without the twinkling of eyes; *i. e.* with a steadfast gaze. Mark the comp. wherein न is not changed to अन्; see com.

Śl. 68. वीतस्पृहतया— वीता quite gone (विशेषेण इता) स्पृहा ययोस्तौ वीतस्पृहौ तयोः भावः वीतस्पृहता; utter absence of desire to accept. प्रीत्या दानानि प्रीतिदानानि gifts given out of pleasure. Construe नृपतेः प्रीतिदानेषु द्वयोः वीतस्पृहतया. विसिस्मिये—For the two brothers declined to accept even such a large sum as 18,000 coins of gold *given to them at Râma's order when they had sung 20 Cantos. Cf.*

कचतुस्तु महात्मानौ किमेतेनेति विस्मितौ ॥ वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ तथा तयोः प्रब्रुवतोः कौतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ &c. Uttara-K. 94.

Śl. 69. गीते &c.—विनेता teacher. The reading adopted by Malli. is free from any grammatical irregulariy. The reading adopted by most of the commentators is that noticed by Malli., viz. गेये केन विनीतौ वाम् ; but here the difficulty is how to construe वां. The commentators Hemá. Ch. and others get over the difficulty by taking वां as an indec. in the sense of युवां. Hemá. first construes वां with गेये, वां युवयोः गेये केन विनीतौ (युवा being left to be understood); and then says वामित्यव्ययं वा । तथा प्रक्रियाप्रसादे—वामिति युवामित्यर्थे । Chár. has वां युवामर्थे अव्ययमिति कृष्णभट्टः । To tide over the the difficulty Vallabha says गेये केन विनीतौर्वा—इति पाठो युक्तः । Nágojibhatta also seems to have known this reading; for he says in his लघुशब्देन्दुशेखर—नृसिंहाश्रम ते स्त्यानिरित्यादौ गीते केन विनीतौ वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपातात्वाङ्गीकारेणादोषः । So this seems to have been the original reading, the poet having written inadvertently वां for युवाम्.

Śl. 70. साग्रजः—अग्रजेः सहितः. ऊरीकृत्य—reserving or keeping for himself; goes with आत्मनः. Ráma was so pleased with Válmîki for having written the history of his life in a beautiful style like that, that he in gratitude made a present of his kingdom to the sage reserving for himself his own body alone. Hemá. reads दूरीकृत्य and says यज्ञायतनमात्मनो देहं दूरीकृत्य वर्जयित्वा । Chár. and Vallabha also have the same reading.

Śl. 71. कारणिकः—According to Malli. the affix here is ठञ्; see com: it is better to derive the word with the aff. ठक्; करणा शीलमस्य, by शीलम् Pâṇ. IV. 4. 61.

Śl 72. ज्ञातवेदसि—see XII. 104. अत्रत्याः—त्य is added to adverbs of place: तत्रत्य, यत्र &c. प्रभुः—see XI. 42.

Śl. 73. चारित्रं—चरित्र is derived fr. चर् and the aff. इत्र (Uṇâdi IV. 171). चरित्रमेव चारित्रं (by adding अण्-अ-स्वार्थे); orig. 'good conduct, character, noble deeds,' &c.; cf. मनुतं नाभिभाषसामि चारित्रभ्रंशकारणम् । Mrich. III. 27 (also 26); किं चारुचारित्रविलासमशून्याः कुर्वन्तु भूपाः कविसंग्रहेण । Vik.-Cha. X. 25. Then it means 'purity of life', chastity (in the case of women).

Śl. 74. स्वसिद्धि—The fruit of his own penance; indicates perfect purity in Sitá. Cf. for the idea साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बहुरुन्धती Kum. VI. 11; and शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया । Śák. V. 15. नियमैः—The various rigid vows to be observed in the practice of religious austerities (व्रतस्नानजपादिभिः). See *supra*, I. 94.

Śl. 75. अन्वेद्युः—The aff. एद्युस् is added to अन्य, अपर &c. (see Pāṇ. V. 3. 22) in the sense of अहनि; so पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः, उभयोरह्नोः उभयेद्युः &c. प्रतिपत्तये—प्रतिपत्ति, the carrying out of; प्रतिश्रुतकार्यकरणाय Châr.

Śl. 76. स्वरसंस्कारवत्या—qualifies ऋचा, Inst. sing. of ऋच् fem. A vedic verse must be repeated with the proper intonation and correct pronunciation; otherwise it is not only ineffective but does harm. Cf. Śikshâ.—मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ 12. स्वर—उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। See H. G. § 3. संस्कार—gramatical purity. ऋचा—ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया इति ऋक्. Here it means सावित्री, generally known as गायत्री, the celebrated mantra of the Ṛigveda (III. 62. 10), considered as most sacred. Being addressed to सवितृ (the sun, as the generator) it is called सावित्री.*

उदर्चिषं—उद्गता अर्चिषोऽस्य तं; (1) with the rays shooting forth; (2) blazing with splendour. The comparison of Sîtâ to Gâyatrî and Râma to the sun is very happy; it bespeaks the highest sanctity on the part of the two. The two sons are also fitly compared to स्वर and संस्कार, indicating not only purity on their part but their absolute subservience to the will of their mother.

Śl. 77. काषाय॰—Because she was leading an ascetic's life. स्वपद॰—स्वपदयोः अर्पिते चक्षुषी यस्य तेन वपुषा. एव—Her very body told that she was pure; there was no necessity for any further proof of her chastity. Cf. for a similar idea—उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः । Uttar. I. 13.

Śl. 78. तदालोकपथात्—आलोकस्य पन्थाः आलोकपथः । तस्या आलोकपथः तस्मात् । प्रतिसंहृत॰—प्रतिसंहृतानि चक्षूंषि यैः । फलिताः—फलान्येषां संजातानि । शालय इव—The simile shows that the people were ready to give their consent to her being re accepted by Râma and thus to give satisfaction to all.

Śl. 79. आसितविष्टरः—आसितः विष्टरो येन सः. Mark the change of स् to ष्, we have विष्टर (विस्तीर्यते इति;) when the meaning is 'a tree or a seat'; but वाक्यस्य विस्तरः.

* Thus translated by H. H. Wilson—'We meditate on that desirable ligh of the Divine Savitṛi, who influences our holy rites.' And thus explained by Sir William Jones—'Let us adore the supremacy of that divine sun godhead, who illuminates all, recreates all, from whom all proceed, to whom all must return, whom we invoke to direct our understandings aright in our progress towards his holy seat.'

Śl. 80. आचम्य—Āchamana (*i.e.* drinking water taken into the hollowed palm three times) is necessary according to the Śāstras, for the purification of the body before the performance of a holy rite. As Sītā was going to perform a sort of दिव्य she had to do it. पुण्यं—Because it was the water poured into her hand by a pure Brāhmaṇa (probably from his *Kamaṇḍalu*). सत्यां—शपथरूपां; Chár.

Śl. 81. व्यभिचारः—*Lit.* a swerving or falling off from; infidelity. विश्वंभरा—The earth; see com. The roots भृ, तृ, वृ, &c. take खच् (अ) when compounded with a noun and the whole forms a name; so रथन्तरं साम, पतिंवरा कन्या. मातस्त्वधांतुम॰—*Cf.* Rāmā. सर्वान् समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ यथाऽहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी etc. Uttara-K. 97. 13-15.

Śl. 82. शातह्रदं—शतं ह्रदाः rays of light यस्याः; or शतं ह्रादाः sounds यस्याः, the comp. being of the पृषोदरादि class; शतह्रदाया इदं शातह्रदं.

Śl. 83. नागफणो॰—नागानां फणाः नागफणाः ताभिः तैर्वा उच्छ्रितं च तत् सिंहासनं च &c. Hemā. says नागस्य शेषस्य, but this is against the Rāmā. *Cf.* तस्यां शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ Uttara-K. 97. समुद्ररसना—समुद्रो रसना girdle or waist-band यस्याः सा; the Earth is often so described by Sanskrit poets; *cf.* उदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता । Kād. वसुंधरा—see विश्वंभरा above.

Śl. 84. भर्त्रृ॰—भर्तरि प्रणिहिते fixed ईक्षणे यया ताम्. व्याहरत्येव—The Loc. may be अनादरे as Malli. has it; or it may mean 'the very moment he uttered the words.' *Cf.* in this respect क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निः &c. Kum. III. 72. For a similar scene *cf.* सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता । स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारादाक्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥ Śāk. V. 30. पातालं—पतन्त्यस्मिन्नधमर्गे इति । fr. पत्+आल (ञ्) Uṇādi.

Śl. 85. संरम्भं—Vehement anger. *Cf.* Rāmā.—वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ न मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले । सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिम् ॥ Uttara-K. 98. 6, 9, 10. गुरुः—The meaning that naturally suggests itself is 'Vasishtha,' who might have been present at the sacrifice. Vālmiki could not have been meant; for he would have liked to see Sītā restored to Rāma by the goddess Earth, being frightened. But Malli. says प्रचेताः, following the account of the Rāmā., which is not unlikely, as Kāli. in these Cantos does not give every detail, but only the principal events and incidents. *Cf.* एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः

सार्वभुवाय रघुनन्दनम् । राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । Uttara-K. 98. 11, 12. विधिबलापेक्षी—Because it was so predestined to happen according to the writing of Válmíki under divine inspiration. धन्विन:—धन्व अस्यास्तीति the mighty bow-man.

Śl. 87. युधाजित—The maternal uncle of Bharata, and a king of the Kekayas; see *supra* IX. 17. सिन्धुनामकं—Sindhudeśa is the country around the upper Indus. *It was famous for its excellent* breed of horses. Among the presents sent to Bharata by the king of the Kekayas were a thousand fire-footed horses of his country. दत्तप्रभावाय—दत्त: प्रभाव: अस्मै. *Here* प्रभाव means कोषदण्डजं तेज:; स प्रताप: प्रभावश्च यत्तेज: कोषदण्डजम् । Amara. Here the poet gives Ráma an opportunity to enable Bharata to disply his valour. Śatrughna had already had his. *Therefore, as he gave to Śatrughna the Vaishṇava* missile so he placed at the disposal of Bharata a strong army and a good treasury, so necessary for the conquest of the Gandharvas *who were* molesting the Sindhudeśa. *Hemá. says* दत्तवियतुल्यसामर्थ्याय वा. This is simply a display of ingenuity.

Śl. 88. गन्धर्वान्—गन्धं सुगन्धं अर्वति गच्छति इति; fr. अर्व् to go and aff. अ-(कर्मण्यण्). The Gandharvas are semi-divine beings and the singers of heaven. The Gandhavas referred to here were the people on both the sides of the upper Indus, especially those on the western side up to Gándhára or Kandahar; and it seems that Bharata extended his dominion from the Panjab to Kandahar. आतोद्यं—The four kinds of musical instruments; see com.; here principally the lute; see VIII. 34. *आ समन्तात् तुद्यते ताड्यते इति आतोद्यं, fr. तुद् with आ and ण्यत्* (य). ग्राहयामास—*i. e.* he forced them to lay down arms and to resume their proper profession (of singers).

Śl. 89. तक्षपुष्कलयो:— *तयो: आख्या ययो: । समुदायेषु हि वृत्ता: शब्दा:* अवयवेषु अपि वर्तन्ते इति न्यायात् तक्षशिलापुष्कलावत्यो: तक्षपुष्कलाख्यापदेश. । Chár. *Cf.* Váyu-Puráṇa.—गान्धारविषये सिद्धे तयो: पुर्यो महात्मनो: । तक्षस्य दिक्षु विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी । पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती ॥.

Takshas'ilá is suppposed to be the same as *Taxila* of the Greek writers which lay between the Indus and Hydaspes, in the vicinity of Manikyala, about *Rawalpindi. It was in a flourishing condition even in the times of* the Buddhas. The 27th Taramga of the Kathásaritsa'gara describes its position and former grandeur. "There was a town, named Takshas'ilá," it says, "on the bank of the Vitastá, with its edifices reflected in its waters." Pushkarávati is identified with *Peukelaotis* of the Greek writers, and *Pushkalavati* of Hiouen Thsang. It was situated on the western bank of the Indus, somewhere near Attack. It was a famous

city and was known to the Greeks even in its shorter form Pushkalā or Pushkara, as Peukelas. It was visited by the famous Chinese traveller Hiouen Thsang in Nov. 630, who came to it after crossing a great river and travelling 100 *li*. to the north-east of Pulushapulo (Peshawar).

अभिषेकार्हौ—*i. e.* able to take up the responsibilities of government. रामान्विक॰—shows the great love he bore to Rāma. The pleasures of a kingdom were nothing to him before Rāma's company.

Śl. 90. कारापथेश्वरौ—कारापथ, called कारुपथ in the Rāmā., has not been accurately identified. According to the Vāyupurāṇa it was a large country near the mountain Himālaya—हिमवत्तटेऽभ्यासे ख्यातौ जनपदौ तयोः। अङ्गदस्याङ्गदा नाम तुदेशे कारापथे पुरी ॥ अङ्गदा was the capital of Aṅgada and चन्द्रकान्ता, also called Chandravaktrā, of Chandraketu.

Anandorâma Boroosh simply says—"We read in the Uttara-Kāṇḍa that the two sons of Rāma's brother, Lakshmaṇa, were appointed rulers of Kārupatha; Aṅgada in the west at Aṅgadapura and Chandraketu in the north at Chandraka'ntā in Mallabhūmi. The first is modern Sahabad in Oudh, which is still known to its Bha'rata inhabitants as Aṅgadapura ....I am therefore almost certain that Chandpur, east of Sahranpur is the town called after Chandraketu and that it is situated in the land of northern Mallas." (As quoted by Mr. Nandargikar).

Śl. 91. भर्तृलोक॰—the region in heaven to which their husbands were gone, they being Pativratās. For says Manu—पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता। सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ निवापान् वधुः—*i. e.* performed Śrāddhas, offered libations of water &c. न्युप्यते इति निवापः; *fr.* वप् with नि and अ॒ घञ् (अ). It generally refers to the water offered (तर्पण); *cf.* मेघो निवापाञ्जलयः पितॄणां; *supra* V. 8; and VIII. 86 (निवापदत्तिभिः); एको निवापसलिलं पिबतीत्ययुक्तम्। Māl.—Mādh. XI. 40. Mr. Nandargikar thinks that it was originally applied to the shaving of the hair on the occasion of funeral obsequies. But that was वपन, and not निवपन or निवाप which is offered after the सपिण्डीकरण.

Śl. 92. तपेरय......कालः—कलयति आयुः इति कालः; *fr.* कल् to count, and अ (अण् or घञ्); a form of Śiva, who ordains events; अनादिनिधनः कालो रुद्रः संकर्षणः स्मृतः। कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥. When Rāma's earthly career had almost drawn to its close, Brahmā sent Kāla to inform him that it was time for him to return to the abode which he had left for the mortal world. सं स्यजे:—It was a condition imposed upon Rāma by Kāla, that he should abandon *i. e.* consign to death any one that should encroach upon them

while engaged in a private conference. *Cf.* कस्यचित्त्व कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते। कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत्॥......यः प्रत्नोति समीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव। Uttara-K. 103.

Śl. 94. विद्वान्—Pres. p. of विद् with the aff. वसु in place of अतृ; the object is समयं. दुर्वाससः शापाद्भीतः–Lakshmaṇa was not alarmed on his own account, but because Durvâsas threatened to destroy by a curse Râma, his brothers, their progeny and the people as well, if his arrival were not communicated to Râma at once. *Cf.* तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः। रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत्॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः। रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽभिवर्तते॥ अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय। विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः। तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यं तस्य महात्मनः॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम्। इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत्॥ Uttara-K. 105.

Śl. 95. स गत्वा &c.—After the departure of Durvâsas, Râma was exceedingly pained to think of the condition made with Kâla and remained with downcast face buried in grief. Lakshmaṇa told him that he would willingly resign his body and enable him to keep his promise to Kâla. He went to the bank of the Sarayû and there sat in meditation, with the vital breaths suppressed and the operations of senses controlled, and his soul rose up to heaven, where he, a fourth portion of Vishṇu, was welcomed by the gods. It is worthy of note that the name of Lakshmaṇa appears to be still preserved in the modern town of Lucknow. *Cf.* Râmâ.–स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः। निगृह्य सर्वस्रोतांसि (इन्द्रियद्वाराणि) निःश्वासं न मुमोच ह॥ &c.

Śl. 96. चतुर्भागे—For the comp. see Com. धर्मस्त्रिपाद्—त्रयः पादा अस्य the final अ of पाद is dropped when preceded by a numeral or सु in a Bah. comp. The four *pádas* or legs of धर्म are—तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः। Bhâg. P. I. 17, according to which Dharma does not lose one of its legs entirely in a Yuga, but one fourth of each páda, *in consequence of the predominence of* अधर्म. *So Kâli. seems* here to have followed the Garuda—P. which says—कृते धर्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दमः। धर्मपादो हरिः श्वेतः संतुष्टा ज्ञानिनो वराः॥ त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्मः सत्यदानदयात्मकः। &c.

According to the Purâṇas कृतयुग is the best. In it Dharma exists in its entirety, *i. e.* perfect righteousnes prevails, duty is done for its own sake, and no religious rite is left undone (अकृत). In the त्रेतायुग righteousness leaves a quarter of its original, and perfection vanishes. For in it austerities are neglected, sacrifices prevail and men do their duties seeking *reward. In the* द्वापरयुग *Dharma loses two quarters, and in the* कलियुग, he remains to the extent of one quarter, which also vanishes by degrees.

Śl. 97-98. कुशावत्यां—कुशावती (also called कुशस्थली) was the capital of Southern Kosala built on the brow of the Vindhyas where Kuśa reigned at the time of Ráma's death. According to the Váyu-P. it was founded by Kuśa. *Cf.* कुशस्य कोशला राज्यं पुरी चापि कुशस्थली। रम्या निवेशिता तेन विन्ध्यपर्वतसानुषु ॥ उत्तरे कोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः। श्रावस्ती लोकविख्याता कुशवंशे निबोधत ॥ &c. Śarávatí or Śrávastí was the capital of Uttara-Kosala where Ráma installed Lava king. *Cf.* कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ &c. Uttara-K. 107. 17.

"There can be no doubt," says An. Boroosh, who bases his conclusion on the statements of the Matsya-P. and the Mahábhárata, "that the country north of Ayodhyá comprising गण्ड and Baraitch was known as Uttarakosala." The exact position of Śrávastí is a matter of dispute. General Cunningham identifies it with Sahet Mahet, north of Ayodhyá, as he found in it "a colossal statue of Buddha, with an inscription containing the name of Śravastí itself." According to the Vishṇu-P. it was founded by king Śrávasta, an ancestor of Ráma.

दिपुनागा°—अङ्कुश properly the goad that controls an elephant; hence, here, the controller of. सूक्तैः—by his sweet speeches. Lava, it follows from this, was very polite, and always pleased good men by his sweet address; he was प्रियंवद. सतां—is emphatic. He did not hesitate to rebuke wicked men. *Cf.* सतां रक्षितरि त्वयि Śák.; and *supra*, I. 28; IX. 8. Mark the alliterations. उदक्प्रतस्थे—For, according to the Puráṇas, *Svarga* or heaven is situated in the north, on mount Meru. स्थिरधीः—स्थिरा धीर्यस्य. With his mind made up to cast off his mortal body and to return to his abode as Vishṇu. Hemá. quotes Bg.—दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ II. 56. अग्निपुरःसरः—अग्निः पुरःसरः यस्य. For Ráma, like his ancestors, had kept the holy fire; *cf.* यथाविधिहुताग्नीनां *supra* I. 6. And a householder, who is an *Agnihotrin*, but a widower, must not leave fire behind him, while alive. Ráma went, accompanied by Bráhmaṇas, with the sacred fire before him; *cf.* अग्निहोत्रं अग्रतस्ते दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥ Uttara-K. 109. 2. गृहव्रजं—see com. The aff. णमुल् is used after a verb when in composition with a noun in the Acc., and when haste is intended. The people loved Ráma so passionately and beyond all earthly things, that they at once left their homes to follow him to heaven. Hemâ. explains गृहव्रजं as गृहाणां वर्जैः वर्जनं यस्मिन्कर्मणि, but Malli.'s way is better. It shows the eagerness of the people to follow Ráma

The people took not only their servants but even cattle *with them*. See Uttara-K. 109. 13.

Śl. 100. उपस्थितविमानेन—An aerial car came from heaven for Râma and his brother. भक्तानु॰—Râma requested Brahmâ to transfer all his followers to heaven; and, as all plunged into the Sarayû, *they left their mortal bodies and assumed the resplendent* forms of celestials. त्रिदिवनिःश्रेणिः—त्रिदिव is derived as त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा. दीव्यन्ति enjoy divine pleasure अत्र इति, fr. दिव् with अ (घञ्, there being no guṇa of the radical vowel); or तृतीया द्यौः; see III. 6. निःश्रेणिः—निः निश्चिता श्रेणिः अत्र, a ladder; *i. e.* the means of rising to heaven. *Cf.* for the idea *supra* III. 69 (ततान सोपानपरंपरामिव).

Śl. 101. गोप्रतरकल्प:—प्रतरणं प्रतरः the act of swimming; fr. तृ and अ (अप्) *which is added to roots ending in long* ऋ and उ *or* ऊ. *गवां* प्रतरः गोप्रतरः; ईषन्न्यूनः गोप्रतरः गोप्रतरकल्पः; almost like the swimming of cows in a body. संमर्दः—*Lit.* clashing with one another; hence, a thick crowd or concourse. तीर्थं—Properly a flight of steps, (called घाट in Marathi—such as are seen even in these days on the banks of holy rivers like the Krishnâ, Godâvarî, the Ganges, &c.) leading down to water; hence, a holy spot. पावनं—*Cf*, Mahâbhârata-गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम्। यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः॥ देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा। रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च *भारत॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप। सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते॥*

Śl. 102. त्रिदशांशेषु &c.—The gods who had become partially incarnate as Vânaras, &c. and come down to assist Vishṇu, returned to their original bodies. त्रिदशीभूत॰—न त्रिदशा अत्रिदशाः अत्रिदशाः त्रिदशाः संपन्नाः त्रिदशीभूताः who were turned into gods. स्वर्गान्तरं—For, there was no room for them in the heaven occupied by the old gods. The region assigned to them by Brahmâ, at the request of Vishṇu, was संतानक that was near his own abode. *Cf.* Râmâ. अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह। एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत॥ इमे हि *सर्वे स्नेहान्मामनुयाता यशस्विनः। ....तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः।* लोकान्संतानकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः। सर्वे ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे॥ (संतानकलोके) &c. Uttara-K. 110. 16—20.

Śl. 103. विष्वक्सेन:—विष्वक् विषूची वा सेना army, *i. e*, power यस्य, all-powerful. विषु (indec.) everywhere अञ्चति इति विष्वद्‌ *adj*. (fem विषूची). सर्वलोकप्रतिष्ठो—see *supra*, X. 21. Hemâ., *Chár.*, *Din.*, Valla. &c. actually read सप्तलोक॰. लङ्कानाथं पवनतनयं—As both of them were made immortal by Brahmâ, *they did not follow* Râmâ to heaven. Hemâ. says दक्षिणे सुवेलाद्रौ, उत्तरे गन्धमादनाद्रौ.

APPENDICES.

No. I.

THE METRES USED IN THE POEM

(Cantos XI.–XV.)

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not by accent as in English. A पद्य or stanza consists of four पादs or quarters. A *Páda* is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or syllabic instants (मात्राs). When the *pâdas* are all in one metre, it is called a सम वृत्त, to which type most of the metres conform; those are अर्धसम वृत्तs wherein the first *pâda* corresponds with the third and the second with the fourth, called respectively the odd and the even *pádas*. A third class is विषम वृत्तs, which are very rare.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light), and one with a long vowel is called गुरु (heavy).

3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvâra* or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *pâda*.*

4. Three successive syllables form a गण (foot); marking a short syllable as ⏑ and a long one as —, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows†:—

य ⏑ — —; र — ⏑ —; त — — ⏑; भ — ⏑ ⏑; ज ⏑ — ⏑; स ⏑ ⏑ —; म — — —; and न ⏑ ⏑ ⏑. A short syllable is often indicated in the Definition by the letter ल and a long one by ग.

METRES.

अनुष्टुभ्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many variations of this metre, but the one defined is the commonest. Each *pâda* of it consists of eight syllables, of which the sixth is long and the fifth short, and the seventh in the 2nd and 4th *pâdas* is short and in the 1st and 3rd *pâdas* long. The rest of the syllables may be either short or long. This is the shortest metre in general use, and is easily recognizable. *Examples*—XII. 1—101; XV. 1—102.

---

* सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

† आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

[इन्द्रवज्रा—See Upajáti below].

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥]. An Upajáti is a mixture of one or more *pádas* of इन्द्रवज्रा (11 Syll., Sch. त, त, ज, ग, ग) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (11 Syll., Sch.–ज, त, ज, ग, ग) so as to form one stanza. A mixture of other metres also in this manner is called an Upajáti. The student is recommended to scan and find out in each case whether a *páda* is in Indravajrá or Upendravajrá.
Ex.—XIII. 1-67; XIV. 1-86.

[उपेन्द्रवज्रा—See Upajáti above].

नाराच—Def. इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते । 18 Syllables. Sch.—न, न, र, र, र, र. *Ex.*—XII. 104.

प्रहर्षिणी—Def. म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् । 13 Syllables. Sch. – म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. *Ex.*—XIII. 79.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । 17 Syllables. Sch.—म, भ, न, त, त, ग, ग. The pauses occur after the fourth and the tenth syllables. This is the metre exclusively used by Kálidása in his Meghadûta. *Ex.*—XIV. 87; XV. 103.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. *Ex.*—XI. 93; XII. 102.

रथोद्धता—Def. रान्नराविह रथोद्धता लगौ । 11 Syllables. Sch.—र, न, र, ल, ग. *Ex.*—XI. 1-91.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 Syllables. Sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Ex.*—XI. 92; XII. 103; XIII. 68-78.

No. II.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION PAPERS.

Cantos XI.-XV.

(N. B.-Questions repeated are omitted.)

1879-80.

I. Translate into English:—(*a*) क्षत्रियान्त॰ &c. XI. 75. (*b*) पक्षच्छिदा &c. XIII. 7. Give the legend referred to in the first hemistich. (*b*) तथैव सुग्रीव॰ &c, XIV. 17. Dissolve the compound संकल्पमात्रोदितसिद्धयः. (*d*) अपि प्रभुः सानुशयो &c. XIV. 83. Explain the meaning of अपि in the first quarter. II. Explain and give the context of the following:—(*a*) सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् । (*b*) तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । (*c*) उपायसंघात इव प्रवृद्धः । (*d*) अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः । (*e*) आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया । (*f*) रामादेशादनुगता &c. XV. 9. III. (*a*) Dissolve and name the following compounds:—बद्धदेहः, निद्रागोपमात्रके, उपघ्नतरोः, यथाक्रमम्. (*b*) Which is the story alluded to in येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा &c. (XI. 65) ? Is this story again alluded to anywhere in the Cantos you have read ? Either quote the verse or indicate the context. IV. Name the metres of the following:—(*a*) रघुपतिरपि जात॰ &c. XII. 104, (*b*) कौशार्ध &c. XIII. 79. (*c*) अपश्यतां दाशरथी &c.......मतास्पौ XIV. 1; (*d*) Define an अनुष्टुप् metre.

1884-85.

I. Translate into English:—(*a*) राजसत्त्वमवधूय &c. XI. 90; (*b*) अन्योन्यदर्शन......॰युद्धं (*v. l.* वैर) चरितार्थमिवाभवत् XII. 87. What reading do you prefer, and why ? (*c*) तामभ्यगच्छत् &c. XIV. 70. Dissolve the compound निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः and briefly give the legend here alluded to. (*d*) इतरेऽपि रघो॰ &c. XV. 35. II. Frame or quote sentences illustrating the various uses of इति. III. What allusion have you to the theory of evaporation in the Cantos of Ragh. you have read ? (See XIII. 4). IV. Give grammatical notes on the following expressions and phrases:—(*a*) पुरा शूर्पाति स्पर्द्धामिति वसुधायां तं निषस्तुः । (*b*) स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः । Can you suggest a preferable reading in lieu of सुप्तः ? V. Explain the following, giving the context:—(*a*) छाया हि भूमेः &c. XIV. 40; (*b*) पश्चादरण्यपना॰ &c. XV. 9; (*c*) अपवाद इवोत्सर्गं &c. XV. 7.

1889-90.

I. Translate into English:—(a) सोऽभवद्वरवधू॰ &c. XI. 56; (b) निर्जितेषु तरसा &c. XI. 89; (c) सुग्धाः परिमयो &c. XII. 37; (d) लङ्कास्त्रीणां &c. XII. 78; (e) नरपातिथीना॰ &c. XIII. 46; (f) दूरे वसन्तं &c. XIII. 63; (g) रक्षोवधान्तो &c. XIV. 41; (h) तस्ये सपर्या॰ &c. XIV. 81; (i) सार्धं पुष्परजः &c. XV. 20; (j) कृष निःसंशयं &c. XV. 70.

II. (a) Explain the allusions in (1) विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणम्। (2) विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव i. (b) Dissolve the following compounds:—(1) दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः (2) लक्ष्मणपूर्वजन्मा (3) अनुगोवम्.

III. Reproduce in Sanskrit Rāma's description of the ocean.
